



## ❀ किञ्चित् प्रास्ताविकम् ❀

इह खलु सर्वेऽपि प्राणिनः स्वस्वेषाधनघटमाना बहुधाऽनिष्टमप्यासादयन्तीति प्रात्यक्षिकं न प्रत्यक्षं न मेतत् । तत्र विशेषतः किमिष्टं किमनिष्टमेति जिज्ञासाकुलित-  
हृदया मनुष्या एव भवितुमर्हन्ति । मनुष्याधिकारश्च शास्त्रम् । ते यद्यनालोच्य शास्त्र-  
मन्वमर्नापि न योव इष्टानिष्टे स्तपयन्ति अन्धगोलाङ्गलन्यायेन गते पतन्तोऽनर्थश्चर्च्छन्ति श्रेयसो  
भ्रश्यन्ति च । यत् उक्तम्—

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ इति ॥

आयादर्शप्रणेता (दण्डी) साहित्याचार्यशिरोमणिरप्याह—\*‘दिव्यं हि चक्षुर्भूत-  
मवद्भविष्यत्सु चन्द्रहितविप्रदृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्तिः, तेन हीन-  
मतोरप्यायतविशाल्योल्लोचनयोरन्ध एव जन्तुर्न दर्शनेऽप्यसामर्थ्यात्’ इति । शास्त्रञ्चा-  
नेकविधमधिरारनानात्वात् । तेषु चेद ‘साहित्यशास्त्रं’ मन्दामन्दमतीना सर्वेषामपि  
हिताहितोपयिस्वोपधनक्षममनायामेनेति नात्र केषाञ्चिदपि विवादः । यतोऽस्य प्रयोज-  
नान्येषामुपमर्थं स्फुटमवगमयन्ति । उक्तं हि श्री‘हेमचन्द्राचार्येण’—‘काव्यमानन्दाय  
यशमे कान्तातुल्यतयोपदेशाय च’ इति । ‘कान्तेव मरसतापादनेन सम्मुखी-  
त्रत्य गमादिवद्वृत्तितय न रावणादिवन् इत्युपदिशति इति महद्दयानां प्रयोजनम्’ इति  
च । तस्मात् अनागमेन मन्मार्गस्वरूपावगमलोलपं ऐहिकामुष्मिन्मन्याणेषु भिरवश्य-  
मेव शास्त्रमिदमप्येतव्यं यत् ‘साहित्य’नामेति । एतमेव च ‘अलङ्कारशास्त्रम्’ इत्यपरा-  
प्यामधाऽस्तीति बहवः ।

(१) किमिदं साहित्यं नाम—

हितेन सह वर्तते इति महितम् । साहित्यस्य भावः कर्षवेति साहित्यम् ।  
‘गुणवचन ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च’ (५।१।१२४) इति सूत्रेण व्यञ्जतो-  
ऽयं शब्दः । साहित्यं, साहिती, साक्ष्यम् इत्यनर्थान्तरम् । साहित्यप्रधानं शास्त्रं ‘साहित्य-  
शास्त्रम्’ । भवति हि दृश्यव्यव्यादिनानाविधवाच्यस्वरूपानि पणपरमिदमलङ्कारशास्त्रं

\* दशकुमारचरितस्याष्टमोच्छ्रयार्थे ‘वसुरक्षितस्य’ मन्त्रिवृद्धस्य ‘अनन्तवर्माण’  
राजान्प्रत्युत्तिरियम् ।

सर्वशास्त्रमर्मविज्ञानाय माहिती कर्तुं दिति सर्वेषां विदुषा विदितचरमेवतत् । एवञ्च—  
 ‘माहित्य शब्दोय मकलासु भरतादिमुनिप्रणीताम् नाट्यादिकलासु न्यामि भजमाना वर्तन्ते  
 गम्यन्तश्चमिदमलङ्कारशास्त्रमिति न प्रतिभाति। ‘अलङ्कार’ शब्दश्च—अनुप्रासोपमालङ्कारादिषु  
 प्रायः प्रसिद्धोऽस्ति तत्प्रतिपादकत्वात् शास्त्रस्य तथा व्यपदेश इति युज्यते, तावता दोषगुणार्दाना  
 निरूपणपरस्यापि अस्य शास्त्रस्य अलङ्कारनाम्नेव व्यपदेशो न पर दोषशास्त्र गुणशास्त्र रीतिशान्ति  
 वन्ति जायत शङ्का, यद्यप्यत्र न वयं भाषायां किमपि वाजं पश्याम तथापि अलङ्कृतिर-  
 लङ्कार इति भावप्रधाननिर्देशेन दोषोपगमगुणालङ्कारादिमवलोकनकृतमोन्दर्यपरोऽयं शब्दः ,  
 तत्प्रतिपादकत्वादेव अस्यालङ्कारनाम्ना समभिव्याहार इति युक्तमुद्भावयाम । अत एव  
 ‘काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्’ (१।१) ‘सौन्दर्यमलङ्कारः’ (१।२) अलङ्कृति  
 रलङ्कार । परन्तु न्यून्या पुनरलङ्कारशब्दोऽयमुपमादिषु वर्तते । ‘स दोषगुणा-  
 लङ्कारहानादानाभ्याम्’ (१।३) स खल्वलङ्कारो दोषहानात्, गुणालङ्कारादानाच्च  
 सम्पाद्य स्वेरित्यादिमदमेण ‘वामनो’ऽयमुमेवार्थं समुपोदवलयत । आस्ता तावदेतत् ।  
 एतन्नामस्य प्रणेता अनङ्के प्राक्तना भामहप्रभृतयोऽर्वाञ्चश्च श्रीमम्मटाद्या अभूवन् ।  
 अर्थान् द्विप्रथमलङ्कारशास्त्रग्रन्थानमीक्षामहे ‘भामहा’ युपदिष्टमेकं यदनुसारिणो भोजराज-  
 प्रभृतयः । अभिनवगुप्तपादादिभिर्मुद्भावितं यद्वयसनपरतया मम्मटमहप्रभृतयो ग्रन्थानने-  
 वान् विनेतिरे । तेषां प्राहु एवायं दण्ण्याचार्य स्थितिपदमलमत । तत्र—

## (२) कोयं दण्डी—

अस्य ‘काव्यादर्शस्य’ रचयिता कविकुलतिलक ‘दण्डी’ कुत्र कदा कतम देश-  
 मलङ्कार इत्यादिनिश्चयाय नैकमपि नृद प्रमाणमुपलभामहे । विज्ञानवता पुरोगाणामपि  
 प्राचीनानां प्रायः खल्वनिवधग्रन्थनरालवधनोदामी यस्मात्प्राज्यस्य सर्वतो जागरूकत्वादिति  
 नन्दयगानस्य गवेषणारमिस्य महत् कष्टास्पद नापतति, तथापि ‘यद्वातद्वान्याय’ मनु-  
 न्धां नृदि स्थापयितुं शक्यते—यद्यपि महाकवि महत्या आरम्भस्याऽस्मिन् ग्रन्थे वेदमी  
 रति प्रशंसन्, तथापि चोपनिषद्वन्ध वेदमप्रधानं ‘दशकुमारचरितं’ नाम गद्यकाव्यम्  
 इति तेनैव दानिपात्नो विदग्धदेशोद्भव इति । विदग्धस्यैव ‘वदाड’ नामा प्रसिद्धिरस्तीति  
 साम्प्रतिज्ञा । अपि च—‘एवन्नायपप्रशस्ततादनंतरममुपलब्धो वामवदत्तागद्यप्रणेता  
 ‘मन्त्र’ नृदि कविरिति प्रगतत्त्वविदो विमिश । ‘मन्त्र’श्च—‘यश्च छंदोविचित्रिरिव कुसुम-  
 विचित्रिरिति ‘छन्दोविचित्रिरिव मालिनीमनाया’ छंदोविचित्रिमिव प्राजमाननमनायाम्’  
 इत्येव वामवदत्तागद्यस्य स्थले दण्डीप्रणान ‘छन्दोविचित्रि’ नामान् छन्दोग्रन्थं मस्मार,  
 तेन विनिर्दिष्टप्रशस्तके तदन्तिमभागे वा अपि ‘दण्डी’ अभूवेति सम्भावयाम । यत् —

त्रयोदशयन्त्रयोवेदान्तयो देवास्त्रयो गुणाः ।

त्रयोदण्डिप्रवन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥

इति 'राजशेखर महाकविकृताया 'सुभाषितहारावल्या' धृतात् पद्यात् अस्य ग्रन्थत्रयकर्तृत्वमुपनिर्दिष्टम् । तेच ग्रन्था —

काव्यादर्श , दशकुमारचरितम्, दृढोक्तिविचित्र इति । यद्यपि केचित् छन्दो-विचित्या दण्डिकर्तृत्वेविप्रतिपन्ना तथापि ते न दृढप्रमाणा ।

**किमयं गृहस्थः संन्यासी वेति ?—**अस्मद्भावनया तु अयं 'दण्डी'

अयं गृहस्थ एवार्थात् न संन्यासीति । दशकुमारादिग्रन्थेषु वाणितस्य लोकव्यवहारस्य मुख्यतः संन्यासावस्थाया वर्णनाया गहिततरत्वान् , उपरतेश्च संन्यासस्थितिमाधकत्वात् । वाच्यप्रवृत्तेश्चोपरतिप्रतिबधकत्वात् । प्रायः संन्यासिकृतानाग्रन्थानां वेदान्तविषयवर्णनापरकत्वनोपलभ्यमानत्वाच्चेति । ननु—कथं 'दण्डी' इति संन्यासेषु न्यवहृतशब्देन तस्य व्याहार इति चेत् ? 'ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डं गतधृतिमवनाम्भोरुहोनालदण्ड' इत्यादि दण्डशब्दावृत्तिमति शब्देभ्यश्च्यमाने तस्य 'अयं दण्डी अयं दण्डी' इति कदाचिन्नोक्तैर्व्याहृतो भवेदयं कवि , तेन उपनाम्नैव प्रसिद्धिं लेभे इत्यस्यापि स्थितिर्नाहनु शक्यत्वान् । अस्तु तत्र गृहस्थस्यापि मतं तेन नामा व्याहार इति एतद्विषये बहुशेषणा तुषकण्डनमनुसन्धे बहिरङ्गत्वादित्यस्मात् विमर्शः । न च—तादृशगहिततरपरनायिकासक्तिप्रभृतिवृत्तान्त-प्रतिपादवतारणेनापि कविरयं उत्तमग्रीष्मेषु गण्य स्यादित्याशङ्कनीयम् तथावर्णनेऽपि कवी-नाममङ्गलाया प्रस्फुटतरत्वान् । उक्तञ्च 'मृदयेन' काव्यालङ्कारस्य चतुर्दशाध्याये—

**नहि कविना परदारा एष्टव्या नापि चोपदेष्टव्याः ।**

**कर्तव्यतयाऽन्येषां नच तदुपायोऽभिधातव्यः ॥**

**किन्तु तदीयं वृत्तं काव्याद्गतया न केवलं वक्ति ।**

**आराधयितुं विदुषस्तेन न दोषः कवेरत्र ॥ इति ॥**

तस्मात् केचिदा मुनिस्त्रिविज्ञानच्छटाचारितमतिपटले सस्त्रुतकविषु क्षिप्यमाणम-न्यताप्रभतिदोषजातमविचारितमर्णायमेव मन्तव्यमिति परिनिष्ठितधिषणानां मृरीणा परामशः । क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परयाऽस्य शास्त्रस्यापि परमपुष्पार्थबोधनप्रव-णताया सहस्रशः प्रमाणं साधयितुं शक्यत्वान् ।

अन्य काव्यादशस्य त्रयं परिच्छेदा मन्ति । प्रथमे परिच्छेदे वेदव्या-पारोपपन्नं गीतनिर्गुणपुष्पं लब्धलक्षणाभ्यां श्रेयाया गुणा प्रपञ्चिता राद्यपद्यादिनाय-भेदं निरूपयित्वा प्रसङ्गतानुप्रासोऽपि न प्रभेदो वर्णितः । द्वितीये परिच्छेदे स्वभावो-न्नायाया अर्थालङ्कारः । तृतीये परिच्छेदे यमकालङ्कार मयिन्तर निरूप्य अतिप्रचर्या दृष्टा दोषा नापदादा प्रपञ्चिता । एतावता अन्य ग्रन्थस्य परिममाभिः । यथा काव्यमस्य धिषु अलङ्कारादिविषयेषु एतस्य ग्रन्थस्याप्ययनेन आशु बोधः नन्पद्यते न तथानन्यरचिताय

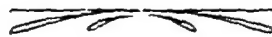


ग्रन्थाग्रयनेन जायते इति ममाभाति यतोऽत्र वेदभाषिणेण महाकविना विषयोद्योतशैली  
 कृजुमाङ्गेवाश्रिता । यथा चायमल्पमार्गोऽपि अपेक्षितविषयविमर्शनपरो ग्रन्थः, न च तथा  
 स्योपाय काचन मरला सपरिऋता टीका वर्तते, येन जिज्ञासूना बुद्धिबलस्य महत्त्वं योयश्च  
 झटिति जायेत, एतदालोच्य प्राचीनसम्प्रतसाहित्यप्रचारवद्धपरिकरं 'मेहरचन्द-  
 लक्ष्मणदास' महाशयैः प्रेरितोऽहं 'कुसुमप्रतिमां' नाम स्फुटार्थबोधनकरं  
 मरलतरामढाहरणप्रपञ्चा टीका व्यरचम् । तदुपरि च विमर्शलोद्घाटनान्न ममधिरु-  
 चान्विचारमन्त्रारणाय च 'सौभाग्यवती' इत्याभिधां विवृतित्वं प्राणैषम् । परीक्षा-  
 दिव्स्नां छात्राणामुपकाराय च प्रायः प्रश्नोत्तरभृङ्गलाऽपि सङ्केतिता येन ते एतदग्रन्थ-  
 स्योत्तरलेखे न व्यामोहमेव्यन्तीति । यद्यपि—अस्योपरि \*‘मालिन्यप्रोच्छन्नी’ जीवानन्द-  
 रत्न-‘विवृति’ कान्दिशकिका ‘प्रभा’ च दृश्यते, परं ये गुणा अस्या टीकाया विद्यन्ते, न  
 ते तामु इति स्वयमेव विपश्चिद्वर्या तुलनात्मिकसमालोचनादृष्ट्या समुत्तोल्यावगच्छन्तु  
 स्वात्ममुखान् स्वप्रशमा मोहि विज्ञवर उत्तमां मनुते । अपिच—तत्तच्छ्लोकार्थस्य झटिति  
 दर्शनाय मदीयदशितमाङ्गेण मम पत्न्या सङ्कलिता श्लोकानुक्रमणी अन्ते योजिता, आदां  
 च विषयानुक्रमणी, येन तत्तद्विषयविमर्शनवेलाया जिज्ञासूना बुद्धिवैकल्यं न मम्भवेत् ।  
 रिक्त—एवमस्मिन् मया टीकावचनामूकपत्रसंशोधना पुनर्निरीक्षणादिक्रियासु व्यग्रचेतना  
 यथान्विति अस्य ग्रन्थस्य मन्त्ररणं कृतं, तत्र यदि कचिन् २ मनुयबुद्धिसुलभा वर्णमात्रा-  
 दिनुटिजनिता दोषा मम्भायेरन् तर्हि तत्तत्सम्यक्संशोधनेन तान् दोषानपवाप्य एतस्या  
 टीकाया प्रचारं कुर्वाणा मय्यनम्र्यां विधास्यति सहजकरुणावरुणालया महानुभावा  
 मय इति मातुलि प्रार्थयते—

ई. ता.

विदुषामनुचर —

नृसिंहदेवः,



# सटीककाव्यादर्शस्य संचिता विषयसूची ।

प्रथम परिच्छेद			पृ०	प०
	पृ०	प०	अपभ्रंशलक्षणम्	२४ २२
मङ्गलाचरणम्	१	२	भाषाणां प्रयोगविषय	२५ ५
टीकाकारमङ्गलम्	१	५	कथावृहत्कथयोर्भाषाविवेक	२५ २२
मङ्गलस्य लक्षणम्	२	२७-२८	दृश्यश्रव्यकाव्ये	२६ ४
ग्रन्थविषयप्रतिज्ञा	३	३	वैदर्भी गौडी च	२७ २
वाचामेव सर्वव्यवहार-			रीतिलक्षणसार	२७ ३३
साधकत्वम्	३	१६	दश गुणा	२८ १
शिष्टा	३	२६	वैदर्भ्यामेकत्रैवोदाहरणो	
प्रकारान्तरेण वाचा-			दश गुणा	२८ २६
मुपादेयत्वम्	५	२०	श्लेषगुणलक्षणोदाहरणो	२६ २
दोषाणां वर्जनीयत्वम्	६	६	श्लेषभेद	३० ११
काव्यस्य निषेधत्वम्	६	२७	प्रसाद	३० २
काव्यलक्षणम्	८	७	'प्रसादे' गौडमतम्	३३ १
काव्यभेदा	६	२	समता	३५ २
महाकाव्यलक्षणम्	११	२३	अत्रोदाहरणम्	३६ १०
काव्ये उत्कृष्टनायकः	१५	८	समतायां गौडमतसार	३७ २४
„ नायकप्रतिनायका	१५	२५	माधुर्यगुणलक्षणम्	३६ ८
गद्यस्य भेद लक्षणम्	१६	२१	रसलक्षणम्	३६ ५
आख्यायिकास्वरूपे			श्रुत्यनुप्रासः	४१ ०
परमत्वव्यवहृतम्	१८	१०	अस्य उदाहरणम्	४० ४
उक्तेऽर्थ मिद्वान्त	१६	२८	अत्र वैदर्भगौडकवीना	
कथाख्यायिकाविषये			मतभेद	४३ ०
भामहादिमतनिरास	२१	४	अनुप्रासमामान्यलक्षणम्	४३ १७
मिश्रकाव्यम्	२१	१०	„ , उदाहरणानि	४५ ०
चम्पूकाव्यम्	२१	१८	दोषस्थलेऽनुप्रासो न	
भाषाभेदेन काव्यभेद	२२	१७	रमोपकारी	८७ ८
संस्कृतप्राकृतलक्षणम्	२३	०	यमकलक्षणम्	८८ ... २१
प्राकृतनानात्वम्	२४	१३	विशेषेण प्राम्यतादोष	
			रसप्रतिबन्धक	४६ ... ७

	पृ०	प०		पृ०	प०
ग्राम्यताप्रपञ्च	४६	२२	स्वभावोक्ति	८२	१०
अश्लीलतादोषस्य			सोदाहरणाः स्वभावोक्तिभेदा	८३	५
ग्राम्यतायामन्तर्भाव	५१	२२	स्वभावोक्तेरुदाहरणप्राचुर्यम्	८५	३
ग्राम्यताया अपवाद	५४	२	उपमासामान्यलक्षणम्	८७	१५
सौकुमार्यस्य लक्षणम्	५५	२	धर्मोपमाद्योपमाभेदा-		
,, उदाहरणम्	५५	१५	नामारम्भ ।	८८	२०
अत्र परमतनिरास	५६	१७	उपमायां लिङ्गभेदादि		
अत्रैव गौडवैदर्भयोर्मतभेद	५७	६	दोषरूपक्षणम्	११०	८
अर्थव्यक्ते गुणस्य			उपमादोषस्यलोदाहरणम्	११३	२७
लक्षणक्षणे	५७	२८	उपमावोधकशब्दसंग्रह-		
अत्रैव गौडवैदर्भयोर्मतभेद	५८	८	प्रदर्शनम्	११४	१२
उदारतालक्षणम्	६०	२	इवादीनां द्योतकवाच-		
उदारतोदाहरणम्	६०	१७	कत्वे विचार	११५	२१
अन्यमतेन उदारताल०	६१	१६	[नव्यमते] पूर्णालुप्ताया उपमाभेदा		
श्रौजोगुण	६२	२	सोदाहरणा	११६	१४
अत्रैव मतान्तरम्	६३	१६	उपमाभेदबोधकचक्रम्	१२३	१५
कान्तेर्लक्षणम्	६५	२	रूपकम्-[सामान्यलक्षणम्]	१२४	२०
,, उदाहरणम्	६५	२२	सोदाहरणा व्यस्तरूपकादिभेदा	१२६	२
कान्ता गौडमतम्	६७	३	उपमारूपकव्यतिरेकरूपकयो		
समाधेर्लक्षणम्	६८	२४	लक्षणम्	१३५	२१
,, उदाहरणम्	६८	५	रूपकभेदचक्रम्	१४०	१४
समाधां बोधम्	७०	२०	दीपकलक्षणादि	१४३	१२
समाधेरुपमहार	७३	७	जातिदापकादिभेदा	१४६	४
वैदर्भी गौडीमार्गयोः उपमहार	७३	१६	दीपकचक्रोपमहार	१५१	२
भोक्तृमतेन गुणमन्यमानम्	७४	६	अत्र मम्मटाचार्या	१५१	१४
श्रोतृपुङ्गव शार्ङ्गार्थ	७५	३	आगृप्ति	१५३	२१
कान्यस्य कारणानि	७६	२०	श्राद्धपालङ्कारनिरूपणम्	१५५	२४
प्रथमपरिच्छेदार्थोपमहार	७८	६	श्राद्धेपस्य श्राद्धेपादिभेदा	१५७	२८
<b>द्वितीयः परिच्छेदः</b>			अर्थान्तरन्यास	१७०	४
अन्वयमानान्वयलक्षणम्	७८	३	अस्य भेदा	१७४	२
अन्वयदेहा	८१	१६	व्यतिरेकस्य लक्षणम्	१७६	२

	पृ०	प०		पृ०	प०
व्यतिरेकप्रपञ्च	१८०	८	उदाहरणे सूक्ष्मलक्षणा-		
[ सप्रपञ्चा ] विभावना	१८७	२१	योजनम्	२३३	२८
विभावनालक्षणासङ्गति	१९१	१३	लेशलक्षणादि	२३५	५
अथ-समासोक्ति	१९२	१६	क्रमस्य लक्षणादि	२३८	१६
अस्या प्रपञ्च	१९३	२०	प्रेयोरसवदादीना लक्ष-		
समासोक्तौ विशेषचिन्ता	१९६	२३	णानि	२४०	२
अत्र परिडतराजमतनिरास	१९६	१३	रसलक्षणम्	२४१	१६
अतिशयोक्तैर्लक्षणम्	२०१	२५	रसे भट्टलोहट	२४२	१०
अतिशयोक्तैरुदाहरणम्	२०२	१५	रसे श्रीशकुन्	२४२	२०
अस्या प्रपञ्चः	२०३	४	रसे भट्टनायक	२४३	१६
उत्प्रेक्षाया लक्षणम्	२०६	२८	रसे सिद्धान्तानुयायिन	२४४	११
अस्या -उदाहरणादिप्रपञ्च	२०८	६	प्रेयोलङ्कारस्योदाहरणम्	२४५	२१
परमतनिरासपूर्वकम् उत्प्रे-			शृङ्गार	२४८	१
क्षोपमयोभेदस्पष्टीकरणम्	२१०	८	प्रेयो लङ्काररसवदलङ्कार-		
परमतनिरासे उपपत्तिः	२१०	२४	योर्विशेषः	२४८	१२
अत्राथे आवृत्तप्रदर्शनम्	२११	१	रसवदलङ्कारत्वे दण्डिमतम्	२४९	२४
'लिम्पतीव तमोद्धानि'-			रौद्रो रस	२५०	२०
इत्यत्रोपमास्वीकारे युक्ति-			वीर	२५१	१४
विरोध	२११	२६	वीरमत्स्य	२५३	६
अत्रैव युक्त्यन्तरम्	२१२	५	हास्यरस	२५३	२२
'कर्त्तायुपमान स्या'दि-			अद्भुत	२५४	७
त्यस्य स्फुट आशय	२१३	२५	भयानकरस	२५४	१६
आक्षेपान्तरपरिहार	२१४	६	[ सप्रपञ्च ] उर्जस्वी	२५६	१२
अत्र विषये-आवृत्तकम्	२१४	२४	पर्यायोक्तम्	२५८	२०
परमतनिरासपूर्वकं स्व-			समाहितम्	२६१	४
मतोपमहार	२१५	१४	उदात्तम्	२६२	२५
उत्प्रेक्षाया उदाहरणं-			अपह्नुति	२६५	१०
पुन्यम्	२१६	६	लेप	२६६	१७
हेतोर्वर्णनम्	२२१	१	लेपप्रमोक्षे नानार्थवशब्द-		
हेतोर्दाहरणादि प्रपञ्च	२२२	२	विचार	२७०	१६
निर्वर्त्यादि कर्मविचार	२२२	१३			
अथ नृक्षमस्य लक्षणम्	२२३	५			

	पृ०	प०		पृ०	प०
सयोगादीनामर्थविशेष			यमकोदाहरणादिप्रपञ्च	३११	२
नियामक वम्	२७१	१	गोमूत्रिकालक्षणम्	३५६	३
श्लेषोदाहरणाप्रारम्भ	२७३	२१	गोमूत्रिकाया उदाहरणम्	३५६	१४
श्लेषोऽलङ्कारान्तराणाम-			सुरजवन्धचित्रम्	३५८	४
क्रम	२७५	२	अर्धभ्रमसर्वतोभ्रमयोर्ल-		
श्लेषभेदोद्देश	२७५	१८	क्षणम्	३५८	
विशेषोक्ति	२८०	२७	,, उदाहरणम्	३५६	१२
तद्भेदप्रपञ्च	२८३	४	सर्वतोभद्रोदाहरणम्	३६०	१
तुल्ययोगितालक्षणम्	२८६	१३	चित्रे स्वरस्थानवर्णनियमकथनम्	३६१-६	
तुल्ययोगिताया उदाहरणम्	२८७	१५	चतु स्वरनियमस्योदाहरणम्	३६१-२२	
निरोध[स्य] लक्षणादि	२८६	७	ह्रस्वत्रिस्वरस्योदाहरणम्	३६२	१
अप्रस्तुतप्रशमा	२६२	२०	द्विस्वरस्योदाहरणम्	३६२	२५
एत प्रपञ्च	२६३	१२	एकस्वरस्योदाहरणम्	३६३	२
व्यागस्तुतिनक्षत्रोदाहरणम्	२६४	७, २१	स्थाननियमे चतु स्थानोदाहरणम्	३६३-८	
निदर्शना [लक्षणादि]	२६६	२६	त्रिस्थानस्योदाहरणम्	३६३	२०
मटोत्तिल०	२६८	१२	द्विस्थानोदाहरणम्	३६४	२
परितुत्तिल०	२६८	२५	एकस्थानोदाहरणम्	३६४	१८
मटोत्तिलोदाहरणानि	२६६	१०	चतुर्वर्णचित्रोदाहरणम्	३६६	२
परितुत्तिलोदाहरणम्	२००	२०	त्रिवर्णजनोदाहरणम्	३६७	३०
आशीरलङ्कारस्य लक्ष्य-			द्विवर्णचित्रोदाहरणम्	३६८	११
लक्षणम्	३०१	२	अर्थकपर्णव्यञ्जनचित्रम्	३६६	२
मनन्तरोत्पन्नमलङ्कार-			अथ प्रहेलिका	३६६	२३
रामुत्पन्नमलङ्कारम्	३०१	२०	प्रहेलिकोपयोग	३७०	११
मनन्तरोत्पन्नमलङ्कारम्	३०२	२	आमा लक्षणमहितनामानि ,,		२२
श्लेषस्य वदुषु मङ्गलत्वम्	३०३	२६	दृष्टप्रहेलिकाना वर्जनम्	२७३	२
मनन्तरोत्पन्नमलङ्कारवर्जनम्	३०४	५	'ममगता' दिप्रहेलिकानां क्रमशः		
द्वितीयमलङ्कारवर्जनम्	३०३	१२	उदाहरणानि	३७३	१४
			अथ दोषानुपपन्नम्	३८०	२
चतुर्थमलङ्कारम्	३०८	२	प्रतिज्ञाहान्यादीनामलङ्कारशास्त्रे		
चतुर्थमलङ्कारवर्जनम्	३०६	२८	दोषाभावकथनम्	३८३	३

	पृ०	प०		पृ०	प०
अपार्थस्य सापवाद			ससशयस्य लक्षणम्	३८८	२१
लक्षणम्	३८४	६	„ उदाहरणम्	३८८	३१
अपार्थस्य उदाहरणम्	३८४	१६	ससशयस्य गुणभाव	३८६	१६
व्यर्थस्य लक्षणोदाहरणे	३८५	६, २१	अपक्रमस्य लक्षणम्	३८०	१७
व्यर्थस्य कचिद् गुणत्वम्	३८५	३०	अपक्रमस्योदाहरणम्	३८१	— ४
एकार्थस्य लक्षणम्	३८६	२१	अपक्रमस्य दोषताभाव	३८१	११
„ उदाहरणम्	३८७	८	शब्दहीनस्य लक्षणम्	३८२	३
एकार्थस्यापवाद	३८७	२१	शब्दहीनस्योदाहरणम्	३८२	२२
एकार्थस्य गुणत्वम्	३८८	६			

सविवृतिकुसुमप्रतिमायां धृतानां ग्रन्थकाराणां


## सूची

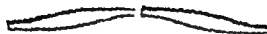
पाणिनि । [ महाविद्याकरण ]	[ अष्टाध्यायी ]
व्यास । [ श्रीकृष्णद्वैपायन ]	[ महाभारतादि ]
पतञ्जलि ।	[ महाभाष्यम् ]
भोजराज ।	[ सरस्वतीकण्ठाभरणम् ]
जयदेव ।	[ चन्द्रालोक ]
क्षेमेन्द्र । [ महाकवि* ]	[ श्रीचित्चिन्मार्चोदि ]
	.. [ अलङ्कारचन्द्रिका ]
वाग्भट ।	[ वाग्भटालङ्कार* ]
विद्यानाथ ।	[ साहित्यकौमुदी ]
श्रीमम्मटाचार्य ।	[ काव्यप्रकाश* ]
विद्याधर ।	{ अलङ्कारशास्त्रम् }
भट्टगोपाल ।	
अभिनवगुप्तपादाचार्य ।	[ ध्वन्यालोकलोचनम् ]
वामन ।	[ अलङ्कारसूत्रम् ]
केदारभट्ट ।	[ वृत्तरत्नाकर* ]
नामद ।	[ अलङ्कारशास्त्रम् ]
विद्यानाथ	[ प्रतापसूदीयम् ]

उद्धटभट्ट ।	[ काव्यालङ्कारसङ्ग्रह ]
रुद्रट ।	[ काव्यालङ्कारग्रन्थ ]
भारवि । [ महाकविः ]	[ किराजुनीयम् ]
धनञ्जय ।	[ दशरूपकम् ]
विश्वनाथ ।	[ साहित्यदर्पण ]
भरत ।	[ नाट्यशास्त्रम् ]
अमरमिह ।	[ अमरकोष. ]
मेदिनीकर ।	[ मेदिनी ]
महेश्वर ।	[ विश्वकोष ।
हेमचन्द्र [ महाविद्याकरण अलङ्कारशास्त्राचार्य ]	[ काव्यानुशासनम्— हैमकोषादि ]
श्रीकोशकवि ।	[ रतिरहस्यम् ]
मनु [ महर्षि ]	[ मनुस्मृति ]
कालिदास [ महाकवि ]	[ रघुवशादि ]
व्यास ।	[ श्रीमद्भागवतम् ] [ योगभाष्यम् ]
शंकर [ महाकवि ]	[ नैपथम् ]
श्रीशत्रुघ्नराय ।	[ साहित्यसारम् ]
गोमदेनमूरि ।	[ यशस्तिलकम् ]
अपभ्रंशकवि ।	[ कुवलयानन्दम् ] [ चित्रमीमांसादि ]
माघ [ महाकवि ]	[ शिशुपालवधम् ]
भक्तप्रियङ्गुभट्टराज ।	[ अलङ्कारमणिहार ]
श्रीपरिव्रजगो-अगनाथ ।	[ रसगङ्गाधर ]
भक्तप्रियङ्गु ।	[ वैयाकरणभूषणम् ]
भक्तप्रियङ्गुभट्ट ।	[ लघुम्ञ्जूषा ]
वैष्णव ।	[ कविकल्पद्रुम, मुग्धरोधव्याकरणम् ]
गणेशदास ।	[ शाकटायन सूत्राणि ]
वन्दन ।	[ अलङ्कारकृत ]
	[ गान्धर्वकोष ]
गणेशदास ।	[ अलङ्कारसर्वस्वम् ]
चम्पकभट्टराज ।	
भक्तप्रियङ्गुभट्ट ।	[ भामिन्यादि ]

श्रीगदाधरभट्टाचार्य ।	[ व्युत्पत्तिवाद ]
शाण्डिल्याचार्य ।	[ भक्तिमीमांसा ]
हरि [ महावैयाकरण ]	[ वाक्यपदीयम् ]
राजानकरत्नाकर [ महाकवि ]	[ हरविजयम् ]
देवेश्वर ।	[ कविकल्पलताका ]
श्रीकृष्णभट्ट ।	[ सिद्धभूषणमणिमाला ]
प्रतीहारेन्दु ।	.. [ काव्यालङ्कारसारलघुवृत्ति ]
श्रीनखकुट्ट ।	. [ नाट्यविषयकग्रन्थ ] ।
मिहदेवगणि ।	[ वाग्भटालङ्कारव्याख्या ]
श्रीमदवतारकवि	[ ईश्वरशतकम् ]
श्रीभट्टि [ महाकवि ]	[ भट्टिकाव्यम् ]
श्रीभानुजीदीक्षित ।	[ अमरकोषव्याख्या ]
श्रीशङ्कराचार्य ।	[ विष्णुमहस्यनामव्याख्या ]
विद्यारण्यस्वामी ।	[ पञ्चदशी ]
श्रीसुरेश्वराचार्य ।	[ चात्तिकादि ]
श्रीहरिचन्द्र [ महाकवि ]	. [ धर्मशर्माभ्युदयम् ]
अनुभूत्याचार्य ।	.. [ सारस्वतसूत्राणि ]
श्रीभट्टमल्ल ।	... [ आख्यातचन्द्रिका ]
श्रीनारायणभट्ट ।	. [ वृत्तरत्नाकरव्याख्या ]

इत्यादि

विशेष सूचना  पृ० २४२ इत्यत्र 'वीररस इत्यशुद्धम्—  
'करुणरस' इति शुद्धम् । पृ० २८०  
इत्यत्र 'अत्र श्लेषशास्त्रार्थ' इति नैव  
पठनीयम् ।









## काव्यादर्शः

चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंसचधूर्मम ।

मानसे रमतां नित्य सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

## कुसुमप्रतिमा

निद्रोपा सरसा गुण्या सुरोति साचलङ्कृति ।

अनेकभावगम्भीरा पातु मां सा सरस्वती ॥ १ ॥

स्वाङ्गे पडाननगजाननसूनुयुग्म

धृत्वा स्तनामृतपय परिपाययन्ती ।

सा नीलकण्ठमुकृताघफल भवानी ।

वाचां निरोधमपहन्तु ममाथ माता ॥ २ ॥

दण्डिना कविनीति काव्यादर्शेऽतिनिर्मले ।

‘कुसुमप्रतिमा’ विम्बमान माधास्यति स्वयम् ॥ ३ ॥

मुनक्षणा वृत्तिविभूषिता च

रमान्विता रीतिमती सुखार्था ।

मालङ्कृति कोमलवागुपता

भवेन्मदीया ‘प्रतिमा’ ऽथ लोके ॥ ४ ॥

देवाढामाभिध तात विष्णुदेवाश्च मातरम् ।

प्रणम्य मान्य मान्याश्च तयोरर्थं समर्थयन् ॥ ५ ॥

कुसुमप्रतिमा’ नाम काव्यादर्शेऽतिनिर्मलाम् ।

टीका करोमि शिष्याणां हितमारचयन्नहम् ॥ ६ ॥

माहित्यशास्त्रविदा धीरेय भ्रामहाकविर्दण्डी काव्यज्ञानोपयोग्यलङ्कारादिस्यत्पनिरूपणा-  
र ‘काव्यादर्श’ नामक नियन्त्र प्रणयघाटो सदाचारमागागत मङ्गलकरणाकार्य शिष्य-

\*गायत्रीपुरश्चरणमाधितशास्त्रममज्ञताहम् ।

शिक्षाये परिपालयन् सरस्वत्या ध्यानात्मक मन्त्रमन्त्रचयति—‘चतुर्मुखे’ति । ‘सरस्वती’= वागपिश्रद्धो देवता ‘मम’=मदीये ‘मानसे’=हृदये ‘नित्य’=सर्वदा ‘रमताम्’=विहार करोतु । अर्थात् मम माननज्ञानविषयाभूता भवतु येनाह ग्रन्थरचनादिकर्मणि कदापि कुरिष्यतु-  
दिर्न भवेयम् । विशेषणद्वयेन सरस्वती निरूपयति—कौटुम्भी सरस्वती इत्याह । ‘चतुर्मुखे’ति ।  
चतुर्मुख =चतुर्गुणनो वद्या यस्य हृदये ईश्वरेण सर्गादौ वेदरूपा सरस्वती प्रचोदिता स  
हिरण्यगर्भस्य तस्य मुक्तानि=आननन्येव आम्भोजानि=कमलानि तेषां वन=कानन समुदाय  
इत्येवं तत्र हस्यव्यूहस्य मानमोकम बधूहंसी वरटा इति यावत् । ‘हस्यस्य योषिद्वरटा’  
इत्यमरः ।

यदा नरुचनश्रोत्ररहिता वेदरूपा सरस्वती हिरण्यगर्भमुखाभोजवामिनी तथा मम मानसे  
ननेमाना मग्न्यचयि शुद्धेव, ननु हालिकादिसाधारणजनमुखे विद्यमाना च्युतसस्कृत्यादि-  
वैकानेति भावः ।

यत् त्वम् यत् एव ‘मर्गशुक्ला’=सर्वेन स्वरूपतोऽर्थात् शुक्ला=निर्मला पदपदाश-  
यस्यगतिगौरवता इत्यर्थः । अन्यापि हमी मानमाख्ये सरोवरे सदा रमते सर्वशुक्ला च  
भवति यत् त्वम् इत्यर्थम् । अत्र सरस्वत्यां हस्यधूत्वारोपे प्रति चतुर्मुखे आम्भोज-  
तटपद्मस्य त्रैलोक्ये ‘परमपरिपूर्ण’ नाम रूपकालद्वारभेदः । वक्ष्यत्यग्रे ‘उपमं विरोभूत-  
मपि मग्न्यमपि’ इति अलङ्कारप्रस्तावे । तत्र रूपकं न श्लिष्टशब्दनिबन्धनम् आम्भोजवन-  
मग्न्यमपि मग्न्यमपि मग्न्यमपि मग्न्यमपि, ‘मानमे’ इति पदस्य च प्रकृते श्लिष्टत्वाभावात् ।

यत् त्वम् न मग्न्यनी भगवन्मूर्तिग्रे । तथानोक्त विष्णुपुराणे—

यत् त्वम् न मग्न्यनी भगवन्मूर्तिग्रे । तथानोक्त विष्णुपुराणे—

यत् त्वम् न मग्न्यनी भगवन्मूर्तिग्रे ॥ इति ॥

चेति 'तामेतादृशीं सरस्वतीं स्तौमि नमस्करोमि चे'ति व्यञ्जनया नमस्कारात्मकमङ्गलध्वनिरपि बोध्य । अत्र भगवन्मूर्तिभूताया सरस्वत्या कविनिष्ठो रतिभावोऽपि व्यङ्ग्य ॥ १ ॥

**पूर्वशास्त्राणि सहत्य प्रयोगानुपलक्ष्य च ।**

**यथा सामर्थ्यमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥ २ ॥**

ग्रन्थस्य प्रतिपाद्य विषय दर्शयितुं प्रतिज्ञां करोति—'पूर्वशास्त्राणि' इति । पूर्वेषां भरतादिकवीनां शास्त्राणि काव्यग्रन्थान् 'सहत्य'=समाहृत्य अर्थात् गृहद्भ्य तेभ्यो ग्रन्थेभ्य सञ्क्षिप्तरोत्या सारमादाय, 'प्रयोगान्'=प्रयुज्यन्ते ग्रथ्यन्ते एते इति प्रयोगा \* विषया, नायकनायिकादिरूपा चन्द्रचन्दनरोलम्बादिरूपा वा तान् च 'उपलभ्य'=सम्यग् विचार्य 'अस्माभिः=मयेत्यर्थ । बहुवचन स्वशिष्यादीनां स्वसिद्धान्तानुयायिना षाभिप्रायेण नेतव्यम् । 'यथासामर्थ्यम्'=सामर्थ्यमनतिक्रम्य वर्त्तत इति यथासामर्थ्यं यथाज्ञानम् । पदार्थानतिवृत्तिरूपे यथाऽयं 'अध्यय विभक्तिः' । पा० २।१।६ इति सूत्रेण समास । 'काव्यलक्षणम्'=काव्यस्यां लक्षणां, लक्ष्यते अन्येभ्यो व्यावर्त्यते (षस्तु) अनेनेति लक्षणम्-अमाधारणो धर्म स्वरूपमिति यावत्, 'क्रियते'=रच्यते । एतेनास्य ग्रन्थस्य काव्यमेव प्रतिपाद्यो विषय इत्युक्तं भवति । 'सर्वशास्त्राणि' इति पाठे तु सर्वाणि च तानि शास्त्राणि इत्यथो द्वेय ॥ २ ॥

**इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।**

**वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥**

सम्प्रति ग्रन्थस्य द्रयोजनं वक्तुं 'वाच एव सर्वव्यवहारसाधिका' इत्यन्वयव्यतिरेकमुखेन दर्शयति द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम्—'इह' इत्यादिना । 'इह'=अस्मिन् लोके 'शिष्टानुशिष्टानाम्'=† 'शिष्टे' =वेदशास्त्रादिप्रमाणविह्न महेश्वरप्रभृतिभिः 'अनुशिष्टानाम्'=प्रकृतिप्रत्ययादिभेदेन अन्वाख्यातानां गस्कृतानां, 'शिष्टानाम्'=संस्कृतभिन्नानां प्राकृतादीनां जातिदेशादिभेदेनानेकवि-

(प्रश्नः) १ कस्य प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ? । (उत्तरम्) अस्य पृष्ठस्य प० १७ ।

\* 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' (पा० ३।३।१-६) इति सूत्रेण कर्मणि घञ् ।

† कवे कर्म काव्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (पा० ५।१।१२४)

इति सूत्रेण कविपदात् घञ् । ब्राह्मणादिराकृतिगण ।

‡ भक्तिश्रद्धादिभिर्वेदानुमतकमकर्त्तारं शिष्टा । महाभारते तु—

न पणिपादचपलो न नेत्रचपला मुनि ।

न च षागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥ इत्युक्तम् ।

'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (६।३।१०-६) इति सूत्रमहामाष्यं तु 'एतस्मिन्ना-यावर्त्तं निवासं ये ब्राह्मणा कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्याया पारङ्गता तत्रभवन्तः शिष्टा' इत्युक्तम् । सारांशं तु सर्वेषां समेष्टिरेवेति बोध्यम् ।

घना 'वाचाम्' = वाणीनामेव 'प्रसादेन' = अनुग्रहेण 'सर्वथा' = सर्वप्रकारेण सर्वप्रकारा इत्यर्थः 'लोकयात्रा' = लोकानामृष्यार्थम्नेच्छादीनां यात्रा आहारविहारारुपिणो व्यवहारः 'प्रवर्त्तते' = निवृत्ते भवति । अर्थात् उत्तमप्रकृतयो देवार्थादयः मस्कृतवाचा, मध्यमप्रकृतयः प्राकृत-  
देशार्थादभाषात्पया वाचा, अग्रमप्रकृतयः पिशाचाद्या नीचया वाचा, स्व स्व व्यवहारं  
मात्रमन्ति न कोप्येतादृशो व्यवहारो जगति वर्त्तते यो वाचा साहाय्यमन्तरा प्रचलितो  
भवेत् । अतएव 'व्यवहारः शब्दप्रयोगः' इत्याचक्षते न्यायशास्त्रविदः । इत्य 'वाचा सत्त्वे  
व्यवहारमन्त्रमित्यन्वयो बोध्यः ॥ ३ ॥

**‘इदमन्धन्तम’ कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।**

**यदि शब्दाह्वयं ज्योतिर्गसंसारं न दीप्यते ॥ ४ ॥**

‘इदमन्धम्’ इति । ‘यदि शब्दाह्वयम्’ = शब्द आह्वयो नाम यस्य तत् शब्दाह्वयम्  
शब्दप्रकाशकं अनिर्वाणमत्र वाट्मयमिति यावत् । उक्तवाग्नेयपुराणे—‘अनिर्वाणा पदं  
वाक्प्रत्ययैतत्तद्मयं मतम्’ इति । [अ० ३३७ । श्लो० १] ज्योतिः’ = ज्योतिरिव  
ज्योतिः प्रकाशकः, यथा प्रकाशकः सारादि तेजः सकलमर्थं जातं प्रकाशयति तथा शब्दो-  
क्तं तन्मन्त्रवाग्नेयं नाम इति प्रकाशकत्वमाश्रम्य वाट्मये ज्योतिष्ट्वारोपः । तथाच  
अत्र — **‘वाचं वायन्ज्योतिषाऽऽस्ते’** [बृ० ६ । ३ ।] ‘आममारम्’ = समारम-  
भिः तस्य ‘न वायो न प्राणो न तदा’ इति तदा ‘कृत्स्नम्’ = समग्रं ‘भुवनत्रयम्’ = भुवनानां स्वर्ग-  
मन्त्राणां तत्तत् त्रयो लोका इत्यर्थः । ‘अन्धं तम’ = गाढान्धकारस्वरूपम् अज्ञानान्ध-  
कारात् तन्मन्त्रं वाट्मयं ‘जायेत’ = भवेत् ।

आदिराजयशोविम्बमादर्श प्राप्य वाङ्मयम् ।

तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ५ ॥

वाङ्मयस्यावश्यकता बोधयितुमाह—‘आदिराजे’ति । आदिराजा मन्विच्छाकुमान्धातु-  
प्रभृतयः । तेषां यशः कीर्तिः एव विम्बः प्रतिकृतिः । इदं कर्तृपदम् । ‘वाङ्मय’=कविभिरुप-  
निबद्ध काव्यग्रन्थरूप ‘आदर्शम्’=दर्पणं ‘प्राप्य’=इत्वा ‘तेषाम्’=आदिराजानाम् ‘असन्नि-  
धाने’ सामाख्याभावेऽपि अर्थात् तेषु मृतेष्वपि ‘न नश्यति’=नैव नष्ट भवति इति त्वं ‘स्वयं  
पश्य’=विचारय । पाठ्यशिष्यजनाभिप्रायेणैवमुक्तिः । ‘पश्य मृगो धावति’ इत्यादिवत्  
वाक्यार्थस्य चात्र कर्मता ।

प्रमिद्धदर्पणे समीपस्थितानामेव प्रतिविम्बं वाङ्मयाख्ये दर्पणे तु असन्निहिताना-  
मपि यशः प्रतिविम्बस्थितिरिति उपमानापेक्षया उपमेयस्याधिक्यवर्णनात्मको व्यतिरेका-  
लङ्कारः । तथा चोक्तदण्डिना व्यतिरेकचक्रे—

शब्दोपात्ते प्रतीते वा मादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

तत्र यद्वेदकथनं ‘व्यतिरेक’ स कथ्यते ॥ इति ।

उपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनं व्यतिरेक इत्यर्थः । एतच्चाग्रे स्पष्टीभविव्यति ।

‘इदन्तु पुरावृत्तवर्णितानां यशः कीर्तनं प्रयोजनान्तरमनुमन्धेयम्’ इति जीवानन्दोक्तं  
तुच्छम् काव्यप्रयोजनेषु कुत्रापि यशः कीर्तनस्यागणितत्वात् अन्यथा विरोधिनामयशः कीर्तन-  
मपि प्रयोजनान्तरं मृग्यं स्यात्, तत्त्वे वा तदपि न स्यादिति कृतं कुल्लुष्टिविवेचनम् । वस्तु-  
तस्तु आदिराजादिचरितमन्विक्काव्यप्रणयनेन कवेरेव यशःप्राप्तिर्लाभः इति भङ्गयन्तरेण  
प्रमिद्धं काव्यप्रयोजनमेव पुष्टिना नीतमिति ध्येयम् ।

‘गौर्गौ कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।

दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुं सैव शंसति । ६ ।

प्रकारान्तरेण वाचामुपादेयभावः दर्शयन् कविभरिणीनां वैशिष्ट्यं वर्णयति—‘गौ’  
रिति । ‘सम्यक्’=दोषरहित्येन गुणालङ्कारादिमत्त्वेन ‘प्रयुक्ता’=गुम्फिता काव्याकारेति  
यावत् । ‘गौ’=वाणी ‘बुधैः’=रसभावादिनिपुणैः परिहृतं ‘कामदुघा’=कामानाम् अभि-  
लषितानां दोग्ध्रीं पूरयित्रा अर्माष्टमम्पादयित्रा अर्थात् ‘गौ’=वेनुरेव ‘स्मर्यते’=स्वीक्रियते  
मन्यते इत्यर्थः । किञ्च ‘मैव’=प्रमिद्धा ‘गौ’ वाणी ‘दुष्प्रयुक्ता’=गुणालङ्कारादिरहिता  
दोषवती च प्रयुक्ता मती ‘प्रयोक्तुं’=रचयितुं कुक्त्रे ‘गोत्वम्’=गोर्भावो गोत्वं पशुत्वं  
मुख्यत्वमिति यावत् ‘शंसति’=प्रकटयति ।

निदोषां मगुणा सरसा मालङ्कारा वाचः प्रयुज्जान कविः श्लाघ्यो भवति तदन्यो  
नित्यते लोके नम्मान् अदोषवत्त्वादिधर्मेपिताया वाचि यतिनित्यम् तात्पर्यां प्रागेव च काव्य-  
मिति भावः । उक्तग्रामिपुराणे ममत्रिंशदधिकत्रिंशततमेऽध्याये—

( प्र० ) ‘कौटशी गौ ( वाणी ) प्रयोक्तव्या कौटशी च न ? ॥ ( उ० ) पं० २०

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

कविन्व दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥ इति ॥

दोषरहिता काव्यरूपा वाणी प्रयोक्तव्या नेतरेति तु परमार्थः । कामान्द्रोग्धीति  
जानदुना । 'दुह क् घञ्' [पा० ३।२।७०] इति सूत्रेण सुबन्तोपपदात् 'दुह्' धातोः  
कप्प्रत्यय घञ्चान्तादेशः । स्त्रिया टाप् ।

गा स्वर्गं च वलीवर्दे रस्मी च कुलिशे पुमान् ।

स्त्री मौरभेयीदग्वाणादिग्वाग्भूष्यभूषि च ॥

इति मेदिनी । ६ ॥

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।

म्याद्वपः स्रन्दरमपि श्वित्रैकेन दर्भगम् । ७ ।

पुराणे—‘काव्य स्फुरदलङ्कार गुणवदोपवर्जितम्’ इति । ‘दुष्टम्’ इत्यत्र ‘दुप्’ धातो  
‘नपुसके भावे क्’ [३।३।११४] इति सूत्रेण क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्  
प्रत्यय ।

अत्रोपमानोपमेयभावापन्नयो द्वयो पूर्वोत्तरवाक्ययोर्विम्बप्रतिविम्बभावेन भिन्नधर्म-  
निर्देशात् दृष्टान्तालङ्कार । उक्तञ्च जयदेवेन—

चेद्विम्बप्रतिविम्बत्व दृष्टान्तस्तदलङ्कृति’ इति । प्रकृते च दुष्टकाव्यश्चित्रवपुषो-  
विम्बप्रतिविम्बभाव । पूर्वार्धवाक्यमुपमेयवाक्यम् परार्धवाक्यन्तूपमानवाक्यमिति बोध्यम् । ७।

**गुणदोषानशास्त्रज्ञ कथं विभजते जनः ।**

**किमन्धस्याधिकारोस्ति रूपभेदोपलब्धिषु । ८ ।**

सम्प्रति गुणदोषयोर्विभागस्यावश्यज्ञातव्यता सदृष्टान्तमाह—‘गुणदोषान्’ इति ।  
‘अशास्त्रज्ञ’=जानातीति ज्ञ । ‘इगुपधज्राप्रोक्तिर क’ [३।१।१३५] इति ‘ज्ञा’धातो क ।  
शास्त्रस्य ज्ञ शास्त्रज्ञ न शास्त्रज्ञ अशास्त्रज्ञ । ‘नलोपो नज’ [६।३।७३] इति सूत्रेण  
नलो नस्य लोप । अशास्त्रज्ञोऽकवि अविद्वान् जन इत्यर्थ । ‘गुणदोषान्’=गुणा  
माधुर्यैर्ज प्रभृतय । दोषा श्रुतिकदुच्युतसंस्कृतादय गुणाश्च दोषाश्चेति द्वन्द्व तान्  
‘क्य’=केन प्रकारेण विभजते=विवेच्य ज्ञातु समर्थो भवति, न कथमपीत्यर्थ । अर्थात्  
अकविर्जन काव्यशास्त्रे ‘अमुके गुणा उपादेया अमुके दोषा हेया’ इति विशेषरूपेण ज्ञातु  
नैव प्रभवति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—‘अन्धस्य’=नेत्राभ्या हीनस्य पुरुषस्य ‘रूपभेदोपल-  
ब्धिषु’=चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम्, तस्य भेदा शुक्लीलीपीतरक्ताद्या तेषाम् उपलब्धय  
ज्ञानानि तासु ‘अधिकार’=सामर्थ्यम् अस्ति ‘किम्’ ? नैवास्तीति सर्वप्रसिद्धमेवेतदित्यर्थ ।  
तस्माद् गुणदोषविभागज्ञानाय काव्यशास्त्रेऽवश्य प्रवृत्ति करणीया ।

अत्रापि पूर्ववद् दृष्टान्तालङ्कार । अशास्त्रज्ञान्वयोश्च विम्बप्रतिविम्बभाव । अशा-  
स्त्रज्ञान्वयोर्विम्बप्रतिविम्बभावप्रयोजक सादृश्यन्तु विवेकाभाव एव तच्च साक्षाच्छब्दोपात्त-  
त्वाच्छब्दम् । ८ ।

**अत प्रजानां व्युत्पत्तिमभिमन्वाय सूरय\* ।**

**वाचां विचित्रमार्गाणां निवबन्धुः क्रियाविधिम् । ९ ।**

एतदर्थमेव अलङ्कारशास्त्ररचने प्राञ्च प्रावृत्तिपत इति दर्शयति—‘अत’ इति ।  
‘अत’=उक्तहेतो अत्रात् गुणाना द्रष्टव्यां च विभागस्य अलङ्कारशास्त्रमार्गकबोध्यत्वात्  
‘सूरय’=प्राञ्चे विद्वान् भग्नप्रभृतय ‘प्रजानाम्’=लोकानाम् ‘व्युत्पत्तिम्’=पदपदार्थ-  
सम्बन्धज्ञानम् ‘अभिमन्वाय’=उद्दिश्य विचित्रमार्गाणाम्=विचित्रा अनेके मार्गा वैदर्भी-

\*नचात्र ‘कथं विभजते जन’ इत्यतो न कथमपीत्यर्थबललभ्यमिदमिति कथ  
शिवेकाभाषस्य शाब्दत्वमिति वाच्यम् उक्तार्थस्य काष्ठा लाभेन काकोध ध्वनेर्वि-  
कारत्वाच्छाब्दत्वमेव यत इति केचिद् ।



[ उपमारूपकस्योदाहरणम् ]

॥ अयमालोहितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः ।

सन्नद्धोदयरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥ ८६ ॥

उपमारूपकमुदाहरति—‘अयम्’ इति । ‘मदेन’=मद्यपानजनितेन अवस्थाविशेषेण ‘आलोहितच्छाय’=आलोहिता ईषदृक्का छाया कान्तिर्यस्य स तादृश ‘मुखचन्द्रमा’=मुखमेव चन्द्रमा ‘सन्नद्धोदयरागस्य’=सन्नद्ध सम्यक् स्फुरन् उदयराग उदयकालिकलो-  
हितमा यस्य तस्य तथाविधस्य ‘चन्द्रस्य’=शशिन ‘प्रतिगर्जति’=समानरागवन्त तादृश  
चन्द्र प्रति स्पर्धते, अर्थात् तमनुकरोति नतु मदशीभवति । चन्द्रस्येति सम्बन्धविवक्षया  
पट्टी ।

अत्रारोप्यमाणस्य चन्द्रस्य तदभिन्नतया आरोपविषयो मुत्रमुपमेयम्, तस्योपम्यसूचन-  
कर प्रतिगर्जेन समानोधर्मं तत्सम्बन्धादिदम्—‘उपमारूपकम्’ इत्युक्तं भवति । यथा  
वा मम—

‘ गदोद्गिडितगोर्दण्डो मदाधूर्णेक्षण क्षणम् ।

अमर्शवरेविक्रान्तिर्भीमोऽयं स्पर्धते बलम् ॥

‘बलम्’=बलभद्र श्रीकृष्णभ्रातरमित्यर्थं, भीमः भीमसेनो मध्यमपाण्डव । अत्रापि  
आरोप्यमाणस्य बलस्याभिन्नतया भीमसेन उपमेयम्, तस्योपम्यसूचनकर स्पर्धनं  
समानो धर्म । तत्सम्बन्धादुपमारूपकमिदम् । ‘स्पर्धते’=अभिभवपूर्वकमावह्यते इत्यर्थं  
अन्यथा अक्रमकं वार्पात्तदुर्वारा । ‘वोषदेव स्तु कविकल्पद्रुमे ‘स्पर्धते बलिन बली’ इति  
निर्भय ‘स्पर्ध’ धातु मक्रमकमाचक्षते ॥ ८६ ॥

[ व्यतिरेकरूपकस्योदाहरणम् ]

॥ चन्द्रमा पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमा ।

असमग्राप्यसौ शश्वदयमापूर्णमण्डल ॥ ८७ ॥

व्यतिरेकरूपकमुदाहरति—‘चन्द्रमा’ इति । ‘देव’=सुरैः ‘असमग्र अपि’  
असम्पूर्णमपि ‘चन्द्रमा’=शशा ‘शश्वत्’=निरन्तरम् ‘पीयते’=आस्वाद्यते ‘मया [ तु ]  
अपूर्णमण्डल’=सम्पूर्णमित्यर्थं ‘त्वन्मुखचन्द्रमा’=त्वन्मुखमेव चन्द्रमा ‘पीयते’=सादर-  
मालोक्यते इत्यर्थः । एकस्मै क्रियापदस्यावृत्त्याऽन्वयः ।

अत्र चन्द्रो मुख्यः, मुखगर्णमीन मुख्यगर्णयो मुखचन्द्रममो सम्पूर्णत्वामपूर्णत्व-  
वचन्यन्मन्वात् ‘व्यतिरेकरूपक’ मिदम् । ‘व्यतिरेकानुप्राशित रूपक व्यतिरेकरूपकम्’  
इति तद्वत्त्वम् । अत्रात्र उपमानान् चन्द्रात् उपमेयस्य मुखस्यापूर्णमण्डलत्ववत्त-

[ काव्यभेदप्रदर्शनम् ]

‘पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्च तत् त्रिधैव व्यवस्थितम् ।

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥ ११ ॥

उक्त काव्यस्य स्वरूपम्, सम्प्रति तद्भेदान् दर्शयति—‘पद्यम्’ इति । ‘तत्’=पूर्वप्रकृतं काव्यं ‘पद्यं गद्यं मिश्रञ्चेति त्रिधा एव त्रिप्रकारमेव प्राक्तनरालङ्कारिकं ‘व्यवस्थितम्’=व्यवस्थापितं निरूपितमिति यावत् । ‘अन्तर्भावितरणार्थं । एवकारेण अन्ये प्रकारा न मन्तीति सूचितम् । तत्र पद्यस्य लक्षणमाह—‘पद्यम्’ इति । ‘चतुष्पदी’=चतुर्णां पादानां समाहारः चतुष्पदी ‘द्विगो’ [पा० ४ । १ । २१] इति सूत्रेण अदन्तत्वात् द्विगोर्दीप् तत् ‘पादः पद’ [६ । ४ । १३०] इति सूत्रेण पदादेशः चतुष्पदी=पादचतुष्टयात्मकं यत् तत् ‘पद्यम्’ इत्युच्यते । प्राञ्चस्तु ‘छन्दोनियमवद्वाक्यं पद्यमित्यभिधीयते’ इत्याहुः । दर्पणकारोप्याह—‘छन्दोवद्धपदं पद्यम्’ इति । तत्र द्वयोः त्रयाणां चतुर्णां वा पादानां नैवाग्रहः परन्तु महाकाव्यादौ प्रायः पादचतुष्टयात्मकान्येव पद्यानि स्थापनीयानि, अतः ‘चतुष्पदी’ति पद्यलक्षणमुक्तम् । ‘तत्’=पद्यं ‘वृत्तं जातिरिति द्विधा’=द्विप्रकारं भवति अर्थात् पद्यस्य द्वौ भेदौ वृत्तं जातिरिति । तत्र यत्राक्षरसंख्यया गणना निवेश्यन्ते तद् वृत्तं भवति, यथा—उक्तात्युक्तादि । यत्र तु मात्राभेदेन गणना निवेशः तज्जातिः, यथा—आर्यागीत्यादि । आर्यादीनां लक्षणं वृत्तरत्नाकरादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

‘अपि रस एवात्र जीवितम्’ इत्यभिप्रायम् । ‘काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विभक्तिः’ इति व्यक्तिविभेदकारः । ‘वक्त्रोक्तिः काव्यजीवितम्’ इति वक्त्रोक्ति-जीवितकारः । ‘आचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम्’ इति चेमेन्द्रः ।

‘गुणालङ्कारमहितां शब्दार्थौ दोषवर्जितौ तत्’ इति च विद्यानाथः ।

मगुणा सालङ्कारा रमभागा दोषपरिहारा ।

जगदनुगन्तुं शीला कविर्कृतलीला मगन्वती जयति । इत्यलङ्कारचन्द्रिकाकारः ।

माधुशब्दार्थमन्दमं गुणालङ्कारभूषणम् ।

स्फुटीतिरमोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये ॥ इति वाग्भटः ।

‘तददोषां शब्दार्थौ मगुणावनलङ्घनी पुनः कर्षयति’ मम्मटाचार्याः ।

(प्र०) कतिविधं काव्यम् ? पद्यस्य किं लक्षणम् ? पद्यभेदश्च ब्रूहि ? ।

(उ०) अस्य पृष्ठस्य १० ० ।

‘कवनीयं काव्यम्’ इति लोचनकारः । ‘कवयति इति कविः, तस्य कर्म बाष्पम्’ विद्याधरः । कति शब्दायते विमृशति रममाणान् इति कविः तस्य कर्म काव्यम्’ इति मट्टगोपालः ।



वन्धाङ्गरूपत्वात् = 'सर्गवन्धो महाकाव्यम्' इति वक्ष्यमाणलक्षणा यन्महाकाव्य तदङ्गरूपत्वात् प्रधानभूतस्य तस्यैकदेशरूपत्वात् [मयाऽत्र] अमुक्त ग्रन्थगौरवं मन्यमानेन न प्रदर्शितं ग्रन्थान्तरतो ज्ञातव्य इति शेषः ।

तत्र मुक्तकस्य लक्षणमुक्तमग्निपुराणे—'मुक्तकं श्लोक एवैकध्वमत्कारक्षमं सताम्' [अ० ३३७] इति श्लोकान्तरसम्बन्धेन परित्यक्तमेकपद्यात्मक 'मुक्तक'मित्यर्थः । अन्यत्वे-  
वमाहुः—

एकं श्लोकं मुक्तकं स्याद् द्वाभ्यां दुर्गलकं स्मृतम् ।

त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभद्रकम् ॥

बाणावली पञ्चभिः स्यात् पाद्विस्तु करहाटक ॥ इति ॥

कोपस्य लक्षणान्तु साहित्यदर्पणे—यथा—

कोपः श्लोकममूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।

ब्रज्याक्रमेण रचितं स एवातिमनोरमः ॥ इति ॥

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो 'ब्रज्या' । अन्योन्यानपेक्षक परस्पराकाक्षारहितः ।

अत्रेदं तत्त्वम् । द्विविधः कोपः । ब्रज्याघटितः एकः । तद्विघ्नो द्वितीयः । आद्यरयोदाहरणम्—  
आर्यामणशत्यादि । द्वितीयस्योदाहरणम्—युभाषितावलीप्रभृतिः । अकारादिहकारान्ता-  
क्षरसन्निवेशो 'ब्रज्या' इत्येके । यत्र प्रत्येकं परिममाप्तार्थं पद्यं कथा समाप्यते स 'सघातः'  
इत्युच्यते । उक्तञ्च—

यत्र कविरेकमर्थं वृत्तेनैकेन वर्णयति काव्यम् ।

'सघातः' स निगदितो वृन्दावनमेघदूतादिरिति ॥

एवमाद्या मुक्तकाद्या महाकाव्यस्यैकदेशस्या मन्तीति पृथङ् मया न लक्षिता  
ग्रन्थान्तरतोऽवगमेया इति तात्पर्यम् ॥ १० ॥

[ महाकाव्यस्य लक्षणम् ]

'सर्गवन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।

आशीर्त्तमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख्यम् । १४ ।

इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।

चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् । १५ ।

नगरार्णवशैलचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः । १५ ।

विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।

मन्त्रद्रुतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरपि १७ ।

(प्र०) महाकाव्यस्य लक्षणं लिख ? । (उ०) अस्य पृष्ठस्य प० २३ ।

प्रसन्नवशात् सातभेदप्रदर्शनार्थं तस्य लक्षणा दर्शितम् । अत एवाग्रे \*वक्ष्यति—‘कांश्चिन्मागावभागायमुक्ता प्रागप्यलक्ष्या’ इति सवमवदातम् ।

[अथनुप्रासस्योदाहरणम्]

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणांप्रियः ।

ततः प्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥ ५३ ॥

अथनुप्रासमुदाहरात्—‘एष’ इति । ‘ब्राह्मणांप्रियः’ = ब्राह्मणा प्रिया यस्य, अथवा ब्राह्मणानां प्रिय ‘एष राजा’ = प्रजानां रक्षको नरपाति ‘राजा प्रकृतिरञ्जनात्’ इत्यभि-  
युक्तोक्तेः । ‘यदा’ = ‘यास्मिन् काले’ ‘लक्ष्मीम्’ = राज्याश्रयम् ‘प्राप्तवान्’ = अधिगतवान्  
‘ततः प्रभृति’ = तादृगनादरभ्य ‘अस्मिन् लोके’ = प्रजायाम् ‘धर्मस्य’ = वेदविहितस्य  
चोदनालक्षणास्य यज्ञादे कर्मण ‘उत्सवः’ = मह ‘मह उद्भव उत्सव’ इत्यमरः । ‘अभ-  
वत्’ = अजायत । न्यायेन प्रजाशासनपरो राजा यज्ञदानादिधर्मकृत्यां प्रचारयामा-  
सेति पिरिडताथ । अत्र पकाररकारयोरेको मूर्धा स्थानामिति सादृश्यम् । एव जकारयकारयो  
तालु । दकारलकारयो दन्ता । तथा च ‘तत्तत्स्थाने उच्चार्यमासात्वेन यद् व्यञ्जनसाम्य  
तदेव श्रुत्यनुप्रासः । तत एव चात्र माधुर्याख्यो गुणः । सच धार्मिकराजविषयकरतिभावस्य  
प्यङ्कः । इदं वेदभारतातमत् काव्यं वेदभारतामतिप्रियमित्युदाहरणदर्शनफलम् ।

अथनुप्रासस्योदाहरणमाह विश्वनाथ —

दृशा दग्ध मनीसज जावयन्ति दशव या ।

विरूपाक्षस्यऽ जयिनारता रतुमो वामलोचना ॥

अत्र ‘जावयन्ति’ इति ‘या’ इति ‘जयिनी’ इत्यत्र च जकारयकारयोरेकत्र स्थानं  
ताला उच्चार्यत्वात् सादृश्यम्, ततोऽस्य सहृदयानामताविभुतिस्त्वावहत्वात् श्रुत्यनुप्रासः । एव  
दत्त्वकण्ठधानामप्युदाहरणं इयम् । यथा वा मम—

हरन्ति यूनां हृदयानि कान्ता कचा कुचाकीर्णसरा ललन्त ।

केलशविम्वर्णाशिलकदेशे कृष्णा भुजङ्गा इव मसरन्त ॥

अत्र ‘हरन्ति’ इति ‘कान्ता’ इति ‘कचा’ इत्यत्र दकारककारविसर्गाणामेकत्र कण्ठे  
स्थाने उच्चार्यत्वात् सादृश्यम्, अतोऽस्य श्रुत्यनुप्रासः ।

\* इति नपरिच्छेदस्य तृतीये श्लोके ।

उभय मानव धर्मशास्त्रे—

तस्यैव सम्प्रणेता राजान मन्यवादिनम् ।

सनात्तुकारिण प्राज्ञ धर्मसामर्थ्यवेविदम् ॥ इति ॥ मनु० श्र० ७। श्लो० २२।

इति पक्षस्य = विषमनेत्रस्य हरस्येवार्थः । जयिना = विजेत्री वामलोचना =  
हस्तः । मनु = नमाम इत्यर्थः ।

कर्तव्य इत्यस्य सूचितत्वात् । धीरोदात्तलक्षणमुक्त साहित्यदर्पणे यथा—

\*अविकथन क्षमाभावानतिगम्भीरो महासत्त्व । स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढप्रत  
कथित ॥ इति । तस्मिन् महाकाव्येऽन्यत् किं किं वर्णनीयमित्याह—‘नगरे’त्यादि द्वाभ्याम् ।  
सर्वाणि तृतीयान्तानि पदानि ‘अनङ्कृत’ मिति पठेनान्वयनीयानि । नगरम्=नगरी । अर्णव =  
समुद्र । शैल =पर्वत श्रुतव =वसन्ताद्या पद् । चन्द्र =शशी, अर्क =सूर्य तयोरुदय  
चन्द्राकोदय एतेषा वर्णन । अत्र चन्द्राकोदयपद तयोरस्तरय वर्णनमप्युपलक्षयति ।  
उद्यानम्=आराम । सलिलक्रीडा=जलक्रीडा । मधुपानम्=मद्यगोष्ठी । रतस्य मुरतस्यो-  
त्पव रतोऽसव =सम्भोगशृङ्गार , विप्रजन्म =अशिरनाभविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुकं पञ्चविधे  
रित्यर्थे [ इदन्तु ध्यातव्यम्—यदादो विप्रलम्भ वर्णयित्वेव सम्भोगो वर्णनीय इति ‘न विना  
विप्रलम्भेन सम्भोग पुष्टिमश्नुते’ इत्युक्तत्वात् ] कुमारोदय =मुतोत्पत्ति तस्य वर्णन  
मन्त्र =शत्रूणां जयाय मन्त्रिभे सह विचार दूत =प्रेष्य सच निश्चयार्थे , मितार्थ  
सन्देशहारकश्चेति त्रिविधो हेय । प्रयाणम्=रणाभिमुख यात्रा । आशि =सग्राम । नायक-  
स्य=काव्यप्रधानपात्रस्य अभ्युदय =ऐश्वर्य रिपूणां जयान्निरित्यर्थ एतैः सैवरलङ्कृत भूषि-  
तम् ।

पुन कीदृशमित्याह—‘अर्माजितम्’ इति । न सजितमसजितम् विस्तृतवृत्तान्तमि-  
त्यर्थ । महाकाव्ये ग्रन्थजालुच्यभिया नक्षेपेण वस्तुवर्णनं न चमत्कारमावहति । तद्यथा मम-  
वमुदेवात्मज कृष्णो वेणुमारणयन् वभ्रा ।

गोपेषु निजमित्रेषु नक्षत्रेषु शशी यथा ॥ इति ।

रसा =शृङ्गाराद्या । भावा =प्रधानतया व्यञ्जनाख्यन्यापारेण व्यक्तीकृता व्यभिचारिणो  
निवदाद्याव्यवृत्तिशत । देवगुर्वादिविषया रतिश्च ‘रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तयाञ्जितो-  
भाव’ इति मम्मटोक्ते । एतैः रमभाव निरन्तरमन्तरशून्य व्याप्तमित्यर्थ ।

इदन्तु दोषम्—शृङ्गारवीरशान्तानां मध्ये कोऽपि रमोऽङ्गी कार्य अन्ये रसा भावा-  
दयश्च एतेषाम्दत्वेन रूपेण निबन्धनीया । तयाचोक्त साहित्यदर्पणे—‘शृङ्गारवीरशा-

\*उक्तञ्च प्रतापद्रीये’ नायकाधिपये—

महाकुलीनतौज्ज्वल्य महाभाग्यमुदारता ।

तेजस्विता धिदग्धत्व धार्मिकत्वादयो गुणा ॥

मौजराजेनाप्युक्तम्—

कषेरल्पापि षाग्वृत्तिर्विद्वत्कर्णाशतसति ।

नायको यदि धरयेत् लोकोत्तरगुणोत्तर ॥ इति ।

प्राचा मामहेनापि भणितम्—

उपलोक्यम्य माहात्म्यादुज्ज्वला काव्यमम्पद’ इति ।

तस्माद्भूयिष्ठगुणो नायको महाकाव्ये स्यात् ॥

समानोधर्मं, तद्वाचक इवादिष्व । तत्राधिकगुणमुपमान चन्द्रादि । वर्यमानमल्पगुणमुपमेय कामिनोवदनादि, समानोधर्म आह्लादकत्वादि । वस्तुतस्तु—यस्योपमा दीयते तदुपमानम् । यस्मै उपमा दीयते तदुपमेयमिति बालबुद्धेरव्यामोहकरी सरणिः । उक्तञ्च वामनेन—‘उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशत साम्यमुपमा’ (काव्या० अध्या० २ सू० १) उपमीयते सादृश्यमानोयते येनोत्कृष्टगुणोनान्यत् तद् उपमानम्, यदुपमीयते न्यूनगुण तद् उपमेयम् । मेयमुपमा तावत् द्विविधा लौकिकी कल्पिता च । लोकप्रसिद्धा लौकिकी, यथा ‘कमलमिव मुख मनोजम्’ इत्यादौ मुखकमलयोरुपमानोपमेयभावो लोके प्रसिद्धः । यथा वा ‘हसीव कृष्ण ते कीर्त्ति स्वर्गक्षमवगाहते’ इति हसीकीर्त्योरपि । कल्पिता तु—‘गुणबाहुल्यतश्च कल्पिता’ (काव्य० अध्या० २ । स० २) गुणानां बाहुल्य गुणबाहुल्यम्, तत उपमानोपमेययो साम्यात् कल्पितोपमा, कविभि कल्पितत्वात् कल्पिता ।

यथा—

उद्भूभट्टणतरुणीरमणोपमर्द्ध-भुम्रोन्नतस्तननिवेशानिभि हिमांशो ।

विम्ब कठोरविसकाण्डकडारगौरैर्विष्णोः पद प्रथममप्रकरैर्व्यनक्ति ॥

अत्र तादृशस्तनहिमाशुविम्बयोरुपमानोपमेयभावो न लोकप्रसिद्ध किन्तु कविकल्पित ।

उपमानोपमेयगतधर्माश्च गुणक्रियादिरूपा यथायथमवगन्तव्या । तत्र—हसीव कृष्ण! ते कीर्त्तिरेव ना लोकगामिनी इत्यादौ धवलत्वं गुण । ‘हसीवेयमिहायाता कान्ता स्वकान्तमग्निर्वा’ इत्यादावागमनादित्रियारूप । एवमन्यदप्युच्यम् ॥ १४ ॥

[ तत्रादौ धर्मोपमाया उदाहरणम् ]

अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे ! करतलं तव ।

इति ‘धर्मोपमा’ साक्षात्तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

प्रतिशानुसारमुपमाप्रपञ्चं कुर्वीण प्रथमं ‘धर्मोपमा’—मुदाहरति ‘अम्भोरुहम्’ इति । अयि ! मुग्धे ! अपरिपक्वमे ! सुन्दरि ! ‘तव करतलम्’=पाणिगतलम् ‘अम्भोरुहमिव’=केकनदमिव ‘आताम्रम्’=समन्ततो लोहितम् ‘अस्ति’ इति शेष । ‘इति’=उक्ते बावये ‘साक्षात्’=स्फुटम् ‘तुल्यधर्मप्रदर्शनात्’=आताम्रमितिपदोपात्तस्य तुल्यस्य धर्मस्य आताम्रत्वस्य रक्तारूपमाधारणधर्मस्य प्रदर्शनात् उपादानात् इय ‘धर्मोपमा’ नाम उपमा । अयं न ‘उपात्तर्मा’ इयमुपमा । इयञ्च पूर्णा श्रुती, चतुर्णामपि उपमानोपमेयसाधारणधर्मतद्वाचकानुपदानात् । अत्र अम्भोरुहमुपमानम्, करतलमुपमेयम्, आताम्रत्व समानो धर्म, इवशब्द उपमावाचक । एवमेवात्रेपि यथामम्भव योजनायम् ॥ १५ ॥

[ वस्तूपमाया उदाहरणम् ]

राजीवमिव ते वक्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

इयं प्रतीयमानैकधर्मा ‘वस्तूपमै’व सा ॥ १६ ॥

दुष्यति' = दुष्ट निन्दित न भवतीत्यर्थः । किमत्रास्ति कथन विशेषो येन तत्र दोषावहं भवतीत्यपेक्षायामाह—'यदि' इति । 'यदि उपात्तेषु' = उपनिबद्धेषु वर्णितेषु नायिकादिषु 'सम्पत्ति' = उचिता रमादिमामग्री 'तद्विद्' = तत् काव्य रचयितुं ज्ञातुं वा ये विदन्ति जानन्ति अर्थात् रसभावविद सहृदयान् 'आराधयति' = प्रीणयति । उक्तञ्च सरस्वतीकण्ठभरणो—

नाऽवर्णनं नगर्यादेदं प्राय विदुषा मनः ।

यदि शैलर्तुरात्र्यादेर्वर्णनेनैव तुष्यति ॥ इति ॥

एतद्विषये प्राचा भामहेनाप्युक्तम्—'उपश्लोक्यस्य माहात्म्यादुज्ज्वला काव्यसम्पद' इति । उपश्लोक्यो यशस्वी मदाचारो यया रामयुधिष्ठिरादि । काव्यसम्पदो रसभावादि ।

उद्भटोप्याह—

गुणालंकारचास्त्वयुक्तमप्यधिकोज्ज्वलम् ।

काव्यमाश्रयसम्पत्त्या मेरुणोवामरुदम् ॥

उद्भटेनाप्युक्तम्—'उदारचरितनिबन्धना प्रबन्धप्रतिष्ठा' इति ।

साहित्यमीमासाकारोप्याह—'नायकगुणप्रथिता

सूक्तिस्तज सुकृतिनामाकल्पमाकल्पन्ति' इति ।

भोजराजेनाप्युक्तम्—

क्वेरल्पापि वाग्वृत्तिर्विद्वत्कर्णावितसति ।

नायको यदि वर्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः । इति ।

तस्मान्महाकुलीनत्वगुणोपेतनायकप्रबन्धादि सकलाङ्गपूर्णा वा कतिपयाङ्गोपेतं वा भवेत् सर्वत्र तत्र सहृदयानामादरो जायते । एवञ्च चमत्कारातिशयपुष्ट महाकाव्यम्, विच्छिन्ति-विशेषोपेतञ्च खरटकाव्यमित्यनयोविशेषे सति नैवाव्याप्तिदोषलेशोपीति सारार्थः ॥ २० ॥

एव काव्ये नायकेत्वर्णो विधेयः, सच यावत् प्रतियोगिन प्रतिनायकरयापकर्षो न वर्येत तावद् विच्छिन्तिविशेषता न भजते तस्मात्तस्याप्यपकर्ष प्रतिपाद्य इत्यावश्यकम्, परमेतत्कथं प्रतिपादनीयमित्यत्र प्रकारद्वयमाचष्टे 'गुणतः' इति द्वाभ्याम्—

[ काव्ये नायकप्रतिनायकयोर्वर्णनम् ]

'गुणतः' प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।

निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ २१ ॥

वंशवीर्यसुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयाप्रायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनोति नः ॥ २२ ॥

'गुणतः' = महाकुलान्वादिगुणवत्त्वेन 'प्राक्' = प्रथम 'नायकम्' = धीरोदात्तादिकम् 'उपन्यस्य' = वर्णयित्वा 'तेन' = उपन्यस्यतनायकेन 'विद्विषाम्' = नायकप्रतिपक्षभूतानां दुषय-गामिनामुद्धतानामिति यावत् [ यतः ] 'निराकरणम्' = पराजयवर्णनम् 'इत्येष मार्गः' = एवमा-



‘एकाङ्गरूपकं चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरौ ॥७६॥

अवयवरूपकस्य भेदान् दर्शयितुकाम प्रथम तस्य ‘एकाङ्गरूपक’ नाम भेदमाचष्टे—  
‘मदपाटल०’ इत्यादि द्वाभ्याम् । ‘एष जनः’=मल्लक्षण , ‘ते’=तव ‘मदपाटलगण्डेन’=  
भेदेन पाटलौ श्वेतरक्तौ गण्डौ कपोलौ यस्य तादृशेन ‘रक्तेनेत्रोत्पलेन’=रक्ते लोहिते नेत्रे  
नयने एव उत्पले यस्य तथाभूतेन ‘मुखेन’=आनेनेन ‘मुख’=मोहित तथा ‘रागमय’=  
रागो लाहित्यम् अनुरागश्च तन्मय रागपूरितः इत्यर्थः ‘कृत’=सम्पादित ॥

‘एतद्’=दर्शितप्रकारम् ‘एकाङ्गरूपकम्’ नाम रूपकम् ‘रक्तेनेत्रोत्पलेन’ इत्यत्र केवलमे-  
कस्यैव नेत्ररूपस्याङ्गस्य उत्पलत्वेन रूपणात् । ‘एवम्’=इत्यम् ‘द्विप्रभृतीनि अपि अङ्गानि  
रूपयन्ति’ कथय इति शेषः । तेन ‘द्व्यङ्गरूपकम्, त्र्यङ्गरूपकम्’ इत्यादीन्यन्यान्यपि रूपकस्य  
नामानि [विशेषा] ज्ञेयानि । तेषु विशेषमाह—‘योगायोगौ’ इति । ‘अत्र’=अवयवरू-  
पके ‘योगायोगौ’=आरोप्यमाणानां परस्पर सम्बन्धो योगः तदभाव अयोगः योगश्च अयो-  
गश्च तां ‘भिदाकरौ’=भेदकौ विशेषकौ ज्ञेयौ, अर्थात् द्विप्रभृत्यङ्गारोपणेषु आरोप्यमाणानां  
परस्पर सम्बन्धासम्बन्धान्या कृत्वा युक्तरूपकमयुक्तरूपकमिति भेदद्वयमपि भवति । तदेवा-  
दनुपद दर्शयति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

[युक्तरूपकस्योदाहरणकथनम्]

स्मितपुष्पोज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।

इति पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या युक्तरूपकम् ॥७७॥

युक्तरूपकमुदाहरति—‘स्मित’ इति । ‘स्मितपुष्पोज्वलम्’=स्मितम् [हास्यम्] एव  
पुष्पम् [कुसुमम्] तेनोज्वलम् निर्मलम् । लोलनेत्रभृङ्गम्=लोले [चपले] नेत्रे [नयने]  
एव भृङ्गा [भ्रमरौ] यत्र तत् तथाविधम् ‘इदं’ [कान्ताया] ‘मुखम्’ अस्ति ‘इति’=उक्तप्रका-  
रेण ‘पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या’=अर्थात् स्मिते पुष्पत्वस्यारोपणात्, नेत्रे भ्रमरत्वस्य च आरोप-  
णात् ‘युक्तरूपक मिदम् । भोजराजस्तु—पुष्पभृङ्गादीनामन्योन्य योगोपपत्त्या ‘युक्तरू-  
पक’ मिदीमन्याशय प्रकटीचकार । किञ्च—मुखस्य अवयवयोरेव स्मितनेत्रयो यथाक्रम पुष्प-  
भृङ्गवारोप कृत इत्यवयवारोपणाद् ‘अवयवरूपक’मपीदम् । [ न कस्य नन्दन मुधु !  
सुरभिश्चसितानिलम्’ इति परार्थम् ] ॥७७॥ \*

[अयुक्तरूपकस्योदाहरणम्]

इदमाद्रिस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

इति ज्योत्स्नोत्पलायोगादयुक्तं नाम रूपकम् ॥७८॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति—‘इदम्’ इति । ‘आद्रिस्मितज्योत्स्नम्’=आद्रि सरस स्मितमेव

अचेत् [मृगमन्यने] म्वयमप्युक्ता प्रश्नादियोजना ।

[प्र=] ‘एकाङ्गरूपकभेदे का युक्ति ? [३०] अथ पृ० पं० १ ।

नायकेन वाच्या 'वा' = अथवा इतरेण अर्थात् कथायां नायकस्तदितरत्वेतिवृत्तवक्ता स्यात् ।  
अत्र चार्थे 'वा' शब्दो बोध्यः । अन्यथा नायकवाच्याया कथायामाख्यायिकालक्षणास्याति-  
व्याप्तिः स्यात् ।

ननु — आख्यायिकाया स्वमुखेन स्वगुणप्रशंसने नायकस्य उदात्तता न दृश्यति इत्या-  
शङ्क्याह — 'स्वगुरो'ति । 'अत्र' = आख्यायिकाया 'भूतार्थसंसिनः' = सत्यार्थवक्तु नायकस्य  
'स्वगुणाविष्कृत्या' = स्वेषां गुणानां स्वमुखेन आविष्कृत्या प्रकाश 'दोषो न' = नैव दूषणं भवतीति  
शेषः । असत्यभूतानामनेपोक्षतानां स्वगुणानां स्वमुखेन कथनमेव दोष इति भावः । यथा  
च 'आख्यायिका' सङ्गके कादम्बरीगद्ये महाभेताप्रसङ्गे चन्द्रापीडस्य नायकस्य स्वेतिवृत्तवक्तृत्वं  
न दोषः ।

सन्ति चान्येपि चूर्णिकाया गद्यभेदाः परं यथा महाकाव्ये मुक्तकादीनामन्तर्भावः तथा  
चूर्णकादीनामप्याख्यायिकादावन्तर्भावः इति ते पृथङ् न लक्षिताः । ते च ग्रन्थान्तरतो-  
ऽवमेया विज्ञेयजिज्ञासुभिः । तथाचाह काव्यालङ्कारसूत्रे वामनः — 'गद्यं वृत्तगन्धिं चूर्णा-  
मुत्कलिकाप्रायश्च' [अ० ३ । सू० २२] । 'पद्यभागवत् वृत्तगन्धि' [३।२३] यथा —  
'पातालतालुतनवानिषु दानवेषु' । अस्मिन् गद्ये वसन्ततिलकाख्यस्य वृत्तस्य भागः प्रत्यभि-  
ज्ञायते । 'अनाविद्वललितपदं चूर्णम्' [३।२४] । न विद्वानि अनाविद्वानि अदीर्घसमा-  
नभाजि च तानि ललितपदानि अनुद्वतानि पदानि यस्मिन् तदनाविद्वपदं 'चूर्णम्' मित्युच्यते ।  
यथा — 'अभ्यासो हि कर्मणाः कांशलमावहति । नहि सकृन्निपातमात्रेणोदविन्दुरपि प्रावणि-  
निप्रतामादधाति' इति । 'विपरीतमुत्कलिकाप्रायम्' [२।२५] विपरीतम् आविद्वोद्धतपद-  
मित्यर्थः । यथा — 'कुलिशशिखरखरनखरप्रचयप्रचण्डचपेटापाटितमत्तमातङ्गकुम्भस्थल-  
गलन्मदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभासुरमुखे केसरिणि' इति ।

अग्निपुराणे तु —

'अपदं पदमन्तानो गद्यं तदपि गद्यते । चूर्णकोत्कलिकावृत्तसन्धिभेदान्त्रिरूपकम् ॥ इत्युक्तम् ।

\* 'गद' व्यक्ताया वाचि इत्यस्माद् धातो 'गदमदचरयमश्वानुपमर्गे' [पा० ३।१।१००  
इति मूत्रेण कर्मणि 'यत्' प्रत्ययः । ७ पाठेषु भवः पद्यम् । भवार्थे यत्प्रत्यये भसज्ञायां  
पदादेशे रूपमिति कथितम् । वयन्तु-पादा मन्त्यस्य 'अन्येभ्योपि दृश्यते' [वा० ५।२।१२०]  
इति यप 'पद्मे' - [६।१।६३] इति पदादेशः ।

‡ कुलिश वज्र तस्य शिखर कोटि अग्रभाग इति यावत् तद्वत् क्षराण्यां  
तीव्राण्यां नखराण्यां क्षरजानां प्रचयः सद्यः तेन प्रचण्डः महापीडाजनको यः चपेटः  
करतलः अथवा प्रचण्डा या चपेटा करतलाघातः तेन (तया) पाटितं द्वैर्धमात्रं नीतं  
यन् मत्तमातङ्गस्य मदस्त्रादिगजस्य कुम्भस्थलं स्थूलासप्रदेशः तस्माद् गलन्ती  
प्रच्यवन्ती या मदच्छटा मदधारा तथा क्षुरितं चर्चितं चारु मनोहरं यः केसरभारः  
स्कन्धकेशनिचयः तेन भासुरं भोजमानं मुखम् आननं यस्य तस्मिन् इत्यर्थः ।



‘वक्त्रापरवक्त्रश्च सोच्छ्वासत्वश्च भेदकम् ।

चिह्नमाख्यायिकायाश्चेत् प्रसङ्गेन कथास्वपि ॥ २६ ॥

आर्यादिवत् प्रवेश’ किं न वक्त्रापरवक्त्रयो ।

भेदश्च दृष्टो लम्भादिरुच्छ्वासो चास्तु किं तत ॥ २७ ॥

कथाख्यायिकयो विषये वक्तृभेदकृतो विशेष इति प्राचां मत निरस्तम्, सम्प्रति प्र-  
कारान्तरेणान्येषा केपाभिन्मत खण्डयति—‘वक्त्र’ इति । वक्त्रम्, ‘अवरवक्त्रेति छन्दो-  
भेदो । वक्त्रलक्षणमुक्त घृत्तारत्नाकरे—‘वक्त्र’ नाद्यात्रसौ स्यातामव्येयोऽनुष्ठुभि ख्यातम्’  
इति । अपरवक्त्रलक्षणान्तु—‘अयुजि ननरला गुरु समे तदपरवक्त्रमिद नजो जरा’ वित्यन्य-  
त्रोक्तम् । ‘सोच्छ्वासत्वम्’=कथाशभेदकस्य आख्यायादिवत् विरामविशेषस्य नाम उच्छ्वास ,  
तेन सह वर्तन इति सोच्छ्वासं तस्य भावस्तत्त्वम् । उच्छ्वासेन सहितत्वमित्यर्थ । एत-  
न्नत्रय ‘आख्यायिकाया’=उक्तलक्षणस्य गद्यकाव्यस्य ‘भेदकम्’=कथातो विशेषक ‘चिह्नम्’=  
लक्षणमस्तीति ‘चेद्’=यदि [ एव कथयेतु केचित् तन्न यत् [ ‘आर्यादिवत्’=आर्या-  
दिच्छन्दोविशेषवत् ‘कथास्वपि’=कथानामकेषु गद्येष्वपि ‘किं वक्त्रापरवक्त्रयो प्रवेश’=निवेश  
न स्यात् अपितु स्यादेवेति भाव ।

अयमभिप्राय —नहि कथायामार्यानामकच्छन्दोनिवेशे ऽवृत्त कवि यदि वक्त्रापर-  
वक्त्रच्छन्दसी निवेशयेत् तदा कमपि दोष करोति तावता वा कथाया कथात्वमेव न  
भवति । अभ्यनुज्ञातश्च कैश्चित् कथायामार्यादिवत् वक्त्रापरवक्त्रयोरपि निवेशकरणम् । तथा-  
हि—आर्यावक्त्रापरवक्त्राणा छन्दसा येन केनचित्’ इति । तस्मादुक्तरीत्या कथायामार्यादि-  
च्छन्दोनिवेशाभ्यनुज्ञाने उक्तविशेषकथन केप.खिदज्ञानमूलकमेवेति भाव ।

सोच्छ्वासत्वस्यापि भेदकत्वं निरस्यति—‘भेदश्च’ इति । ‘लम्भ’ इति कथापरिच्छेदस्य नाम ।  
आदिपदेन उल्लासादीनामपि ग्रहणम् ‘वा’ शब्दश्चार्थे लम्भादि उच्छ्वासश्चेत् [ यदि ]  
कथाख्यायिकयो ‘भेद’=विशेषोऽस्तु ‘तत किम् ?’=न किमपीत्यर्थ । अर्थात् लम्भा-  
दिच्छ्वासं कथाया स्यात् आख्यायिकायां वा स्यात् नैतावता कविर्दुष्यति नाप्युभयो-  
रेक्य भवति । यथा घटपटयो स्व’रूपभेदे विद्यमाने नहि नीलतायास्तयोर्विशेषका भवन्ति ।  
कादम्बर्याश्च नैव लम्भकस्य निवेश । तस्मात् लम्भकादिक ध्यभिचारि मत् नोभयोरसा-  
धारणो धम इत्यर्थ । २६, २७ ॥

[ उक्तेऽर्थे स्वसिद्धान्तकथनम् ]

‘तत्कथाख्यायिकेत्येका जाति सद्भाद्वयाद्धिता ।

अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातय ॥ २८ ॥

(प्र०) ‘कथाख्यायिकयोर्विषये कीदृश प्राचा मतम् ? कथञ्च तत्स्वरूपम् ?  
(३०) अस्य पृष्ठस्य प० १

प्र०) ‘कथाख्यायिकाविषये दण्डिदिद्वान्त लिख ? उ०) अस्य पृष्ठस्य प० २८

\* घटपटपदवधर्मप्रयुक्ते भेदे ।



धर्माः कथाख्यायिकायोर्नेव भेदमावहन्ति । एवञ्च 'कथाहरणसग्रामविप्रलम्भोदयावन्ति'  
इत्यादि भामहादिद्वृत लक्षणं दुष्टमेव मन्तव्यमित्याशयः ॥ २० ॥

[कथाख्यायिकाविषये भामहादिमतीनिरासः]

कविभावकृतं चिन्हमन्यत्रापि न दुष्यति ।

मुखमिष्टार्थसंसिद्धयै किं हि न स्यात्कृतात्मनाम् ॥ ३० ॥

अथ 'कथायां कवेर्भावविशेषो भवति, आख्यायिकायान्तु स नो प्रतीयत इत्यनयोवि-  
शेष इति भामहादीनां मतं स्यात् तदपि दूषयति—'कविभावकृत'मिति । कवेर्भाव-  
कविभाव कविहर्दि तद्वृत 'चिन्हम्' = लक्षणम् 'अन्यत्रापि = कथायामिव आख्यायिकाया-  
मपि 'न दुष्यति' = नैव दोषं जनयति । अर्थात् यथा 'माघकान्त्यस्य सर्गसमाप्ति-लोकेषु  
'श्री' शब्दप्रयोगः, किराते च तथैव 'लक्ष्मी' पदं प्रयुक्तम् । एवमेव यदि आख्यायिकायामपि  
कृतं भवेत् तदपि न दोषः । तथाहि—'इष्टार्थसंसिद्धयै' = वाञ्छितार्थसाधनाय मङ्गलं करणा-  
येत्यर्थः 'कृतात्मनाम्' = परिष्कृतानाम् 'किं हि सुखम्' = प्रारम्भ 'न स्यात्' = अपितु सूरय  
इष्टार्थघटनाय यद्यनुपादत्ते तत्सर्वं सर्वत्रैव कान्येषु शोभाधायकमेव जायते । निरङ्कुशा कवय-  
इति भावः ॥ ३० ॥

[मिश्रकाव्यनिरूपणम्]

'मिश्राणि नाटकादीनि तेषामन्यत्र विस्तरः ।

[चम्पूकाव्यस्य लक्षणम्]

गद्यपद्यमयी काचिच्चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

अथना क्रमप्राप्तं मिश्रकाव्यमाचष्टे—'मिश्राणि इति । 'नाटकादीनि' = दृश्यरङ्गकानि  
काव्यानि 'मिश्राणि' = मिश्ररङ्गकानि 'भवन्ति इति शेषः । अर्थात् तेषु गद्य पद्यञ्च मिश्रितं  
भज्यत एव 'मिश्राणि' इत्युच्यन्ते । 'तेषां' = नाटकादीनाम् 'अन्यत्र = भरतादिग्रन्थेषु  
'विस्तरः' = प्रपञ्चः । 'अस्ति' इति शेषः । नृणः ग्रन्थगारवभयादत्र न दर्शित इत्याशयः । न  
केवलं दृश्यकाव्येष्वेव गद्यपद्ययोर्योगः किन्तु अन्यकाव्येष्वप्यसौ कचिदं भवतीत्याह—'गद्यपद्य-  
मयी इति । गद्यपद्यप्रचुरा काचित् 'चम्पू' इत्यभिधीयते चम्पूनामकं तत्काव्यं भवतीत्यर्थः ।

(प्र) कांनि मिश्राणि ? कुत्र च तेषां विस्तरः ? चम्पूलक्षणं किम् ? दश-  
कुमारादिपञ्चाप कचिच्च २ पद्यमस्त्वे कुतो न चम्पूत्वम् ? (उ०) अस्य पृष्ठस्य प० १६

\* कवेरभिप्रायकृतेरङ्गनैर्गद्गिता कथा इति भामहोक्तिः ।

तथाच माघ — प्रथमममामिश्रलोकास्य द्वितीयपादे—

'तन्मिन्नुत्पत्तिने पुरं मुग्धनाविन्दो श्रियं विभ्रति' इत्याह । एवमेव सर्वत्र । तथा  
भारविस्तु—

'रिपुतिमिरमुदत्योर्दयमानं दिनादां दिनकृतीमिव लक्ष्मींस्त्वा ममभ्येतुं भूय' इत्यादि-  
विशा नन्दं सर्गसमाप्तौ 'लक्ष्मी' शब्दं प्रयुज्यते ।

अत्र कृष्णा [ द्रौपदी ] रूपस्य द्रव्यस्य कर्णा—[ राधेमा ] बलम्बन न सम्भवाति  
क्रियाया अपातत प्रतीयमानोऽपि विरोध श्लेषसामर्थ्यात् परिहर्तुं शक्य । अथ  
विरोधः श्लेषमुखप्रेक्षा ॥ ३३६ ॥

इत्येनेकप्रकारोऽयमलङ्कारः प्रतीयते ॥

—\*—

इति विरोधचक्रम् ।

विरोधमुपसहरति—‘इति’=उक्तप्रकारेण ‘अयम्=विरोध अलङ्कार ‘अनेकप्रकार.’  
नानाविध ‘प्रतीयते’ । उक्तमस्य बहुविधत्व ३३३ कारिकाया व्याख्याने ।

इतीति—विरोधालङ्कारप्रकरण समाप्तमित्यर्थ । विरोधस्यान्यदुदाहरण यथा—

\*तव दक्षिणोऽपि वामो बलभद्रोऽपि प्रलम्ब एष भुज ।

दुयोधनोऽपि राजन् ! युधिष्ठिरोस्तीत्यहो चित्रम् ॥

अत्र दक्षिणस्यापि वामत्वे विरोध परिहरास्तु—भक्तान् प्रति अनुकूलत्वाद् दुष्टान्  
प्रतिकूलत्वाच्च ज्ञेय । इत्येवमादिरीत्या ज्ञेयम् ‘वामन’स्तु—‘विरुद्धाभासत्वं विरोध’  
[ का० ३ । १२ ] इति सूत्रायित्वा—

पीत पानमिदं त्वयाद्य दयिते ! मत्त ममेदं मनः

पत्राली तव कुङ्कुमेन रचिता रक्ता वयं मानिनि ! ।

त्वत्पुस्तनभारमन्थरगतिर्गोत्रेषु मे वेपथु—

स्त्वन्मध्ये तनुता ममाधृतिरहो प्रेम्णा विचित्रा गति ॥

इत्युदाहणम् । विस्तरस्तु ‘सरस्वतीकण्ठाभरणे’ द्रष्टव्य ।

[ अप्रस्तुतप्रशमाया लक्षणां ]

‘अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रकान्तेषु या स्तुतिः’ ॥ ३४० ॥

क्रमप्राप्तमप्रस्तुतप्रशमा लक्षयति—‘अप्रस्तुतप्रशंसा’ इति । ‘अप्रकान्तेषु’=अप्र-  
स्तुतेषु ‘या स्तुतिः’=अर्थात् प्रस्तुतस्य निन्दार्थं गुणकीर्तनम् सा ‘अप्रस्तुतप्रशमा’  
एतन्नामालङ्कारः स्यात् भवतीत्यर्थः । अप्रस्तुतस्तुत्या प्रस्तुतनिन्दार्थोपपन्नमप्रस्तुतप्रशमा

[ प्र० ] ‘अप्रस्तुतप्रशमाया लक्षणोदाहरणो निम्नं तत्र नवीनमताद् दण्ड  
मन्त्र्य विशेषो वक्तव्य ? [ उ० ] अस्य पृ० प० २०

\* हे राजन्, तव बाहुर्भक्तान्प्रत्यनुकूलत्वाद्दक्षिणोऽपि शत्रून्प्रति प्रतिकूलतया वाम  
इत्येवमिदमर्थद्वयम् । तथा स एव बलेन भद्रोऽपि श्रेष्ठोऽपि प्रलम्बो दीर्घः । तथा दुःमेन  
सोऽन इति दुष्टाग्रोऽपि युधि मन्त्रे स्थिरोऽचञ्चल इत्यविरोधः । विरोधप्रतिभासश्च दक्षि  
राजभद्रो मन्त्रेरूपयोग्यत्वात्, तथा बलभद्रप्रत्ययोर्दण्डधराभ्यामन्यत्वात्, तथा दुर्यो-  
धनस्य मन्त्रेणैवैवमिति गण्यमान्योनिभवाच्चक्षते ।

[संस्कृतप्राकृतयोर्लक्षणम्]

‘संस्कृतं नाम दैवीवागन्वाख्याता महर्षिभिः ।

तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेक प्राकृतक्रम ॥ ३३ ॥

संस्कृतादीना स्वरूपमाह—‘संस्कृतम्’ इति । दैवी देवानामिय ‘दैवी’ ‘तस्येदम्’ [४।३।१२०] इत्यण् । तत् ‘टिड्ढाणब्’ [४।१।१५] इति ङीप् । देवानां सम्बन्धिनी देवैर्ब्रह्मेन्द्रादिभिरादौ व्यवहारे प्रयुक्ता या वाक् तत् ‘संस्कृत’ नाम स्वाभाविकसंस्कारवत्त्वात् संस्कृत’ मित्युच्यते श्रुतिरपि सर्गादौ ‘स भूरिति व्याहरत् भूमिमसृजत् [तै० ब्रा० २ २।४।२] इत्येवमाद्या संस्कृतवागुच्चारणपूर्वकमेव प्रजापते ऋषिमाह । तथाच दैवीवाक्त्वमेव संस्कृत-लक्षणम् । आग्नेयेयुक्तम्—‘देवादीना संस्कृत स्यात्’ इति । [सा च] ‘महर्षिभिः’=साक्षा-त्कृतधर्मभिः तदुत्तरकालभाविभिश्च पाणिन्यादिभिर्मुनिभिः ‘अन्वाख्याता’=कथिता प्रकृति-प्रत्ययादिविभागकल्पनया प्रकाशिता नतु रचिता संस्कृतवाचो नित्यत्वात् ।

पाणिनिप्रभृतयो र्वाङ्मना तत् पराङ्मो वा अन्ये तानि तानि व्याकरणानि रचयित्वा तत्र प्रकृतिप्रत्ययादिविभागश्च कल्पयित्वा शिष्यान् प्रत्यर्थबोधोपायमाकलयाम्बभूवु नतु कुम्भकारो घटमिव ते संस्कृतशब्दान् रचयामासु । किन्तु स्थिताया एव नित्याया, संस्कृत-वाचो ऽनुशासनमेव कृतवन्त इति भावः । अत एवेयं भाषा सर्वभाषामूलमित्यपि सूक्तं भवति । प्रपञ्चितश्रायमथा वाक्यपदीयादौ मत्प्रणीते ‘निरुक्तसारे’ च ।

प्राकृतं लक्षयति—‘तद्भव इति । तस्मात् संस्कृतात् भव उत्पत्तिर्यस्य स तद्भवः ‘प्राकृतक्रम’=अधमप्रकृतयः प्राकृता तत्सम्बन्धित्वेन प्राकृतम् तस्य क्रमो व्यवस्था । वयन्तु—संस्कृतरूपाया प्रकृतेरुत्पन्नत्वात् प्राकृतमिति व्रूम । सर्व प्राकृत संस्कृतस्यैवापभ्रंशः । सच ‘तन्मम, देशो इति अनेक’=बहुविध स्मृत इति शेषः । सत्तेपेण तु द्विविध—एक तन्मम=संस्कृतमदृश । द्वितीय देशी=तत्तद्देशव्यवहृत ।

यत्तु—‘संस्कृतोत्पन्नत्वेन संस्कृतमदृशत्वेन तत्तद्देशव्यवहृतत्वेनानेको बहुविध’ इत्याह कश्चित् तन्मन्दम् । सर्वाणां प्राकृतानां संस्कृतोत्पन्नत्वेन साम्ये सति उत्तरात्या भेदत्रयकरणा-भ्यामुत्तन्वतरत्वात्, वस्तुनस्वित्यादिस्वोक्तिविरोधाच्च ।

केचित्तु—‘आपौन्थमार्पतुल्यञ्च द्विविध प्राकृतं विदुः’ इति भेदद्वयमाचक्षते ॥ ३३ ॥

[प्रकृष्टप्राकृतनिष्पत्तयाम्]

‘महाराष्ट्राश्रयां भाषा प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।

सागर सूक्ष्मरत्नानां सेतुवन्धादि यन्मयम् ॥ ३४ ॥

प्राकृतमेव प्रपञ्चयति ‘महाराष्ट्राश्रयाम्’ इति । महाराष्ट्रं दर्शयामास्यवर्त्ती प्रसिद्धो देशः ।

(प्र०) १ संस्कृतस्य किं लक्षणम् ? कतिविधश्च प्राकृतम् ? तद्भक्षणश्च लिख ?  
(उ०) अस्य पृष्ठस्य प० ०

(प्र०) २ प्राकृतेषु प्रकृष्ट प्राकृतं सोपपत्तिं ब्रूहि ? (उ०) अस्य पृष्ठस्य प० २७



तत्परिहारस्तु भिन्नसम्बन्धिगतत्वेन ज्ञेय । अत्र च वर्णनीय शरत्काल' तस्मिन् एक-  
जातीययोरपि बलावलकारित्वेन विशेषप्रतीतिर्वाच्यमावहत्यस्यालङ्कारत्वम्बोध्यम् ।  
क्रियाविरोधश्चायम् । 'राजहसास्तु ते तञ्जुचरणैर्लोहितैः सिता' इत्यमर । 'राजहंसस्तु  
कादम्बे कलहसे नृपोत्तमे' इति [ हैम ] । हसाना राजा इति राजहस । 'राजदन्तादिषु  
परम्' [ पा० २ । २ । ३१ ] अनेन 'हस' शब्दस्य परनिपात । 'क्षीयत इति कर्मकर्तारि'  
इति वामन [ का० २ । सू० ४ ] ॥ ३३४ ॥

प्रावृषेण्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।

रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मन ॥ ३३५ ॥

वस्तुगतगुणविरोधमुदाहरति—'प्रावृषेण्यै' इति । [ वर्षाकालवर्णनमिदम् ] ।  
'प्रावृषेण्यै' = प्रावृषि भवै वर्षाकालिकै 'जलधरै' = मैथै, अम्बरम् = ध्योम [ गगनम् ]  
'दुर्दिनायते' = आच्छन्न भवति [ मेघच्छन्नेऽङ्घ्रि दुर्दिनम्' इत्यमर ] श्यामल जायते इत्यत्र  
तात्पर्यम् । 'जगताम्' = लोकानाम् 'मनः' = हृदयम् 'पुन रागेण' = रागोऽनुराग लौहित्यव  
तेन 'आक्रान्तम्' = व्याप्त जायते इत्यन्वितार्थः ।

अत्र अनुरागे लौहित्यस्याऽभेदाध्यवसानं कृतम्, तस्मात् व्यामलत्वलौहित्ययोर्गुण-  
योरेकजलधरजन्यत्वरूपस्य ससर्गस्य कीर्तनं विरोधः । परिहारस्तु—श्लेषेण कृतं अनया  
रात्या वर्णनीयस्य वर्षाकालस्य किमप्यात्कर्ष्यं व्यज्यते ।

'प्रावृषेण्यै' इति । 'प्रावृष एण्य' [ पा० ४ । ३ । ] इति सूत्रेण शैपिक 'एण्य'  
प्रत्ययः । 'दुर्दिनायते' इत्यत्र 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' [ वा० ३ । १ । १७ ] इत्यनेन  
'दुर्दिन' प्रतिपदिकात् करोत्यर्थे क्यङ् । दुर्दिनं करोतीति दुर्दिनायते ॥ ३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुश्रोणि रक्नोष्ठमसितेक्षणम् ।

नतनाभि वपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तनम् ॥ ३३६ ॥

अवयवगतगुणविरोधमुदाहरति—तनुमध्यमिति । 'तनुमध्यम्' = तनु सूक्ष्म मध्य कटि-  
भागो यस्य तत् 'पृथुश्रोणि' = पृथु स्थूना विशाला च श्रोणि नितम्बो यस्य तत्, 'रक्नोष्ठम्' =  
रक्नो लोहित श्रोष्ठोऽपरो यस्य तत्, 'अग्निनेक्षणम्' = अग्निने कृष्णे ईक्षणे नयने यस्य तत्,  
नतनाभि' = नता निम्ना गम्भीरा नाभिर्यस्य तत्, 'उन्नतस्तनम्' = उन्नतां वर्तुलीं कटोरं च  
स्तनां वृक्षां यस्य तत् एतादृशविशेषणोपेत 'स्त्रीणाम्' युवतीनाम् 'वपुः' = शरीरम्  
'कम्' = जनम् 'न हन्ति' = नाकुन्त्यति अपि तु सर्वमपि विद्वन्नीकरोति, त'पयतीत्यर्थः ।

अत्र तनुवपुश्चयोरुक्तत्वामितत्वयो नतत्वोन्नतत्वयोर्गुणयो परस्पर विरोधः, तेन  
च वर्णने यत्वेन प्रस्तुतानां स्त्रीणां किमपि वाच्यं श्रूयते । परिहारस्तु तनुत्वादीनामाश्र-  
यभूतवपुर्वेदाद् बोध्यः । केचित्तु—वदना गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे वाच्यतां शय  
इति शङ्कनीयतदशुण विरोधप्रदर्शनार्थमुदाहरणमिति मन्यन्ते इति 'प्रभा' ॥ ३३६ ॥

अपशब्द म्लेच्छा मामभूमेत्यथेय ध्याकरणम्' इत्येवमादिमहाभाष्यदावुक्तम् । तस्मात्  
संस्कृताङ्गिणा सर्वा वाचा अपभ्रंशसन्नाः, यज्ञादिकर्मसु तासा निषेधादिति भावः ।

काव्येषु 'अपभ्रंश' शब्दः परिभाषिक । इदन्तु प्रासादिकमुक्तम् ॥ ३६ ॥

[भाषाणा प्रयोगविषय]

॥संस्कृतं सर्गवन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।

आसारादीन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥ ३७ ॥

कुत्र कुत्र का का भाषा प्रयोक्तव्या इति तासा लक्ष्यमाह—'संस्कृतम्' इति ।  
'सर्गवन्धादि'=[यदुक्त महाकान्य तत्] 'संस्कृतम्'=संस्कृतभाषारचितमेव कार्यम् ।  
नान्यभाषानिवेशस्तत्र कर्तव्य इत्यभिप्राय । उक्तञ्चाभिपुराणे—

सर्गवन्धो महाकाव्यमारव्य संस्कृतेन यत् ।

तन् न विज्ञेत्तत्र तन्मय नापि किञ्चन ॥ एति ॥

आदिपदेन देवस्तुत्यादिखण्डकान्यस्यापि ग्रहणम् तदपि संस्कृतेनैव कार्यम् । 'स्कन्धका-  
दिक प्राकृतम्'=स्कन्धक छन्दोविशेष तदादिर्यत्र तत् 'प्राकृतम्' प्राकृतभाषयैव रचितं भवति ।  
यथा-सैतुवन्धादि । आदिना गलितकादीना परिग्रह । इदञ्च सट्कस्यापि उपरपकभेदयो-  
पलक्षकम्, तदपि प्राकृतमयमेव भवति । 'आसारादीनि'=आसारादिच्छन्दोविशेषनिबद्धानि  
'अपभ्रंश' इति मज्ञया व्यवहियन्ते, अर्थान् 'अपभ्रंश' नामककाव्ये आसारादीनामेव छन्दसा  
निवेश कर्तव्य यथा-वर्णपराक्रमादि । 'नाटकादि'=नाटकमादि यस्य तत् 'मिश्रकम्'  
नानाभाषामयत्वात् मिश्रकमज्ञ विज्ञेयम् । 'तु रेवार्थे नाटकाद्येवेत्यर्थ । अर्थात् सट्क विद्वाय  
नाटकनाटिकाप्रकरणादिषु रूपकभेदेषु सर्वत्र यथापात्रमनेका भाषा आश्रयितव्या भवन्ति ।  
यथा वेणीसहारादय ।

[कथावृहत्कथयोर्भाषाभेदनिर्हणम्]

॥कथा हि सर्वभाषाभि संस्कृतेन च दध्यते ।

भूतभाषामयीं प्रादुरद्भुतार्था वृहत्कथाम् ॥ ३८ ॥

'मिश्र' काव्यस्य लक्ष्यान्तरमाह—'कथा' इति । 'कथा=कथानामक गद्य पूर्वोक्त-  
लक्षण 'सर्वभाषाभि'='सर्वाभिर्भाषाभि शोरसेन्यादीभि 'संस्कृतेन च'=देववाण्या च  
'दध्यते'=रच्यते । अतः सापि मिश्र काव्यमिन्यर्थ 'हि' निश्चयार्थे । तथा च द्विविधा  
कथा-सर्वभाषामयी संस्कृतमयी चेत्यर्थ । कथाप्रसङ्गेन वृहत्कथानामक काव्य लक्ष्ययति-  
भूतेति । 'भूतभाषामयीम्=भूतभाषा पेशाची भाषा तन्मयी पेशाच्या भाषया रचितामि-  
त्यर्थ । 'अद्भुतार्थान्=अद्भुत अद्भुताख्यो रमरूपोऽयो यस्या तां अद्भुतरसभरिताम्

(प्र०) १ कुत्र २ का ३ भाषा प्रयोक्तव्या इति विष्णु ? । (उ०) अस्य पृष्ठस्य प० ५

(प्र०) १ मिश्रकाव्यस्योदाहरणान्तर दर्शय । (उ०) अस्य पृष्ठस्य प० २०



[अथ वैदर्भीगौड्यो स्फुटो विवेकः]

अस्त्यनेको गिरां मार्गं सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।

‘तत्र वैदर्भीगौडीयौ वर्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ ४० ॥

काव्य मप्रभेद प्रपञ्च्य गुणालङ्कारेषु निरूपयितव्येषु सौकर्याय तावत् रीतिं प्रदर्शयति ‘अस्त्यनेक’ इति । ‘गिराम्=काव्यवाचा ‘परस्परम्’=अन्योन्यम् ‘सूक्ष्मभेद’=परिपक्व बुद्धिगम्य स्पष्टो विशेष ‘अनेक’=नानाविध [प्राचीनैस्तु.] ‘मार्ग’=पदविन्यासप्रकार रचनाप्रणाली ‘रीति’ सञ्ज्ञक इति यावत् ‘अस्ति’=कविभिराश्रित इत्यर्थः । तत्र’=अनेक-विधे मागे अर्थान् तेषु मागेषु मध्ये ‘वैदर्भीगौडीयौ=वैदर्भी गौडी च एते द्वे रीती प्रस्फुटान्तरौ प्रकर्षेण स्फुट स्पष्टमन्तर भेदो [विशेषो] ययोस्तो [मार्गौ] ‘वर्येते’=निह्वयेते ‘मया इति शेषः ।

अथभाव — वामनेन तावत् ‘रीतिरात्मा काव्यस्य’ [काव्या० २।६] इत्युपक्रम्य ‘विशिष्टा पदरचना रीति’ [२।७] इति च ता लक्षयित्वा ‘साच त्रेधा वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति [२६] इति त्रिविधो गिरा मार्गः रीतिनामा प्रदर्शितः ।

सरस्वती कण्ठाभरणादिषु भोजराप्रभृतिभिस्तु—

वैदर्भीचाथ पाञ्चाली गौडीयाऽवन्तिका तथा ।

लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते । इति  
पङ् मार्गो निरूपिता ।

विश्वनाथ—साहित्यदर्पणे नवमे परिच्छेदे ‘पदसङ्घटना रीतिरङ्गसूत्राविशेषवत्’ इत्युक्त्वा ‘वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा’ इति चतुरो मार्गान्वर्णयत् । एषु [एवविधेषु] सर्वेष्वेव पक्षेषु ग्रन्थकारस्यास्वरसः । तत्र बीजन्तु एतेषामन्योन्य सूक्ष्म-मल्पमन्तर एकुमारमतिभिर्बालैर्ज्ञातुमशक्यमनुपयुक्तमेवेति द्वावेव मार्गौ वैदर्भीगौडीयौ स्फुट-भेदौ निरूपणयोग्याविति तावेवात्र दर्शयते ।

तथाहि—पाञ्चालीमार्गं वैदर्भीगौड्योर्मध्यवर्ती उभयस्वरूप एव । लाटीमार्गस्तु वैदर्भी-पाञ्चाल्योरन्तरालवर्ती । एवमन्यदपि । ततश्च किञ्चित् किञ्चित् भेददर्शनस्य बालबुद्धि-व्यामोहकरत्वात् फलं पश्याम इति दण्डिनोऽभिप्रायः । ४० ॥४

(प्र० ‘रीतेर्मुख्यो भेदो को रतः’ इतरे भेदा दण्डिना कुतो नाश्रिता (उ०)  
अस्य पृष्ठस्य प० :

‘एतद्विषयकः प्रपञ्च आग्नेयपुराणेऽपि द्रष्टव्यः ।  
भोजराज इत्यमप्याह—

वैदर्भादिहृतं पन्था काव्ये मार्गं इति स्मृतः ।

रीङ् गताविति धातो मा व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते ॥ इति ॥

रियन्ते परम्परया गच्छन्ति अन्येति करणमाधनोऽयं रीतिशब्दो मार्गपर्यायः ।  
‘गुणवत्पदरचना रीति रिति स्फुट रीतिलक्षणम् ।

[ वर्णनियमे चतुर्वर्णोच्चित्रस्योदाहरणम् ]

रे रे रोरुरुरोरुगागोगोऽगाङ्गगोऽगगु ।

किं केकाकाकुक् काको मामा मामम मामम ! ६२ ॥

वर्णनियमेषु आदौ चतुर्वर्णमुदाहरति—‘रे रे’ इति । [ काचित् बहुपण्या धाराङ्गना स्वाभिलाषिणम् [ अल्पघनम् ] भिल्ल प्रति वक्ति ] ‘रे रे’ ! इति सवो-  
धन नीचार्थकम् । रे । रे । मामम ! = मायां श्रियां मम ममत्व यस्य तत्सम्बोधनम् ‘मम’  
इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । भावप्रधानो निर्देश इति । दरिद्रत्वात् घनस्य व्यय-  
करणे कृपा । अथवा—‘मामम !’ = मायां लक्ष्म्याम् अममत्व यस्य तत्सम्बोधनम्  
श्रीविहीनेत्यर्थः । एतादृशो दरिद्रतरस्त्वम् ‘मा मा’ = नन । न कटापीत्यर्थः । ‘माम् अम’ =  
उपसर्प । ‘अम’ गत्यर्थः । ‘मामा’ इति निषेधार्थं सम्प्रमे द्विर्वचनम् अव्ययञ्च तत् ।  
अयमर्थः चतुर्थपादस्य । यत् — ‘काकः’ = करट ‘किम् केकाकाकुक्’ = \*केका मयूरवाणी  
[ ‘केका वाणी मयूरस्य’ इत्यमर ] तस्या काकु मदजनितो विकारविशेष [ काकुः  
त्रियां विकारो यः शोकमीत्यादिभिर्घने इत्यमर ] तां [ केकाकाकु ] कायति शब्दायते  
शब्देन प्रकटीकरोति इति ‘केकाकाकुक्’ मयूरवाणीसदृशवाणीकयनकाम । ‘कै’ शब्दे  
अस्माद्धातो ‘ङ’ प्रत्यय । अर्थात् यथा वायसो मयूरकेकोच्चारणे साभिलाषोऽपि  
व्यर्थमनोरथो जायते तथैव त्वमपि मयि व्यर्थसकल्प इति ज्ञेयम् । इति तृतीयपादार्थः । अपि  
चाधमकार्यकारित्वादपि त्व सर्वथा ममानर्ह इत्याह—‘रोरुरुरोरुगागोगः’ = ‘रोरु-  
यते’ = त्रासेन पुन पुन अतिशयेन वा रौतीति रोरु’ यदल्लुगन्तात् ‘रु’ शब्दे इत्यस्मात्  
धातुमत्रात् क्तिविविधानात् ‘क्लिप्’ । ‘यस्य हलः’ [ ६ । ४ । ४६ ] इति यलोपे रूपम् ।  
रोरुत्वासां रु सृग इति ‘रोरुरु’ तस्य ‘उरस’ वक्तृ स्थलस्य या ‘रुक्’ प्रक्षिप्तशरङ्कत-  
वेधोत्पन्ना पीडा तद्रूपम् यत् ‘आग’ अपराध [ आगोऽपराधो मन्तुश्चेत्यमर ] पाप्म  
विशेष । तत् [ आगसम् ] गच्छति प्राप्नोति इति ‘रोरुरुरोरुगागोग’ पूर्ववत् गमेर्ङ ।  
‘सारस्वतास्तु’—एतस्मिन्विषये ‘नाम्नि च’ इति सूत्रं पठन्ति । कर्मादिनियमरहितनाम-  
मात्रोपपदाद् धातो कर्तरि भावे च ‘ङ’ प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ] निरपराधप्राणिर्हि साकर-  
त्वात् पापाचारीत्यर्थः । एवम्भूतस्त्व नीचकर्मकृत् ततोऽपि न मम योग्य इति भाव इति  
प्रथम पादार्थः । किञ्च—त्वम् ‘अगाङ्ग’ = अग पर्वत तस्य अङ्गम् एकदेश त गच्छ-  
तीति ‘अगाङ्ग’ पर्वतीय अतो नैव नागर इत्यतोऽपि ममानर्ह ‘असि’ इति शेष ।  
अपि च—‘अगगु’ = असि । न गच्छति प्राप्नोति प्राकरणिक विषय पूर्वोत्तरसम्बन्ध वेति  
‘अगा’ असम्बद्धा । ‘गौ’ वाक् । अगा गौ यस्य सा अगगु ‘गोत्रियोरुपसर्जनस्य’

\* के मूर्धनि कायति । कै शब्दे । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते [ वा० ३ । २ । १०१ ]  
इति ‘रु’ । ‘ह्रस्वदन्तात् सप्तम्या’ [ ६ । १ । ६ ] इत्यलुक् ।

[ श्लेषस्य लक्षणोदाहरणम् ]

॥ श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यमल्पप्राणाक्षरोत्तरम् ।

शिथिल मालतीमाला लोलालिकलिला यथा ॥ ४३ ॥

श्लेषादीनां क्रमेण सलक्ष्य लक्षणमाह—‘श्लिष्टम्’ इति । ‘अल्पप्राणाक्षरोत्तरम्’—  
अल्प प्राणा उच्चारणप्रयत्नो येषां तानि अल्पप्राणानि, तानि च अक्षराणि अल्पप्राणा-  
क्षराणि, एतानि उत्तराणि प्रधानानि अधिकानि यत्र तत् तादृशम् । अल्पप्राणाश्च  
स्वरा वर्णाणां विषमा वर्णा यरूढायेति ज्ञेयम् । ‘शिथिलम्’=अनुक्तमपि ‘अस्पृष्ट-  
शैथिल्यम्’=न स्पृष्ट प्रकाशित शैथिल्य यस्य तत् अर्थात् शिथिलस्यापि यस्य रचना-  
विशेषेण शैथिल्यं न लक्ष्यते तादृश काव्यात्मक वाक्य ‘श्लिष्टम्’=श्लेषगुणोपेत भवतीति  
शेषः । एवञ्च अल्पप्राणादिवर्णघटितरचनाविशेषवत्त्वं ‘श्लेषत्व’ इति श्लेषगुणलक्षणा-  
मायात भवति । उदाहरति ‘मालतीमाला’ इति । ‘लोलालिकलिला’=लोलै इतस्तत्  
समापताद्भिः चञ्चलैरिति यावत् अलिभिः पट्पदैः कलिला आकुला व्याप्तेत्यर्थः, एवम्भूता  
‘मानतीमाना’=मालत्या जाते चम्पाया इति यावत् माला दाम ‘वर्तते’ इति शेषः  
‘मुमना मालती जाति’ रित्यमरः ।

अत्र मकाराद्या वर्णा अल्पप्राणा । एतैर्घटितत्वात् वाक्य [ काव्य ] कोमलमप्य  
नुप्रासमहिम्ना किञ्चिद् गाढमिवाभाति । अत एवायं श्लेषो गुणः । मकारलकारयोरसकृदा-  
वर्तनाद् दृश्यनुप्रासश्च । स्वभावस्पष्ट विचारगहनं वचः ‘श्लिष्ट’ इति भरतः ।

प्रसादः । ‘महिषा निपानसलिलम्’ इत्यत्र मद्यत्वात् श्लेषः । ‘गाढन्ताम्’  
इत्यारभ्य समानेन मार्गेण उपक्रमोपसहारकरणेन मार्गभेदरूपा समता । ‘गाढ-  
न्ताम्’ इत्यारोहः ‘महिषा’ इत्यवरोहः इति समाधिः । ‘शृङ्गमुहुस्ताडितम्’ इति  
पृथक्पदत्वात् माधुर्यम् । ‘शेमन्थमभ्यस्यतु’ इति बन्धस्याजरूपात् सौकुमार्यम् ।  
‘शिथिलज्यादबन्धमस्मदनु’ इत्यत्र बन्धस्य विकटत्वात् उदारता । एव पदानामुज्ज्वल-  
त्वात् कान्तिः । अर्थभिव्यक्तिहेतुत्वात् अर्थव्याप्तिः । एवमनया रीत्या सर्वत्र वैदर्भी  
रीतिरूहनीया । गाढया उदाहरणं यथा—

दोर्दण्डाश्रितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभक्षोद्यत—

ध्वारध्वनिरार्यवालचरितप्रस्तावनादिरिडम ।

द्राक्पर्यस्तकपालमम्पुटमितव्रज्जाण्डभाण्डोदर—

आम्यत्पिरिडतचरिडमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥

रामेण खण्डपरशोर्धनुषि आकृष्टे तद्गङ्गाध्वनिविषये लक्ष्मणारथोक्तिरियम् । अत्र  
बन्धस्य गाढत्वाज्ज्वल्ययोरन्यत्वाद्दृष्टवणावोज कान्तिगुणां समासभूयस्त्वचेति गाढीया रीतिः

(प्र०, श्लेषगुणस्य किं लक्षणम् ? किमुदाहरणम् ? कतिविधश्च स ? सोऽयं  
वैदर्भमार्गानुसारमुदाहर्तव्यः ? (उ०) अस्य पृ० २

इति निश्चितोऽयमर्थः । यदा वशीकृतेन्द्रियगणना प्रस्तूयते तदा त्वां विहाय अनामिका  
ऽन्यास्मिन् जन्तो न पततीति भावः । 'भूत दमादौ पिशाचार्दा जन्तो क्लीवम्' इति मेदिनी।  
अत्र प्रथमचतुर्थयोरभ्यासः ॥ ५६ ॥

[ द्वितीयतृतीयपादगतस्याभ्यासस्योदाहरणम् ]  
यशश्च ते दिक्षु रजश्च सैनिका  
वितन्वतेऽजोपम । दंशिना युधा ।  
वितन्वतेजोपमदं शितायुधा  
द्विषाञ्च कुर्वन्ति कुलं तरस्विन ॥ ६० ॥

द्वितीयतृतीयपादगमभ्यासमुदाहरति—'यश' इति । [ कस्यचिज्येच्छो राज्ञो गुणको-  
र्त्तनामिदम् ] हे ! 'अजोपम' = अजस्य विष्णोरुपमा सादृश्य यस्य तत्सम्युद्धौ विष्णुसमः  
राजन् ! अथवा 'हरसम' ! [ अजा विष्णुहरच्छागा' इत्यमरात् ] किं वा—'अज'  
रघो पुत्र तत्सदृश ! 'ते' = तव 'सैनिका' = गोदार 'युधा' = सग्रामेण [ कृत्वा ]  
'दिक्षु' = प्राच्यादिषु दशस्वपि दिशामु 'यश, च' = कीर्तिम् 'रज च' = स्वपादोत्थित  
धूलिग 'वितन्वते' = विस्फारयन्ति । कथम्भूता सैनिका — 'दंशिना' = कवचिन तथा-  
'शितायुधा' = शितानि [ प्रत्यह मृगाकरणात् ] तीव्राणि आयुधानि शस्त्राणि येषां ते  
तादृशा । तथा—'तरस्विन' = वेगवन्त पराप्रश्रया इत्यर्थः । किञ्च—एवम्भूता ते  
'द्विषाम्' = शत्रूणाम् 'कुलम्' = मङ्घमपि 'वितन्' = शरीरहीनम् 'अतेज' = हतप्रभम् 'अम-  
दम्' = गर्वग्रन्थव 'कुर्वन्ति' = विदधते । अत्र—द्वितीये तृतीये च पादे अभ्यासः ॥ ६० ॥

[ तस्यैव द्वितीयचतुर्थपादगतस्योदाहरणम् ]  
विभर्त्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते  
भुजङ्गमोऽमा स्मरतो मदञ्जितम् ।  
शृणूक्तमेकं स्वमवेत्य भूधरं  
भुजङ्गमो मा स्म रतो मदञ्जितम् ॥ ६१ ॥

तत्रैव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—'विभर्त्ति' इति । [ कस्यचिन्नृपते स्तवनमिदम् ]  
हे राजन् ! 'ते' = तव 'भुजेन' = बाहेन 'अमा' = समम् 'भुजङ्गम्' = अन्नन् शेषो भगवान्  
'भूमे' वलयम्—पृथिव्या चक्र [ मण्डलम्— ] 'विभर्त्ति' = आरयत । अन्नन्तवन तव  
भुजेऽपि भूभागमाराति गवा न विधेय इत्याह—'स्मरत' = उभयोर्ग्रन्थान् विदितवतो 'मद' =  
मम 'अञ्जितम्' = मुक्तिमर्दयम् 'एकम् उक्तम्' = वचनम् 'शृणु' = निशामय । किन्नन  
इत्यह—'स्वम्' इति [ त्वम् ] 'स्वम्' = स्वकीयम् 'भुजम्' = बाहुम् 'भूधरम्' = पृथिव्या  
धनराजम् [ अत्र च मन्त्रं मन्त्रं प्रवत् दृष्टव्यम् ] 'अत्रेव' = अत्रगत्य 'रत्न' = प्रमदमना  
स्त्वं 'दिष्टम्' = प्रमदम् [ वदम् ] 'मदम्' = अदृष्टम् 'मा स्म रतो' = मा वदेत्यर्थः ।  
अत्र—द्वितीये चतुर्थे च पादेऽभ्यासः ॥ ६१ ॥

गौरव गाढत्व तस्मात् रचनागाढत्वज्ञानाद्धेतोरेत्यर्थः । 'गौड' = गोडदेशभवै कविभिरपि 'तत्' = तादृश 'मालतीमाला' इत्यादि श्लेषगुणोपेत काव्यम्, अर्थात् श्लेषरयोदाहरणम् 'इष्टम्' = चाञ्छितं तम् । अनुप्रासप्रिया गौडा कवय इति भावः ।

ननु—एव वैदर्भागौडीरीत्योरभेद प्राप्त इत्याशङ्क्यामाह—'वैदर्भै'रिति । अत्र 'इति' इत्ययं शब्द अप्यर्थः । ततश्चायमर्थः—वैदर्भै = विदर्भदेशभवै कविभिरपि 'मालती' दाम लङ्घित भ्रमरै' इति वाक्य [ काव्यम् ] इष्ट श्लेषगुणघटितत्वेन स्वीकृतमित्यर्थः । अयं भावः—

गौडा अनुप्रासस्थं न एव श्लेष मानयन्ति, वैदर्भास्तु क्वचित् अनुप्रासशून्यस्थेऽपि श्लेषं स्वीकुर्वन्ते, तथाच न वेदर्भागौडीरीत्योरभेदः । अत्र त्रयो मकाराः, द्वौ च तकारौ स्तः । तेषामावृत्तावपि व्यवधानस्थितत्वात् चमत्काराभावान्नानुप्रासः तथापि श्लेषो गुणो वर्तते इति वैदर्भमतमित्याशयः । 'अशिथिलं वचः श्लिष्ट' मिति दण्ड्यनुयायिनां पत्न्या ।

अयं श्लेषो गुणः शब्दगतः । केचित्तु अन्यथापि लक्षयन्ति—

यत्रकपटवद्भावः पदानां भूयसामपि

अनालक्षितसन्धानां स श्लेषः परमो गुणः । इति ।

उदाहरन्ति च यथा—'अस्त्यत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः' इत्यादि । वामनोप्याह—'मसृणत्व श्लेषः' [ काव्याल० १।१० ] इति । 'यत्र हि व्यासेऽपि नमासवदवभासः स श्लेषः' इति तु निष्कर्षः । एवमाद्यनुप्रासाभावस्थलेऽपि वैदर्भाणां श्लेषरवीकार इत्युक्तं न विस्मरणीयम् । शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमस्माकं क्वचित् पुनरुक्तमपि दोषो न मन्तव्यः ॥ ४४ ॥

\* भ्रमरै = अलिभिः मालतीदामः = सुमनोमाला लङ्घितम् = आक्रान्तमिति अन्वितार्थः ।

। केचित्तु—क्रमकौटि यानुत्तरणोपपत्तियोगरूपघटनात्मा श्लेषः [ अर्थश्लेषः ] इत्याहुः । उदाहरन्ति च—

ह्रूकामनसस्थिते प्रियतमे पथादुपेयादराद्

एकरया नयने पिधाय विहितप्रीडानुदन्वच्छलः ।

ईषट्फ्रिक्कन्वरः सपुलकः प्रेमोल्लङ्घनसा—

मन्तर्हसिलसत्कपोलफलकां धूत्तांपरा चुम्बति ॥

अत्र दर्शनादयः प्रिया । उभयममर्थरूप कौटिल्यम् । लोकसव्यवहाररूपमनुस्वणत्वम् एकामनसस्थिते' 'पथादुपेत्य, इत्यादि चोपपादकम् इत्येषा योगः । विचार्यमाणे तु अस्मदुक्तार्थश्लेषलक्षणान् दहन्तरमाभाति । आह च वामनः—'घटना श्लेषः' इति । एतच्चापुनिकं विधनाथप्रभृतिभिर्निराकृतः ।





प्रसादगुणो गौडाना मतभेद दर्शयति—‘व्युत्पन्नम्’ इति । ‘गौडोयै’=गौडीरीतिप्रधानं कावेभि ‘नातिदृढमपि’=नातिप्रसिद्धमपि अर्थात् निहितार्थतादिदोषदुष्टमपि ‘व्युत्पन्नमिति’=व्युत्पत्तियोगार्थं तद्युक्त व्युत्पन्न योगार्थघटितमपि अर्थात् बन्धस्य गौरवप्रतीतिप्रतिभासकतया वचिष्यवत् इति कृत्वा ‘इष्यते’=मन्यते ‘प्रसादवद वाक्य’ मिति शेष ।

अयमाशय —यदि काव्यं शिथिलबन्ध भवेत् तदा तत्र निहितार्थत्वादिदोषसत्त्वे नैव प्रसाद । उक्तदोषाभावे सति शिथिलबन्धे प्रसादो गुणो भवतु नाम । यदि तु बन्धस्य सामानादिवशात् गाढता स्यात् तदा निहितार्थत्वादिदोषाणां सद्भावेऽपि तत्काव्यं वचिष्यमावहत्येवेति गौडाना कवोनां मतम् । एतद्विपरीतन्तु वेदभारणाम् ।

परमनारस्तु—शिथिलबन्धे निहितार्थाद्या दोषा भवितुमर्हन्ति, गाढबन्धे तु सन्तोऽपि ते काव्यं दुष्टं कर्तुं न समर्था इत्यनित्यदोषास्ते इति गौड मतम्\* । तदेतदुदाहरणेन स्पर्शकरोति ‘यथा’ इति । ‘अनत्यर्जुनाब्जन्मसदृक्षाङ्ग’=न अनत्यर्जुनमिति अनत्यर्जुन नातिथेत किञ्चिन्नोलमित्यर्थ एवम्भूतं यत् अब्जन्म=नीलकमलमिन्दीवरं तस्य सदृशं सम अङ्ग कनङ्को यस्य स तादृश ‘वलङ्गु’=वलङ्गा धवला गाव किरणा यस्य स चन्द्र इत्यर्थ ‘अस्ति’ इति शेष ।

अत्र ‘अर्जुन’ शब्द पारङ्गवे कार्त्तवीर्ये च [सहस्रबाहौ] प्रसिद्धं शुक्ले वरौ तु यद्यपि वाचक तत्रापि अप्रसिद्ध [एव] उभयार्थोपि अर्जुनशब्दोऽप्रसिद्धाये प्रयुक्तत्वात् निहितार्थदोषयुक्त । ‘अब्जन्म’ इति शब्दोपि न केनचित् कविना इन्दीवरे कमले प्रयुक्तं, केवलम् ‘अद्भ्यो जन्म यस्य’ इति योग मत्वेवात्र विन्यस्त, एवमय शब्द ‘अप्रयुक्त’ दोषदुष्ट । किञ्च—अनत्यर्जुनाब्जन्म इव अङ्को यस्य इत्युपमागर्भितदहुर्नीद्विसमासकरणोनापि तादृशार्थप्रतीर्ता ‘सदृश’ पदमधिक [कृत्यैव] इति, तस्मादत्र ‘अधिकपदत्व मपि दोष । ‘अनत्यर्जुनाब्जन्म’ इति श्रुतिकदुष्टाय शब्द । एव ‘वलङ्गु’ शब्दोपि अप्रयुक्त श्रुतिकदुष्ट । ‘गो’ शब्दो यद्यपि दृष्यभावे प्रसिद्ध किरणे ऽपठितोप्यप्रसिद्ध इति निहितार्थ । एव दोषप्रचुरमपि धावयामिद [काव्यम्] गाढबन्धप्रभावात् विच्छित्तिविशेषतामावहतीति काव्यत्वेन स्वीकुर्यन्ति गौडा ।

\* काव्यप्रकाशकारमते काव्यमामान्यलङ्कारो ‘अदोषा’ विति पद सर्वथा मुमुक्षुतमिति परिदृष्टरूपा मूढमयेक्षिकयाऽऽकलयन्तु । प्रपञ्चस्तु मया तत्प्रभायां कृत ।

१ इदन्तु मया ग्रन्थानुगोधेन ध्याय्यातम् वस्तुतस्तु गवादिशब्दा बहुषु स्थलेषु महा-कवेभि किरणार्थेऽपि प्रयुक्ता तस्मादेतेषामप्रसिद्धार्थमिधानमदुक्तमेवाभाति । ग्रन्थ-गौरवभयाद्दुर्लभितु योग्यत्वेऽपि दिङ्मात्रमुदाहराम । तथाहि—

विवस्वतानायिपतेव गाव स्वगोमहस्रेण सम जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्य खलु नान्धकारै ॥

इत्यादौ किरणार्थेऽपि गोशब्दो महाकविना माघेन प्रयुक्त इति कथमस्याप्रसिद्धत्व नाम । एवमाद्यन्यदप्युक्तम् ।

द्विष्टमत्याकानि । वृत्तय कैशिकीसात्वत्यारभटीभारत्य चतस्र तासाम् अज्ञानि नर्मनर्म-  
स्फूर्जादीनि षोडश । लक्षणानि भूषणाक्षरसघातादीनि षट्त्रिंशत् । आदिपदेन  
नाटयानङ्कारवोध्यङ्गलास्याङ्गानां ग्रहणम्, ते च आशीरादयः त्रयस्त्रिंशत् वध्यङ्गानि  
उद्घात्यकादौनि त्रयोदश लास्याङ्गानि गेयप्रभृतानि दश । एतत्सर्वम् 'आगमात्तरे'=  
ग्रन्थान्तरे भग्तादिरचिते 'ध्यावणितम्' = नाटयशोभाकरत्वेन सम्यग्व्याख्यातम् । तत् च इदम्  
'न' = अस्माकम् 'अनङ्कारतया एव' = अनङ्कारत्वेनैव ह्येण 'इष्टम्' = वाञ्छितम् अर्थात्  
दक्षेष्वास्मदलङ्कारेषु तेषां यथायथमन्तर्भाव तत्र कानिचित् स्वभावाख्यानप्रभृतिष्वन्तर्भ-  
वन्ति, कानिचिच्च भाविकेऽस्मिन्, तच्च दशरूपकादिदत्तोदाहरणेषु स्वदुद्बोधोहनीयम् । एते  
च ग्रन्थदाहुल्यभिया मयात्र न प्रपञ्चिता । एतेषां प्रपञ्चो दशरूपकादौ द्रष्टव्यः, । मयापि  
न तद्व्याख्यायां सर्वमिदं स्फुटीकृतम् ॥ ३६७ ॥

[ परिच्छेदार्थोपसहार ]

पन्था स एष विवृत परिमाणवृत्त्या  
संहृत्य विस्तरमनन्तमलङ्कारक्रियाणाम् ।  
याचामतीत्य धिषयं परिवर्त्तमानान्—  
प्रभ्यास एव विचरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

इत्याचार्यदण्डिन कृतौ काव्यादर्श

अर्थालङ्कारविभागो नाम

द्वितीय परिच्छेद ।

परिग्रहेदासमुपमन्त्रति—‘पन्था’ इति । ‘अलङ्काराणाम्’=पूर्वाक्तस्वभावोक्तिः ।  
 ‘अनन्तम्’=सीमारहितम् । ‘विस्तरम्’=प्रपञ्चम् । ‘परिमाणुव्या’=  
 परिमितत्वेन । ‘मन्त्र्य’=मन्त्रिण्य मन्त्रेति यावत् । ‘एष’=प्राच्यात् कविसमाजे ‘पन्था’=  
 मन्त्रे मन्त्रिण्यम्, ‘विघ्न’=स्फुटाकृत । नयनन्तानां विशेषाणां प्रजापतिनापि  
 मन्त्रेण कर्तुं शक्यत इति भावः । ननु तर्हि तेषां विधेयज्ञानमात्रे वैयर्थ्यमेव शास्त्रम्,  
 तद्विद्वत्त्वसंगणपूर्वविधानेति यावद्व्याह—‘वाचाम्’ इति । ‘वाचाम्’=वाणीनाम्  
 ‘विघ्नम्’=विघ्ननाम् । ‘अनन्तम्’=अनिक्रम्य । ‘परिवर्त्तमानान्’=स्थिरतभाजः । ‘विशेषान्’=

१.  $\frac{1}{2} \frac{d}{dt} \left( \frac{1}{r^2} \right) = -\frac{1}{r^3} \frac{dr}{dt}$  —

पुनः वैश्वं वैश्वं गन्तव्यारम्भटी पुन ।

स्ते स्ते न वल्लो कृति सर्वत्र भाग्यी ॥

सूत्र 'अङ्गुली' नाम्ना द्वितीय परिच्छेद ॥

[समताया लक्षणम्]

‘समं वन्धेष्वविषमं ते मृदुस्फुटमध्यमा’ ।

वन्धा मृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनय ॥ ४७ ॥

समतां नाम गुण लक्षयति—‘समम्’ इति । ‘वन्धेषु’=गुम्फेषु संघटनासु इति यावत्, ‘अविषमम्’=न विषम अविषमं समानम् अर्थात् उपक्रमोपसहारयोस्तुल्य [ यद् वाक्य ] तत् ‘समम्’=समताल्यगुणोपेतं भवतीत्यर्थ । ‘उपक्रमोपसहारयो समानरचना-वत्त्व समता’ इति निष्पन्न समतालक्षणम् । ‘ते’=वन्धा ‘मृदुस्फुटमध्या’ इति त्रिविधा भवन्ति । मृदु=कोमल । स्फुट=विकट तीव्र इति यावत् । मध्यम=उभयस्वरूप मृदुस्फुटतात्मक । वन्धानामुक्तस्वरूपे कारणमाह—‘मृदु’० इति । मृदुश्च स्फुटश्च उन्मिश्रश्च ते मृदुस्फुटोन्मिश्रा ते च ते वर्णा ‘द्वन्द्वान्ते श्रयमाणं पद प्रत्येकमभिसम्बध्यते’ इति नियमेन मृदुवर्णा=ह्रस्वस्वराद्या स्फुटवर्णा=दीर्घस्वराद्या, उन्मिश्रवर्णा=मृदुस्फुटाः मृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णानां विन्यास=रचना योनिः=कारण येषां ते वन्धा मृदुस्फुटमध्यमा भवन्तीति स्पष्टार्थः । अथ समताल्यो गुणः शब्दनिष्ठः । यदाह वामन—‘मार्गाभेद समता’ [ का० सू० १ । ११ ] आदिमध्यावसानेर्वैकल्प्य अर्थात् येन मार्गेण उपक्रमः तस्यैव [ श्लोके प्रयन्ये च ] त्यागाभावः समता । उदाहरणं यथा मम ‘श्रीकृष्णस्तव-कशतके’—

कान्ताकटाक्षविशिखा नहि वेधयन्ति शान्त्यादिनिर्मलगुणा नच दूरयन्ति ।

तास्ताम्ररात्रिह यमा अपि खेट\*यन्ति ये कृष्णामञ्जुलमुधां नयनं पिवन्ति ॥

अत्रोपक्रमादात्ममपि स्फुटवन्धस्य निर्वाहात् समता ।\*

(प्र०) समताया [समतागुणस्य] लक्षणं भेदमुदाहरणञ्च स्पष्टीकुरु ?

(उ०) अस्य पृ० ५० १

‘ननु—एषाधिष्ठवद्भावे ‘स्थूलदूर०’ [ ६।४।१५६ ] इत्यादिना गुणालोपयो कृतयो ‘दवयति’ इति भवितव्यामिति चेन्न, ‘प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवत्’ इत्यत्र बहुलप्रद-णात् स्थूलदूरादिसूत्रेण यद्विहितं तत्र भविष्यति । उक्तञ्च वामनेन—‘दूरयतीति बहुल-प्रदणात्’ [ का० सू० अ० २ । ७८ ] इति ।

\* भजयन्ति । खेट\* भजयो । चुरादि ।

\* आह च वामन—

प्रतिपादं प्रतिश्लेषमेवमार्गपरिग्रहः ।

दुर्वन्धो दुर्विभावश्च नमतेति मतो गुणः ॥ इति

अत्र [कारिकाया] वर्णशब्दोऽनमासमध्यममामर्दार्पणसमानानामप्युपलक्षणम् । उक्तञ्च—

अनमासा नमामेन मध्यमेन च भूषिता ।

तथा दर्पणमग्नेति त्रिधा नष्टघनोदिना ॥ इति ॥

## सकुसुमप्रतिम काव्यादर्श ।

मूलग्रन्थे तत्र तत्र [ शृङ्गाररसाद्युदाहरणो ] न कस्यापि रसभ्येतराङ्गत्वं कथमप्यवगन्त्राम रसवतो वर्णनं प्रस्तुत्य तदुदाहरणाप्रदर्शनं ग्रन्थकारस्य ग्रन्थनन्यूनता स्फुटं प्रतीयमाना कथं वायत । शृङ्गारादीनां स्वरूपमेवात्रावतारितं दण्डिना, तदङ्गत्वे [ रसवदलङ्कारत्वे ] उदाहरणानि ग्रन्थगौरवं मत्वा ग्रन्थान्तरतो वा तेषामवसायं हृदि कृत्वा नेह प्रपञ्चितानि इति मम्मथ्येतापि, । मन्त्रये तु—[कदाचित्] रसवति काव्ये एव गौरव्या भावनया रसवद लङ्कारव्यवहारो दण्ड्याचार्याणामिति, 'इह त्वष्ट रसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम्' इति वक्ष्यमाणस्पष्टोक्तेः, तदत्र विपश्चिद्वर्या युक्तायुक्ते स्वयमप्यामालोचयन्तु । मया तु गुरुभावितान्तरकरणेन यथामति विवरीतम् ।

परमिदमन्यदपि विभाव्यम्—किं सर्वत्र सर्वथा सर्वदा प्रतीयमानस्य सर्वस्य [ व्य श्रयमात्रस्य एव अलङ्कार्यत्वम् [ स्वप्रधानत्वम् ? ] अथवा तादृश रसादेरेव ! । तत्र न तावदाद्यः पक्षः क्षोदक्षम्—समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशसापर्यायोक्तप्रभृतिस्थले मुख्यतयैव प्रतीयमानानां वस्त्वलङ्काराणामपि अलङ्कारतयैव स्वीकारात् । ननु तत्तत्स्थले वाच्यार्थस्यैव प्रधानत्वम्, प्रतीयमानानां वस्त्वलङ्काराणां नैव तत् तस्मादप्रधानभूतानामलङ्कारारत्यमेवेति चेत् ? न, व्यश्रयमात्रस्य प्रधानताया अनुभवसिद्धत्वेनापलपितुमशक्यत्वात् । नच पर पक्षः—सामान्यतः काव्यात्मत्वेन स्वीकृतानां वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्यानां मध्ये वस्त्वलङ्काराणामन्यत्रादित्यम् रसादीनां नियमेनालङ्कार्यत्वमेवेति विनिगमनाविरहात् । तस्माद् व्यङ्ग्यतयाऽनिशिष्टानां वस्त्वलङ्काराणां रसादीनां काव्यशोभाजनकत्वेनालङ्कारत्वयुक्त्यनुभवादिमिति प्राज्ञां मरिणैरेव साधयिष्यतीत्यपि केचित् । अधिकन्तु—'काव्यप्रकाशप्र भाषा' मानोऽस्तिमस्माभिरिति तत एव कथेहृत्य निरीक्षणीयम् ॥ २८१ ॥

[ अथ रौद्रो रसः ]

निगृह्य केशेष्वारुह्य कृष्णा येनाग्रतो मम ।

सोऽयं दुःशामन पापो लब्धः किं जीवति क्षणम् ॥ २८२ ॥

शृङ्गारमुदाहर्य रौद्ररसमुदाहरति—'निगृह्य' इति । 'येन मम अग्रतः' = पुरतः माम् अग्रतः । 'कृष्णा' = केशपदा 'केशेषु' = शिरोरुहेषु 'निगृह्य' = नितरां गृहीत्वा 'आगृह्य' = अग्रतः । 'दुःशामनः' = शमयः । 'पापः' = दुष्टः । 'दुःशामनः' = दुःखोपशान्तुः । 'मया' = भीमेन । 'अग्रतः' = अग्रतः । 'क्षणं जीवति' = प्राणमुनि । 'किम्' = नैव जीवति [ जीवियति ] इत्यर्थः ॥ २८२ ॥

‘उल्ल प्रलवण वारिप्रवाहो निर्मरोम्भर’ इत्यमर । ‘चन्दनप्रणयोद्गन्धि’ इति ॥

चन्दनम्=गन्धसार तस्य प्रणय=ससर्ग तेन उद्गन्धि=उद् अधिक गन्धो यस्य उत्कटगन्धवान् मन्द=मन्दगमनः कोमलस्पर्शो वा मलयानिल ‘अस्ति’ इति शेष ।

अत्र मिश्रवर्णे मध्यमसमासघटनावत्त्वात् मध्यमो बन्ध इति तृतीया ‘मध्यमबन्धगा’ समता ।

‘उद्गन्धि’ इत्यत्र बहुव्रीहौ ‘गन्धस्येदुत्पत्तिमुपुराभिभ्य’ [ ५।४।१३५ ] इति पाणिनिसूत्रेण उद् परस्य गन्धस्येकारोन्तादेशः । ‘गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयो’ इति विधेः ।

एव त्रिविधां समता लक्ष्यलक्षणान्या निहप्य गौड्यां रीतौ तस्या भेदः दर्शयति—  
‘स्पर्धते’ इति । ‘रुद्धमर्द्धय’=रुद्धं प्रतिबन्धित स्तब्धता नीत मम धैर्यं धीरता येन तादृश मनयमारुत [इति पद पूर्वतोऽनुवर्तनीयम्] ‘वररामा मुखानिलै’=वरा उत्तमाश्च ता रामाः सुन्दर्य इति वररामा \*पद्मिन् स्त्रिय तासां मुखानिलै मुखोद्गते श्वासगन्धसमीरणैः ‘स्पर्धते=समता यातीत्यर्थः । कस्यचिद् विराहण उक्तिरियम् ।

अत्र प्रथमपादे बन्धस्य स्फुटत्वं द्वितीयपादे तु मृदुत्वमिति उपक्रमोपसहारयोर्भिन्नभिन्न-  
बन्धकत्वाद्भास्ति दग्धितलक्षणा समता ।

एतदेवोपादयति—‘इत्यनालोच्य’ इति । ‘इति’=एवमुक्तप्रकारेण ‘स्पर्धते’ इति श्लोकांशेन दर्शित ‘वैषम्यम्’=भेदम् अर्थात् समतावैपरीत्यजनित दोषम् ‘अनालोच्य’=अगणयित्वैव ‘अर्थानलङ्कारडम्बरौ’=अर्थानां मृदुविकटमध्यमरूपाणां काव्यार्थानां अलङ्कारा-  
णाम् अनुप्रासोपमादीनां च डम्बरौ उत्कर्षप्रतिकर्षा ‘अपेक्षमाणा’=अनुसरन्ती अर्थात् अर्थविशेषानुरोधेनैव अलङ्कारकृतवैचित्र्यपूर्विका प्रयुक्ता ‘पारस्त्या’=पूर्वदर्शनीया गौडीया ‘काव्यपद्धतिः’=काव्यमार्गः ‘वृद्धे’=विस्तर भेजे इत्यर्थः ।

‘स्पर्ध’ सवपे ‘स्पर्धते’ इति लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम् । ‘पृथु’ वृद्धौ । ‘वृद्धे’ इति लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् ॥

अयमत्रगौडानामभिप्रायः—मृदुविकटमध्यमात्मकास्त्रिविधा अर्थाः, तन्बन्धाध्वार्थानु-

\* पद्मिनीलक्षणां मुक्तं रतिरहस्यं—

कमलमुकुलमृद्वी फुल्लगर्जावान्ध मुरतपयामि यस्या मंगम दिव्यमङ्गे ।

चकितमृगहृष्टाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे स्तनयुगलमनर्थं श्रीफलध्रीदिदम्बि ॥

तिलकुलुसमनमाना विश्रुता नामिकाश्च द्विजगुह्यरूपजा श्रद्धाणां सदैव ।

कुलचन्दनकान्तिं कापि चाभ्येयगौरा विवचकमलकौशाकायामातपत्रा ॥

प्रजति मृदु सलाल राजहर्माव तन्वीं त्रिवलिषलितमध्या हम्वाणी मुवेपा ।

मृदु शुचि लघु भुङ्क्ते मानिनीं गाढजग्जा धवलकुसुमवामोवल्लभा पद्मिनी स्यात् ॥ इति

अधिक ‘पद्मनायकविवर्त्ता’ इत्यम् ।

+ अर्थानुनागिणः ।



वस्तुस्वभाववैचित्र्यात्सहृदयहृदये चमत्कारजनक इति नालङ्काराणां गुणसापेक्षता । एवञ्च  
वैदर्भाभिमततत्त्वतागुणानुसारिणो गौडा न सन्तीति परं सारं ।

[ अथ माधुर्यगुणलक्षणम् ]

‘मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।

[ रसलक्षणम् ]

येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ ५१ ॥

क्रमप्राप्तं माधुर्यं लक्षयति—‘मधुरम्’ इति । ‘रसवत्’=शृङ्गारादिरसोपेतं वाक्यं  
‘मधुरम्’=माधुर्यगुणानुक्तं ‘भवति’ इति शेषः । अत्र शृङ्गारप्रभृते उपलक्षणात् भाव-  
तदाभासानामपि ग्रहणात्, तेपि रसशब्दवाच्या इत्यर्थः । एते विद्यन्तेऽत्र [ वाक्ये ] इति  
‘रसवत्’ इत्यर्थः । ननु—प्राचीनानां मते यथा अलङ्काराः शब्दार्थगतत्वेन रसमुपकुर्वन्ति  
तथा गुणा अपि नवीनानां मते तु साक्षादेव गुणा रसधर्मा तत्कथं रसात्मकमेव माधुर्यं  
स्यात् इत्याशङ्कानामाह—‘वाचि’ इति । ‘वाचि’=वाक्यरचनाहेतुभूते तत्तद्वर्णादीं ‘वस्तु-  
न्यपि’=वाक्यप्रतिपाद्ये तत्तदर्थरूपे च ‘रसस्थितिः’=रसानां शृङ्गारादीनां रसनधर्मयोगित्वात्  
भावतदाभासादीनाञ्च स्थितिः व्यञ्जकत्वसम्बन्धो वर्तते एवेति शेषः । तथाच—व्यञ्जकता-  
सम्बन्धेन वाक्यस्य रसवत्त्वे नैव दोषः । कोऽस्यो रस इति जिज्ञासायामाह—‘येन’ इति ।  
\*‘धीमन्तः’=काव्यास्वादपरा सहृदया नतु मूर्खा ह्यालिकाया ‘येन माद्यन्ति’=हृष्टा  
भवन्ति तदास्वादवशादन्यदिप्रेम्णो निवृत्तवृत्त्यो जायन्ते स रसः । अत्रार्थे उपमा-  
माह—‘मधुना’ इति । ‘मधुना’=वसन्तेन पुष्परसेन वा ‘मधुव्रताः’=मकरन्दलिहा [ भ्रमरा ]  
‘इव’=यथा माद्यन्ति इत्यन्वयः ।

अयमत्राशयः—यद वाक्यस्य रसव्यञ्जकवर्णादिमत्त्वं तदेव माधुर्यं नाम गुणः ।  
अत एवोक्तं वाग्भट्टेन—‘मरनार्थपदत्वं यत्तन्माधुर्यमुदाहृतम्’ इति । तत्र मृदुवर्णा अस्वमासा  
अल्पममासा वा रचना शृङ्गारकृष्णशान्तरसव्यञ्जिका । मध्यमवर्णा मध्यमममासा ह्यास्या-  
द्भूतभयानकरसव्यञ्जिका । विकटवर्णा दीर्घममासा च वीरवीरमत्सराद्रसव्यञ्जिका । अर्था

(प्र०) माधुर्यगुणस्य लक्षणं निरूप्य उदाहरणं तत्सममर्णयम् । उ० अत्र पृ०

उक्तम्—

५० ८

वाक्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

स्यमन्तं तु मूर्खाणां निद्रया ग्लहन् वा ॥

नच—‘वाक्यान्नापद्यं वृजयेत्’ इत्यादिवचनेनैव कायनिषेधे अथ प्रेक्षावतां तस्य  
प्रशस्तिरिति शक्यं प्रहस्य अन्तर्द्वेषकवाक्यान्नापनिषेधपरत्वानाश्रयवचसाम् ।



अपि विभावानुभावव्यभिचारिणा तत्तद्रसव्यञ्जका ज्ञेया । \*‘काव्यार्थभावनाजन्मा नि-  
ष्टुतिविशेषो रस इति रसस्य लक्षणम् । [ रसविषयक प्रपञ्चस्तु रसवत्प्रकरणे द्वित-  
परिच्छेदे करिष्यते ] एवञ्च यद्यपि उक्तो गुणो रमस्वरूपो नास्ति तथापि रम्यदृ-  
वर्णादिनिष्ठव्यञ्जकतासम्बन्धेन तत्र [ माधुर्ये ] आपचारिको रसव्यवहार इति बोध्यम् ।

वामनस्तु—‘पृथक्पदत्व माधुर्यम्’ [ का० सू० १ । २० ] इत्याह । दीर्घसमा-  
भाववती रचनेत्यर्थः, तस्मादयं शब्दगुणः । उक्तिर्वैचित्र्यरूप माधुर्यन्तु अथगुण  
उक्तञ्च जयदेवेन—

माधुर्यं पुनरुक्तस्य वैचित्र्यं चास्तावहम् ।

वयस्य पश्य पश्यास्य चञ्चल लोचनाञ्चलम् ॥ इति ।

‘चित्त्रद्वीभावजनक वैचित्र्यं माधुर्यं’मित्यर्थः । द्रवीभावश्च रसाद्याकारानुविद्धानन्दोद्गो-  
रूप स्वाभाविकाद्यनेकविधः । सच शृङ्गारकरुणाशान्तजन्य इति प्रकाशकृत् । द्रवीभा-  
एव माधुर्यं रचनाजन्येवेति दर्पणकृत् । रचना तु टवर्गं विना वर्गान्त्यानां वर्गमूर्धास्थि-  
हृषा ।

उक्तञ्च काव्यप्रकाशे—

वर्णा समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिता ॥

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगा स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अग्रतिर्मध्यश्रुतिर्वा माधुर्यं घटना तथा ॥

अस्यायमर्थः —

उडडटवर्गिणा कादयो मान्ता शिरसि निजवर्गान्त्ययुक्ता तथा रेफणाकारौ ह्रस्वा-  
रितौ इति वर्णाः, समामाभावो मध्यम समासोवेति समासः तथा माधुर्यवती [ सुकुमार ]  
पदान्तरयोगेन रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका । एवमेव—

योग आद्यन्तृतीयाभ्यामन्त्ययोरेण तुल्ययो

टादि शर्षा अतिर्दध्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥

आद्यन्तृतीयाभ्याम्=वर्गप्रथमतृतीयाभ्याम् । अन्त्ययो=द्वितीयचतुर्थयो रेण अथ  
उपरि उभयत्र वा योग इति सम्बन्धः शिष्ट स्पष्टम् । उदाहरणं तत् एवावमेवम् ।  
अत्रानि स्वमुद्रया यथायथमूय ग्रन्थारवभयाद्विस्तरो न कृन् ।

उदाहरणान्ते पद्याशे ‘पश्येति ‘चल’ मिति च यथाकथञ्चिन् पुनरुक्तिश्चास्तावेदिति  
ननुनल्लग्नमिति ॥ ५१ ॥

\*‘वैचित्र्यं नन्देति’यातिवारणाय ‘काव्यार्थभावनाजन्मा’ इत्युक्तम् । ‘विभावानुभाव-  
व्यभिचारिणा’तिवर्गान्तरात् ‘मिति’ भरतनृत्तस्य पर सारमादाय सुकुमारमतीनां वृत्तेऽति-  
सुकुमारतां सूचयति ।

[प्रसङ्गमङ्गल्या श्रुत्यनुप्रासलक्षणकथनम्]

‘यया कयाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते ।

तद्रूपा हि पदासत्ति \*सानुप्रासा रसावहा ॥ ५२ ॥

माधुर्ये गुणे वैदर्भाणां गौडानाञ्च मतभेद दर्शयितुं वैदर्भेष्टायाः श्रुत्यनुप्रासघटिताया वर्णसहते रसव्यञ्जकतामाचष्टे—‘यया’ इति । ‘श्रुत्या’=श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः । ‘स्त्रियां क्तिन्’ [पा० ३ । ३ । ६४] इति सूत्रस्थेन ‘श्रुयजीपिस्तुभ्य’ करणे’ इति वार्तिकेन [‘श्रु’ श्रवणे] श्रवणार्थत्वात् ‘श्रु’धातो क्तिन्प्रत्यय । श्रुति = उच्चारणम् । ‘श्रुति, श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्त्तयो स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । यया कयाचित् करुणजनितया दन्त-जनितया अन्यया वा ताल्वादिस्थानजनितया श्रुत्या = श्रवणसाधनीभूतेन उच्चारणेन ‘यत् समानम्’ = पूर्वोच्चरितवर्णानुल्यम् ‘अनुभूयते = तादृशानुभवविषयीक्रियते ‘हि’ = निश्चयेन ‘तद्रूपा’ = तादृशवर्णसादृश्यव्यञ्जनवती ‘पदासत्ति’ = पदानां सुप्तिङन्तानाम् आसत्ति = अव्यवधानेन प्रयोग [सा कविसमयप्रमिद्धा] ‘सानुप्रासा’ = श्रुत्यनुप्रासवती [रचना] ‘रसावहा’ = रसव्यञ्जिका भवति । निश्चयेन तादृशी पदासत्ति रसपोषिका भवतीत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—करुणताल्वादिसमानस्थानोच्चार्यमाणात्वरूपं यद् व्यञ्जनवर्णानां सादृश्यं स ‘श्रुत्यनुप्रासः’ । आह च दर्पणे विश्वनाथ —

उच्चार्यत्वाद् यदंशश्च स्थाने तालुरदितिके ।

मादृश्यं व्यञ्जनस्यैव ‘श्रुत्यनुप्रासः’ उच्यते ॥ इति ।

‘अयधानुप्रासोऽभिन्नवर्णविषयो वैदर्भाणामत्यन्तं श्रुतिमुखवह [प्रियतर] । एकवर्ण-विषयः द्वेकवृत्तिमज्ञोऽनुप्रासस्तु गौडानामतिप्रिय इत्यग्रे वक्ष्यते । एवञ्च तादृशव्यञ्जनव-टावय रसावह [‘शृङ्गारविप्रलम्भकरुणशान्तान्यतमरसोपेतम्’] भवति । एतादृशे स्थले काव्यशोभाकरो माधुर्याख्यो गुणः । उक्तञ्चाभियुक्तम् —

यथा ज्योत्स्ना गरुडश्च यथा लावण्यमङ्गनाम् ।

अनुप्रासस्तथा काव्यमन्वृत्तिमिह क्षमम् ॥ इति ।

द्वेदमवधायम्—यद्यप्यन्तर्द्वारप्रकरणे एवानुप्रासस्य निरूपणमुचितं भाति तथाप्यत्र

(प्र०) श्रुत्यनुप्रासस्य किं लक्षणम् ‘कपाञ्च कवानामय प्रियतर’ (उ०) अस्य

पृ० प० २, १८ ।

\* रसानुगतं प्रकृत्येन्यामोऽनुप्रासः । अनुशब्दोऽनुगमार्थकः, प्रशब्दः प्रवृत्त्यर्थकः, आशब्दो न्यायार्थकः । एवञ्च—‘श्रुतिव्यवधानशून्यत्वेन चमत्कृत्याधायिना या प्रवृत्त-रस-यष्टकमदृशवर्णश्रुति नोऽनुप्रासः’ इति अनुप्रासमामान्यलक्षणं फलितं भवति ।

विप्रलम्भस्य शृङ्गारत्वेऽपि पृथङ्निर्देशः सम्भोगशृङ्गारान्त्वं तस्य वर्णनार्थकताद्योतनार्थः ।

प्रसन्नवशात् रातिभेदप्रदर्शनार्थं तस्य लक्षणा दर्शितम् । अत एवाग्ने \*वक्ष्यति—‘काव्यं  
स्मागावभागायमुक्ता प्रागप्यलक्ष्क्या’ इति त्वमवदातम् ।

[अत्यनुप्रासस्योदाहरणम्]

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणाप्रियः ।

ततः प्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥ ५३ ॥

अत्यनुप्रासमुदाहरत—‘एष’ इति । ‘ब्राह्मणाप्रियः’ = ब्राह्मणा प्रिया यस्य, अथवा  
ब्राह्मणानां प्रिय ‘एष राजा’ = प्रजानां रक्षको नरपाति ‘राजा प्रकृतिरजनात्’ इत्यभि-  
युक्तोक्ते । ‘यदा’ = ‘यास्मिन् काले’ ‘लक्ष्मीम्’ = राज्याश्रयम् ‘प्राप्तवान्’ = अधिगतवान्  
‘ततः प्रभृति’ = तादृनादारभ्य ‘आस्मिन् लोके’ = प्रजायाम् ‘धर्मस्य’ = वेदाविहितस्य  
चोदनालक्षणास्य यज्ञादे कर्मण ‘उत्सवः’ = मह ‘मह उद्भव उत्सव’ इत्यमरः । ‘अभ-  
वत्’ = अजायत । न्यायेन प्रजाशासनपरो राजा यज्ञदानादिधमकृत्यां प्रचारयामा-  
सेति पिरिडिताय । अत्र पकाररकारयोरेको मूर्धा स्थानामिति सादृश्यम् । एव जकारयकारयो-  
तालु । दकारलकारयो दन्ता । तथा च ‘तत्तत्स्थाने उच्चार्यमाणात्वेन यद् व्यञ्जनसाम्यं  
तदेव श्रुत्यनुप्रासः । तत एव चात्र माधुर्याख्यो गुणः । सच धार्मिकराजविषयकरतिभावस्य  
प्यङ्कः । इदं वदभारतीतमिदं काव्यं वदभारतीतिप्रियांमत्युदाहरणदर्शनफलम् ।

अत्यनुप्रासस्योदाहरणमाह विश्वनाथ —

दशा दग्ध मनीसज जावयन्ति दशव या ।

विरूपाक्षस्यः जयिनास्ता स्तुमो वामलोचना ॥

अत्र ‘जावयन्ति’ इति ‘या’ इति ‘जायनी’ इत्यत्र च जकारयकारयोरेकत्र स्थानं  
तालौ उच्चार्यन्वात् सादृश्यम्, ततोऽयं सहृदयानामुदाहरतिस्त्वावहत्वात् श्रुत्यनुप्रासः । ए-  
दन्त्यकण्ठधानामप्युदाहरण इयम् । यथा वा मम—

हरन्ति द्यूनां हृदयानि कान्ता कचा कुचाकीर्णसरा ललन्त ।

केलाशविम्बार्णशिल्पदेशे कृष्णा भुजक्षा इव मसरन्त ॥

अत्र ‘हरन्ति’ इति ‘कान्ता’ इति ‘कचा’ इत्यत्र हकारककारविसर्गाणामेकत्र कर्णे  
स्थाने उच्चार्यन्वात् सादृश्यम्, अतोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ।

\* इतिपरिच्छेदस्य तृतीये श्लोके ।

उभय मानव धमशास्त्रे—

तस्य तु मन्त्रगोतारं राजानं मन्यवादिनम् ।

सनात्तनकारिणं प्राज्ञं धर्मसामर्थ्यकोविदम् ॥ इति ॥ मनु० श्र० ७। श्लो० २१।

विद्वत्तत्त्वम् = विप्रमनेत्रस्य हरस्येदर्थः । जयिना = विजेत्री वामलोचना =

[ अत्र वैदर्भगौडकवीनां मतभेदकथनम् ]

‘इतीदं नादृतं गौडैरनुप्रासस्तु तत्प्रिय ।

अनुप्रासादपि प्रायो वैदर्भैरिदमिष्यते ॥ ५४ ॥

उक्तविषये वैदर्भगौडरीत्योर्मतभेद निरूपयति—‘इति’ इति । ‘इति इदम्’=पूर्वोक्त-मुदाहरणम् ‘गौडे’=गौडदेशभवे कविभिः ‘न आदृतम्’=माधुर्यगुणवत्त्वेन नैव स्वीकृतम् । अर्थात् समानश्रुतयोऽप्यसौ वर्णा रसोपकार न जनयन्तीति गौडानामाशयः । [तु पुनः] ‘अनुप्रासम्’=वक्ष्यमाणलक्षणास्तु वर्णावृत्तिरपि ‘तत्प्रिय’=तेषां गौडानां प्रिय इष्ट एवेत्यर्थः । वर्णावृत्तिरूपमेवानुप्रास रसोपकारक मन्यन्ते गौडा इत्याशयः ।

‘वैदर्भैः’=विदर्भदेशभवं. कविभिस्तु ‘इदम्’=उक्त श्रुत्यनुप्रासोदाहरणभूतं ‘एष राजा’ इत्यादि पद्यम् ‘प्रायः’=बाहुल्येन ‘अनुप्रासाद् अपि’=वक्ष्यमाणलक्षणात् वर्णावृत्तिरूपाद् अनुप्रासादपि वर्णावृत्तिरूपमनुप्रासमपेक्ष्यापीत्यर्थः । ‘त्यल्लोपे कर्मण्यधिकरणे च’ [१।४।३१] इति वार्तिकेन ‘प्रासादान् प्रेक्षते’ इत्यादिवत् कर्मणि पञ्चमी । ‘इष्यते’=काम्यते आद्रियत इत्यर्थः । यत्तु ‘अनुप्रासान् पूर्वोक्तात् श्रुत्यनुप्रासादपि प्रायः बाहुल्येन इदम् एष राजेत्यादि पद्यम् इष्यते’ इति नैव व्याख्यानं \*तन्निरानन्दम् एष राजेत्यादि पद्यस्य स्फुट श्रुत्यनुप्रासोदाहरणत्वात् स्वपूर्वोक्तिविरोधात्, मूलकाराशयास्पृष्टत्वाच्च ।

[ अथानुप्रासमामान्यलक्षणम् ]

‘वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।

पूर्वानुभवसंस्कारबोधिना यद्यदूरता ॥ ५५ ॥

गौडसम्मतमनुप्रास लक्षयति—‘वर्णावृत्तिः’ इति । वर्णावृत्तिः=वर्णानां व्यञ्जनानाम-क्षरणाम् आवृत्तिः. पुनरुच्चारणम् अनुप्रासः । अर्थात् पुनरुच्चारणेन व्यञ्जनवर्णसादृश्य-प्रतीतिरनुप्रासः । आह च मम्मट—‘वर्णसाम्यमनुप्रासः’ इति । स्वरवर्मादृश्येऽपि व्यञ्जनस-दृशत्वं वर्णसाम्यम् । रमाद्यनुगत प्रकृष्टे न्यामोऽनुप्रास इति । सा चावृत्तिः कीदृशी दृश्याह—‘पूर्वानुभवः’=यदि पूर्वं प्रथमो यो वर्णः, तस्य योऽनुभव श्रोत्रजः प्रत्यक्षम्, तेन यः संस्कार भावनानामकः तस्य बोधिनी उद्बोधयित्री ‘अदूरता’=द्वितीयवर्णस्य सन्निधिर्भवति तदा वर्णावृत्तिरनुप्रासो भवतीत्यर्थः । सा च वर्णावृत्तिः ‘पादेषु, पदेषु च’=भवति । पद्यचतुर्थांशः पादः । मुप्तिदन्तः पदम् । एवञ्च पादगतः पदगतश्चानुप्रास इति सामान्यतो द्विविधः ।

(प्र०) श्रुत्यनुप्रासवर्णानुवृत्तिरूपानुप्रासविषये वैदर्भगौडकवीनां मतभेदः तत्फल-  
मृदि ? (उ०) अस्य पृ० प० = ।

‘(प्र०) वर्णावृत्तिमनुप्रास लक्षणोदाहरणभ्यां स्पष्टयित्वा अनुप्रासस्य शिष्टानापि  
ग्रन्थान्तर्गतान् भेदान् निरूपय ? (उ०) अस्य पृ० प० १५ । वृ० ४८, प० ५ ।

\*प्रमाद एवेत्यत्र ता पथम् ।

यत्र अव्यवधानेन किञ्चिद्व्यवधानेन वा व्यञ्जनवर्णसादृश्यप्रतीति तत्रैव तादृशवचिन्य  
जनम्बवर्णगृत्तरिनुप्रासालङ्कार इति सार । वर्णस्य वर्णयोर्वर्णानाम्भारुत्तरिति विवक्षितो  
विग्रह । 'पादेषु च' इति प्रथमकन्धे सर्वश्लोकस्यापि न्येव वर्णगृत्तरिष्टा । यत्र त्वेव नास्ति  
तत्र पतप्रकर्षतादोष । यथा—'क क कुत्र न घुर्धुरायितघुरीघोरो घुरेतसूकर' इत्यादिषु ।  
'पादेषु च' इति द्वितीयकन्धे नासां दोषो विवक्षित । अयमनुप्रासोऽनेकविध । तथाहि  
'प्रतापद्वीये'—

भवेद्व्यवधानेन द्वयोर्व्यञ्जनगुमयोः । आगृत्तरियत्र स दुर्ध्व 'छेकानुप्रास' इष्यते ॥

यत्राव्यवहितयोर्व्यञ्जनगुमयोर्द्वयोः पौनरुक्त्य तत्र छेकानुप्रास । यथा—

महोमहीनविभवे धत्ते क्षेमङ्करे करे । राजन्यजन्यविजयो राजा राजद्रुणोदय ॥

अत्र पादचतुष्टयेऽपि 'महोमही' 'करे करे' 'जन्यजन्य' 'राजा राज' इत्याकाराणां  
व्यञ्जनगुमानामव्यवधानेनारुते छेकानुप्रास । छेको विदग्ध तद्विप्रयत्वादेय छेकानुप्रास ।  
यद्वा 'छेकास्तु गृहपक्षिण' इत्यमरोक्ते छेकभाषणोपलक्षितोनुप्रास छेकानुप्रास । तेषां  
प्रायो द्विर्भाषित भवति तत्सादृश्यात्तथाव्यवहार । यथा वा मम—

प्रिया प्रियालोकविलोकनोक्ता सदा सदानन्दमना गवाक्षे ।

वीथ्यां निधायात्मदश वराकीचकार चिन्तां परमां प्रियस्य ॥

अत्र 'प्रिया प्रिया' 'सदा सदा' इत्याकाराणां व्यञ्जनगुमानामव्यवधानेनारुतिरूप  
छेकानुप्रास ।

एकद्विप्रतीतिना तु व्यञ्जनानां यथा भवेत् । पुनरुक्तिरसां नाम 'द्वित्यनुप्रास' इष्यते ॥

उदाहरण यथा मदीय 'धौकृष्णात्तवकशतके'—

यन्पादशीचपरिमार्जनशौचभावं

धत्ते शिवोऽपि शिवमूर्तिरर्घाघहारी ।

लौकास्तु शिञ्जयति शास्त्रनिशामनेन

कृष्ण प्रशान्तवपुष नमतादरेणा ॥ इति ॥

अत्राऽमृदु शकारादृत्या त्र्यनुप्रास । 'अर्घाघहारी' इत्यत्र घकारस्य मृदुदनुगति-  
रति । ध्रुचनुप्रासस्तु पूर्वमुक्त । मम्मट्यम्मतो लाटानुप्रास 'साहित्यमारे'ऽपि भाष्यत ।  
तत्र—

वर्गार्थान्तिके लाटानुप्रासो भेदसम्भते

जाने बालेन्दुमन्त्रे स्मेरेणाक्षणावलोक्य ॥

भेदसम्भते = अन्यभेदस्य सम्भतत्वेन हेतुना । वागर्थार्थान्तिके = वागर्थयोः सार्वथाशिक-  
मान्येनारुति । तेन पुन्य र्गन्निन् कान्ये तत्र 'लाटानुप्रासो' भवतीत्यर्थ । श्लोकार्थमुदा-  
हरणम् । अत्र 'जाने जाने' 'स्मेरे स्मेरे' इत्यादिशब्दार्थान्तरभेदेऽपि अन्वयमात्रभेदात्  
लाटानुप्रास इति नान्यत्र नान्यत्र नान्यत्र ।

[वर्णावृत्यनुप्रासस्योदाहरणम्]

चन्द्रे शरन्निशोत्तसे कुन्दस्तवकसन्निभे ।

इन्द्रनीलनिभं लक्ष्म सन्दधात्यलिनः श्रियम् ॥ ५६ ॥

तत्रार्थः स्वरवर्षम्येणानुप्रासमुदाहरति—‘चन्द्र’ इति । ‘शरन्निशोत्तसे’=शरदो निशा शरन्निशा शारदी रात्रिरित्यर्थः । तस्या शरन्निशाया उत्तसे शिरोभूषणभूते, ‘कुन्दस्तवकसन्निभे’=कुन्द माध्यप्रसून तस्य स्तवको गुच्छ तसन्निभे तत्तुल्ये माध्यपुष्पगुच्छसदृशे ‘चन्द्रे’=निशाकरे ‘इन्द्रनीलनिभम्’=इन्द्रनीलाख्यमणिमयं श्याममित्यर्थः ‘लक्ष्म’=चिह्नं कञ्च् इति यावत् ‘अलिनः’=भ्रमरस्य ‘श्रियम्’ शोभां कान्तिं ‘सन्दधाति’=धारयति ।

अत्र प्रथमे द्वितीये तृतीये च पादे शकार-ककार घकार-नकार-लकाराणां वर्णानां पुनरावृत्तिद्वारकाम्यप्रतीतिरिति वृत्यनुप्रासो ज्ञेयः । चतुर्थपादे तु दकार-धकार तकार-नकाराणां दन्तस्पर्शकेन स्थानेनोच्चार्यमाणत्वेन वृत्यनुप्रासोऽपि । अनेनालङ्कारद्वयेन तादृशवर्णाविन्यामरीत्या माधुर्यात्यो गुणो व्यज्यते । व्यक्ताभूतञ्च तत् शृङ्गाररसस्य उद्दीपनविभावभूत चन्द्रमुपस्कृत्य [विप्रलम्भ] शृङ्गारं पोषयति । तदिदं माधुर्यं शब्दगतम् । अत्रैव \*रूपकोपमाभ्यामुज्जीविता निदर्शनाऽर्थालङ्कृतिः, तथा चोपस्कृतस्तादृशो वाक्यार्थः शृङ्गारपरिपोषकद्वित्यर्थगतमपि माधुर्यं ज्ञेयम् । ‘निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणादाक्षणा’ । ‘माध्य कुन्दम्’ । ‘पुष्पं प्रसूनं कुसुमं मुमम्’ । ‘स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः’ ‘द्विरेफुप्यलिङ्गुभृष्टपदभ्रमरालयः’ इति सर्वत्र अमरः ॥ ५६ ॥

[स्वरगादस्येन अनुप्रासोदाहरणम्]

‘चारु चान्द्रमसं भीरु’ विम्बं पश्यैतदम्बरे ।

मन्मनो मन्मथाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥ ५७ ॥

स्वरवर्षम्येणानुप्रासं निरूप्य सम्प्रति स्वरसादस्येनापि वचिर्ज्ञो मत्वा तन्निरूपयति—‘चारु’ इति । मानवता नायिकां प्रति कस्यचित् कामिन उक्तिरियम् । हे ‘भीरु’ भयगाने । ‘अम्बरे’=गगने ‘एतत्’=पुरतोऽवलोक्यमानं ‘चारु’=मनोज्ञम् ‘मन्मथाक्रान्तम्’=मन्मथेन मदेन [कामेन] आक्रान्तं पाडितं कामातुरमिति यावत् ‘मन्मनः’=मदीय

(प्र०) \* स्वरगादस्येनानुप्रासं स्पष्टीकुरु / (उ०) अस्य पृ० प० १६ ।

\* ‘चन्द्रे शरन्निशोत्तसे’ इत्यत्र व्यस्तं रूपकम् आप्रम्यस्य तिरोभूतभेदत्वात् । उक्तं नरिहन्तव—‘उपमव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते’ इति । ‘कुन्दस्तवकसन्निभे’ इत्यादा उपमा । ‘माधुर्यमुपमा भेदे’ इति मम्मटोक्तेः । सन्दधात्यलिनः श्रियम्’ इत्यत्र निदर्शना । ‘वाक्यार्थयोः सदृशयोर्विवारोपो निदर्शना’ इति जयदेवोक्तेः । परन्तु इमं पदार्थश्रुतिनिदर्शना ‘पदार्थश्रुतिमप्येके वदन्त्यन्या निदर्शनाम्’ इति तदुच्यते । एतद्विषये [शाम्भार्पणम्-न्यरूपेण] नहु विचारोऽवनारयितुं शक्यते परं सुकुमारमतिव्याकुलताभिया तदुपेक्षितम् । अत्र चन्द्रलक्ष्मणि [चन्द्रकल्ले] अन्निगतध्रुवार्थारोपो निदर्शना ।

मानसम् 'निर्दयम्' = निर्गता दया यस्यां क्रियायां तत् यथा स्यात् तथा [निर्दयम्] इति क्रियाविशेषणम् ] 'हन्तुम्' = क्षोदयितुम् 'उद्यतम्' = उदय प्राप्तम् 'चान्द्रमसम्' = ऐन्दु चन्द्रमन्वन्तीत्यर्थः 'विम्बम्' = मण्डलम् 'पश्य' = आलोकयेति सान्वयोर्यः ।

अत्र प्रथमे पादे चाकारयो रकारयोश्च स्वरविशिष्टयो सादृश्यम् तेनात्र श्रुत्यनुप्रास द्वितीये पादे म्बम्बयोः, तृतीये च मन्ममन्मयो रिति सकृत्साम्यात् छेकानुप्रास चतुर्थे पादे तु दकारयो तकारयोश्च स्वरवसादृश्यम् तेनात्र अन्यप्रकारोऽपि श्रुत्यनुप्रास अत्र काव्ये शब्दगतमर्थगतञ्च द्विविधमपि माधुर्यं गुणः । सोयमेव शब्दार्थोभयगतत्वेन चमन्कारकरत्वात् विप्रलम्भशृङ्गारस्य परिपोषकः ।

अत्र च विरहिणि निर्दयतया हननोद्यमस्यासम्बन्धेऽपि तत्कल्पनात् सम्बन्धातिशयोक्तिरलङ्कारः \* । उक्तञ्च जयदेवेन—

सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यात् तदभावेऽपि तद्वचः ।

पश्य सौभाग्यससक्त विभाति विधुमण्डलम् ॥ इति ॥

इत्यत्र स्वरसादृश्येन स्वरवसादृश्येन च द्विविधोऽप्यनुप्रासो दर्शितः ।

उदाहरणान्तरं यथा वा मम—

मनो मनोहारिणि हरिर्यौवने ! वने पिकीगीतवने ऽवने प्रिये ! ।

अन्यन्तमासाक्षिमाद निपीय मदीयमामूर्च्छति हूर्च्छतितीत्यपि ॥

अत्र प्रथमे पादे 'मनो मनो' इत्येवमादि सकृत्साम्यात् छेकानुप्रासः । तृतीये चतुर्थे पादे 'निपीय मदीय' इत्यत्र स्वरविशिष्टयोर्यकारयो सादृश्यात् श्रुत्यनुप्रासः । तथैव चतुर्थे पदकारयो स्वरविशिष्टयोरेव सादृश्यम् । केपाक्षिन्मते तु—यदि 'वने वने' इत्यादि द्वयोः स्वरव्यञ्जनममुदाययोरेकैव वा श्रुतिविवक्षिता स्यात् तदा श्रुत्यनुप्रास एव ।

[अनुप्रासमलक्षणो 'अदूरता' पदस्य फलकथनम् ]

इत्यनुप्रासमिच्छन्ति नातिदूरान्तरश्रुतिम् ।

ननु रामामुखाम्भोजसदृशश्चन्द्रमा इति ॥ ५८ ॥

'अदूरतवानुप्रासं प्रयोनयति' इति अन्यव्यतिरेकाभ्यां स्पर्शकरोति—'इति' इति । 'नातिदूरान्तरश्रुतिम्' = अतिदूरम् = अत्यधिकम् अन्तर = व्यवधानं यस्या तादृशी चरति अति दूरे अतिदूरान्तरश्रुति न अतिदूरान्तरश्रुतिर्यस्य स तथाविधं त नातिदूरान्तर श्रुतिः । मुल्येति ममान् । तादृशम् 'अनुप्रासम्' उक्तमलङ्कारम् 'इच्छन्ति' = कामयन्ते । 'रामामुखाम्भोजमदृश' = रामा रमणी तस्या मुखम् आनन-  
न्वे अन्नोत्तममम तस्मिन्, 'चन्द्रमा' = शशी 'अयमीत्स' इति शेषः । 'इति' = इत्या-  
न्तरे नान्यवस्तुनात्यन्तं माकारयो सान्वयेऽपि अतिदूरान्तरश्रुतिम् अनुप्रासं 'ननु' = नैव

\* अत्रान्वयविपर्ययोः । 'त्वान्नमेव सम्भोगो देहि' अथवा 'कामेनात्तापि मयि तव दृष्टेः मम न परस्मिन्, अस्मन्मयि निर्दयसि' इत्यादि व्याख्यापि नैव ।

इच्छन्ति इति पूर्वेण तन्त्रान्वय । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुप्रासे अदूरता अवश्य-  
मपेक्षतेति स्फुटीकृतम् ।

[दोषस्थले ऽनुप्रासस्य रसानुपकारकत्ववर्णनम्]

‘स्मर खर. खलः कान्तः कायः कोपश्च न कृशः ।

च्युतोमानोऽधिकोरागो मोहोजातोऽसवोगता ॥ ५६ ॥

‘पदासति सानुप्रासा रसावहा’ इति पूर्वं [५२] कारिकायामुक्तम् । यत्र तु दोषो  
वर्तते तत्र विद्यमानोऽनुप्रासः सन्तमपि रसः नोपकरोतीति नैव तत्र माधुर्यमिति दर्शयति—  
‘स्मर’ इति । काचिन्नायिका नायकोपेक्षया भ्रष्टमाना बभूव, तस्या पश्चात्तापस्य वर्णनमिदम् ।  
‘स्मर’ इति । ‘स्मर’=कामः ‘खर’=कठोर । ‘कान्त’=वृक्षभ ‘खल’=प्रणयभङ्गात्  
कठोरस्वभाव । ‘न’=अस्माक ‘काय’=देह ‘कृश’=क्षीण । ‘च’=अथ च ‘कोप’=  
क्रोध ‘कृश’=गलित । ‘मान’=गौरवम् ‘च्युत’=भ्रष्ट । ‘राग’=कान्तविषयक प्रेमा  
प्रियप्राप्तिकामो वा ‘अधिक’=प्रचुर । ‘मोह’=मूर्च्छा ‘जात’=प्रावर्त्तत प्रतिक्षणमिति  
शेष । ‘असव’=प्राणा. ‘गता’=विगतप्राया. सन्तीत्यर्थः ।

अत्र प्रथमे रकारयो खकारयो ककाराणाञ्च साम्याद् ‘वृत्त्यनुप्रासः’ । उत्तरार्धे तु  
तकारादीनां दन्त्यानां साम्याद् ‘श्रुत्यनुप्रासः’ । एवमत्र द्विविधोऽप्यनुप्रासो \*विसन्ध्युपहत-  
विसर्गान्ध्या वाक्यदोषाभ्यां दुष्टत्वादस्य काव्यस्य श्चित्रोपहतां कामिनीं हाराङ्गलङ्कार इव  
विप्रलम्भशृङ्गार नैव पुष्टीकरोति ॥ ५६ ॥

इत्यादियन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति ।

‘अतो नैवमनुप्रासं दाक्षिणात्या. प्रयुजते ॥ ६० ॥

उक्त पद्ये स्वसम्मत दोष स्वयमेव निरूपयति—‘इत्यादि’ इति । ‘इत्यादि’=एष-  
प्रकारक अनुप्रासोपेतमपि वाक्य ‘वन्धपारुष्यम्’=वन्धस्य रचनाया पारुष्य श्रुतिकदुत्त्व  
‘शैथिल्यञ्च’=शैथिलभावम् आहतविमर्गतया ऽगाढत्वमपि ‘नियच्छति’=सूचयति बोध-  
यतीति यावत् । ‘अतः’=हेतोः ‘दाक्षिणात्या’ दक्षिणदेशमवा वेदनी. कवय. ‘एवम्’=  
दोषनहितम् ‘अनुप्रासम्’=‘न प्रयुजते’=रचनाया नैव निवेशयन्ति ।

(प्र०) ‘इद्वानुप्रासो रसः नापकरोति कथञ्च ? (उ०) अस्य पृ० प० ४ ।

‘प्र०) ‘मोहजमनुप्रासं दाक्षिणात्या नैव प्रयुजते ? (उ०) अस्य पृ० प० १६ ।

\*वाग्भटोप्याह—

पश्चाद्वरुच मयोगाद्विसर्गाणामलोपनम् ।

विमन्धिवर्जनयेति वन्धवारुचहेतवः ॥ इति ।

विमर्गाणामलोपनमिति तु श्रौजोगुणस्थाने हेयम् । विरुप मन्धिविसन्धि सन्धेर-  
भावो वा विमन्धि । अन्येषुष्टुन्वाष्टादिस्मिष्टपदवर्जनादयो वन्धवारुचश्च हेतवो हेया इति  
सूचनार्थं प्रकारार्थवेति शब्दप्रयोगः ।



अत्र पूर्वार्धे निरन्तरबहुविसर्गहेतुका श्रुत्युद्बेजनकारिणी श्रानिकद्रुति पारुष्य बन्धस्य उत्तरार्धे तु आहतविसर्गतया बन्धशैथिल्यम्, तस्मादत्र न माधुर्यस्यो गुण इति वेदभार्या-  
माराय' ।

अत्रोदाहृते पूर्वस्मिन् पद्ये निरन्तरबहुविसर्गश्रवणाद् बन्धस्य पारुष्येण श्रानिकद्रुत्वम् ।  
तथाचोक्तमभियुक्ते — 'अनुत्वारविसर्गा तु पारुष्याय निरन्तरा' इति । बन्धस्य शैथिल्यन्तु  
आहतविसर्गत्वरूपेण दोषेणास्ति । आहतविसर्गता च श्रोत्वप्राप्तविसर्गता अर्थात् 'आद्रुण'  
[६।१।८७] इति पाणिनिस्मृत्येण श्रोत्वप्राप्तिरिति बोध्यम् । अयमेव दोष क्वचित्  
'अनहतविसर्गता' नाम्नोक्त अर्थात् 'अतोरोरुप्लतादप्लते' [६।१।११३] इति 'हशि च'  
[६।१।११४] इति च पाणिनिस्मृत्येण उत्वप्राप्ते परन्तु फलिते दोषस्वरूपे नैव भेद ।  
अत्रान्वप्राप्तिरपि न स्वरूपेण दोष किन्तु तस्या पुन पुनरनिरन्तरतया प्रयोग एव दोष ।  
नया चान्व—'च्युतो मानोऽधिको रागो०' इत्यादि । प्रपञ्चस्तु अस्मत्काव्यप्रकाशप्रभाषायां  
प्रयत्न ।

**इदन्तु वाच्यम्**—यत्र वक्राद्यौचित्यवशात् बन्धस्य पारुष्यं तत्र रसानुबल्लतैव,  
तदर्थे अनुपगमयति काव्ये माधुर्यस्य सद्भावोपीष्ट । उक्तस्य सम्प्रदायविद्धि —

वक्रारि क्षोभमयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।

गंक्षारं च रमेयन्त तु श्रवत्य गुणो भवेत् ॥ इति ।

अत्र तु ['न गन' इति पद्ये] न वक्रा कोपी, न च वाच्य समुद्धतम्, नापि  
क्षोभमयम् [किन्तु शृङ्गार] इत्येतन्मयाभावात् रमपरिपन्थी दोष, माधुर्यगुणस्यचा  
३४ । १० ॥

[यमस्य लक्षण, तस्यात्र अप्रपञ्चे हेतुवर्णनम्]

आवृत्ति वर्णसंघातगोचरां यमकं विदुः ।

तत्र नेरान्तमधुग्मत पश्चाद्विधास्यते ॥ ६१ ॥

यमके माधुर्यं यथा मम—

अयि ! मनो न मनोरथसन्ततिं परिविहाय सहायतम हरिम् ।

भजसि तान्मतापममुच्छिद्धं पथि मते कुमते परिसम्भ्रमत् ॥ इति ॥

अत्र वन्धस्य पृथक्पदत्व नाम माधुर्यं [शब्दगत] स्पष्टम् । तेनैव क्रमेण वर्ण-  
सघातगोचराऽऽवृत्तिस्थिति यमकमपि ॥ ६१ ॥

[ विशेषेण ग्राम्यतादोषस्य रसप्रतिबन्धकत्ववर्णनम् ]

‘कामं सर्वोप्यलङ्कारो रसमर्थं निषिञ्चति ।

तथाप्यग्राम्यतैवैनं भारं वहति भूयसा ॥ ६२ ॥

शब्दगतं माधुर्यं निरूप्य सम्प्रति अर्थगत माधुर्यं दर्शयति ‘कामम्’ इति । ‘सर्वं  
अपि’=शब्दगत अर्थगतश्च अलङ्कार अनुप्रासोपमादि ‘अथ’ वाच्यादिभेदेन त्रिविधे  
प्रतिपाद्ये ‘कामम्’ यथायोगम् ‘रसम्’=भृङ्गारादिकम् ‘निषिञ्चति’=परिपोषयति उद्योतयतीति  
यावत् । ‘तथापि’=रसोत्कर्षकस्यालङ्कारस्य सद्भावेऽपि ‘अग्राम्यता’=ग्राम्य प्राकृतो हालि-  
कादिर्जनं तद्वयवहत शब्दोऽर्थव्यापि ग्राम्य तस्य भावो ग्राम्यता न ग्राम्यता अग्राम्यता  
अप्राकृतता विदग्धजनान्यवहारतेत्यर्थः । सा ‘एव’ ‘भूयसा’=बाहुल्येन ‘एनम्’=रसनिषेकरूपं  
‘भारम्’=मर्यादां ‘वहति’=धारयति । ‘सालङ्कारो रसन्यङ्कोऽर्थोऽर्थगत माधुर्यं’मित्यर्थः ।  
तथाच ‘लङ्किर्वचिष्य माधुर्यम्’\* [का० सू० २ । १२] इत्याह वामन ।

अयमाशय —रसमात्रप्रतीतिं प्रति दोषा प्रतिबन्धका, तेन द्विविधमाधुर्यमप्रत्यपि  
दोषमात्र प्रतिबन्धकमित्यायातम् । परन्तु ग्राम्यतादोषो विशेषेण माधुर्यं प्रतिबध्नाति ।  
ततश्च ग्राम्यतादिदोषाभावे सत्येवालङ्कारा रसमर्थं निषिञ्चन्ति, अतः कविभिर्ग्राम्यतादोष-  
वर्जने विशेषेण प्रयत्नो विधेयः ।

[ अर्थगतग्राम्यताया उदाहरणम् ]

कन्ये कामयमान मां न त्वं कामयसे कथम् ।

‘इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते ॥ ६३ ॥

(प्र०) ‘काम सर्वं इत्यादि श्लोक सतात्पर्यं व्याख्येय ? अथवा कस्य दोषस्य  
विशेषतः रसप्रतिबन्धकत्वम् ? किंवा कस्मिन् दोषे सति विशेषतो माधुर्यं प्रतिबध्यते ।  
(उ) अस्य पृ० प० ७ । १८ ।

(प्र०) ‘अर्थगत ग्राम्यतादोषमुदाहर ? तत्फलं दर्शय । । उ०) अस्य पृ० प० २२ ।

\* वर्यमानस्यार्थस्य प्रकर्षे प्रतिपाद्ये भङ्गवन्तरेणोक्तिरुक्तिर्वचिष्यम् । उदाहरण  
यथा मम—

मृधा मुधंव चूतस्य फलं मधु नचान्यथा । सखे ! मृदि यदन्यत्स्यात् स्वादु कान्ताधरच्छदात् ॥

अत्रानेकोपमानातिशायि कान्ताधरच्छदमाधुर्यमिति वक्तव्ये ‘मृधा मुधंव’ इत्यादि  
भङ्गवन्तरेण प्रतिपादन माधुर्यम् ।

अर्थस्याग्राम्यत्वरोधाय अर्थगतां ग्राम्यतामुदाहरति—‘कन्ये’ इति । हे ! ‘कन्ये !’ ‘कामयमानम्’=[त्वया सह] मुरताथिन ‘माम् त्वम् ‘कयम्’=कुन ‘न कामयसे’=नेच्छसि ‘इति’=अमुना प्रकारेण लिखित ‘अग्रग्राम्य’=ग्राम्यतादोषवान् ‘अर्थात्मा’ रसविच्छेदाय ग्राह्यादावित्याय वा ‘प्रकल्पते’=समथा भवति महदयहृदयोद्वेजकत्वादिति शेष ।

अग्रनाशय —‘कन्ये’ इति पुत्रोसमायामेव सम्बोधनमुचितम्, नायिकाया अभिमुखी-  
करो तु ‘मुन्दरि ! प्रिये ! वल्लभे ! इत्यादीन्येव सम्बोधनपदानि योग्यानि भवन्ति,  
तस्मादत्र अन्यथाकरणाद् अर्थस्य ग्राम्यतादोषः । नचात्र ‘कन्या’ शब्दगतो दोषः, यतो  
विदग्धा अपि बहुश ‘कन्या’ शब्द प्रयुज्यते । यथा—‘कन्येय कनधौतकोमलराचे  
कान्तिन्तु नान परा’ इत्यादिषु । तस्मादत्रार्थनिष्ठ एव दोषः । अत एव ‘कटिस्ते हरते मन’  
इत्यादिषु प्राचीनप्राग्ग्राम्यमुक्तम् । ‘कामयमान’ मित्युक्तिरप्यत्र ग्राम्यतावहा । यत कामो हि  
नाम मुरताभिनाम सच कामिनाकुचकलशब्द गूढ एव चमत्कारजनक अगूढः सस्तु  
गामानिकानां व्रीडा जनयन् [महदयेषु] रसोद्बोध विहन्ति । एव सति नात्र माधुर्यात्यो गुण  
अत्र रसा विदग्धा । अविदग्धोक्तं तु ग्राम्यताया गुणत्वम् ।

अत्र न नायिकाप्रति नायककामस्य हेतोर्विद्यमानत्वेऽपि नायिकानिष्ठमुरतेच्छात्पस्य  
कन्यया अनुदयाद् ‘विशेषोक्तिरर्थालङ्कारः । उक्तम मम्मटेन—‘विशेषोक्तिरखण्डेषु  
रसगणेषु पलायन’ इति । रसगमकारयोरसकृदाश्रितो अनुप्रासोपि शब्दालङ्कारः । एवमर्था-  
लङ्कारमन्त्रितेयनुप्रासश्चास्याश्रितो ग्राम्यतादोषगद्गावात् महदयहृदय नावर्जयति, तस्मान्नात्र  
माधुर्यदोषो गुण इति पर गार ।

[ अग्रगतग्राम्यतादोषरहितोदाहरणकथनम् ]

‘काम कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि ! निर्दय ।

त्वाय निर्मलसरो दिष्टेयग्राम्यो ऽर्थो रसावह ॥ ६४ ॥

सहृदयहृदयान्याहरतीति नैवविधे स्थले ऽर्थनिष्ठो ग्राम्यतादोषः । अतएव रसव्यञ्जकतया-  
ऽत्र माधुर्यगुणसद्भाव । रूपकबालङ्कार । उक्तिवैचित्र्यरूप वामनकृत माधुर्यगुणलक्षण-  
मप्यत्र घटितमिति सूक्ष्म निरीक्ष्यम् ॥ ६४ ॥

[शब्दगतस्य ग्राम्यतादोषस्य वर्णनम्]

‘शब्देऽपि ग्राम्यताऽस्त्येव सा सभ्येतरकीर्त्तनात् ।

यथा यकारादिपदं रत्युत्सवनिरूपणे ॥ ६५ ॥

अर्थगतमाधुर्यस्य हृत्तिकरी ग्राम्यता दर्शिता, सम्प्रति शब्दगतामपि तां दर्शयति—  
‘शब्दे’ इति । ‘शब्देऽपि ग्राम्यता [दोष] अस्ति एव’ । ‘सा=शब्दगता ग्राम्यता  
‘सभ्येतरकीर्त्तनात्’ सभायां साधु सभ्यम् । ‘तत्र साधु’ [४।४।६८] इति यति प्राप्ते स्वरे  
विशेषार्थे ‘सभाया य’ इति [४।४।१०५] अनेन सूत्रेण ‘सभा’ शब्दाद् य प्रत्यय ।  
सभ्यात् इतरत् असभ्यम्=ग्रामीणहलिकादिजनप्रयोज्य शब्दविशेष. तस्य कीर्त्तनात्=  
उच्चारणात् ‘भवति’ इति शेष । ‘यथा’=रत्युत्सवनिरूपणे=रत्युत्सव भोगोल्लासः तस्य  
निरूपणे वर्णने बोधने इति यावत् ‘यकारादिपदम् यकार आदिष्वस्य तत् तादृश पदम्,  
‘यभ मैथुने’ इत्यस्मात् मैथुनार्थकात् ‘यभ’ धातोनिष्पन्न ‘यभना’दिपदमित्यर्थ । एतादृश-  
प्रयोगोच्चारणेन प्रयोगरम्यतयोपहृन्नीयता, श्रोतुश्च लज्जमानता जायते तेन रसास्वाद-  
व्याघाते माधुर्यगुणाभाव ।

‘निधुवनदिपदानां प्रयोगास्तु विदग्धैरपि क्रियन्ते इति न तत्र ग्राम्यतादोष ।  
यथा—गिशुपालवधे महाकाव्ये माघ —

‘अनिमिषितविरामा रागिणा सर्वरात्र नवनिधुवनलीला कौतुकेनाभिवीक्ष्य’ इत्यत्र  
‘निधुवन’पदं प्रायुङ्क्त, पर विदग्धैरत्र ग्राम्यतादोषो नास्तीक्रियते ।

[अश्लीलतादोषस्य ग्राम्यतायामन्तर्भावकथनम्]

‘पदसन्धानवृत्त्या वा वाक्यार्थत्वेन वा पुनः ।

दुष्प्रतीतिकरं ग्राम्यं यथा या भवत प्रिया ॥ ६६ ॥

[अर्थगतग्राम्यतावर्णनम्]

‘खर प्रहृत्य विश्रान्त पुरुषो वीर्यवानिति ।

एवमादि न शंसन्ति मार्गयोरुभयोरपि ॥ ६७ ॥

(प्र०) १ वेदा शब्दानां प्रयोगे ग्राम्यतादोषः शब्दगतः कुत्र च ? केषां प्रयोगे  
चासौ माधुर्यगुणः न यादृन्ति ? । (उ०) अस्य पृ० प० ५ । १७ ।

(प्र०) १ अश्लीलतादोषस्य ग्राम्यतायामन्तर्भावः नोदाहरणं व्याख्याहि ? (उ०)  
अस्य पृ० प० २२ ।



‘एवमादि’ इति । ‘एवमादि’=इत्याद्याकारकप्राप्त्यतादिदोषदुष्ट काव्यम् ‘उभयोरपि’=द्वयोरपि ‘भार्गवो’=गौडीवैदर्भीरौत्यो ‘नं’=नव ‘शमन्ति’=नाद्रियन्ते सूरय इति शेष द्वयोर्भार्गवोरनुप्रासप्रयुक्तभेदे सत्यपि प्राप्त्यतादिदोषपरिहारे समानतैवेति पर सारः । आदिना अनुचितार्थत्वविरुद्धमतिकारितादीनां सहग्रहः ॥ ६७ ॥\*

\*अत्रेदमत्यावश्यकमाकलनीयम्—द्विविधा तावत् व्यञ्जना शाब्दी आर्थी चेति । उक्तञ्च मम्मटेन—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

सयोगाद्यैरवाच्यार्थधोक्कृद् व्यापृतिरक्षणम् ॥ इति ।

यत्रानेकार्थानां शब्दानामभिधया युगपदनेकेष्वयेषूपस्थितेषु प्रकरणादिवशात् कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेवायं ऽभिधा शक्तिर्नियमिता भवति तथापि तत्र द्वितीयाधोपस्थितिर्जायते सा शाब्दी व्यञ्जना नाम । एतादृशस्थले वाक्यगतः [शब्दगत] एवाश्लीलतादिदोषः । यत्र वक्त्रादिवेशिष्टपादपरार्थप्रतीति तत्रार्था व्यञ्जना आर्थीव्यञ्जनास्थल एव अश्लीलतादीनामर्थगतत्वमिति हि वस्तुस्थिति । एव ‘खर प्रहृत्य विश्रान्त’ इत्यादौ वक्त्रादिवेशिष्ठयेन ‘मैथुन कृत्वा श्रमहत’ इत्याकारकासम्भार्यप्रतीति आर्थी व्यञ्जनयैव, न ह्यत्रानेकार्थानां शब्दानां प्रकरणादिवशादभिधानियमन केनाप्युद्भावयितुं सुशकम्, तस्मादत्र ब्रीडाव्यञ्जकतयाऽर्गताश्लीलत्वरूपो दोषः, य दृष्टो अर्थगता प्राप्त्यतामेव मन्यते ।

‘यथा—‘या भवत प्रिया’ इत्यत्र तु अनेकार्थस्य शब्दस्य प्रकरणादिना ‘भवतो या प्रिया’ इत्येकस्मिन्नर्थे नियन्त्रणात् ‘याभवत [मैथुनिन] तव प्रिया’ इति ब्रीडादायिनो द्वितीयस्यासम्भार्यस्य प्रतीतिस्तु शाब्द्या एव व्यञ्जनया ज्ञेया, तस्मादेतादृशस्थले प्राप्त्यतापरपर्यायस्याश्लीलतादोषस्य शब्दगतत्वमेव । यतो दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वव्यवस्थायां शब्दपरिवृत्तिमहत्वाऽमहत्वे एव बीजमित्यालङ्कारिकारणा परिमाजितोऽर्थः । अर्थात् यत्र शब्द परिवर्तितो न गृह्यते तत्र दोषादीनां शब्दगन्त्वम्, यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि अर्थः परिवृत्तो न भवति तत्र तेषामर्थगतत्वमिति निर्वर्णः ।

स्थितैर्चैव राजमाग‘खर प्रहृत्य विश्रान्त पुम्पो वीर्यवानिति’ इत्यत्र वाक्यगतमश्लीलत्वं न मन्तव्यं शाब्द्या व्यञ्जनाया अभवात् । अपिचात्र ‘वार्य’ शब्दस्थाने ‘वल’ शब्दनिवेशेऽपि नार्थस्य परिवर्तितिरिति असम्भार्यप्रतीति अर्थगतमेवाश्लीलत्वम् । ‘या भवत’ इत्यत्र शब्द परिवर्तना न गृह्यते तस्मादत्र शब्दगतत्वमेवेति दिक् । ‘आदिना’ इति । कारिकास्थादिपदेनेत्यर्थः । अनुचितार्थलक्षणं चन्द्रालोके यथा—‘व्यनक्त्यनुचितार्थं यत् पदमाहुस्तदेव तत्’ इति । अर्थात् अनुचित विवक्षितार्थतिरस्कारकधर्मव्यञ्जकोऽर्थो यस्य तत् अनुचितार्थम् । उदाहरणं यथा तत्रैव—‘इयमद्भुतगायप्रकेलिकादुक्कवानरी इति ।

इय कामिनी अद्भुतरम्य गायिनी वृक्षस्याग्रे ब्रीडाकौतुकं यस्या मा त्वञ्च्रीति यावत् तादृशी वानरी वनेचरी । अत्र नायिकाया ‘वानरी’ति पद रूपवदशादुपास नद्

[ ग्राम्यतादोषस्यापवादस्थलप्रदर्शनम् ]

भगिनीभगवत्यादि सर्वत्रैवानुमन्यते ।

विभक्तमिति माधुर्यमुच्यते सुकुमारता ॥ ६८ ॥

अनभ्यर्थप्रतिपादकान्यपि कानिचित्पदानि न दुष्टानि इति ग्राम्यताया अपवादमाह—  
‘भगिनी त्यादि । ‘भगिनी भगवती आदिर्यस्य तत् पद ‘सर्वत्रैव = काव्येषु व्यवहारेषु च  
‘अनुमन्यते’ = आद्रियते अद्वयकृतया स्वक्रियते सवैरेति शेषः । तस्मादेषु प्रयुक्तेषु  
पदेषु नैव ध्रुवता वस्तुमिति भावः । ‘इति’ = उक्तप्रकारेण ‘माधुर्यम्’ = माधुर्याख्यो  
गुणः ‘विभक्तम्’ विभागेन दर्शित निरूपितमित्यर्थः । अधुना ‘सुकुमारता’ नाम गुणः  
‘उच्यते’ = लक्षणक्षणाविशया नित्यते इत्यर्थः । अत्रादिपदेन योनेलिङ्गादिपदानामपि  
ग्राम्यता, तेषां प्रयोगेऽपि नैव ग्राम्यता [अश्लीलता] ॥ ६८ ॥”

[प्रयोगे] पशुमार व्यनक्ति इत्यनुचितायो नाम दोषः ।

विभक्तमिति = विभक्ता प्रकृतार्थप्रतिपन्नवर्गीभूतामप्रकृतार्थवृद्धिं करोतीति यत् तदित्यर्थः  
प्रयोगे यत् — ‘अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे’ इति । अत्र ‘कार्यं’ विना  
विभक्तमिति नाम् । ‘अकार्य मित्रम्’ इति तु विरुद्धा प्रतीतिः । प्रपञ्चस्तु काव्यप्रका-  
शे ॥ २७ ॥ ।

[सौकुमार्यस्य लक्षणम्]

‘अनिष्टुराक्षरप्रायं सुकुमारमिहेष्यते ।

बन्धशैथिल्यदोषस्तु दर्शितः सर्वकोमले ॥ ६६ ॥

अनिष्टुरेति—‘अनिष्टुराक्षरप्रायम्’=न निष्टुराणि श्रुतिकट्टानि पस्प्राणि अक्षराणि इति अनिष्टुराक्षराणि तेषां प्रायः बाहुल्यता यत्र [नतु सर्वरूपता] तादृश बावयम् ‘इह’=काव्यशास्त्रे ‘सुकुमारम्’=सुकुमारतागुणोपेतम् ‘इष्यते’=काम्यते कविभिरिति शेषः । ‘तु’ पुनः ‘सर्वकोमले’=सर्वरूपेण कोमलवर्णात्मके वाक्ये ‘बन्धशैथिल्यदोष’=शिथिलबन्धत्वरूपो दोषः ‘अस्ति’ इति शेषः । यथैव ‘मालतीमाला लोलालिकलिला यथा’ इत्यत्रोक्तम् । एवञ्च—अनेकेषां कोमलाक्षराणां मध्ये यद् बन्धाय क्वचित् क्वचित् पस्प्राक्षर-विन्यासेन गाढत्वमम्पादनं तदेव ‘सौकुमार्यमिति’ फलितम् । अल्पप्राणमहाप्राणाक्षरघटित-बन्धस्य अशैथिल्ये तु रूप इत्यनयोर्विशेषः । आह च वामनः—अजरत्नं सौकुमार्यम् [का० सू० १।२१] इति, गन्दर्गुणधायम् । अर्थगुणस्तु—‘अपारुह्य सौकुमार्यम्’ [का० २।११] इत्यर्थश्रीलताभावत्वरूपमपारुह्य तदित्यपि वामनः आह ।

[सौकुमार्यस्योदाहरणम्]

‘मण्डलीकृत्य वर्हाणि करैर्मधुरगीतिभिः ।

कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ ७० ॥

सौकुमार्यमुदाहरति—‘मण्डलीकृत्य’ इति । ‘मधुरगीतिभिः’=मधुरा मनोहारिणी गीति गीतिरिव गीति, केका येषां तैः ‘करैः’=गलैः उपलक्षिता ‘कलापिनः’=मयूरा ‘जीमूतमालिनि’=जीमूतानां जलदानां मेघानां माला पङ्क्तिः अस्मिन्नस्तीति जीमूतमाली मनुवधे इति प्रनृत्ये माधु । तस्मिन् प्रावृष्टि ‘काले’=समये ‘वर्हाणि’=पुच्छानि ‘मण्डलीकृत्य’=विस्तारयित्वा ‘प्रनृत्यन्ति’=प्रहृष्टा मन्त नर्तनं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

अत्र मकारककारादीनां कोमलानां वर्णानां अन्तरान्तराः टवर्गायडकाररकारादि-

करिहस्तेन मध्याधे प्रविश्यान्तविलोडिते ,

उपसर्पन् ध्वजं पुमः माधनान्निर्विगजते ॥

अत्र करिहस्तादीनि पदानि अन्वयार्थानि तथापि सुरनारम्भगोष्ठ्या वामिनः उक्त्वात् न दृष्टानि ।

उत्तानेनन्तनमगद्वर्पाटनोदग्गतिभिः ।

प्रेदिनि म्त्रात्रणं मक्तिरुमं कस्य जायते ॥

अत्र शान्तारम्भः । अत्र म्त्रात्रणादीनि पदान्यदृष्टानि । एवमेव वामिनः समादावपि श्रान्तारम्भतो ज्ञेयम् । प्रनृत्यार्थवभयान्प्रोक्तम् ।

(प्र०) सौकुमार्यस्य लक्षणं इति । (उ०) अर्थः पृ० ५० २ ।

(प्र०) सौकुमार्यस्योदाहरणे लक्षणं घटयतु भवान् ? (उ०) अर्थः पृ० ५० १५ ।



सुषुप्ताक्षरविन्यासेनाय बन्ध कामप्यलौकिका सहृदयसाक्षिणां चाहतां धत्ते इति सौकुमार्यं नाम गुणः ।

अत्र प्रकृते वर्णजालीने कलापिनां नर्तनव्यवहारे 'अन्येऽपि नर्तका मधुर गायन्तो नर्तनं तन्वते' इत्याकारस्याप्रकृतव्यवहारस्य समारोपद्वया 'समासोक्ति'रलङ्कारः । उक्तं च्येदेन—'समासोक्तिः परिष्कृतिः प्रकृतेऽप्रकृतस्य चेत्' इति । स्वभावोक्तिश्च—'स्वभावोक्तिरस्मात् चाह यथावद्वस्तु वर्णनम्' इत्युक्ते । तस्मादुभयोः सञ्ज्ञे ।

च्येदेवस्तु सौकुमार्यमित्य सोदाहरणं लक्षितवान्—

सौकुमार्यमापादय पर्यायपरिवर्त्तनात्

न कथाशेषनां चात समालिङ्ग्य हुताशनम् ॥ इति ॥

अन्तरामाराज — अत्रालङ्कारशब्दपरित्यागेन तत्पर्यायशब्दप्रयोग 'सौकुमार्यम्' । पर्याय-परिवर्त्तनात् पदताभात्तन्नादिति वाच्यार्थः । 'अग्री प्रविश्य मृत' इत्यस्यार्थस्य पर्यायेणान्नं मनरीत्या कथनम् । तथोक्ता तु ऋटित्यमङ्गलप्रतीतिः पारुष्यम् ।

वस्तु—'अभीलत्वाभावः सौकुमार्यं न गुणान्तरं' मित्याशयः मन्यामहे । पारुष्यमत्र न तादात्म्यं नित्यनिराकृतमिति बोध्यम् । अन्ये तु 'प्रविश्य मृत' इत्यस्य तत्र प्रवेशेन नैवेद्यतदभावे तत्र सायेन तदभाव एवात्र विवक्षित इत्याहुः ॥ ७० ॥

[सौकुमार्यान्तर्जाकिर्त्तृणां मतनिरासः]

इत्यनूजित एवार्थो नालङ्कारोऽपि तादृशः ।

सुकुमारतयैवेतदगोहति सता मनः ॥ ७१ ॥

इत्यनमना इति नान्यानां मतनिरामायाह—'इति इति । 'इति' = उक्तस्य । अत्रानुजितेन कथनविनयनरूपेण उक्तपथप्रतिपादोऽर्थः 'अनूजित' = रसात्मकचमत्कार-विशदोऽर्थः । एव नान्विननेरम इत्यर्थः । रमयत एवार्थस्य सहृदयहृदार्कपकत्वादिति भावः । 'अनङ्कारः अपि = समासोक्तिरूपः स्वभावोक्तिर्वा 'न तादृशः' = विलक्षणचमत्कार-रहित इति भावः, रमयते कथं एवानुवादस्यापि विन्मृत्तिविशेषोपपन्न इति । तथापि तादृश-उक्तस्य सौकुमार्यात् एव = सुकुमारगुणगुणाक्षरगन्धस्वस्वनेन 'सताम्'—सहृदय-रस-रस-विनयनं 'मनः' = निमग्नं 'आगोहति = आश्रयते आश्रित्य मुग्ध करोतीत्यर्थः । नान्विननेरम इत्यर्थस्य तादृशवत्त्वस्य सौकुमार्यगुणोद्भात्यर्थः ।

अनङ्कारः — अन्येऽपि अलङ्कारवैविध्यम् अन्यस्य गुणरूपं वैविध्यम् । गुणो-रङ्कार-विनयन-विनयन-अनङ्कार-वर्णन-पूनेव प्रतीयते । उक्तस्याभिदुक्तं—

न नृपतिरपि नृपतिरपि नृपतिरपि ।

अनङ्कार-विनयन-विनयन-विनयन-मनः ॥ इति ॥

सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजराजोऽपि—‘अलङ्कृतमपि श्रव्य न काव्य गुणवर्जितम्’ इत्याह । तस्माद्गुणवैचित्र्याभावे ऽर्थालङ्कारस्य शोभा नास्तीत्यवश्यमेतादृशेषु काव्येषु सौ-  
कुमार्यमङ्गीकर्तव्यं गुणानां प्राणरूपत्वात् । अत एव पूर्वमुक्तम् ‘प्राणा दश गुणाः  
स्मृता’ इति । ७१ ॥

[ अत्रैव गौडवैदर्भयोर्मतभेदकथनम् ]

‘दीप्तमित्यपरैर्भूम्ना कृच्छ्रोद्यमपि बध्यते ।

न्यक्षेण क्षयितः पक्षः क्षत्रियाणां क्षणादिति ॥ ७२ ॥

सौकुमार्यविषये गौडानां कवीनां मतमाह—‘दीप्तम्’ इति । ‘अपरैः’=गौडैः ‘कृच्छ्रो-  
द्यम्’=कृच्छ्रेण कष्टेन उच्चार्यमपि श्रोत्रोगुणान्यञ्जकतया परुषवर्णवदिततया च कष्टेनोच्चारणाद्वै-  
मपि ‘दीप्तम्’ = वीरराद्रवीभत्सरसादिरूपमिति [ मत्वा ] ‘भूम्ना’=प्राचुर्येण ‘बध्यते’=  
गुम्भ्यते विरच्यत इति यावत् । अर्थात् गौडा कवय वीरादिरसाविष्टे काव्ये श्रोत्रो-  
व्यञ्जके परुषवर्णरावश्यकत्वेन सौकुमार्यं गुणं न रोचयन्ते । वैदर्भास्तु श्रोत्रस्विस्थले-  
ऽपि सौकुमार्यं स्वोक्तुर्वन्ति । यथा—

कृतमनुमत दृष्ट वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्विस्मदायुधै ।

नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभ्रीमकिरीटिना मयमहमसृङ्मासैः करोमि दिशा वलिम् ॥ इति

अत्र रौद्रो रस तथापि नात्यन्तमुत्कटा वर्णा सन्ति तस्माद् वर्णपाठव्याभावात्को-  
मलवर्णसत्त्वादत्रापि सुकुमारताख्यो गुण इति वैदर्भसम्मत मतम् ।

गौडा यथा यत्र सौकुमार्यं न मन्यन्ते तदुदाहरति—‘श्लोकार्धेन—‘न्यक्षेण’ इति ।  
‘न्यक्षेण’ = न्यक्षन्ति नितरामक्षन्ति ब्राह्मणवधादिकं पापिष्ठं कर्म कुर्वन्तीति ‘न्यक्ष’ कर्त्त-  
वीर्यां तान् नीचं स्यति हन्तीति ‘न्यक्ष’ = परशुराम ‘क’ प्रत्यये पृषोदरादित्वात्सिद्धिः ।  
तेन ‘क्षत्रियाणाम्’ = राजन्यानाम्, ‘पक्ष’ = समूह ‘क्षणात्’=अल्पेनैव कालेन ‘क्षपित’ =  
नाशितः । समग्र क्षत्रियकुलं त्यमन्तपक्षके यमलोकं प्रति नीतमित्यर्थः । अत्र रौद्रोरसः, पर-  
ब्रीमलवन्धन्य परित्यागं कृतं, तदेतादृशस्थले सौकुमार्यं गौडैर्नापेक्ष्यते । यत् ‘न्यक्षेण’  
अन्धेन धृतराष्ट्रेण इति व्याख्यात जीवानन्देन तन्निमूलं भारते तदीययुद्धापरिचयात् ।  
अन्यद्वारा कृतेषु तत्र कर्णारमयम्भवेन गौडरमाभावात् । ‘कृच्छ्रोद्यम्’ इति ‘वद’ सुपि  
क्षयः [ पा० २।१।१०६ ] इति सूत्रेण मुष्पुषपदान् ‘वद’ धातोर्भावे क्षयः रूपम् ॥ ७३ ॥

[ अर्थव्यक्तिगुणस्य लक्ष्यलक्षणम् ]

‘अर्थव्यक्तिरेनेयत्वमर्थस्य हरिणोद्धृता ।

भू खुरक्षुरणनागासृगलोहितादुद्धर्गिह ॥ ७३ ॥

‘अर्थव्यक्तिः नामव गुणं मोटाहरणं निरूपयति अर्थव्यक्तिः’ इति । अर्थव्यक्तिः =

(प्र०) सौकुमार्यं गौडवैदर्भमतयोर्भेदं स्पष्टं प्रकटाकृतम् । (उ० अर्थः पृ० ५० :

(प्र०) अर्थव्यक्तिः लक्षणोदाहरणान्यां प्रपञ्चयति । (उ० अर्थः पृ० ५० २६

अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य विषयस्य [यत्] 'अनेयत्वम्' = अकल्प्यत्वम्, अर्थात् अभ्याहारा-  
दिना विनियमं गृह्यतेरेव शब्दैरुपस्थिति सा अर्थव्यक्ति एतन्नामा गुण इत्यर्थः । 'अव्य-  
वहितान्वयप्रतिपक्षपदत्वमर्थव्यक्ति रिति तु फलितम् । उदाहरति—'हरिणा' इति ।  
'उद' = लोके हरिणा बराहवतरेण विष्णुना 'धुरक्षुरणनागासृग्लोहितात्' = धुरे  
क्षुरे क्षुरणा चोदिता हता ये नागा पद्मगा पातालवासिन इत्यर्थं तेषाम् अस्मिन्  
क्षुरे लोहितात् रक्षान् 'उदधे' = समुद्रात् 'उद्धृता' = ऊर्ध्वमानीता रसातलादुद्धृत्यो-  
क्तं स्थानित्वम् ।

अन्येनापि शब्दा उपात्ता तैरेवार्थः प्रतीयते नतु विवक्षितार्थबोधाय काव्य-  
प्रयोगादिना [कथं] कल्पना कृता ।

अन्येनापि शब्दा उपात्ता तैरेवार्थः प्रतीयते नतु विवक्षितार्थबोधाय काव्य-  
प्रयोगादिना [कथं] कल्पना कृता । यदाह वामन — 'अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्ति' [का०  
म० १ । २३] इति । अन्येपि—'अर्थव्यक्ति पदानां हि भट्टित्यर्थसमर्पणम्' इत्याहु-  
रिति वामनोक्तिः—

यदा मृधे कारयसृजयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु ।

दृष्टेः शालिग्रामाभिमर्श-भमो रुदण्डे धृतराष्ट्रपुत्रे ॥

माया गुणानां निगमं निशम्य विलप्य घोरं परितप्यमाना ।

तस्मात्प्राप्य गङ्गादी तां सान्त्वयन्नाह किरीटमाली ॥ इति ।

अन्येनापि शब्दा उपात्ता तैरेवार्थः प्रतीयते नतु विवक्षितार्थपरिममाप्तेर्नाभ्याहारादिरूपा क्लिष्टकल्पना अतोऽर्थ-  
प्रयोगादिना [कथं] कल्पना कृता ।

‘लोहितात्’=रक्तात् ‘उदधे’=सागरात् ‘मही’=पृथ्वी ‘उद्धृता’=वहिरानीता, ‘इति इयति’= एवमादिप्रकारे [एतावति] ‘निर्दिष्टे’=प्रथिते कथिते इति यावत् ‘नेयत्वम्’=क्लिष्टकल्पना-  
वत्वम् अर्थस्य भवतीति शेषः ।

अयं भावः । ‘उल्लासज’ इति कथिते कथमित्याकांक्षायां सत्यां ‘खुरक्षुण्णो’त्याथ-  
शस्याध्याहारे सत्येव अर्थे स्फुटं प्रतीयते नान्यथा, तस्मादेतादृशस्थले नार्थव्यक्तिः । यत्र  
च रुद्धिप्रयोजनाभावे लक्षणा कृता स्यात् तत्रापि\*नेयार्थदोषस्थले नार्थव्यक्तिरित्यापि न  
विस्मरणीयम् ॥ ७४ ॥

‘नेदृशं बहु मन्यन्ते मार्गयोरुभयोरपि ।

नहि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलाङ्घनी ॥ ७५ ॥

उक्तेऽर्थे गौडवैदर्भयोरैकमत्यमाह—‘नेदृशम्’ इति । ‘उभयो’=द्वयो ‘अपि  
मार्गयो’=वैदर्भाङ्गौ रीत्यो ‘ईदृगम्’=नेयत्ववद् वाक्यम् ‘न’=नैव ‘बहु’=  
उपयुक्त ‘मन्यन्ते’=स्वीकुर्वन्ति, वैदर्भा गौडाय कवय इति शेषः । अत्र युक्तिमाह—  
‘न’ इति । ‘हि’ यत्र ‘शब्दन्यायविनङ्घिनी’=शब्दन्याय शब्दबोध वाक्यार्थबोध इति  
यावत् तस्य विनङ्घिनी=उल्लङ्घनकर्त्री शब्दबोधविलम्बकारिणी इत्यर्थे ‘प्रतीतिः’=  
ज्ञान ‘न’ नैव ‘सुभगा’=मनोरमा सहृदयहृदयप्राहिणी नेत्यर्थः । सहृदया अध्याहारदिना  
पदादिकल्पनया कष्टेन जायमानां शब्दप्रतीतिं नाद्रियन्ते अतो नेयत्वं [दोषः] सर्वथा  
परिहर्तव्यमिति भावः ।

(प्र०)† अर्थव्यक्तिविषये गौडानां विदर्भाणां च विमतिरस्ति नवा ? इति प्रन्थप्रमाणोच  
स्पष्टीकुरु ? (उ०) अस्य पृ० ५० = ।

\*रुद्धिप्रयोजनाभावादशक्तिकृत लक्ष्यार्थप्रकाशनम् । यथा—‘चरणे कमलाघातं  
मुखं मुमुखि ! तेऽकरोत्’ । अत्र मुखस्य चरणाभावात् तदाघातासम्भवेन मुख्यार्थस्य  
बाधः, तेन निर्जितत्वं लक्ष्यम्, परमत्र लक्षणाया मूलं न रुद्धिः नवा प्रयोजनमिति नेयार्थ-  
त्वमस्य ज्ञेयम् । विशिष्टन्तु मत्प्रणीतकाव्यप्रकाशप्रभायां द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु—निर्जित-  
त्वातिशयत्वस्य व्यङ्ग्यत्वे प्रकृते दोषाभाव एव तस्मादुदाहरणान्तरं शृण्वम् । यदपि  
प्रदीपानुसारिभिर्वाग्मिनादिभिः निर्जितत्वातिशयत्वस्य प्रयोजनत्वस्वीकारे उत्तमगुणे कमलादां  
न्यूनद्वारा चरणाघातादिवर्णनेन वर्यस्यैवापकर्षापत्तिर्भाति प्रकटीकृता तदपि तेषां साहस-  
मात्रं व्यनक्ति, बहुत्र प्रतीपव्यतिरेकादिपृषमानन्यूनत्वबोधनेपि उपमानोपमेयभावाच्चेते ।  
तस्मात् ‘तपस्तेजसां विमला भरा विभावरीभिर्विभशम्भूविरै’ इत्यादां मुख्यार्थबाधे  
अतिवृहत्त्वं लक्ष्यते रुद्धिप्रयोजनान्यतरं नान्तीति नेयार्थता अतिवृहत्त्वात्पृथक् वृहत्त्वातिशय-  
ताया अभिप्रायमिति मैत्रेयः ।

[ उदारताया लक्षणम् ]

उत्कर्षवान् गुणं कश्चिद् यस्मिन्नुक्ते प्रतीयते ।

तदुदाराव्हयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥

उदारता लक्षयति—‘उत्कर्षवान्’ इति । ‘यस्मिन्’=वाक्ये ( काव्ये ) ‘उक्ते’=  
 कृते मति ‘उत्कर्षवान्’=वर्णनीयस्य नायकादे उत्कर्षताजनक प्रशसाप्रतीतिकर  
 ‘कश्चिद्’=नोकोनर ‘गुण’ द्वादाक्षिण्यादिरूप शौर्योदार्योदिरूपो वा धर्म ‘प्रतीयते’=  
 शब्दे ‘तेन’=वास्यन् ‘उदाराव्हयम्’=श्रौदार्यगुणोपेत ‘भवति’ इति शेषः । ‘तेन’=श्रौदार्य-  
 गुणे ‘लक्षयति’=द्विविधोऽपि काव्यमार्गं गौडवर्द्धमसम्मत काव्यरीतिरपि ‘सनाथा’=  
 उदाहरण इति शेषः । ‘वाक्यस्य वर्णनीयोत्कर्षजनकगुणव्यञ्जकत्वमुदारत्व’ मिति  
 लक्षणं लक्षयति ।

पार्श्वगतो गुणः । शब्दगतस्तु विकटत्वलक्षणो वामनेनोक्त —‘विकटत्वमुदारता’  
 [ कान् ५० १ १२ ] अस्मिन् सति ‘वृत्त्यन्तीव पदानि’ इति जनस्य वर्णभावना  
 मतिरिति लक्षणं लीलायमानस्य शब्दगतमौदार्यमित्यर्थः उदाहरणाच्च तस्यैव यथा—  
 ‘यथा नदीनदीनदीनदीनानां कृष्णतिरिणतमार्मात्तत्र चित्र कलश’ इति । अत्र क्रमशो  
 वर्णनमुदाहरणम् परप्रथमाद्युदाहरणं पदान्तरप्रथमाद्युदाहरणं सादृश्यम् ।

[ उदारताया उदाहरणम् ]

शार्ङ्गिणां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिताऽसकृत् ।

तदवस्था पुनर्देव ! नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ७७ ॥

वाक्ये' = राहो दानप्रतिपादके काव्ये 'उत्कर्ष', = राहो दानोत्कर्ष 'साधु' = समीचीन यथा स्यात् तथा 'लक्ष्यते' = प्रतीयते सहृदयैरिति शेष 'अन्यत्र' = पद्यान्तरेऽपि 'अनेन एव यथा' = दर्शितेनैव रीतिरूपेण मागेण 'समानन्यायम्' = समनियम (यथा स्यात् तथा) 'ऊच्यताम्' = तर्क्यताम् अर्थात् उक्तरीत्यनुसारेणैव उदारतागुणोपेत काव्य विरच्यताम् ।

उदारताया अन्यदुदाहरणं यथा—

विमज्ज मेरुर्नयदधिमात्कृतो न सिन्धुस्तर्जललथ्यैर्मरुः ।

अमानि तत्तेन निजायशोयुग द्विफालपद्माधिकुरा शिर स्थितम् ॥

अत्र राहो नलस्यादार्थगुणवर्णनेन उदारतागुणा । एव भङ्गिविशेषोक्तयाऽर्थ-  
प्रत्यायकत्वमुदारता इति दृग्भाषाय फलति ।

जयदेवास्त्वित्यमाह—

उदारता तु वेदगन्धमग्राम्यत्वात्पृथग्भूता ।

मान मुञ्च प्रिये किञ्चिन्नोचनान्तमुदधय ॥ इति ।

अत्रवाच्यं वामनस्यापि सवाद । तथाहि—'अग्राम्यत्वमुदारता' [वा०सू०अ० २।१३]  
ग्राम्यत्वप्रसङ्गे अग्राम्यत्वमुदारता ।

[अन्यमतेन उदारताया लक्षणम्]

श्लाघ्यविशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदेष्यते ।

यथा लीलाम्बुजक्रीडासरोद्देमाद्गदादयः ॥ ७६ ॥

अन्यमतेन उदारतां लक्षयति—'श्लाघ्य' इति । 'श्लाघ्य' = सुन्दरं सहृदयहृदया-  
वर्जके प्रशसनीयं 'विशेषणं' = विशेष्यस्य धर्मे 'युक्तम्' = समन्वित वाक्यम्  
'उदारम्' = आदार्थगुणयुक्तम् 'कैश्चित्' = कविभि 'इष्यते' मन्यत इत्यर्थः । उदाहरणमाह—  
'यथा' इति 'लीलाम्बुज०' = 'लीलाम्बुजम्' इत्यत्र अम्बुजे 'लीला' पदनिवेशेन तदीय-  
वर्णसागन्ध्याद्यतिशय प्रतीयते । एव 'क्रीडामर' इत्यत्र मरसि 'क्रीडा' विशेषणदानेन  
कमल-कुमुद-जलचर-विहङ्गशोभितस्वच्छस्वादुजलवत्त्वादिक गम्यते । शुष्के समले च सरोवरे  
क्रीडाया कर्तुमनर्हत्वात्, शृङ्गाराद्यनुर्दीपकत्वाच्च तस्य । एव 'हेमाद्रदम्' इत्यत्र अद्भुते  
हेमविशेषणोपन्यास तस्य सुवर्णमयत्वेन बहुमूल्यत्वादिकव्यञ्जनार्थः । एवमादिषु  
आदार्थम् ।

अत्र 'कैश्चित्' इति वचनेन अस्मिन्मते स्थानादर प्रकटाकृत । तत्र वागन्तु—  
अपुण्यार्थोपराहित्यस्य माभिप्रायविशेषणस्थले परिकरालङ्कारस्य च स्वीकार एव ।  
अस्मद्भावनया तु भङ्गिविशेषोक्तयाथप्रत्यायकत्वमग्रापि घटन एवेति 'कैश्चित्' इत्युक्त्वा  
ऽस्मिन्मते दृष्टिनामनादरनूचन स्वातन्त्र्यमावेदयति । अत एव—'बुम्बन रेहि मे बाले दृष्ट-  
वामस्य शान्तये' इत्यादिस्थाने नोदारता किन्तु ग्राम्यतैव ॥ ७६ ॥



वाक्ये' = राहो दानप्रतिपादके काव्ये 'उत्कर्ष' = राहो दानोत्कर्ष 'साधु' = समीचीन यथा स्यात् तथा 'लक्ष्यते' = प्रतीयते सहृदयैरिति शेष 'अन्यत्र' = पद्यान्तरेऽपि 'अनेन एव पथा' = दर्शितेनैव रीतिरूपेण मागेण 'समानन्यायम्' = समनियम (यथा स्यात् तथा) 'ऊन्यताम्' = तत्कृतताम् अर्थात् उक्तरीत्यनुसारेणैव उदारतागुणोपेत काव्य विरच्यताम् ।

उदारताया अन्यदुदाहरण यथा—

विमज्ज मेरुर्नयदधिमात्कृतो न सिन्धुसूर्गजलव्ययैर्मह ।

अमानि तत्तेन निजायशोयुग द्विफालवद्भाषिकुरा शिर स्थितम् ॥

अत्र राहो नल्लस्यादर्यगुणवर्णनेन उदारतागुणा । एवं भङ्गिविशेषोक्तपाठार्थ-  
प्रत्यायकत्वमुदारता इति दण्ड्याशय फलति ।

जयदेवास्त्वित्यमाह—

उदारता तु वैदग्ध्यमप्राप्त्यत्वात्पृथङ्मता ।

मान मुच प्रिये किञ्चिन्नोचनान्तमुदचय ॥ इति ।

अत्रैवायं वामनस्यापि सवाद । तथाहि—'अप्राप्त्यत्वमुदारता' [वा०सू०अ० २।१३]  
प्राप्त्यत्वप्रसङ्गे अप्राप्त्यत्वमुदारता ।

[अन्यमतेन उदारताया लक्षणम्]

श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते ।

यथा लीलाम्बुजकीडासरोहेमाङ्गदादयः ॥ ७६ ॥

अन्यमतेन उदारतां लक्षयति—'श्लाघ्य' इति । 'श्लाघ्य' = सुन्दरै सहृदयहृदया-  
वर्जके प्ररासनीय 'विशेषणं' = विशेष्यस्य धर्मे 'युक्तम्' = समन्वित वाक्यम्  
'उदारम्' = आदर्यगुणयुक्तम् 'कैश्चित्' = कविभि 'इष्यते' मन्यत इत्यर्थः । उदाहरणमाह—  
'यथा' इति 'लीलाम्बुज०' = 'लीलाम्बुजम्' इत्यत्र अम्बुजे 'लीला' पदनिवेशेन तदीय-  
वर्णसांगन्यायतिशय प्रतीयते । एव 'कीडासर' इत्यत्र मरसि 'कीडा' विशेषणदानेन  
कमल-कुमुद-जलचर-विहङ्गशोभितस्वच्छस्वादुजलवत्त्वादिक गम्यते । शुष्के समले च सरोवरे  
कीडायाः कर्तुमनर्हत्वात्, शृङ्गाराद्यनुर्वापकत्वाच्च तस्य । एव 'हेमाङ्गदम्' इत्यत्र अङ्गदे  
हेमविशेषणोपन्याम तस्य सुवर्णमयत्वेन बहुमूल्यत्वादिकव्यञ्जनार्थः । एवमादिषु  
आदर्यम् ।

अत्र 'कैश्चित्' इति कथनेन अस्मिन्मते स्वानादर प्रकटाकृत । तत्र वीगन्तु—  
अपुण्यार्थदोषराहित्यस्य गामिप्रायविशेषणस्थले परिवर्गालङ्कारस्य च स्वीकार एव ।  
अस्मद्भावनया तु भङ्गिविशेषोक्तयार्थप्रत्यायकत्वमत्रापि घटत एवेति 'कैश्चित्' इत्युक्त्वा  
ऽस्मिन्मते दण्डिनामनादरमूचन स्वातन्त्र्यमावेदयति । अत एव—'चुम्बन देहि मे बाले दृष्ट-  
कामस्य गान्तये' इत्यादिस्थले नोदारता किन्तु प्राप्त्यत्वं ॥ ७६ ॥





अवलोक्यम् । अत्र तदुदाहरणेन प्रत्यगौरव स्यादिति भाव । अदिपदेन चम्पूविदा-  
दीनां ग्रहणम् । परमिदं वैदर्भकवीनां मतानुरोधेनोक्तम् । गौडानां मते तु पद्यमयेष्वपि  
काव्येषु ओजस उच्चावचप्रकारता दृश्यते । यथा सूर्यशतकादौ । 'आख्यायिका' पदस्य-  
विनिवेशेन कथायां रौद्रादिरसेऽपि न दीर्घ समास उचित इति सूचितम् ॥ ८१ ॥

‘अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्ताकांशुसंस्तरा ।

पीनस्तनस्थिताताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥

गौडमतानुसारेण पद्ये दीर्घसमासरूपमोजो दर्शयति—‘अस्त०’ इति ‘अस्त’ अस्ता-  
चल तस्य ‘मस्तके’ शृङ्गे ‘पर्यस्ता’ परितो लम्बमाना ‘समस्ता’ सर्वे ये ‘अर्कस्य’  
सूर्यस्य ‘अशव’ मयूखा सायकालत्वादारक्ता किरणा तं ‘सस्तर’ आवरणमाच्छादनं  
यस्या सा एवभूता ‘वारुणी’ = वरुणदेवताका पश्चिमा दिक् । ‘पीन०’ इति । ‘पीने’ पीवरे  
नवयौवनहेतोर्धने [ननु शिथिले] ‘स्तने’ कुचे ‘स्थित’ पातित आताम्रम् किञ्चिद् रक्त ‘कम्र’  
धुन्दर ‘वस्त्र’ वसनमुत्तरीय चोलिकाख्यं वा यस्या सा तादृशी ‘नायिकेव लक्ष्यते’ इति शेषः  
अत्र सर्वत्र समासबाहुल्यरूपमोज ॥ ८२ ॥

[ ओजोगुणे मतान्तरकथनम् ]

इति पद्येऽपि पौरस्त्या बध्नन्त्योजस्विनीर्गिरः ।

‘अन्ये त्वनाकुलं हृद्यमिच्छन्त्योजोगिरां यथा ॥ ८३ ॥

पयोधरतटोत्सङ्गलम्नसन्ध्यातपांशुका ।

कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥

ओजोगुणविषये अन्येषां मतमाह—‘इति’ इति । ‘पौरस्त्या’ = पूर्वादिग्भवा गौडा  
कवयः ‘इति’ = उच्यते प्रकारेण ‘ओजस्विनी’ = ओजोगुणवती ‘गिर’ = काव्यवारुणी  
‘बध्नन्ति’ = प्रन्ययन्ति अर्थात् समासभूयस्त्वमेव तेषामोजोगुणलक्षणम् । अपरमतेन  
ओजोलक्षणमाह—‘अन्ये तु इति । ‘अन्ये तु’ = केचित्तु कवयः ‘गिराम्’ = काव्यावाक्या-  
नाम् ‘अनाकुलम्’ = अनाकुलत्वं [भावप्रधानो निर्देश] उक्त्वत्समामादिना श्रोतृणां  
बुद्ध्यर्थोऽप्युक्तानीभाव तद्विहीनत्वं ‘हृद्यम्’ = मामाजिकहृदयावर्जकम् ‘ओज’ = ओजोगुणम्  
‘इच्छन्ति’ = कामयन्ते ।

समासदर्प्य, स्वल्पसमासता, समामाभावो वा यत्किमपि भवतु पर यदाकर्णनमात्रेण  
श्रोतारो बुद्धेराकुलीभाव न भावयेयु यच्च धनिमुखावह स्यात् तदेव वाक्यमोजोगुणयुक्त-  
मस्तीति एकेषां कवीनामाशय । एतदुदाहरणेन स्पष्टीकरोति—‘पयोधर०’ इति । पयोधर  
वारिद एव पयोधर स्तन कुच तस्य य नट = प्रान्तभाग तस्य उत्सङ्गे = अङ्गे लम्न =

प्र०) \* गौडमतानुसारेण ओजोगुणमुदाहरणं लक्षणद्वारा स्पष्टीकुरु ? (उ०) अस्य  
पृ० प० ५ ।

(प्र०) \* मतान्तरेण ओजोगुणं विवक्ष्यते ? उ० अस्य पृ० प० १ ।



[कान्तेलक्षणम्]

‘कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।

तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

क्रमप्राप्त ‘कान्ति’ गुण लक्षयति—‘कान्तम्’ इति । ‘लौकिकार्थानतिक्रमात्’=लोके विदित लौकिक लोकप्रसिद्ध इत्यर्थं सचासार्वथ्यं प्रतिपाद्य वस्तु तस्यानतिक्रमात् अनु-  
लक्षणात् त्यागाभावादिति यावत्, ‘सर्वजगत्कान्तम्’=सर्वेषां जगतां सुरामुरादिमनुष्यपर्यन्ता-  
नाम् कान्तं ह्ययम् बाधयुद्धभावसहकृतभटित्यर्थज्ञानेन चमत्कारकारि यद् बाध्यं’ तत्  
‘कान्तम्’=कान्तिनामकगुणयुक्तं भवति । ‘लोकप्रसिद्धवस्तुवर्णनं कान्ति’रिति तु फलितं  
लक्षणम् । ‘तच्च=कान्तिगुणयुक्तत्वावयव ‘वार्त्ताभिधानेषु=कुशलप्रश्नप्रियालापादिप्रस्ता-  
वेषु तथा ‘वर्णनासु’=यथास्थितवस्तुस्वरूपनिरूपणसु ‘अपि’ च ‘दृश्यते=आलोक्यते  
कविसमये इति शेषः ।

केचित्तु—वार्त्ता इतिहास तदभिधानेषु तत्कथनेषु इतिहासानां यथावस्थितरूपेणैव  
वर्णनीयत्वात् अन्यथावर्णने तु श्रुतृणामनाश्वासप्रसन्न, तेन च विनेयानां शिक्षाहीनानां  
राजकुमारादीनां कविकृतेषु बन्धेषु प्रशृतिरेव न स्यादिति ध्यावच्छते ।

इय कान्तिरर्बगुण अर्बवोधात्प्रागप्रतीति । शब्दगता कान्तिस्तु—‘श्रौण्वल्य कान्ति’  
[का० सू० २। २५] इति बन्धस्योच्चलत्वरूपा वामनोक्ता ज्ञेया । उदाहरणं तत्रैव यथा—  
‘कृत्तनीनेत्रालीन्तवकिन्वनालीपरिमर’ इति । अयमाशयः—‘पत्रम्’ इति वक्तव्ये ‘किसलय’  
मित्यादि, ‘राज्ञि’ इति वक्तव्ये ‘राजनि’ इति, ‘जलधौ’ इति वक्तव्ये ‘अधिजलधि’ इति,  
‘कमलमिव’ इति वक्तव्ये ‘कमलायने’ इत्यादि शब्दगतकान्तेर्हतुवोच्यः ।

‘कौकि’ इत्यत्र ‘लोकसर्वलोकाद्य’ [५।१।४] इति सूत्रेण विदिताथ ठञ् ॥ ८५ ॥

[कान्तेरुदाहरणम्]

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवादृशः ।

सम्भावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥ ८६ ॥

आदां वार्त्ताभिधाने कान्तिमुदाहरति—‘गृहाणि’ इति । ‘नाम’ इति सम्भावनामाह ।  
‘तानि एव गृहाणि’=प्रशस्नगृहाणि सन्ति इति शेषः । ‘यानि भवादृश’ लोकोत्तरमहिम-  
शाली ‘तपोराशि’=पुण्यात्मा ‘पावनं=पवित्रं ‘पादपांशुभिः’=चरणरजोभिः एव  
‘सम्भावयति’=सम्भालयति स्वागमनेन पवित्राकरोतीत्यर्थः ।

अत्र ‘गृहाणि’ इति पद लक्षणया प्रशस्नगृहबोधकम्, प्रशस्नताया आविष्यत्  
व्यदयम् । अत एव अर्थान्तरसम्भितवाच्यो लक्षणामूलो ध्वनिः बाध्यमिदम् । अत्र  
मग्नचरणप्रदेशेन स्थानस्योत्तमतारूपो वर्णनीयोऽर्थो लोकप्रसिद्ध एव, नस्मादिय प्रियालाप-  
रुणं वार्त्ता, तन्मन्दन्ती अर्थगत कान्तिगुणः ॥ ८६ ॥



अत्रापि लोकप्रसिद्धभारोद्धहनवस्तुवर्णनात्मिका स्फुटा कान्ति ॥ ८८ ॥<sup>१</sup>

[ कान्तिविषये गौडाना मतभेदकथनम् ]

लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षित ।

योऽर्थस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जना ॥ ८९ ॥

लक्षितकान्तौ गौडानां मतभेदमाह—‘लोकातीत’ इति । अप्यर्थे इवाध्ययम् । ‘योऽर्थः’=प्रतिपाद्य वस्तु ‘लोकातीत इव’=लोकप्रसिद्धिमतिक्रम्य वर्तमानोऽपि ‘अध्यारोप्य’ उपचर्य उपचार कृत्वा ‘विवक्षित’=वक्तुमिष्टः स्यात् ‘तेन’=उपचरितेनाथेन ‘विदग्धा’=गौडा कवय ‘अतितुष्यन्ति’=बहुप्रसङ्गा भवन्ति । ‘इतरे जना’ वैदर्भी कवय ‘न’=नैव तेन तुष्यन्ति, न ते गौडमतानुरोधेन इत्यर्थः । ‘विदग्धा’ इति सोपहासमुक्ति विशेषेण दग्धा असम्भवार्थानुरोधेन क्लेशवन्त इत्यर्थः । प्रोटोक्तिप्रिया गौडा, यथावद्वस्तुवर्णनाप्रिया वैदर्भी इत्युक्तचक्षणां कान्ति गौडा न मन्यन्त इति सारः ।

अनया रीत्या अयुक्तयतिशयोक्तिरूपे विद्यमाना कान्तिगौडमतानुरोधिनी कवि-प्रोटोक्तिमन्तरा द्वयोरनङ्कारत्वात्सत्वात्, तस्माद् ‘अनयोरनवद्याङ्गि इत्युदाहरणं वैदर्भमते कथं पठत इति सन्त सूक्ष्मया धिया स्वयमालोचयन्तु । प्रत्यङ्गोरवभयात् नाधिक तन्यते ॥ ८९ ॥

[ गौडमते निरुक्तकान्तेर्विपर्ययः ]

‘देवधिष्यमिवाराध्यमद्यप्रभृति नो गृहम् ।

युष्मत्पादरज पातधौतनि शेषकिल्बिषम् ॥ ९० ॥

गौडमतेन वार्त्तायां निरुक्तकान्तेर्विपर्ययः दर्शयति—‘देवधिष्यम्’ इति । ‘अद्यप्रभृति’ अद्यदारभ्य ‘न’=अस्माक ‘गृहम्’=सप्त ‘युष्मत्पा०’ युष्माक पादरजस पातेन चरणरेणो सम्पर्केण धौतं क्षालितं विष्वस्त दूराकृतमित्यर्थः किल्बिष पाप यस्य तत् तादृशं सत् ‘देवधिष्यम्-इव’=देवमन्दिरमिव ‘आराध्यम्’=सत्सेव्यं ‘भविष्यति’ इति शेषः ।

अत्र महापुरुषाणां चरणरज स्पर्शेन गृहस्य पवित्रता लोकप्रसिद्धैव । देवतासाम्यं तु तत्र कविप्रोटोक्त्यारोपितमेवेति वार्त्तायां विपर्ययः ॥ ९० ॥

‘अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्या स्तनजृम्भणम् ॥ ९१ ॥

वर्णनाया गौडमतेन निरुक्तकान्तेर्विपर्ययमाह—‘अल्पम्’ इति । ‘भवत्या’=स्तन-जृम्भणम्=स्तनयोर्वक्षोजयोर्जृम्भण उपचय शृङ्गिर्गति यावत् ‘एवविधम्’=विशालम् अधिकवाकाशोपेक्षे ‘भावि’=भविष्यति ‘इदम् अनालोच्य’ एतत् अविविच्यैव ‘वेधसा’=विधाया ‘आकाशम्’=गगनम् ‘अल्पम्’=न्यून ‘निर्मितम्’=रचितम् इत्यन्वितोऽर्थः ।

(प्र०)<sup>१</sup> कान्तिविषये गौडाना मतभेदे राज बृह ( ८० ) अस्य पृ० प० ३ ।

(प्र०)<sup>२</sup> गौडमते वार्त्ताकान्तेर्विपर्ययमुदाहर ( ८३ ) अस्य पृ० प० १६ ।

(प्र०)<sup>३</sup> वर्णनाया कान्तिगौडमतोदाहरणं कथं ? ( ८८ ) अस्य पृ० प० २८ ।



‘प्रकृते वस्तुनि अप्रकृतस्य लोकप्रसिद्धो विच्छित्तिगुतो धर्मारोप समाधि’रिति फलितं लक्षणम् । धर्मस्य समारोपे एवाय गुण । यत्र तु धर्मिणः समारोपस्तत्र ‘अतिशयोक्ति’ रत्नकार इत्यनयोर्विशेष ॥ ६३ ॥

[ समाधेरुदाहरणम् ]

कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासाह्वाना तद्वाचिनी श्रुतिः ॥ ६४ ॥

समाधिमुदाहरति—‘कुमुदानि’ इति । ‘कुमुदानि’=कैरवाणि नीलोत्पलानीत्यर्थः । ‘निमीलन्ति’=मुकुलीभवन्ति ‘च’ तथा ‘कमलानि’=पद्मानि दिवाविकाशीनि सरोजानि ‘उन्मिषन्ति’=विकसन्ति । प्रातः कालवर्णनमिदम् । अत्र प्रस्तुतयोर्नेत्रयोर्निमीलनोन्मेषौ धर्मा अप्रस्तुतयोः कुमुदकमलयोः संकोचविकाशरूपधर्मतादात्म्येनाप्यवसितौ । सादृश्यातिशयसामर्थ्यात्, तौ च लोकप्रसिद्धावेवाभिमतयोर्ह्येता । एतत्स्वयं स्फुटीकरोति— इति’ इत्युत्तरार्धेन । ‘इति’=दर्शितप्रकारेण ‘नेत्रक्रियाध्यासात्’=नेत्रयोः क्रियाभ्यां निमीलनोन्मेष-रूपाभ्यां सह ‘अध्यासात्’=आरोपात् ‘तद्वाचिनी’=तयोर्निमीलनोन्मीलनयोः वाचिनी प्रतिपादिका ‘श्रुतिः’=नेत्रक्रियावाचक शब्द ‘लब्धा’=स्वप्रतिपादकतया अवगता । अर्थात् नेत्रकमलयोरभेदमारोप्य तत्क्रिययोरपि अभेदबुद्ध्या द्वयोरेकेनैव शब्देन यत्प्रतिपादनं तदेव समाधिर्गुणः । सोऽयमर्थगुणः \* । अर्थ एवार्थान्तरस्यारोपात् । शब्दगत ‘समाधि’स्तु आरोहावरोहक्रमरूप वामनोक्तोऽन्यः । तथाच वामनसूत्रम्—

आरोहावरोहक्रम समाधि [का० सू० १ । १२] आरोहस्यावरोहे सति परिहार अवरोहस्य वा आरोहे सति परिहार इति तत्सूत्रार्थः । तत्रारोहपूर्वकोऽवरोहो यथा— ‘निरानन्दं क्रान्ते मधुनि परिभुक्तोऽभ्युत्थितमेव’ इति । अत्र ‘निरामन्दं क्रान्ते’ इति

\* अर्थगत समाधिं वामनः प्रकारान्तरेणावर्णयत् । तथाहि—

‘अर्थदृष्टिः समाधिः’ अध्या० २ । सू० ६) अर्थस्य दर्शनं दृष्टिः । समाधिकारणत्वात् समाधिः । अवहितं हि चित्तमर्थान् पश्यतीति० । ‘अर्थोद्विषोऽप्येतिरन्यच्छायायोनिश्च’ (अध्या० २ । सू० ७) इति । तथा—

आश्वपेहि मम शीघ्रभाजनायावदप्रदर्शनं न दृश्यते ।

चन्द्र ! महानमगदलादित ख न यास्यामि हि रोहिणीभयात् ॥

मा भू शशाङ्क ! मम शीघ्रं नास्ति राहु

ख रोहिणीं वर्तते वातर ! किं विभेपि ।

प्रायो विदग्धवर्तिता नवमङ्गलेषु

पुमां मनः प्रचलतीति विमत्रं चित्रम् ॥

अत्र पूर्वस्य श्लोकस्यार्थोऽयोनिरिति । द्वितीयस्य च अन्यच्छायायोनिरिति । विमत्रमन्व-न्यतोऽवमेयः ।



अत्र प्रतापनेरविचारपूर्वकाकाशरचनावर्णनया स्तनयोरतिपीनत्वोक्तत्वे प्रतिपादिते । तदेकमवर्त्मत्युक्तिरूप कवे स्वप्राटिकान्वित ननु लोकप्रसिद्धेन रूपेण वर्णितम्, तादृश तन् प्रयोक्तृद्वयमनौयतां प्रकटीकरोति, तस्माद्देशे वाक्य कान्तमिति वैदर्भीभिप्राय ॥६१

**इदमत्युक्तिरित्युक्तेतद्वौडोपलालितम् ।**

**प्रस्थानं प्राक् प्रणीतन्तु सारमन्यस्य वर्त्मनः ॥ ६२ ॥**

उत्तमयमुपमहरति—‘इदम्’ इति । ‘इदम्’=उपरि दर्शितमेवम्प्रकार काव्यम् ‘अनुक्ति’ इत्युक्तम् ‘अत्युक्ति’ नाना कथितमालङ्कारिकै । तथाच जयदेवः—

अत्युक्तिरद्भुतान्तर्याम्यादायादिवर्णनम् ।

त्वयि दातरि राजेन्द्र ! याचका कल्पशाखिन ॥ इति ।

अत्राद्भुत मित्यारूपमादायमुक्तमत्युक्ति ।

सरस्वतीकण्ठभरणे ‘भोजराजो’ व्याह—

सर्विसार्थमतिक्रम्य प्रस्थान यत्र वर्ण्यते ।

तद्व्युक्तिरिति प्रोक्त गाँडानां मनमो मुदे ॥ इति ।

‘इदम्’=उक्तम्पय ‘गोडोपलालितम्’=गाँडः कविभिर्मनोहरतया ऽङ्गीकृतमित्यर्थः । पामत्र वैदर्भीगातमनविरेपेत्याह—‘प्रस्थानम्’ इति । ‘प्राक्’=पूर्वं ‘प्रणीतम्’=रचितम् ‘प्रस्थानम्’ लोकप्रसिद्धवस्तुवर्णनारूपम् ‘अन्यस्य’=गाँडभिप्रस्य ‘वर्त्मनः’=वैदर्भीमार्गस्य ‘गमम्’=उक्तृदेनोपादेयमिति । अत्रप्रकारो गाँडवैदर्भीरीत्यो कान्तिगुणो मेदो ज्ञातव्य । वैदर्भीयन्मते तु वैदर्भमतानुसारेण कान्तिविपर्ययो गुणगतो दोषः । उक्तञ्च—‘कान्तिविपर्या-  
दाय्य इत्यदमित्यनिर्वापने’ इति । यथा—

विरेदे ते निर्वाणन्ति विप्रीदन्त ततान्तिके ।

कन्ये ‘कामयमान मां न त्व कामयमे कथम् ॥

अत्र प्राम्यतया कान्तिगदित्य बोध्यम् । अर्थस्वरूपे च कान्ति विपर्ययो ऽयमाभाति ६४

[समाधेर्लक्षणम्]

**‘अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधेना ।**

**सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा ॥ ६३ ॥**

अन्यत्र सन्नाथि गुण लक्षयति—‘अन्यधर्म’ इति । ‘अन्यधर्म’ अन्यस्य अप्राक् रचितस्य अग्रमुन्मेषेति यावत् यो धर्मः गुणक्रियादिरूप ‘तत’=तस्माद् ‘अन्यत्र’=तद्विरे प्रकल्पिते प्रप्रेते वस्तुनि ‘लोकसीमानुरोधेना’=लोकमर्यादामनुसरता वक्ता ‘यत्र’=तत्र ‘सम्यग’=समन्वित्यया ‘आधीयते’=साध्यवसनया साध्या लक्षणया उपचर्यते ‘स्मृतो’=स्मृतोऽप्यनन्तो वाक्यार्थः ‘समाधिः’=समाधिनामकगुणवान्त्यर्थः । एवञ्च

(६३, सन्नेर्नन्तु विरेदो व्याख्यादि ? उदाहरणे च बोधय ? । (३०)

‘प्रकृते वस्तुनि अप्रकृतस्य लोकप्रसिद्धो विच्छित्तिगुतो धर्मारोप समाधि’रिति फलित लक्षणम् । धर्मस्य समारोपे एवायं गुण । यत्र तु धर्मिणः समारोपस्तत्र ‘अतिशयोक्ति’ रलङ्कार इत्यनयोर्विशेष ॥ ६३ ॥

[ समाधेरुदाहरणम् ]

कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासाल्लब्धा तद्वाचिनी श्रुतिः ॥ ६४ ॥

समाधिमुदाहरति—‘कुमुदानि’ इति । ‘कुमुदानि’=कैरवाणि नीलोत्पलानीत्यर्थः । ‘निमीलन्ति’=मुकुलीभवन्ति ‘च’ तथा ‘कमलानि’=पद्मानि दिवाविकाशीनि सरोजानि ‘उन्मिषन्ति’=विकसन्ति । प्रातः कालवर्णनमिदम् । अत्र प्रस्तुतयोर्नेत्रयोर्निमीलनोन्मेषौ धर्मौ अप्रस्तुतयोः कुमुदकमलयोः संकोचविकाशरूपधर्मतादात्म्येनाध्यवसितौ । सादृश्यातिशयसामर्थ्यात्, तौ च लोकप्रसिद्धावेवाभिमतयोर्क्ता । एतत्त्वय स्फुटीकरोति— इति’ इत्युत्तरार्धेन । ‘इति’=दर्शितप्रकारेण ‘नेत्रक्रियाध्यासात्’=नेत्रयोः क्रियाभ्यां निमीलनोन्मेष-रूपाभ्या सह ‘अध्यासात्’=आरोपात् ‘तद्वाचिनी’=तयोर्निमीलनोन्मीलनयोः वाचिनी प्रतिपादिका ‘श्रुतिः’=नेत्रक्रियावाचक शब्द ‘लब्धा’=स्वप्रतिपादकतया अवगता । अर्थात् नेत्रकमलयोरभेदमारोप्य तत्क्रिययोरपि अभेदबुद्ध्या द्वयोरेकेनैव शब्देन यत्प्रतिपादनं तदेव समाधिगुणः । सोऽयमर्थगुणः\* । अर्थ एवार्थान्तरस्यारोपात् । शब्दगतः ‘समाधि’स्तु आरोहावरोहक्रमरूप वामनोक्तोऽन्यः । तथाच वामनसूत्रम्—

आरोहावरोहक्रमः समाधि [का० सू० १ । १२] आरोहस्यावरोहे सति परिहार अवरोहस्य वा आरोहे सति परिहार इति तत्सूत्रार्थः । तत्रारोहपूर्वकोऽवरोहो यथा— ‘निरानन्दं क्रान्ते मधुनि परिभुक्तोऽभ्युत्तरसे’ इति । अत्र ‘निरामन्दं क्रान्ते’ इति

\* अर्थगतं समाधिं वामनः प्रकारान्तरेणावर्णयत् । तथाहि—

‘अर्थदृष्टिः समाधिः’ अथ्या० २ । सू० ६) अर्थस्य दर्शनं दृष्टिः । समाधिकारणत्वात् समाधिः । अवहितं हि चिन्मर्थान् पश्यतीति० । ‘अर्थोऽद्विविधोऽपेनिरन्यच्छायायोनिश्च’ (अथ्या० २ । सू० ७) इति । तथा—

आध्वपेहि मम शीघ्रभाजनाद्यावदप्रदर्शनं दृश्यते ।

चन्द्र ! मद्दर्शनमगृह्णासि न व न यास्यामि हि रोहिणीभयात् ॥

मा भू शशाङ्क ! मम शीघ्रं नास्ति राहुः

ये रोहिणीं वसति वानर ! किं विभेषि ।

प्रायो विदग्धवर्तिना नवगद्गमेषु

पुमां मनः प्रचलतीति विमत्रं चित्रम् ॥

अत्र पूर्वस्य श्लोकस्याथोऽयं । द्वितीयस्य च अन्यच्छायायोनिरिति । विस्तरमन्व-  
न्यतोऽवमेयः ।



इति रूपम् । उत्पूर्वकात् निगरणार्थकात् 'गृ' धातो भावे क्त । ततः 'ऋत इद्धातो' [७।१।१००] इति सूत्रेण ऋकारस्य इत् रपर । 'रदाभ्या निष्ठातो न ०' [८।१।४२] इति नकारे कृते 'वोरुपधाया दीर्घ इक' 'हलि च' [८।२।७६] इति दीर्घे, एत्वे च रूपम् । 'वम्' धातो 'नपुसके भावे क्त' [३।३।११४] इति क्त । 'अनुनासिकस्य किम्बलो क्ति' [६।४।१५] इति दीर्घे अनुस्वारपरसवशे च रूपम् ।

अयमत्राशय — सादृश्यसम्बन्धप्रयुक्ता लक्षणा गौणी । 'गुणतो गुणवृत्तिरित्येते' इत्युक्तेः । यदा मुख्यया शब्दवृत्त्या [अभिधया] निष्ठयतोद्गीर्णवान्ताद्या शब्दा प्रयुज्येरन् तदा तु तत्र [वाक्ये] ग्राम्यतादोषो भवति । पर त एव ग्राम्यतादोषप्रयोजका शब्दा यदा गौण्या शब्दशक्त्या प्रयुक्ता तदा परगुणवन्त एव भवन्ति । लक्षणाया फलभूतस्तादात्म्यारोप एवात्र गुण , एवञ्च समाधिगुणस्य मूलभूता गौणी लक्षणेति सिद्धम् । कारिकास्य 'गौणवृत्ति' पद सम्भावनामप्युपलक्षयति तेनोत्प्रेक्षास्थले मुख्यया वृत्त्यापि प्रयुज्यमानमश्लीलपद न दोषावहमिति ध्येयम् ॥ ६५ ॥

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठयताः पौत्वापावकविप्रुषः ।

भूयो वमन्तीव मुखै रुद्गीर्णारुणरेणुभि ॥ ६६ ॥

उक्तमर्थमुदाहरणे घटयति—'पद्मानि इति । सायकालिकपवनसङ्गेन स्वलत्परागाणां पद्माना वर्णानमिदम् । 'पद्मानि'=कमलानि [कर्तृपदमिदम्] । 'अर्कांशुनिष्ठयता' = अर्कस्य सूर्यस्य अश्व किरणा तैर्निष्ठयता नितरां क्षिप्ता 'पावकविप्रुष' = वह्निस्फुलिङ्गान् पौत्वा आचम्य 'उद्गीर्णारुणरेणुभि' = उद्गीर्णा वह्निष्कृता अरुणा रक्ता रेणाव धूलय परागा ये एवभूत 'मुखै' 'भूय' = पुन पुन 'वमन्ति इव' = उद्गिरन्तीवेति स्वरूपोत्प्रेक्षा । अत्र निष्ठयतोद्गीर्णशब्दयो शरीरसम्बन्धिकफादिनिक्षेपे शक्ति , तथापि निक्षेपात्मकसादृश्यात् निक्षेपमात्रेऽप्येनयोर्लक्षणा साच गुणयोगाद् गौणी । एवञ्चास्मिन् काव्ये सहृदयहृदयावर्जकता प्राप्ताविमौ शब्दैः समाधिगुण स्फुटीकृत नतु ग्राम्यता भजेते ।

यथा वा मम—

उद्वन्ममूनीति हि नाकलोक मारप्रकाशेन चमत्कराणि ।

इत्याहुरेके ऽय वय भणामो निष्ठयतमेतच्छाशिनो रुजायाम् ॥

पर्वत्रोत्प्रेक्षा, अत्रत्वपक्षतिरिति विशेषः ।

इदन्तु बोध्यम्—यद्यपि निष्ठयतादिपदे गौण्या लक्षणाया समाधिरेव गुणो न दोषः तथापि 'वमन्ति' इत्यत्र तु नैवास्ति लक्षणा किन्तु सम्भावनैव । शाब्दबोधस्तु यथा आरोपस्थले जायते तथा सम्भावनायामपि । इत्यञ्च लक्षणाफलीभूततादात्म्यप्रतीतिरिव सम्भावनापि चमत्कारजनकत्वेन गुण , तन्मात्पूर्वत्रोक्त 'गौणवृत्ति' इतिपद सम्भावनाया अशुपलक्षकमिति युक्तमत्रम् ॥ ६६ ॥



ननु—‘स्तनित गजित मेघनिघोषे’ इत्यमरोक्तिवलात् स्तननशब्दात् मेघगर्जनात्मक-  
 एवाधोऽवबुध्यते तत्कथमस्य गर्मिणीधर्मत्वेन साधारणत्व स्यात् इति चेन्न भौवादिक ‘स्तन’  
 धातो शब्दमात्रार्थकत्वात् तथाविधस्तननस्यगर्भिण्या अपि सम्भवात्, अत एव ‘मङ्गीरादिषु  
 रणितप्राय पक्षिषु च कूजितप्रसृति । स्तनितमणितादिसुरते मेघादिषु गजितप्रमुखम्’ इति  
 कोषान्तरेण ‘स्तनित’ शब्द सुरतषाचकोऽप्युक्त, तस्मात् ‘स्तन’ धातो शब्दसामान्यवा-  
 चकत्वमपीति कृत विस्तरेण ॥ ६६ ॥

**तदेत्काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम यो गुणः ।**

**कविसार्थः समग्रोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥**

समाधिमुपसहरति—‘तद्’ इति । ‘तत्’ तस्मात् पूर्वदाशितरीत्या गाँगाश्रुतिव्यापाश्रयेण  
 अतिमात्र चारुतावहत्वात् ‘समाधि नाम यो गुण एतत् काव्यसर्वस्वं’=सारभूतम्  
 अवस्थाश्रयणीयमित्यर्थ । ‘समग्र’=अखिल ‘कविसार्थः’=कवीना सङ्घ गौडो वा  
 वैदर्भी वा अन्योपि वा य कश्चिद् लाटो वा पञ्चालो वा स सर्वोऽपि कविरित्यर्थ ‘तम्  
 एनम्’=दर्शितस्वरूप समाधिम् ‘अनुगच्छति’=अनुसरति । स्वकाव्ये एतस्य निवेशस्य  
 यत्नवान् भवतीत्यर्थ ॥ १०० ॥

[ द्वयोर्मार्गयो प्राधान्यस्योपसहार ]

**इति मार्गद्वयं भिन्नं तत्स्वरूपनिरूपणात् ।**

**तद्भेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकविस्थिता ॥ १०१ ॥**

गाँगा वैदर्भ्याश्च रीतेर्वर्णित भेदमुपसहरति—‘इति’ इति । ‘इति’=दर्शितप्रकारेण  
 ‘तत्स्वरूपनिरूपणात्’=तयो गाँडवैदर्भयो स्वरूप=लक्षण तस्य निरूपणात्=वर्णनात्  
 ‘मार्गद्वयम्’=गाँडवैदर्भीरीतिद्वय ‘भिन्नम्’=परस्परं विलक्षणम् ‘अस्ति’ इति शेष ।  
 ‘प्रतिकवि’=कविं कविं प्रति ‘स्थिता’=विद्यमाना अर्थात् लाटपाञ्चालप्रवृत्तिदेशीयकविषु  
 वत्तमाना ‘तद्भेदा’=उत्तरीनिद्वयानुस्यूता प्रकारा ‘वक्तु न शक्यन्ते’=अनन्तत्वात्  
 गणपिनुमशक्या ‘ननीत्यर्थ, तस्मादनुक्ता अपि तेऽनयोर्द्वयोरेवरीत्योरन्तर्गता वैदितव्या  
 इति दृग्गिहोऽभिप्राय ।

**इदमिह सम्प्रधार्यम्—अग्निपुराणे उक्तम्—**

अलङ्कृतमपि ग्रीत्यं न काव्यं निर्गुणं भवेत् ।

वपुष्यचर्चिने र्वाणा तारो भारायते परम् ॥ इति उपबन्ध

य काव्ये मरुता छायामनुगृह्णात्मा गुणः ।

गम्भवन्त्येव नामान्यो वैशेषिक इति द्विधा ॥

इत्यादिना शब्दार्थभयव्यापी सामान्यगुण अन्यतरव्यापी च वैशेषिक इत्युक्तम् ।

तत्र श्लेष, लालिय, गाम्भीर्यम्, साँकुमार्यम्, उदारता, मनी, यौगिकी चेति मष्ट  
 शब्दगुणा । प्रताप, साँभाग्यम्, यशस्यम्, प्रशम्यता, पाव, राग इति षट्

जन्माद्योभयगुणा दृक्ता परमेतेया स्वरूप न बहु प्रपञ्चितम् ।

वामन्स्तु—श्रेष्ठ प्रसादस्त्वेवमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्यादारतार्थव्यक्तिकान्तपोषण-  
गुणा ( काव्या० अवि० ३ । अध्या० १ । ४ ) इति दशशब्दगुणानसूत्रयत ।  
'न त्वर्पगुणा' ( काव्या० अवि० ३ । अध्या० २ । १ ) इति तानेव दश अर्थगुणा-  
न्वाचेत् । अत्राद नात्रा तेषा समानता वाच्यवाचकगतत्वेन च भेद । जयदेवस्तु—कार्त्तिक-  
श्रुत्ये अर्थश्रुति प्रसादे चान्तर्भाव्य शिष्टान् श्लेषादीनष्टौ गुणानावचक्षे तत्र काव्य-  
शब्द गन्तु काव्यार्थगुणानमन्यत तदेतत्तदीयलक्षणग्रन्थादवगन्तु मुशकम् । सरस्वती-  
शब्दमने तु—

चतुर्विंशतिराभ्यान्वा स्तेषु ये शब्दसंभ्रया ।  
ते तावदभिधीयन्ते नामनक्षत्रायोगत ॥  
अथ प्रज्ञाद समता माधुर्यं मुकुमारता ।  
अथ यस्मिन्वा कान्तिहृदारत्वमुदासता ॥  
श्लोऽग्न्याभान्यर्दाग्निर प्रेयानय मुशब्दता ।  
तत्समाधिर् गाक्षम्यग गाभिर्यमथ विस्तर ॥  
मनेष मनेतत्तस भाविस्त्व गतिस्तथा ।  
विचित्रिस्तथा प्रोदिर्यथा लक्ष्यनक्षत्रो ॥

इति भोजनमेव अनुसिञ्चयित्वा उक्ता । सर्वेषाममेषां मतं राखड्याश्रितं प्रका-  
शयति — 'मनुजः प्रसादात्तस्य स्वयमेव न पुनर्देशः' इति श्रुतिर्नैव गुणानामन्यत, अन्यास्तु  
वैयर्थ्यात् । तस्याप्यपवादः । तस्याप्यपवादः — यद्यपि दण्डवत्प्रणमनप्रवृत्तिभिर्देशं गुणा  
नान्यथा नैव न युक्ता ।

नैऋत्यादिषु क्षेत्राणां त्रिता ।

इत्थं, भगवन्नेत्येतत्तु कृत्वा १३ त्तो दश ॥

[illegible]

*[Faint handwritten text at the bottom of the page]*

एव न दश शब्दगुणाः । एवमेवार्थगुणानां विषयेऽपि परमत परास्य मम्मटाचार्येण त्रय एव गुणा स्थापिता ।

परन्तु वामनादीनामयमभिप्राय — 'रीतिरात्मा काव्यस्य इति । सा च पदरचनारूपा । पदरचना च बन्ध एवमोज प्रभृतयो बन्धगुणा । वस्तुतो रीतिधर्मत्वेऽपि गुणानामात्म-  
लाभस्य शब्दार्थाधीनत्वात् तस्य निष्पत्त्याच्च शब्दार्थधर्मत्वमुपचारादित्युक्तमवति । अत एव ( गुणानां मुख्यतयाऽऽसधर्मत्वादेव ' सूत्रे 'बन्धगुणा' इत्युक्तम् । नतु ते साक्षात्सम्बन्धेन शब्दार्थगता इति । एवञ्च सति उपक्रमोपसंहारादिलिङ्गवार्मिनाचार्यतात्पर्यपर्यालोचनया आत्मभूताया रीतेरेव शार्यादिवद् गुणा , तच्छरीरभूतशब्दार्थनिष्ठा पुनरलङ्कारा इति निश्चीयते ।

एतेन गुणात्वादोज प्रभृतीनामात्मनि [ रीतौ ] समवायवृत्त्या स्थितिः, अलङ्कारत्वाद् यमकोपमादीनान्तु शरीरे [ शब्दार्थयुगले ] सयोगवृत्त्या स्थितिरिति ग्रन्थकारस्य [ वाम-  
नस्य तदनुयायिवर्गस्य च ] अभिमतमिति मन्यामहे । कोह्यनुमत्त अलङ्काराणां शरीरभूते शब्दार्थयुगले समवायवृत्त्या स्थितिरिति मन्येत । एवञ्च गुणालङ्काराणामुभयेषामपि सम-  
वायवृत्त्या स्थितिरित्यभिमन्यमानं, भेदाभिधान गङ्गारिकाप्रवाहनयेन इत्याद्युक्त निरस्त वेदि-  
तव्यम् । एतच्च 'विशिष्ट पदरचना रीति' 'विशेषो गुणात्मा' 'पूर्वे नित्या' इत्यादि सूत्राणामर्थतत्त्वपर्यालोचनया गुणानां नित्यत्वमलङ्काराणान्वनित्यत्वमित्यवगतं भवति,  
नित्यानामेव काव्यव्यवहारप्रयोजकत्वं सिद्धं भवति ।

अपि च—यथा परमतेऽपि न्यङ्ग्यस्य प्रशान्ये ध्वनिरुत्तम काव्यम्, तस्य गुणमवे गुणी-  
भूतव्यङ्ग्य मध्यम काव्यम्, व्यङ्ग्यस्य सम्भावनामात्रे [ अस्फुटतरे ] चित्रसहकमवर काव्य-  
मिति त्रय काव्यभेदा कल्पिता, तथाऽत्रापि गुणानां सामग्र्ये वैदर्भी, अविरोधिगुणा-  
न्तरस्यानिरायेन श्रोज कान्तिबाहुल्ये च गौडीया, माधुर्यसंकुमार्यप्राचुर्ये च पाञ्चा-  
लीति काव्यभेदा भवितुमर्हन्त्येवेति सुधैव कतिपयगुणनिरामप्रधान प्रकाशकाराणाम्,  
सुखावबोधन्याच्च आत्राणामधिकं मख्यानं न विरुध्यते ।

रीतिध्वनिवादिमतयोर्गिास्तु विवेच -

यथाद्ये वाक्यस्यात्मा रीति तद्व्यवहारस्य प्रयोजकास्तु गुणा । द्वितीये तु ध्वनिरात्मा  
वाक्यस्य, य एव च तद्व्यवहारप्रयोजकः । गुणान्तर्भयत्राप्यात्मनिष्ठा एव । शब्दार्थ-  
युगलस्य वाक्यशरीरम्, अलङ्काराद्य तन्निष्ठा एवेति च सर्वं समानम् ।

यत्—किं समस्तगुणं वाक्यव्यवहारः ? उत कतिपयं । आद्ये कथमममस्तगुणा  
गौडाया पाञ्चाली वा रीति वाक्यस्यात्मा । अथ कतिपयस्तु तदा 'अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरथ  
प्रायः प्रावन्तुत्तमस्य धूमः स्यादावोज प्रभृतिषु गुणेषु मन्तु वाक्यव्यवहारप्राप्तिः ।

स्वर्गप्राप्तिनेन वैदेन वरवाणिनी ।

अस्या रन्तःशरीरो न्यङ्गोतिरा गुणम् ॥





शक्तिनिपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणत्वात् ।

काव्यज्ञांशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

काव्यस्य उद्भवे निर्माणे उल्लासे चेत्यर्थः । केचित्तु केवलां प्रतिभामेव काव्योद्भवे हेतुमाहुः—

प्रतिभेव श्रुताभ्यासमहिता कविता प्रति ।

हेतुर्मुदम्बुसम्बद्धवाजिव्यक्तिर्लतामिव ॥ इति ।

उक्तञ्च—

कवित्वं जायते शक्तेर्वर्धतेऽभ्यासयोगतः ।

तस्य चास्त्वनिष्पत्ता व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी ॥ इति ।

वाग्भट्टोऽपि—

प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।

अशोत्पत्तिकृदभ्यास इत्याद्यकविसकथा ॥ इति—

केवलां प्रतिभामेव हेतुमाह । एतद्विषयकं प्रपञ्चं वामनप्रणीतकाव्यालंकारसूत्रेषु प्रथमेऽधिकरणे मदीयकाव्यप्रकाशप्रभाषायां द्रष्टव्यं ॥ १०३ ॥

[ अभ्यास पूर्ववासनोद्योता ]

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना

गुणानुबन्धि प्रतिमानमद्भुतम् ।

श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता

ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

अत्र शास्त्राभ्यासस्यापि षड्विधं मुख्यतामाह—‘न’ इति । यद्यपि ‘पूर्ववासना’=प्रतिभा इत्यत्र प्राक्तनं मस्कारो ‘न विद्यते’=नास्ति कस्याचित्पुंस ‘गुणानुबन्धि’=गुणानां काव्यवाचिग्राहकम्\* अनुगन्धि अनुपाद्वि ‘अद्भुतम्’=अदृष्टश्रुतविषयविमर्शनक्षमम् अनर्गलकान्य-रचनाक्षमं वा ‘प्रतिमानम्’=बुद्धिरपि न विद्यत इति पूर्वणान्वयः । तथापि ‘श्रुतेन’=काव्यज्ञ-गुणज्ञेन वा ‘यत्नेन च’=स्वाभिनिवेशेन ‘अवश्यं कविर्भवेयम्’ इत्याकारकेण हृदयोत्थानेन च ‘उपासिता’=मेदिना पुनः पुनरावाचनेति यावत् ‘वाक्’=अस्वती ‘ध्रुवम्’ निश्चयेन ‘कमाप’=अन्ताविरम्प ‘अनुग्रहम्’=कृपान्व ‘करोति एव’=काव्यरचनायां सामर्थ्यमवश्य-

१. अस्मद्भावनया तु—अत्रत्य गुणपटं वाव्यगतीचित्यपरम् । आचित्यस्य वाच्य-पम्बन्धिमवाङ्गेषु व्यापकत्वेनावस्थापेक्षणायात्वात् । उक्तं हि ‘क्षेमेन्द्रेण’—

उचिनः प्रादुराचायां महेश बिलं यम्य यत ।

उचिनस्य च यो भावस्तदाचित्यं प्रचक्षते ॥ इति ।

एतद्विषयकं प्रपञ्चं यथानुष्ठानेषु स्थानेषु मर्मस्वेव काव्यस्य सक्त्वशरीरव्यापि जिवितमौचित्य-पन्थयेन स्फुरदवभासते । एतद्विषयकं विशेषं चर्चं ग्रन्थान्तरे करिष्यामः ।





## द्वितीयः परिच्छेदः ।

[ अलङ्कारसामान्यलक्षणकथनम् ]

‘काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान्प्रवक्षते ।

ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कात्स्न्येन वक्ष्यति ॥ १ ॥

काव्यादर्शस्य वाणीयमलङ्कारभरान्विता ।

‘कुपुमप्रतिमा यत्र नरोनसि कविप्रिया ॥ १ ॥

प्रथमे परिच्छेदे काव्यस्वरूपमुक्तम्, रीतिद्वयभेदश्च सविस्तरं निरूपितः, प्रसङ्गप्राप्त्या अनुप्रासाद्यनङ्कारास्य स्वरूपमपि प्रदर्शितम्, सम्प्रत्यस्मिन् द्वितीये परिच्छेदे विशेषतया अलङ्कारस्वरूपं निरूपयितुकाम आदण्ड्याचार्यः प्रथममलङ्कारसामान्यलक्षणमाचष्टुं ‘काव्यशोभाकरान्’ इति । काव्यस्य=‘इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली काव्यम्’ इत्युक्तलक्षणस्य शोभा=तत्तादृशेषचमत्कारजनकज्ञानगोचरत्वं रूपं सौन्दर्यं श्लेषादिगुणविशेषकृतवैचित्र्यं वा तत्करान्=अर्थात् काव्यशरीरस्य वैचित्र्यातिशयहेतून् ‘धर्मान्’=शब्दार्थनिष्ठान् अलङ्कारान् ‘अलङ्कार’ इत्यख्यातान् ‘प्रवक्षते’=कथयन्ति ‘प्राञ्च सूरय’ इति शेषः ।

यथा कनककुण्डलाद्या कान्ताशरीरमतिशोभयन्ति तथैव शब्दार्थरूपस्य काव्यवपुषि श्लेषादिगुणकृतवैचित्र्यं पोषयन्तोऽनुप्रासोपमादयोऽलङ्कारपदाभिधां भजन्ते । इत्यञ्च पूर्वाह्णा श्लेषाद्या गुणा काव्यस्यान्तः शोभाधायका अलङ्कारास्तु बाह्यशोभाकरा इति गुणालङ्कारयोर्विवेक इत्युक्तं भवति । एतेनैवाभिप्रायेण वामनोपि ‘काव्यशोभाया कर्तारो धर्मा गुणा’ [ का० सू० ३ । १ ] ‘तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः’ [ ३ । २ ] इति गुणालङ्काराप्रभेदमाचख्यौ । तथाचोक्तमभियुक्तं —

युवेतिग्वि रूपमङ्ग ! काव्यं स्वदेने शुद्धगुणं तदप्यतीव ।

निहितप्रणयान्नरन्तगाभिः सदलङ्कारावरुन्पकल्पनाभिः ॥

यदि भवति षचश्च्युत गुणोन्मो वपुग्वि यावनवन्ममदनाया ।

अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्करणानि मध्रयते ॥ इति ॥

‘ते च’ इति । ‘तेच’ अलङ्काराः ‘अथ आपि’=एतावन्कालपर्यन्तमपि ‘विकल्प्यन्ते’=विविधवल्पनाविपर्याक्रियन्ते ‘कविभिः’ इति शेषः । अतो हेतोः ‘क’=पुष्पां साहित्य-



चायोक्त सामान्यलक्षणस्वरूपमुपमाख्य विकल्पमूलभूत हेतु 'परिसस्कर्तुम्'=सम्यक् स्फोटयितुं शब्दार्थाभिधानसम्बन्धपूर्वक विशदीकर्तुम् 'अयम् अस्मत्परिश्रम'=क्रियमाणोऽलङ्कारनिरूपणप्रयास । \* "अस्ति" इति शेष । तथा च नास्माक निष्कणा प्रवृत्तिरिति भाव । बुद्ध्या सन्निधापितत्वात् निरूपणप्रयासस्य 'अयम्' इतीदमा निर्देश ।

सन्तु कल्पनैर्विचित्र्यात् नाना भेदा ये सङ्कलनानर्हा परन्त्वस्मद्दृशितपरिपाटया ते स्वय-  
मूहनीया इति ग्रन्थकर्तुर्हृदयम् ॥ २ ॥

[ पूर्वनिरूपितालङ्कारभिन्नालङ्कारनिरूपणप्रतिष्ठा ]

**काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्क्रिया ।**

**साधारणमलङ्कारजातमन्यत् प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥**

अलङ्कारनिरूपणप्रसङ्गेन पूर्वनिरूपितानां श्रत्यनुप्रासादीनां पुनर्निरूपणापत्त्या पिष्टपिष्टिः स्यादिति तदतिरिक्तालङ्कारनिरूपण प्रतिजानीते—'काश्चित्' इति । 'काश्चित् अलङ्क्रिया = अलङ्कारा श्रत्यनुप्रासाद्या 'मार्गविभागार्थम्'=गौडीवेदभरीतिद्वयभेदप्रदर्शनार्थ 'प्राग् अपि' पूर्वस्मिन् परिच्छेदेऽपि 'उक्ता' =कथिता सम्प्रति नोच्यन्त इत्यर्थ । किन्तु 'अन्यत्-ततो भिन्न 'साधारणम्'=द्वयोर्मार्गयो समानम् 'अनङ्कारजातम् प्रदर्श्यते'= निरूप्यते अस्मिन्परिच्छेदे इति शेष ।

श्रत्यनुप्रासच्छेकानुप्रासयमकरूपालङ्कारा गुणनिरूपणप्रकरणे द्वयोर्मार्गयोरसाधारणा उक्ता, ततोऽन्ये साधारणा उपमाया अत्रोच्यन्ते । तृतीयपरिच्छेदे यमकस्य पुनर्निरूपणानु विरोधभेदप्ररूपणार्थमेवेति न कश्चिदोष ॥ ३ ॥

**स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ।**

**आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ॥ ४ ॥**

**समासातिशयोक्तेः हेतु सूक्ष्मो लव क्रमः ।**

**प्रेयोरसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥**

**उदात्तापन्हुतिश्लेषविशेषस्तुल्ययोगिता ।**

**विरोधाप्रस्तुतस्त्रोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥**

**सहोक्तिं परिवृत्त्याशी सङ्कीर्णमथ भाविकम् ।**

**इति वाचामलङ्कारा दर्शिता पूर्वसूरिभि ॥ ७ ॥**

प्रतिपातस्थालङ्कारजातस्योद्देशमाह—'स्वभावाख्यानम्' इत्यादिना चतुर्भि श्लोकै । तत्र स्वभावाख्यानम्=स्वभावोक्ति । उपमा । रूपकम् दीपकावृत्ती=दीपकम् आवृत्ति आवृत्तिश्चेति द्वयम् आक्षेप, अर्थान्तरन्यास । व्यतिरेक । विभावना । समास =समासोक्ति । अतिशय = आतिशयोक्ति । उत्प्रेक्षा । हेतु । सूक्ष्म । लव । क्रम । प्रेय । उर्जस्वि । पर्या-

\* 'अस्ति' भवन्तापर प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति महाभाष्यकार । 'भवन्ती' इति लट् पूर्वाचार्याणा मञ्ज ।

शास्त्रानिपुणमातिरिप 'तान् अलङ्कारान् 'कात्स्न्येन'=साकन्येन 'वक्ष्यति'=कथयिष्यति न कोऽपि परिडितस्तान् सर्वान् संकनयितु समर्थ इत्याशय ।

उक्तिवैचित्र्यमेवालङ्कार, तच्च कन्यनकमूलम्, कल्पनाश्च पुरुषबुद्धिप्रमवा पुरुषाद्या-  
नन्ता इति ब्रह्मापि सकनलोककल्पनासकनने न समर्थ इतरेषान्तु केव कथा [इति मया]  
मुकुमारमतिसौकर्याय स्वाभोग्या कतिपयेऽलङ्कारा सारल्येन सख्याता वस्तुत इतरे सन्ति  
न वा सन्ति इत्यास्मिन्नशे विवादकरणमुक्तमस्तीति गूढोऽभिमन्वि ।

प्रकाशकारस्त्वाह—

उपकुर्वन्ति त मन्त येऽङ्गद्वारेण चातुचित् ।

हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादय ॥ इति ॥

अस्यायमाशय — शब्दार्थलक्षणाज्ञातिशयद्वारा ये सम्भविन रसमुपकुर्वन्ति यया कण्ठा-  
द्यज्ञानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका हाराद्या, तद्वदतिशयहेतवोऽनुप्रासोपमादयो-  
ऽलङ्कारा अत्रत्य सूक्ष्मो विवाद परिनिष्ठितबुद्धिगम्य मुकुमारमतीना व्यामोहो माभू-  
दिनि कृत्वा नावतारित परिचयमात्रन्तुक्तम् ॥ १ ॥ \*

[ स्वोक्ते पूर्वाचार्यमूलकत्ववर्णनम् ]

किन्तु बीजं विकल्पानां पूर्वाचार्यं प्रदर्शितम् ।

तदेव परिसंस्कृतेमयमस्मत्परिश्रम ॥ २ ॥

ननु—यदि अलङ्कारा सकलनानर्हा तर्हि कुतो भवान् तेषा वर्णने प्रवृत्त इत्याशङ्का-  
मपनुदति—'किन्तु' इति । 'किन्तु विकल्पानाम्'=विविधानां कल्पनानां नवीनं कृतानाम-  
लङ्कारभेदानां 'बीजम्'=सामान्यमूत्र सादृश्याख्यमुपमास्वरूपम् 'पूर्वाचार्यं'=वाल्मीकिप्रभृति-  
भिरेव 'प्रदर्शितम्'=स्वरचितादिमहाकाव्येषूपनिबन्धनेन स्फुटीकृतम् । एतदेवाश्रित्य नवीनं  
वैचित्र्यभेदेनानङ्कारविषये नाना कल्पना समुद्भाविता इत्यभिप्राय । 'तदेव'=बीजम् पूर्वा-

( प्र० ) सकलानलङ्कारभेदसकलनाभावे बीजमुक्त्वा ग्रन्थकारोक्ता प्रामाण्य समर्थय ? ।

( उ० ) अस्य पृ० ५० १५ ।

\* साहित्यसारे अलङ्कारसामान्यलक्षणमित्यमुक्तम्—

रमादिभिन्नत्वे शब्द-विशेषश्रवणोत्तरम् ।

चमत्कारकरत्वं यदलङ्कारत्वमत्र तत् ॥

एतदेव लक्षणं वक्रनयानुसारिण एवमाकलयन्ति—

रमादिभिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वे मति शब्दार्थान्यतरानिष्ठा या विपर्ययितामम्यन्वावच्छिन्ना  
चमत्कृतिपनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वमलङ्कारत्वम्' इति अनुप्रासादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च  
चमत्कारोदयात् तेषु लक्षणसमन्वय । शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकताया विपर्ययिताव-  
च्छेदकत्वेन तद्विशेषणाभूतानुप्रासोपमादे तन्निष्ठवच्छेदकतावच्छेदकत्वादिति कुवलयानन्दी-

यल्लक्षणमिति वक्तव्यम् ।

चायोक्त सामान्यलक्षणस्वरूपमुपमाख्य विकल्पमूलभूत हेतु 'परिसस्कर्तुम्'=सम्यक् स्फोटयितु शब्दार्थाभिधानसम्बन्धपूर्वक विशदीकर्तुम् 'अयम् अस्मत्पारिश्रम'=क्रियमाणोऽलङ्कारनिरूपणप्रयास । \*'अस्ति' इति शेष । तथा च नास्माक निष्फला प्रवृत्तिरिति भाव । बुद्ध्या सन्निधापितत्वात् निरूपणप्रयासस्य 'अयम्' इतीदमा निर्देश ।

सन्तु कल्पनार्थचिन्त्यात् नाना भेदा ये सङ्कलनानर्हा परन्त्वस्मद्दर्शितपरिपाट्या ते स्वय-  
मूहनीया इति ग्रन्थकर्तुर्हृदयम् ॥ २ ॥

[ पूर्वनिरूपितालङ्कारभिन्नालङ्कारनिरूपणप्रतिष्ठा ]

काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्क्रिया ।

साधारणमलङ्कारजातमन्यत्र प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥

अलङ्कारनिरूपणप्रसङ्गेन पूर्वनिरूपितानां श्रुत्यनुप्रासादीनां पुनर्निरूपणापत्त्या पिष्टपिष्टिः स्यादिति तदतिरिक्तालङ्कारनिरूपण प्रतिजानीते—'काश्चित्' इति । 'काश्चित् अलङ्क्रिया = अलङ्कारा श्रुत्यनुप्रासाद्या 'मार्गविभागार्थम्'=गौडीवेदभूरीतिद्वयभेदप्रदर्शनार्थ 'प्राग् अपि' पूर्वस्मिन् परिच्छेदेपि 'उक्ता' =कथिता सम्प्रति नोच्यन्त इत्यर्थ । किन्तु 'अन्यत्र'-ततो भिन्न 'साधारणम्'=द्वयोर्मार्गयो समानम् 'अनङ्कारजातम् प्रदर्श्यते'= निरूप्यते अस्मिन्परिच्छेदे इति शेष ।

श्रुत्यनुप्रासच्छेकानुप्रासयमकरूपालङ्कारा गुणनिरूपणप्रकरणे द्वयोर्मार्गयोरसाधारणा उक्ता , ततोऽन्ये साधारणा उपमाया अत्रोच्यन्ते । तृतीयपरिच्छेदे यमकस्य पुनर्निरूपणान्तु विशेषभेदग्रहणार्थमेवेति न कश्चिदोष ॥ २ ॥

स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ।

आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ॥ ४ ॥

समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतु सूक्ष्मो लव\* क्रमः ।

प्रेयोऽसच्चूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥

उदात्तापन्हुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।

विरोधाप्रस्तुतस्त्रोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिं परिवृत्त्याशी सङ्कीर्णमथ भाविकम् ।

इति वाचामलङ्कारा दर्शिता पूर्वसूरिभि ॥ ७ ॥

प्रतिपातस्यालङ्कारजातस्योद्देशमाह—'स्वभावाख्यानम्' इत्यादिना चतुर्भि श्लोकै । तत्र स्वभावाख्यानम्=स्वभावोक्ति । उपमा । रूपकम् दीपकावृत्ती=दीपकम् आवृत्ति आवृत्तिश्चेति द्वयम् आक्षेप , अर्थान्तरन्यास । व्यतिरेक । विभावना । समास =समासोक्ति । अतिशय = अतिशयोक्ति । उत्प्रेक्षा । हेतु । सूक्ष्म । लव । क्रम । प्रेय । उर्जस्वि । पर्या-

\* 'अस्तिर्भवन्नापर प्रथमपुण्योऽप्रयुज्यमानोऽप्यति' इति महाभाष्यकार । 'भवन्ती'

इति लट् पूर्वाचार्याणा सञ्ज्ञा ।



योक्तम् । समाहितम् = समाधि । उदात्तम् । अपन्हुति । श्लेष । विशेषः । तुल्ययोगिता । विरोध । अप्रस्तुतस्तोत्रम् = अप्रस्तुतप्रशसा । व्याजस्तुति । निदर्शना । सहोक्तिः । परि-  
श्रुत । आशी । सकीर्णम् । भाविकम् । 'इति' = उक्तप्रकारेण 'पूर्वसुरिभि' = प्राचीन  
कविभिर्भीमहादिभि 'वाचाम्' = काव्यवाक्यानाम् 'अलङ्कारा' = स्वभावोक्तिमारभ्य भाविक-  
पर्यन्ता पञ्चत्रिंशत्सख्या 'दर्शिता' = उद्दिष्टा नाममात्रेण सकीर्तिता इत्यर्थः । एतेषामर्थ-  
गतत्वेऽपि 'वाचा' मित्युक्ति शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकाराद् बोध्या । 'स्थितोऽस्य वाच-  
कस्य वाच्येन सहाभेद सम्बन्ध' इति व्यासोक्ते । कुवलयानन्दे तु—

‘इत्थं शतमलङ्कारा लक्षयित्वा निदर्शिता

प्राचामाधुनिकानाञ्च मतान्यालोच्य सर्वतः’

इत्यलङ्काराणां शतसख्या कथिता । काव्यप्रकाशे पष्ठित्वा । एव मतभेदा ऊह्याः ॥

[ स्वभावोक्तिलक्षणम् ]

‘नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती ।

स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृतिर्यथा ॥ ८ ॥

—○\*○—

‘स्वभाव सर्वभावानां भावाभावाश्रय भवम्

भावगम्य भवातीत भावये भावनातिगम् ॥ १ ॥

तत्र तावत् वस्तुस्वभावस्य प्रथमं बुद्धिविषयत्वात् स्वभावोक्तिं लक्षयति—‘नानावस्थम्’  
इति । ‘पदार्थानाम्’ = जातिगुणक्रियायदृच्छानां ‘नानावस्थम्’ = नाना अनेकप्रकारा अवस्था  
दशाविशेषो यस्य तत् ‘एषम्’ = अवयवसंस्थानरूपमार्माकृति गौरादिवर्णं वा ‘साक्षात्’ =  
प्रस्पष्ट प्रत्यक्षमिव ‘विवृण्वती’ = निरूपयन्ती या ‘सा आद्या’ = प्रथमा मुच्येति यावत्  
अलङ्कृति’ = अलङ्कार ‘स्वभावोक्ति’ = स्वभावोक्तिर्नामैत्यर्थः । ‘च’ = तथा च इयमेव  
‘जाति’ = ‘जातिरिति नाम्नाऽपि कथ्यते इति शेषः । इत्यर्थः—‘कविप्रतिभागोचरत्वे सति  
नानावस्थस्य वस्तुनो स्वभाववर्णनं स्वभावोक्ति’रिति फलितं लक्षणम् । उक्तञ्च अलङ्कार-  
चन्द्रिकायाम्—

जातिक्रियागुणद्रव्यं स्वभावो यत्र दृश्यते ।

स्वभावाद्या तु मा प्रोक्ता अलङ्कारोत्तमा यथा ॥ इति ॥

अन्यत्राप्युक्तम्—

नानावस्थामु जायन्ते यानि रूपाणि वस्तुन

स्वेभ्यः स्वेभ्यो निम्नैर्गन्धैस्तानि ‘जाति’ प्रचक्षते ॥ इति ।

मन्त्रस्तु—

‘स्वभावोक्तिस्तु द्विभावे स्वक्रियारूपवर्णनम्’ इति ।

सर्वेषामेतेषां फले नैव विशेष । सा चेय चतुर्विधा—जातिस्वभावोक्तिः, गुण-  
स्वभावोक्तिः, क्रियास्वभावोक्तिः, यदच्छास्वभावोक्तिश्चेति । क्रमशः उदाह्रियते इत्याशयेनाह  
'यथा' इति ॥ ८ ॥

[ स्वभावोक्तेरुदाहरणानि ]

तुरण्डैराताम्रकुटिलैः पद्मैर्हरितकोमलैः ।

त्रिवर्णराजिभिः करणैरेते मञ्जुगिर शुकाः ॥ ९ ॥

उक्तचतुर्विधां स्वभावोक्तिं लक्ष्ये योजयन्नादौ 'जातिस्वभावोक्ति'मुदाहरति—'तुरण्डै'  
इति । 'एते'=पुरोदश्यमाना 'मञ्जुगिर' =मञ्जु मनोरमा गीर्वाणी येषां ते हृदयहारिरावा'  
'शुकाः'=कीरा 'आताम्रकुटिलैः'=आ समन्तात् ताम्राणि रक्तवर्णानि कुटिलानि वक्राणि  
च तानि आताम्रकुटिलानि तैः तथाविधैः 'तुरण्डै' =आननैः, 'हरितकोमलैः'=हरिता हरित-  
वर्णाश्च ते कोमला मृदव तैरेवम्भूतैः 'पद्मैः'=पत्रैः तथा 'त्रिवर्णराजिभिः'=त्रयोवर्णा  
यत्र सा त्रिवर्णा हरितरक्तधूसरवर्णवती तादृशी राजि लेखा यत्र तैः तथाभूतैः 'करणैः'=  
उपलक्षिता 'राजन्ते' इति शेषः । अत्र सर्वत्र 'इत्थम्भूतलक्षणैः' [पा० । ३ । ३ । २१]  
इति सूत्रेण उपलक्षणे तृतीया ।

अत्र शुकाश्च जाति । तदवच्छिन्नानां सर्वेषामेव शुकानामाताम्रकुटिलत्वादिकमसाधारणो  
धर्मः कविकृतवर्णनाचातुरीवैचित्र्येण प्रत्यक्षमिव शुक्रमात्रगतो भासते । यद्यपि शुका  
सर्वेषां प्रत्यक्षा तथापि अनवधानवशात् दर्शितधर्मावच्छिन्ना शुक्रजातिरप्रत्यक्षेव कविवर्ण-  
नया प्रत्यक्षमिवावभासते । एवमिव जातिस्वभावोक्तिः । 'तुरण्डमानन लपन मुख'  
मित्यमरः । 'शुको ध्यासमुते कीरे रावणस्य तु मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे  
नपुमकम् इति मेदिनी । 'कान्त मनोरम रुच्य मनोज्ञ मञ्जु मञ्जुल'मित्यमरः ।

उदाहरणं यथा वा मम—

एते कपोतशिशवोऽल्पतनूरुदाह्रा घर्मात्तिघूर्णनयना कृतबुद्धताश्च ।

ध्यादाय तुरण्डरसनां मुहुरर्थयन्ते पानीयविन्दुसहितान् कणकान् स्वमातु ॥

[ शिशु ] पक्षिजातिस्वभावोऽयम् ।

कलक्वाणितगर्भेण करणैर्नाघूर्णितेक्षणाः ।

पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुश्चुम्बति प्रियाम् ॥ १० ॥

क्रियास्वभावोक्तिमुदाहरति—'कलक्वाणितगर्भेण'=इति । 'करणैः' इत्यत्र पूर्ववत्  
उपलक्षणे तृतीया । 'कलक्वाणितगर्भेण'=कल ह्य क्वाणित वृजित गर्भे यस्य तादृशेन  
करणेन गलेन, उपलक्षित 'आघूर्णितेक्षणाः'=आघूर्णिते मदाविष्टे ईक्षणे नयने यस्य स  
एवविधः 'पारावतः'=कपोतः 'रिरमुः'=रन्तुमिच्छुः 'परिभ्रम्य'=परितध्वङ्मरण  
शब्दा 'प्रियाम्'=क्षमां कपोतो 'चुम्बति'=तस्या वक्षेण स्ववक्षः सयुनक्ति अत्र  
एवभूता एव पारावता रिरन्नावाले कपोता चुम्बन्तीति पारावतस्य चुम्बनक्रियास्वभावो

वर्णित । विद्यमानाप्यत्र कपोतजातिर्वैचित्र्यवर्णनाविषयत्वेन कवेर्न विवक्षिता तस्मादियं क्रियास्वभावोक्तिरेव ।

‘रिरसु’रित्यत्र सप्रस्ताद् ‘रस्’ धातो ‘सनाशसभिच्छ उ’ [पा० ३ । २ । १६८] इति सूत्रेण ‘उ’प्रत्यय । रिरसतीति रिरसु ।

**यध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन्मनसि निर्वृतिम् ।**

**नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥**

गुणस्वभावोक्तिमुदाहरति—‘वध्नन्’ इति । ‘एष’=अनुभूयमान ‘प्रियास्पर्शः’=प्रियाया कान्ताया स्पर्श आलितनविशेष ‘अङ्गेषु’=भुजाद्यवयवेषु ‘रोमाञ्चम्’=रोम्णां पुलकितभाव ‘वध्नन्’=सम्पादयन् ‘मनसि’=हृदये ‘निर्वृतिम्’=गाढमानन्द ‘कुर्वन्’ जनयन् ‘व’=तथा ‘नेत्रे’=नयने ‘आमीलयन्’=सम्मुकुलोकुर्वन् मुद्रयन्नित्यर्थ ‘प्रवर्त्तते’=परम्पारात्वेण प्रसृतो भवति । अत्र प्रियायाः स्पर्शं गुणो वैचित्र्येण वर्णित इति गुणस्वभावोक्तिः ॥ ११ ॥

**करटेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखर ।**

**जटाभिः स्निग्धताम्राभिराचिरासीद् वृषध्वज ॥ १२ ॥**

द्रव्यस्वभावोक्तिमुदाहरति—‘करटेकाल’ इति । ‘करटेकाल’=करटे गले काल इति करटेकाल । अलुक्त्तपुष्टय समास ‘हलदन्तात्सप्तम्या सज्ञायाम्’ [पा० ६।३।६] इति सूत्रेण सप्तम्या अलुक् । [तथा] ‘करस्थेन’=पाणिस्थितेन ‘कपालेन’=नरशिरोऽस्मिन्ना [तथा] ‘स्निग्धताम्राभिः’=स्निग्धाभिश्चिक्णाभि ताम्राभी रक्ताभि ‘जटाभिः’=सटाभि उपलक्षित [पूर्ववत् तृतीया] ‘इन्दुशेखर’ इन्दुश्चन्द्र शेखर शिरोभूषण यस्य स चन्द्रचूड ‘वृषध्वज’=महादेव ‘आचिरासीत्’= प्रादुरभवत् ।

अत्र ‘वृषध्वज’ शब्दो यादृच्छिक [सज्ञावचन] ‘सज्ञा एव प्रकृते ‘द्रव्य’ मुच्यते । मशामज्ञिनोश्चाभेदात् शिवो द्रव्यम् तस्माद् वृषध्वजगतस्य करटेकालत्वादिरूपस्यासाधारणधर्मस्य वर्णनाविशेषात् द्रव्यगतेय स्वभावोक्तिः ॥ १२ ॥

[ स्वभावोक्तिरुपमहार ]

**जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमोदशम् ।**

**शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम् ॥ १३ ॥**

स्वभावोक्तिमुपसहरति—‘जाति०’ इति । जानि =गोत्वादि क्रिया=पाकादि । गुण = शुष्कादि । द्रव्यम्=सज्ञा [ननु वैशेषिकतन्त्रमिदं गुणाश्रय पृथिव्यादि । वैयाकरणानां मञ्जरां द्रव्यशब्दव्यवहारान्] एतेषां यत् स्वभावाख्यान=स्वभावस्य आख्यान कथन स्वभावोक्ति ‘इदंशम्’=दर्शितप्रकार कविप्रतिभाकृष्ट विचिच्छित्तिविशेषशालि वर्णनमित्यर्थ । अत्रैव स्वभावविशेषस्य ‘शास्त्रेषु’=न्यायादिदर्शनेषु पुराणेतिहासादिषु वा ‘साम्राज्यम्’=प्रभुत्वम् ‘अस्ति’ इति शेष । अत्र ‘काव्येषु अपि’=कविप्रणानेषु प्रत्येकष्वपि ‘एतन्’=

स्वभावाख्यानम् मुख्यतया 'ईप्सितम्' = वाञ्छित 'कविमि रिति शेष । विशेषेण कवय स्वभावोक्तिमेवाद्वियन्त इति भाव ।

अलङ्कारचन्द्रिकाकारस्तु एकैनैव श्लोकेन चतुर्विधां स्वभावोक्तिमुदाजहार । तद्यथा—

वामेन पारिष्कमलेन मनोरमेश लीलावगुणठनपट परिवर्तयन्ती ।

मन्दस्मितामलचलेन दृगमलेन चेतो न कस्य तरुणी तरलीकरोति ॥ इति

अत्र 'तरुणी' जाति । 'मनोरमत्व' गुणः । 'परिवर्तन' तरलीकरणञ्च, क्रिया । वामादि सञ्ज्ञात्वात् द्रव्यम् । एषां चेष्टाभिर्वस्तुभूतायास्तद्व्यया कविप्रतिभोत्थवैचित्र्या स्वभावनिरूपणात् स्वभावोक्तिरलङ्कार । 'जयदेव' इत्यमाह—

'स्वभावोक्ति' स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ।

कुरङ्गस्तत्तद्भाञ्जि ! स्तब्धकण्ठैरुदीक्ष्यते ॥'

आद्यार्थं लक्षणम् उत्तरार्थं लक्ष्यम् । आदिपदेन क्रियादीनां परिग्रहः । अत्र कुरङ्गाणामेवमुदीक्षणं स्वभावः । नायिकां प्रति नायकोक्तिरियम् । हे ! उत्तरङ्गाञ्जि ! चञ्चलाञ्जि ! 'उत्तरङ्गाञ्जि' रिति पाठे तु हरिणविशेषणम् । उत्तरङ्गाणि चपलानि अञ्जीणि येषां तैः । इयञ्च जातिस्वभावोक्तिः ।

किञ्च—

विधाय मूर्तिं कपटेन वामनीं स्वयं \*वलिच्चसिबिड्म्विनीमयम् । उपेतपार्श्वध्वरोऽपि मौनिना नृपः पतङ्गः समधत्त पाणिना ।' [नैषधम्] इयञ्च क्रियास्वभावोक्तिः सर्वोऽपि जन उत्पत्तनभयादेवमेव वामनीं मूर्तिं कृत्वा नि शब्दं पक्षिणं गृह्णाति । कुवलयानन्देऽपि—

तौ समुखप्रचलितौ सविधे गुरुणा मार्गप्रदानरभसस्वलतावधानौ ।

पार्श्वोपसर्पणमुभावपि भिन्नदिक् कृत्वा मुहुर्मुहुरुपासरतां सलज्जम् ॥ इति ।

इयञ्च बधूवरयोः सलज्जक्रियास्वभाववर्णनेन क्रियास्वभावोक्तिः ।

किञ्च धीदुर्ध्वचरिते—

† पश्चादद्ग्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चं, रामज्याभुङ्गकण्ठो मुखमुरसि मटां धूलिध्वरा विधूय । घामग्रामाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो, मन्दः शब्दायमानो विलिखति शयनादुन्धितं क्षमां खुरेण ॥

अत्र 'पश्चात्' इत्यादिना मस्थानस्य 'घामग्रामे'त्यादिना क्रियाया वर्णनात् वर्ण-क्रियागतेयं स्वभावोक्तिरिति तु गाम्प्रदायिकाः । वयन्तु 'जातिग्वभावोक्तिरियं मिति व्रूमः । अश्वमात्रस्य तथाविधस्वभावदर्शनान् ।

'वलिच्चसि' षपटवामनमूर्तिर्महाविष्णुः तन्मूर्त्यनुसारिणीमित्यर्थः । समधत्त=मह-धटितवान् जग्राहेत्यर्थः ।

। त्रिभिरतिशयिर्भटितं स्थानं 'त्रिकम्' पृष्ठवशं तस्य नतिर्नम्रता तथा विततं विनृतम् अङ्गं शरीरम् उच्चं अतिशयेन द्राघयित्वा दीर्घं कृत्वा । अनवरतं चलन् प्रोथो नानिका यत्र तादृशं तुण्डं मुखं यस्य न । शिष्टं स्पष्टम् ।

भारभट्टस्त्वित्यमुदाहृत्—

\*वर्धावलोवहुलकान्तिरुचो विचित्र-

भूर्जत्वचा रचितचारुदुकूललीला ।

गुञ्जाफलप्रथितहारलता. सहेल

खेलन्ति खेलगतयोऽत्र वने शबर्ग्य ॥

अत्र चतुर्विधाऽपि स्वभावोक्तिरिति वक्तुं शक्यते ।

यथा वा मदीय 'काव्यलतिकायाम्'—

चिनोति पाप कुरुते विगर्हणां तनोति दुःख ननु हन्ति सप्रथम् ।

विपत्तिमातत्य सतां प्रहृष्यति क्रमो विचित्रोऽस्त्यसतां त्रिलोक्ष्याम् ॥

अत्र दुर्जनक्रियास्वभावोक्तिः । एवञ्च महाकाव्येषु भूयानस्यां समाचारो दृश्यते ।

\*वर्धावलोभिर्मयूरपिच्छश्रेणिभिः बहुला महीया या कान्तिः तथा रोचन्ते मास्ता-  
स्तथाविधा, भूर्जत्वचा रचिता कृता चारु मनोज्ञा दुकूललीला प्रावरणवसनव्यापारविशेषो  
यामि, गुञ्जाफलप्रथिता हारलता यामिस्ता. खेलगतयः शबर्ग्यो भिल्ल्योऽत्र वने सहेलं  
सजील खेलन्ति दीव्यन्ति ।

तथाच यशस्तिनके चम्पूकाव्ये द्वितीय आभासे—

आधीयते यदिह वस्तु गुणाय कान्त काये तदेव मुहुरेत्यपवित्रभावम् ।

छायाप्रनारितमतिर्मलरन्ध्रबन्ध किं जीव ! लालयसि भङ्गरमेतदङ्गम् ॥

अत्राद्धानां नश्वरस्वभाववर्णना जातिः । छायाया गौरव्यामादिवर्णनं प्रतारिता वञ्चिता  
मतिर्यस्य स त्वमेवभूतः । मलरन्ध्रबन्धम्=मलानां विद्यानां रन्ध्राणि छिद्राणि तेषां बन्ध  
प्रपट्को यत्र तत्तादृशमङ्गमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

यथा वा रघुवशम्य त्रयोदशे सर्गे—

समन्वमादाय नदीमुत्खाम्भ सम्मीलयन्तो विवृतान्नत्वात्

अमो शिरोभिन्तिमयः सरन्ध्रैर्बन्धं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥

अत्र भिमिशालेरेवावेगजनप्रवाहस्योर्ध्वविस्तारण स्वभाव इति सेयं जातिः क्रियास्व-  
भावोक्तिः ।

यथा वा कुमारसम्भवे चतुर्थ्यर्गे ब्राह्मणवेपथारिमहादेववाक्यश्रवणोत्तरं पार्वत्या  
अवस्थावर्णनम्—

इति द्विजानां प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।

विरुद्धिनम्रलनमाहिते तथा विलोचने निर्यगुणान्नलोहिते ॥

अत्र पार्वत्या कोपनानिततादृशचेष्टावर्णनामिका लोचनप्रेरणक्रियास्वभावोक्तिरियम् ।

अन्त्यं रेत्य सर्वत्रोक्तम् । ग्रन्थगोचरमयत्र विनिर ।

इदन्तु वोयम्—यत्र स्वभाववर्णनेऽपि चमत्कृतिविशेषो न दृश्यते तत्र नायमल-  
ङ्कार यथा—

गोरपत्य बलीवर्दो घासमत्ति मुखेन स

मूत्र मुञ्चति शिघ्रेनापानेनैव तु गोमयम् ॥

इत्यादौ नानङ्कारत्वम् । परन्तु वस्तुनो एष द्विविधम् । सहजमागन्तुकञ्च । तदुक्तम-  
भियुक्तं —

स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभिधीयते ।

निजमागन्तुकञ्चेति द्विविधं तदुदाहृतम् । इति ।

ये तु वस्तुस्वरूपोल्लेखनाकारामर्थव्याक्तिं गुणेषु गणयन्ति तेषां मते स्वभावोक्तिर्नालङ्कार-  
किन्तु गुण एव । भोजस्तु—सार्वदिकवस्तुनो रूपोल्लेखे गुणत्वम्, जायमानागन्तुकरूपवर्ण-  
नायामनङ्कारत्वमित्याचष्टे । तथाच तस्योक्ति —

‘अर्थव्यक्तेरिय भेदमियता प्रतिपद्यते ।

जायमानमिय वक्ति एष सा सार्वकालिकम् ॥ इति कृतमतिलेखेन ।

[अथ—उपमाया सामान्यलक्षणम्]

यथाकथञ्चित्सादृश्य यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

‘उपमा’नाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं निदर्श्यते ॥ १४ ॥

— ३ —

यस्योपमा न लोकेऽस्मिन् यस्य नाम महदश ।

तमर्काभि स्वयञ्ज्योती रणत्कनमुपास्महे ॥ १ ॥

उपमां नक्षयति—‘यथा’इति

‘यत्र’=काव्ये ‘यथाकथञ्चित्’=येन केनापि प्रकारेण धर्मेण गुणेन क्रियया अन्येन  
वेत्यर्थः ‘उद्भूतम्’=स्फुटम् अभिधेयमित्यर्थः ‘सादृश्यम्’=साम्यं साधर्म्यमिति यावत्  
‘उपमानोपमेययो रिति शेषः । ‘प्रतीयते’=बुध्यते ‘सा उपमा नाम’=सा साम्यप्रतीति उप-  
मानामालङ्कारः । ‘तस्या’=उपमाया अलङ्कृते ‘अयम्’=वक्ष्यमाणः ‘प्रपञ्च’=विस्तरः  
नानाभेदरूपः ‘निदर्श्यते’=निरूप्यते इत्यर्थः । एवञ्च—‘काव्यगतमलौकिकं चमत्कारकारि-  
सादृश्यम्—उपमा’ इति पणितम् । उक्तञ्च ‘अप्ययदीर्घितं’ बुबलयानन्दे—‘यत्रोप-  
माने उपमेययो महदशहृदयाद्वादकत्वेन चारु सादृश्यमुद्भूततयोल्लसति व्यङ्ग्यमर्यादा विना स्पष्ट-  
प्रकाशते तत्रोपमालङ्कारः’ इति ‘परिहतराजेन’ अपि भणितम्—‘सादृश्यं सुन्दरं वाक्या-  
धोपत्कारकारकमुपमालङ्कृति इति । सादृश्यं, साधर्म्यं सारूप्यं, साम्यं मिति चानर्थान्त-  
रम् । एतेन ‘गान्धि गवयः’ इत्यादौ नत्यपि साधर्म्ये नोपमाया अलङ्कारत्वं चाप्त्वा-  
भावात् ।

इदमत्राप्यर्थम्—उपमाया घटकाध्वचारः पदार्थां नन्वि—उपमानम्, उपमेयम्,

समानोधर्मं, तद्वाचक इवादिष्व । तत्राधिकगुणमुपमान चन्द्रादि । धर्म्यमानमल्पगुणमुपमेय कामिनोवदनादि, समानोधर्म आह्लादकत्वादि । वस्तुतस्तु—यस्योपमा दीयते तदुपमानम् । यस्मै उपमा दीयते तदुपमेयमिति बालबुद्धेरव्यामोहकरी सरणिः । उक्तञ्च वामनेन—‘उपमानेनोपमेयस्य गुणत्वेऽतः साम्यमुपमा’ (काव्य० अध्या० २ सू० १) उपमीयते सादृश्यमानोयते येनोत्कृष्टगुणेनान्यत् तद् उपमानम्, यदुपमीयते न्यूनगुणं तद् उपमेयम् । मेयमुपमा तावत् द्विविधा लौकिकी कल्पिता च । लोकप्रसिद्धा लौकिकी, यथा ‘कमलमिव मुख मनोज्ञम्’ इत्यादौ मुखकमलयोरुपमानोपमेयभावो लोके प्रसिद्धः । यथा वा ‘हृसीव कृष्ण ते कीर्त्ति स्वर्गक्षमवगाहते’ इति हृसीकीर्त्योरपि । कल्पिता तु—‘गुणबाहुल्यतश्च कल्पिता’ (काव्य० अध्या० २ । स० २) गुणानां बाहुल्यं गुणबाहुल्यम्, तत उपमानोपमेययो साम्यात् कल्पितोपमा, कविभिः कल्पितत्वात् कल्पिता ।

यथा—

दूर्ध्वभ्रूणतच्छरीरमणोपमर्द-भुम्रोन्नतस्तननिवेशानिब हिमांशो ।

विम्ब कठोरविसक्कण्डकडारगौरैर्विष्णोः पद प्रथममप्रकरैर्व्यनक्ति ॥

अत्र तादृशस्तनहिमाशुविम्बयोरुपमानोपमेयभावो न लोकप्रसिद्धः किन्तु कविकल्पितः ।

उपमानोपमेयगतधर्माश्च गुणक्रियादिरूपा यथायथमवगन्तव्या । तत्र—हृसीव कृष्ण ! ते कीर्त्तिर्भवन्ना लोकगामिनी इत्यादौ धवलत्वं गुणः । ‘हृसीवेयमिहायाता कान्ता स्वकान्तमग्निर्गन्ता’ इत्यादावागमनादित्रिरूपः । एवमन्यदप्युच्यते ॥ १४ ॥

[ तत्रादौ धर्मोपमाया उदाहरणम् ]

अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे ! करतलं तव ।

इति ‘धर्मोपमा’ साक्षात्तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

प्रतिज्ञानुसारमुपमाप्रपञ्चं कुर्वाण प्रथमं ‘धर्मोपमा’—मुदाहरति ‘अम्भोरुहम्’ इति । अयि ! मुग्धे ! अपरिपक्वमने ! सुन्दरि ! ‘तव करतलम्’=‘पाणिजलम्’ ‘अम्भोरुहमिव’=‘केकनदमिव’ ‘आताम्रम्’=‘समन्ततो लोहितम्’ ‘अस्ति’ इति शेषः । ‘इति’=उक्ते वाच्ये ‘साक्षात्’=‘स्फुटम्’ ‘तुल्यधर्मप्रदर्शनात्’=‘आताम्रमितिपदोपात्तस्य तुल्यस्य धर्मस्य आताम्रत्ववन् रक्तारूपमाधारणधर्मस्य प्रदर्शनात्’ उपादानात् इयं ‘धर्मोपमा’ नाम उपमा । अर्थान् ‘उपात्तार्थम्’ इत्युपमा । इयञ्च पूर्णा र्थानी, चतुर्णामपि उपमानोपमेयसाधारणधर्मतद्वाचकानुपपादानात् । अत्र अम्भोरुहमुपमानम्, करतलमुपमेयम्, आताम्रत्वं समानो धर्मः, इवशब्द उपमावाचकः । एवमेवाग्रेऽपि यथामम्मव योजनीयम् ॥ १५ ॥

[ वस्तुपमाया उदाहरणम् ]

राजीवमिव ते चक्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

इयं प्रतीयमानैकधर्मा ‘वस्तुपमैव’ सा ॥ १६ ॥

वस्तूपमां लक्ष्यलक्षणविधया दर्शयति—‘राजीवम्’ इति । ‘ते’=तव ‘वक्त्रम्’=आस्य ‘राजीवम् इव’=कमलमिव तथा ‘नेत्रे’=नयने ‘नीलोत्पले इव’=रात्रिविकाशिकमले इव ‘स्त’ इति शेष । [अस्मिन् ‘काव्ये] वाक्ये ‘प्रतीयमानैकधर्मा’=प्रतीयमानो गम्यमानो व्यङ्ग्य इति यावत् [नतु शब्देन साक्षादभिधीयमान] एक साधारणो धर्मो मनोहृत्वादि-रूपो यस्यां सा तादृशी ‘इयम् वस्तूपमा’ नाम अलङ्कार । वस्तुनो उपमानोपमेययोर्द्वयोरे-वोपादानात् । वस्तूपमा धर्म्युपमा इति समानौ शब्दौ अत्र राजीवमुपमानम्, वक्त्रमुपमेयम् इवशब्दो वाचक । एव नीलोत्पलमुपमानम्, नेत्र उपमेयभूते, वाचक इवशब्द । उभयत्र मनोहृत्वादि साधारणो धर्म, स च नोपात्त किन्तु उपमानोपमेयवाचिशब्दयो-रुपादानादेव गम्यो ऽसावितीयम् ‘अनुपात्तधर्मोपमा’ ज्ञेया । इयमेवावाचां मते श्रीती धर्मलुप्तो-पमा । प्राचां मते तु इय ‘वस्तूपमा’ इति कथ्यते । अत्र मूलमात्रेण वच —

‘अत्र साधारणो धर्म कथ्यते गम्यतेऽथवा ।

ते धर्मवस्तुप्राधान्यात् धर्मवस्तूपमे इमे’ । इति ।

इदमपि बोध्यम्—यत्र सादृश्यं नैव स्फुटं वर्तते तत्र धर्मोपादानं विना उपमाया नैव निर्वाहः । यथा ‘सकलकलं पुरमेतज्जातं सुधांशुविम्बमिव’=इत्यादौ ‘सकलकलं’ मित्याद्यशानुपादाने नैव सुधांशुविम्बपुरयोल्लोकप्रसिद्धं किमपि सादृश्यमस्ति । अत एव नवीना एतादृशस्थले उपमायामनुचितार्थत्वदोषमाकलयन्ते । तथैव ‘प्रथ्नामि काव्यशशिना विततार्थरश्मिम्’ इत्यादावपि नहि काव्यशशिनो सादृश्यं लोके प्रसिद्धम् । तस्मादेता-दृशस्थले नैव वस्तूपमेति निश्चेतव्यम् । परन्तु—कल्पितोपमायां क्वचिदनुचितार्थत्वं क्वचिन्ने-त्यस्मद्गुरुचरणा आहुः । विस्तरस्तु अस्मत्काव्यप्रकाशप्रभायां द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥

[ विपर्यासोपमाया उदाहरणम् ]

तवाननमिवोन्निद्रमराविन्दमभूदिति ।

सा प्रसिद्धेर्विपर्यासात् विपर्यासोपमेप्यते ॥ १७ ॥

विपर्यासोपमां दर्शयति—‘तव’ इति । ‘उन्निद्रम्’=विकासितम् ‘अराविन्दम्’=कम-लम् ‘तव आननम् इव’=मुखमिव ‘अभूत्’=अर्थात् विकासितमासीत् । ‘इति’=उक्ते वाक्ये ‘प्रसिद्धे’=उपमानोपमेयभावप्रसिद्धे ‘विपर्यासात्’=वैपरीत्यात् [ कविकल्पनाद्वारा इति शेष ] ‘मा’=[ इयम् ] उपमा ‘विपर्यासोपमा इष्यते’=कविभिरिति शेषः ।

अयं भावः—वर्णनीयानां [ प्रस्तुतानाम् ] मुख्यादीनामुपमेयत्वम् अप्रस्तुतानाधार-विन्दादानामुपमानत्वमस्ति इति लोकप्रसिद्धिः, तां त्यक्त्वा यदत्र वर्ण्यस्य मुखस्यैवोत्व-पताप्रकटनयोपमानभावः अप्रस्तुतग्यारविन्दस्य ततोऽपकर्षताबोधनाय उपमेयभावः कल्पित-सोऽयं प्रसिद्धिविपर्यासः । अत एवेयं ‘विपर्यासोपमा’ इत्याभरण्यते मनीषिभिः । इयमेव ‘कल्पिता इत्याह वामा । तथाचोक्तमस्मान् । अयं प्रतीपान्तर इति नव्या । तथाह जयदेव —



प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

त्वल्लोचनसम पद्म त्वद्वक्रसदृशो विजु ॥

प्रसिद्धोपमानोपमेयभावस्य प्रतिनोभ्यात् प्रतीपम् । पद्मवक्रयोरेवोपमानोपमेयभावो लोकप्रसिद्धो नतु वक्रपद्मयोरिति । कुवलयानन्दे चोदाहरणान्तरमपि—

यत्त्वेनेत्रसमानकान्तिसलिले मग्न तदिन्दीवर

मेघैरन्तरित प्रिये ! तव मुखच्छायायुकारी शशी ।

येऽपि त्वद्वदमानुसारिगतयस्ते राजहसा गता-

स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ इति ।

प्रोषितस्य प्रियां प्रति वियोगवेदनावर्णनमिदम् । अत्रापि नेत्रादीनामुपमेयत्वम् इन्दीवरादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धिविपर्यास कृत । चन्द्रालोके भङ्गयन्तरैरपि प्रतीपालङ्कार उक्तं तत एवावगन्तव्यम् ॥ १७ ॥

[ अन्योन्योपमाया वर्णनम् ]

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।

इत्य'न्योन्योपमा' सयमन्योन्योत्कर्षशंसिनी ॥ १८ ॥

अन्योन्योपमां दर्शयति—'तव' इति । अम्भोजम् = कमल 'तव आननम् इव' = तवास्यामिव 'ते' = तव 'मुखम्' = आस्यम् 'अम्भोजम् इव' इति = उक्तप्रकारे वाक्ये 'अन्योन्योत्कर्षशंसिनी' = अन्योन्यस्य परस्परस्य अर्थात् अम्भोजोपमानत्वेन मुखस्य, मुखोपमानत्वेन अम्भोजस्य य उत्कर्ष = सान्दर्यवचित्री तस्य शंसिनी लक्षयित्री 'सा इयम्' = उपमा 'अन्योन्योपमा' इया ।

अत्र द्वे एव मुखाम्भोजे प्रस्तुते बोध्ये, अन्यथा एकस्य प्रस्तुतत्वे तदीयोत्कर्षप्रकटन-प्रयामो ध्वर्थ स्यात्कवे ।

'मुखमम्भोजय तुन्यम्' इत्यादि परस्परस्य उपमानोपमेयभावे सत्यापि वैचित्र्याभावाभा-यमलङ्कार । पर्यायोपमाया आपम्यमेकवाक्यगतम् अत्र तु वाक्यद्वयगतमिति विशेष । इयमेवैवया मते उपमेयोपमा । उक्तञ्च मम्मटाचार्यं — 'विपर्यास उपमेयोपमा तयो' रिति । तयोपमानोपमेययोर्व्यतिरिक्तार्थाद् वाक्यद्वये स्यात्तदोपमेयोपमा [मता] ।

अयेदवोपि—

पर्ययेण द्वयोन्मेषेणोपमा मता ।

धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरथा धर्म इव त्वयि ॥ इत्याह ।

मथा द—

यन्निव जल जलनिव ग ह्यम इव चन्द्रश्चन्द्र इव ह्यम ।

कुम्भकाम्बरगम्भकाम्बरगि कुम्भानि ॥

अत्र प्रत्ययेनैवोपमानोपमेयत्वव्यपनम् । राशि धर्मोऽर्थमनृद्धे शरदि गगनादि-

नर्मन्यस्य च वर्णनीयत्वात् । शरद्वर्णनमिदम् । यथा वा—

कामुदेव भवती विभाति मे कातराक्षि ! भवतीव कामुदी ।

अभ्युगेन तुलित विनोचन लोचनेन च तवाम्बुज समम् ॥ इत्याद्यन्यदप्युक्तम् ।\*

‘त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।

इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा ‘नियमोपमा’ ॥ १६ ॥

नियमोपमा निरूपयति—‘त्वन्मुखम्’ इति । त्वन्मुखम् = त्वदीयमानन ‘कमलेन एव’ सरोजेनैव ‘तुल्यम्’ = सदृशम् ‘अन्येन केनचिदपि न’ = तुल्यमित्यर्थः । ‘इति’ = अनेन प्रकारेण अस्मिन् वाक्ये ‘अन्यसाम्यव्यावृत्ते’ = अन्यस्य कमलामिन्नस्य चन्द्रादेः साम्यम् अपोम्य तस्य व्यावृत्ते निराकरणात् ‘इय सा’ = सर्वप्रसिद्धा ‘नियमोपमा इति नाम्नी उपमा ‘मता’ इति शेषः ।

अत्र ‘अनेकेषामुपमानानां सङ्गाव उपमेयस्य प्रस्तुतस्य अपकर्षतापर्यवसायी’ इति तमिरामकरणेन प्रकृष्टतमेनकेन सादृश्यकल्पनमुपमेयस्यैव [ मुखोदे ] उत्कर्षातिशय पुष्पातोति हृद्येय नियमोपमा । यथा वा मम—

इन्द्रेणैव समो भूपस्तन्मन्त्री गुरुणा तथा ।

राज्ञी तु कमलातुल्या नैषां माम्य परम्वरम् ॥

[ अनियमोपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

पद्मं तावत्तवान्वेति मुक्कमन्यच्च तादृशम् ।

अस्ति चेदस्तु तत्कारित्यसा ‘वनियमोपमा’ ॥ २० ॥

अनियमोपमां दर्शयति—‘पद्मम्’ इति । पद्म तावत् तव मुखम् अन्वेति = अनुसरति अनुकरोतीति यावत् । ‘अन्यच्च’ = पद्मभिन्न चन्द्रादि ‘तादृशम्’ = पद्मवन्मनोहर ‘तत्कारि’ = त्वन्मुखानुकारि ‘अस्ति चेद् अस्तु’ = नाम इति = एवरूपेणानुकारिनियमाभावात् वाक्योक्ता ‘असा’ = प्रसिद्धा ‘अनियमोपमा’ मता इति शेषः ।

अत्र ‘पद्मम्’ इति कर्तृ, ‘मुखम्’ इति तस्य कर्म तेन च मुगस्योपमानत्वेन वैचित्र्या-

(प्र०) १ नियमोपमाया किं लक्षणम् किञ्चोदाहरणम् ? कथञ्च तत्र तस्य सङ्गतिः ?

(उ०) अस्य पृ० प० ४ ।

\* दर्पणवारस्तु [ विश्वनाथ ] एवमाह—‘पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता’ इति उदाहृतवाच्य—

हाम प्रमृणमिव हाममिव प्रमृण पाणि प्रवाल इव पाणिरिव प्रवाल ।

वेशो द्विरेफ इव वेश इव द्विरेफ सा भाति वीरदिव मैव विभाति वीरिन ॥ इति ॥

यथा वा मम—

पिदराज इवाम्बरमणिरम्बरमणिरिव चकास्ति शिवराज ।

प्योत्तमेव तस्य यान्तिन्तदीयवोनिगिव लभति लोके सा ॥ इति ॥

तिशय अतएवेयमुपमा नत्वन्वया । प्रसिद्धोपमेय शवस्योपमानत्वं एवास्या विच्छिन्नचित्तविशेष-  
शालित्वात् ।

केचित्तु—‘तव मुखं पद्ममन्वेति अन्यच्च पद्मवत् सुन्दर वस्तु चन्द्रादि अन्वेति इति  
पूर्वाणान्वयः’ इत्यादि व्याकृतवन्तः तन्मन्दम् यस्य कस्याप्युपमानकल्पनाया नियमाभावत्वे  
तादृशविच्छिन्नचित्तविशेषाभावात् तस्माद् यथाव्याख्यातमेवास्तु । अत्रोत्तरार्धं लक्षणम् ॥ २०

[ समुच्चयोपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

**समुच्चयोपमाप्यास्ति न कान्त्यैव मुखं तव ।**

**ल्लादनाख्येन चान्वेति कर्मणेन्दुमितिहशो ॥ २१ ॥**

समुच्चयोपमां निरूपयति—‘समुच्चयोपमा’ इति । [ हे । प्रिये । ] तव मुखम्=  
आनन ‘कान्त्या’=वर्णशोभया ‘एव’=केवल ‘इन्दुम्’=चन्द्रम् ‘न अन्वेति’=न अनुसरति  
‘ल्लादनाख्येन’=ल्हादो मोदवशेष तदाख्येन तन्नामकेन च कर्मणा व्यापारेणापि ‘इन्दु-  
मन्वेति’ । अत्र चकार समुच्चार्यम् । ‘इति’=दर्शितदिशा उक्त्वाक्ये ‘इहशो’=एवमा-  
कारा ‘समुच्चयोपमा अपि अस्ति’ । इयच्च समुच्चयोपमा क्लियथा, गुणेन, गुणक्रियाभ्यावति  
निग बोद्धव्या । अत्र ल्लादकान्तिरूपयो समुच्चिनयोर्धर्मयो साम्योक्ते ‘समुच्चयोपमा’  
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

[ अतिशयोपमाया लक्ष्यलक्षण ]

**त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमा ।**

**इयत्येव भिदा नान्येत्यसा ‘वतिशयोपमा’ ॥ २२ ॥**

अतिशयोपमां दर्शयति—‘त्वयि’ इति । ‘तव मुखं त्वयि एव दृष्टम्’ ‘चन्द्रमा’=  
शशा [ पुनः ] ‘दिवि’=आकाशे ‘दृश्यते’=दृग्गोचरो भवतीत्यर्थः । ‘इयती’=एतावन्मात्रा  
अर्थत्वं आश्रयभेदेहेतुका ‘एव’ [ सुगचन्द्रमसो ] ‘भिदा’=विशेष ‘अस्ति’ इति शेषः ।  
‘न अन्त्या’=गुणक्रियादिनिमित्ता भिदा नवान्तोत्यर्थः । ‘इति’=एवमाकारा उक्तवाक्यानिष्ठा  
‘अतिशयोपमा’ कथ्यते ।

मितश्रवणेऽपि आप्त्यमात्रिक चमत्करोताति ‘अतिशयोपमा’ ज्ञेया । एवञ्च ‘भिन्ना-  
अन्वेति’प्रकारमाप्त्य मतिशयोपमेति पर्यायमेव लक्षणम् । अत्र श्वादिपदप्रयोगाभावात्  
आप्त्य [ नान्य ] चरितम् । नच रूपकवनिष्ठाश्रयिणम् यत् अधिकरणभेदेन  
दृष्टेर्मुखवन्दनभेदेनैवप्रतीतिरस्ति । अ इदप्रतीतिं विना रूपकाभावात् । ताप्यय व्यतिरेक  
उपानन्दुर्गन्धैर्भक्तानामपवर्गमानाना नाट्ययक्कविप्रसम्भाप्रतीतिरिति महदयः ॥ २२ ॥

[ वृत्तेलितोपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

**मय्येवान्या मुखथोस्त्विन्यलमिन्दोर्विकृत्यनै ।**

**पद्मेऽपि सा यदस्म्येवेत्यसा ‘वृत्तेलितोपमा’ ॥ २३ ॥**

वृत्तेलितोपमां दर्शयति—‘मयि’ इति । ‘अस्या’=कान्ताया ‘मुखथो’=मुखस्य

कान्ति शोभा 'मयि एव' = नापरत्र, 'इति = एवमाकारतया 'इन्दो' = चन्द्रस्य 'विकल्पने' = स्वात्मप्रशसने 'अलम्' = उक्तस्तेषां तेनात्मश्लाघा न कर्तव्येत्यर्थः । 'यत्' = यस्माद्धेता 'पद्मे' = कमले 'आपे' 'मा' = कान्तानानकान्ति 'अस्ति एव' = विद्यत एवेत्यर्थः । 'इति = एवमाकारा अमा 'उत्प्रेक्षितोपमा' ज्ञेया । उत्प्रेक्षितस्य अनात्त्विकत्वेन समारोपितस्यापेमा उत्प्रेक्षितोपमा इत्यन्वयार्था सञ्ज्ञेय लक्षणम् ।

अयमत्राशयः — निरूपिता मुखशोभा वस्तुतश्चन्द्रे नास्तीति विवक्षितम्, किन्तु नायकचन्द्रवचनेन सा सम्भाविता, सम्भावनद्योत्प्रेक्षा भवति अतः तन्मूलकत्वादियमुत्प्रेक्षितोपमा मता । अत्रापि साम्यं व्यङ्ग्यम् । तद्वाचकेवादेरभावात् ।

नवानास्तु — अत्र चन्द्रस्य विकल्पनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते 'सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्' इति लक्षणघटनात् सम्बन्धातिशयोक्तिरलङ्कार इत्याहुः ।

वयन्तु — 'गर्वमग्वाह्याममम्' इत्यादिस्थलवत् 'अन्योपमेयलाभेन वर्यस्यानादरश्च तत् इत्युक्ते प्रतीपविशेषच्छायामपि ब्रूमः । अत्रोत्प्रेक्षायां मूलत्वाकल्पनं जैव ग्रन्थकारकल्पनानुपपत्ति इत्युपपद्यत एव सूरिभिः ॥ २३ ॥

[ अद्भुतोपमायां लक्ष्यलक्षणे ]

यदि किञ्चिद्भवेत्पद्मं सुभ्रु ! विभ्रान्तलोचनम् ।

तत्ते मुखश्रियं धत्ता मित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥

अद्भुतोपमा दर्शयति — 'यदि' इति । 'हे ! सुभ्रु' = सुष्ठु हृदयहारिणी मदनवेश-कारिणी भू भुक्नुयस्या सा तत्सम्बुद्धौ 'यदि' = [ नाम ] 'पद्मम्' = कमलम् 'किञ्चित्' = ईषत् 'विभ्रान्तलोचनम्' = आधूणितनयनम् 'भवेत्' = स्यात् 'तत्' = तदा 'ते' = तव 'मुखश्रियम्' = आननकान्तिम् 'धत्ताम्' = धारयतु 'इति' = एवमाकारा असौ 'अद्भुतोपमा' मता इति शेषः ।

अत्र यदर्थवलेन सादृश्यमधिकं चमत्कारं द्योतितम् अर्थात् विभ्रान्तलोचनत्वादयो धर्मा वस्तुनो मुखनिष्ठा एव, तत्प्रतिद्वन्द्वनि पद्मे तु सम्भावनामात्रेणोपनीता अधिकं चमत्कार-मावहन्ति, अतः इयम् 'अद्भुतोपमा' । अन्यरूप्युक्तम् —

यत्रोपमेयधर्मा स्युरूपमाने ऽधिरोपिता ।

चमत्कारविधानार्थं तामाहुरद्भुतोपमाम् ॥ इति ॥

अग्निपुराणे तु एवमुक्तम् —

'त्रिलोभ्यागम्भवि किमप्यारोप्य प्रतियोगिनि ।

वर्धनोपमीयने या प्रधने साद्भुतोपमा' ॥ इति ।

एवमेव च प्रकाशवारादयो 'यद्यप्यर्त्ता च कल्पनम्' इति लक्षणोपातिशयोक्ति-भेदमाह । उदाहरन्ति च —

रावायामकलः चेदृतागोर्भवेद् वपुः ।

तस्या गुणं तदा ताम्यपराभधमवाप्नुयत् ॥ इति ॥

अत्र राकेन्दोर्निर्लक्ष्यत्वस्य बहिरसम्भवेऽपि कविना सम्भवद्रूपतयोर्का आस्य निरूपमतायो पर्यवस्यति ।

दृष्टस्तु—इमास्तुत्पाद्योपमामाह । तथाहि—

‘अनुपममेतद्वस्त्वित्युपमानं तद्विशेषणञ्चासत् ।

सम्भाव्य सत्यर्थं या क्रियते सोपमोत्पाद्या’ इति ॥

उदाहृत्य तैर्नव यथा—

कुसुमदलदीपितीनां त्वक्सम्भूय द्यवेत यदि ताभ्य ।

इदमुपमोयेत तथा सुतनोरस्याः स्तनावरणम् ॥ इति ॥

अत्र हि कुसुमदलदीपित्वमुपमानम् तद्विशेषणं च्यवनस्य द्वयमपि सत्यर्थं सम्भावितम् । इतरे इमामेव ‘सम्बन्धातिशयोक्ति’मचकथन् । यथा—

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात् तस्या समाप्तिर्यदि नाद्युष स्यात् ।

पारे परार्थं गणना यदि स्याद् गणोयनि शेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ [ध्रीहर्ष ]

अत्र त्रिलोकीगणनापरत्वाद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धसम्भावनाकथनात् सम्बन्धातिशयोक्तिः । अथवा—

उमां यदि व्योमि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयस पतेताम् ।

तेनोपमायेत तमालनीलमामुक्तमुक्ताफलमस्य वत् ॥ [माधव]

अत्र व्योमो गङ्गाप्रवाहद्वयासम्बन्धेऽपि सम्भावनायां सम्बन्धकथनात् सम्बन्धातिशयोक्तिः । अथवा—

पुष्पं प्रवालौपहितं यदि भ्यान् मुक्ताफलं वा स्फुटविट्मस्यम् ।

ततोऽनुद्वयाद् विशदस्य तस्यास्ताम्राष्टपर्यस्तस्य स्मितस्य ॥ [कालिदास]

अत्र पुष्पादीनां प्रवालौपहितत्वाद्यसम्बन्धेऽपि सम्भावनायां तत्सम्बन्धकथनादुक्तैर्बान्धिशयोक्तिः । कुवनयान्दादिमते चैव सम्भावनालङ्कारः । तथा चोक्तम्—

‘सम्भावना यदीत्येवम्यादित्युक्तोऽयमस्य निश्चये ।

यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिता म्युर्गुणान्व ॥ इति ॥ २४ ॥

[ मोहोपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वद्भिः । त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।

इन्दुमप्यनुधावामीत्येषा ‘मोहोपमा’ मता ॥ २५ ॥

मोहोपमा निम्नोक्ति—‘शशी’ इति । हे । ‘तन्वद्भिः’=एकमारावयेव । ‘त्वन्मुखम्’=त्वन्मुखम् । ‘शशी’=चन्द्र । ‘इति’=अवमासम् । ‘उत्प्रेक्ष्य’=अभिलाषिण मत्वा अनन्तरं । ‘त्वन्मुखम्’=तत् त्वन्मुखम् । ‘इन्दुम्’=अपि । ‘चन्द्रमपि’=अनुधावामि । ‘अनुधावामि’=अनुधावामि । ‘इति’=इत्येवम् । ‘मोहोपमा’=अन्यस्मिन् अन्य-  
‘मोहोपमा’=मोहोपमा इति नामलङ्कारेण । ‘मोहोपमा’=मोहोपमा इति नामलङ्कारेण । ‘मोहोपमा’=मोहोपमा इति नामलङ्कारेण ।

अत्र मुखभिन्नेऽपि [ मुखत्वधर्माभावत्यपि ] चन्द्रे यन्मुखत्वेन ज्ञान [ भ्रम ] तद्देतु-  
कत्वादिय मोहोपमेति लक्षणसमन्वय । इमामेव नवोना 'भ्रान्तिमान् अलङ्कार' इत्या-  
चक्षते । तथाचाह विश्वनाथ — 'साम्यादतस्मिस्तद्युद्धिभ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता' इति ।  
उदाहरणं यथा स्मृतस्य --

पालयति त्वयि वसुधां विविधाश्चरधूममालिनी ककुभ ।

पश्यन्तो दूयन्ते घनसमयाशङ्कया हसा ॥

अत्र वर्षाकाले यद्गधूमधारिणीषु दिशासु घनत्व—[मेघत्व]—धमेण हसानां भ्रान्ति ।  
परमत्र साम्यं व्यङ्ग्यम् ।

नलचम्पूकाव्ये चन्द्रोदयवर्णने यथा—

मुग्धा दुग्धाधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवा

कण कैरवशङ्कया कुवलय कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कन्धू फलमुचिनोति शवरी मुक्ताफलशङ्कया

गान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुस्ते चित्तभ्रम चन्द्रिका ॥

अत्र वल्लवानां भ्रान्तिं तथावर्णनाद् भ्रान्तिमानलङ्कार । अत्रापि 'शशी' इत्युपक्रम्य  
'इन्दुम्' इति प्रक्रमभङ्गो गौडसम्प्रदायानुरोधेन सोढव्य ॥ २५ ॥

[ मशयोपमाया लक्ष्यलक्षणौ ]

किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि । किन्ते लोलेक्षणं मुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीयं 'सशयोपमा' ॥ २६ ॥

सशयोमां निरूपयति—'किम्' इति । 'अन्तर्भ्रान्तालि'—अन्तर्गर्भे भ्रान्तौ सभ्रमौ  
अलो भ्रमरौ यत्र तत् तादृश 'किं पद्मम्=कमल किम् अथवा 'ते'=तव 'किम् लोले-  
क्षणम्'=लोले चपले ईक्षणो नयने यस्मिन् एवम्भूत 'मुखम्'=आननमस्ति । 'मम  
चित्तम्'=मन 'दोलायते'=सशयास्तु भवति 'इति=एवमाकारा 'इयम् मशयोपमा'  
मशयहेतुकत्वात् 'सशयोपमा' ज्ञेया इति शेष ।

विच्छित्तिविशेषतया सादृश्यपर्यवसायिसशयहेतुकोपमा 'सशयोपमा' इति लक्षणं  
मागतम्भवति । भ्रान्तालित्वलोलेक्षणत्वयोर्द्वयोर्धर्मयो विम्बप्रतिविम्बभाव सशयहेतुः, स च  
सशय सादृश्ये पर्यवसति इति तद्देतुकोयमुपमा । इयमेव नर्त्य 'मन्देहालङ्कार' इत्युच्यते ।  
उक्तं मम्मटेन—'ममन्देहेतु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च सशय' इति । द्विविधोऽपि 'काव्य-  
प्रवाशे' उदाहृत । विन्तु 'अलङ्कारमणिहार' तस्य लक्षणमित्यमुक्तम्—

सम्भाषना निधयान्यतरभिन्ना मनोरमा ।

सादृश्यहेतुका बुद्धि 'मन्देहालङ्करीति' मता ॥

उदाहृतश्च तत्र—

विन्तु तुषारामार किं घनमार किममृतमारो वा ।

गमयति यदिदं वचमिति गमशायि जनं हरेर्हृशो विषये ॥



[श्लेषोपमाया लक्ष्यलक्षणौ]

‘शिशिरांशुप्रतिस्पर्धि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।

अम्मोजमिव ते वक्रमिति ‘श्लेषोपमा’ स्मृता ॥ २८ ॥

श्लेषोपमा निरूपयति—‘शिशिरांशुप्रतिस्पर्धि’=इति । ‘ते’=नव ‘वक्रम्’=आस्यम्  
‘अम्मोजम् इव’=कमलमिव ‘अस्ति’ इति शेष । कीदृशम् इत्याह—‘शिशिरांशु-  
प्रतिस्पर्धि’=शिशिरांशु चन्द्र प्रातस्पर्धी प्रतियोगी विरोधी यस्य तत् इति अम्मोजपक्षेऽर्थः ।  
शिशिरांशो चन्द्रस्य प्रतिस्पर्धिनी निकारकारिणी या श्री कान्ति सा अस्या अस्तीति  
तत् शिशिरांशुप्रतिस्पर्धिर्श्रीमत् इति वक्रपक्षेऽर्थः । अम्मोजपक्षे ‘श्रीमत्’ इति पृथक्  
पदम् सन्ध्याकमित्यर्थः । तथा ‘सुरभिगन्धि’=सुरभिर्ग्राणतर्पणो गन्धो यस्य तत् इत्युभय-  
त्रापि समानार्थः । ‘इति’=एवमाकारा उपमा श्लेषहेतुकत्वात् ‘श्लेषोपमा’ स्मृता ‘सूरीभि-  
रिति शेष । श्लेषश्चात्र अर्थगत शब्दपरिवृत्तिसहत्वात् । यत्र शब्द परिवर्तनं न क्षमते  
तत्रासां शब्दगतो भवति । सच समानोपमायामनुपदमेव स्फुटी भविष्यति । यद्यप्यत्र श्लेषोऽस्ति  
तथापि साक्षात् तन्ननिता नात्र वैचित्र्यं किन्तु श्लेषेण केवलमुपमानोपमेयगत साधर्म्यं  
द्योतितम्, द्योतितात्समात्प्रदानतया उपमाया प्रतीतिरिति तथैव व्यवहार ‘प्राधान्येन  
व्यपदेशा भवन्ति’ इति न्यायादिति भावः । २८ ॥

[समानोपमाया लक्ष्यलक्षणौ]

‘सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा ‘समानोपमा’ यथा ।

वालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ २९ ॥

समानोपमा निरूपयति—‘सरूपशब्दवाच्यत्वात्’=इति । समानरूप यत् तत्सरूपम् अर्थात्  
वाच्य (अर्थ) भेदात् भिन्नमपि शब्दश्लेषकारणादभिन्नामिव प्रतीयमान रूप=तत्तद्वर्णात्मक  
स्वरूप यस्य तादृशो यः शब्द तेन सरूपशब्देन वाच्यत्वात् मादृश्यस्य (साधारणधर्मस्य)  
प्रतिपाद्यत्वात् ‘सा’=प्रसिद्धा कविसमाजे ‘समानोपमा’ ज्ञेया इति शेष । उदाहरति उत्तरार्धेन  
यथा—‘इयम्’=पुरोद्व्यमाना उद्यानमाला आरामराजि ‘वाला’=[षोडशवापिकी]  
वामिनी ‘इव’ राजते इति शेष । साम्यद्योतक विशेषणमाह—‘सालककाननशोभिनी’  
इति । कीदृशी ‘सालकाननशोभिनी’=अन्यत्र चूर्णकुन्तलम् तेन सह वर्तते इति सालक  
सालकश्च तद्गानन तेन शोभिनी इति वालापक्षे उपमानविशेषणम्, माला. मर्जतरव  
तेषां काननेन वनेन शोभिनाति उद्यानमालापक्षे उपमेयविशेषणम् ।

अत्र भिन्नावयुपमानोपमेययो धर्मा समानशब्दवाच्यत्वादाभिन्नाविव मन्तां मादृश्य  
प्रयोजयत, शब्दश्लेषमन्त्रिणा चैव शब्दपरिवृत्त्यसहत्वात् । ‘अथ वान्ता म्यादास्’ । ‘साल  
मर्जतरा वृक्षमात्रप्रावार्योरपि एति रमन् । कादम्बर्यादिमहागयवाच्येषु श्लेषोपमाया  
भूयान समानांशो द्रष्टव्य ॥ २९ ॥

(प्र० ‘श्लेषोपमाया लक्ष्यलक्षणौ दर्शय ? (उ०) पृ० प० २ ।

(प्र० ‘श्लेषोपमा प्रपश्य ? (उ०) पृ० प० १७ ।



[निन्दोपमाया लक्ष्यलक्षणो]

‘पद्मं बहुरजश्चन्द्र. क्षयी ताभ्यां तवाननम् ।

समानमिति सोत्सेकमिति ‘निन्दोपमा’ स्मृता ॥ ३० ॥

निन्दोपमा निरूपयति—‘पद्मम्’ इति । ‘पद्मम्’=कमल ‘बहुरज’=प्रचुरपरागम् अथ च राजोगुणबहुलम् ‘चन्द्र’=शशी ‘क्षयी’=कृष्णपक्षे स्वभावतः क्षीणकल अथ च क्षयरोगो ‘ताभ्याम्’=पद्मचन्द्राभ्या ‘तव आननम्’=त्वदीय मुख समानमापे गुणान्तरेण तुल्यमापे ‘सोत्सेकम्’=अधिकोक्तपापेत् रजस्वलत्वाभावात् क्षयित्वाभावाच्चेत्यर्थः । ‘इति’=एवमाकारा ‘सा’ प्रसिद्धा [कविमसाजे] निन्दाहेतुकमादृत्यप्रतीते ‘निन्दोपमा स्मृता’ । उपमानभूतपद्मचन्द्रयो निन्दापूर्वक मुखे साम्यप्रतिपादनात् ‘निन्दोपमा’ इति नाम्ना कथितेन्यथ ।

उपमानयो पद्मचन्द्रयोरपेक्षया उपमेयस्य मुखस्याधिपक्षवशानात् ‘व्यतिरेकालङ्कारो’ अस्मान् न भ्रमित्यम्, यतोऽत्र केवल साम्यप्रोधन एव कवेस्तात्पर्ये व्यतिरेके तु साम्य-पूर्वकभेदे तात्पर्य भ्रमनांति विशेष ॥ ३० ॥

[प्रशमोपमाया लक्ष्यलक्षणो]

‘प्रशमोपमोऽप्युद्धव पद्मश्चन्द्र. शम्भुशिरोधृत ।

तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशमोपमोच्यते ॥ ३१ ॥

प्रशमोपमा निरूपयति—‘प्रशमो’ इति । ‘पद्म’=पद्मज ‘ग्रहण’=प्रजापतेरपि ‘उद्धव’=उत्पत्तिस्थानम् ‘चन्द्र’=शशी ‘शम्भुशिरोधृत’=शम्भुना महादेवेन शिरसि उन्मत्तोऽत्र स्थापित ‘तौ’=पद्मचन्द्रे ‘त्वन्मुखेन’=भवदाननेन ‘तुल्यौ’=समौ ‘वृत्तौ’ इति शेषः । ‘सा’=प्रशमाकारा सा प्रसिद्धा ‘प्रशमोपमा उच्यते’=कथ्यते कविभिः ।

अत्र मन्त्रः अग्रे । उपात्ता प्रशमा, तस्यापि उत्पत्तिस्थान पद्म, विष्णोर्नाभिकमला-दुत्पत्तिः उद्धव । शशा च शिवेन शिरसा धृतो नत्वययान्तरे इति तयोर्महती प्रशसा तत्प्रशमो मुक्ते समानोन्मत्तित्वादित्य ‘प्रशमोपमा’ कथ्यते ।

अत्र पद्मचन्द्रयोरपि । तत्राह—

प्रशमोपमानयोऽप्युपमेयवक्तव्यम् ।

तत्रैवचनगम पद्म त्वद्वक्ष्यमशो विदुः ॥

इत्यत्र चोदयः ।

‘तत्रैव’=तत्रैव ‘तुल्यौ’=तुल्यौ ‘त्वन्मुखेन’=त्वन्मुखे मुखयोऽपमानतां स्वीकृत्य प्रसिद्धतायोपमेय-त्वेन ‘प्रशमो’ इति ‘प्रशमोपमानो’=प्रशमोपमानोऽप्युपमेयवक्तव्यम् । एवमानयोरङ्गादि-

(३०) ‘निन्दोपमा’ इति लक्षणम् । कस्य तस्य लक्षणे गतिः ? (३१) अत्र

६० ३० = १

३० = प्रशमोपमा इति ? (३०) पृ. ३० १६।

भाव सकर । अत्र 'पद्म' इति पुस्तकनिर्देशात् अप्रगुप्तत्व दोष' । स च पूर्वोक्तयुक्त्या गोहसम्प्रदायेन मत्त ॥ ३१ ॥

[ अचिख्यासोपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यामित्याचिख्यासु मे मनः ।

स गुणो वास्तु दोषो वेत्याचिख्यासोपमा'विदुः ॥३३॥

अचिरयानोपमां निरूपयति—'चन्द्रेण' इति 'त्वन्मुख' = तवात्म्यम् 'चन्द्रेण तुल्यम्' = शाशना समम् इति 'मे' = [मम] मन अचिख्यासु = आख्यातुमिच्छु 'स' = आख्यानकामः 'गुणो वा दोषो वा अस्तु' इति एवमाकारमुपमां 'अचिख्यासोपमा' 'विदुः' = जानन्ति कवय ।

अत्र कान्ताननविषयकस्य हृदयभावस्य प्रकटीकरणात् पूर्वतो विलक्षणश्चास्तातिशय इत्यन्यविधेयमुपमा ऽलङ्कारभूमिमासादयते ॥ ३३ ॥

[ विरोधोपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

शतपत्रं शरच्चन्द्रस्त्वदाननमिति त्रयम् ।

परस्परविरोधीति सा 'विरोधोपमा'मता ॥ ३३ ॥

विरोधोपमां दर्शयति—'शतपत्रम्' इति । 'शतपत्रम्' = कमल, 'शरच्चन्द्र' = शारद शशी, 'त्वदाननम्' = त्वद्वयमुखम् 'इति त्रयम् = एतन्त्रितयम् 'परस्परविरोधि' = परस्परम् अन्योन्य विरोधि प्रतिस्पर्धि । यदा शतपत्र विकसति चन्द्रो मलीनो भवति, चन्द्रे च चन्दिरे [शोभते] शतपत्र मुकुचीभवति, तवाननशोभाया जाताया तयोर्द्वयोरपि मालिन्य पोस्फुट्यति इति तेषां परस्पर विरोधः । सा [इयम्] मनोहरत्वाद्यनेकधर्मवत्त्वरूपविरोधव- चित्राग्रन्थननिमित्ता उपमा 'विरोधोपमा' = एतन्नामालङ्कित्या 'मता' = 'सूरीभि रिति शेष ! अत्र दशितप्रकारो विरोधः समतायां पर्यवस्यतीति विरोधेनोपमा 'विरोधोपमा' इत्यन्वर्थेय सञ्ज्ञा ॥ ३४ ॥

[ प्रतिषेधोपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

प्रतिषेधोपमायाचष्टे—'न' इति । 'इन्दो' = शशिन 'ते' = तव 'मुखेन' = आननेन 'प्रतिगर्जितुम्' = प्रतिस्पर्धो कर्तुम् 'जातु' = कदाचिद् [अपि] 'न शक्ति' सामर्थ्य नास्ति कथम्भूतस्य इन्दो 'वल्गाङ्गन' = मध्ये कालिमान दधत तथा 'जडस्य' = मूर्खस्य अथ च शिशिरस्य । 'इति' एवमाकारा ना प्रसिद्धा 'प्रतिषेधोपमा' = प्रतिषेधेनोपमा प्रतिषेधोपमा इया ।

अत्र जडकलाङ्गचन्द्रमादस्यप्रतिषेधेन मुख्यस्यातिशयो द्योत्यते । किञ्च भेदे तात्पर्या- भावात् नाय ध्यातरेव । निन्दोपमाया प्रतिषेधो नान्ति अत्र त्वन्तीत्यनयोर्विशेषो न

विस्मर्तव्य । नव्यास्तु—‘अकलङ्क मुख तस्या न कचङ्को विधुर्यया’ इत्यादेवत् उपमानाद्  
उभेयस्याधिक्ये व्यवमानात् व्यतिरेकालङ्कारोयमित्याहु ॥ ३४ ॥

[ चट्टपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

मृगेक्षणाङ्कः ते वक्रं मृगैर्वाङ्घ्रितः शशो ।

तथापि सम एवासौ नेतर्कषीति ‘चट्टपमा’ ॥ ३५ ॥

चट्टपमां निरूपयति—‘मृगेक्षणाङ्कम्’ इति । ‘ते’= तव ‘वक्रम्’=मृगेक्षणाङ्कम्=  
मृगस्य हारणस्य इक्षणाया नयनया अङ्गावशेषयो अङ्क, लक्ष्य यत्र तादृशम् ‘शशो’=  
चन्द्रम् ‘मृगण’=मवावयवयुक्तन हारणान ‘एव आङ्घ्रित’=चिह्नित मृगाङ्गत्वाच्छाशिनः ।  
‘तस्मात्’=आयकापकरणवत्त्वेऽपि ‘असा’=शशो ‘सम एव’=तवानेन तुल्य एव [ त्वन्मुख-  
तुल्य एव ] ‘उत्कर्षा’=उत्कृष्ट ‘न’=नास्ति ‘इति’ इत्याकारा ‘चट्टपमा’ चट्ट प्रियवचनम्  
तदुक्तानन्वनवाचित्रोद्देशो ‘चट्टपमा’ उच्यते । इयस्योपमा ‘विशेषोक्ति’नामकालङ्कारगर्भितैव  
भवात् । अन्यथा मवत्रोपमायां चट्टोवशेषो न स्यात् । उत्कर्षहेतोः सत्यपि उत्कर्षा-  
प्रतिपादनात् ।

तथाह जयदेव —

कायोजानविशेषोक्तिं साति पुष्कलकारणे ।

इदमेवक्षयोनाभूत् स्मरदोषं ज्वलत्यपि ॥ इति ॥

अत्र नेनादिस्नेहयहेतुभूते दोषे ज्वलति स्नेहक्षयेणावश्यम्भाष्यम्, प्रकृते तादृशे  
स्नेहयस्य पुनरुपकारणे स्मरदोषज्वलने सत्यपि तस्याक्षयवर्णन विशेषोक्ति । स्नेह-  
नेनादि रागैरेव स्नेह \* ॥ ३५ ॥

[ तत्त्वान्नानोपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

न पद्मं मुममेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टमादृश्यात् तत्त्वान्नानोपमैव सा ॥ ३६ ॥

तत्त्वान्नानोपमां निरूपयति—‘न’ इ । ‘इदम् पद्म’=कमलम् न [ किन्तु ] मुख-  
मेव, इमे चक्षुषः=नेत्रे न [ किन्तु ] भृङ्गौ=भ्रमराविव ‘इति’=एवम्प्रकारेण विस्पष्टमाद-  
ृश्यात्=तत्त्वान्नानोपमायां विस्पष्टमादृश्यात् विशेषेण स्पष्टीकरणादित्यर्थ सा [ इयम् ]  
प्रतिष्ठा [ मवत्रोपमा ] ‘तत्त्वान्नानोपमा’=तत्त्वान्नानेन याथातथ्यकथनेन उपमा इति

योगवलात् 'तत्त्वात्यानोपमा' नाम उपमव, अथात् भ्रमनिरासाय तत्त्वस्य कथनात् तस्मै-  
केयमुपमा । निर्णयोपमा सशयपार्विका इत्यन्तु भ्रान्तिपूर्विकेति द्वयोर्विशेष । जयदेवस्तु  
इमा भ्रान्तापह्नुतिं व्याजहार । तथाहि—

‘भ्रान्तापह्नुति’ रन्यस्य शकायां भ्रान्तिवारणे ।

ताप करोति सोत्कम्प ज्वर किं न सखि ! स्मर ॥ इति ॥

अत्र ताप करोतीति स्मरवृत्तान्ते कथिते तस्य ज्वरसाधारणयाद् ऋजुबुद्ध्या सख्या  
ज्वर किमेति पृष्ठे ‘न सखि ! स्मर इति तत्त्वोक्तया भ्रान्तिवारण कृतम् [तेनेय भ्रान्ताप-  
ह्नुति ] । दीक्षितास्तु कल्पितभ्रान्तिपूर्वामपामामुदाजहु । तद्यथा—

जटा नेय वेशांकृतकचकलापो न गरल

गले कस्तूरीय शिरसि शशिलेखा न कुसुमम् ।

इय भूतिर्नाग्रे प्रियविरहजन्मा धवलिमा ।

पुरारातिभ्रान्त्या कुसुमशर ! किं मां प्रहरसि ॥ इति ॥

अत्र कल्पितभ्रान्ति‘जटा नेय’ मित्यादिनिषेधमात्रोन्नेया पूर्वप्रश्नाभावात् । कस्याश्चन  
विरहिण्या उक्तिरियम् ॥ २८ ॥

[ साधारणोपमाया लक्ष्यलक्षणम् ]

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।

आत्मनैवाभवत्तुल्य मित्य‘साधारणोपमा’ ॥ ३७ ॥

असाधारणोपमामाचष्टे ‘चन्द्र०’ इति । ‘तव मुखं चन्द्रारविन्दयो’=शशिपद्मयो

• हे ! कुसुमशर ! पुराराते हरस्य भ्रान्त्या मां किं कुत प्रहरसि पण्डितसि ।  
यतो नेय जटा किन्तु वेशांकृत अवेशां वेशा सम्पद्यते तथा कृत कचानां कलाप ,  
तथा गले गरल नैतद् अपि न इय कस्तूरी, एव शिरसि नैषा शशिलेखा किन्तु कुसुमम्,  
तथा इयमग्रे भूति भस्म न भवति परन्तु प्रियविरहाजन्म यस्य एवम्भूतो धवलिमा  
प गिडमेत्यथ । ‘अवश्यं बहुव्रीहिव्यधिकरणो जुन्माद्यत्तरपद’ इति वामनसूत्राद्  
व्याधिकरणोपि बहुव्रीहिर्न लृप् ।

‘अपि च ‘अलङ्कारमणिहारि अपह्नुतिमरे यदिदमप्युक्तम्—

न मयमिदं लावण्याम्बुशिरेष न चाधर प्रवालस्ते ।

नेमे दशना मुक्ता न नयनयुगमेतदाश । मानयुगम् ॥ इति ॥

तदपि दृग्गिहमने ‘तत्त्वात्यानोपमा’ स्यात् , स्याद यदि तत्त्वाग्यानम् पर भाववश  
वपि भगवन्सुगार्दो मन्दयातिरेक यजनबुद्ध्या प्रवृत्त श्रौण्मयमेवारोपितवानपहवर्षवम् ।  
नस्मान्मन्मत् शुद्धापहनुतिरेवेयम् । यत उक्तं तेनैव—

आरोपणो य स्यात्प्रवृत्ते धर्मनिर्द्व ।

अलङ्कृति रिय शुद्धापहनुतिर्नाम गयते ॥ इति शिवम् ॥

कान्तिम्' = च्युतिम् 'आतिक्रम्य' = उल्लङ्घ्य निहोनोऽन्येत्यर्थः 'आत्मना एव तुल्यम् अभवत्' = त्वेनैव समानमाप्नोत् 'इति' = इत्यभिप्रेत्य 'अमाधारणोपमा' = असाधारणत्वेन सादृश्यस्य स्वमात्रगननेनासाधारण्या उपमा अमाधारणोपमा ज्ञातव्या ।

अत्रशशिपद्मयो कान्त्या आतिक्रमणकथनेन प्रकृतस्य मुखस्य स्वेन सादृश्यवचनात् आत्मन्यममाधारण प्रनायते इत्यमाधारणापम्यानिमित्तेय तथा व्यपदिश्यते इत्यर्थः । आपम्यस्यामाधारणत्वकथनेन सदृशान्तरव्यवच्छेदो अनुपमत्व बोधयति ।

अन्ये [ न्या ] तु एनामेवाऽनन्वयालङ्कारमाहुः । तथाहि चन्द्रालोके—

उपमानोपमेयत्व यदेकस्यैव वस्तुन ।

इन्दु रिन्दुरिव धामान्त्यादी तदनन्वय ॥

'इन्दुरिन्दुरिव धामान्' इत्युक्ते धामत्वेन चन्द्रस्य नान्य सदृशोऽस्तीति 'सदृशान्तरव्यवच्छेदो लक्ष्यते । तत्र त्वनापि सादृश्यासम्भवादनुपमेयत्वे पर्यवसानम् । यथा वा मदाय 'काव्यकविकायाम्'—

अर्थाय गा चन्द्रमुखो मनोज-राज्यस्य कोपोऽस्ति सुधामिवर्षो ।

तया नितागा मम मानसे ये ते तत्कटाक्षा इव तत्कटाक्षा ॥ इति ॥

'अत्र 'तत्कटाक्षा इव तत्कटाक्षा' इत्युक्ते तीक्ष्णत्वेन तत्सदृशोऽन्यो नास्तीत्यनुपमत्वे लक्ष्यम् ।

अत्र न तस्योपमानोपमेयमात्रागम्भवेऽपि अनुपमेयत्वविवक्षया काल्पनिको भेदो न । यथा—'अमानमानना गोला' इत्यादि ॥ १७ ॥ †

[ अभूतोपमाया लक्ष्यलक्षणम् ]

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।

त्वदानने विभातीति ता'मभूतोपमां'विदुः ॥ ३८ ॥

अभूतोपमा दर्शयती—'सर्व' इति । 'त्वदाननम्' = त्वाम्यम् 'क्वचित् सर्वपद्मप्रभासारः' = सर्वपद्मप्रभा प्रशान्ता कमलानां या प्रभा गोभा तस्या सार पुञ्ज 'मन्त्रा इव प्रभा' = त्वप्रभ इव राजते 'इति' = एवमाकारं 'ताम्' = प्रसिद्धा [ह्या]

सर्वपद्मप्रभा ।

— सर्वपद्मप्रभा—असाधारणोपम्याऽनन्वयोपमामाह । तथाहि—

सर्वपद्मप्रभा इव त्वम् अन्वयमप्यगमिति ।

तत्त्वमेव सर्वपद्मप्रभा इति ॥

— सर्वपद्मप्रभा—

अन्वयमप्यगमिति त्वम् अन्वयमप्यगमिति ।

सर्वपद्मप्रभा इव त्वम् अन्वयमप्यगमिति ॥ इति ॥

— सर्वपद्मप्रभा 'सर्वपद्मप्रभा' इति । सर्वपद्म ।

‘अभूतोपमाम’ = अभूतत्वेनोपमा ‘विदु’ = जानन्ति षचय इति शेष ।

अत्र वस्तुतस्तादृशप्रभासारसमाहरणमभूतमेव, तत एवेयमभूतोपमा ।

नव्याना मते अत्रेवशब्द सम्भावनाथक असम्भविनश्च प्रभासारमयत्वत्तु सम्भाव्य-  
मानत्वात् तस्मादियमुत्प्रेक्षा ‘सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्’ इति मम्मटोक्ते ।  
वस्तुतु पैद्याना प्रभासारस्य समाहरणमसम्भवाति नोपमानत्व सम्भावितुमर्हति प्रसिद्धस्य-  
वोपमानताया अङ्गीकारात् ततश्चेवशब्दो ऽत्र सम्भावनार्थक । सम्भावनाचोक्तकौटिक  
सशय । तस्मादियमुत्प्रेक्षा युक्ता । उक्तञ्चाभियुक्ते —

यदायमुपमानाशो लोके सिद्धिमृच्छति ।

तदोपमेव येनेवशब्द सादृश्यवाचक ॥

यदा पुनरय लोकादसिद्ध कविकल्पित ।

तदोत्प्रेक्षा येनेवशब्द सम्भावनापरः ॥ इति ।

वितृर्तयतन् चित्रमीमासायाम् ‘अपय्यदीक्षितै — दृष्टञ्च लोके सम्भावनापरत्वमिव  
शब्दस्य । ‘दूरे तिष्ठन् देवदत्त इव भाति’ इति । यत्राप्रकृतस्य धर्मिणा सम्भावन तत्रोत्प्रेक्षा,  
यत्र तु केवल धर्मस्य सम्भावनया द्वयो साम्यावगम तत्रोपमेत्यनयोर्विशेष इति प्राचामाशय  
भामतीग्रन्थे कल्पतर्वादावपि चास्मिन्विषये सूक्ष्म विवेचित ग्रन्थर्गारवभयाद् बालबुद्धेरनुप-  
युक्तत्वाच्च नेह विस्तरितम् ॥ ३८ ॥

[ असम्भावितोपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

चन्द्रविम्बादिव विपं चन्दनादिव पावक ।

परुषा वागितो वक्त्रादित्यसम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥

असम्भावितोपमा निरूपयति—‘चन्द्रविम्बाद्’ इति ‘इत्’=अस्मात् ‘वक्त्रात्’=  
आग्यात् ‘परुषा’=कठोराक्षरा ‘वाक्’=वाणी ‘चन्द्रविम्बात्’=विधुमण्डलात् ‘विपम्’ इव,  
चन्दनात् पावक इव=अनल इव । ‘इति’=एवमाकारा असम्भावितार्थक वात् ‘असम्भावि-  
तोपमा’=‘असम्भाविताना’ इत्याख्या उपमा ज्ञेया ।

यथा चन्द्रमण्डलाद्विपनि सरणा चन्दनाद्यालनप्रादुर्भवमसम्भावित तथा एतस्माद्  
वक्त्रात् [ गजतनुगात् ] परुषाया वाचो नि सरणमप्यसम्भावितमित्यसम्भावितोपमान-  
निरूपितगादृशान्नन्यनेयमसम्भावितोपमाऽऽख्यायते इत्याशय । अत्र विपपरुषवचनयो-  
रपमाया चन्द्रचन्दनादेर्मुगस्य च विम्बप्रतिविम्बभावो बोध्य । यथा वा मम—

मरोरिव जल र्जात हिमार्दप्लव यथा भवेत् ।

यथार्जव परेष्टदन्तथा स्याद दुर्जनादर्भा ॥

अत्र पक्षमाणा दृष्टपमापि ॥ ३९ ॥

[ बहुपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

चन्दनोदकचन्द्राशुचन्द्रकान्तादिशीतल ।

स्पर्शस्तवेत्यभिप्राय बोधयन्ती 'बहुपमा' ॥ ४० ॥

बहुपमा वर्णयति—'चन्दन०' इति । 'चन्दनम्' = मलयज उदकम् = वारि चन्द्राशु = शशिकिरण । चन्द्रकान्त = तदारयो मणिविशेष चन्द्राकिरणसम्बन्धाद् यतो जल स्रव-  
तांति प्रगिद्धि । आदिना हिमवाल्मुकादीना ग्रहणम् । चन्दनादीनां पूर्वं द्वन्द्व चन्दना-  
दिनिव गन्तव्य = गिगिर 'तव स्पर्श' = अर्थात् चन्दनवत् उदकवत् चन्द्राशुवत् चन्द्रका-  
नतव आदिना तात्पर्यमिवास्तुकाप्रवृत्तिपदार्थवच्च तव स्पर्श शीतलोऽस्ति । 'इति' =  
इत्युक्तम् 'अतिशय' = अतिशयोक्तिर्य बोधयन्ती व्यञ्जयन्ती [ या उपमा सा ] 'बहुपमा' इति  
कथ्यते ।

तस्मिन्नेवैवम् बहुपमानात्यानापुपमेगे स्पर्श शैत्य सादृश्यधर्म समाधिकेन हवेषा  
पदमिगे भवत्येव इय बहुपमा । यत्र चन्दनादिपदानाम्—'उपमानानि सामान्य-  
चन्दन' [ प. ०. ३. १. ५५ ] इति सूत्रेण कर्मधारय [ तत्पुरुष ] । इमामेव नवीना  
मतेन मन्त्रु—'मानोपमा पदेभ्योपमाने ऋ दृश्यते' इति दर्पणोक्ते । उदाहरण  
तत्र—

चन्दनेन मग्नी शशिनेन निशीथिनी ।

चन्दनेन चन्द्रा नयेन श्री मङ्गोत्तम ॥ इति ॥ ४० ॥

[ त्रिकोणमाया लक्ष्यलक्षणे ]

चन्द्रविम्बादित्रोन्कीर्ण पद्मगर्भादिद्धृतम् ।

तत्र तत्रादि । चन्दनमित्यसौ 'चिक्रियोपमा' ॥ ४१ ॥

मानानां परस्परं सम्बन्धयोगात् 'मालोपमा' मता । यथा मालायामेकस्य कुसुमस्य परेण कुसुमेन योगो भवति तथात्रापि पूरणोऽहि, अहो व्योम्नि, व्योम्नो वासरे योगदर्शनात् वैचित्र्याविशेषत्वादलङ्कारविशेषता । नचेय बहुपमेति शङ्क्यम्, तत्र दशितविच्छित्तिविशेषाभावात् । नवीनानां मते तूभयत्रापि मानोपमैव । यथा वा मम—

क्षमा क्षमेव ते भूप । धृतिर्यौधिष्ठिरी यथा ।

गुरोर्धिषणोव ते बुद्धिर्दया वाद्वी दया यथा ॥

रुद्रटोप्याह—

श्यामालतेव तन्वी चन्द्रकलेवातिनिर्मला सामे ।

हृसीव कलालापा चैतन्य हरति निद्रेव ॥ इति ।

अत्रोपमेया कान्ता तनुत्वाद्यनेकधर्मयुक्ता, श्यामालतादीन्येकैकधर्मयुक्तान्युपमानानि । वाक्योपमापीयम् ॥ ४२ ॥

[ वाक्यार्थोपमाया लक्षणम् ]

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोपि यद्युपमीयते ।

एकानेकेशब्दत्वात् सा 'वाक्यार्थोपमा' द्विधा ॥ ४३ ॥

वाक्यार्थोपमा लक्षयति—'वाक्यार्थेन' इति । 'वाक्यार्थेन' = पदसमूहो वाक्यम्, वाक्यस्यार्थः वाक्यार्थः शाब्दबोध इति । यदि कोपि प्राकरणिको वाक्यार्थः 'वाक्यार्थेन' = परेण वाक्यार्थेन उपमीयते = समीक्रियते सा 'वाक्यार्थोपमा' भवति । 'सा च द्विधा एकानेकेशब्दत्वात्' = अर्थात् एकेशब्दनिबन्धना अनेकेशब्दनिबन्धना चेति द्वौ प्रकारौ नम्या विज्ञेया ।

इदन्तु बोध्यम्—यत् प्रकृताप्रकृतयोर्वाक्यार्थयो साद्रेनोपमानभूतेनाङ्गिना सह साद्व्यस्त्योपमेयभूतस्य [ प्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्यस्य ] अङ्गिन साम्य तदेव वाक्यार्थोपमा । वाक्यार्थमात्रनाम्ये वैचित्र्याभावात् वैचित्र्यस्य चालङ्कारत्वात् । अन्यथा—'यथाकाशे विधुर्भाति तथा भूर्मा तवाननम्' इत्यादावपि वाक्यार्थोपमा स्यात्, सिद्धान्ते तु निष्कृत-लक्षणान्नतेर्नात्र वाक्यार्थोपमा ॥ ४२ ॥

[ एकेशब्दज्जाया वाक्यार्थोपमाया उदाहरणम् ]

त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।

भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसर भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥

एकेशब्दनिबन्धना वाक्यार्थोपमामुदाहरति—'त्वदाननम्' इति । 'अधीराक्षम्' = अधीरे क्षपणे अक्षिणी नयने यत्र तत् 'आविर्दशनदीधिति' = आवि आविर्भवन्ता दशनानां दन्तानां दीधिति ममृगमान्ता यत्र तत् तादृशम् 'त्वदाननम्' = त्वदक्षम् 'आलक्ष्य-केसरम्' = प्रा ईयन् लक्ष्या प्रतायमाना केसरा विहङ्गवा यत्र तादृशम् 'भ्रमद्भृङ्गम्' = भ्रमन् उपरि गच्छन् 'मिवा' भ्रमरा यत्र तादृश पङ्कज इव = कमलमिव 'भाति' =



शोभते । अत्र पूर्वमर्धवाक्य परेणार्धवाक्येन एकेवशब्दघटितेन उपमानभाव भजत इति 'एकेवशब्दानिवन्धना' इयं वाक्यायोपमा ।

अप्रमाणय — मृत्केसररूपेणाङ्गेनाङ्गवता उपमानरूपेण पङ्कजेनाङ्गिना, नेत्रदशन दीविनास्फेणानेनाङ्गवतोऽङ्गिन उपमेयरूपत्याननस्य यत् साम्यं तद्वाक्यार्थगतमेवेति कृत्वेयं 'वाक्यायाम्' । अर्गत् प्रथममुपमानोपमेययोरेव सादृश्यमवगमयत् पार्यन्तिकवर्चचारणया 'अर्गत्तत्र भ्रमद्भ्रमिव 'दशनदीधिति आलक्ष्यकेसरमिव' इत्यादिवोधोदयात् एकेव-  
शब्दवता वक्ष्येन मन्तमिति स्पष्टं वाक्यायोपमा इत्या ॥ ४४ ॥

[ अनेकेवशब्दाया वाक्यायोपमाया उदाहरणम् ]

नलिन्या इव तन्वङ्गस्थास्तस्या पद्ममिवाननम् ।

मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥ ४५ ॥

अनेकेवशब्दानिवन्धना वाक्यायोपमा उदाहरति—'नलिन्या' इति । 'नलिन्या' = पद्म इव 'नलिन्या' तन्वङ्गस्था' = मधुमार्यं 'पद्मम्' इव = कमलमिव 'आननम्' = मुराम् 'मया' इति तत्र - नमस्तेन 'मया' 'पायम् पायम्' = पुन पुन पीत्वा 'अरम्यत' = अक्राव्यत । तन्वङ्गस्था इव तन्वङ्गस्थास्तस्या तांश कमलमधुर मुरामास्वादितमित्यर्थः । अत्राने-  
केवशब्दवता उदाहरणम् । 'वा' धातो 'आभीदण्ये णामुन ७' [पा० ३।४।२२] इति सूत्रेण 'नलिन्या' इति सूत्रेण 'मया' इति सूत्रेण 'पायम् पायम्' इति सूत्रेण 'अरम्यत' इति भावे

[ प्रतिपत्त्यामाया लक्षणम् ]

यस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्सधर्मण ।

सान्ध्यप्रतीतिरुत्तीति 'प्रतिपत्त्यामा' यथा ॥ ४६ ॥

प्रतिवस्तूपमामुदाहरति—‘नैक’ इति । ‘जायमानेषु’=उत्पद्यमानेषु जातेषु च ‘राजसु’=भूषेषु मध्ये ‘अथ अपि’=अधुनापि ‘त्वादृश’=त्वत्सदृश ‘एक अपि नास्ति’=न वर्तते ‘ननु’=निश्चितमेतत् यत् ‘पारिजातस्य’=सुरतरुपुष्पस्य ‘पादप’=वृक्ष. ‘द्वितीय’=अन्य [तत्सदृश] ‘नास्ति एव’=नैव वर्तते ।

अत्र ‘त्वत्सदृशो नास्ति’ ‘द्वितीयो नास्ति’ इति वस्तुतः साधारणधर्म एक एव, परं पुनरुक्तिभिर्या [कथितपदतादोषवारणाय] शब्दभेदेन उपात्तः । ‘पारिजातस्य पादप’ इत्यत्र ‘राहो शिर’ इत्यादिवदापचारिकी षष्ठी । ‘पञ्चते देवतरवो मन्दार पारिजातक’ इत्यमरः ।

\* नवीनास्तु—प्रतिवस्तूपमा स्वातन्त्र्येणात्माह्वारमाहुः—

वाक्ययोरेकमामान्ये प्रतिवस्तूपमा ता ।

तापेन भ्राजते सूर्यं शूरध्यापेन राजते ॥

अस्यायमर्थः—यत्रोपमानोपमेययोरेक समानो धर्म पृथक् निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा । यथात्रैव ‘भ्राजते राजते’ इत्येक एव धर्मः उपमानोपमेयवाक्ययो पृथक् भिन्नपदाभ्यां निदोष्टः । कथितपदेन पुननिर्देशे तु कथितपद दोषमवाचाम । यथा वा—

स्थिरा शैली गुणवता खलबुद्ध्या न बाध्यते ।

रत्नदीपस्य हि शिखा वाक्ययापि न नाश्यते ॥

अत्र पूर्वार्धमुपमेयवाक्यम् उत्तरार्धन्तूपमानवाक्यम्, उभयत्र च नाशाभावरूप समानधर्म शब्दभेदेनोपात्तः सामान्याभावमात्रबोधकस्यापि बाधतेरत्र नाशरूपविशेषपरत्वात् अथमेव च प्रबोधाद्वरणाद्विशेषः ।

किञ्च—अर्थान्तरिदीपक प्रस्तुतानामप्रस्तुतना वा, प्रतिवस्तूपमा तु [नियमेन] प्रस्तुतानामिति विशेषः । आन्तरिदीपक वैधर्म्येण न सम्भवति प्रतिवस्तूपमा तु वैधर्म्येणापि दृश्यते । यथा—

विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिधमम् ।

नहि वन्ध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनाम् ॥ इति ।

नच वान्ध्याय वैधर्म्येण उपमा इति परस्परव्याहतं च उपमायां साधर्म्यरूपत्वात्, उपन्यस्तेन वैधर्म्येण ‘नहि वन्ध्या’ इति वाक्यार्थेन आक्षिप्तस्य ‘अपि तु प्रसवविध्येव विजानाति’ इति वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विलक्षणत्वात्, नुक्तो वैधर्म्यप्रतीतावपि साधर्म्य एव पचयमानाद्यः । एवमात्राणि पूर्वार्धमुपमेयवाक्यम् उत्तरार्धन्तूपमानवाक्यम् । परिश्रमज्ञानतदभारौ वाक्यार्थयोः नाग्य प्रयोजयत । अन्यदपि—

चकोय एव चतुरार्धन्दिवापानवर्मेणि ।

विश्ववर्तीनि निपुणा मृगो रत्नमणि ॥ इति ।

अत्रापि चानुयुक्तानुयीभावी वाक्यार्थयो साम्यप्रयोजकौ । इत्थञ्च वस्तुप्रतिवस्तुभावा-  
पन्नमाधारणार्थयोर्नान्वयार्थयोर्वाधिकमौपम्य सा 'प्रतिवस्तूपमा' पृथगेवालङ्कारो नतूपमावि-  
शेष इति नञ्शान्नामाशयः । अतएव परिडतराजा — 'वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नमाधारणधर्मक-  
वाक्यार्थयोरेकौपम्य प्रतिवस्तूपमा इति प्रतिवस्तूपमामलक्षणम् । 'दिवि भाति यथा  
भालन्त्या त्व भासि वै भुवि' इत्यादी वाक्याथोपमायामतिव्याप्तिवारणाय 'अर्थ'मिति  
पदम् ।

प्रत्यनुमास्यत्रोपमम्भवादुपमान्वप्रसक्तौ नैवालङ्कारान्तरत्वम् किन्तूपमैव । + एते-  
नैवभेदेन वान्तोपि 'प्रतिवस्तुप्रभृतिरूपमाप्रपञ्च' [काव्या० सू० अध्या० ३ सू० १]  
इति । अतएव प्रतिवस्तूपमोपमेन न तदीकायासुपमाप्रपञ्च उक्त ॥४७॥†

[ तुल्ययोगोपमाया लक्षणम् ]

अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।

यद् घुवन्ति स्मृता सेयं 'तुल्ययोगोपमा' यथा ॥ ४८ ॥

तुल्ययोगोपमां लक्षयति—‘अधिकेन इति । ‘एकक्रिया विधौ’=एका चासौ क्रिया एकक्रिया एकजातीय क्रिया तस्या विधिविधान करणमिति यावत् तस्मिन् एकजातीय-क्रियानुष्ठाने ‘हीनम्’=न्यूनगुण वस्तु ‘अधिकेन’=अधिकगुणवता ‘समीकृत्य’=सदृशयित्वा [ ‘उदर पूरयित्वा भुङ्क्ते’ इत्यादिवत् प्राक्काले ‘त्का’प्रत्यय समीकुर्वन्नित्यर्थ [समीकुर्वन्त ] ‘यत् भ्रुवन्ति=यत् निरूपयन्ति ‘कवय’ इति शेष । ‘सा’=इयम् ‘तुल्ययोगोपमा’=तुल्य-योगात् क्रियायामधिकहीनयो समानसम्बन्धात् उपमा आप्रम्यमित्यन्वर्थवत्त्वात् ‘तुल्ययोगो-पमा’ नामालङ्कार । इत्यञ्च—‘समानजातीयक्रियाकरणेन प्रस्तुताप्रस्तुतयो साम्याभिधान तुल्ययोगोपमा’ इति फलित लक्षणम् । ‘यथा’ इत्युदाहरति अग्रिमेण श्लोकेन ॥४८॥

[ तुल्ययोगोपमाया उदाहरणम् ]

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्भवान् भुवः ।

अमुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपा ॥ ४९ ॥

तुल्ययोगोपमासुदाहरति—‘ दिव ’=स्वर्लोकस्य ‘ रक्षायै ’=अमुरादिभयाद्रक्षणार्थं ‘पुलोमारि’=इन्द्र ‘जागर्ति’=यावधानो भूत्वा वर्त्तते । ‘भवान् भुव’=भूमे रक्षायै जागर्ति’ ‘तेन’=पुलोमारिणा ‘अमुरा’=दैतेयाः ‘हन्यन्ते’=नाश्यन्ते ‘त्वया’=भवता ‘साव-लेपा’=सगर्वा नृपा’=राजानो हन्यन्ते इति पूर्वैरान्वय ।

अत्र प्रस्तुतो राजा हीन , अप्रस्तुतेनाधिकगुणेन इन्द्रेण सह जागरणहननक्रियाभ्यां समीकृत इत्येकजातीयक्रियात्मकगमीकरणेन इय ‘तुल्ययोगोपमा’ ज्ञेया ।

नव्याना मते त्वियं ‘तुल्ययोगितालङ्कार’ एव । यथोक्त जयदेवेन—

वर्ग्यानामितरेषा वा धर्मक्य तुल्ययोगिता ।

यद्बुचन्ति मरोजानि स्वैरिणी वदनानि च ॥

अयमर्थ —प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता । अत्र प्रस्तुतचन्द्रोदयकार्यतया वर्गनीयाना मरोजानां प्रकाशभीस्वैरिणीवदनानाञ्च सङ्कोचरूपक-क्रियान्वयो दर्शित । एवमेव मौलिकतुल्ययोगोपमाया उदाहरणेऽपि प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्नरेन्द्र-गुरेन्द्रयोरेकैव जागरणक्रियान्वयो निष्पित । एवमेव—

नागेन्द्रहस्ता स्त्वचि वर्कशन्वादेकान्तगैत्यात् कदलीविशेषा ।

लब्ध्वाऽपि लोके परिणामिरूप जातास्तद्वैरोरुपमानवाप्या ॥

इत्यादावपि वर्गनीयत्वेन प्रवृत्तयोस्तद्वैव अप्रवृत्तयोश्च नागेन्द्रहस्तकदलीविशेषयोर्वैष-त्यरूपवधर्मान्वयत्वात् तुल्ययोगिता ज्ञेया । लक्षणे ‘धर्मक्य’ मिति धर्मपदेन जातिक्रियादीना-मवैश प्रद आलङ्कारिकाणा प्रायो पैयावरणानुसारित्वादिति दिक् ।

[ हेतूपमाया लक्ष्यलक्षणे ]

कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।

राजन्ननुकरोपीति सैषा ‘हेतूपमा’ मता ॥ ५० ॥

हेतूपमां निरूपयति—‘कान्त्या’ इति । हे ‘राजन्’=प्रकृतिरजक ! नरपते !  
 ‘कान्त्या’=शरीरप्रभया [ देहद्युत्या ] ‘चन्द्रमसम्’=शशिनम् ‘धाम्ना’=प्रतापेन [ तेजसा ]  
 ‘सूर्यम्’=भास्करम् तथा ‘धियेण’=धृत्या [ गाम्भिर्येणेत्यत्र तात्पर्यम् ] ‘अर्योवम् च’=  
 समुद्रम् ‘अनुकरोपि’=समीकरोपि इत्यन्वितार्थः । ‘इति’=अनया रीत्या ‘मा एषा’=प्राक्तन-  
 कविसमाजग्रसिद्धा ‘हेतूपमा’=हेतून्त्या उपमा ‘हेतूपमा मता इति तन्नामोपमाभेदो ज्ञेय इत्याशयः ।

अत्र कान्त्यादिभेदतुभि सादृश्यप्रतीतिपत्त्वाद् हेतूपमा ॥ ५० ॥

[ उपमायां लिङ्गभेदादोपप्ररूपणम् ]

‘न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

सप्रभेदा उपमा निरूपिता, मन्प्रति प्रसङ्गसङ्गत्या तद्दोषान् दिदर्शयिपुरार्दा प्राचीन-  
 रुक्मानां केषाञ्चिद्दोषाणां स्वमते अपवादमाह—‘यत्र’=काव्यकरणे ‘धीमताम्’=सहृदयानाम्  
 ‘उद्वेग’=प्रतीतिप्रतीधातरुपा हृदयविकलता ‘न’=नैव ‘जायते’ इति शेषः । तत्र  
 ‘भिन्ने’=पृथग्भूते ‘लिङ्गवचने’=लिङ्गम् पुस्त्वादि, वचनम् एकत्वादि, लिङ्गवचनञ्च लिङ्ग-  
 वचने ‘उपमादूषणाया’=उपमाया प्रतीतिविधाताय ‘अनम् न’=पर्याप्ते न भवत इत्यर्थः ।  
 ‘वा’=अथवा ‘हीनाधिकता’=हीनञ्च अधिकञ्च हीनाधिके तयोर्भावो हीनाधिकता हीनपदता  
 अधिकपदता चेन्मर्थः ‘अपि’=एतद्द्वयमपि उपमादूषणाय नालमिति पुनः सम्बन्धनीयम् ।

इदमत्रावधेयम्—प्राचीनरूपमादोषा उक्ता तद्यथा—

हीनाधिकत्व वचनलिङ्गभेदो विपर्ययः ।

असादृश्यासम्भवा च दोषा सप्तोपमागता ॥ इति ॥

एतेषु षड् दोषा वामनेन प्रपञ्चिताः । तत्र ‘जातिप्रमाराधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम्’  
 जातिन्यूनत्वरूपं यथा—‘चारुडालरिव दुष्माभि साहस परम कृतम्’ । अत्र ‘चारुडालै-  
 रिति साहसकारित्वं साधर्म्यम् । तच्च चारुडालत्वजात्या न्यूनत्वे स्फुटम् । प्रमाणन्यूनत्वरूपं  
 हीनत्वं यथा—‘वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरय चकास्ति’ । ‘वह्निस्फुलिङ्ग’ इत्यत्र परिमाणन्यून-  
 न्वमतिस्फुटम् । उपमेयादुपमानस्य धर्मतो न्यूनत्वं यत् तत् धर्मन्यूनत्वं तद्रूपं हीनत्वं यथा—

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपट वहन् ।

व्यराजन्नीलजीभूतभागाश्लिष्ट इमाशुमान् ॥ इति ॥

अत्र \*मौञ्जोप्रतिवस्तु ताटिश्रान्ति उपमान इति हीनत्वम् । ‘तेनाधिकत्व व्याख्यातम्’  
 [ २।११ ] तेन हीनत्वेन अधिकत्वमपि व्याख्यातम्—जातिप्रमाराधर्माधिक्यमधि-  
 कत्वमित्यर्थः । जात्याधिक्यरूपमधिकत्वं यथा—‘किशन्तु विष्टय शीघ्रं रुद्रा इव महर्जिंस’

[ प्र० ] ‘उपमायां लिङ्गभेदादिदोषान् प्ररूपय ? [ उ० ] अस्य पृ० प० ८ ।

मौञ्ज्या समानं यस्तु प्रतिवस्तु ताटिन् सात्र नास्ति, उपमाविशेषणतया अनुपा-

दानादिन्यायः ।

इति । विष्टय कारव भृत्या वा । 'विष्टि कारौ कर्मकरे' इकि वैजयन्ती । प्रमाणाधिक्य यथा—

पतालमिव नाभिस्ते स्तर्ना क्षितिधरोपमौ ।

वेणोदग्रह पुनरय कालिन्दीपातसन्निभ ॥ इति ॥

धर्माधिक्यरूप यथा—

सरस्मि चञ्चल चक्र दधद्देवो व्यराणत ।

सवाडवाग्नि सावर्त्त स्रोतसामिव नायक ॥ इति ॥

'सवाडवाग्नि' रित्यस्य प्रतिवस्तुन उपमेयेऽभावादधर्माधिक्यमिति ।

'उपमानोपमेययोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेद' [ २ । १२ ] यथा—'सैन्यानि नद्य इव जग्मुरनर्गलानि' इत्यत्र 'सैन्यानि' इत्युपमेय नपुसक 'नद्य इत्युपमान स्त्रीत स्फुटो लिङ्गभेद । 'गङ्गाप्रवाह इव तस्य निरर्गला बाक्' इत्यत्रापि स्त्रीपुसयोर्भेदे । 'तेन वचनभेदोऽपि व्याख्यातः [ २ । १५ ] तेन=लिङ्गभेदेन । यथा—

'म्यरस्तजभ्नेर्गलान्तिरेभिर्दशभिरक्षरै ।

समस्त वाङ्मय व्याप्त त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥

इत्यत्रवचनभेद 'अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम्' (२।१६) अप्रतीतरेवगुणैर्यत् सादृश्य तद् अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यमित्यर्थ । यथा—'प्रथ्नामि काव्यशशिना विततार्थरश्मिम्' इत्यत्र काव्यस्य शशिना सह यत् सादृश्य तदप्रतीतरेवगुणैरिति । 'अनुपपत्तिरसम्भव' [ २।१० ] उपमानस्य यदनुपपन्नत्वं तदसम्भवाख्यो दोष उपमागत । यथा—

चकास्ति वदनस्यान्त स्मितच्छायाविकाशिन ।

उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका ॥ इति ।

अत्र चन्द्रिकायामुन्निद्रत्वमरविन्दस्येत्यनुपपत्तिरेव उपमाया असम्भवो दोष । एते पक्ष दोषा धामनमते । उपमेयधर्मस्य हीनत्वमधिकत्वञ्चेतिरूपो विपर्ययस्तु सप्तमो भवन्नपि न तेन प्रथमगणित किन्तु भिन्नभेद एवान्नभावित ।

एतेषु सप्तममपवादोपेयु ढगडा स्वमत प्रकाशयान्ते—यत् यदि सामाजिकाना कस्मिंश्चिन्काव्ये उक्तदोषेष्वन्यतम सत्यपि श्रम्वादावधानो न जायते तदंते प्राचीनरक्ता दोषा अदोषा एव । तदेतदग्रे उदाहरणेन स्पष्टा करोति । ५१ ॥

प्रकाशवागानु—एतान दोषान पृथक् नव गणयान्ति, किन्तु 'उपमानस्य जातिप्रमा-  
गगनन्यूनत्वम् अश्विना वा नाहशी अनुचितार्थत्वं दोष' धर्माश्रये तु न्यूनाधिक्यत्वे  
यथाक्रम हीनपक्षत्वमधिकपक्षत्वं न यमिचरन् इत्यादिना स्वाभिमतेषु दोषेष्वेवान्तर्भाव-  
यान्ति । मयाग्रेनादिप्रत्येक प्रपञ्च नान्वायामेव कृत ।

[ लिङ्गवचनभेदस्यादपक्ववर्णनम् ]

स्त्रीव गच्छति पराडोऽयं वक्ष्येण स्त्री पुमानिति ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवार्जिता ॥ ५२ ॥

लिङ्गवचनभेदस्यादोपत्व दर्शयति—‘स्त्रीव’ इति । ‘अयम्’=सम्मुखवर्ती ‘पराड’=स्त्रीव ‘स्त्री इव’=योषेव ‘गच्छति’=याति ‘एषा स्त्री पुमानिव वर्त्तते’ । अत्रोभयत्र यथाक्रम गमनवचनक्रियारूपस्य साधारणधर्मस्यान्वयात् उपमानेपमेययोर्लिङ्गभेदः सतपि न दोषः त्रोटुणामनुद्वेगकरत्वात् । ‘अयं जन मे [मम] प्राणा इव प्रिय’ । ‘प्राणा’ इति पदमात्रं समूहत्वावच्छेदेन वाचकत्वात् नियतगुह्यवचनान्तं, तेन तत्सदृशपर्यान्तरमप्रमिद्वमिति कृत्वा ‘प्राणा यथा प्रिया स्थाऽयं प्रिय इति वचनविपरिणामेनान्वये दोषाभावः । ‘धन’ पदमपि नियतनपुसकलिङ्गमिति लिङ्गविपरिणामेनान्वयो विधेयः अर्थात् ‘यन यथाऽर्जितम् तथा विद्याऽर्जिता’ इत्यन्वये दोषाभावः । अनया रीत्या धीमतामत्रोद्वेगो न भवतीति उपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनादिभेदेऽपि दोषाभावोऽवसेयः ।

अन्यत्रापि यत्रोभयत्रान्वययोग्या क्रिया वर्त्तते तत्र दोषाभावो यथा—

तद्रेपोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरतामृत ।

दधते स्म परा शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ इति ।

अत्र ‘धादध’ धातुभ्यामेकवचने बहुवचने च निष्पन्न ‘दधते’ इति पदम् तस्यास्य वचनलिङ्गस्य क्रियापदस्य उभयत्रोपमानोपमेयवाक्येऽन्वययोग्यत्वाद्दोषाभावः । पुनपुनकयोरुपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदस्तु प्रायेण दृष्ट इति न दोषः । उक्तञ्च वामनेन—‘दृष्ट पुनपुसकयोः प्रायेण [ काव्या० सू० अध्या० २ । सू० १३ ] अत ‘चन्द्र इव मुखम्’ ‘त्रैलोक्यमिव विष्णुना’ इत्यादौ न दोषः । कौकिक्यामुपमायां समासाभिहितायामप्युपमायाम् उपमाप्रपञ्चे चेष्टो लिङ्गभेदः । उदाहृतमिदं वामनेनैव—‘कौकिक्या यथा—‘हृष्येव स तस्या’ ‘पुरुष इव स्त्री’ इति । समासाभिहितायां यथा—‘भुजलता नीळोत्पलसदृशी’ इति । तत्र लोकोक्तं प्रमिद्वं उपमा कौकिकी । समासेनाभिहिता लुप्ता । उपमाप्रपञ्चं प्रति वस्तुप्रवृत्तिः । उपमाप्रपञ्चे यथा—

† शुद्धान्तर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य दूरीकृता खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः । इति ‘शुद्धान्तर्लभं मित्यत्र प्रतिवस्तूपमा’ एवमेव ‘नेदं नभोमण्डलं मयुराशिः’ इत्याद्यपन्हुत्यादावपि उपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदे दोषाभावः । एवमन्यदपि महाकविप्रयोगात् ‘द्रष्टव्यम्’ । ५२ ॥

२ ‘दुधान्’ धारणं पोषणयोः । इति जुहोत्यादिपठितस्य ‘धा धातोर्लटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम् । तथा ‘दध’ धारणे इति भौवादिकर्यवचनान्तम् । † अत्राश्रममिति नवनवनयोर्लिङ्गभेदः वचनभेदश्च न दोषकरः ।

[ उपमानस्य हीनतायामधिकतायाश्च दोषाभावकथनम् ]

भवानिव महीपाल ! देवराजो विराजते ।

अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

उपमानस्य हीनतायामधिकतायाश्च दोषाभावमुदाहरणेन दर्शयति—‘भवान्’ इति ।  
‘हे ! महीपाल !’=‘भवान् इव देवराज =इन्द्र ‘विराजते’=शोभते ।

अत्रोपमानो राजा, उपमेयो देवराजः । देवराजापेक्षया महीपतिरन्यून मनुष्यत्वात्  
तथापि सकललोकपालाशभूतो राजा उपमानभूतोऽपि सहृदयहृदयेषु नात्यन्त वैरस्य-  
मासञ्जयतीति हीनत्वमुपमानस्य न दोष । उक्तञ्च—‘अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते  
नृप’ इति ।

उपमानस्याधिकताया दोषाभावमप्यलमाह—‘अलम्’ इति । ‘नृप’=राजा  
‘अशुमत’=सूर्यस्य ‘कक्षाम्’=[व्यञ्जनया] सादृश्यम् ‘आरोढुम्’=प्राप्तुम् ‘अलम्’=  
समर्थ इति । अत्र नृप उपमेय, तस्योपमानमशुमान् देवत्वादधिक तथापि सहृदय-  
प्रतीतेरीवघातकत्वाच्च दोष । एवमन्यत्रापि ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

अस्त्येव क्वचिदुद्वेगं प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥ ५४ ॥

उक्ते उदाहरणद्वये स्वयमुद्वेगाभाव स्पष्टयति—‘इति’ इति । ‘इति एवम् आदौ’=  
दर्शितकाव्ये तत्सदृशे चान्यत्रापि यत्र कुत्रचित् ‘जातुचित्’=कदाचिदपि लिङ्गभेदो वचन-  
भेदो हीनत्वमधिकचक्षेति [ कर्तृपदमृगम् ] ‘सौभाग्यम्’=प्रस्तुतस्य वर्णनीयस्य उपमे-  
यस्य उत्कर्षम् ‘न जहाति’=नैव निरणद्धि इत्यर्थः । ‘क्वचित् प्रयोगे’=उपमानोपमेययो-  
लिङ्गादिभेदप्रयोगे तु ‘वाग्विदाम्’=विपश्चिताम् ‘उद्वेगं’=प्रतीतिव्याघात ‘अस्ति एव’=  
भवत्येव । ‘यथा इत्युदाहरति अग्रिमश्लोकेन । आह च भोजराज —

हीन यत्रोपमान स्यादुपमेय गुणाधिकम् ।

हीनोपम तदस्याह वयं धाप्यदृष्टताम् ॥

यत्रोपमानमुत्तुमुपमेय निवृण्यते ।

ज्ञेय तदधिर्वापम्यमस्यापि धाप्यदोषता ॥ इति ॥ ५४ ॥

[ दोषस्थलप्रदर्शनम् ]

हंसीव धवलश्चन्द्र सरासीवामलं नभः ।

भर्तृभक्षो भटश्चेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥

‘हंसीव’ इति । ‘हंसी एव’=हंसस्य योपेतं वग्न्य एव ‘चन्द्र’=धवन शुभ्रोऽस्ति ।  
‘नभः’=गगनम् ‘सरानि एव अमलम्’=निर्मल वर्त्तते इति शेषः । ‘भट’=योधा नानिक्  
आ इय मुञ्च इव ‘भर्तृभक्षः’=स्वामिपेयः ‘खद्योतः’=च्योतीरिदृशः ‘भानुवत्’=सूर्य इव



‘भाति’=प्राग्ने । अत्र यथाक्रममुपमानानां निम्नभेदवचनभेदव्युत्पत्त्याधिकत्वानि  
सहस्रहदयेषु प्रतीतिवशात् जनयन्तीति वरस्यापादकत्वाद् दृश्यानि ॥ ५५ ॥

[ उपमागतदोषादोषविवेकोपसंहारः ]

ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।

गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥

उक्तमर्थमुपसहरति—‘ईदृशम्’ इति । ‘सद्भिः’=काव्यभावनाभावितमतिभिः  
परिडते ‘ईदृशम्’=हृसीवेत्यादि दशित काव्यम् ‘वर्ज्यते’=परित्यज्यते अर्थात् कवय  
एतादृशे काव्ये आदर न प्रदर्शयन्ति । तत्र ‘मनीषिभिः’=सूरीभिः ‘गुणदोषविचाराय’=  
गुणदोषविवेकाय ‘स्वयम् एव’—चिन्त्यताम्’=गुणग्रहणाय दोषवर्जनाय च विवेक क्रियता-  
मित्यर्थः ॥ ५६ ॥

[ अयोपमाबोधकशब्दसप्रहप्रदर्शनम् ]

इववद्व्यायथाशब्दाः समाननिमसन्निभाः ।

तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपका ॥ ५७ ॥

प्रतिपन्नप्रतिद्वन्विप्रत्यनीकविरोधिनः ।

सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥

प्रतिविम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसम्मिता ।

सलक्षणसदृक्तामसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥

कल्पदेशीयदेश्यादि प्रत्यप्रतिनिधी अपि ।

सर्वणतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥

समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।

स्पृष्टते जयति द्वेष्टि द्रुहति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।

विडम्बयति सन्धत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥ ६२ ॥

तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कार्त्तिं विलुम्पति ।

तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥

तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।

तमन्वेन्यनुवध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥

तस्य चानुकरोतीति शब्दा सादृश्यसूचका ।

उपमायामेमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदा ॥ ६५ ॥

व्युपमाचक्रम् ।

उपमाया लक्षणो 'प्रतीयते' इति पदं दत्तम् तत्र उपमाप्रतीति अभिधया लक्षणया व्यञ्जनया च भवतीति सम्प्रति शिष्यबुद्धिसौकर्याय तद्वाचकादीन् शब्दान् सगृह्णाति-  
'इव' इत्यादिना । तत्र 'इव' इत्यादयः शब्दा उपमाबोधका । एतेषु 'वत्' इति प्रत्ययः ।  
सच क्वचित् 'तत्र तस्येव' [ पा० ५।१।११६ ] इति सूत्रेण पठ्यन्ताद् इवाथे विहितः ।  
क्वचित् 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' [ पा० ५।१।११५ ] इति सूत्रेण तृतीयान्तात्  
तुल्यार्थे विहितः । 'वा' इति 'व' शब्दस्यापि उपलक्षणम् । निमादयः केचित् समास-  
मन्थगा एव औपम्यप्रकाशका । कन्पवाया प्रत्यया 'ईषदसमाप्तौ कन्पदेश्यदेशीयर'  
[ ५।३।६७ ] इति सूत्रेण विहिता ततस्तदन्ता शब्दा प्राप्या । अन्यूनार्थ-  
वादिनः = अहीनार्थवाचका । समासश्च बहुव्रीहिः, अथवा कर्मधारयस्याप्युपलक्षणं यथा-  
पुरुषव्याघ्रः, शस्त्राश्यामा इत्यादि । 'शशाङ्कवदनादिषु' इति । शशाङ्क इव वदन [ शशा-  
ङ्कसदृश वदन ] यस्या इत्यत्र बहुव्रीहौ शाकपाथिवादित्वान्मध्यमपदलोपः । इति वाचक-  
शब्दाः । एवम् 'इव' इत्यारभ्य 'शशाङ्कवदनादिषु' इत्यन्ता शब्दा सादृश्यस्व [ उपमाया ]  
वाचका । 'स्पर्धते' इत्यारभ्य 'असूयति' इत्यन्ता शब्दा उपमाया लक्षणा । स्पर्धादि-  
धातूनां सादृश्येऽर्थे व्याकरणसङ्केताभावात् । 'तस्य मुणातिर्साभाग्यम्' इत्यारभ्य 'तन्नि-  
पेधति' इत्यन्ता शब्दा उपमाया व्यञ्जका । तस्य 'शीलम्' स्वभावः प्रकृतिमिति यावत्  
'अनुब्रूयति' अनुकरोति इत्यर्थः । 'तत्' इति शीलमाह । 'निपेधति' तद्वदाचरितुं  
वारयति । इमे सादृश्यसूचका शब्दा 'कवानाम्' = ये काव्यं कर्तुं जानन्ति ये वा काव्यं  
चिक्वीर्यन्ति सवेषां तेषां 'बुद्धिसौख्यदा' = अनायासेनोपमास्फुरतिकरत्वात् बुद्धिमुख-  
कारिणः । 'उपमाया प्रोक्ता' = निदिष्टा । एवमादिषु शब्देषु उपमापरं कविभिरवश्यमादर-  
करणीय इति भावः । इत्युपमाचक्रम् = उपमाया प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः ।

इदन्तु बोध्यम्—वैयाकरणमिद्धान्ते इवाद्या शब्दा उपमाया द्योतका एव सन्ति न  
वाचका निपातत्वादुपमर्गवत् । उक्तञ्च भूपणे—

द्योतका प्रादयो येन निपाताध्यादयन्मथा ।

उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥

तथायान्द्वारिवाणां मिद्धान्ते इवादीनां वाचकत्वमेव । तद्वीजन्तु रेषाविद्विद्याकर-  
णानां मते वचिन् वाचकत्वमपि । तदुक्तं हरिणा—

निपाता द्योतका वेचित्पृथगर्थभिधायिनः ।

आगमा इव वेपि स्युः सम्भृत्यार्यस्य वाचका ॥ इति ॥

लघुमञ्जूपाया नागोजिर्भट्टरपुत्तम्—वचिन् 'त्रियागतविशेषबोधकानि रक्ता निपातानां  
वाचकत्वमपि' इत्यादि । इवादियोगे 'वाधारणधर्ममन्त्ररूपोपमा वाच्या, सादृश्यप्रतीति-

उक्तञ्च वैयाकरणे—'मर्णादौष्टस्य लम्पेते प्रिया वन्तर्ता मम' इत्यत्र इवाथे  
'वा' शब्दो 'व' शब्दो वा बोध्यः ।

स्त्वार्थी । सदृशादिप्रयोगे तु सादृश्यप्रतीति शब्दी उपमात्वार्थी' इत्यादि च । तस्मादत्र इवादीनां वाचकत्वकीर्तन नामूलम् । एवम्—'इव' शब्द सादृश्ये शक्त । सादृश्यञ्च—'तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयो धर्मवत्त्वम्' । तथाच—'चन्द्र इव मुखम्' इत्यादां 'चन्द्रवृत्तिमादृश्यधर्म-  
वन्मुखम्' इत्यर्थः । यत्र तु-साधारणधर्म [ रमणीयत्वादि ] मात्तादुपात्त [ शाब्द ] तत्र तद्रूपेणैव इवार्थो बोध्यः । यथा—'चन्द्र इव मनोज्ञं मुखम्' इत्यादां 'चन्द्रप्रतियोगिक भेदसमानाधिकरण यच्चन्द्रवृत्ति मनोज्ञत्वं तदाश्रयो मुखम्' इति शाब्दबोधः ।

आस्तामेतत् [ प्रकृतमनुसराम — ] 'धर्मोपमा, वस्तुपमा, विपर्ययोपमा, अन्योन्योपमा, नियमोपमा, अनियमोपमा, समुच्चयोपमा, आतिशयोपमा, उत्प्रेक्षितोपमा, अद्भुतोपमा, मोहोपमा, सशयोपमा, निर्णयोपमा, श्लेषोपमा, समानोपमा, निन्दोपमा, प्रशतोपमा, आचिख्यासोपमा, विरोधोपमा, प्रतिषेधोपमा, चट्टपमा, तत्त्वाख्यानोपमा, असाधारणोपमा, अभूतोपमा, असम्भावितोपमा, बहूपमा, विक्रियोपमा, मालोपमा, वाक्यार्थोपमा, प्रतिवस्तूपमा, तुल्ययोगोपमा, हेतूपमा, इति दशिडना द्वात्रिंशद्भेदा [ ३० ] उपमा कथिता ।

अर्वाचीनेस्तु—सामान्यतो द्विविधा उपमोक्ता पूर्णा लुप्ता च । तत्र—'उप-  
मानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामप्युपादाने पूर्णा' † । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे [अनुपादाने] ‡ लुप्ता । तत्र पूर्णा द्विविधा—श्रौती आर्थी च । उक्तञ्च विश्वनाथेन—

श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वर्तिर्यदि ।

आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थी यत्र वा वर्ति ॥ इति ।

अस्यायमाशयः—'यथेववादिशब्दा यत्परा तस्यैवोपमानताप्रतीति'रिति यद्यपि उप-

[ प्र० ] "दशिडमते कति भेदा उपमाया ? कानि च तेषामुदाहरणानि ? तस्या  
२ उपमाया लक्षणं तस्मिन् २ उदाहरणे सङ्गमयतु भवान् ? ।

\* तत्र साधारणधर्मवत्त्वेन प्रसिद्धं पदार्थं उपमानम् । तद्वत्तया वर्णनीय [कान्ता-  
मुखादि] पदार्थं उपमेयम् । उपमाने उपमेये च सङ्गतो धर्म [मनोज्ञत्वादि गुणक्रियादि-  
रूप] साधारणधर्म । इवादितुल्यादिशब्दा उपमाप्रतिपादका । एतेषां चतुर्णामुपादाने  
पूर्णा । एतेषां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा अनुपादाने लुप्ता इत्यर्थः । किञ्च—उपमायते  
सदृशाक्रियते यत् तत् 'उपमेयम्' सादृश्याश्रय पदार्थः । यथा—'चन्द्रवन् मुखम्' इत्यादां  
मुखादिकम् । उपमायते सदृशाक्रियते येन 'तदुपमानम्' सादृश्यस्य नियतसम्बन्धी पदार्थः  
सादृश्यप्रतियोगीत्यर्थः । यथा—चन्द्रादि ।

† उपमानमुपमेय धर्मो वाचक मित्यदः । चतुष्टयमुपात्त चेत्साहि पूर्णोपमा मता ॥

‡ वर्योपमानयोर्धर्मोपमावाचकयोरपि । एकद्वित्र्यनुपादाने भवेत्लुप्तोपमापृथा ॥

[ इति श्रालङ्कारमणिहारे ]

मानविशेषणान्येते तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव [श्रवणमात्रेणैव] \* पठ्ठीवत् सम्बन्ध  
[प्रकृते साधारणधर्मरूपम्] प्रतिपादयन्ति इति तत्सङ्गावे श्रौती उपमा । तथैव [यथेव-  
वादिशब्दोपादानवत्] 'तत्र तस्येव' [पा० ५ । १ । ११६] इत्यनेन इवार्थे विहिते  
वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु—'कमलेन तुल्यं मुखम्' इत्यादौ उपमेय एव, 'कमलं मुखस्य  
तुल्यम्' इत्यादावुपमान एव, 'कमलस्य मुखस्य तुल्यम्' इत्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्ति  
इति, † अर्थानुसन्धानादेव साम्यं प्रतिपादयन्ति इति तत्सङ्गावे श्रार्थी । एवम्—'तेन  
तुल्यं क्रिया चेद्वति' [पा० ५ । १ । ११५] इति सूत्रेण तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।  
तत्र [पूर्णा] श्रौती श्रार्थी च प्रत्येक त्रिविधा तद्धितगता, समासगता, वाक्यगता चेति ।  
उदाहरणं यथा—[विश्वनाथस्य]

सौरभमम्भोरहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनी पीनी ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले ! ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती । तथा च—प्रथमवाक्ये सामान्यधर्मं सौरभम्, अम्भो-  
रहमुपमानम्, मुखमुपमेयम्, 'वति' प्रत्ययार्थोपम्यवाचीति पूर्णोपमाया सामान्यलक्षण-  
सङ्गति । परमियमत्र पूर्णोपमा 'तत्र तस्येव' [५ । १ । ११६] इति सूत्रेण इवार्थे विहि-  
तस्य वतिप्रत्ययस्य सङ्गावात् 'तद्धितगता श्रौती' [पूर्णा] । किञ्च—'गाम्भीर्यगरिमा तस्य  
सत्यं गङ्गाभुजद्वयवत्' इति । गङ्गाभुजद्वय उपमानम्, तस्येत्युपमेयम्, गाम्भीर्यगरिमा इति साधा-  
रण्यो धर्मः । 'भुजद्वयवत्' इत्यत्र 'तत्र तस्येव' इति सूत्रेण पूर्ववत् षष्ठ्यन्तादिवाक्ये वतिप्र-  
त्ययः, इतीयमपि 'तद्धितगता श्रौती पूर्णा । यथा वा मम—

सकलमनोहरणीया कान्तिर्यस्यास्ति कुमुदवान्धववत् ।

द्विजराजपक्षपाती न जयति शिवराजभूपतिर्मान्यः ॥

अत्र कुमुदवान्धव उपमानम्, यस्येत्युपमेयम्, सकलमनोहरत्वधर्मविशिष्टा कान्ति  
साधारण्यो धर्मः 'कुमुदवान्धववत्' इत्यत्र 'तत्र तस्येव' इति सूत्रविहितो वतिप्रत्यय उपमावा-  
चक इत्येव तद्धितगता श्रौती पूर्णा । परिडितराजेनार्पयमुदाहृता ।

यथा—'निखिलजगन्महनीया यस्याभा नवपयोधरवत् ।

अभ्युज्ज्वलितपुलतरे नयने तद्दृश्यं मथ्रये मगुराम् ॥

अत्र पूर्वार्थे—पयोधर उपमानम्, अस्येत्युपमेयम्, उज्ज्वलितपुलतरे विशिष्टा आभा  
साधारण्यो धर्मः 'नवपयोधरवत्' इत्यत्रोक्तान्त्रविहितो वतिप्रत्यय उपमावाचक इतीयं तद्धि-  
तगता पूर्णा श्रौती ज्ञेया । एवमन्यदगृहनीयम् ।

यथा 'राजं पुरुषं' इत्यत्र राजनि [पदे] ध्रियमाणा पतिर्नमेव विशेषयन्ती स्व-  
स्वामिभावादिवा सम्बन्धं पुरुषगतमपि प्रतिपादयति उभयत्रान्वयस्यैकत्वात् नयेदमपि  
तुमदिभक्तिवन्मयपदम् एवत्र विश्रान्तमपि उभयाश्रयं सम्बन्धमभिच्यवन्तीत्यर्थः ।

तु यथाग्निगत्तानां तादृश्यवति [साधारणधर्मवति] धमिणि शक्तत्वात् इत्यर्थः ।

द्वितीयवाक्ये 'कुम्भाविष स्तनी' इत्यत्र 'इवेन नित्यसमामो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्र-  
कृतिस्वरत्वञ्च' इति वार्तिकेन इवशब्दप्रयोगे नित्यसमासे सति 'ममासगता श्रौती पूर्णोपमा'  
अन्यदपि—

हरिचरणकमलनखगणकिरणश्रेणीव निर्मला नितराम् ।

शिशिरयतु लोचन मे देवव्रतपुत्रिणी देवी ॥ [रसगङ्गाधरे]

अत्र—श्रेणी उपमानम्, देवी [गङ्गा] उपमेयम्, निर्मलत्व साधारणो धर्मः, इव-  
शब्दो वाचक परन्तु उक्तवार्तिकेन नित्यसमासत्वात् 'ममासगता श्रौती पूर्णा' । 'हृदय'  
मित्यादिद्वितीयार्धस्य वाक्यरूपत्वात् 'यथा' शब्दस्य श्रौतीघटकत्वाच्च 'वाक्यगता श्रौती  
पूर्णा' ।

यद्यपि प्रथमद्वितीययोरपि अध्याहृतक्रियाद्वारा वाक्यत्वेन तत्रापि 'श्रौती वाक्यगता  
पूर्णं'ति शक्यते वक्तुम् तथासति साङ्ख्यार्थपक्षि, तथापि कविसरम्भशब्दाद् वाक्यवाधकभावा-  
ङ्गीकारे दोषाभावः । वाक्यत्वञ्च—'सुप्तिङन्तचयो वाक्य क्रिया वा कारकान्विता' इति हरि-  
लक्षणानुसारेण ज्ञेयम् । यथा वा—

• ग्रीष्मचण्डकरमण्डलभीष्म-ज्वालसंसरणतापितमूर्ते ।

प्रावृषेय इव वारिधरो मे वेदनां हरतु वृष्णिवरेण्य ॥ [रसगङ्गाधरे]

अत्र वारिधर उपमानम्, वृष्णिवरेण्य [श्रीकृष्ण] उपमेयम्, वेदनाहरण साधा-  
रणो धर्मः 'इव'शब्द उपमावाचक इति चतुर्णामुपादानात् सुप्तिङन्तचयत्वेन वाक्यत्वा-  
च्चैयमपि 'वाक्यगता श्रौती पूर्णा' । नचात्र इवशब्दस्य समासः, 'प्रावृषेय' इत्यस्य वारि-  
धरविशेषणत्वेन निराकाङ्क्षतया सामर्थ्याभावात् । अतएवोक्त नागेशभट्टं गुह्यमर्मप्रकाशा-  
ख्यायां व्याख्यायाम्—'एवञ्च वैकल्पिकत्वात्तदभाव इति भावः' इति ।

अन्यापि वाक्यगता पूर्णा श्रौती, यथा अलङ्कारमणिहरे—

आनन्दनिलयनामनि विमानधामनि विभासमान तत् ।

धाम चिरत्न रत्न श्यामलमिव हैमसम्पुटे जयति ॥

अत्र श्यामल रत्नमुपमानम्, चिरत्न धाम उपमेयम्, विभासमानत्व साधारणो धर्मः  
इवशब्द उपमाया वाचक इति चतुर्णामुपादानात् उक्तरूपा पूर्णा । अथ त्रिविधा पूर्णा  
आर्या । यथा—

मधुर सुधावदधर पल्लवतुल्योऽतिपेलव पाणि ।

चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी च चपले लोचने तस्या ॥

अत्र प्रथमवाक्ये 'मधुर सुधावद् अधर' इत्यत्र सुधा उपमानम्, अधर उपमेयम्,  
मधुरत्व साधारणो धर्मः 'सुधावद्' इत्यत्र तृतीयान्तात् सुधाशब्दात् तुल्याय 'तेन तुल्य

• ग्रीष्मस्य य चण्डकर सूर्य तस्य मण्डलम् विभ्रम् तस्य भीष्मा भयङ्करा ज्वाला  
यत्र तत्र देशे यत् ममरण गमन तेन तापिता सन्तप्ता मूर्ति तनुर्यस्य तस्येत्यर्थः ।

क्रिया चेद् वति' [ ५ । १ । ११५ ] इति सूत्रेण विहितो वतिप्रत्यय उपमाबोधक परमसी न मन्त्रात् धर्मिवोधकत्वात् 'मुत्रातुल्य' इत्यर्थे उपस्थिते औपम्यमर्थवललभ्य-मिति 'तद्वितगता आर्था पूर्णा ।

एवञ्च पूर्णाया षड् भेदा —तद्वितगता, समासगता वाक्यगता [ श्रंती पूर्णा ] । तद्वितगता समासगता, वाक्यगता [ आर्था पूर्णा ] । [ इति षड् ]

अथ लुप्ता—साधारणधर्मादीनामेकस्य द्वयो त्रयाणा वाऽनुपादाने भवति परन्तु सापि पूर्णावत् [ भेदवती ] स्यात्, किन्तु 'तत्र तस्येव' [ ५ । १ । ११६ ] इति सूत्रेण पञ्च्यन्तात् सप्तम्यन्ताच्च वतिप्रत्ययो विधीयते, सा पुन सप्तमी षष्ठी च विभ-क्तिर्यि कमपि सामान्यधर्म [ साधारणधर्म ] मपेक्ष्यैव सम्भवति । परन्तु—सामान्यधर्मा-नुपादाने तस्या सप्तम्या षष्ठ्याश्वासम्भवात् [ तदन्त एव प्रसक्तस्य ] वतिप्रत्ययस्याप्य-सम्भव इति कृत्वा सामान्यधर्मलोपे श्रंत्या [ तद्वितगतया ] अप्यसम्भव एव । एवञ्च लुप्ताया षष्ठ प्रकरा आयाता भवन्ति । उदाहरण यथा—

मुखमिन्दुर्यथा, पाणि पल्लवेन सम प्रिये ।

वाच मुद्रा इवोष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽश्मवत् ॥

हे । प्रिये ! तव मुखम् इन्दुर्यथा चन्द्र इव । अत्र उपमावाचकस्य 'यथा' शब्द-स्थोपादानान् 'आनन्दयति' इति क्रियारूपस्य साधारणधर्मस्य अनुपादानात् 'वाक्यगता श्रंती [ साधारणधर्म ] लुप्तोपमा' । अस्या एवोदाहरणान्तर यथा—[ अलङ्कारम-णिहारे ] ।

शरादिन्दुमदृशवदन स्फुरदिन्दिरमहिगिरीन्द्रकृतसदनम् ।

कुन्दममौपमरदन ग्रन्द महसां धुनोतु भयकदनम् ॥

अत्रादादनादिसाधारणधर्मो नोपात्तः । यथा वा—[ रसगङ्गाधरे ]

कलाधरस्येव कलावशिष्टा विलुप्तमूला लवलीलत्रेव ।

अशोकमूल परिपूर्णशोका सा रामयोषा चिरमभ्युवाम ॥

अत्र ह्यामपरिम्लानत्वादि साधारणधर्मो नोपात्तः । यथा वा मम—

आदाय वीणां स्वशये विमुग्धा मुग्धेव कृणाद्भ्रिमरोजलीना ।

प्रफुल्लन्तृते गमये विविक्ते राधा स्थिता माधवमाननाय ॥

अत्र 'मुग्धेव' इत्युक्तावपि मुग्धाया नायिकाया नायकवशीकारानवबोधोदादिह रूप सामान्यधर्माऽनुपात्तः ।

'पाणि पल्लवेन सम' इत्यत्र समशब्दस्थोपादानान् 'वोमल' इति गुणरूपस्य सामा-न्यधर्मस्य अनुपादानान् 'वाक्यगता आर्था [ साधारणधर्म ] लुप्तोपमा' । यथा वा—[ रसगङ्गाधरे ]

कोपेपि घदन तन्वि । तुल्य कोकनेदेन ते ।

उत्तमानां विकारेऽपि नापैति रमणीयता ॥ इति ॥

अत्राप्याह्लादकत्व नोपात्तम् 'तुल्य' शब्दोपादानाच्चार्या । 'वाच मुवा इव' इत्यत्र 'इव' शब्दस्योपादानात् 'मधुरा' इति सामान्यधर्मस्य चानुपादानात् 'इव' शब्दस्य च प्रागुक्त-रीत्या समासाश्रयणात् 'समासगता श्रौती धर्मलुप्तोपमा' ।

'ते=तव ओष्ठे 'विम्बतुल्य' इत्यत्र तुल्यशब्दस्योपादानात् 'लोहितवर्ण' इति सामान्यधर्मस्य चानुपादानात् 'विम्ब' शब्देन सह 'तुल्य' शब्दस्य सामानाच्च 'आर्या समासगता धर्मलुप्तोपमा' ।

'तथा मन अस्मवत्=पाषाणवत्' इत्यत्र तृतीयान्तात् अस्मशब्दात् तुल्यार्थे 'वति' प्रत्ययविधानात् 'काठिनम्' इति सामान्यधर्मस्य चानुपादानात् 'ताद्वितगता आर्या धर्मलुप्तोपमा' । एव सङ्कलनेन [११] एकादश भेदा ।

पुनरपि लुप्तोपमा प्रकारान्तरेण ज्ञेया । उक्तञ्च दर्पणे—

आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यटि ।

कर्म कर्त्रोर्गणमुलि च स्यादेव पञ्चधा पुन ॥

अस्यायमाशय — अधिकरणकारकाद् विहिते क्यचि एकविधा, कर्मकारकाद् विहिते क्यचि च एकविधा इत्येव मिलित्वा एकस्मिन्नेव क्यचि द्वे लुप्तोपमे । 'क्यटि' प्रत्यये एकविधा । तथा कर्मणि गणमुलि कर्तरि गणमुलि च प्रत्येकमेकविधा इत्येव द्विविधा । एव सामान्यधर्मलोपे पुनर्लुप्तोपमा पञ्चधा । एते प्रत्यया कलापव्याकरणे यिन्—आयि-णम् मुग्धयोधेतु 'क्य-ट्य-चणम्' इति ज्ञेयम् । कर्मणोदाहरणम्—

अन्त पुरीयसि रणेपु सुतीयसि त्व

पौर जन, तव सदा रमणीयते श्री ।

एष्ट प्रियाभिरमृतयुतिदर्शमिन्द्र—

सञ्चारमत्र भुवि सञ्चारसि क्षितीश । ॥

हे 'क्षितीश । त्व रणेपु सङ्ग्रामेपु अन्त पुरीयसि अन्त पुरेपु इव आचरसि । अत्र 'उपमानादाचारे' [ ३ । १ । १० ] इति पाणिनिसूत्रस्थेन 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' इति वाक्तिकेन अन्त पुरेपु इत्याधिकरणपदात् आचारेऽर्थे क्यच्प्रत्ययः । अत्र तु यत्त्वम् [ स्वच्छन्दगमनादिरूप ] आचारश्च क्यच्प्रत्ययार्थः स एवात्र साधारणो धर्मः, सञ्चयमाचरोऽधिकरणात्स्वययोग्या क्रिया [ स्वच्छन्दगमनादिरूपा ] । परन्तु व्युत्पत्ति-वैचित्र्यवशात् तुल्यवस्य प्रकृत्यर्थे आचारस्य चाख्यातार्थेऽन्वयः । यथा च—'अन्त -

अत्र पञ्चानामेव स्थलानां वाक्यत्वेन सर्वत्रैव वाच्यगतोपमात्वप्रसक्तां ताद्वितगतायां समासगतावाच्य विज्ञेयस्वरूपत्वेन तदपवादतया नैव दोषः, ताद्वितगताया एव वाच्यगताया ध्यव-  
हार इति सूत्रात् न विस्मरणीयम् ।

परतुल्येषु रेषु सधारकर्ता [ सधारानुकूलकृतिमान् ] त्वम् इति वाक्यार्थबोध ।

तथा 'पार जन त्व मुतीयमि=मुतामिवाचरसि । अत्र—'उपमानादाचारे' [३।१।१०] इति सूत्रेण 'मुतम्' इत्युपमानभूतात् कर्मपदात् आचारार्थे 'वयच । आचारोऽत्र मननम् पारजन मुततुल्य [ स्नेहनिर्भरास्पद ] मन्यसे इत्यर्थः ।

तव 'श्री लक्ष्मी सदा रमणीयते, रमणी इव आचरति । अत्र 'कर्तुं वयद् नलोपश्च' [ ३ । २ । ११ ] इति सूत्रेण उपमानभूतात् 'रमणी' इति कर्तृपदात् आचारार्थे 'वयद्' । [ अत एवास्य द्वित्वादात्मनेपदम् ] अत्र आचार वर्त्तनम् [ मुख-भोगसम्पादनम् ] रमणीतुल्या [ तव ] श्रीवर्त्तत इत्यर्थः । अत्रोपभोगसाधनत्वस्य साधारणधर्मस्य लोपः ।

'प्रियाभि' = कान्ताभि 'अमृतद्युतिदर्शम्' = अमृतद्युति चन्द्र अमृतद्युतेरिव दर्शनम् इत्यमृतद्युतिदर्श [ त्व ] दृष्ट आलोकित । अत्र 'उपमाने कर्मणि च' ( ३ । ४ । ४५ ) इति सूत्रेण 'अमृतद्युतिम्' इति कर्मणि उपपदे सति 'दृश' धातो भावे 'णमुल' 'तुमथं मेनेननेअमेन०—[ २ । ४ । ६ ] इति पाणिनिमृत्रमहाभाष्ये दृष्टेन 'अव्ययकृतो भावे' इत्यनेन अव्ययकृता भाव एवानुशासनात् । अत्र च 'कृन्मेजन्त [ १।१।२६ ] इति सूत्रेणाव्ययत्वम् । कपादिषु यथावि श्युप्रयोग' [ २ । ४ । ४५ ] इति 'दृश' वातेरिव 'दृष्ट' इत्यस्य अनुप्रयोगः । मनोहृत्वादिश्चात्र साधारणो भवो नोपात्तः । अत्र अमृतद्युति उपमानम्, राजा उपमेयः ।

तथा—'अत्र' = अस्या भुवि 'इन्द्रमज्ञारम्' = इन्द्र इव सञ्चरणम् इति तत्र तथोक्तम् । 'इन्द्र इव सञ्चरति' इत्यर्थः । अत्र 'उपमाने कर्मणि च' [ २।४।४५ ] इति पाणिनिसूत्रेण चकाराऽनुवृत्ते उपमानवाचके 'इन्द्र' इति कर्तरि उपपदे सति सम्पूर्वकान् 'चर' धातोर्भावे 'णमुल' प्रत्ययः । निर्भयत्वं साधारणधमा नोपात्तः ।

अथमत्र पञ्चे साधारणधर्मलोपविवेकः — प्रथमे 'अन्तःपुरीयमि' इत्यत्र मुखविहारस्यदत्वस्य, द्वितीये 'मुतीयमि' इत्यत्र स्नेहातिशयत्वस्य, तृतीये 'रमणीयते' इत्यत्र सन्तोषप्रदायित्वस्य, चतुर्थे 'अ' इत्यादिवाक्ये आत्मादवन्त्वस्य, पञ्चमे 'इन्द्रमज्ञार' मिल्यत्र निर्भयत्वादेः साधारणधर्मस्य लोपः । नदेव धर्मलोपे दश प्रकाराः ।

'उपमानानुपादाने द्विधा वाक्ययामागत्यो ॥ ३८ ॥

उदाहरणं यथा—'तस्या मुखेन सहजं गम्य नान्ते नवा नयनतुल्यम्' ॥ अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवाक्यत्वान्नयो [ कमलायो ] गम्यमानत्वाद् उपमानलोपः ।

अत्र च मुखेन गम्यम् इत्यत्र 'मुत्त यपेदम्' इति, 'नयनतुल्यम्' इत्यत्र 'नय' इति पदे 'नय' इति सम्भवति, तेन चानुविद्य गम्यन् परं प्राचान्मननं चै-



श्रीपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विप् च द्विधा । क्रमेणोदाहरणम् । † 'वदन मृगशा-  
वाच्या सुधाकरमनोहरम्' इति । अत्र 'सुधाकर इव मनोहरम्' इति वाक्ये [विग्रहस्ते]  
'उपमानानि सामान्यवचनै' [२ । १ । ५५] इति सूत्रेण कर्मधारयसमासे 'इव' इत्यस्य  
श्रीपम्यवाचकस्य लोपे 'समासगता वाचकलुप्ता' । ‡ 'गर्दभति धृतिपक्ष्य श्यक्त निनटन्  
महात्मनां पुरत' । अत्र 'गर्दभति' इत्यत्र गर्दभ इवाचरति इति विग्रहे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य  
क्विप् वा वक्तव्य' इति वार्तिकेन 'गर्दभ' इत्युपमानपदात् आचाराय क्विप्, क्विप् सर्वाप-  
हारी लोप । एवमश्रीपम्यवाचिन क्विपो लोप इति 'क्वियगता वाचकलुप्ता । नचेह उपमेय-  
स्यापि लोप 'निनटन्' इत्यनेनैव निदेशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयो ॥

'तस्या मुखेन' इत्यादौ 'रम्यम्' इति स्थाने 'लोके' इति पाठे अनयोऽुदाहरणम् ।  
अर्थात् 'रम्यम्' इति सामान्यधर्मानुपादानात् उपमानानुपादानाच्च 'वाक्यगता द्विलोपे  
उपमा' । 'नवा नयनतुल्यम्' इत्यस्य यथावस्थितमेव पाठे 'रम्यम्' इत्यस्य सामान्यधर्म-  
स्यासम्बन्धनात् 'समासगता द्विलोपे उपमा' ।

विष्मसासगता द्वेधा धर्मैवादिबिलोपने ॥

धर्म सामान्यधर्म, इवादि सादृश्यवाचक, एतयोर्द्वयोर्लोपे=युगपदनुपादाने क्विप्-  
प्रत्ययगता समासगता चेति द्वेधा ।

उदाहरणं यथा—'विधवाति मुखाब्जमस्या' । अत्र 'विधवाति' इत्यत्र 'विधुरि-  
वाचरति' इति विग्रहे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विप् वा वक्तव्य' इति वार्तिकेन विहितस्य साद-  
र्यवाचकस्य क्विप्प्रत्ययस्य सर्वापहारिलोप' सादृश्येनात्र मनोहर वम् । 'मुखाब्जम्' इत्यत्र  
'मुखम् अद्भुतमिव' इति विग्रहे 'उपमित भ्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे' [२ । १ । ५६]  
इति सूत्रेण समासे सति श्रीपम्यवाचकस्य इवादे तथा मनोहरत्वसौरभादेश्च सामान्य-  
धर्मस्य लोप । एवम्—'शशाङ्कवदना' इत्यादिवहुव्रीहिसमासेऽपि इयमेव 'धर्मवाचकलु-  
प्तोपमा' इत्या ।

'उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यन्वि' ॥ उदाहरणं यथा—

अरार्तिविक्रमालोकविकस्वरविलोचना ।

कृपाणोदप्रदोर्दण्ड स सहस्रायुधीयति ॥

अत्र 'सहस्रायुधमिवात्मानमाचरती'ति विग्रहे [वाक्ये] उपमेयस्यात्मनो लोप अर्थात्  
'उपमानादाचरे' [३ । १ । १०] इति सूत्रेण उपमानवाचकान् 'सहस्रायुधम्' इति  
कर्मपदान् आचारार्थे 'क्यन्' प्रत्यय । आचारोऽत्र दुर्धर्षवादि ।

'धर्मोपमेयलोपेऽन्या' ॥ धर्म = सामान्यधर्म उपमेयस्य एतयोर्लोपे=युगपदनुपादाने

† 'कन्दर्पोन्दरावृत् मृगालमृशा भुजा' इत्युत्तरार्धम् ।

‡ वृत्तुर्गति च पण्डानि विनिहन् परत्ननात्रार्थः इति प्रार्थम् ।

अन्या=अपरा एकविधा लुप्तोपमा । यथा—

‘यशसि प्रसरति भवत जीरोदयन्ति सागरा संवे’ । अत्र ‘जीरोदभिवात्मानमाचरन्तां’ति । अत्र उपमेय आत्मा, साधारणधर्म शुक्रता च लुप्ता [नोपार्ता] ।

‘त्रिलोपे च समासगा’=धमोपमानेवादिलोपे समासगता एका धमापमानवाचकलुप्ताऽन्या उपमेत्यर्थः । यथा—\* ‘राजते मृगलोचना’ इत्यत्र ‘मृगस्य लोचने इव लोचने यस्या’ इति विग्रहे ‘अनेकमन्यपदांशे’ [ २ । २ । २४ ] इति सूत्रस्थेन ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिसत्तरपदलोपश्च’ इति वात्तिकेन ‘मृगलोचने त्युपमानभूतस्य पूर्वपदस्य ‘लोचन’ शब्देन सह बहुव्रीहिसमासे उपमानवाचिनि ‘मृगलोचने’ इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोप सति इदमुदाहरणम्’ । एवमत्र उपमानभूतस्य ‘लोचने’ इत्यस्य, आप्त्यवाचकस्य ‘इव’ शब्दस्य ‘चञ्चलत्व’ रूपस्य च साधारणधर्मस्य लोपे (त्रिलोपे) समान्यगतेय लुप्तोपमा ।

‘तेनोपमाया भेदा स्युः सप्तविंशतिमन्यवा’ । इति ॥ पूर्णा षड्विधा, लुप्ताचैकविंशतिविधा इति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एतच्च निम्नन्यस्तकच्रेण सुखवेद्यम् । यथा—

	नामानि ।	उदाहरणानि ।
पूर्णोपमा ६	{ श्रौती :- { तद्वितगता १	मरभमम्भोरुहवन्मुखस्य ।
	{ समामगता १	कुम्भाविष स्तनौ पौनौ ।
	{ वाक्यगता १	हृदय मदयति वदन त्व । शरदि- न्दुर्यथा बाले । ।
	{ श्रौती :- { तद्वितगता १	मधुर मुधावदधर ।
	{ समामगता १	पल्लवतुल्योऽतिपेलव पाणि ।
	{ वाक्यगता १	चकितमृगलोचनाभ्या सहर्षा चपले च लोचने तस्या ।
लुप्तोपमा २१ सामान्यधर्मलोपे ५	{ श्रौती :- { समामगता १	वाच मुधा इव ।
	{ वाक्यगता १	मुखमिन्दुर्यथा ।
	{ तद्वितगता १	मनोऽश्मदन् ।
	{ श्रौती :- { समामगता १	श्रोष्ठेने विम्बतुल्य ।
	{ वाक्यगता १	पाणि पल्लवेन सम ।

मृगेन्द्रगमना श्यामा घोमला बोविलम्बना ।

उदाहरणं प्रिया मेय राजते मृगलोचना ॥ इति पूर्णम् ।

	नामानि ।	उदाहरणानि ।
प्रत्यये ५	{ क्यचि ० { आधारात् क्यचि १ अन्त पुरीयमि रणेणु ।	
	{ कर्मण क्यचि १ पार जन सुतीयसि ।	
	{ क्यटि १ { कर्तु क्यटि १ श्रीस्तव रमणीयते ।	
	{ कर्मणि णमुलि १ अमृद्युतिदर्श दृष्ट ।	
उपमानलोपे २—	{ कर्त्तरि णमुलि १ इन्द्रसच्चार सञ्चरसि ।	
	{ वाक्यगता १ तस्या मुखेन सदृश रम्य नास्ते ।	
इवादिलोपे २—	{ समासगता १ नवा नयनतुल्य रम्यमास्ते ।	
	{ समासगता १ मुधाकरमनोहर वदनम् ।	
सामान्यधर्म उपमानञ्च	{ किप्प्रत्ययगता १ गर्दभति श्रुतिपरं ध्यक्त निनदन् म-	
		हात्मना पुरत ।
एतयोर्धर्मयोर्लोपे २	{ समासगता १ लोके न वा नयनतुल्यमास्ते ।	
सामान्यधर्म इवादिध्व-	{ वाक्यगता १ तस्या मुखेन सदृश रम्य लोके नास्ते ।	
एतयोर्धर्मयोर्लोपे —०	{ किप्प्रत्ययगता १ विधवति मुखाब्जमस्या ।	
उपमेयलोपे क्यचि १	{ समासगता १ मुखाब्जमस्या ।	
सामान्यधर्म उपमेयञ्च-	{ कर्मण क्यचि १ विकस्वरविलोचन सहस्रायुधीयति ।	
एतयोर्धर्मयोर्लोपे—१	{ कर्मण क्यचि १ क्षीरोदीयन्ति सागरा ।	
उपमानम्, इवादि, सामा-	{ समासगता १ राजते मृगलोचना ।	
न्यधर्मश्च एषा सर्वेषां लोपे		

[अथ रूपकस्य सामान्यलक्षणपूर्वक निरूपणम्]

१ उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।

यथा बाहुलता पाणिपद्मं चरणपद्मवः ॥६६॥

सकलालङ्कारप्राणभूता उपमा निरूपिता, सम्प्रति रूपक लक्ष्यलक्षणाभ्यां निरूपयति—  
‘उपमा’ इति । ‘तिरोभूतभेदा’=तिरोभूत प्रच्छादित अप्रकटित इति यावत् भेद=  
उपमानोपमेययोः वैधर्म्यं यस्या सा उपमा एव ‘रूपकम्’=रूपकालङ्कार ‘उच्यते’=  
कथ्यते ‘कविभि’रिति शेष । एवञ्च ‘उपमानोपमेययोर्द गुणसाम्याद्भेदारोपणं अर्थात्  
उपमेये उपमानस्याहर्थाभेदारोप तद्रूपक मिति फलित रूपकलक्षणम् । वामनोप्याह—  
‘उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्वारोपे रूपकम्’ [काव्या० सू० ३ । ६] इति । प्रकृतम्

[ प्र० ] ‘रूपकस्य सामान्यलक्षणं तदुदाहरणञ्च स्पर्शिकुरु’ [ उ० । अस्य  
पृ० १० । ० ।

‘वैधर्म्यं भेद’ इति पञ्चावन्म्विन आलङ्कारिका ।

अकृतेन रूपवत् क्रियत इति 'रूपक' निरुक्तिः ॥ उदाहरति—'यथा बाहुलता' इत्यादिना ।  
'बाहुलता = बाहु [भुजा] एव लता [वल्ली] इति बाहुलता । 'पाणिपद्मम्' = पाणिरेव पद्मम्  
पाणिपद्मम् । 'चरणपङ्क्तव' = चरण (अङ्घ्रि) एव पङ्क्तव इति चरणपङ्क्तव ।

अत्र उपमेये बाह्या उपमानस्य लताया कोमलत्वादिगुणासादृश्येन [ऐच्छिक] लता-  
त्वधर्मोप । नच लताबाह्योभेदज्ञाने सत्यपि ऐच्छिकत्वात् 'आहार्य' इति कथ्यते । एवं  
बाह्या लतात्वारोपेण 'बाहुर्लता एव' इत्युपमापेक्षया चमत्कारातिशय सहृदयसाक्षिक ।  
एवैव दिक् 'पाणिपद्मम्' 'चरणपङ्क्तव' इत्यादावपि होया ।

परमिदं 'समस्तरूपकस्य' उदाहरणम् । उक्तञ्च वाग्भट्टेन—

रूपकं यत्र साधर्म्यादर्थयोरभिदा भवेत् ।

गमस्त वा ऽसमस्त वा खण्ड वाऽखण्डमेव वा ।

क्रमश उदाहरणम् । तत्र समस्तं यथा—

कीर्णान्विकारालकशालमाना निवद्धतारास्थिमणि कुनोऽपि ।

निशापिशाची अचरदधाना महान्त्युलूकचनिफेकृतानि ॥

अत्र निशव पिशाची महान्त्युलूकचनिफेकृतानि दधाना कुतोपि व्यचरत् इति  
सम्बन्धः । उलूकचनय एव फेकृतानि । कीर्णोविक्षिप्तोन्धकार एव अलका कुटिलकेशा-  
र्त शालमाना शोभमाना । तथा निवद्धा तारा एव अस्थिमणयो यथा सा तथा । एव  
दर्शितरीत्या 'निशा एव पिशाची' इति तयोस्तयोर्द्वयोरर्थयोरभेदान् रूपकम् । तच्च ममास-  
वरेणात् गमन्तम् ।

असमस्तं तु पृथग विभक्त्या ज्ञेयम् । यथा—

गमार ण्य वृष मलितानि विपत्तिजन्मदुःखानि ।

इह धर्म एव रज्जु मत्स्मादुद्धरति निर्मग्नान् ॥

अत्र पृथक् पृथक् विभक्तिभावाद् असमस्तो रूपकालङ्कारः । खण्ड यथा—

अधर मुखेन नयनेन हृदि सुरभित्त्वमाज्जमिव नासिकया ।

नववशिनीवदनचन्द्रमसस्तरणा रमेन युगपद्विपु ॥

अत्र नववशिनी नवोटा, तस्या वदनमेव चन्द्रमा तस्येति रूपकम् । तरणा = युवान्  
नववशिनीचन्द्रमस मुखेनाधरम्, नयनेन रश्मिम्, नासिकया आज्जमिव सुरभित्वम् निपु =  
स्वदन्ते स्म । एवमत्र खण्डकरणात् खण्डरूपम् । 'आज्ज मिवेचन्नन्नेच्छा । अखण्ड  
यथा—

गोमूत्रा खलानुर्वन्नुर्वा मकुलपर्वताम् ।

निगाविलग्नवत्सुतेति स्म निगावः ॥

अत्र अखण्ड एव चन्द्रो निगाया विलग्नमल न्यात् अनोऽखण्ड रूपमेतत् ।

[ व्यस्तरूपकस्योदाहरणम् ]

॥ अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिष ।

घाहृ लते वसन्तश्रीस्त्वं न प्रत्यक्षचारिणी ॥ ६७ ॥

व्यस्त रूपकमुदाहरति—‘अङ्गुल्य’ इति । [ हे । श्रिये । ] ‘त्व न = अस्माकम् प्रत्यक्षचारिणी = नयनगोचर ‘वसन्तश्री’ मधुमासशोभा ‘असि’ इति शेष । ‘तथाहि-  
‘ते’ = तव ‘अङ्गुल्य’ = करशाखा ‘पल्लवानि’ = कोमलपत्राणि ‘नखार्चिष’ = नखानां करजा-  
नामर्चिष किरणा ‘कुसुमानि’ = पुष्पाणि तथा ‘वाहृ’ = भुजे ‘लते’ = वल्लीया वृत्ते’ इति शेषः

अत्र अङ्गुलीपल्लवादीनां समासानाश्रयणाद् व्यस्त रूपकम् । इदन्तु बोध्यम्—  
‘अङ्गुल्य पल्लवानि’ इत्यादिरूपेण अत्र रूपकोदाहरणे लिङ्गभेदन्यसनेन रूपके लिङ्गभेदस्य  
दोषाभाव इति ध्यक्तीकृतम् । ‘शास्त्राणि चतुर्नवम्’ इत्याद्यभियुक्तोक्ति वचनभेदेऽपि  
दोषाभाव व्यनक्ति । एतद्विग्रहस्थले तु ‘मुख पद्मानि’ इत्यादौ दोष एव ॥ ६७ ॥

[ समस्तव्यस्तरूपकोदाहरणम् ]

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।

स्मितं मुखेन्दोर्ज्योत्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

उत्तरूपके स्तोक्तिं स्वयं सङ्गमयन् उत्तरार्धेन ‘समस्तव्यस्तरूपक’ मुदाहरति—‘इति’  
इति । ‘इति’ = उक्तम् ‘एतत्’ ‘अङ्गुल्य पल्लवानि’ इत्यादि ‘असमस्ताख्यम्’ = असमस्तसङ्ग  
रूपकम् । ‘पूर्वरूपकम्’ = पूर्वश्लोकोक्तं ‘वाहुलता’ इत्यादि तु ‘समस्तम्’ = समस्तरूपक ‘ज्ञेयम्’  
इति शेष । वाहुलतादीनां समासकरणात् ‘उपमानोपमेययो समासस्थले समस्त  
असमासस्थले तु असमस्तम्’ इत्यर्थः । असमस्तमेव ‘व्यस्तम्’ इत्युच्यते । ‘स्मितम्’ इति ।  
‘मुखेन्दो’ = मुखमेवेन्दु तस्य ‘स्मितम्’ हास्यम् ‘ज्योत्स्ना’ = चन्द्रिका ‘अस्ति’ इति शेष  
एतच्च समस्तव्यस्तरूपकम् इत्यर्थः । ‘मुखेन्दो’ रित्यत्र समासात् ‘स्मित ज्योत्स्ना’ इत्यत्र  
समासाभावादिति भावः ॥ ६८ ॥

[ सकलरूपकोदाहरणम् ]

॥ ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।

ध्रियन् मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥

सकलरूपकं प्ररूपयति द्वाभ्याम्—‘ताम्र’ इति । ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि’ = ताम्रा रक्ता  
पङ्कजं करशाखा एव दलानि पल्लवा तेषां श्रेणय राजय यत्र तत् । ‘नखदीधि-

(प्र०) ॥ व्यस्तरूपकस्य किमुदाहरणम् ? कथं तत्र रूपकसामान्यलक्षणं घटते ?  
इति स्पष्ट व्याख्याहि ? (उ०) अस्य पृ० प० २ ।

[ प्र० ] ॥ सकलरूपकस्योदाहरणं निमित्त्वा तत्र तस्य लक्षणं योजय ? [ उ० ]  
अस्य पृ० प० २ ।

- ‘वमन्न शीत्य’ मेरोपपाठयति ।

तिकेसरम्' = नखाना करजाना दीधितयो मयूखा एव केसरा किञ्जल्का यत्र तत् तादृशम् ।  
 'भवचरणपङ्कजम्' = भवत चरणौ (तव अङ्घ्री) एव पङ्कज कमलम् तत् 'भूपालै' =  
 राजभि 'मूर्ध्नि' = [ स्व- ] उत्तमाङ्गे 'ध्रियते' = उह्यते । 'धृज् धारणे कर्माणि निट् ।

अत्र चरणे पङ्कजत्वमारोपितम् यत् कमल शिगसि ध्रियते' एष चरणस्य पङ्कजत्वेन  
 रूपेण कृते तदनुगुणीभावाय ताम्राङ्गुलीषु दन्त्वम्, नखदीधितिषु केसरत्वमारोपितमीति  
 सकलाना पङ्कजावयवानामारोपणात् 'सकलरूपक' मिद रूपकम् ॥ ६६ ॥

[ उक्तोदाहरणे रूपकलक्षणयोजनम् ]

अङ्गुल्यादौ दलादित्वं पादे चारोप्य पञ्चताम ।

तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत्सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

उक्तोदाहरणे सकलरूपकस्य लक्षणा स्वयं घटयित्वा दर्शयति—'अङ्गुल्यादौ' इति।  
 'अङ्गुल्यादा' = अङ्गुलिप्रभृतौ 'दलादित्वम्' = दलश्रेणिन्वादिकम् 'पादे च' = चरणे च  
 'पञ्चताम' = कमलभावम् 'आरोप्य' = अध्यस्य तद्योग्यस्थानविन्यासात् = तस्य पङ्कजस्य योग्ये  
 स्थाने शिरसि 'विन्यासात्' = साधारणात् 'एतत् सकलरूपकम्' = 'सकलरूपक' सङ्गकमिदं  
 रूपकमित्यर्थः ।

एतदेव विश्वनाथप्रभृतिभि 'साद्र समस्तवस्तु विषय' वा रूपकमुच्यते । लक्षयन्ति  
 च—'अङ्गिनो यदि साद्रस्य रूपेण साद्रमेव तत्' इति । एवमुक्तोदाहरणे मूर्ध्नि धारणा-  
 रूप यत्साधारणो धर्मः, तस्य उपमानभूते पङ्कज एवान्वयौचित्यात् 'मयूरव्यसकादयश्च'  
 [ २ । १ । ७२ ] इति सूत्रेण 'चरणमेव पङ्कजम्' इति रूपकसमाप्तम्, नतु 'उपमित  
 व्याप्रादिभि मामान्याप्रयोगे' [ २ । १ । ५६ ] इति सूत्रेण 'चरण पङ्कजम् इव'  
 इत्युपमितममान, उपमेयस्य (चरणस्य) मूर्ध्नि धारणायोग्यत्वात् । इत्यर्थः—

'यत्र अङ्गिन तददनाद्य रूपेण शब्दोपात्त भवति तदेव 'सकलरूपक' मित्यलङ्कार-  
 शास्त्रविदामाशयः ॥

अन्योदाहरणान्तरं यथा—

यात्राप्राप्रपि वीररश्मिपतेनिग्यागधाराधरे

चरिद्धमापनिगर्वपर्वतभिदाभीम मुहुर्गर्जति ।

शत्रुर्गनयनाम्यशृण्विजुजाताऽनया सर्वतो

वर्धन्ते हृदिदन्तरेषु जगदानन्दा यश वन्दन्ता ॥

अत्र 'यात्राप्राप्रपि' इत्यादाववयवरूपगणम्, 'यश वन्दन्ता' इत्यवयविरूपगणम् ।

तु—अत्र यत्रापि वन्दन्ता इव' इत्युपमितममान प्राप्नोति 'यत्रापि एव वन्दन्ता'

इति रूपकसमाप्तोऽपि उभयो पाधवत्पाधवभावात् नन्देहमद्वर एवाय नतु रूपकमेवेति

\* प्रमाणवशात्—'समस्तवस्तु विषय' धाता अङ्गीकृता यदा इत्यन्तत्तम् ।

† प्रमाणवशात्—'सकलरूपक' मित्यलङ्कार शास्त्रेण ७० ] अङ्गुलीषु ५० ५० = १ ।

निश्चय इति चेत् ? उच्यते—‘जगदानन्दा’ इति सामान्यप्रयोगमम्भवात् तदप्रयोग एव चोपमितसमासशासनाधोपमितममास किंतु मयूरव्यमकादिवाङ्मयकमम एव तेन रूपक-मेवेद नोपमा । एवमन्यत्रापि साधकसाधकयोस्त्रयन ज्ञेयम् ॥ ७० ॥

[ अवयवरूपकस्योदाहरणम् ]

अकस्मादेव ते चरिड ! स्फुरिताधरपल्लवम् ।

मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माम्भ कणमञ्जरी ॥ ७१ ॥

[ अवयवरूपकस्य लक्षणयोजनम् ]

मञ्जरीकृत्य घर्माम्भ पल्लवीकृत्य चाधरम् ।

नान्यथाकृतमप्रास्यमतोऽवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

अवयवरूपकं प्ररूपयति—‘अकस्माद्’ इत्यादि द्वाभ्याम् । हे ! ‘चरिड’ =ममधिक-कोपने ‘ते’=तव ‘मुखम्’=आननम् ‘अकस्मात्’ एव=निर्हेतुकमेव ‘स्फुरिताधरपल्लवम्’=स्फुरितं कम्पनायुतं अधरं निम्नोष्ठ एव पल्लवं पत्रं यस्मिन् तत्तादृशं सत् ‘मुक्तारुची’=मुक्तानां मूर्त्तिकानां रुचि इव रुचिः कान्तयो यासां तास्तादृशा ‘घर्माम्भ कणमञ्जरी’-घर्मांभगां स्वेदकणानां कणां त्रिन्दव एव मञ्जर्यं शिञ्जर्यं तां ‘वत्ते’=वारयति ॥

अत्र काव्ये ‘घर्मांभ मञ्जरीकृत्य’=मञ्जरीत्वेनारोप्य अधरश्च ‘पल्लवीकृत्य’ पल्लवत्वेनारोप्य ‘आस्यम्’=मुखम् ‘अन्यथा न कृतम्’=पद्मत्वेन नैवारोपितम् ‘अतः अवयवमात्ररूपणात् ‘अवयवरूपकम्’ उच्यते इति शेषः । अत्र प्रस्तुते मुखे पद्मत्वारोप अर्थवशादेव उन्नेनव्यो भवति । इदमेव परं ‘एकदेशविवक्तिरूपकम्’ इत्युक्तम् । तथाहि—‘यत्रावयवनिर्हणत्वाद् अवयवविनो रूपणं गम्यते तदेकदेशविवक्तिरूपकम्’ इति प्रतापस्वरूपे । उदाहरणं यथा—

प्रमाधिनाशावलयान्तरालं शौर्याकरं काकतिवीरस्त्रं

विकस्वरेर्वासनया त्रिलोकीं गुणप्रसूनं मुरभीरुरोति ॥

अत्र अवयवानां गुणानां प्रसूनत्वरूपेण नृपते कल्पशास्त्रित्वं निरूप्यते, परन्तु तद्व्ययम् न तु साक्षादङ्गितया शब्देन प्ररूपितम् । यथा वा—

‘मथिताद्वैरिवाराशेर्भुनामन्दिरभूषिता । जाता प्रतापस्त्रस्य कीर्तिलोकान् धिनोत्यमूर्त्’ ॥

अत्र वैरिजनस्य वाराशेत्वरूपेण भुजस्य मन्दराद्रित्वरूपेण च जातायां कीर्तं सुशान्वमर्थादापत्तिः, लोकानाममरत्वबेत्येकदेशविवक्तिरूपकम् । यथा वा—

माधुर्यं मधुभिः पूर्णं दशनद्वुतिकेशरम् ।

गोपनित्रालिनिष्पीतं पद्मालि । वदन् हरे ॥

अत्र माधुर्यादा मधुत्वारोपः शब्दः, वदने पद्मत्वारोपस्त्वर्थः । यथा वा—  
‘नमोऽगस्त्यमुखां क्राडन्यान्तःकान्ते’ इति । अत्र मुक्ताभ्योपमेये अवयवे आरोप्यमा-  
रत्वेनेत्यस्य मगधोपमानस्य शब्दानुपात्तवन्, ममारे पद्मत्वारोपश्च शब्दः इत्येकदेशवि-  
वर्तनवन्त्येवमिति ॥ ७१ ७२ ॥

[ अवयविरूपकस्योदाहरणम् ]

‘वलिगतभ्रु गलद्घर्मजलमालोहितेक्षणम् ।

विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपंकजम् ॥ ७३ ॥

[ अवयविरूपकस्य लक्षणायोजनम् ]

अविकृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवाराविन्दताम् ।

आसीद्गमितमत्रेदमनोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

अवयविरूपक प्रत्ययति—‘वलिगतभ्रु०’ इत्यादिना द्वाभ्याम् । ‘वलिगतभ्रु’=वलिगते चलिगते भ्रुवा यत्र तत्र चान्तिभ्रूद्वन्द्वमित्यर्थः ‘गलद्घर्मजलम्’=गलन्ति प्रच्यवन्ति घर्म-जलानि स्वेदवारोणी यस्मात् तत्तादृशम्, तथा ‘आलोहितेक्षणम्’=आ समन्तात् लोहिते शोणिते रक्ते ईक्षणे दृष्टो यस्य तत्र तादृशं सत् इदं ‘वदनपङ्कजम् = वदनमेव [मुखमेव] पङ्कजम् कमलम् ‘मदावस्थाम्’=मदो मद्य तस्यावस्था जीधुपानजर्जना विव्रिया ‘विवृणोति’=प्रकटो करोति ॥ ‘व्रज’ वरणे । स्वादि । विपूर्व । लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम् ।

अत्र दर्शिते काव्ये ‘मुखाङ्गानि’=मुखस्याङ्गानि भ्रूप्रभृतीनि ‘आवेकृत्य’=पङ्कजस्य अद्वत्वेनाऽनारोप्य ‘मुखम् एव ‘अरविन्दताम्’=पङ्कजत्वम् ‘गमितम् आसीत्’=पङ्कजत्वेना-रोपितमित्यर्थः ‘अत’ अवयविनो मुखस्यैव केवल रूपात् हेतो ‘इदम् अवयविरूपकम्’=‘अवयविरूपक नाम रूपक भवति ॥ अत्र भ्रुव उपमान दलम्, घर्मजलस्य उपमान मकरन्द लोहितेक्षणस्य उपमान परागरागध्रुमरो भ्रमरो नोपात्त इति । एतदेवाधुनिके ‘निरङ्गम्’ इत्युच्यते । यदाह प्रकाशकार—‘निरङ्ग तु शुद्धम्’ इति । उदाहरणं यथा परिङ्कत-राजानाम्—

बुद्धिर्दीपकला लोके यथा सर्व प्रकाशने ।

अबुद्धिस्तामसा रात्रिर्यथा निश्चित्र भागते ॥

अत्र एषऽयमपि मापेक्षरूपकसंघातात्मकविविहान निरवयवम् । मालात्मकव-विविहानं केवलम् । यथा वा मम—

दुष्टो जनो मदाहालाहल लोके विलोक्यताम् ।

यत्सदादेव साधूना प्राणा नयन्ति नक्षत्राणां ॥

अत्र महाहालाहलविषयस्य कृष्णश्वेतादिरूपावयवानामनपेक्षणात् निरवयव रूपकम् ।

[ एकाङ्कादिरूपकभेदानां प्रत्यगमम् ]

मदपाटलगण्डेन रङ्गनेत्रोत्पलेन ते ।

मुखेन मुग्ध सौप्येप जनो रागमय कृत ॥ ७५ ॥

[ प्र० ] ‘प्रवर्तमानपञ्चोदाहरणं लिखितं तस्य नामनप्रकारः स्पष्टीकृतः ।

[ उ० ] अत्र प. ५. ।



‘एकाङ्गरूपकं चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरौ ॥७६॥

अवयवरूपकस्य भेदान् दर्शयितुकाम प्रथम तस्य ‘एकाङ्गरूपक’ नाम भेदमात्रे—  
‘मदपाटल’ इत्यादि द्वाभ्याम् । ‘एष जनः’=मल्लक्षण , ‘ते’=तव ‘मदपाटलगण्डेन’=  
भेदेन पाटलौ श्वेतरक्तौ गण्डी कपोलौ यस्य तादृशेन ‘रक्तेनत्रोत्पलेन’=रक्ते लोहिते नेत्रे  
नयने एव उत्पले यस्य तथाभूतेन ‘मुखेन’=आनेनेन ‘मुग्ध’=मोहित तथा ‘रागमय’=  
रागो लोहित्यम् अनुरागश्च तन्मय रागपूरितः इत्यर्थः ‘कृत’=सम्पादित ॥

‘एतद्’=दर्शितप्रकारम् ‘एकाङ्गरूपकम्’ नाम रूपकम् ‘रक्तेनत्रोत्पलेन’ इत्यत्र केवलमे-  
कस्यैव नेत्ररूपस्याङ्गस्य उत्पलत्वन रूपणात् । ‘एवम्’=इत्यम् ‘द्विप्रभृतीनि अपि अङ्गानि  
रूपयन्ति’ कवय इति शेषः । तेन ‘द्वयङ्गरूपकम्, त्र्यङ्गरूपकम्’ इत्यादीन्यन्यान्यपि रूपकस्य  
नामानां [विशेषा] ज्ञेयानि । तेषु विशेषमाह—‘योगायोगौ’ इति । ‘अत्र’=अवयवरू-  
पके ‘योगायोगौ’=आरोप्यमाणानां परस्पर सम्बन्धो योगः तदभाव अयोग योगश्च अयो-  
गश्च तां ‘भिदाकरौ’=भेदकौ विशेषकौ ज्ञेयौ, अर्थात् द्विप्रभृत्यङ्गारोपणेषु आरोप्यमाणानां  
परस्पर सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां कृत्वा युक्तरूपकमयुक्तरूपकमिति भेदद्वयमपि भवति । तदेवा-  
दनुपद दर्शयति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

[युक्तरूपकस्योदाहरणकथनम्]

स्मितपुष्पोज्वलं लोलनेत्रभृद्भूमिदं मुखम् ।

इति पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या युक्तरूपकम् ॥७७॥

युक्तरूपकमुदाहरति—‘स्मित’ इति । ‘स्मितपुष्पोज्वलम्’=स्मितम् [हास्यम्] एव  
पुष्पम् [कुसुमम्] तेनोज्वलम् निर्मलम् । लोलनेत्रभृद्भूमिदं=लोले [चपले] नेत्रे [नयने]  
एव भृत्ता [भ्रमर] यत्र तत् तथाविधम् ‘इदं’ [कान्ताया] ‘मुखम्’ अस्ति ‘इति’=उक्तप्रका-  
रेण ‘पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या’=अर्थात् स्मिते पुष्पत्वस्यारोपणात्, नेत्रे भ्रमरत्वस्य च आरोप-  
णात् ‘युक्तरूपक मिदम् । भोजराजस्तु—पुष्पभृत्तादीनामन्योन्य योगोपपत्त्या ‘युक्तरू-  
पक’ मिदमन्याशय प्रकटीचकार । किञ्च—मुखस्य अवयवयोरेव स्मितनेत्रयो यथाक्रमं पुष्प-  
भृत्तारोप कृत इत्यवयवारोपणाद् ‘अवयवरूपकमपीदम् । [न कस्य नन्दन मुभु]  
मुरभिश्चक्षितानिलम्’ इति परारम्भः ॥७७॥ \*

[अयुक्तरूपकस्योदाहरणम्]

इदमाद्रिस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

इति ज्योत्स्नोत्पलायोगादयुक्तं नाम रूपकम् ॥७८॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति—‘इदम्’ इति । ‘आद्रिस्मितज्योत्स्नम्’=आद्रि मरम स्मितमेव

अचेत् [मृगमन्यने] म्वयमयुक्ता प्रभ्रादियोजना ।

[प्रः] “एकाङ्गरूपकभेदे का युक्तिः ? [३०] अस्य पृ० पं० १ ।

ज्योत्स्ना चन्द्रिका यत्र तत् 'त्रिग्वनेत्रोत्पलम्' = त्रिग्वे सप्ते नेत्रे एव उत्पले यत्र तत् तथाभूतम् 'इदम्' मुख्यम् अस्ति ।

'इति = दर्शितप्रकार 'ज्योत्स्नेत्पलायोमात्' = ज्योत्स्नाया चन्द्रिकाया उत्पलस्य च एतयोरारोप्यमाणयो अयोगात् अर्थात् चन्द्रिकाकमलयो एककालावच्छेदेन सम्यन्था नर्हत्वात् [उभयोरेवभिन्नकालिकत्वात्] 'अयुक्त नाम रूपकमेतत् । ['जगन्नेत्रेन्दुरस्माक कथ तापाय कल्पते'] इति उत्तरार्धम् । अन्वय स्पष्ट ॥७८॥

[विषमरूपकस्य लक्षणम्]

१ रूपणादङ्गिनोद्भानां रूपणारूपणाश्रयात् ।

रूपकं विषम नाम ललित जायते यथा ॥७९॥

[विषमरूपकस्योदाहरणम्]

१ मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।

नर्त्तिनभ्रलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥८०॥

विषमरूपक लक्षणोदाहरणान्यां दर्शयति—'रूपणात्' इति द्वाभ्याम् । 'अङ्गिन' = अवयविन प्रधानस्य 'रूपणात्' = आरोपकरणात् 'अङ्गानाम्' = अवयवानां विशेषणानां 'रूपणारूपणाश्रयात्' = रूपणस्य अरूपणानयो समाहार रूपणारूपण तस्य आश्रयण द्वाराकरण तस्मात् अर्थात् कस्यचिद् अङ्गस्य आरोपात् कस्यचिच्च अनारोपात् इद 'ललितम्' = मनोहरम् 'विषम नाम रूपक जायते । 'यथा'—उदाह्रियते । 'मदरक्तकपोलेन' = [इति]—मदेन = रङ्गवर्णभरण रक्तं = लोहिता कपोलां = गरटा यस्य तेन तथा 'नर्त्तिनभ्रलतेन' = नर्त्तिने चापल्य नीते भ्रुवा एव लते व्रतर्त्या यस्मिन् तत् तथाविधेन 'त्वन्मुखेन्दुना' = त्वन्मुखमेव इन्दुधृतेन करणभूतेन 'मन्मथ' = मदन 'भुवनत्रयम्' = त्रीनपि लोवान् 'मर्दितुम्' = उन्मथयितुम् 'अलम्' = ममथा भवति ।

अत्र 'त्वन्मुखेन' इत्यत्र अङ्गिनि मुखे इन्दुत्वारोप तदङ्गीभूतयो भ्रुकपोलयोर्मध्ये भ्रुवोर्लतात्वारोप कृत, कपोलयोस्तु न किमप्यारोपितम् इति वैषम्यात् 'विषम' नाम रूपकम् ॥ एवमन्यत्रापि ॥७९॥८०॥

[सविशेषणरूपकस्योदाहरणम्]

हरिपाद शिरोलज्जन्तुवन्ध्याजलाशुक ।

जयन्त्यसुरानि शङ्कसुरानन्देत्सवध्वज ॥ ८१ ॥

[उत्तररूपकस्य लक्षणयोजनाप्रकारः]

विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्दिदीदृशम् ।

पादे तददर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥८२॥

सविशेषणरूपक निरूपयति—‘हरिपाद’ इति द्वाभ्याम् । ‘शिरोलमजन्तुकन्याजला-  
शुकः’=शिरसि अग्रभागे लग्न सङ्गतं यत् जन्तुकन्यायाः गङ्गायां जलमेव अशुकं शुभ्रं  
छाद्यत यस्य स तथाविध ‘अमुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः’=अमुरेभ्यो ‘दत्तेभ्यो  
नि शङ्का अमुरराजवलिमर्दनात् निर्भया ये सुरा देवा तेषां य आनन्दोत्सव हर्षजनको  
महः तस्य ध्वज केतु एवविशेषणविशिष्ट ‘हरिपाद’=हरेर्वामनावतारस्य विष्णोः पादः  
अङ्ग्रे [कर्तृपदम्] ‘नयति’=सर्वोत्कषेण वर्त्तते अतोऽसौ कन्यारोष्युभिर्नम्य इति भावः ।  
उक्तोदाहरणे सविशेषणरूपकस्य सङ्गतिं स्पष्टीकरोति—‘विशेषण०’ इति ।

अत्र ‘विशेषणसमग्रस्य’=विशेषणोपेतस्य ‘केतो’=ध्वजस्य ‘यत् ईदृशम्’=वर्णित  
‘रूपम्’ अस्ति इति शेषः । ‘पादे’=अङ्गौ तदर्पणात् तस्यारोपात् ‘सविशेषणरूपकम्’  
इति नाम्ना रूपक ज्ञेयम् । अर्थात् उक्तविशेषणविशिष्टो यो हरिपाद यच्च हरिहतामुरेभ्यो  
शङ्कारहितानां देवानामानन्दोत्सवे ध्वज तयोः सविशेषणयोः एव गम्यमानसादृश्ययोः पर-  
स्परमुपमानोपमेयभावः ।

॥ एवञ्च—‘विशेषणविशिष्टयोरप्रकृतयोः प्रकृतेऽभेदारोप सविशेषणरूपक’ इति  
निष्कर्षः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

[ विरुद्धरूपकस्योदाहरणम् ]

‘न मीलयति पद्मानि न नमोऽप्यवगाहते ।

स्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥

[ उक्तोदाहरणे विरुद्धरूपकलक्षणयोगनम् ]

अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।

अत्र सन्दर्श्यते यस्माद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥

विरुद्धरूपकं प्ररूपयति—‘न’ इति द्वाभ्याम् । मानवर्ती नायिका प्रति कस्यचिन्नाय-  
कस्योक्तिरियम् । [ हे ! प्रिये ! ] ‘स्वन्मुखेन्दु’=तव मुखमेव इन्दुः ‘पद्मानि’=कमलानि ‘न  
मीलयति’=न मुकुलयति प्रकाशरहितत्वादिति भावः । ‘नम’=गगनघ्न ‘न अवगाहते’=न  
विलोडयति अर्थात् आकाशेऽपि न सवरति ऊर्ध्वताभावात् । [ केवलम् ] ‘मम असूनाम्’=  
मदोदयप्रणानाम् ‘हरणाय एव’=निश्चयेन हननाय ‘कल्पते’=समर्थो भवति । विप्रलम्भ-  
स्योद्दीपकत्वादिति भावः ।

‘अत्र’=उक्ते वाक्ये [ पद्ये ] ‘चन्द्रकार्याणाम्’=आरोप्यमाणस्य चन्द्रस्य शशिन-  
कक्षेणा पद्ममुकुलीकरणादीनाम् आकाशे सञ्चरणादीनाञ्च या ‘अक्रिया’=अचरणम्

[ प्र० ] सविशेषणरूपकस्य लक्षणलक्षणौ प्ररूपय ? तस्य निष्कृष्ट लक्षणस्य नियमः ?  
[ उ० ] अन्य पृ० प० १० ।

[ प्र० ] विरुद्धरूपकस्य लक्षणोदाहरणविवरणं विधीयताम् ? [ उ० ]  
अन्य पृ० प० १० ।

‘अन्यकार्यस्य=आरोप्यमाणचन्द्रभिन्नस्य कृतान्तस्य यत् ‘कार्यम्’=प्रहरणाख्यम् तस्य ‘क्रिया’=करणम् ‘यस्माद्’=हेतो ‘सन्दर्श्यते’=उपनिबध्यते तस्मात् ‘विरुद्धम्—नाम रूपकम्’ ज्ञातव्यमिति शेष । अथ भाव—उपमेयभूतस्य मुखस्य उपमानाभेदेन उपमानगतकार्य—कारित्वमेव युक्तं नत्वन्यत् तदत्रान्यकार्यकरणोपनिबन्धनात् अनौचित्यस्य विरोधस्यैवावभासः, तस्मात् ‘विरुद्ध’ मिदमुच्यते । एवञ्च—“ ‘आरोपविषये [ उपमेये ] आरोप्यमाणविरुद्ध-कार्यत्वरूपेण विरुद्धरूपक’ मिति फालितं लक्षणम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

[ लक्ष्यलक्षणयोजनैर्हेतुरूपकं निरूपणम् ]

‘गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वत ।

कामदत्त्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादय ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरो गिरि ।

कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

‘हेतुरूपक’ प्रपयति—‘गाम्भीर्येण’ इति द्वाभ्याम् । [ हे । राजन् ] त्वं ‘गाम्भीर्येण’=गम्भीरस्य भावः गाम्भीर्यम् तेन अक्षोभ्यत्वेन दुरवगाहत्वेनेत्यर्थः । ‘समुद्रोऽसि’=सागरोऽसि ‘गौरवेण’=गुरोर्भावः गौरवसारवत्त्वेन तेन ‘पर्वत’ असि’=महीधरोमि ‘लोकानाम्’=अधिजनानाम् ‘कामदत्त्वात्’=वाञ्छाप्रपूर्कत्वात् ‘कल्पपादय’=देवतस्त्रसि । अत्र सर्वत्र ‘हेतौ’ [ ० । ३ । ०० ] इति सूत्रेण हेतौ तृताया ।

‘गाम्भीर्यप्रमुख’ इति । ‘अत्र’=उक्ते पद्ये [ काव्ये ] ‘गाम्भीर्यप्रमुख’ हेतुभिः प्रस्तुते उपमेये राजनि ‘सागर’ गिरि कल्पद्रुमश्च क्रियते’=नाम आरोप्यते तत् तस्माद् इदं ‘हेतुरूपकम्’ इत्युच्यते । ‘आरोपविषये आरोप्यमाणगतहेतुभावारोपेण हेतुरूपक’ मिति लक्षणाकार इत्यर्थः ।

‘विध्वनाय’ प्रवृत्तयस्तु—एतादृशस्थले उल्लेखालङ्कारमाहुः । तल्लक्षणम्—

वचिद्वेदाद् प्रदीतृणां विषयाणां तथा वचित ।

एकस्यानेकधोलेखो यः स उल्लेख उच्यते ॥

उदाहरणं यथा—[ तथैव ]

प्रिय इति गोपबधूभिः मिश्रुरिति वृद्धरधीश इति देव ।

नारायण इति भर्तृर्त्वेन्यग्राहि योगिभिर्देव ॥

अत्रकस्यापि नगवत् तत्तद्गुणयोगादनेकधोलेखे गोपबधूप्रवृत्तीनां रच्यतद्विधाययोगः प्रयोजकः ।

गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वत’ इत्यादेः चानेकधोलेखे गाम्भीर्यादिविषयेनेदं प्रयोजकः । अर्थात् एकस्यैव पुनो हेतुभेदेन समुद्रायनेकरूपगोहेन । उल्लेखनं विषयावरणं रूपमिति यावत् ।

‘चन्द्रालोके’ तु—

बहुभिर्वहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते ।

स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्दुः काल शत्रुभिररक्षि स ॥

यथाऽत्र एक एव राजा कामत्वादिरूपेणोल्लिखित एवमेव मूलदर्शित हेतुरूपको-  
दाहरणेऽपि एक एव राजा समुद्रत्वादिरूपेणोल्लिखित । ‘ऐक्षि’ इति दर्शनार्थकात् ‘ईक्षि’  
धातो कर्मणि तड् । एवमन्यत्राप्युक्तम् । अपिच—

यम प्रतिमहीभृतां हुतवहोसि तन्नीवृतां

सता खलु युधिष्ठिरो धनपतिर्वनाकाङ्क्षिणाम् ।

गृह शरणमिच्छतां कुलिशकोटिभिर्निर्मित

-त्वमेक इह भूतले बहुविधो विधात्रा कृत ॥ [ परिडतराज ]

इत्येवमादिस्थले उल्लेखो दण्डमते ‘हेतुरूपक’मेव ॥ =५, =६ ॥

[ श्लिष्टरूपकप्ररूपणम् ]

‘ राजहंसोपभोगार्ह भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।

साखि ! चक्राम्बुजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥

‘श्लिष्टरूपक’माचष्टे—‘राजहंसो’ इति । हे । साखि ! ‘=आलि । ‘तव इदम्’=  
दृश्यमानम् ‘चक्राम्बुजम्’=चक्रमेव श्रम्बुजम् मुखकमलम् ‘राजहंसोपभोगार्हम्’=राजहंस-  
पक्षिविशेष राजप्रेष्ठश्च तस्य उपभोगार्ह भोगयोग्यम् ‘भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम्’=भ्रमर कामुक  
भृङ्गश्च तस्य प्रार्थ्य कामनीय सौरभ सौगन्ध्य यस्य तत् तथाविजम् ‘आस्ति’ इति शेष ।  
‘इति’ उक्तरूप ‘श्लिष्टरूपकम्’=श्लिष्टशब्दनिगन्धन श्रेयालङ्कारानुप्राणितत्वाद् उक्तनामक  
रूपक भवतीत्यर्थ । अयमाशय —अत्र राजहंसोपभोग्यत्वादिरूप साधारणधर्म सच  
श्रेयोऽपि इति श्रेयमूलकत्वात् ‘श्लिष्टरूपक’ मेतत् ।

‘राजहंसस्तु कादम्ये कलहमे नृपोत्तमे’ इति हंममेदिन्या । ‘भ्रमर कामुके भृङ्गे’ इति  
मेदिनी ।

श्लिष्टरूपस्योदाहरणान्तर यथा—

कमलामोदरोलम्बो महत्पद्मजयाशुमान् ।

योगिनिमहसोऽय भवताङ्गवतापभिन् ॥

अत्र कमलाया [ धिय ] मोद हर्ष [ विक्राम ] एव कमलानाम् आमोद ,  
मदना मता पद्म किञ्चिपमेव पद्म कर्दम तस्य जये नाशे अशुमान् रवि , योगिनां चित्त-

शब्द न सम्भावितोऽपि शास्त्राया ग्रन्थगाव्यमयाद बालयुद्धिद्व्याकुलताभयाद्यो-  
पेक्षेन ।

श्रुतिनिरोधवतां मानस चित्तमेव मानस तदास्य सर तत्र हम्ः पक्षी कृष्णस्य 'अयं भव-  
तापमेतत्=यसारदु खञ्चसक भवतात् एवमादेरूपेणारोप भवगवतो रोलम्बत्वारोपे हेतु ।  
अत्र वाचक श्रिष्टम् । परमिद मालारूपकम् श्रिष्टम् । यथा वा—

आहितापकरणभेषज । नरनाथ ! भवान् करोस्थितो यस्य ।

तस्य कुतोऽहिभय स्यादखिलामपि मेदिनां चरन् ॥

अत्र आहितानामपकरणमेव अहीनां [ सर्पाणां ] तापकरणमिति श्लेषमूलकेनारोपेण  
राजनि भेषजतादात्म्यमारोपितम् । कुत 'अहिभयम्' स्वपक्षभीति । 'महीभुजामहिभय  
स्वपक्षप्रभव भयम्' इत्यमर । 'कुत' पृथ्वीत 'हि' निधयेन भय भीतिर्वा । एवमिद  
श्लेषनिबन्धन रूपकम् । यथा वा—

अलौकिकमहालोक-प्रकाशितजगन्त्रय ।

स्तूयते देव ! मद्रशमुक्तारत्न न कर्भवान् ॥

अत्र अलौकिक लोकोत्तरो यो मह उत्सव तस्य आलोक दर्शनमेव अलौकिको  
महान् आलोको द्योत तेन प्रकाशित जगन्त्रय येन स तादृश । 'आलोको द्योतदर्शनौ'  
इत्यमर । मद्रशो महत्कुलम् तदेव मद्रशः उत्तमवेणु [ मुक्तोत्पत्तिस्थानम् ] तत्र मुक्ता-  
रत्न मौक्तिकश्रेष्ठ भवान् कर्न स्तूयते अपि तु सर्व स्तूयते इत्यर्थ ।

अत्र आरोपविषयारोपणीययो मत्कुलसद्वेणवो श्रिष्टमद्रशशब्देनाभिधानम्, राजनि  
मुक्तात्वारोपे कुलगतो वेणुत्वारोपो निमित्तमिति श्रिष्ट परम्परित रूपकमुच्यते । अत्र तु  
श्रिष्ट रूपकत्वांश एव उदाहरण श्रेयम् । इवमादि स्वयमूहम् । 'वश' सधेऽन्वये वेणां  
पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' इति हेम । 'रत्न स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमर ॥ ८७ ॥

[ उपमारूपकव्यतिरेकरूपकयोर्लक्षणम् ]

॥ इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद् गौणमुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥

उपमारूपकव्यतिरेकरूपके लक्षयति— इष्टम्' इति । 'गौणमुख्ययोः'=गुणादागत  
गौण अर्थात् [ आह्लादवत्त्वादि ] गुणसम्यग्भावे आरोप्यमाणाध्वन्प्रभृति 'गौण' मुख्यमिव-  
प्रथमप्रतीतिविषयत्वात् आरोपविषयो गुणादि 'मुख्य' तयो 'साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनात्'=  
अर्थात् साधर्म्यदर्शनात्=साधारणधर्मसम्यग्भावात् वैधर्म्यदर्शनात्=विरुद्धधर्मसम्यग्भावात् यथा-  
प्रथम 'उपमाव्यतिरेकाख्यम् रूपकद्वितयम् अस्ति इति शेष । गौणमुख्ययो साधारण-  
धर्मसम्यग्भावात् 'उपमाव्यतिरेकम्' । तयोरेव विरुद्धधर्मसम्यग्भावात् 'व्यतिरेकरूपक' इत्यन्यर्थः ।  
'यथा' इति अनुपपन्नमुदाहरति ॥ ८८ ॥

[ उपमारूपकस्योदाहरणम् ]

॥ अयमालोहितच्छाया मदेन मुखचन्द्रमाः ।

सन्नद्धोदयरगस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥ ८६ ॥

उपमारूपकमुदाहरति—‘अयम्’ इति । ‘मदेन’=मद्यपानजनितेन अवस्थाविशेषेण ‘आलोहितच्छाया’=आलोहिता ईषदक्ता छाया कान्तिर्यस्य स तादृश ‘मुखचन्द्रमा’=मुखमेव चन्द्रमा ‘सन्नद्धोदयरगस्य’=सन्नद्ध सम्यक् स्फुरन् उदयराय उदयकालिकलो-  
हितमा यस्य तस्य तथैविविधस्य ‘चन्द्रस्य’=शशिन ‘प्रतिगर्जति’=समानरागवन्त तादृश चन्द्र प्रति स्पर्धते, अर्थात् तमनुकरोति नतु मदशीभवति । चन्द्रस्येति सम्बन्धविवक्षया पृथी ।

अत्रारोप्यमाणस्य चन्द्रस्य तदभिन्नतया आरोपविषयो मुत्रमुपमेयम्, तस्योपम्यसूचन-  
कर प्रतिगर्जन समानोऽयम् तत्सम्बन्धादिदम्—‘उपमारूपकम्’ इत्युक्तं भवति । यथा  
वा मम—

‘गदोद्गिडतदोर्दण्डो मदाधूर्णक्षण क्षणम् ।

अमर्यवरेविक्रान्तिर्भीमोऽथ स्पर्धते बलम् ॥

‘बलम्’=बलभद्र श्रोत्राण्यत्रातरमित्यर्थ, भीमः भीमसेनो मध्यमपाण्डव । अत्रापि  
आरोप्यमाणस्य बलस्याभिन्नतया भीमसेन उपमेयम्, तस्योपम्यसूचनकर स्पर्धन  
समानो धर्म । तत्सम्बन्धादुपमारूपकमिदम् । ‘स्पर्धते’=अभिभवपूर्वकमावह्यते इत्यर्थ  
अन्यथा अरुर्मकवार्षीत्तर्दुर्वारा । ‘वोपदेव स्तु कविकल्पद्रुमे’ ‘स्पर्धते बलिन बली’ इति  
निर्भय ‘स्पर्ध’ धातु मरुर्मकमाचचत्ते ॥ ८६ ॥

[ व्यतिरेकरूपकस्योदाहरणम् ]

॥ चन्द्रमा पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमा ।

असमग्राण्यसौ शश्वद्यमापूर्णमण्डल ॥ ८७ ॥

व्यतिरेकरूपकमुदाहरति—‘चन्द्रमा’ इति । ‘देव’=सुरैः ‘असमग्र अपि’  
असम्पूर्णमपि ‘चन्द्रमा’=शशी ‘शश्वत्’=निरन्तरम् ‘पीयते’=आस्वाद्यते ‘मया [ तु ]’  
अदूर्णमण्डल’=सम्पूर्णमित्यर्थ ‘त्वन्मुखचन्द्रमा’=त्वन्मुखमेव चन्द्रमा ‘पीयते’=सादर-  
मालोक्यते इत्यर्थ । एकस्यैव म्रियापदस्यावृत्त्याऽन्वयः ।

अत्र चन्द्रो मुख्य, सुव गार्गाभीत मुख्यगोणयो मुख्यचन्द्रमगो सम्पूर्णत्वामपूर्णत्व-  
वचन्यमन्वयान् ‘व्यतिरेकरूपक’ मिदम् । ‘व्यतिरेकानुप्राणित रूपक व्यतिरेकरूपकम्’  
इति तद्वत्तत् । अर्थादत्र उपमानान् चन्द्राद उपमेयस्य मुग्न्यापूर्णमण्डलत्वस्वरूपत-

प्र० । असमग्रोदाहरति ननक्षण स्पष्ट घटयतु भवान् । [८७] अस्य  
प्र० ८७ ।

प्र० । असमग्रोदाहरति ननक्षण स्पष्ट घटयतु भवान् । ८७ ॥

योत्कर्ष सच व्यङ्ग्यः, तन्मूलत्वादेवास्योक्ता सज्ञा । ननु—व्यतिरेक एवायमस्त्वलङ्कारः ?  
नेति नूनम्, सादृश्यप्रतीतिपूर्वकमुपमानोपमेययोर्भेदे पर्यवसानाभावात् । वक्ष्यति च  
स्वयमेव—

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयो ।

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते ॥ इति ॥

इदमेव भोजराज 'व्यतिरेकवन्नामरूपक मित्याचष्टे । तथा च सरस्वतीकण्ठाभर-  
णस्य चतुर्थे परिच्छेदे उदाहृतम् ।

अनाघ्रात पुष्प किसलयमल्लुन कररुहै ,

अनाविद्ध रत्न मधुनवमनास्वादितरसम् ।

अखण्ड पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघ ,

न जाने भोक्ता कामिह समुपस्थास्यति विधि ॥

अत्र पुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्याफलानाम् 'अनाघ्रात' मित्यादिविशेषणापादितव्यति-  
रेकाणां प्रतीयमानसादृश्येन शकुन्तलारूपेण रूपणात् अर्थतः शब्दतश्च प्राधान्यमवधार्यत  
इति 'व्यतिरेकवत्' नाम रूपकमिदम् ।

एतदेव विश्वनाथेन 'अधिकास्तु वैशिष्ट्यम् इत्युच्यते, उदाह्रियते च यथा—

इदं वक्त्रं माक्षाद्विरहितकलङ्कं शशधरं ,

सुधाधाराधारधिरपरिणतं विम्बमधरं ।

इमे नेत्रे गात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये ,

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरं ॥

अत्र मुखादीनां निष्कलङ्कत्वादिना शशधराद्यपेक्षया आधिस्येन वैशिष्ट्यम् । चन्द्रादे  
अत्यन्तागम्भविन कलङ्गराहित्यादिविशेषणस्य मुखादावारोपणात् ।

[ आक्षेपरूपनिरूपणम् ]

१ मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्थमन्योपपत्तापि

न ते सुन्दरि ! संवादीत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥६१॥

आक्षेपरूपकं प्ररूपयति—'मुखचन्द्रस्य' इति 'हे ! सुन्दरि ! 'इत्थम् अन्योपपत्तापि' =  
वमलानां गवोचवारित्वेनोपपत्तापजनकस्य किंवा वियोगिजनानां पीडाजनकत्वेन सनापका-  
रिण चन्द्रस्य इति शेषः । 'चन्द्रत्वम्' = चन्द्रभावः 'ते' = तव 'मुखचन्द्रस्य' = मुखमेव चन्द्रः  
तस्य आस्यशशिनः 'संवादि' = गच्छाम् 'न' नास्तीत्यर्थः । चन्द्रः परानुपपत्तापयति तत्र  
सुगन्धुः गर्वान् आह्वयति त्वमुपमानभूतस्य परोपपत्तापिनश्चन्द्रस्य आक्षेपः प्रतिषेधवचनम्  
[ निन्दा ] इति 'इति' हेतोः 'एतत्' आक्षेपरूपकम् = आक्षेपपूर्वकत्वाद् रूपणस्य 'आक्षेप-  
रूपकम्' इत्यभिधीयते इत्यर्थः ।



नाय व्यतिरेक सादृश्यप्रतीत्यभावात् । नापि अपन्हुतिः प्रस्तुतस्य [मुखस्य] अनि-  
पेयात् चन्द्रत्वस्य आरोग्यमाणत्वेन प्रस्तुतत्वाभावाच्च, अपन्हुतीं प्रकृतनिपिद्धत्वस्य अप्रकृ-  
तस्यापनत्वस्य चावश्यकत्वादित्यलमतिविस्तरेण ॥ ६१ ॥

[ समाधानरूपकनिरूपणम् ]

**मुखेन्दुरपि ते चरिड ! मां निर्दहति निर्दयम् ।**

**भाग्यदोषान्ममैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ६२ ॥**

समाधानरूपक निरूपयति—‘हे ! चरिड ! ’=कोपने । ‘मम एव भाग्यदोषात्’=  
मदीयदिष्टदोषात् दुरदृष्टादिति यावत् ‘ते’=तव ‘मुखेन्दु’=मुखमेवेन्दु ‘अपि माम्’  
‘निर्दयम्’=निरुप यथा स्यात्तथा ‘निर्दहति’=नितान्त तापयति ‘इति’=एव रीत्या  
[ उक्ते काव्ये ] स्वयमेव तापकरत्वे हेतूपपादनात् अर्थात् अपोक्षितशकाया स्वय समाधा-  
नात् ‘समाधानरूपकम्’ इदमाख्यायते ॥ ६२ ॥

[ रूपकरूपकस्य निरूपणम् ]

**मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलतानर्त्तकी तव ।**

**लीलानृत्यं करोतीति रम्यं ‘रूपकरूपकम्’ ॥ ६३ ॥**

रूपकरूपक निरूपयति—‘मुखपङ्कजरङ्गे’ इति । ‘तव अस्मिन् ‘मुखपङ्कजरङ्गे’=मुख-  
मेव पङ्कजम् मुखपङ्कजम् मुखपङ्कजमेव रङ्गं नर्तनशाला इति मुखपङ्कजरङ्गम् तत्र ‘भ्रूलता-  
नर्त्तकी’=भ्रूरेव लता वल्लोति भ्रूलता, भ्रूलता एव नर्त्तकी ‘लीलानृत्यम्’=लीला विलास  
तद्धेतुकं नृत्यं ‘करोति’=विगते ‘इति’=एवमाकारम् एतत् ‘रम्यम्’=हृदयहारि ‘रूपकरूप-  
कम्’=रूपिन्यापि पदार्थस्य पुना रूपणान्तरकरणात् ‘रूपकरूपक’ नाम रूपकमुच्यते ।

अत्र पूर्वं मुखे पङ्कजत्वारोपणं कृत्वा मुखपङ्कजे रङ्गत्वारोपणं कृतं, तथैव भ्रुवि लता-  
त्वारोपणं कृत्वा भ्रूलतायां नर्त्तकीत्वारोपणं दर्शितं इति । परमिदं समासस्थले, असमासे  
तु एकस्मिन् वह्नानमारोपे हेतुरूपकं यथा पूर्वमुक्तम्, हेत्वभावस्थले तु मालावयविरूपक-  
नित्यपि बोध्यम्—उदाहरणं यथा—

मौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गम

क्रान्ते कर्मण कर्म नर्मरहमासुल्लामनावामभू ।

विद्या वक्रगिरा विभेरनवधि प्रावीर्यमाक्ष्णत्विषा

वाणा पञ्चशिलीमुगम्य ललनाचूडामणि मा प्रिया ॥

अत्र हेतोरनुनादनात् एकस्यामेवोपमेयभूताया प्रियाया बहूनां तरङ्गिणीत्वाद्विधर्मणा-  
न्तरेष्वदर्शनात् मालावयविरूपकम् । यथा सा मम—

नैनमगम्य मगे न्या तनुजना या मार्त्तम्याभिने

नन्तेवैगुण रङ्ग मृत्तमा क्राडा गते रदभुतम् - ।

- अत्र अन्तेऽपि उच्यते । तस्य नवनम् । ‘अत्र भुवो वृत्त’ [ ३० । १२११ ]

सत्यस्यापि सती विलासभरतः कामस्य मुख्या क्रिया

सा साभाग्यती मदीयहृदये कीर्णा निखाता नु वा ॥

अत्रापि एकस्यामेव साभाग्यवत्यां [नायिकायां] सरस्वाद्यनेकधर्माणामारोपदर्शनात्  
'मालावयविरूपक' बोध्यम् । अनयैव रीत्या एतादृशस्थले ऊहनीयम् । ६३ ॥

[ तत्त्वापह्वरूपकस्य लक्ष्यम् ]

॥ नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराशिमौ ।

एतानि केसराण्येव नैता दन्ताचिपस्तव ॥ ६४ ॥

[ तत्त्वापह्वरूपकलक्षणास्य लक्ष्ये योजनम् ]

मुखादित्वं निवर्त्यैव पद्मादित्वेन रूपणात् ।

उद्भावितगुणोत्कर्ष तत्त्वापह्वरूपकम् ॥ ६५ ॥

तत्त्वापह्वरूपक दर्शयति—'न' इति द्वाभ्याम् । 'एतत्' = ममीपतरवर्ति पुरोदृश्यमान-  
मित्यर्थे 'मुखम् न' = आनन न किन्तु 'पद्मम्' = कमलम् 'इमां नेत्रे न' = किन्तु 'भ्रमरां' =  
भृङ्गा 'तव एता दन्ताचिप न' = दन्तमयूखा न किन्तु 'एतानि केसराणि एव' = किञ्च-  
ल्का एव ।

अत्र काव्ये 'मुखादित्वम्' = मुखत्वादिधर्म 'निवर्त्य' = प्रतिषिध्य यत् 'पद्मादित्वेन' =  
पद्मत्वादिधर्मेण 'रूपणात्' = [अन्यदीयरूपेण ] रूपवत् करणात् अर्थात् मुखादिषु मुख-  
त्वादिप्रतिषेधपूर्वकपद्मत्वादिधर्मस्थापनात् हेतो 'उद्भावितगुणोत्कर्षम्' = उद्भावित प्राकट्य  
नति द्योतित इति यावत् गुणस्य उपमेयनिष्ठधर्मस्य [ मुखादां आह्लादकत्वकोमलत्वादे ]  
उत्कर्षे विच्छित्यातिशयो यस्य तत् इदं 'तत्त्वापह्वरूपकम्' = तत्त्वस्य प्रस्तुतस्य मुखादां  
मुखत्वादिधर्मस्य अपह्वेन अप्रस्तुतस्वरूपारोपणात् हेतो उक्तमञ्ज रूपकमित्यर्थ । रूप-  
वान्तरेषु उपमेयस्योपमानाभिन्नतया प्रतिपादनाद् यावानुत्कर्ष ततोऽप्यत्र प्रतिषेधपूर्वका-  
रोपेणोत्कर्षाधिक्यमिति सहृदयसाक्षिकम् । नचेयमपहनुति अत्र रूपके प्रस्तुतस्य धर्मिण  
प्रतिषेधेन धर्म्यन्तरस्यारोपकरणात्, अपहन्तुं प्रस्तुतधर्मप्रतिषेधेन धर्मान्तरारोपमत्वात् ।  
उभयोरदाहरणे चैतत्स्पष्टं स्वयमूढम् । केचित्तु—मादृश्यप्रतीतिद्वारारोपो रूपकम्, नच  
तथाऽपहनुतिरिति विशेष इत्याहु ।

विश्वनाथप्रभृतयानु—'रूपकं रूपिनारोपाट विषये निरपह्वे' इति विषये निरपह्ववि-  
शेषणप्रदानात् तत्त्वापह्वरूपकस्थलेऽपि अपहनुतिमेव स्थाकुर्वन्ति ।

[ रूपवस्योपमहार ]

न पर्यन्ता विकल्पानां रूपकापमयोरत ।

दिदमात्र दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ६६ ॥

[ प्र० ] तत्त्वापह्वरूपक लक्ष्यलक्षणाभ्यां नमतमेव विवेच्यम् । [ उ० ]

अस्य पृ. ५८ ५ ।



साक्षम् २	{	समस्तवस्तुविषयम्	१	“रावणावप्रहृलान्तम्” इत्यादि ।
		एकदेशविवर्ति	१	“लावण्यमधुभिः पूर्णम्” इत्यादि ।
निरङ्गम् २	{	मालारूपम्	१	“निर्माणार्कांशल धातु” इत्यादि ।
		केवलरूपकम्	१	“दासे कृतागसि” इत्यादि ।

इति रूपकचक्रम् ।

रूपकप्रकरणं समाप्तमित्यर्थः । चक्रं समुदायः ।

कुवलयानन्दे अप्यग्यदीक्षिते प्रकारान्तरेण रूपकं निरूपितम् तच्छिष्ययुद्धिवशाद्यामे-  
होपन्यस्यते । तथाहि—

विषयभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् ।

रूपकं तन्निधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥

अथ हि धूर्जटिः, नाक्षत्रेण दग्धा पुर क्षणात् ।

अथमास्ते विना शम्भुस्तार्तीयकः विलोचनम् ॥

शम्भुर्विश्वमवत्ययं स्वीकृत्य नमदृष्टिनाम् ।

अस्यां मुग्धेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥

माध्वीयमपरा लक्ष्मीरमुधानागरोदिता ।

अथ कलङ्गिनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते ॥

विषय्युपमानभूत पद्मादि, विषयस्तदुपमेयं वर्णनीयं मुखादि, विषयिणो रूपेण विषयस्य  
रञ्जनं रूपकम् । अन्यरूपेण रूपवतः करणात् । तच्च क्वचित्प्रसिद्धविषयभेदपर्यवसितं क्वचिद्भेदे  
प्रतीयमानं एव तदीयधर्मारोपमात्रपर्यवसितम् । ततश्च रूपकं तावद् द्विविधम् । अभेदरूपकं  
ताद्रूप्यरूपकं चेति । द्विविधमपि प्रत्येकं त्रिविधम् । प्रसिद्धविषयाधिक्यवर्णनेन न्यूनत्वव-  
र्णनेनानुभयोक्त्या चैव रूपकं षट्त्रिविधम् । अथ हीत्यादिसार्धश्लोकेनाभेदरूपकाणि । अस्यां  
मुग्धेन्दुनेत्यादिसार्धश्लोकेन ताद्रूप्यरूपकाणि । आधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्त्युद्देशकमप्रातिलोम्ये-  
नोदाहृतानि । ‘येन दग्धा’ इति विशेषणेन वर्णनीये राक्षि प्रसिद्धशिवाभेदानुरञ्जनाच्छिवस्य

‘निर्माणार्कांशल धातुश्चन्द्रिवा लोचचक्षुषाम् ।

वीटागृहमनङ्गस्य नेयमिन्दीवरेक्षणा ॥’

एते कृतागसि नवमुचितं प्रभृणा

पादप्रहार इति मुग्धे ‘नाव द्ये ।

एतत् षट्शेर-पुष्पाङ्कुर-वराट्काप्र-

र्यङ्गिणे गृहपदं ननु ना व्यथा मे ॥

‘तार्तीयकम्’ इति तृतीयमेष तार्तीयकम् । ‘तीयादीवक्रं स्वर्पिं वा वाच्यं’ इति

साधिका ।

पूर्वावस्थातो वर्णेनीयरजभावावस्थायां न्यूनत्वाधिक्ययोरवर्णेनाद्यानुभयाभेदरूपकमाद्यम् [१] ।  
 तृतीयलोचनप्रहाणोक्त्या पूर्वावस्थातो न्यूनताप्रदर्शनान्यूनताभेदरूपक द्वितीयम् [२] । न्यूनत-  
 वर्णेनमप्यभेददार्ढ्यापादकत्वाच्चमत्कारि विषमदृष्टित्वपरित्यागेन जगद्रक्षकत्वोक्त्या शिवस्य  
 पूर्वावस्थातो वर्णेनीयरजभावावस्थायामुत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपक तृतीयम् [३] ।  
 एवमुत्तरेषु तादृश्यरूपकोदाहरणेष्वपि क्रमेणानुभयन्यूनताधिक्यभावा समेया । अनेनेव क्रमेणो-  
 दाहरणान्तराणि—

चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकते ऽस्मिञ्छरया

वाद्यत चिरतरमभूत्सिद्धयूतो कयोद्यित् ।

एको वक्ति प्रथमनिहत कैटभ कसमन्य—

स्तत्त्व स त्व कथय भगवन्को हतस्तत्र पूर्वम् ॥

अत्र 'स त्व मित्यनेन य कमकैटभयोर्हन्ता गृहध्वजस्तत्तादात्म्य वर्णेनीयस्य राज्ञ  
 प्रतिपाद्य त प्रति कमकैटभप्रथमो पौर्वापर्यप्रश्नश्रवणेन तत्तादात्म्यदार्ढ्यकरणात्पूर्वावस्थात  
 उत्कर्षापेक्षयोरविभावनाद्यानुभयाभेदरूपकम् ।

वेगो देघा भ्रम चक्रे कान्तामु कनकेषु च ।

तामु तेयमन्यासक्त साक्षाद्भगा नराकृति ॥

अत्र गाक्षादिति विशेषणेन विरक्तस्य प्रसिद्धशिवतादात्म्यमुपदिश्य नराकृतिरिति  
 दिव्यमूर्तिर्नित्यप्रतिपादान्यूनताभेदरूपकम् ।

त्वय्यागते किमिति वेपत एष मिन्यु-

रव मेतुमन्यहृदत किमसौ विभेति ।

द्वीपान्तेरेऽपि न हि तेऽस्यवशवदोऽथ

त्वां राजपुगव । निपेतत एव लक्ष्मी ॥

अत्र त्व मेतुमन्यहृदिनि मेतोर्मन्यनस्य च कर्त्री पुष्योत्तमेन सह वर्णेनीयस्य तादा-  
 त्म्यसुत्वा तथापि त्वदागमन मेतुमन्याय मन्यनाय वेति समुद्रेण न भेतव्यम् । द्वीपान्त-  
 रान्तपि त्वदशवदनेन पूर्ववद्द्वीपान्तरे जेतव्याभावात्, प्राप्तलक्ष्मीकत्वेन मन्यनप्रसक्त्य-  
 नवभवेति पूर्वमन्यन उत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकम् ।

किं पश्यस्य क्षत्रं न हन्ति नयनानन्द विधत्ते न किं

शुद्धि वा म्हावेतनस्य कुम्भे नालोकप्राप्तेण किम् ।

वेष्टा त्वं नयस्य क्षत्रं आनाशुम्भनम्भने

दणं म्हाद्वेतेन वेष्टि त्वं नयस्येन विधायने ॥

अत्र त्वं शक्तानुमितिने वनेष्टे प्रतिद्वन्द्वद्वेष्टमाविष्टस्य तस्य च प्रसिद्धवत्-

रं म्हाद्वेतेन वेष्टि त्वं नयस्येन विधायने तदनुभय तादृश्यरूपकम् ।

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विवाहुरपरो हरि ।

अभाललोचन शंभुर्भगवान्वादरायण ॥

अत्र हरावपर इति विशेषणान्निष्पत्तिं तादृष्यत्पकम् । इदं विशेषोक्त्युदाहरणमिति वामनमतम् । यदाह—‘एकगुणहानौ गुणसाम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः’ [ ‘काव्या० सू० अध्या० ३ । सू० २३ । ] इति

किममुभिर्गर्तपितृर्जड मन्यमे मयि निमज्जतु भीमसुतामन ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुध स्मर ॥

अत्र दमयन्तीकृतचन्द्रोपालम्भे प्रसिद्धचन्द्रो न निर्याणकालिकमनःप्रवेशश्रुतितत्प-  
र्यविषयः, किंतु नलमुखचन्द्र एवेति । ततोऽस्याधिक्यप्रतिपादनादधिकताद्रूप्यत्पकम् ।  
रूपकस्य सावयवत्वनिरवयवत्वादिभेदप्रपञ्चनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् ॥ ६६ ॥

[ दीपकलक्षणम् ]

॥ जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्रवर्तिना ।

सर्ववाक्योपकारश्चेत् तमाहुर्दीपकं यथा\* ॥ ६७ ॥

प्रदीप सर्वदीपानां स्वयम्प्रभमनाश्रयम् ।

श्रये शान्त शिव देव मेधाध्वान्तनिवृत्तये ॥ १ ॥

क्रमप्राप्त दीपकं लक्षयति—‘जातिक्रिया०’ इति । ‘एकत्रवर्तिना’=एकास्मिन् यस्मिन्  
कस्मिन्नपि प्रबन्धघटनकारिणि आर्दा मध्येऽन्ते वा स्थितेन ‘जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिना’=  
जातिवाचिना क्रियावाचिना गुणवाचिना द्रव्यवाचिना पदेन ‘चेत्’=यदि ‘सर्ववाक्योपकार’=  
सर्वस्य वाक्यस्य य उपकारः अन्वययोग्यता अर्थात् स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थस्यान्वयोप-  
पत्तिर्भवति तदा तमलद्वार ‘दीपक’ नाम ‘आहु’=कथयन्ति । यथा एकदेशस्थितो दीपो  
बहिरन्तः सर्वं वेदमाभिज्वलयति एवमेव एववाक्यगतमपि जात्याद्यन्यतमवाचकं पदं वाका-  
क्षिन्यायेन वाक्यान्तरे प्रविष्टं सत् स्वार्थं द्वाराकृत्य तदर्थान्वयं सम्पादयतीति दीपकसाम्यात्  
‘दीपकम्’ इति बोध्यम् । अतएव ‘अप्यदीक्षितं रक्तम्-प्रस्तुतं कनिष्ठं समानो धर्मः प्रसङ्गा-  
दन्यत्रोपकरोति प्रामादार्पमारोपितो दीप इव रथायामिति दीपसाम्यादीपकम्’ इति । ‘सङ्गा-

[ प्र० ] दीपकस्य किं लक्षणम् ? [ उ० ] अस्य पृ० प० ११ ।

‘अलद्वारचन्द्रिवायमित्यमुक्तम्—

गुणजाति क्रियाद्रव्यवाचकेन पदेन तु ।

एवत्र वर्तिना सर्ववाक्याद्यो दीपकं भवेत् ॥ इति ।

तत्र गुणा=असाधारणधर्मा । जाति=नामान्य विविधवर्णवर्णितानि ‘जातिर्नान्य-  
नामान्यम्’ इत्यनुरोहे । विधा=वर्णनो व्यापारः । द्रव्यम्=द्रव्यवर्णनेन वर्णयितुं  
गोचरम् ।

याव' [५।३।६७] इति पाणिनिसूत्रेण इवार्ये 'कन्' प्रत्यय 'इति । 'यया' इति जातिगतम् क्रियागतम्, गुणगतम्, द्रव्यगतम्, इति चतुर्विध वक्ष्यमाणग्रन्थेनोदाहरति ॥ ६७ ॥

[आदिपादगत-जातिगतदीपकस्योदाहरणम्]

पवनो दक्षिणः पर्यै जीर्यै हरति वीरधाम ।

स एवावनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥ ६८ ॥

आदौ जातिगत दीपक दर्शयति—'पवन' इति 'दक्षिण' पवन' = दक्षिणानिलः 'वीरधाम' = वल्लीनाम् 'जीर्यै' = पुरातन शुष्क 'पर्यै' = पत्रम् 'हरति' = लाति । 'स एव' = पवन 'अवनताङ्गीनाम्' = सुन्दरीणां मानवतीनां 'मानभङ्गाय' = प्रणयकोपप्रशमनाय 'कल्पते' = ममया भवति । दक्षिणानिलस्य कामोद्दीपकत्वादिति भावः । एतेन वसन्तकालो व्यङ्ग्यते ।

अत्र पूर्ववाक्ये 'पवन' इति जातिवाचक पदं बहुव्यक्तिवाचकत्वात् । उत्तरार्धे च स एव पवन तच्छब्दपरामृष्टो गम्यते, तेनैव तदर्थान्वयनिर्वाहध, अर्थात् एकेनैव 'पवन' पदेन पशुगनसर्वपादं गहान्वयनिर्वाहकरणात् 'जातिगत दीपकम्' एतत् ॥ ६८ ॥

[आदिपादगत] क्रियागतस्य दीपकस्योदाहरणम्]

चरन्ति चतुरम्मोधिबेलोद्यानेषु दन्तिनः ।

चक्रवालाट्टिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥ ६९ ॥

क्रियागत उपरमुदाहरति—'चरन्ति' इति । 'दन्तिन' = दिग्गजा 'ते' = तव 'कुन्द-भाम' = माध्यर्दास्य [शुभा] 'गुणा' = यशसि च चतुरम्मोधिबेलोद्यानेषु = चत्वारः अङ्गोदय सानरा तेषां बेला ताराणि तामाम् [तेषाम्] उद्यानेषु आरामेषु चतुः सार्वर्तगन्धर्वोरानिषु तथा 'चक्रवालाट्टिकुञ्जेषु' = लोकालोकचलवत्तिलापिहितद्वारेषु 'चरन्ति' = भ्रमन्ति ।

अत्र पूर्ववाक्ये 'चरन्ति' इति क्रिया निदिष्टा, उत्तरार्धवाक्ये च चकारेण सैव परामृष्ट 'गुणा' इति पदेनाव्यन्वेति इति उभयत्रकक्रियान्वयप्रकाशनात् 'क्रिया [गत] दीप-कस्यम् । माध्य कुन्दम्' लोकालोकचक्रवान्' इत्युभयत्रामर । 'बेला' काले च सैन्यदन्ते वृत्तिसाम्ये । अस्त्रिमरुगे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' इति मेदिनी

=कोमलाभिः 'नवशाद्वलराजिभिः' =हरिततृणहरितिकृतप्रदेशपङ्क्तिभिः 'श्यामलाः' = श्यामवर्णा 'सज्जाता' इति शेषः ।

अत्र 'भुवश्च' इति चकारेण पूर्वार्धगतस्य 'श्यामला' इति गुणवाचकस्य पदस्यानु-  
कर्षणान् एकान्वय इति गुणदीपकमेतत् । तस्य च [गुणवाचकपदस्य] सर्वपादादिगत-  
त्वेन 'गुणगतमादिदीपक' मिदमुच्यते ॥ १०० ॥

[द्रव्यगतस्य आदिदीपकस्योदाहरणम्]

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।

कापि नीता कुतोप्यासन्नानीता देवतर्धयः ॥ १०१ ॥

द्रव्य[गत]दीपकमुदाहरति—'विष्णुना' इति । 'विक्रमस्थेन' = वामनावतारं कृत्वा  
त्रिभिः पद्भिः क्रममात्रेण विष्णुना दानवानाम् = बल्यादीनाम् 'विभूतयः' = राज्यश्रिय  
अनेका सम्पत्तय इत्यर्थः । 'क अपि' = कुत्रापि अजज्ञिते प्रदेशे 'नीता' = नाश  
गमिता 'देवतानाम्' = इन्द्रप्रभृतीनां पुराणाम् 'अर्धयः' = स्वर्गसम्पत्तयः 'कुत अपि' =  
अनिर्दिष्टास्थानान् आनीता 'उद्भाविता' = अभूवन् ।

अत्र 'विष्णुना' इति पदं द्रव्यवाचि विष्णोरेकत्वात् । एकव्यक्तिकं पदार्थो न जाति-  
रिति न्यायनिवृत्तः । तस्य च पूर्ववाक्ये अन्वितस्य काकाक्षिन्यायेन उत्तरवाक्येऽप्यन्वय  
इति 'द्रव्यदीपकम्' । तच्च पदं सर्वपादादिगतम् इति द्रव्यगतमादिदीपकमिदं बोध्यम्  
॥ १०१ ॥

[ दीपकान्तरनिरूपणप्रतिज्ञा ]

इत्यादिदीपकान्युक्त्वान्येव मध्यान्तयोरपि ।

वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित्तानि तद्यथा ॥ १०२ ॥

जात्यादिभेदेन चतुर्विधं दीपकमुक्त्वा तेषां जात्यादिवाचकपदानां मध्यान्तवास्यगत-  
त्वात् प्रवृत्तान्तरेण दीपकभेदं वक्तुं प्रतिज्ञां करोति— इति' इति । 'इति' = उक्त्या दिशा  
'आन्दीपकानि' = वाक्यादिपदगतानि दीपकानि 'उक्तानि' = वाक्यतानि दशितोदाहरणेष्वि-  
त्यर्थः । 'पदम्' = आदिपदगतदीपकवत् मध्यान्तयोर्वापि वाक्ययोः = 'कानिचित् तानि  
दीपकानि दर्शयिष्यामः' = निर्णयिष्यामः इति प्रतिज्ञा । 'तद्यथा' = इति वक्ष्यमाणोदाहरणा-  
भिप्रायेणोक्तम् । कानिचित् इति वाक्येन दिदृमात्रं दर्शयामः ग्रन्थगद्भिभिर्या मर्वाणि  
दर्शयितुं न शक्यन्त इति ध्वनितम् ॥ १०२ ॥

[ जातिगतस्य मध्यदापस्योदाहरणम् ]

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।

पश्यन्ति च पयोद्रेषु दृशो हर्षाभ्युगर्भिणी ॥ १०३ ॥

जातिगतं मध्यदापस्यमुदाहरति— नृत्यन्ति इति । यदावाल्गवर्गनमिदम् । 'कलापिनः' =  
नर्तिका मयरा निचुलोत्सङ्गे = निचुलस्य हिलनस्य मयनवेतनस्य उत्सङ्गे तन्प्रेषे



‘नृत्यन्ति’=नर्तनां तन्वते गायन्ति च’=केकां च कुर्वन्ति । तथा ‘पयोदेयु’=मेघेषु ‘हर्षा-  
श्रगर्भिणो’=आनन्दाश्रुमरिता प्रमोदजनितवाष्पधाराप्रवाहिनीरिति यावत् ‘दृश च’=  
दृष्टी अपि चक्षूषि इति यावत् वध्नन्ति=निरन्तर धारयन्तीत्यर्थः ।

अत्र ‘कनापिन’ इति जातिपद वाक्यमध्यगतम्, तस्य चकारबलेन वाक्यान्तरेऽपि  
परामर्शः, एवञ्च वाक्यमयगतत्वात् जातिगत मध्यदीपकमेतत् । ‘निचुलो हिज्जलोऽम्बुज’  
इत्यमरः ॥ १०३ ॥

[ क्रियागतस्य मध्यदीपकस्योदाहरणम् ]

मन्दो गन्धवहः क्षारो चन्धिरिन्दुश्च जायते ।

चर्चाचन्दनपातश्च शस्त्रपातः प्रवासिनाम् ॥ १०४ ॥

क्रियागत मध्यदीपकमुदाहरति—‘मन्द’ इति । ‘प्रवासिनाम्’=प्रोषितानां वियोगि-  
नाम् ‘मन्द’=मन्दगमन कोमल इति यावत् ‘गन्धवह’=समीरण ‘क्षार’=खर क्लेश-  
प्रद अगोष्ठ इत्यर्थः । ‘इन्दु च’=चन्द्रश्च ‘वन्धि’=अनल तद्वत्तापकरत्वात्, ‘चर्चा-  
चन्दनपात’=आर्द्रमज्जलवस्तुप्रक्षेप ‘चर्चा’ इति कथ्यते, चर्चारूपो यश्चन्दनपात चन्द-  
नप्रक्षेप स च ‘शस्त्रपात’=जायते’=भवति ।

अत्र ‘जायते’ इति क्रियापद मध्यवाक्यगत गन्धवहादिसकलवाक्यान्वयि इति क्रियाया  
मन्तरास्यगीपनत्वात् क्रियागत मध्यदीपकमिदम् ।

गुणगत मध्यदीपकं यथा—

तटिद्धिर्वारिवाहाणां योगस्त्रीभिः प्रवासिनाम् ।

क्षताभिः पादपानाशः समायाते घनागमे ॥ इति ।

अत्र ‘योग’ मयोग स च गुणो मध्यवाक्यगतः, तेन च सर्ववाक्यस्यान्वयात् गुण-  
गत मध्यदीपकमिदम् ।

द्रव्यगत मध्यदीपकं यथा—

मुहुर्विश्वं स्मृतं तन्नि रिभन्ति च मुहुर्दृष्टिः ।

मुहुर्नागं नयति बालक्रीडनक्रीतुको ॥ इति ॥

अत्र ‘दृष्टि’ रिन्ति द्रव्यम्, तस्य मध्यवाक्यगतस्य सर्ववाक्येनान्वयात् द्रव्यगत मध्यदी-  
पकमिदम् ॥ १०५ ॥

[ अन्त्यगतस्य जातिपदवाक्यस्योदाहरणम् ]

जलं जलधरोद्गरीर्णं कुलं गृहशिवगिडिनाम् ।

चलञ्च तटिनां दाम धलं कुसुमधन्वन ॥ १०६ ॥

रित्यर्थ एतत्सर्वं [त्रयम्] कुसुमधन्वन '—पञ्चवाणस्य 'वलम्'=सैन्यम् 'अस्ति' इति शेष । सर्वेषामेषा कामोदीपकत्वादित्याशय ।

अत्र 'वलम्' इति जातिवाचक पदमन्तगतम्, तेन च सर्ववाक्यस्यान्वयान् अन्त-  
जातिगतदीपकमिदम् । 'कुसुमधन्वन' कुसुम धनु र्यस्येति बहुव्रीहिः । 'वा सञ्ज्ञायाम्'  
[५ । ४ । ११३] इत्यनङ् ॥ १०५ ॥

[ क्रियागतस्य अन्तदीपकस्योदाहरणम् ]

त्वया नीलोत्पलं कर्णे स्मरेणाखं शरासने ।

मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत्समं कृतम् ॥ १०६ ॥

क्रियागतमन्तदीपकमुदाहरति—'त्वया' इति । [ हे ! प्रिये ! ] 'त्वया कर्णे'=श्रोत्रे  
'नीलोत्पलम्'—नीलकमल, 'स्मरेण'—मन्मथेन 'शरासने'—धनुषि 'अत्रम्'=सायकरूपम्  
'मया अपि'=त्वत्प्रणयकोपशान्तिपरेणापि अकृतोत्थन मया 'मरणे'=प्राणत्यागे 'चित्तम्'=  
चेत 'एतत् त्रयम्' नमम्=गुणपदेव 'कृतम् = सम्पादितमित्यर्थः । मानिनीं प्रति कस्यचित्  
नायकस्योक्तिरियम् ।

अत्र 'कृतम्' इति अन्तवाक्यगत क्रियापदम्, तेन सह सर्ववाक्यस्यान्वयदीपनात्  
'क्रियागतमन्तदीपक' मिदम् ।

गुणगतमन्तदीपक यथा—

इदमुज्जम्भते विम्ब भानोऽप्यनुजगत् ।

ममैव हृदय चरिड । मुखञ्च तव लोहितम् ॥ इति ॥

अत्र 'लोहितम्' इति गुणवाचि पदम्, तच्चान्तवाक्यगत तेन सह सर्ववाक्यस्यान्वयदीप-  
नान् गुणगतमन्तदीपकमिदम् ।

द्रव्यगतमन्तदीपक यथा मम—

आह्लादयति संसारमोक्षधीन् तर्पयत्यपि ।

प्रीप्मताप निहन्त्येष । शिर्षिर् किरणं शशी ॥ इति ॥

अत्र 'शशी' इति अन्तगत द्रव्यवाचिपदम्, सर्ववाक्यस्यान्वय दीपयति, अत इदं 'द्रव्य-  
गतमन्तदीपक' मुच्यते ॥ १०६ ॥

[ मालादीपकप्ररूपणम् ]

शुक्लं श्वेतार्चिषो वृद्धयै पक्षः पञ्चशरस्य स ।

स च रागस्य रागोऽपि यूना रत्युत्सवश्रिय ॥ १०७ ॥

इत्यादिदीपकत्वेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।

वाषयमाला प्रयुञ्जति तन्मालादीपक मनम् ॥ १०८ ॥

आद्यादिभिर्गुणभिर्गिटीकण दीपकभेदाग्रिहस्य नन्प्रति प्रकाशन्तरेण नर्देचिर्न दर्शयन्  
रक्षणपटनार्पव मालागत दीपकमुदाहरति—'आभ्याम्' शुष् इति । 'पक्ष' = सति 'पक्ष' =  
मागर्षिणम् 'श्वेतार्चिष' = सितमयूखस्य पाणिन 'वृद्धयै' = पूर्णाय 'नक्षत्रे' इति शेष ।

‘मच’=चन्द्र ‘पञ्चशरस्य -कामस्य वृद्धये’, ‘स च =काम ‘रागस्य =प्रीते वृद्धये’, स ‘राग  
अपि =‘यूताम्’=तस्मिन्नात्मा ‘रतुन्मवधिय’=रति भोग तस्य उत्सव उत्कण्ठाविशेष-  
जानिता क्रोडा मेव श्रो तस्या वृद्धये भवति ।

अत्र सर्वान्मित्रपि वाक्ये ‘वृद्धये’ इति पदस्यानुपज्ञ । तस्य च आदिवाक्यो-  
पात्तस्यापि पूर्वपूर्ववाक्यापेक्षिणो उत्तरोत्तरानुपज्ञवती वाक्यसमूहात्मिका वाक्यमालाऽस्तीति  
विन्निर्जनेविशेषशालि मालागत दीपकमिदम् ।

एतन्वच घटयति—‘इत्यादि०’ इति । ‘इति’ = अमुना प्रकारेण ‘आदिदीपकत्वे  
अपि =आदिवाक्यगत्येन ‘शुरू पक्ष इति जातिगुणवाचकेन सह [अपि] सर्ववाक्यान्वये  
मन्त्रापि ‘पूर्वपूर्वपेक्षिणी =पूर्वपूर्ववाक्यापेक्षां कुर्वती ‘वाक्यमाला =वाक्यसमुदाय मालेव  
प्रयुक्ता योजिता ‘तन् =अनो हेतो अर्थोत् उक्तैर्मयो दीपकैर्मयो विलक्षणशोभातिशय-  
नन्वत् मानागपक्रम इति =एतन्नामको दीपकालङ्कार ‘मतम्’=कविसम्मतामित्यर्थ । ‘पूर्व-  
पूर्ववाक्यापेक्षिणी’ इति नाम्ना वाक्यगत दीपक मालादीपक’मिति मालादीपकरूपसार ।

परिगतगङ्गापि प्राप्ता मत्तानुगेधेन ‘मालादीपक मुदाहृतम् यथा—

‘प्राप्त्येन रमो रगेन कविता काव्येन वाणी तथा

लोमान् रङ्गानुगारमिक मभ्य मभा चामुना ।

परिगतानलदग्धमानजगतीपयिषपाराधर-

‘उत्पन्नतथ’ तथा भग्नं भवता भूमण्डल भामते ॥

अत्र रङ्गैस्त्वपि वाक्ये ‘भागने’ इति क्रियापदस्य अनुपज्ञ , तस्य च अन्तर्वाक्यो-  
पात्तस्यापि पूर्वपूर्ववाक्यापेक्षिणा उत्तरोत्तरानुपज्ञवती वाक्यसमूहात्मिका वाक्यमाला पूर्ववद्  
‘तन्मन्त्रापि’ भग्नते । ‘विशेषशालि’ इति साहित्यसामुदाय—‘मालादीपकमाद्यशेद-  
कं मन्त्रागपक्रम इति लक्षणमुक्त्वा एतद्व्याख्यानम् । यथा—

यत्र विशेषणभाव पूर्व पूर्व प्रति क्रमेणैव ।

भजति पर परमेष्ठा ऽलङ्कृतिरेकावली कथिता ॥ १०७, १०८ ॥

[ विरुद्धार्थदीपकप्रकरणम् ]

अवलेपमनङ्गस्य वर्धयन्ति बलाहका ।

कर्षयन्ति तु घर्मस्य मारुतोद्धूतशीकरा ॥ १०९ ॥

अवलेपपदेनात्र बलाहकपदेन च ।

क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥ ११० ॥

विरुद्धार्थदीपक लक्षणयोजनापूर्वकमुदाहरति द्वाभ्याम्—‘अवलेपम्’ इति । ‘बलाहका’=वारीणा वाहका मेघा ‘अनङ्गस्य’=मदनस्य ‘अवलेपम्’ गर्वं ‘वर्धयन्ति’=समेधयन्ति । ‘मारुतोद्धूतशीकरा’=मारुतेन पवनेन उद्धूता उत्कम्पिता स्ववेगेनेतस्तत् सञ्चालिता शीकरा अम्युक्ता येषाम् एवम्भूता ते एव बलाहका ‘घर्मस्य’=प्रीप्मता-पस्य [अवलेपम्] ‘कर्षयन्ति’=कृशीकुर्वन्ति क्षपयन्तीत्यर्थः ।

उक्तोदाहरणे विरुद्धार्थदीपकस्वरूपं योजयति—‘अवलेपपदेन’ इति । ‘अत्र’=दर्शिते वाक्ये [काव्ये] ‘अवलेपपदेन’=कर्मभूतेन ‘बलाहकपदेन’=कर्तृभूतेन च सह ‘विरुद्धे क्रिये’=वर्धनकर्शनाख्ये ‘संयुक्ते’=सान्त्वये वर्त्तते । य एवंकत्र य वर्धयति स एवान्यत्र त कर्षयतीति विरोधः, तदेव विरोधरूपार्थस्य दीपनकरणात् ‘विरुद्धार्थदीपकमिदम् । पर-मिदमादिगतजातिदापकगुणादीपकयोः सद्विरोधो बोध्यः । ‘अवलेप’मित्यादिवाक्यगत गुणा-वाचि, तेन सह सर्ववाक्यान्वयात् । ‘बलाहका’ इति जातिवाचि पठेतेनापि सर्ववाक्यान्व-यादित्यधिकमपि हेयम् ॥ १०९, ११० ॥

[ लक्ष्यलक्षणाभ्यामेवार्थदीपकप्रकरणम् ]

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषा गणम् ।

आदत्ते चाद्य मे प्राणानर्सा जलधरावली ॥ १११ ॥

अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।

यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम् ॥ ११२ ॥

एकार्थदीपकः निरूपयति द्वाभ्याम् ‘हरति’ इत्यादि । वर्षाबालवर्णनम् । ‘अर्सा जल-

१ अलङ्कारचन्द्रिकाया मालादीपकम् [एकावली] यथा—

‘गार्गिनि गार्गिनि विटपा विटपे विटपे च पुष्पिताम्बुजा ।

नन्वे स्तम्भे मधुपा मधुपे मधुपे च मञ्जुल अनितम् ॥

गेहे गेहे मधुगिमया वाग्नी नापि दन्ता ।

अनेकैरेणरि उपरि प्राग्गर्गि काञ्चनाटे ।

अष्टावटं लसति वमलं तत्र तत्रैव ततः ।

एते ते विदग्धदिपाता पुष्पकेने स्तम्भान् ॥ इति ॥



[ दीपकचक्रस्योपसहार ]

१ अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

विकल्पानामवगतिर्विधातव्या विचक्षणैः ॥ ११५ ॥ \*

इति दीपकचक्रम् ।

दीपकमुपसहरति—‘अनेन इति । ‘अनेन एव प्रकारेण’=दर्शितवैचित्र्यमाग्रेण ‘दीपके’=दीपकाख्येऽलङ्कारे ‘शेषाणाम् अपि’=मदुक्तावशिष्टाणामपि ‘विकल्पानाम्’ भेदानाम् ‘अवगति’=बोध ‘विचक्षणैः’=कुशलं अलङ्कारशास्त्रप्रवणचेतोभिरित्यर्थः । ‘विधातव्या’=सम्पाद्या । मदुक्तीतिमनुरूपं मदनुक्ता अपि भेदा स्वयमूहनीया । कवि प्रतिभानामनन्तत्वात् सकलदीपकदीपन कर्तुमनुगमिति भावः ।

एते दीपकभेदा —आदिजातिदीपकम्, आदिक्रियादीपकम्, आदिगुणदीपकम्, आदिद्रव्यदीपकम्, मध्यजातिदीपकम्, मध्यक्रियादीपकम्, अन्तजातिदीपकम्, अन्तक्रियादीपकम्, मालादीपकम्, विरुद्धार्थदीपकम्, एकार्थदीपकम्, श्रुष्टार्थदीपकम् । [ १० ] द्वादश इहोक्ता ।

मम्मटाचार्यास्तु—दीपकमेव लक्षयन्ति । तथाहि—

सकृद्दृष्टिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥

अस्यायमाशयः —प्रकृत प्राकराणिकम् उपमेयम् । अप्रकृतम् अप्राकराणिकम् उपमानम्, तदात्मना तद्रूपाणां धर्मिणां धर्मस्य [ गुण ] क्रियादिरूपस्य सकृद्दृष्टिः = एकवारमेवोपादानं यत् तदेक दीपकम् क्रियादिदीपकमित्यर्थः । बह्वीषु क्रियासु सतीषु कारकस्य कर्त्रादिभेदेन षड्विधस्य मध्ये यस्य कस्यापि कारकस्य सा एव सकृद्दृष्टिरेव याऽस्ति तद् द्वितीय दीपकम् [ कारकदीपकमित्यर्थः ] । एवञ्च सामान्यतः क्रियादिदीपकं कारकदीपकमिति द्विप्रकार दीपकम् । एतेर्नवाभिप्रायेण आचार्यैः —‘प्राकराणिकाऽप्राकराणिकानाम् अर्थान् उपमानोपमेयानां धर्मं क्रियादि एकवारमेव यदुपादीयते तत् एवस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनात् दीपकम्’ इति स्वयं विवृतम् । एवञ्च दीप इव ‘दीपकम्’ । ‘सञ्ज्ञाया च’ [ ४।१।६७ ] इति पाणिनिमूत्रेण प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन सञ्ज्ञाया ज्ञायमानायामिवापि ‘सन्’ प्रत्यय इति पूर्वमप्यवोचाम । प्रस्तुताप्रस्तुतप्रकाशकत्वेन च सादृश्यं बोध्यम् । अपरे तु—प्रत्ययमुपात्तो धर्मः, प्रसङ्गादप्रकृतमपि दापयति प्रकाशयति मुन्दरीकरोति इति दीपकम् ।

[ प्र० ] वतिविश दीपकम् / किञ्च तस्य नामान्यलक्षणम् ? विशेषलक्षणानि

च गानि / वानि च तेषामुदाहरणानि / तत्र २ तेषां योजनाप्रकारश्च कटिषु / इति सर्वं मुदिविच्य लेख्यम् । [ उ ] दाशितप्रधानामुत्तरज्ञानं सतीरमृन्प्रत्यपरामगाराख्यं सम्पाद्यम् ।

‘नहि ह्यप्यस्य रथ्याप्राप्तादयोर्दृग्गणपुष्पकारकत्वेन जगामार्थं धृपितस्य नृपस्य अन्विष्य प्रथमपरिवेशेन च प्राप्तादिव च दायते’ इत्यप्यस्यदीक्षितः ।

‘दांसां दांसां इति ददादिकात् ‘दीप्’ धातोर्णिजन्तान् ‘यवुल्लृच्चा’ [ ३ । १ । ११३ ] इति सूत्रेण कर्तरि ‘यवुल्’ प्रत्यय । तस्य ‘यवोरनाकां’ [ ७ । १ । १ ] इति सूत्रेण अकदेश इत्याहु । सर्वथापितु—‘सकलवाक्योपकारकत्वं’ दीपकसामान्यलक्षणमिति फलितम् ।

यद्यपि दीपक इव तुल्ययोगितायामपि साधारणधर्मस्य सकृदुपादानम् तथापि ‘प्रकृतप्रवृत्तयो साधारणधर्मस्य सकृदुपादाने ‘दीपकम्’ । प्रकृतानामेव अप्रकृतानामेव वा साधारणधर्मस्योपादाने ‘तुल्ययोगिता’ इत्यस्त्यनयोविशेषः ।

अनन्यरथानयोविशेष — उभयोरनयोरुपमानलङ्कारस्य गम्यत्वाऽविशेषेऽपि अत्र [ दांप्ते ] अप्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयम् इति व्यवस्थित उपमानोपमेयभावः, तत्र [ तुल्ययोगिताया ] तु विशेषाप्रहणादच्छिद्यक स इति दीक्षितानामुक्तिः ।

तत्र प्रथमदीपक [ क्रियादिदीपकम् ] द्विविधम् । क्रियादीपकम् गुणदीपकञ्चेति । तत्राह, तत्राह—

चित्राणां भूषणं एवात्राणं फलं मणी केशरादेः सीहाण ।

तु नानि आर्यं त्वगत्रा कुतो विपन्ति अमुश्चाण ॥

अत्र वर्णनार्थेन प्रकृतानां वृत्तयः सूचनानां [ उपमेयानाम् ] तदुपमानत्वेन प्रकृतानां वर्णनार्थत्वात् स्वर्गेन क्रियावत्पदसाधारणधर्मस्य सकृदुपादानमिति ‘क्रियादीपक’ मिदम् । [ गुणदीपक ] इति द्वितीयं यथा—‘स्यामन्ना प्राग्प्रेग्याभि’ रित्यादि मूलोक्तम् । कारकदीपकञ्चेति—

स्वर्गनि रूपाणि वेत्ति विचलति निमिषति विलोकयति निर्यय ।

अनन्यरथेन वृत्तिरनुमिच्छति नवपरिणया प्रवृ शयने ॥

अत्रान्येन च क्रियावत्पदस्य ‘प्रवृ’ रिति कर्तृकारकस्य ‘शयने’ इत्यधिनगरणकारकस्य च कारकत्वमिति । अत्र मणी क्रिया प्रकृता ।

अत्रापि गायनाद्या सर्वा क्रिया प्रकृता । तासु एकस्यैव 'पुमान्' इति कर्तृकार-  
कस्य सकृदुपादानात् इदमपि कारकदीपकम् । एवमस्य भूयान् समादरो दृश्यते 'सुभाषित-  
रत्नसन्दोहयशस्तिलक' प्रभृतिषु महाकाव्येषु । अप्रकृतानामेव दीपक यथा—

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति

चेतश्चिरन्तनमघ चुलकीकरोति ।

भूतेषु किञ्च करुणां बहुलीकरोति

सङ्ग सतां किमु न मङ्गलमातनोति ॥

अत्र सर्वक्रियाणामप्रकृतत्वम् । तासु च सकृदेवोपात्तस्य 'सङ्ग' इति कर्तृकारकस्या-  
न्वयो दीपितः । प्रकृताप्रकृतानां यथा—

वसु दातुं यशोधतु विधातुमरिमर्दनम् ।

त्रातु च मादृशान् राजन् ! अतीवनिपुणो भवान् ॥

अत्र वसुदानस्वत्राणे प्रकृते, अरिमर्दनयशोधाने चाप्रकृते, तत्र सकृदुपात्तस्यैकस्य  
'नृप' कारकस्यान्वयः । अत्र 'दातुम्' इत्यादी तुमुन्प्रत्ययेन असत्त्वभूत एव भावोऽभि-  
धीयते 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्ते । एतच्च मञ्जूषादी कृदर्थविचारे स्पष्टम् । यथा  
वा मम—

चिनोति पापं कुर्वते विगर्हणां तनोति दुःखं किल हन्ति सघ्नयम् ।

विपत्तिमातत्य सतां प्रहृष्यति क्रमो विचित्रो ह्यसतां सनातन ॥

अत्राप्यनेकासु चयनादिक्रियासु एकस्य 'असता क्रम' इति सकृदुपात्तस्य कर्तृकार-  
कस्यान्वयः । एवमादिरीत्या सर्वत्रोक्तम् ॥ ११५ ॥

[अथ सभेदा आशृतिः]

‘अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरभयावृत्तिरेव च ।

दीपकास्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा ॥ ११६ ॥

आवर्त्तन्ते यदज्ञानाः घटीयन्त्रमिवातुरा ।

प्राणिनः सोऽहमेवाग्रिमं चिदानन्दमयोऽद्वयः ॥ १ ॥

दीपकं निरूप्य प्रथमप्राप्तं तत्प्रजातीयम् 'आशृतिः' नामानमलङ्कारं प्ररूपयति—'अर्था-  
वृत्तिः' इति । 'दीपकास्थानं = दीपकसम्भवे यत्र दीपकं तद्वैत्यर्थं', 'अर्थावृत्तिः पदावृत्तिः,  
उभयावृत्तिः एव च' = एतदुक्तानामवयवम् 'अङ्गद्वयमप्युद्दिष्टम्' कविभिरिति शेषः ।

‘तत्र वाक्यान्तर्गतपदप्रतिपादय्य अर्थस्य वाक्यान्तरे तत्प्रमानार्थव्यपदान्तरध्वरण-

[ प्र० ] ‘कति विधा आशृतेः ? कानि च तस्या उदाहरणानि ? तस्या तस्या  
आशृतेः उदाहरणं कृत्वा सामान्यादिगोपलक्षणं शोभय ? [ उ० ] अस्य पृ० ५० । २५, २६



निका पुन प्रतीति 'अर्थावृत्ति' । अर्थस्य=एकवाक्यार्थस्य वाक्यान्तरे पुनरुपस्थितित्यर्थः । पदस्य वाक्यान्तर्गतस्य आवृत्ति वाक्यान्तरे पुनरुच्चारण नाम 'पदावृत्ति' । एवमेकत्रोभयोर्यत्नयो [अर्थस्य पदस्य च] आवृत्ति. 'उभयावृत्ति' । एतदलङ्कारत्रय दीपकस्य विषये एव भवति इति बोध्यम् । एवञ्चात्रापि योगार्थो लक्षणम् ।

परन्तु—दीपके वाक्यान्तरे तत्पदस्य अग्रहणेऽपि वाक्यान्तरसम्बन्धिन पदस्य अनुपपत्तिरप्यत्र स्थिते आवृत्तौ तु तत्समानार्थकान्यपदस्य तत्पदस्यैव वा पुनरुपादान भवति नुभयोर्विशेषः ॥ ११६ ॥

[ अर्थावृत्तेर्दाहरणम् ]

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।

उन्मीलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति कुकुमानि च ॥ ११७ ॥

अत्र 'अध्वनि'मुदाहरति—'विकसन्ति' इति । 'कदम्बानि'=नीपा 'विकसन्ति'=प्रसरन्ति । 'कुटजद्रुमाः'=गिरिमालिका 'स्फुटन्ति' । 'कन्दल्यो'=मुल्मविशेषा. 'उन्मीलन्ति'=वकुम्भेन च=अनुनास्य [तत्पुपाणीत्यर्थः] 'दलन्ति'=स्फुटन्ति । अत्र 'विकसन्ति' इत्यर्थे 'दलन्ति' भिन्नभिन्नधातुप्रकृतिकान्यपि समानार्थानीति पुन पुनस्तस्येव 'दलन्ति' इति नाम अलङ्कारः । वर्षाकालवर्णनमिदम् ।

'अध्वनि'मुदाहरति—'अथ कुटजा शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका' 'नदी-  
नां वत्सको वृद्धो वृद्धो इति गणप्रामाण्यः । 'बालवर्णा कन्दली तु मगधुल्ल-  
का' इति ॥ ११८ ॥

[ पदार्थस्य अर्थानाम् ]

उत्पद्यति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।

युताश्चोत्पद्यन्त्येव मानसं मकरन्दज ॥ ११९ ॥

[ उभयावृत्तेरुदाहरणम् ]

जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनै ।

विहरत्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवङ्गतः ॥ ११६ ॥

॥ इत्यावृत्तिगणः

उभयावृत्तिमुदाहरति—‘जित्वा’ इति । ‘अत्र’=भूलोके ‘भवान् विश्वं जित्वा’=राजक वशीकृत्येत्यर्थः ‘अवरोधनै’=अन्तःपुरवर्गैः । ‘विहरति’=रमते । ‘ते’=तव ‘रिपुवर्ग’= शत्रुगणा ‘दिवम्’=स्वर्गं ‘गत’=प्राप्तः सन् ‘अप्सरोभि’=देवाङ्गनाभिः ‘विहरति’ ।

अत्र त्वया शत्रवो हता इति ध्येयम्, युद्धे मृतौ सत्यां स्वर्गप्राप्तिरिति सिद्धान्तात् शत्रूणां अप्सरोविहारश्चोक्तः । पूर्ववाक्यस्थितस्य एकस्यैव ‘विहरति’ इति पदस्य पुनस्तत्परवाक्येऽपि आवर्तनाकरणाद् अर्थस्य च समानत्वात् इयं पदतदर्थयोरवर्तनारूपा आवृत्तिः ‘उभयावृत्ति’रित्युच्यते ।

इत्यावृत्तिगणः ।

इति दशितप्रकारः ‘आवृत्ति’नामकालङ्कारस्य ।

गण भेदः समाप्त इत्यर्थः ॥

‘जयदेव प्रवृत्तिभिस्तु—दीपकस्यैवायं विशेषः स्वीकृतः । तथादि—

त्रिविधः दीपकाग्रता भवेदावृत्तिर्दीपकम् ।

वर्षत्यम्बुदमानेयं वर्षत्येषा च शर्वरी ॥

उन्मीलन्ति वदम्बानि स्फुटन्ति वुटजोद्गमाः ।

माद्यन्ति चातवास्तृप्ता माद्यन्ति च शिरसावलाः ॥

दृग्दर्शनाभिप्रायमनुसरति—‘अप्यन्यदीक्षितैस्तु—‘एवमाग्रतायां प्रवृत्ताप्रवृत्तौ भयविषयत्वाभावेऽपि दीपकान्तरायापन्निमात्रेण दीपकव्यपदेशः’ इत्यस्याः स्वान्वयमेव व्यक्तीकृतम् ॥ ११६ ॥

[ अथ—समेदस्य आक्षेपालङ्कारस्य लक्ष्यलक्षणाद्वारा निरूपणम् ]

‘प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षया त्रिधा ।

अध्यास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादनन्तता ॥ १२० ॥

[ प्र० ] ‘आक्षेपस्य वि लक्षणम् । नामान्यन्तस्य दृग्दर्शनमन्तता कति भेदा तस्य आक्षेपस्योदाहरणानि च सूतः । [ उ० ] अस्य पृ० ५० २४ ।

‘त्रिविधाया आवृत्तिर्निर्दिष्टा ध्वन्यङ्गारमण्यङ्गारोऽप्यङ्गानि क्तोऽङ्गानि प्रत्यङ्गानि चोदाहरणानि ।



मायकल्पे 'पञ्चभिः' पुष्पे = अरविन्दप्रभृतिभिः 'विश्वम्' = सकल [ ब्रह्माण्ड ] जगत्  
'व्यजयत' = पराजितवान् 'इति' = एतत् तस्य विश्वविजयिन 'असम्भाव्यम्' = सम्भा-  
वयितुमशक्यं विश्रामानर्हमित्यर्थः । 'अथवा वस्तुशक्तय' = सामर्थ्याविशेषा 'विचित्रा' =  
अनिर्वचनीयाः सन्तीति शेषः । अर्थात् यदसम्भाव्यं तदपि अलौकिकवस्तुशक्तिभिः  
सम्भाव्यमेव प्रदर्श्यते ।

अयं भावः — अत्र विजेता अनङ्गः । विजेतुरेवानङ्गत्वं तावदसम्भाव्यं नहि कश्चिद-  
ङ्गरहितोपि जयी स्यात्, तत्रापि बाणानां पञ्चत्वं पुष्पमयत्वं सर्वथाऽसम्भवि, नेतव्यश्च  
विश्वोपि समार इत्यहोऽसम्भाव्यपरम्परा, तथापि वस्तुशक्तिरूपविशेषाभिधानेच्छयोपनिव-  
द्धत्वादस्य प्रतिषेधस्य आक्षेपालङ्कारता ज्ञेया । इत्यत्र 'विशेषाभिधित्येष्टस्य यः प्रतिषेधः  
स आक्षेपः' इत्याक्षेपलक्षणा निष्कृष्टम्भवति । 'व्यजयत' इति 'विपराभ्यां जे'  
[ १ । ३ । १६ ] इति पाणिनिसूत्रेण व्युपसृष्टात् 'जि' धातोरात्मनेपदम् । लङि  
प्रथमपुरुषैकवचने रूपम् ॥ १२१ ॥

[ उक्तोदाहरणे वृत्ताक्षेपस्वरूपसङ्गमनम् ]

इत्यनङ्गजयायोगबुद्धिर्हेतुवलादिह ।

प्रवृत्तैव यदाक्षिप्ता 'वृत्ताक्षेप' स ईदृशः ॥ १२२ ॥

उक्तोदाहरणे वृत्ताक्षेपस्य लक्षणा घटयित्वा दर्शयति — 'इति' इति । 'इति' = उक्तेन  
प्रकारेण 'प्रवृत्ता' = जाता अनङ्गजयायोगबुद्धिः = अनङ्गजयस्य कामजैतृत्वस्य अयोगः सम्ब-  
न्धाभावः तस्य बुद्धिः अगम्यताज्ञानम् 'हेतुवलात्' = वस्तुशक्तिरूपोपपत्तिवलात् 'यत्  
आक्षिप्ता' = प्रतिपिद्धा अतः 'स ईदृशः' = प्रमिद्धः 'वृत्ताक्षेपः', = वृत्ताक्षेप इति नाम आक्षे-  
पभेद इत्यर्थः ॥ १२० ॥

[ वर्तमानाक्षेपस्योदाहरणम् ]

कुतः कुवलयं वर्णं करोषि कलभापिणि !

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ १२३ ॥

वर्तमानाक्षेपमुदाहरति — 'कुत' इति । हे ! 'कलभापिणि !' = मधुरालापिनि !  
[ प्रिये ! ] 'कुत' = वरमात् हेतोः 'वर्ण' = ध्रोत्रे 'कुवलयम्' = उन्दीवर 'करोषि' = वन्दे ।  
'अस्मिन् कर्मणि' = वर्णयोगोभास्ते ध्यापारे 'अपाङ्गम्' = कटाक्षः नेत्रप्रान्तभागम् 'किम्  
अपर्याप्तम्' = अतन्मर्थम् 'मन्यसे' = भावयसे, अर्थात् अपाङ्गेनैव वर्णयोगोभाया  
नगणयत्वात् 'यस्मिन्' कुवलयधारणप्रधानः ॥ १२० ॥

अरविन्दमणोवन्द्यं च नन्दनमहिम्नम् ।

जालोत्पलस्य पद्मे पद्मपुष्पस्य नादयः ॥ इति ।

[ ठक्के लक्ष्ये वर्तमानाक्षेपतत्त्वमनप्रकार ]

स वर्तमानाक्षेपोऽयं कुर्वत्येवासितोत्पलम् ।

कणं कान्वित् प्रियेण्वं चाटुकारेण रुध्यते ॥ १२४ ॥

वर्तमानाक्षेपः घटयित्वा दर्शयति 'स' इति । 'आसितोत्पलम्' कणे कुर्वती एव  
[ ननु कुर्वती न वा कश्चिन्मती ] 'कान्वित्'=नायिका 'प्रियेण'=कान्तेन 'चाटुकारेण'=  
नर्मकान्तेन 'वम्'=अज्ञितरोत्या । 'रुध्यते'=प्रतिप्रियते, अतो हेतोः वर्तमानस्य कुवल-  
रुध्यते चेन्न प्रतिदेशात् 'स अयम्'=सुप्रसिद्ध 'वर्तमानाक्षेप' इत्युच्यते इति  
अर्थः ॥ १२४ ॥

[ भविष्यदाक्षेपनिरूपणम् ]

सद्यं ध्रुवीमि न त्वं मां द्रष्टुं बल्लभ ! लप्स्यसे ।

अन्यनुम्यनसंक्रान्तलाक्षारक्षेपेन चतुषा ॥ १२५ ॥

सोऽयं 'भविष्यदाक्षेप' प्रागेवातिमनस्विनी ।

अदानीदपगमोऽस्य भावोत्येवमरुन्ध यत् ॥ १२६ ॥

**धर्माक्षेपोयमाक्षिप्तमङ्गनागात्रमार्दवम् ।**

**कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥**

आक्षेपस्य स्थूल भेदत्रयमुक्त्वा तद्भेदानामनन्तत्वादपि शिष्यबुद्धिवैश्याय कातिपया-  
नपरानपि भेदान् निरूपयितुकाम प्रथम 'धर्माक्षेप' दर्शयति—'तव इति द्वाभ्याम् ।  
हे ! तन्वाङ्गि ! = कोमलशरीरे । 'तव अङ्गेषु' = अवयवेषु 'मार्दवम्' = मृदोर्भाव कोमलता  
'स्थम्' = स्थितम् इति 'मिथ्या एव' = मृषैव । 'यदि सत्यम्' = अर्थतत् सत्यम् अर्थात् तव-  
अङ्गानि 'मृदूनि एव' = कोमलानि एव [ सन्ति ] तदा 'अकाण्डे' = अनवसरे निष्कारणम्  
'मां किं रुजन्ति' = किमर्थं सन्तापयन्ति । 'मां रुजन्ति' इति । 'रुजो' भङ्गे । तौदादिक ।  
नात्र भाववचनत्वम्, तथासति 'चोरस्य रुजति रोग' इतिवत् 'रुजार्थानां भाववचनानाम-  
ज्वरे' [ २ । ३ । ५४ ] इति धात्वर्थस्य भावकर्तृकत्वे कर्मणि शेषे शष्ठी स्यात् । ततश्च  
अशेषविवक्षाया कर्मणि नित्य द्वितीयैव 'चोरं रुजति, नदी कुलानि रुजति इत्यादिवद्  
इदमुक्तसूत्रस्य प्रत्युदाहरण बोध्यम् । 'मार्दवम्' इति । 'पृथ्वादिभ्य इ मनिष्वा' [ ५ ।  
१ । १२२ ] अत्र सूत्रे वाचनमणादिसमावेशार्थमित्युक्तम् । अत पक्षे भावेऽङ्ग । पक्षा-  
न्तरे 'प्रदिमा' इति ज्ञेयम् ।

लक्षणमभिनीय दर्शयति—'धर्माक्षेप' इति । 'अत्र' = उक्ते काव्ये 'कामुकेन' =  
नायकेन 'अङ्गनागात्रमार्दवम्' = नायिकावयवसौकुमार्यम् 'तद्विरोधिना कर्मणा' = मार्दवप्रति-  
द्वन्द्विभूतया तापदानक्रियया 'आक्षिप्तम्' = प्रतिपिद्धम् अतोऽयं मार्दवरूपस्य धर्मस्याक्षेपात्  
'धर्माक्षेप' इति नाम आक्षेपभेद इति निर्गलितोऽर्थः । १२७, १२८ ॥

[ धर्म्याक्षेपोदाहरणम् ]

**सुन्दरी सा न वेत्येष विवेक केन जायते ।**

**प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥**

'धर्म्याक्षेपम् उदाहरति—'सुन्दरी' इति । 'सा' = प्रसिद्धा नायिका 'सुन्दरी नवा,  
इति ण्य विवेक' = उक्ताकारो निर्णय 'वेन' = वथ 'जायते' = सम्भवति कथमपि न जायत  
इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह—'हि' इति । 'हि' = यत 'तरलम्' = चपल समन्तात् प्रसरत्  
'प्रभामात्रम्' = दीप्तिमात्रम् 'दृश्यते' = आलोक्यते 'न तदाश्रय' = तस्या प्रभाया आश्रय  
अपिवरण नायिकाय नैव [ दृश्यते ] ह्यगोचरीक्रियते इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

[ धर्म्याक्षेपमङ्गमनम् ]

**धर्म्याक्षेपोऽयमाक्षिप्तो धर्मी धर्मं प्रमाह्वयम् ।**

**अनुशयैव यद्वृषमत्याध्वर्य विवक्षता ॥ १३० ॥**

धर्म्याक्षेपस्योदाहरेण काव्ये घटयितुमाह—'धर्म्याक्षेप' इति । [ उक्ते पक्षे ]  
'प्रमाह्वयम्' = प्रदनुतनमम् 'वृषम्' = वृष नायिकाया सौन्दर्यम् 'विवक्षता' = वस्तुमिच्छता  
नायकेन 'प्रमाह्वयम्' = प्रमाह्वयम् 'धर्मम्' = आश्रयम् 'अनुशय ण्य' = स्थापयितुम् 'वृष' =

'वर्मा' = नादिकात्प 'आक्षिप्त' = प्रतिषिद्ध. 'तस्मात्' = धर्मभूतनायिकाप्रतिषेधाद् अयं  
'धर्म्याक्षेप' इति नामालङ्कार उक्तो भवति । यथा वा ममापि अपह्नुतिमूलोत्प्रेक्षास्थले  
धर्म्याक्षेपवचनः ।

सुन्दरीनि मुञ्चालोका वदन्ति मतिविद्वला ।

नरनेय प्रभा नून पुञ्जीभूता विभाति मे ॥ इति ॥

[ मदीयकान्त्यलतिकायाम् ]

अपह्नुतेमूलोत्प्रेक्षया धर्म्याक्षेपालङ्कारवचनः ॥ १३० ॥

[ कारणाक्षेपोदाहरणम् ]

चक्षुषी तव रज्येते स्फुरत्यधरपल्लवः ।

भ्रुवो च भुगौ न तयाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् ॥ १३१ ॥

[ कार्याक्षेपोदाहरणम् ]

दूरे प्रियतम सोऽयमागतो जलदागमः ।

दृष्टाश्च फुल्ला निचुला न मृता चास्मि किं निवदम् ॥ १३३ ॥

‘कार्याक्षेपम्’ उदाहरति—‘दूरे’ इति । ‘प्रियतम’=प्रेयान् ‘दूरे’ वर्तते इति शेषः ।  
‘म’ अयम्=प्रेममन्तापहारकत्वेन प्रसिद्धः ‘जलदागमः’=प्रागुत्कालः ‘आगतः’=समु-  
पस्थितः ‘फुल्ला’=विकसिता ‘निचुला च’=स्थलवेतनाः [अपि] ‘दृष्टा’=मया दृग्गोचरतां  
नांता तथापि अहं ‘न मृता अस्मि’=एतादृशवर्षाकालस्य कामोद्दीपकत्वात् मम “ तन्-या  
सहस्रं दशम्या दशया भाव्यम् [अत आह] ‘किं नु इदम्’=नितान्तमसम्भाव्यमेतदा-  
पनितमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

[ लक्ष्ये कार्याक्षेपसङ्गमनम् ]

कार्याक्षेपः स कार्यस्य मरणस्य निवर्त्तनात् ।

तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥ १३४ ॥

उक्ते वाक्ये कार्याक्षेपस्वरूपं घटयति—‘कार्यक्षेपः’ इति । [अत्रोक्ते काव्ये] ‘दारु-  
णम्’=भयकरम् ‘तत्कारणम्’=मरणकारणं जलदागमरूपम् ‘उपन्यस्य’=प्रतिपाद्य ‘मर-  
णस्य कार्यस्य’=मृतिरूपस्य कार्यस्य ‘निवर्त्तनात्’=निषेधात् ‘म’ प्रसिद्धः ‘कार्या-  
क्षेपः’=कार्यप्रतिषेधहेतुकः आक्षेपः ‘कार्याक्षेपः नामालङ्कारो ह्येव । अत्र विशेषोक्तिरपि ।  
नथादि—

कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ।

एदि मेहक्षयो नाभूत् स्मरदपि ज्वलत्यपि ॥ [ जयदेवः ]

नचोभयो लक्षणासाध्यमिति वाच्यम् उपधेयमद्वारेऽपि उपाधेरमाद्वयत् । इदमुक्तं  
भवति—यत्र प्रसिद्धकारणसत्त्वे कार्याभाववर्णनं तत्र कार्याक्षेपः, अप्रसिद्धकारणसत्त्वे  
फलाभाववर्णनं ‘विशेषोक्तिः’ इत्यनयोरनुविशेषः, परमयमच्छिद्य एवेति विवर्त्तनोभयम-  
हमेवेदं दीजमिति ममाभाति ।

अनुरागवती मन्या दिवसस्तपुर सरः ।

अहो देवगतिधिन्ना तथापि न समागमः ॥

इत्यादावपि तथादर्शनार्थं दिक् ॥ १३४ ॥

[ अनुत्पाक्षेपोदाहरणम् ]

न क्षिरं मम नापाय तव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यासि यातव्यमलमाशङ्कयात्र मे ॥ १३५ ॥

‘अनुत्पाक्षेपम्’ उदाहरति—‘न’ इति । ‘यात्रा’=प्रवासः विदेशगमनम् ‘मम’ मन्त्रे



‘त्रिम् विरक्तमप्यन्नं ‘तापाय’=क्लेशाय ‘न भविष्यति’=तव वियोगेन मम प्राणानां  
 मंत्रमेव निनिनादिति व्यर्थम् । हे ! स्वामिन् !] ‘यदि यास्यसि’=प्रवाम करिष्यसि  
 तदा ‘यत्नव्यम्’=व यार्हात्यर्थे । ‘अत्र’=अस्मिन् मद्दिषये ‘आशङ्क्या अलम्’=मयि  
 श्रेष्ठे कर्मिण्य स्वत्यक्तीति आशङ्का न कार्या [अत्र ‘न चिरं मम तापाय इत्युक्त्या  
 स्वप्नवृत्तेन तन्निमित्तो गर्भकृत । अतोऽस्मद्भावनया त्वयम् . ‘अनुज्ञाभा-  
 नत्रे’ इति वक्तव्यं स्यात् एवम्—भविष्यदाक्षेपसाङ्ग्यं न भविष्यति । यद्वा फले न  
 ‘अत्र’ इति यत्नवृत्तेनास्तु । १३५ ॥

[ अनुज्ञाक्षेपमात्मनम् ]

इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याक्षिप्यते गति ।

मग्नं सूत्रयन्त्यैव सोऽनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥ १३६ ॥

[ लक्ष्ये प्रभुत्वाक्षेपसङ्गमनम् ]

इत्याचक्ष्णाणया हेतून् प्रिययात्रानुबन्धिन ।

प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८ ॥

एतद् घटयति—‘इति’ इति । ‘इति’=एवमुक्तप्रकारे पद्ये ‘प्रिययात्रानुबन्धिन’=प्रियस्य बल्लभस्य यात्रा विदेशगमनम् तदनुबन्धिन तदनुकूलान् ‘हेतून्’=कारणानि आचक्ष्णा-  
णया’=कथयन्त्या [ कथाचित् स्वार्थानभर्तृकया ] यत् ‘प्रभुत्वेन एव’=स्वायत्ततर्यैव  
‘प्रिय’=बल्लभ ‘रुद्ध’=यात्रातो निवारित ‘तत्’=तस्माद् हेतो [ एष ] प्रभुतानिमित्त-  
कत्वाद् आक्षेपस्य ‘प्रभुत्वाक्षेप’=इतिनाम आक्षेप ‘उच्यते’ सूत्रभिरिति शेष ।

[ अनादराक्षेपस्योदाहरणम् ]

जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त ! स्वावस्था तु निवेदिता ॥१३९॥

‘अनादराक्षेपम् उदाहरति—‘जीविताशा’ इति । हे ! कान्त ! =प्रिय ! ‘मम जीविता-  
ताशा’=जीवनकामना ‘बलवती’=प्रबला बहुकाल जीवितु कामये ‘धनाशा’=धनकामना तु  
‘दुर्बला’=क्षीणैव ‘त्वयि प्रोषिते धनलाभो भवेत् इत्याकाङ्क्षा मम नास्ति इति भाव ।  
[ अतः कारणान् ] ‘गच्छ वा तिष्ठ वा’=यथेच्छमि तथा कुवित्यर्थे ‘स्वावस्था तु  
निवेदिता’=स्वामिप्रायो मयाऽऽविष्कृत एव । विदेश गते त्वयि मरिष्यामीति वस्तु-  
ज्वनि ॥ १३९ ॥

[ लक्ष्ये अनादराक्षेपस्य गङ्गमनम् ]

अनावनादराक्षेपो यदनादरवद्वच ।

प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिह रक्षया ॥ १४० ॥

अत्र अनादराक्षेप घटयति—‘अर्ग’ इति । ‘इह’=उक्ते काव्ये ‘प्रियप्रयाण’=  
स्वयल्लभविदेशगमन ‘रुन्धत्या’=प्रतिषेधन्त्या ‘रत्न्या’=अनुरागवत्या कथाचिन्नायिकया  
यत् ‘अनादरवत्’=‘गच्छ वा तिष्ठ वा’ इत्यानास्थासूचक ‘वच’=वाक्यम् ‘प्रयुक्तम्’=उक्तम्  
तत् अर्गा अनादरनिमित्तमन्वादाक्षेपस्य ‘अनादराक्षेप’=इति भण्यते कविभि इति  
शेष ॥ १४० ॥

[ आशीर्वचनाक्षेपस्योदाहरणम् ]

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थान सन्तु ते शिवा ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद यत्र गतां भवान् ॥ १४१ ॥

आशीर्वचनाक्षेपम् उदाहरति—‘गच्छ’ इति । हे ! कान्त ! =देव’=यदि  
‘गच्छ’=यानि विदेशम् [ तदि ] ‘गच्छ’=याहि ‘ते’=तव ‘पन्थान’=मार्गा

पुनर्निरर्गं गतो यस्या पार्श्वान् प्रिय ।

न मोक्षगुणयुक्तं भवेत्तदा निगन्तव्यं ॥

‘शिवा’ = कन्याणकारिणः निष्प्रत्यूहा ‘सन्तु’ = भवन्तु । ‘यत्र भवान् गतः ममापि जन्म तत्रैव भूयात्’ [ इत्याशामे ] इत्याशी । तव गमनोत्तरमेव मृता भविष्यामीति व्यङ्ग्यम् ॥ १४१ ॥

[ लक्ष्ये आशीर्वचनाक्षेपस्वरूपयोजनम् ]

इत्याशीर्वचनाक्षेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।

स्वावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

उक्ते पदे आशीर्वचनाक्षेपलक्षणं योजयति—‘इति’ इति । ‘इति’ उक्तप्रकारे पदे ‘आशीर्वादवर्त्मना’=आशीर्वादप्रकाशनमार्गेण अर्थात् ‘तव पन्थानं शिवा सन्तु’ इत्यालपनद्वारा, किंवा प्रियार्थस्य प्राप्तीच्छाहृषा आशसा आशी तस्य वादः ममापीत्याहु-  
त्तरवाक्येन यत् कथनम् तद्द्वारा ‘स्वावस्थाम्’=भविष्यमरणात्मिका दशा ‘सूचयन्त्या’= प्रकाशयन्त्या कथाचित् कान्तया ‘कान्तयात्रा’=कान्तस्य यात्रा प्रवासगमनं यत् निषिध्यते गोऽयम् ‘आशीर्वचनाक्षेप’ ज्ञेय इति शेषः । स्वामीष्टाशसनपूर्वक आक्षेपः ‘आशीर्वच-  
नाक्षेप’ इत्यर्थः । यद्यप्यत्र विधियाम् तथापि निषेगे व्यङ्ग्यः ॥ १४२ ॥

[ परपाक्षेपस्योदाहरणम् ]

यदि सत्यैव यात्रा ते काव्यन्या मृग्यतां त्वया ।

अहमद्यैव रुद्धास्मि रुद्धापेक्षेण मृत्युना ॥ १४३ ॥

‘परपाक्षेप’ उदाहरति—‘यदि’ इति । ‘यदि ते यात्रा’=प्रदेशगमनं प्रयाणमिति यावत् ‘गन्ता एव [ तदा ] त्वया कापि अन्या’=कान्ता ‘मृग्यताम्’=गवेष्यताम् । ‘अहम्-  
[ एव ] अद्य एव रुद्धापेक्षेण’=निद्रान्तेषणशीलिना मृत्युना ‘रुद्धा’=आक्रान्ता ‘अहम्’=भवामि । अद्य मे मृत्युर्भाविनी भविष्यति ॥ १४३ ॥

[ परपाक्षेपस्य लक्ष्ये योजनम् ]

इत्येष परपाक्षेप परपाक्षरपूर्वकम् ।

कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिष्ठया ॥ १४४ ॥

परपाक्षेप लक्ष्ये योजयति—‘इति’ इति । ‘इति’=दर्शितप्रकारवति काव्ये ‘प्रेम-  
निष्ठया’=प्रेमनिष्ठवशा कथाचित् कान्तया ‘परपाक्षरपूर्वकम्’=कठोरवर्णनवचनपूर्वकं  
‘यस्मात् प्रस्थानं’=प्रदेशगमनं ‘आक्षिप्यते’=निषिध्यते अतो हेतोः ‘एव  
‘परपाक्षेप’=परवत् तत्त्ववत्त्वनिष्ठ उक्तप्रकार आक्षेपो ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १४४ ॥

[ मन्त्रिध्यानेपम्वोदाहरणम् ]

गन्ता चेत् गच्छ तर्गं ते कर्णौ यान्ति पुरा रथा ।

आनेवन्तु मुन्वोद्गीर्णा प्रयाणपरिपन्थिन ॥ १४५ ॥

आर्तानां मन्मृत्युना शोकपीडितानां बन्धूनां सम्प्रन्धिनां भ्रातृपुत्रादीनां मुखेन उद्गीर्णा उच्चारिता 'प्रयाणपरिपन्थिन' = प्रस्थानप्रतिकूला 'रवा' = मदीयमरणद्योतना वर्या मरणोत्तरमवश्यम्भावीनि रोदनवचासीत्यर्थ 'ते' तव 'कर्णौ' = श्रुती 'पुरा यान्ति' = यास्यन्ति निश्चयेन तव कर्णविषया भविष्यन्ति । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' [ ३ । ३ । ४ ] इति सूत्रेण 'पुरा' योगे भविष्यति लट् । निपातश्चाय निश्चय द्योतयति ॥ १४५ ॥

[ साचिव्याक्षेपस्य लक्ष्ये योजनम् ]

साचिव्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिषिध्यते ।

प्रियप्रयाणं साचिव्यं कुर्वत्येवानुरक्त्या ॥ १४६ ॥

उक्तोदाहरणे साचिव्याक्षेपं योजयति—'साचिव्याक्षेप' इति । 'अत्र' उक्तपथे 'अनु- रक्त्या' = प्रियानुरागवत्या कयापि नायिकया 'साचिव्यम्' = 'तूयां गच्छ' इति साहाय्यम् 'कुर्वत्या एव' = व्यञ्जयन्त्या एव 'यत् प्रियप्रयाणम्' = वल्लभविदेशगमनम् 'प्रतिषिध्यते' = आक्षिप्यते स्वमरणद्योतनेन निवार्यते इति यावत् 'स एष' साचिव्याक्षेप 'साहाय्यस्- चननिमित्तकत्वादाक्षेपस्य तथामङ्गक आक्षेप सुप्रसिद्ध इत्यर्थ' ॥ १४६ ॥

[ यत्नाक्षेपस्योदाहरणम् ]

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियैपिणी ।

निर्गच्छति मुखाढाणी मागा इति करोमि किम् ॥ १४७ ॥

'यत्नाक्षेपम्' उदाहरति—'गच्छ' इति । 'त्वत्प्रियम्' = त्वदिष्टम् 'गच्छ इति' = वाक्य 'वक्तुमिच्छामि' [ किन्तु ] 'मुखान् = ममास्यान् 'मा गा इति' = मा याहीत्येवमाकारा मत्प्रियैपिणी षाणी निर्गच्छति' = मदीयहितकारिणी वाक् नि गरति इत्यहम् 'कि करोमि = किं कुर्याम । गृहे तवावस्थानमेव ममेष्टमिति सर्वथा मागा इति ध्वङ्गपम् ॥ १४७ ॥

[ यत्नाक्षेपस्य लक्ष्ये मङ्गमनम् ]

यत्नाक्षेप स यत्तस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।

विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥ १४८ ॥

यत्नाक्षेपस्वरूपमुक्ते लक्ष्ये योजयति 'यत्नाक्षेप' = इति । 'अनिष्टवस्तुनि' = गच्छेति- गमनविधिरूपे स्वानभिनिमित्तेऽथ 'कृतस्य यत्तस्य' = वचनोद्यमरूपस्य 'विपरीतफलोत्पत्ते' = विपरीतम् अनिष्ट यत्त पल 'मागा इति वाणानि नरणारूप तस्योत्पत्ते हेतो 'आनर्थक्योप- दर्शनात्' = अनर्थसम्भावनाव्यञ्जनात् यत् प्रदानगमनमाक्षिपम सोय यत्तमूलक आक्षेप यत्नाक्षेप इत्युच्यते इति शेष ॥ १४८ ॥

[ परव्याक्षेपस्योदाहरणम् ]

क्षणं दर्शनधिप्राय पद्मस्पन्दाय कुप्यत ।

प्रेम्ण प्रयाण त्वं घृदि मया तस्येष्टमिष्यते ॥ १४९ ॥

'परव्याक्षेपम्' उदाहरति—'क्षण' इति । प्रस्थानेऽङ्गा प्रार्थयमान नन्विमन्नि

कास्याग्निदुक्तिरियम् । [ हे ! प्रिय ! ] 'जग दर्शनविज्ञाय' = जगमभिव्याप्य दर्शनस्य विज्ञाय प्रतिबन्धकारिणे पद्मसम्पन्दाय पद्मणां चक्षुलोम्ना स्पन्द किञ्चिच्चलन तस्मै 'कुयत' = कोप कुर्वाणस्य श्रयान् नेत्रलोम्ना स्पन्दनमप्यसहमानस्य 'प्रेम्णा' = प्रियताया प्रणयादित्यर्थ 'प्रयाणम्' = प्रस्थानसम्मति 'वृहि' = प्रार्थयेथा 'मया तस्य' = प्रेम्णा 'इष्टम्' = अनुकूलम् 'इष्यते' = काम्यते ।

त्व यात्रार्यमनुज्ञा प्रार्थयसे अहञ्च प्रेमपरवशा, यदि तस्यानुज्ञा [ प्रेम्णा आज्ञा ] स्यात् काम त्व यार्हाति भाव ॥ १४६ ॥

[ परवशाक्षेपसङ्गमनम् ]

मोयं परवशाक्षेपो यत्प्रेमपरतन्त्रया ।

नया निषिध्यते यात्रेत्यन्यार्थस्योपदर्शनात् ॥ १५० ॥

उन्मोदादूरणे परवशाक्षेपस्वरूपं योजयति—'सोऽयम्' इति । अत्र 'अन्यार्थस्योपदर्शनात्' = प्रेममनुज्ञान्पम्यार्थस्य कथनात् 'यात्रा' = प्रियस्य प्रवासगमनम् 'प्रेमपरतन्त्रया' = अनुगतान्नरणाया कथानिन् नायिकया यत् 'निषिध्यते' = आक्षिप्यते 'स अयम्' = अल-  
हार्दिनि प्रीतिर परवशात्पूर्वक्यादाक्षेपस्य 'परवशाक्षेप' इत्येव इति शेष ॥ १५० ॥

[ उपायाक्षेपस्योदाहरणम् ]

सदिष्टेयं विग्रहं नाथ ! देहदृश्याञ्जनं मम ।

यदकृतेनैवा कन्दर्पं प्रदत्तं मां न पश्यति ॥ १५१ ॥

[ रोषाक्षेपस्योदाहरणम् ]

प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी बल्लभ ! ते मुखात् ।

अयतापि त्वेदानीं मन्दप्रेम्णा ममास्ति किम् ॥ १५३ ॥

‘रोषाक्षेपम्’ उदाहरति—‘प्रवृत्ता’ इति । [ हे ! ] ‘बल्लभ !’=‘ते’=तव ‘मुखात्’=वक्तात् ‘प्रयामि’=प्रतिष्ठे अहं प्रस्थानं करोमि ‘इति’=एवमाकारा ‘वाणी’=वाक् ‘प्रवृत्ता एव’=निर्गता एव । [एवविधे प्रेम्णि एतादृशाया वाण्या निर्गमनं ते मन्दप्रेम्णा द्योतयति अर्थात् भवान् शिथिलानुरागः सम्पन्न इति व्यङ्ग्यम् ] । इदानीम्=सम्प्रति त्वया ‘मन्दप्रेम्णा’=मन्दानुरागेन ‘अयता अपि’=अगच्छता अपि ‘मम किम् अस्ति’=न किञ्चित् प्रयोजनमस्तीति भावः ।

‘अयता’ इति ‘कट्टी गता’ इत्यत्र प्रश्लिष्टात् भावादिकात् ‘इ’ धातौ शतृप्रत्यये रूपम् ॥ १५३ ॥

[ रोषाक्षेपस्य लक्ष्ये योजनम् ]

रोषाक्षेपोऽयमुद्विक्लमेहनिर्यन्त्रितात्मना ।

संरब्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यक्षिपिष्यते ॥ १५४ ॥

उक्तमाक्षेपं लक्ष्ये योजयति—‘रोषाक्षेप’ इति । ‘उद्विक्लमेहनिर्यन्त्रितात्मना’=उद्विक्लं समेधमानं अतिशयितो यः स्नेहं प्रेमा तेन निर्यन्त्रितं निगडितं वद्धं आत्मा हृदयं यस्या न्ना तया तथाभूतया ‘संरब्धया’=[प्रणयः] कोपवत्या कयाचित् ध्येयजनचतुरधुरीण्या नायिकया ‘प्रियारब्धम्’=यल्लभोपक्रान्तम् ‘प्रयाणम्’=प्रस्थानं ‘यत् निषिष्यते’=आक्षिप्यते अर्थात् गमनोद्यमभङ्गं क्रियते ‘स अयम्’=कविममाजग्रमिदं ‘रोषाक्षेप’=रोषनिमित्तमन्वादाक्षेपस्य उत्तमज्ञः आक्षेपालङ्कारो ज्ञेयः ॥ १५४ ॥

[ मूर्च्छाक्षेपस्योदाहरणम् ]

मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्च्छिता ।

बुद्धा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किञ्चिरेणागतो भवान् ॥ १५५ ॥

‘मूर्च्छाक्षेपम्’ उदाहरति—‘मुग्धा’ इति । ‘मुग्धा’=ऋजुप्रकृतिः ‘कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणात् एव’=प्रियस्य प्रस्थानवचनावर्णनात् एव ‘मूर्च्छिता’=मोहगता । ‘बुद्धा’=पुनः प्राप्तागच्छा नती [चैतन्यमागता] ‘प्रियम्’=कान्तस्य ‘दृष्ट्वा’=विलोक्य ‘किम् भवान् चिरेण आगतः’=एतादृशविलम्बविधाय आयातोमि इति ‘वक्ति’=नपति । गतायवाच्यरूतिवायान्तु—

यामाति घञ् ध्रुवा प्रियस्य प्रेमविवृता ।

मूर्च्छाभाप पुनः नञ्ज्ञं लब्धा नोदाद्य विद्यन ॥

मुग्धालङ्कारमुक्तं दृष्ट्वा विभक्तधेनं—

प्रथमावतीर्णयौदनमदनविवारा रते दामा ।

वक्षिणा मूर्च्छा भावे नमधिवल्लङ्घयता ‘मुग्धा’ इति ॥ १५५ ॥

इत्यत्र आक्षेपञ्चनि ॥ १५५ ॥

[ मूर्च्छाक्षेपस्य मङ्गमनम् ]

इति तत्कालसम्भूतमूर्च्छयाऽऽक्षिप्यते गति ।

कान्तस्य कातराद्या यन्मूर्च्छाक्षेपः स उच्यते ॥ १५६ ॥

उक्तमाक्षेप लक्ष्ये घटयति—‘इति’ इति । ‘इति’ = उक्तप्रकारवति काव्ये ‘तत्काल-  
सम्भूतमूर्च्छया’ तत्काले तस्मिन् कान्तगमनाकार्णनममये सम्भूता सम्यक् जाता मूर्च्छा  
विनश्यन् यस्या सा तथा ‘कातराद्या’ = कातरे भाविविरहरोदविबुद्धौ अक्षिणी  
यस्या तथा सुगम्या नायिकया ‘यन् कान्तस्य’ = स्वप्रियस्य ‘गति’ प्रयाणम् ‘आक्षिप्यते’ =  
निश्चिन्त्यते ‘म’ ईदृश प्रसिद्ध कविषु उक्तकाव्योपनिबद्ध ‘मूर्च्छाक्षेप’ = मूर्च्छानिमित्तक  
आक्षेप मूर्च्छाक्षेपान्कार इति वर्तुल्योर्थे ॥ १५६ ॥

[ अनुकोशाक्षेपस्योदाहरणम् ]

नाघ्रातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।

त्वद्विषा दीर्घिकास्वेव विशीर्षा नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥

अनुकोशाक्षेपम् उदाहरति—‘न’ इति [ हे ! राजन् ! ] ‘त्वद्विषाम्’ = तव  
द्वेषिताम् ‘स्त्रीभिः’ = नापिसाभिः ‘नीलम् उत्पलम्’ = इन्दीवरम् ‘न आघ्रातम्’ = न सुग-  
ताम्, ‘न कृतम्’ = भागेऽपि नावतमीकृतम्, ‘मधुनि’ = मयेऽपि च ‘न अर्पितम्’ =  
न समर्पितम् न न दत्तम् किन्तु केवलं तत्र ‘दीर्घिकासु एव’ = चापीषु एव ‘विशीर्षम्’ =  
विनश्यत् ।

ननु प्रसङ्गात्याना तत्र शत्रूणां पलायनकरणात् तेन [ नीलोत्पलेन ] व्यवहारा-  
न्नात्र तत्र शत्रूणां अन्तः । अत्र राजविषयकोरतिभावो व्यङ्ग्यः ॥ १५७ ॥

[ अनुकोशाक्षेपस्य लक्ष्ये मङ्गमनम् ]

असावनुकोशाक्षेप सानुकोशमियोत्पले ।

व्याचक्ष्य कर्म तयोऽयं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥

श्लिष्टाक्षेपम्' उदाहरति—'अमृतात्मनि' इति [ हे । प्रिये । ] 'अमृतात्मनि = अमृतस्य [ पीयूषस्य ] इव आत्मा [ स्वप्न स्वभावो ] वा यस्य पराहादकारिणे इत्येकोऽर्थः । अपरत्र—अमृत जलम् आत्मा यस्य स तस्मिन् जलमये इत्यर्थः । 'पद्मानां द्वेष्टरि' = कोमलतामुन्दरतादिगुणातिरेकात्परागयकर्तारि, अन्यत्र सङ्कोचकारित्वात् द्वेष्टरि । 'क्षिग्धतारके' = क्षिग्धे सस्नेहे तारके आक्षिप्तकान्तिके यस्य तथाभूते, अपरत्र क्षिग्धा प्रेम-विषया तारका अश्विनीभरणीप्रभृतयो यस्य तस्मिन् एवविधविशेषणविशिष्टे 'तव मुखेन्दौ' = मुखमेवेन्दु तस्मिन् सति 'अपरेण' = गगनस्थेन 'इन्दुना' = शशिना किम् ? न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति भावः ॥ १५६ ॥

[ श्लिष्टाक्षेपस्य सङ्गमनम् ]

इति मुख्येन्दुराक्षिसो गुणान् गौणेन्दुवर्त्तिन ।

तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टाक्षेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥

उक्तमाक्षेप लक्ष्ये योजयति—'इति' इति । 'इति' = अमुना दशितप्रकारेण [ उक्त-काव्ये ] 'गौणेन्दुवर्त्तिन' = गौणध्वान्याविन्दुध्व अर्थात् गौणलक्षणया आरोपित इन्दुभावो-यस्मिन् तादृशे मुखे विद्यमानान् तत्समान् = मुख्येन्दुसदृशान् अमृतात्मत्वादीन् गुणान् 'दर्शयित्वा' = स्पष्टयित्वा 'इह यत् मुख्येन्दु' = चन्द्र 'आक्षिप्त' = प्रयोजनशून्यत्वेन प्रतिपिद्ध मीयम् 'तथाविध' = तादृश 'श्लिष्टाक्षेप' = स्नेहहेतुकत्वात् श्लिष्टपदप्रतिपाद्यधर्मनिर्हणपूर्व-कत्वात् ] उक्तानामा आक्षेपालङ्कार इत्यर्थः ॥ १६० ॥

[ अनुशयाक्षेपस्योदाहरणम् ]

अर्थो न सम्भृत काश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता ।

न तपः सञ्चितं किञ्चित् गतञ्च सकलं वय ॥ १६१ ॥

अनुशयाक्षेप उदाहरति—'अर्थ' इति । 'गदित अर्थ' = सुवर्णरजतादिस्वप्न किञ्चित् धनम् 'न सम्भृत' = नैव गदित 'काचिन् विद्या' = कला अर्थकरी 'न अर्जिता' = नैव शिञ्जिता 'न तपः' = चान्द्रायणादि ज्ञानमय वा न गदितम् = नैवानुष्ठितम् 'वय च' = आयुश्च 'भयानम्' = रुमग्रम् [ एव ] गतम् = नष्टम् । मुंभव यापित मयेति भावः यथा वा मम-नैव शास्त्रं न शास्त्रं न हरिर्न शिवस्तथा ।

किञ्चित् प्राजितं प्रापि जीवनं निष्फलं गतम् ॥

अत्र 'य तान्मय' अपि ॥ १६१ ॥

[ अनुशयाक्षेपस्य नष्टमनम् ]

अस्मादनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।

अर्थाजनादेर्व्यावृत्तिर्दर्शितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥

उक्तमाक्षेप लक्ष्ये घटयति—'अर्थ' इति । 'नष्ट' = अत्र दशिते काव्ये 'यस्मान्' = तेन 'अनुशयोत्तरम्' पञ्चमं पञ्चमं यथा स्यात्तथा 'अर्थाजनादे' = अन्तर्दयादे 'व्यावृत्ति' =



प्रतिषेध 'दर्शित' व्यक्तीकृत तस्मात् अस्मा अनुशयपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य 'अनुशयाक्षेप' इति भग्यते ॥ १६२ ॥

[ सशयाक्षेपस्योदाहरणम् ]

किमयं शरदम्भोद किंवा हंसकदम्बकम् ।

रुतं नूपुरसंचादि श्रूयते तन्न तोयद ॥ १६३ ॥

'मशयाक्षेपम्' उदाहरति—'किम्' इति । 'अयम्' = पुरोवर्ती 'किम् शरदम्भोद' = शरत्कान्तिक नीररहित नीरद किम् ? 'वा' = अथवा 'हंसकदम्बकम्' किम् = हमानां कम्बकम् शरत्कालत्वात् मानमाख्यसरोवरादायतां हमानां श्रेणि किम् ? परन्तु 'नूपुरमवादि' = मङ्गराशिनिममम् 'रुतम्' = ख 'श्रूयते' = आकर्ष्यते 'तत्' तस्मादेतो 'तोयद' = मेघ 'न' नैवास्ति ॥ १६३ ॥

[ मशयाक्षेपस्य सङ्गमनम् ]

इत्ययं संशयाक्षेप संशयो यन्नित्यर्थे ।

धर्मेण हंससुलभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥

मशयाक्षेपस्योदाहरणे योजयति—'इति' इति । 'इति' = उक्ते काव्ये वणिगतप्रकारेण 'अस्पृष्टघनजातिना' = न स्पृष्ट घनजातियन तादृशेन 'हंससुलभेन' = हंसमात्रगामिना 'धर्मेण' = धर्मेण 'या' यो हंतो 'मशय' = गदेह 'निवर्त्यते' = अपाक्रियते तस्माद 'हंस' 'मशयाक्षेप' इत्येव । अर्थात् पूर्वं मशय्य पश्चात् प्रतिक्षेप्यतादर्शनात् तथाव्यपदेश शब्दकृत्यन तु निष्प्रान्तगन्तेताप्रतिरिच्यते ॥ १६४ ॥

[ अप्रान्तराक्षेपस्योदाहरणम् ]

विग्रमाप्रान्तविश्वोऽपि विक्रमस्ते न शाम्यति ।

इदा या दृश्यते तृतिरुद्दीर्णस्य हविर्भुज ॥ १६५ ॥

[ अर्थान्तराक्षेपस्य सङ्गमनम् ]

अयमर्थान्तराक्षेपः प्रकान्तो यन्निवार्यते ।

विस्मयोऽर्थान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मणः ॥ १६६ ॥

उक्ते उदाहरणे अर्थान्तराक्षेपः घटयति—‘अयम्’ इति । इह = उक्ते पथे तत्सध-  
र्मणः = तस्य विक्रमस्य सधर्मणः सदृशस्य ‘अर्थान्तरस्य’ = हविर्भुजस्तृप्तयभावस्वरूपस्य अप्रकृ-  
तस्य ‘दर्शनात्’ = निबन्धनात् यत् = ‘चित्र’ मित्यादिना ‘प्रकान्त’ = प्रस्तुत विस्मय  
‘निवार्यते’ = अप्रोह्यते सोऽयम् ‘अर्थान्तराक्षेप’ इत्युच्यते । अर्थान्तरनिबन्धनपूर्वकं आक्षेप  
अर्थान्तराक्षेप इति निर्गलितोऽर्थः । अत्र राजविषयको रतिभावो व्यङ्ग्यः ॥ १६६ ॥

[ हेत्वाक्षेपस्योदाहरणम् ]

न स्तूयसे नरेन्द्र ! त्वं ददासीति कदाचन ।

स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥ १६७ ॥

हेत्वाक्षेपम् उदाहरति—‘न’ इति हे । ‘नरेन्द्र !’ = नरपते ! ‘त्वं ददासि इति’ =  
अर्थिकामान् प्रपूरयानि इति कृत्वा ‘कदाचन’ = कदापि ‘न स्तूयसे’ = न श्लाघ्यसे ।  
‘यत’ = हेतो ‘अर्थिनः’ = याचका त्वद्धनम् = तव वसु ‘स्वम् एव मत्वा’ = स्वकायमिति  
हात्वा ‘गृह्णन्ति’ = आददते । अनेन दातृराज्ञो दानशूरत्वः व्यङ्ग्यते ॥ १६७ ॥

[ हेत्वाक्षेपस्य सङ्गमनपूर्वकं प्रकरणोपसंहारः ]

इत्येवमादिराक्षेपः हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।

अनयैव दिशान्योऽपि विकल्पः शक्यः ऊहितुम् ॥ १६८ ॥

—\*—

[ इत्याक्षेपचक्रम् ]

—\*—

हेत्वाक्षेपः सत्ये योजयन् आक्षेपप्रवरणमुपमहरति—‘इति’ । ‘इति एवम-  
आदि आक्षेप’ = उक्तवाक्ये प्रस्तुताया राजस्तुते ‘स्वमेव गृह्णन्ति’ इति हेतुपन्यासात् यो  
‘हेत्वाक्षेप’ = हेतोरक्षेपः निषेधः सोऽयम् ‘हेत्वाक्षेप’ इति नामाक्षेपः स्मृतः = दुर्धं कथित  
इति शेषः । अनया एव ‘दशा’ मदायानिर्दिष्टमागण ‘अन्य अपि’ = परोपि ‘विकल्प’ =  
आक्षेपभेदः स्वयम् ‘ऊहितुम् शक्य’ = विपश्चिद्भिरिति शेषः । पृक्ता वारणस्याक्षेप  
अथन्तु वारणोनाक्षेप इत्यनयोभेदः ।

एवम्—श्लाघाक्षेपः वर्तमानाक्षेपः भविष्यदक्षेपः धर्माक्षेपः धर्म्याक्षेपः वारणा-  
क्षेपः, कार्याक्षेपः अनुशास्त्राक्षेपः अनुशास्त्राक्षेपः अनादराक्षेपः आर्गावचनाक्षेपः परमाक्षेपः  
मादिभ्याक्षेपः यत्नाक्षेपः, पञ्चगव्याक्षेपः उपायाक्षेपः, रोषाक्षेपः, मर्च्छाक्षेपः,  
अनुमोदनाक्षेपः, ईक्षणक्षेपः, अनुगमनाक्षेपः नशनाक्षेपः अर्थान्तराक्षेपः, हेत्वाक्षेपः इति  
परिचिता आक्षेपाणां १२ । अत्र दिशानि त्रयः मूले दृष्टिताः । इतरे नेत्रः स्वयं

गम्या । अत्र बहुवक्तव्यमस्मात् ग्रन्थवृद्धिभयात् कालातिपाताच्च नोक्तम् ॥ १६८ ॥  
इति आक्षेपाणां चक्र समुदाय ।

[ अथ—अर्थान्तरन्यासलक्षणम् ]

‘ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

अर्थमर्थमप्रति न्यासो यस्यास्ति नान्तर क्वचित् ।

अवायानन्तर यत्तत्—ज्योतिरेकमुपास्महे ॥ १ ॥

वनप्रामन्यार्थान्तरन्यास निरूपयन्नाह—‘ज्ञेय’ इति । ‘किञ्चन वस्तु प्रस्तुत्य = किमपि [ वस्तु ] वाक्यार्थरूप प्रकृतरूपेणोपन्यस्य ‘तत्साधनसमर्थस्य’ = [ अप्राप्त्यग्राह्यानिवारणाय मयुक्तिकत्वमम्पादने इति यावत् ] तस्य प्रकृतस्य साधने यथार्थता-म्पादने योम्यस्य ‘अन्यस्य वस्तुनः’ = अप्रकृतस्य वस्तुनः विषयस्य उपमानादेः स’ ‘न्यस्य’ = कान्त कर्तव्यमिति यावत् स अर्थान्तरन्यास ज्ञेय’ = ज्ञातव्य अनुपपद्यमानतया सम्भवमानस्य अर्थस्योपपादनार्थं यद् अर्थान्तर न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यास इति फलितम् ।

‘इदम् प्रोचम्—’<sup>१</sup>पृथगालङ्कारे सामान्य सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते अत्र तु विपरिणामिनि तत्र विशेष । कारणेन कार्यस्य कार्यण वा कारणास्य समर्थनन्तु विपरिणामिनि, समर्थनमर्थस्यो सामान्याविशेषभावगम्यन्धेऽर्थान्तरन्यास तदित-  
राम नो कार्यस्य मिति स्वाभावात् एतयोरपि विशेष । <sup>२</sup>प्रतिवस्तूपमायान्तु उपमानो-

पमेयभावो विवक्षितः अत्र तु समर्थसमर्थकत्वं विवक्षितम् इति ततोऽस्य भेदः ।

किञ्च—‘प्रस्तुत्य’ इति पूर्वकालिकत्वा प्रत्ययान्तपदोपन्यासेन पूर्वं समर्थनीयस्य प्रस्तुतस्योपन्यासः ततोऽप्रस्तुतस्य समर्थकस्येत्युक्तं भवति । परमिदं प्रायिकमेवाभाति विपर्ययस्यापि दर्शनात् । तथा च ‘शिशुपालवधे’ महाकाव्ये—

प्रतिकृन्तामुपगते हि विधां विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनमर्तुरभून् पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥

अत्र प्रस्तुताया सन्याया उत्तरार्धवाक्यार्थः समर्थनीयः, पूर्वार्धवाक्यार्थस्तु समर्थकः इति वपरीत्य स्पष्टमेव ।

अस्यैव सरस्वतीकण्ठाभरणकारमते ‘विपरीतार्थान्तरन्यास’ इति सञ्ज्ञा । एतावता प्रस्तुतवाक्यार्थस्य अप्रस्तुतवाक्यार्थेन समर्थनमर्थान्तरन्यासः इति लक्षणसारो बोध्यः । अत एवाह—वामन ‘उक्तसिद्धर्थं वस्तुतोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः’ इति । [ काव्या० मू० अया० ३ । सू० २१ ] अस्यायमर्थः—उक्तसिद्धर्थं उक्तस्यार्थस्य सिद्धर्थं सिद्धर्थं वस्तुनो वाक्यार्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः ‘वस्तु—ग्रहणात् पदार्थस्य हेतोर्न्यसनं नार्थान्तरन्यासः । तस्मात्समर्थसमर्थकवाक्यार्थयोर्नैकान्तिकः पूर्वापरीभावो वर्तते इति श्रियम् ।

केचित्तु—न केवलं सामान्यविशेषयोरेव समर्थसमर्थकत्वेऽर्थान्तरन्यासः यावत् कार्यकारणयोरप्यर्था समर्थकत्वे दृश्यते । अत एव अलङ्कारमर्वस्वकारेण उक्तम् ‘सामान्यविशेषभाववार्थकारणभावान्या निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः’ इति । कार्यकारणयोर्यथा—

पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैना

त्व वूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दर्शयिष्यामि ।

दिक्पुञ्जरा ! कुरुत तन्त्रितये दिधीर्षा

देव करोति हरकामुक्तामाततज्जगम् ॥

अत्र हरकामुक्तास्य आततज्जगीकरणं \* पृथ्वीर्ष्यादिप्रवर्तकत्वे कारणं समर्थकत्वेनोक्तम् ।

अत्र कार्यं कारणस्य समर्थकं तद् यथा—

महता विदधात न क्रियामविवेकं परमापदा पदम् ।

शृणुते हि विगृह्यवारिणः गुणलुब्धः स्वयमेव नमपद ॥

अत्र महताविधानाभावा विगृह्यकारित्वरूपस्य कारणं [ पूर्वार्धवाक्यार्थभूतम् ] । नमपदा परमाणु तस्य कार्यम् [ उत्तरार्धवाक्यार्थभूतम् ] तदेतत् कार्यम् उत्तरार्धस्य समर्थकम् । अत्र तु—‘वक्ष्यमाणो हेत्वल्ङ्कार एवायम्’ इत्याक्षते ॥ १६६ ॥

\* कार्यस्य पृथ्वीर्ष्यादेः समर्थकत्वार्थः ।

[ अर्थान्तरन्यासस्य भेदा ]

विश्वव्यापी विशेषस्थ श्लेषाविमो विरोधवान् ।

अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥

इत्येवमादयो भेदा प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।

उदाहरणमालेषां रूपव्यक्तो निदर्श्यते ॥ १७१ ॥

अर्थान्तरन्यासस्य सामान्यनक्षरानुमुक्ता अथास्य भेदानाचष्टे—‘विश्वव्यापी’ इत्यादि  
 द्वयम् । १ ‘विश्वव्यापी’=सर्वत्रसम्भवस्वभावः । २ ‘विशेषस्थ’=विशेषात् तत्प्रतात  
 न्नं भवेत् अत्रावयव इत्यर्थः । ३ ‘श्लेषाविमो’=श्लेषविशेषणसम्पन्नः । ४ ‘विरो-  
 धवान्’=प्रतितावरोधो विरुद्धमर्थयवानात् यावत् । ५ ‘अयुक्तकारी’=स्वभावतोऽयु-  
 क्तकारी । ६ ‘युक्तात्मा’=युक्त आत्मा स्वस्वप यस्य स आचितायाशष्ट आचित्येन  
 युक्तः । ७ युक्तायुक्त’=युक्ताऽप्ययुक्तकारः। कयतांशन युक्त कयतां  
 युक्तः । ८ ‘विपर्ययः’=विपर्ययगुणापन्नः ‘अस्य’=अर्थान्तरन्यासस्य  
 ‘भेदा’=भेदाः ‘इत्येवमादयो’=उक्तप्रकारा विश्वव्यापीप्रभृतय विशेषा  
 ‘लक्षिताः’=लक्षणाभिप्रायः । ‘न्यास’=उक्तप्रकारनाम ‘उदाहरणमाला’=लक्षणाग  
 ‘निदर्श्यते’=निरूप्यते भवेत् व्यक्ता स्पष्टकरणे ‘निदर्श्यते’=निरूप्यते अथात् लक्ष-  
 णाभिप्रायः । ‘उदाहरणमाला’=लक्षणाभिप्रायः । किन्तु दर्शनयोगात्ताद्व लक्षणाभिप्रायः ।  
 ॥ १७० ॥ १७१ ॥

[ विपर्यायिन उदाहरणम् ]

नमस्तस्मा नमस्तत्र सूर्याचन्द्रमसाद्यपि ।

दश्ये गच्छत एवामन्त नियाते केन लक्ष्यते ॥ १७२ ॥

[ विशेषावस्थस्योदाहरणम् ]

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरिणाम् ।

नन्वात्मलाभो महतां परदु खोपशान्तये ॥ १७३ ॥

‘विशेषस्थम्’ उदाहरति—‘पयोमुचः’ इति । ‘पयोमुचः’=नीरदाः ‘शरीरिणाम्’=तनुशृताम् ‘परीतापम्’=घर्मजनित सन्तापम् ‘हरन्ति एव =दूरीकुर्वन्त्येव । उक्तमर्थं समर्थयति—‘ननु’ इति । ‘परदु खोपशान्तये’=परोषा दु खस्य कष्टस्य उपशान्तये निवारणाय ‘महताम्’=महापुरुषाणाम् ‘आत्मलाभः’=जन्म शरीरधारणमिति यावत् ‘ननु’ निश्चितमित्यर्थः ।

अत्र पूर्वपादद्वयगतेन तापहरणरूपेण सामान्येन अर्थेन उत्तरवाक्यगत ‘महता’ मित्यादिप्राणिरूपो विशेषार्थः समर्थित इति सामान्येन विशेषसमर्थनात् ‘विशेषस्थः सङ्गोऽयमर्थान्तरन्यासः । महतामेवेय प्रकृतिर्न सर्वगाधारणस्येति विशेषस्थता ॥ १७३ ॥

[ श्लेषाविद्धस्योदाहरणम् ]

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमास्तः ।

ननु दाक्षिण्यसम्पन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

‘श्लेषाविद्धम्’ उदाहरति—‘उत्पादयति’ इति । ‘मलयमास्तः’=दक्षिणानिल ‘लोकस्य’ जनस्य ‘प्रीतिम्’=मुदम् ‘उत्पादयति’=जनयति । उक्त समर्थयति—‘ननु’ इति । ‘दाक्षिण्यसम्पन्नः’=दाक्षिण्येन मारल्यादिगुणेन सम्पन्नः सम्बद्धः, अथ च [ दाक्षिण्यसम्पन्नः ] दक्षिणादिगागनः, ‘ननु’=निश्चयेन ‘सर्वस्य प्रियः’=विश्वस्यापि हर्षकारी ‘भवति’ ।

अत्र सामान्येन श्लेषमूलकतया उत्तरार्धे पूर्वार्धगतविशेषार्थसमर्थकः इति ‘दाक्षिण्य’ पदस्य श्रुत्येन ‘श्लेषाविद्धोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ १७४ ॥

[ विरोधवत् उदाहरणम् ]

जगदानन्दयत्येष मलिनोऽपि निशाकरः ।

अनुगृह्णाति हि परान् सदोषोऽपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

विरोधवन्तम् उदाहरति—‘जगत्’ इति । ‘अपि’=पुरतोद्व्यमान ‘निशाकरः’=दोषावरधन्द् ‘मलिनो’=बलद्बान् अपि ‘जगत्’=विश्वम् ‘आनन्दयति’=आदादयति । उक्तमर्थं समर्थयति—‘अनुगृह्णाति’ इति—‘हि’=तथाहि ‘द्विजेश्वरः’=द्विजानां ब्राह्मणानां ईश्वरः ब्राह्मणोत्तमः ‘गदोषः’=दोषादिदोषयुक्तोऽपि ‘परान्’=अन्यान् ‘अनुगृह्णाति’=‘आश्लेषेणोपदेशादितरा अनुवन्मथयति ।

अत्र द्विजराजत्वं धर्मः समानः निशाकरे ब्राह्मणे च विद्यमानत्वात्, एवं द्विजराजत्वेन सामान्येन धनस्य उत्तरार्धगतो ब्राह्मणानुग्रहः विशेषोऽपि सम्पन्नः, न च दोषवत्त्वात्-ग्रहदत्तयोर्धनयोः परस्पर विरोधोऽर्थयोर्दत्तयोः विरोधवान् इतिनामार्थान्तरन्यासः ।

अत्र मदीयद्विजेश्वरपदे स्थिते तथापि तदर्थप्रयुक्त समर्थ्यसमर्थकभावो नात्राभिप्रेतः  
अतः मातृत्वमद्वयत्वयोरेव समर्थ्यसमर्थकत्व साधर्म्यादिति प्रेक्ष्यम् ॥ १७५ ॥

[ अयुक्तकारिण उदाहरणम् ]

मधुपानकलात् करठान्निर्गतोऽप्यलिनां ध्वनि ।

कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां पापमीदृशम् ॥ १७६ ॥

अयुक्तकारिण उदाहरति— मधुपानकलात् इति । 'मधुपानकलात्'—मधुपानेन  
[ पुष्पमन्त्रेण कलान् मधुरान् ] 'अलिनाम्' = भ्रमराणाम् 'करठात्' = गलात् 'निर्गत' =  
निर्गतेऽपि 'कटुर्' = गुणस्त्व 'कामिनाम्' = मदनावेशवतां विरहिणाम् 'कर्णस्य' = श्रोत्रस्य  
'मिदं' = मीदृशं भवति इति शेष । एतत्समर्थयति—'पापम्' इति तथाहि ईदृशम् =  
कर्णस्य 'पापम्' = दुःप्रसन्नित्वार्थः ।

अत्र पापस्य कर्णमार्गेण मधुम्रमरुच्यनिरपेक्षायाम् पापहृषो विशेषोऽर्थः समर्थितः  
अतः कर्णमार्गेणैव इति 'अयुक्तकारि' 'पापमर्थान्तरन्यासः' ॥ १७६ ॥

[ युक्तात्मन उदाहरणम् ]

अयं मम दहत्यङ्गमम्भोजदलसंस्तरः ।

इनाशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

पापिना अथच कलङ्किना आचरित कृत परपीडात्मक कर्म 'असाम्प्रतम्' = 'अयुक्तमेव' ।  
'ननु' = निश्चितमेतत् ।

अत्र उत्कृष्टस्य मुरभेरपकृष्टकर्मकरणमित्ययुक्तम्, अपकृष्टस्य मलिनस्य चन्द्रस्यापकृष्ट-  
कर्मकरणमिति युक्तम् । तदुत्तरार्धेन 'मलिनाचरित' मित्यादिना सामान्येन युक्तरूपेण अर्थेन  
पूर्वार्धगत कलङ्किचन्द्रकर्तृकपरपीडाहपोविशेषोऽर्थ समर्थित । तदय 'युक्तायुक्त' इति  
नामाऽर्थान्तरन्यास ॥ १७८ ॥

[ विपर्ययस्योदाहरणम् ]

कुमुदान्यपि दाहाय किमयं कमलाकर. ।

नहीन्दुगृह्येष्प्रेषु सूर्यगृह्यो मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम्

'विपर्ययम्' उदाहरति—'कुमुदानि' इति । 'कुमुदानि' = कर्वाणि रात्रिविकाशीनि  
नीलोत्पलानीत्यर्थ । 'अपि' = अतिशीतलान्यपि 'दाहाय' तापाय 'मन्ति' इति शेष ।  
'अयं कमलाकर' = पद्ममहति 'किम्' = कुतो न दाहकर स्यात् अर्थात् सूर्यपक्षपातिनां  
पद्माना दाहकत्व म्यात् इति किमु वक्तव्यम् । उक्तमर्थं समर्थयति—'नहि' इति । 'इन्दु-  
गृह्येषु' = इन्दुपक्षाधितेषु [ इन्दु चन्द्र ] शीतलस्यापि चन्द्रस्य पक्षपातिषु 'एषेषु' = दाहकेषु  
गत्सु 'सूर्यगृह्य' = सूर्यपक्षाधित 'नहि' = नैव 'मृदु' = कोमल 'भवेत्' = म्यात् ।  
यत्र इन्दुपक्षोऽपि शेषावर. तत्र सूर्यपक्षस्य शेषावरत्वमिति किमु वक्तव्यमिति  
भाव ।

अत्र इन्दुगृह्यसूर्यगृह्योक्तिरूपेण सामान्येनार्थेन पूर्वार्धगत कुमुदकर्तृकदाहकत्वरूपो  
विशेष समर्थित । सच दाहवरणानर्हस्यापि कुमुदस्य दाहवरणरूपविपरीतार्थवारित्वात्  
'विपर्यय' नामाऽर्थान्तरन्यास । 'इन्दुगृह्येषु' 'सूर्यगृह्य' इत्यभयत्रापि 'पदाह्वैरिदाह्यपक्षेषु  
च [ २ । १ । ११४ ] इति पाणिनिस्त्रेण 'पक्षे ऽर्धे ग्रहेर्धातो 'क्यप्' ।  
प्रधान्तरेषु प्रवृत्तान्तरेणाप्ययमुदाहृत । तत्र साधर्म्यात् सामान्य विशेषण यथा—  
वृत्तहाय. कार्यान्ति स्तोदीयानपि गच्छति ।

सम्भ्राम्योधिभ्येति महानशा नगापगा ॥

अत्र नगापगाना क्षुद्राणामपि महान्या मरु मिलित्वा समुद्रप्रामिरूपेण परार्धगतेन  
विशेषेण पूर्वार्धगत 'अतिक्षुद्रस्यापि वृत्तहायक्षे मर्यान्तगमनरूप सामान्यमर्थं सम-  
र्थित । मरु 'गच्छति अन्येति' मित्याभ्यासाधर्म्योक्त ।

नगापगा पवनाना क्षुद्रा मरुः । आनवेदवन्तम् ।



विशेषेण सामान्यस्य समर्थन वैधर्म्येण यथा—

गुणानामेव दौरात्म्याद् धुरि \* धुर्यो नियुज्यते ।

असञ्जातकिणस्कन्ध सुख स्वपिति गौर्गलि\* ।

अत्र 'धुर्ये' इत्यादिना पूर्वार्धगत सामान्यरूपोऽर्थ 'गौर्गलि' रित्युत्तरार्धगतेन विशेषेण समर्थित । गुणाभावात् गलिर्गौर्न धुरि नियुज्यते इति वैधर्म्यम् । † 'गलि' दुष्टे धृषभ । सामान्येन विशेषस्य समर्थन साधर्म्येण यथा—

निर्वेदमाप नच न भ्रमरो मुरारिर्घाचिन्तयद्यसनमृत्तविलप्रवेशे ।

आहत्य हन्त ! मणिमेव पुर प्रपेदे स्यादुद्यम कृतधियां हि फलोदयान्त ॥

अत्र पादत्रयगत\* मुरारिनिष्ठो निर्वेदाभावादिरूपो विशेषार्थः चतुर्थपादगतेन फलप्राप्तिपर्यन्तेन महासत्त्वनिष्ठोद्यमरूपेण सामान्येनाथेन सोपपत्तिसमर्थित । निर्वेदाभावादेः फलावसाय्युद्यमस्य च परस्पर साधर्म्यम् ।

सामान्येन विशेषस्य समर्थन वैधर्म्येण यथा—

प्राणा प्रयान्तु मे सद्यस्त्यक्ताया नन्दसूनुना ।

सत्य ता एव जीवन्तु यासा फलवती कृति ॥

अत्र पूर्वार्धगतो कृष्णविरहिरया प्राणप्रयाणव्याहरणरूपो विशेषार्थः परार्धगतेन नन्दसूनुमभागमानुकूलव्यापारवतीनां जीवनरूपेण सामान्येन सोपपत्ति समर्थितः । 'अह न जीवामि ता जीवन्तु' इति वैधर्म्यम् । अनया रीत्याऽन्यत्राप्युक्तम् ॥ १७६ ॥ ‡

[ प्र० ] 'कतिविधोऽर्थान्तरन्यासो दग्दिङ्नाऽवतारित ? कानि च तेषां मुदाहरणानि ? तन्मन्त्रमनप्रकरश्च कीदृशः [ उत्तरम्—'सटीकमूलग्रन्थानुपूर्व्यां श्रेयम् ]

\* धुरि कार्यभार वहतीति 'धुर्ये' = धूर्वहनचम । 'धुरो यद्दृढकौ' [ ४ । ४ । ७७ ] इति पाणिनिमुद्रेण 'यत्' प्रत्यय ।

† अयं गलिर्दुष्टप शक्तोऽप्यधूर्वह ' इति हेमचन्द्र ।

‡ यथा वा—

तथापि वित्र नृप ! तावकीर्न प्रन्हीकृत मे हृदयं गुणार्थे ।

वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां भवन्ति भव्येषु हि पञ्चपाता\* । [ भारवि ]

अत्र पूर्वार्धगत नृपतिर्युधिष्ठिरनिष्ठगुणावर्जनकारित्वरूप व्यासमुनिगतो विशेषार्थः परार्धगतेन भव्येषु वीतरागकर्त्रेण पञ्चपातरूपेण सामान्येन अयं समर्थित । तत्र गुणैरावर्जनभयपञ्चपातमवधनयो परस्पर साधर्म्यमित्ययं सामान्येन विशेषममर्थनरूप साधर्म्यादर्थान्तरन्यासः ।

वाचनम् अनु अर्थान्तरन्यास द्विधाचष्टे—

उक्तमिदमर्थनन्यासार्थन्यासो व्याप्तिपुर मर ।

कथ्यतेऽर्थान्तरन्यासः श्रियोऽभिष्टम द्विधा ॥

[ व्यतिरेकस्य लक्षणम् ]

॥ शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्ध्वयो ।

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेक स कथ्यते ॥ १८० ॥

— —

[ प्र० ] ॥ व्यतिरेक लक्ष्यलक्षणतत्सङ्गमनप्रकारेण प्रपञ्चय ? [ उ० ] अस्य पृ० प० २ । अग्रे व्यतिरेकप्रकरणान्तश्च ।

तत्र श्लेषपरहितो यथा—

शोणत्वमक्षणामसिताब्जभासां गिरां प्रचारस्त्वपरप्रकारः ।

यभूव पानान्मधुनो वधूना—मचिन्तनीयो हि सुरानुभाव ॥

अत्र मद्यपानाप्रेत्राणां रक्तत्वमुक्तम् तस्योक्तस्य निदधर्थं चतुर्थं पादोऽर्थान्तरत्वेनो-  
पन्यस्त । अत्र सुरा देवा मदिरा वा । अयञ्च सामान्येन विशेषममर्थनरूपः श्लिष्टशब्द-  
निबन्धनः । श्लेषपरहितो यथा—

शुण्डादरटं कम्पिता कुञ्जराणां पुष्पोत्सर्गं पादपाथारु चक्रुः ।

स्तब्धकारा किं प्रयच्छन्ति किञ्चित् क्रान्ता यावन्मोर्द्धत वीतशङ्कम् ॥

अत्र पूर्वार्धोक्तस्यार्थस्य परार्धोक्तेनाथेन [ सामान्येन ] समर्थनम् । नात्र किमपि  
श्लिष्ट पदम् ।

यथा वा—

वृत्तानतिर्व्याहृतमान्ववादे जातस्पृह पुरयजन म जिप्सुणा ।

इयाय मय्याविव मप्रसाद विश्वासयत्याशु मता हि योगः ॥ [ भारवि ]

अत्र पान्मयगतो जिप्सुणा पुरयजनापस्थितिरूपो वाक्याथो विशेषरूप मत्सदनिक-  
संक्रियामनरूपेण सामान्येन समर्थित । एवमाद्यन्तम् ।

यथा वा—

अमानव जानमज बुले मनोः प्रभाविन भाविनमन्ममान ।

मुमोच जानमपि जानवा न य मदाभिमानवधना हि मानिन [ माघ ]

अत्र जानक्या अमोचने वारणा चतुर्थपादोक्तमिति वारणेन वार्थनमर्थनरूपोऽर्था-  
न्तरन्यासः ।

यथा वा—

मा गा धिरायैव नर प्रमाद वरमनम्रापशिवेऽपि देजे ।

मात्सर्यमोषतत्मात्मना हि स्पृहन्ति माण्ड्रपि माननानि ॥ [ भारवि ]

अत्र प्रमादनिषेधलक्षणेनाऽप्रमादरूपवारणेन अर्धाप्रतिस्पर्धस्य वार्थनस्य व्यतिरेकवृत्त-  
रूपमपनात वैषम्येण वारणममर्थनरूपेऽर्थान्तरन्यासः ।

उत्पटभेदुन ' . . . . . ' अमानमन्ममानस्य वृत्त लक्षण [ तन्मपि प्रती-

यस्य सर्वास्ववस्थासु व्यतिरेको न दृश्यते ।

प्रत्यग्रूप तमात्मान केपि जानान्ति सूरय ॥ १ ॥

— १ —

क्रमप्राप्त व्यतिरेक लक्षयति—‘शब्दोपात्ते’ इति । ‘द्वयो’ वस्तुनो ‘उपमानोपमे-  
ययो’ ‘सादृश्ये’=ओपम्ये ‘शब्दोपात्ते’=साधारणधर्मवाचकेवादिशब्दप्रयोगेण भटिति  
घोषिते ‘वा’=अथवा साधारणधर्मवाचकशब्दानुपादानात् व्यञ्जिते [अर्थवललभ्ये] सति  
‘तत्र’=तयो ‘यद् भेदकथनम्’=वैधर्म्यप्रतिपादनम् ‘स व्यतिरेकः’=व्यतिरेकनामालङ्कार  
‘कथ्यते’=भरयते । तथा च—‘उपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनं व्यतिरेकः’ इति व्यतिरेक-  
स्वरूपसार । आह च—वामन . ‘उपमेयस्य गुणान्तरेकित्वं व्यतिरेकः’ [काव्या०  
सू० अर्था० ३ । २० ] उदाहृतश्च तेनैव यथा—

सत्य हरिणशावाक्ष्या प्रसन्नसुभग मुखम् ।

समान शशिन किन्तु स कलङ्कविडम्बित ॥

अत्र शब्दोपात्त साम्यम्, तद्वाचकसमानशब्दप्रयोगात् । गम्यमानगुणो व्यतिरेको  
यथा—

कुवलययन प्रत्याख्यात नव मधु निन्दित

हसितममृत भग्नं स्वादो पद रससम्पद ।

विपमुपहित चिन्ताव्याजान्मनस्यपि कामिना

चतुरललितैर्लीलातन्त्रैस्तवार्धविलोकितै ॥

नायिकां प्रति नायकोक्तिरियम् । अत्र कान्ताया अर्धविलोकितै कुवलयवनादीनां  
प्रत्याख्यानादिभिरुपमेयस्याधिक्यमाधिकम् । अर्थान्तरन्यासे व्यतिरेको विपक्षव्याप्ति  
अत्र तु गुणाधिस्यमिति भेद इति कामधेनुव्याख्या ।

[ शब्दोपात्तसादृश्ये एकव्यतिरेकस्योदाहरणतथोजने ]

धैर्यलावण्यगाम्भीर्यं प्रमुखैस्त्वमुदन्वत ।

गुणैस्तुल्योसि भेदस्तु वपुपैवेद्वेशन ते ॥ १८१ ॥

नन्वात् ] परिचयार्थं प्रदर्शयते—

समर्थकस्य पूर्वं यद्वचोऽन्यस्य च पृष्ठत ।

विपरीतेषां वा यस्याद दिशब्दोक्त्याऽन्यथापिवा ॥

इयं मे दर्शयन्त्याम । ॥ [ काव्यालङ्कारमारे ]

अत्रेव दोषम्—नूत्रे ‘गुण’ शब्दो वर्णमात्रपर । स च वाच्यो गम्यधेनेति  
‘निर’ । नन्वात्तेति अत्र उपमानात् तदपकर्षहेतु । उपमेयगतधेनू तदुत्कर्षहेतुश्च ।  
‘नन्वात्ते’ उक्तं नन्वात्ते गुणान्तरेकित्वमिति । उपमेयगतधेनू तस्य गुणान्तरेकित्वं शाब्द-  
‘निर’ अत्र ‘नन्वात्ते’ अत्रादमर ।

इत्येकव्यतिरेकोऽयं धर्मेणैकवर्त्तिना ।

प्रतीतिविषयप्राप्तेर्भेदस्योभयवर्त्तिनः ॥ १८२ ॥

अनेकभेदभिन्ने व्यतिरेके आद्यैकव्यतिरेक निरूपयति—‘धैर्यं०’ इत्यादि द्वाभ्याम् ।  
[ हे ! राजन् ] त्वम् ‘धैर्यं०’=वैर्यम् = धृति आदित्याभाव अपरित्यक्त—[ अनतिक्रान्त ]—  
मर्यादत्वम् । ‘लावण्यम्’ = सान्द्र्यं लवणोपेतजलमयत्वम् । ‘गाम्भीर्यम्’ = दुरवगाह-  
प्रकृतित्वं अतलस्पर्शित्वम् । एतत्प्रमुखं धैर्यप्रभृतिभिः ‘गुणैः’=धर्मे ‘उदन्वत’=समुद्रस्य  
‘तुल्य’=गदश ‘अग्नि’ । तेषु ‘ते’=तव ‘भेद’ तु=उदन्वतो वैधर्म्यम् ‘ईदृशेन  
वपुषा’=अतिमुन्दरकरचरणादिमता शरीरेणैव ‘वर्त्तते’ इति शेषः ।

अत्र प्रस्तुतो राजा उपमेय, अत्रस्तुतः समुद्र उपमानम् । धैर्यादिसाधारणधर्म-  
योगात्मक तयो मादृश्यञ्च धैर्यादिगच्छोपात्तम् । परमीदृशपदवोय समुद्रविलक्षण मुन्दर-  
करचरणादिमत्त्वोपेत वपुष्मत्त्वमेवोपमानाद् वैधर्म्यरूप भेदः । यच्च अत्रस्तुतात् समुद्रात्  
प्रस्तुतस्य राज्ञ उत्कर्षपर्यवगायीति एकमात्रगतत्वात् भेदकधर्मस्य ‘एकव्यतिरेको’यमुच्यते  
इत्याशय इति कृत्वा द्वितीयश्लोकेन तस्य स्वरूपं गङ्गमयन्नाह—‘इति’ इति । ‘इति’ =  
उक्ते काव्ये ‘एकत्र’=उपमेये एव ‘वर्त्तिना’=वर्त्तमानेन ‘धर्मेण’=मुन्दरवपुष्मत्त्वरूपेण  
‘उभयवर्त्तिनः’=उपमानोपमेयानिष्टस्य ‘भेदस्य’=उत्कर्षापकर्षरूपवैधर्म्यस्य ‘प्रतीति-  
विषयप्राप्ते’=प्रतीतिगोचरत्वात् हेतो ‘अयम् एकव्यतिरेकः’ इत्यन्वितार्थः एकमात्रगत-  
धर्मेण उभयो परस्पर व्यतिरिच्यमानत्वात् ‘एकव्यतिरेकः’ इति पितृहीभूतोऽर्थः ॥ १८१,  
१८२ ॥

[ उभयव्यतिरेकस्योदारणतत्पद्मने ]

अभिधवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।

अस्तावज्जनसङ्काशस्त्वन्तु चामीकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

काप्यर्थं पिशङ्गता चोभौ यत्पृथग्दर्शिताविह ॥ १८४ ॥

‘उभयव्यतिरेकः’ निरूपयति—‘अभिधवेलौ’ इति द्वाभ्याम् । ‘अम्बुराशिः’=पयोनिधि  
[ सागरः ] ‘भवान् अपि’=एता उभौ अपि ‘अभिधवेलौ’=न भिन्ना अतिक्रान्ता विला  
मर्यादा याभ्यां तां तादृशा, ‘गम्भीरा’=दुरवगाहा एव स्वभावात् द्वितीय आशयः ।  
‘तु’=किन्तु ‘अन्तौ’=अम्बुराशिः ‘अश्विनपदा’=श्यामल सागरजलस्य श्यामवर्णत्वादिनि-  
वाहः । ‘त्वम् तु चामीकरयति’=चामीकर एतर्णं तस्य द्युतिरिव द्युतिर्धस्य रात्रनक्षत्र-  
अग्निसंज्ञाहरणं । उपोदाहरणे उभयव्यतिरेकलक्षणां प्रत्ययति—‘उभयव्यतिरेकः’  
‘ति’ । इह=उपमेये ‘यत्’=समात् हेतोः काप्यर्थम्=कृपावर्जिता इयं मन्त्रम्  
पिशङ्गता च’=पारदर्शित्वम् इति ‘उभयो’=उपमानोपमेययोर्भेदकौ=विशेषकौ ‘उभौ’=

[ उक्तो द्वो धमा 'पृथुदशितो' = विभज्य उक्तो अत 'अयम् उभयव्यातिरेक' इत्युच्यत इति शेष ।

अत्र उपमान समुद्र । उपमेयो राजा । तयोरुपमानोपमेययोर्वर्तमानो एव उत्कर्षोप-  
कर्षबोधको अजनसङ्घाशत्वचामाकरद्यातत्वरूपभेदको धर्मो शब्दोपात्तो इत्युभयव्यातिरेको-  
ऽयम् ॥ १८३, १८४ ॥

[ सश्लेषव्यातिरेकस्योदाहरणतत्सङ्गमे ]

त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ।

अयन्तु युवयोर्भेद स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।

साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्श्यते तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥

सश्लेषव्यातिरेक निरूपयति—'त्वम्' इति द्वाभ्याम् । [ हे ! राजन् ! ] 'त्वम् समु-  
द्रश्च इति द्वावापि दुर्वारौ' = अवार्यवोर्यो एक असद्यप्रतापत्वात् दुर्धर्ष पर अनिवार्यमहा-  
वाचित्वाद्भुगश्च, तथा 'महासत्त्वौ' = महत् सत्त्व गुणो यस्य इति राजपक्षे । महान्ति  
सत्त्वानि नरादयो जलचरा यस्मिन् इति समुद्रपक्षे । 'सतेजसौ' = तेजसा सह वर्तमानौ ।  
राजपक्षे तेन प्रताप, समुद्रपक्षे तेजो वडवानन । एव सत्यापि साम्ये 'अयन्तु युवयोर्भेद' =  
प्रामद्वो विशेष यत् 'स' = समुद्र 'जडात्मा' = जनात्मा प्रचुरजलस्वरूप डलयोरैक्यात्  
शान्तस्वभावो मूर्खश्चेत्यर्थ 'भवान् पटु' = तीक्ष्णस्वभाव चतुरश्च ।

उक्तोदाहरणे 'उक्तव्यातिरेक' सङ्गमयति—'स इति अर्थश्लोकेन । 'स एष' =  
प्रामद्वो 'श्लेषरूपत्वात्' = भेदकयो जडात्मत्वपटुत्वधर्मयो श्लिष्टत्वात् 'सश्लेष' = 'सश्लेषव्य-  
तिरेक' इति नाम्ना 'गृह्यताम्' = ज्ञायताम् ।

नन्वत्र दुर्वारत्वादिश्लिष्टमाधारणधर्मविशेषणद्वारैव सश्लेष इति व्यवहार स्यादिति  
चेत् ? न, तथामति सर्वत्रैव क्वचित् शब्दश्लेषस्य क्वचिद् अर्थश्लेषस्य च सम्भावना  
दुर्वारा यत् । एवञ्च भेदकविशेषणानां श्लिष्टत्वं एव सश्लेषव्यातिरेक इति व्यवहार इति  
निदानम् ।

अन्यथापि व्यातिरेककस्य भेदद्वय वस्तु प्रतिजानीते—'साक्षेप इति । स्पष्टम् । अनयो-  
रुदाहरणमनुपद यथाक्रम वक्ष्यति ॥ १८५ १८६ ॥

[ साक्षेपव्यातिरेकस्योदाहरणम् ]

स्थितिमानपि धीरोऽपि गत्नानामाकरोऽपि सन् ।

तत्र कक्षां न यात्येव मलिनो मकरालय ॥ १८७ ॥

'स्थितिमानपि धीरोऽपि गत्नानामाकरोऽपि सन्' इति । 'स्थितिमान्' अपि अनतिक्रान्त-  
देशेन स्थितिमान् इति । 'गत्नानाम' = गताङ्गस्यादनाम् 'आकरो' = उपानयनार्थम्  
'मलिनो' = मलिनः 'मकरालय' = तुलः 'न यात्येव' = नैव प्राप्नोति, तत्र गच्छति न मलिनः

इत्यर्थः । यत् 'मलिन' = मलीन कृष्णवर्णत्वात् । राजपक्षे—स्थितिमान् अनुसृष्टधित-  
धर्ममर्यादः । धीर = धैर्यशाली गभीर = दुरवगाह्यप्रकृति । तथा रत्नपदोपलक्षितशौर्या-  
दिगुणानामाकर आश्रय इति बोध्यम् ।

अत्रोपमाननिष्ठो मलिनत्व धर्म तेन सहोपमेये साम्यस्याक्षेपात् साक्षेपव्यतिरेकः ।  
साम्याक्षेपप्रयुक्तो व्यतिरेकः 'साक्षेपव्यतिरेकः' इत्यस्य स्वस्वनिष्कर्षः ॥ १८७ ॥

[ सहेतुकव्यतिरेकस्योदाहरणम् ]

वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।

भर्तृभावाद् भुजङ्गानां शेषस्त्वत्तो निवृण्यते ॥ १८८ ॥

सहेतुकव्यतिरेकम् उदाहरति—'वहन्' इति । 'सशैलद्वीपसागराम्' = शैला पर्वताः,  
द्वीपानि जम्ब्वादीनि, सागरा समुद्रा, तं सहिताम् 'कृत्स्नाम्' = सम्पूर्णां 'महीं' =  
पृथ्वीम् 'वहन् अपि = वारयन्नपि 'शेष' = अनन्त 'भुजङ्गानाम्' = सर्पाणाम् पक्षान्तरे विटा-  
नाम् 'भर्तृभावाद्' = स्वामित्वात् 'त्वत्' = त्वया [ भवत्सकाशात् ] 'निवृण्यते' = निहीनी-  
क्रियते । अत्रोपमान शेष, तस्य चोपमेयापेक्षया न्यूनत्वे भुजङ्गपतित्व हेतुरिति 'सहेतुव्य-  
रेकः' । 'त्वत्' इति 'मार्थात् हीयते' इत्यादिवत् अपादानमङ्गकस्यापि कर्त्तृत्वविवक्षया  
'निवृण्यते' इति कर्मणि तद् ॥ १८८ ॥

[ अथ प्रतीयमानसादृश्यनिरूपणप्रतिज्ञा ]

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमीदृशः ।

प्रतीयमानसादृश्योप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

शब्दोपादानसादृश्यनिमित्तक व्यतिरेक निरूपयित्वा प्रतीयमानसादृश्यनिमित्तक व्यतिरेक  
प्रतिजानीते—'शब्दोपादान' इति । शब्द = आधारणाधर्मवाचक पदम् तस्य सादृश्य = तदुपा-  
दानेन यत् सादृश्यं तस्य व्यतिरेकः तादृशनिमित्तकः अथ व्यतिरेकः । 'ईदृश' = दशितभेद  
'उक्त' = निरूपित इत्यर्थः । 'प्रतीयमानसादृश्य अपि अस्ति' = प्रतीयमान गम्य सादृश्य यत्र  
य तथाविधोपि व्यतिरेकोऽस्ति 'य अपि अभिधीयते' = अनन्तरमेव निरूप्यते ॥ १८९ ॥

[ प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकस्योदाहरणम् ]

त्वन्मुख कमलञ्चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं तदुपाध्रयम् ॥ १९० ॥

प्रतीयमानसादृश्य व्यतिरेकम् उदाहरति—'त्वन्मुख' इति । 'त्वन्मुखम्' = तन्मानसम्  
'कमलं च' = पद्मम् इति 'अनयो द्वयो' अपि भिदा = वैयर्थ्यम् अस्ति इति शेषः ।  
तथा—'कमलम्' = पद्मम् 'जलसंरोहि' = जले जलं जलमिति यत् त्वन्मुखम् तदु-  
पाध्रयम् = तद्वान्नं ददेकमापाध्रयम् । अत्र मुखकमलयो र्भेदनिर्दिष्टादिसादृश्य-  
भावोपपत्तिरिति । यदुपाध्रयं यत् इति 'प्रतीयमानसादृश्य' ॥ १९० ॥

अभ्रविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।

इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १६१ ॥

अन्यदुदाहरति—‘अभ्रविलासम्’ इति । ‘मृगेक्षणम्’=हरिणनयनम् ‘अभ्रविलासम्’=नास्ति भ्रुवोविलास कटाक्षपातो यस्य तत् तथाविधम्, तथा ‘अस्पृष्टमदरागम्’=न स्पृष्टं प्राप्तं मदरागः मदपानजनित लोहित्य येन तत् तथाविधम् ‘अस्ति’ इति शेष । नयनद्वन्द्वम्=अक्षियुगलम् तद्गुणभूषितम्=भ्रूविलासि स्पृष्टमदरागव वर्तत इत्यर्थः ।

अत्र मृगेक्षणमुपमानम्, [ कान्ता ] नयनद्वन्द्वमुपमेयम् । तयो परस्पर विरुद्ध एव धर्मो दर्शित । तेन सादृश्यं व्यङ्ग्यमाते अयमपि ‘प्रतीयमानव्यतिरेकः’ ॥ १६१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्श्यते ॥ १६२ ॥

उक्तयोदाहरणयोः प्रयोजनं दर्शयन् ‘सदृशव्यतिरेक’ प्रतिजानीते—‘पूर्वस्मिन्’ इति । ‘पूर्वस्मिन्’=त्वन्मुखमित्याद्युदाहरणे ‘भेदमात्रोक्तिः’=उपमानोपमेययोर्द्वयोः भेदको यो धर्म आश्रयभेदरूपः केवल तस्यैव कथनं नतु सौरभवत्त्वादिसादृश्योक्तिः [ नतु प्रस्तुत-स्योत्कर्षोक्तिरित्यर्थः ] तत्तु गम्यमेव । ‘अस्मिन्’=अभ्रविलासमित्यादिद्वितीयोदाहरणे आधिक्यदर्शनम्=उपमानोपमेययोस्तुत्कर्षोत्कर्षप्रतिपादकविशेषणौ उपमेयभूतनयनसम्बन्धिन उक्त्युपमानस्य व्यङ्ग्यतेति द्वयोर्व्यतिरेकयोर्विशेषः । ‘पुन अन्यः’=आभ्यां विलक्षणाप्रकार ‘मदरागव्यतिरेकः’=सादृश्यनिमित्तको व्यतिरेकः सदृशधर्ममात्रप्रयोगेण व्यतिरेकः ‘मदरागव्यतिरेकः’ प्रदर्श्यते ॥ १६२ ॥

[ शाब्दसादृश्यस्य सदृशव्यतिरेकस्योदाहरणम् ]

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

ध्रुमध्रुमरमम्भोजं लोलनेत्रं मुखन्तु ते ॥ १६३ ॥

सदृशव्यतिरेकमुदाहरति—‘त्वन्मुखम्’ इति । ‘त्वन्मुखम्’=तवाख्यम् ‘पुण्डरीकम्’=कमलम् इति द्वे अपि ‘फुल्ले’=विकसिते [ तत्र कमले पत्रविश्लेषात्मको विकसितं मुखं न स्मितमयं स इति विशेषः ] तथा ‘सुरभिगन्धिनी’=सौरभगन्धोपेते आश्रयस्य भुगन्धः प्रवृत्तिमिदं मुखस्यापि स पद्मिनीनायिकासम्बन्धित्वात्सम्भावमिदं । अथ व्यतिरेकं दर्शयति—‘ध्रुमध्रुमम्’=कमलम् ‘ध्रुमध्रुमम्’=ध्रुमन्तं मधुलो-भिन्नेन रमन्तं ध्रुमग द्विरेका यत्र तत्तादृशम् ‘ते’ [ तव ] मुखम् तु ‘लोलनेत्रम्’=लोले चक्षुः नेत्रे नयने यस्मिन् तत् तथाविधम् ‘अस्ति’ इति शेषः ।

अत्र पुनश्च सुरभिगन्धिव्यतिरेकं द्वयोः साधारणयात सादृश्यं शब्दोपात्तम् । ‘ध्रुमध्रुमम्’=कमलम् इति तयोः द्वयोर्गमाग्रागो धर्मः तथापि तद्व्यतिरेकं विम्बप्रतिविम्ब-

नेत्रात्र काव्यभूषणम् । उक्तं—‘अयमेव भेदो भेदहेतुर्यद्विरुद्धधर्मायाम्भोज-रमन्तम्’ इति । नेत्रात्र द्वयोर्विरुद्धमवतारं प्रतीयते नतु स्फुटशब्देनाभिधीयते ।

भावेन सदृशमेव नतु विरुद्धम् । अत्र भ्रमरापेक्षया नेत्रस्योत्कर्षं तेन मुखस्याधिक्यमिति सदृशव्यतिरेकोऽयं शाब्दः, सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वात् ॥ १६३ ॥

[ प्रतीयमानसादृश्यस्य सदृशव्यतिरेकस्योदाहरणम् ]

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तमो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।

नभो नक्षत्रमालीदमुत्फुल्लकुमुदं पय ॥ १६४ ॥

प्रतीयमानसादृश्य सदृशव्यतिरेकमुदाहरति—‘चन्द्र’ इति । ‘अयम्’=पुरोवर्ती ‘चन्द्र’=शशी ‘अम्बरोत्तम’=अम्बरस्य गगनस्य उत्तम भूषणम् । ‘अयं हंस तोयभूषणम्’=जलमण्डनम् । ‘इदं नभो नक्षत्रमाली’=नक्षत्राणां तारकाणां मालां रञ्जयितुं तत्तादृशम् । ‘पय’=जलम् अर्थात् कामारम्य ‘उत्फुल्लकुमुदम्’=विकसितनीलेन्दीवरम् ‘वर्त्तत’ इति आयाहृत्य सर्वत्र योजनीयम् । ‘पुस्त्युत्सावतर्मा द्वां कर्णपूरे च शेखरे’ इत्यमरः ।

अत्र उपमानोपमेयभूतयोश्चन्द्रहमयो आकाशपयमोश्च सादृश्यमर्थवत्तलभ्यं शब्दानुपात्तत्वात् तेनायम् ‘अर्थं सदृशव्यतिरेकं’ ॥ १६४ ॥

[ उक्तार्थस्पर्शीकरणम् ]

प्रतीयमानशौङ्ग्यादिसाम्ययोश्चन्द्रहंसयोः ।

कृतं प्रतीतशुद्धयोश्च भेदोऽस्मिन् वियदम्भसोः ॥ १६५ ॥

पूर्वञ्च शब्दवत्साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

भृङ्गनेत्रादितुल्यं तत् सदृशव्यतिरेकिता । १६६ ॥

उक्तयोर्द्वयोर्दाहरणयोर्गतिं स्वयं स्पर्शीकरोति—‘प्रतीयमानः’ इत्यादिद्वाभ्याम् । ‘अस्मिन्’=चन्द्रोऽयम इत्यादि प्रथमोदाहरणे ‘प्रतीयमानशौङ्ग्यादिसाम्ययो’=प्रतीयमानवाचपशदाप्रयोगात् गम्यमानम् आर्यामिति यावत् तादृशं यत् शौङ्ग्यादि शुद्धगुणवत्तादिसाम्यं सादृश्यं ययो तथोक्तधामतयो ‘चन्द्रहमयो’ तथा ‘प्रतीतशुद्धयो’ च=प्रतीता लोकाप्रसिद्धा शुद्धिर्नर्मल्यं ययो तयो ‘वियदम्भसो’=आकाशपयमोश्च ‘भेद’=वैधर्म्यम् ‘कृत’=दणितं । एवमात्रं सादृश्यं शब्देन [ भाक्षात् ] नोपात्तमित्यर्थः ‘सदृशव्यतिरेक’ ।

‘पुनश्च=पूर्वमिदं त्वन्मुनिमित्यादिदृष्टीयोदाहरणे उभयत्र अपि’=उपमानोपमेयो-उयोर्वापि ‘एवमेव’=एवमुदाहृतं शब्दोपात्तमित्यर्थः ‘साम्यम्’=अनेत्रादितुल्यम् भ्रमर-मखत्वं श्लोकेन्द्रलभं सादृश्यं ‘भेदकम्’=विरोधकम् ‘अस्मिन्’ इति षेष् । तच्च स्मिन्-प्रतीतशुद्धयोश्च सादृश्यप्रतिपादकम् तत् तस्मादेते सदृशव्यतिरेकिता=सादृश्य-व्यतिरेक इत्यर्थः ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

[ सादृशव्यतिरेकस्योदाहरणम् ]

अरत्तालोषसंहार्यमचार्यं सूर्यरश्मिभिः ।

रश्मिरोधकरं नृनां गौडनप्रभवं तम ॥ १६७ ॥



‘सजातिव्यतिरेकम्’ उदाहरति—‘अरन्नालोकसहार्यम्’ इति । ‘यूनाम्’=तृणानां ‘यौवनप्रभवम्’ यौवन प्रभवः उत्पत्तिस्थान यस्य तत् तादृशः=तारुण्यममुत्थमित्यर्थः । ‘तमः’=मोहः अन्धकारश्च ‘अस्ति’ इति शेषः । कोटशं तत् इत्याकाङ्क्षायां विशेषणान्याह—‘अरन्ना०’ इत्यादिना । रन्नाना=माणिक्यादीनां आलोकेन=प्रकाशेन यत् सहार्यं=निवार्यं न भवति तत् ‘सूर्यरश्मिभिः’=भास्करगमस्तिभिः ‘श्वार्यम्’=वारयितुमशक्यम् । तथा ‘दृष्टिरोधकरम्’=दृष्टिश्चक्षुः ज्ञानञ्च तयोः रोधकर प्रतिबन्धकम् आवरकमिति यावत् ॥ १६७ ॥

[ सजातिव्यतिरेकस्य लक्ष्ये सङ्गमनम् ]

सजातिव्यतिरेकोऽयं तमोजातेरिदं तमः ।

दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नमन्यैरदर्शितं यत् ॥ १६८ ॥

इति व्यतिरेकचक्रम्

उक्तोदाहरणे सजातिव्यतिरेकं स्वयं घटयति—‘सजातिव्यतिरेक’ इति । ‘यत्’=यस्माद्विज्ञेयं ‘इदम् तमः’=मोहरूपम् ‘दृष्टिरोधितया’=दृष्टेरावणकर्तृत्वेन ‘तुल्यम्’=गमानम् ‘अन्य’=साधारणधर्मे रन्नालोकहार्यत्वादिभिः ‘तमोजाते’=अन्धकारजातितः ‘भिन्नम्’=वैयर्थ्यात् ‘अदर्शितं’=उपनिन्द्यम् ‘कविने’ति शेषः अतो हेतोः ‘अथ सजातिव्यतिरेक’ उच्यते’ इति शेषः ।

प्रसिद्धं तमस्तु रन्नालोकादिभिर्निवार्यं भवति, यौवनप्रभवः मोहात्मकः तमस्तु न तादृशम्, तमस्य जातिस्तु एवैव उभयत्रानुगतप्रत्ययकारणात् । अत्र च श्लेषेणैव तमपदेन उपमानोपमेयभूतयोर्माहान्यकारयोर्भयोरुपादानं कृतमिति सामान्यलक्षणां सङ्गतमेव । मोहात्मकः तमः टामेयम् । प्रसिद्धमन्धकारात्मकं तमस्तूपमानम् । केचित्तु—तम एव तम इति ‘भिन्नं रूपं’ नियाहुः ।

अथ—एकव्यतिरेक, उभयव्यतिरेक, मश्लेषव्यतिरेक, साक्षेपव्यतिरेक, सहेतुव्यतिरेक, प्रतीयमानमाहस्यव्यतिरेक, शाब्दमाहस्यमहस्यव्यतिरेक, प्रतीयमानमाहस्यव्यतिरेक, सजातिव्यतिरेक इति [ ६ ] नवमन्त्रो व्यतिरेको दर्शितः । सन्ति प्रथान्तरेषु अन्येभ्यः कृतद्वाराणि व्यतिरेकस्य तत्र कानिचिन् प्रपञ्चयन्ते—

स्तिष्ठति कुम्भे न गगः + शशिनि पराशिः परं मरोरुहाशिः ।

‘उपलब्धमन्त्रात्मकप्रकाशं प्रनर्वाति विश्वगुणं प्रतापम् ॥

— [ १ ] पाराशिः=स्तिष्ठतानि । [ २ ] कुम्भलयम्=कुम्भद्वाराणि । कुम्भ=कुम्भं त्विदं शशि, कुम्भला लक्ष्मी च । अन्तर्भेदाद्यवर्गितं कुम्भ-  
— [ ३ ] अन्तर्भेदाद्यवर्गितं कुम्भ-  
— [ ४ ] अन्तर्भेदाद्यवर्गितं कुम्भ-

अत्र रविशशिनोरसम्भवेन सर्वप्रियङ्करत्वेन उपमेयभूतस्य प्रतापस्य 'कुवलयकमला-  
द्वतप्रकाश' इति श्लेषमनुत्थापितो व्यतिरेक । अस्यैव दण्डिमते 'सश्लेषव्यतिरेक' इति  
सञ्ज्ञा । यथा वा—

सकलद्वेन जडेन च साम्य दोषाकरेण कीदृक्ते ।

अभुजङ्ग\* समनयन कथमुपमेयो हरेणासि ॥

अत्रोपमानभूते चन्द्रे सकलद्वत्वम्, राज्ञि चोपमेये कलङ्काभावेनाधिक्यम् । उत्तरा-  
धेऽपि उपमानस्य हरस्य विषमनेत्रवत्त्व भुजङ्गवत्त्वञ्च, उपमेये राज्ञि अभुजङ्गत्वसमदृष्टित्वा-  
भ्यामाधिक्यम् । भुजङ्ग = विट सपेक्ष 'भुजङ्गो विटसर्पयो'रिति कोपात् । यथा वा—

'शैला द्वोक्ष्णाः सन्त किन्तु प्रकृतिकोमला' इति । अत्रोपमेयभूतानां सतां प्रकृ-  
तिकोमलत्व विशेष । अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेक । यथा वा—

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिचन्न विभो ! विधूतविततवृष ।

रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभू कदाचिदसि ॥

अत्र राजा उपमेय, हरारिस्वमानम्, विषमादय शब्दाः श्लिष्टा\* उपमानगत  
विषमदृष्टित्वादिकमपकर्षहेतुस्पात् । समदृष्टित्वादिना राज्ञ आधिक्यम् । यथा वा—

महेन्द्रतुल्य कवयो भवन्त वदन्तु किं तानिह वारयाम ।

भवान् सर्वत्र समुपास्यमान कथ समानस्त्रिदशाधिपेन ॥

अत्र त्रिदशाधिपत्वापेक्षया महत्त्वाधिपत्व राज्ञ उत्कर्ष । परन्तु श्लेषोत्थापितत्रिदशत्व-  
सख्यामादयाय व्यतिरेक, उपात्तोभयनिमित्तक । विश्वनाथादिभि प्रकारान्तरेणोक्ता अस्य  
भेदा तत एवावगन्तव्या ॥ १६८ ॥

[ विभावनाया लक्षणम् ]

'प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाषिकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥ १६९ ॥

विभावितो यो मृतिमैव यच्छति प्रभावितो यो ऽगृतिमैव यच्छति ।

नव तमस्र निवमद्य विभु सम्भावये सर्वरस निरञ्जनम् ॥ १ ॥

वसुप्रामा विभावनां निरूपयता तस्या लक्षणमाह—'प्रसिद्धहेतुः' इति ।  
'यत्र = यस्यां दक्षिणा मया' 'प्रसिद्धहेतु-यावृत्त्या = प्रसिद्धस्य लोके स्वान्तरे हेतो  
वारणाय यावृत्त्या प्रभावेन यत्र । वाऽत एव कारणान्तरम् = यन्किमपि हेतुन्तर वा =  
अथवा । 'स्वाभाषिकत्वम् = स्वतः स्विभावो' [दा] 'विभावयम्' = विशेषेण अप्रदाक्षेण  
भा य निर्वर्तनीय [स्वात] । ता-प्रसिद्धा 'विभावना' = उच्यते' इति शेष । इत्यह—

परन्तु मूलकृत्क्षणे यत् 'कारणान्तरम्' इत्युक्तं तत् क्वचित् शाब्दं क्वचित् आर्थम् ।  
शाब्दं यथा—

अनायासकृश मध्यमशङ्कातरले दृशौ ।

अभूपरणमनोहारि वपुर्वयसि सुश्रुव ॥

अत्र हि वयोरूप कारणान्तरमुक्तम्, तस्य च कारणतयाऽनिर्देशाद् विभाव्यत्वम् ।  
आर्थेन्तु अनुपपदमुदाहरिष्यते 'अपीतक्षीवकादम्ब' मित्यादिना ।

यत्र तु कारणविरुद्धसद्भावेन कारणाभावप्रतिपादनं तत्रार्पीयं भवति परन्तु सा न  
स्फुटतरा । यथा—

य कामारहर स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा

स्तेचोन्मीलितमानन्तीमुरभयः प्रौढा कदम्बानिला ।

मा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ

रेवारोयमि वेतनीतस्तले चेतः समुज्जृम्भते ॥

अत्र हि उत्कण्ठारूपकार्यस्य प्रसिद्धहेतूनां पत्यभावादीनामभावो विरुद्धेन पत्यादि-  
गद्भावेन प्रतिपादित इति नात्र स्फुटत्वमस्या । अतएव आचार्याः आहुः—'अत्र स्फुटो  
'न पतिवत् इति' । अत्रमेव स्वाभाविकत्वमपि क्वचिच्छब्दं क्वचिदार्थं चोहनीयम् ॥१६६॥

[ कारणान्तरविभावनायाः उदाहरणम् ]

अपीतक्षीवकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितशुद्धाम्बु जगदासीन् मनोहरम् ॥ २०० ॥

तत्राग्रे कारणान्तरविभावनामुदाहरति—'अपीतक्षीव०' इति । 'जगत् मनोहरम्'=  
मन्दारम् 'आमन्' = अभृत् । कयभृत् जगत् । 'अपीतक्षीवकादम्बम्' = न पीता अकृतमधु-  
पाना [ तथापि ] क्षात्रा मन्ना कादम्बा इमा यस्मिन् तत् । पुन कोटशम् । 'अम-  
नशमन्नाम्बरम्' = अममृष्ट मार्गन्या अमशोधित [ तथापि ] अमल निर्मल  
अम्बर गन्त यस्मिन् तत् । पुन काटशम् । 'अप्रसादितशुद्धाम्बु' = अप्रसादितम् कृतका-  
मिन् अमृष्टम् [ तथापि ] शुद्धं स्वच्छं अम्बु जलं यस्मिन् तत् तादृशमित्यर्थः ।

अत्र क्षीवत्वात् कारणं मनुष्यं प्रसिद्धम् तथा अमलत्वकारणं मार्जनम्, शुद्धेश्च  
कारणं कृतकत्वेन प्राप्तमिति तत्तत्कारणस्यामद्भावेऽपि तत्तत्फलतोत्पत्तिदर्शनात् शर-  
त्त्वत्वात् कारणान्तरं विभाव्यते इति 'कारणान्तरविभावना' इत्युच्यते । तत्र [ शरद्वत् ]  
वर्णनं मद्वत्त्वमप्यम् । 'पाना' इत्यत्र वर्णनं ह । पिबन्तीति पाना । 'मोक्षुदि-  
पाना' इति । २ । १०० ] इत्यत्र चकारणानुसङ्गमुपयार्थत्वात् । न पीता

[ स्वाभाविकत्वविभावनाया उदाहरणम् ]

अनञ्जिताऽसिता दृष्टिर्भूतनावर्जिता नता ।

अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ! ॥ २०१ ॥

‘स्वाभाविकत्वविभावनाम्’ उदाहरति—‘अनञ्जिता’ इति । हे । सुन्दरि ! = सुभ्रु !  
‘तव दृष्टि’ = दृक् ‘अनञ्जिता’ = अञ्जनेन रहिता अपि ‘असिता’ = श्यामा ‘भ्रू. अनावर्जिता’  
न आवर्जिता आकृष्टा अर्थात् अनाकृष्टा अपि ‘नता’ = नम्रीभूता वक्रा इत्यर्थः ‘अयम्  
अधर’ = अरञ्जित = थावकरागेण ताम्बूलादेना वा अनाक्तोपि ‘अरुण’ = रक्तः सर्वत्र  
‘अस्ति’ इति क्रियाया अन्याहारः ।

अत्र अमितत्वस्य कारणमञ्जनम्, वक्रताया कारणमावर्जनम्, अरुणताया कारण  
रञ्जनं लोके प्रसिद्धम्, परन्तु तदभावेऽपि तत्तत्फलवचनात् ‘स्वाभाविकत्वविभावने’यम् ।  
इत्यास्तु विशेष — उक्तं स्वाभाविकत्व गम्यम्, प्रसिद्धकारणाभावश्च शब्दोपात्तः ॥ २११ ॥

[ विभावनालक्षणमङ्गतिः ]

यदपीतादिजन्यं स्यात् क्षीयत्वाद्यन्यहेतुजम् ।

अहेतुकश्च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

उक्तयोर्द्वयहरणयो विभावनालक्षणं गन्तव्यम् । कारणाभावे कथं कार्याभाव  
इति विरोधं परिहरति ‘यद्’ इति । पूर्वमिन्दुदाहरणे ‘अपीतादिजन्यम्’ = पानादिना अज-  
नितं यत् ‘क्षीयत्वादि’ तत् ‘अन्यहेतुजम्’ = शरदा कारणान्तरेण जन्यमस्ति । द्वितीये तु—  
अञ्जितत्वादिना अजन्यं यद् अमितत्वादि तद् ‘अहेतुकम्’ = स्वाभाविकमस्ति । ‘इह’ =  
विभावनालङ्कारवति दर्शितकाव्ये ‘तस्य’ = अन्यहेतुजत्वस्य अहेतुकस्य च ‘विवक्षा = वक्तु  
वक्षेत्किञ्चा [ एव नियामिका ] इत्यतोहेतो ‘अविरुद्धता’ = विरोधस्याभावः ज्ञेयः । इत्थं  
विचारान्तरं सुकुमारमत्यनुपयुक्तं मत्वा नावतारितम् । इयमान्यत्र उत्पत्तिमिता अनुत्पत्ति-  
मिता चेति द्विधा उक्ता । तत्राद्या यथा—

अयममृतं मण्डनमङ्गयणेनामवाख्यं वरुण मन्दस्य ।

वामस्य पुष्पस्यनिरिक्तमस्त्रं दाल्यान्परं माधं वयं प्रपेदे ॥

अत्र द्वितीये पादे मन्दस्य प्रसिद्धं यदाऽवाख्यं कारणं तदभावेऽपि दादनहेतुवन्दने-  
न निन्दस्य कृतं अत्र नयं वयोऽपनिमित्तम्योक्तमस्यात् ‘उत्पत्तिमिता । परा यथा—

प्रदले ताम्रवामं रसमालम्बनपिष्टराम ।

अनङ्गवामाभासोऽलङ्कृतं च दिग्दर्शितम् ॥

अत्र मण्डनं वामयमानमित्यनुक्तमिति चेत् ॥ २०२ ॥

वा १२२ योऽपि न दादाय नैव विवक्षति नयः ।

[ शाब्दस्वाभाविकत्वनिबन्धनाया उदाहरणम् ]

वक्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्ताऽसुहृत् स्मरः ॥ २०३ ॥

‘शब्दस्वाभाविकत्वविभावना’ दर्शयति—‘वक्रम्’ इति । ‘वक्रम्’=‘आस्यम्’ ‘निसर्ग-  
सुरभि’=‘निमगेण प्रकृत्यैव सुरभि शोभनगन्धम्’ ‘वपु’=‘शरीरम्’ ‘अव्याजसुन्दरम्’=  
‘स्वाभाविकमधुरम्’ ‘चन्द्र’=‘शशी’ ‘अकारणरिपु’=‘निर्निमित्तवैरी’ तथा ‘स्मर’=‘काम’  
‘निर्निमित्तासुहृत्’=‘अकारणशत्रु’, असुहृत् प्राणहृद्वा विरहिणा सन्तापकरत्वादित्यर्थः ।

सुरभित्वाद्यानां स्वाभाविकत्व निमर्गादिपदबोध्यमिति शब्दोपात्तमेव स्वाभाविकत्व-  
मिनीय शब्दनिष्ठस्वाभाविकत्वनिबन्धना विभावना ॥ २०३ ॥

[ उक्तलक्ष्ये स्वोक्तिसङ्गमनम् ]

निसर्गादिपदैरत्र हेतु साक्षान्निवर्त्तित ।

उक्तञ्च सुरभित्वादि फलं तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥

इति विभावनाचक्रम्

एतस्याः घटयित्वा न्शयति—‘निसर्गादि ०’ इति । ‘अत्र’=‘उक्तोदाहरणे’ ‘निसर्गादिपदै-  
रत्र साक्षात्’=‘प्रतीकृते’ मन् ‘हेतु’=‘लोकप्रसिद्धम्’ कारणम् ‘निवर्त्तित’=‘वाचित’ अपवा-  
दिन इति यावत् ‘सुरभित्वादि फलं च उक्तम्’=‘निरूपितम्’ ‘तत्’=‘तस्मात्’ कारणभा-  
वेऽपि फलस्य [ न्ययस्य ] उदयादेनो तस्य स्वाभाविकत्वबोधाच्च ‘सा’=‘उक्तस्या-  
निसर्गसुरभि’ स्वाभाविकत्वस्यापा ‘विभावना’ ज्ञेयेति शेषः ॥ २०४ ॥

[ अथ ममामोक्तिलक्षणम् ]

‘वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुन ।

उक्ति संक्षेपेनपन्वान् सा ममासोक्तिरिष्यते ॥ २०५ ॥

विशेषादर्थम् तां निय याये मन्वर्त्तनाम् ।

----- अन्तेण ॥ शब्दे मन्वर्त्तना ॥

द्वयकथनात् 'समानोक्तिः' इति नाम अलङ्कार 'इष्यते' = मन्यते इत्यर्थार्थं मक्षेपस्यैव प्रकृते समानरूपत्वात् ।

यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्वयोर्मध्ये एकस्य अप्रस्तुतस्य प्रयोगेण अपरस्य प्रस्तुतस्य व्यञ्जन्या बोधः तत्र 'समानोक्तिः' रिति दण्डिलक्षणसरलसार । अभिधया प्रतिपादनापेक्षया व्यञ्जन्या वस्तुप्रतिपादनं हि समधिकं चमत्कारमावहति । उक्तञ्च ध्वनिकृता—वाच्योऽर्थो न तथा स्वदत्ते प्रतीयमानः स एव यथेति । 'मक्षेपरूपत्वात्' इति मञ्जाया बीजमुक्तम् । एतद्विषये 'सरस्वतीरुग्गठाभरणकारः' इत्यमाह—

यत्रोपमानादेर्वस्तुदुपमेयं प्रतीयते ।

अतिप्रगल्भेस्तामाहुः समानोक्तिं मनीषिणः ।

नक्षेपेणोच्यते यस्मान् समानोक्तिरियं ततः ॥ इति ॥

एवञ्च—शब्दोपात्तादुपमानाद् अत्यन्तं प्रसिद्धस्योपमेयस्य प्रतीतिः समानोक्तिरित्यायात भवति । आह च वामनः—'अनुक्तौ समासोक्तिः' [ काव्या सू अया ३ सू ३ । ] अत्रायमर्थः—उपमेयस्यानुक्तौ समानवस्तुन्यासः समानोक्तिः—मक्षेपवचनात् समानोक्तिरित्याख्या । यथा—

श्लाघ्या ध्वस्ताध्वगङ्गाने करीरस्य मरौ स्थितिः ।

पिष्टं मेरौ कल्पशृङ्गाणां मथ्युत्पन्नायिनाः श्रियः ॥

अत्र करीरस्य मरौ स्थितिः श्लाघनेन कल्पशृङ्गाणां मेरुस्थितिनिन्दनेन च तदुपमेयप्रोपरोपकारप्रवणतद्विमुखयोः श्लाघानिन्दे समस्योक्तेः इतीयं समानोक्तिः ।

[ कार्यघटितायाः समासोत्तेरदाहरणम् ]

'पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः' पुल्लपद्भुजे ।

अप्यमरप्रज्ञसौरभ्यं पश्य चुम्बति बुद्धिमलम् ॥ २०६ ॥

तत्र वायलिङ्गविशेषणघटिता समानोक्तिः उदाहरति पिबन् इति । 'भ्रमरः = द्विरेषः' 'पुल्लपद्भुजे = विष्णुमिवमले' 'यथाकामम्' = यथाभिलाषम् 'मधु' = मकरन्दम् 'पिबन्' = प्राग्व्याप्तम् 'अमरप्रज्ञसौरभ्यम्' = न गण्डः स्फुटीभूतः सौरभ्यः मधुान्धो यत्र तत्र तात्पर्यमपि 'बुद्धिमलम्' = बोधरवम् 'चुम्बति' = वक्षेण गमयत्यति गमयतीति यावत् 'इति च

[ प्र० ] वायघटितायाः समासोत्तेरदाहरणं लिखितं चाप्यहं । तस्मात् तत्र रोजप्रभु गताः । [ उ० ] अथ पृ० प० ५६ ।

करीरस्य दान्तिरुद्धे नक्षेपे पदे ।

तस्मान्मणिं वद्रे वाते दत्ते नक्षेपे ॥ इत्यमरः ।

अथ वायघटितायाः समासोत्तेरदाहरणम् ।

पश्य' = आलोकेय । अत्र 'पश्य मृगो धावतीतिवद्' वाक्यार्थस्य कर्मता ॥ २०६ ॥

[ लक्ष्ये लक्षणयोजनप्रकार ]

इति प्रौढाङ्गनावद्धरतिलीलस्य रागिणः ।

कस्याञ्चिदिह बालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥ २०७ ॥

एतद् [ उक्तलक्ष्ये ] घटयति—'इति' इति । 'इति' = अमुना प्रकारेण दशितोदाहरणे 'प्रौढाङ्गना' = प्रौढा युवति चासौ [ या ] अङ्गना = कामिनी तस्याम् आवद्धा समन्नाद् योजिता रतिलीला = कामक्रीडा येन तस्य तादृशस्य 'रागिणः' = कस्यचित् कामुकस्य 'कस्याञ्चिद् बालायाम्' = अमज्जातरजस्कायामपि 'इच्छावृत्तिः' = कामोदय 'विभाव्यते' = व्यङ्ग्यते ।

एवमत्र अप्रस्तुतस्य भ्रमरस्य यत् कार्यम्, अर्थात् फुल्लपङ्कजमधुपानपूर्वक पकजकोरक-मधुगानेच्छारूपम्, प्रस्तुतस्य कामुकस्य प्रौढाङ्गनासाक्षिरतिलीलापूर्वकबालासम्मोगेच्छा च तयोर्द्वयोः परस्पर विषयप्रतिविषयभावेन सादृश्यम् [ साम्यम् ] अस्ति, तेन चाप्रस्तुतभ्रमर-इत्यन्तान् प्रस्तुतकामुकान्तप्रतीतिरिति 'कार्यलिङ्गविशेषणघटिता' समासोक्तिः ॥ १०७ ॥

[ अन्यप्रकाराया समामोक्ते कथनम् ]

\* विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

अस्यमावपगप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥

अन्वयः । समामोक्तिमाचष्टे—'विशेष्यमात्रं' इति । 'विशेष्यमात्रभिन्ना' = विशेष्यमात्रं केन विशेष्यपदं भिन्नं श्रेयाभावात् एकार्थस्यैव बोधकं यत्र सा तादृशी अत्र तु 'विशेष्यमात्रविशेषणा' = तुल्याकार समानाकार श्रेयभाक्कारणात् वाच्यव्यङ्ग्योभयार्थोऽस्ति । अत्र विशेष्यमात्रं यत्र सा इति एका विभा 'अस्ति' । 'भिन्नाभिन्नविशेषणा' = भिन्नम् एतदेवम् अत्रिदम् उभयार्थोऽत्र विशेषणा यत्र सा 'अस्ति' तादृशी 'अपरा' = अत्रिदम् अत्रिदम् विभा 'अस्ति' । अत्र 'विशेष्यमात्रविशेषणा भिन्ना विधिविशेषणा' चेति अन्यथा चेति अत्रिदम् 'अस्ति' इति नान्वयः ॥ २०८ ॥

[ विशेष्यविशेषणाया समामोक्तेऽदाहरणम् ]

\* स्तम्भस्तु फलमर्गं पुष्पाग्रनिशमर्शिनः ।

सान्द्रच्छाया महावृक्ष सोऽयमासादितो मया ॥ २०९ ॥

तत्र श्लिष्टविशेषणा समासोक्तिमुदाहरति—‘हृट्मूल’ इति । हृट्मूल ‘=हृट्’  
वृद्धिं गत मूल शिफा, मूलधन नीवी इत्याख्य च सस्य स । ‘अनिशम्’=अहोरात्र यथा  
स्यात्तथा ‘फलभर’=फलानां अस्यानां भर अतिर्णय, अन्यत्र फलहेर्पधेनं धनलाभै-  
रित्यर्थ ‘अयिन’=याचकान् ‘पुष्पान्’=पोषयन् ‘मान्द्रच्छाय’=सान्द्रा निविडा छाया  
आतपाभाव, अन्यत्र कान्तिर्यस्य मोक्ष्यम् प्रमिद्ध उक्त्विशेषणोपेत ‘महावृक्ष’=  
तर्राट् ‘मया आमादित’=प्राप्त । अत्र मूलादिशब्दा अनेकार्थो इत्याभिधानि [श्लिष्टानि]  
विशेषणानि तत एवेय श्लिष्टविशेषणा समासोक्ति ।

‘मूलमाद्ये शिफाभयो’ इत्यमर । ‘मूल शिफाद्ययो मूलं नितेऽन्तिके ना भे’ इति, ।  
‘छाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बार्कयोषितो’ इति च मेदिनी ॥ २०६ ॥

[ श्लिष्टाश्लिष्टविशेषणाया उदाहरणम् ]

\* अनल्पविटपाभोग फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सुच्छाय स्थैर्यवान् देवादेप लब्धो मया द्रुमः ॥ २१० ॥

‘श्लिष्टाश्लिष्टविशेषणा’ मुदाहरति—‘अनल्प०’ इति । ‘अनल्पविटपाभोग’=अनल्प  
प्रचुर विटपानां शाखानाम् आभोग विस्तारो यस्य स । फलपुष्पसमृद्धिमान्=फलानां  
शस्यानां पुष्पाणां सुमानां समृद्धिं सम्पत्तिं यस्य स । ‘सुच्छाय’=शोभना मनोहा-  
रिणी छाया आतपाभाव अन्यत्र कान्तिर्यस्य स । ‘स्थैर्यवान्’=स्थिरस्य भाव स्थैर्य  
सारवता तद्वान् अन्यत्र विभे मत्यपि स्ववाक्यादविचलन स्थैर्यं तद्वान् मत्त्वमध इत्यध ।  
अथविध ‘अप द्रुम’=तर ‘मया देवात्’=भाग्यवशात् ‘लब्ध’=आमादित ।

अत्र अनल्पेत्यादीनि विशेषणानि श्लिष्टानि मुच्छाय इत्यादीनि कानिचित् श्लि-  
ष्टानि सन्ति नामादिय ‘श्लिष्टाश्लिष्टविशेषणा समासोक्ति ॥ २१० ॥

[ उक्तोदाहरणद्वये लक्षणमदमनप्रसार ]

उभयत्र पुमान् वधित् वृक्षत्वेनोपवर्णितः ।

तत्रैवाधाराणां धर्मा पूर्वज्ञान्यत्र तु द्वयम् ॥ २११ ॥

उक्तो उदाहरणद्वये मय द्विविधसमासोक्तिलक्षणं समयति—‘उभयत्र’ इति । ‘उभ-  
यत्र’=उक्तो पद्यद्वये ‘वधित’=प्रस्तुत पुमान् ‘वृक्षत्वेन’=अप्रस्तुतवृक्षत्वधमेण अर्थात् उप-  
मात्मानेन ‘उपवर्णित’=निरूपित अभ्यवनात् इति तु द्वयम् । ‘पूर्व’=हृट्मूल’ इतिपद्ये  
‘मया देवात्’=हृट्मूलत्वाया आधारणा ‘=’प्रेमसिन्हा उपमानोपमेयसिन्हात् ‘सन्ति’ इति  
पद्ये । वेदल मयावृक्ष एष विशेषणपद सिन्हा अर्थात् आत्मात्तरसन्ति नात्र वधित्  
विशेषणं इति नात् । ‘अन्यत्र’ तु=द्वितीयसिन्हा आत्मात्तरादि पद्ये तु द्वयम्=‘अन-  
न्यत्र’ विशेषणमस्ति । अर्थात् आत्मात्तरादि विशेषणोपेतो न सति अन्यत्र सिन्हा  
आत्मात्तरादि तु विशेषणं इति तदर्थे विशेषणपदे द्वयं इति तु [अत्रापि] उपमानोप-  
मेयसिन्हात्



भिन्नमेव । समासोक्तौ विशेष्यस्याभिव्यक्त्यनियमादिति भावः ॥ २११ ॥

[ अपूर्वसमासोक्तिरुदाहरणम् ]

‘निवृत्तव्यालसंसर्गो निसर्गमधुराशयः’ ।

अयमम्भोनिधिः कष्टं कालेन \* परिशुष्यते ॥ २१२ ॥

‘अपूर्वमामोक्तिम्’ उदारति—‘निवृत्त०’ इति । ‘निवृत्तव्यालसंसर्गः’=‘निवृत्त दूरीभूत व्यालानां संपर्कणम्’ अन्यत्र खनानां संसर्गः सम्बन्धो यस्मात् स । ‘निसर्गमधुराशयः’ निसर्गात् प्रवृत्त्या मधुराणां सुस्वादुजलानामाशयः आधारः अन्यत्र मधुरं हृद्यं कूरत्वादिभिरान्वरहितत्वेन निर्मल आशयो हृदयम् अभिप्रायो यस्य स । एवम्भूत ‘अयम्’ ‘अम्भोनिधिः’=समुद्रः ‘कालेन’=कालकृतेन परिणामेन ‘परिशुष्यते’ शोषम्प्रति नीयते अन्यत्र नष्टमप्यस्ति प्रियते । ‘व्यालो दुष्टगजे सपें शठे स्वापदसिंहयो’ इति हैम । अभिप्राय-  
च्छन्द आशयः इत्यमरः ॥ २१२ ॥

[ लक्ष्येऽपूर्वमामोक्तिरुदाहरणयोगनम् ]

इत्यपूर्वमामोक्तिः पूर्वधर्मनिवर्त्तनात् ।

समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिसूचमात् ॥ २१३ ॥

इति समासोक्तिचक्रम्

\*तयो पृथगुपादानेनेति प्रकारद्वयम् । [ इदञ्च प्रकारद्वय श्लेषेऽपि ] । परन्तु—यत्र प्रस्तुतस्य गम्यत्व तत्राप्रस्तुतप्रणमाविषय । अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे तु समासोक्तिरिति । 'नवीना' अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे हेतुस्तु विशेषणसाम्यम्, विशेष्यस्यापि साम्ये श्लेषापत्ते । अत एव—

†असावुदयमास्ठ कान्तिमात्रकमण्डल ।  
राजा हरति सर्वस्य हृदय मृदुर्ल करे ॥

इत्यादां चन्द्रवर्णनप्रस्तावे 'राजा' इति विशेष्यपदेऽपि प्रकृतस्य प्रत्यप्रोदितचन्द्रस्य अप्रकृतस्य नवाभिषिक्तस्य नृपते श्लेष ।

विशेषणसाम्यात् प्रतीयमानमप्यप्रस्तुत स्वावच्छेदकव्यवहार[त्वं] समारोपेणैव चारु तादृश नत्वत्र रूपक इव रूपमात्रसमारोपोऽपि, तथा सति उभयोर्विशेषणवगमात् । ततश्च—

विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम् ।

अप्रस्तुतस्य गम्यत्व सा समानोक्तिं रिप्यते ॥१॥

इत्यादि लक्षणे 'विशेषणानाम्' इति बहुत्वमविवक्षित विशेषणबहुत्वाभावेऽपिऽ समानोक्तिदर्शनान् । एव 'विशेषणसाम्यादप्रस्तुतावच्छेद समासोक्ति' रित्युक्तं भवति । यथाश्रुते तु—'अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य रूपरूपितत्वाद्रूपसमारोप स्यात् व्यवहार [ मात्र ] समारोप इति । विशेषणसाम्यश्च क्वचित् [ १ ] श्लेषवशात् [ २ ] माध्या-  
रयेन, [ ३ ] श्रौण्यगमत्वेन चेति त्रिधा भवति । तत्र श्रिष्टतया यथा—

'अर्यमन्दा मुखं पथ रक्तस्तुम्यति चन्द्रमा' । इति । इन्द्रस्य इयम् ऐन्द्री=प्राची । मुखम्=आदिभाग वदनश्च । रक्त=रक्तवर्णोऽनुरक्तश्च तुम्यन्म्=सम्बन्ध पञ्चमयोग-  
विशेषश्च । 'अत्र चन्द्रस्य प्राचीप्रारम्भलक्षणासुगमसम्बन्धलक्षणे उदये वर्यमाने 'मुख'

प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयो प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्धेन्यर्थः ।

, उदयम्=रक्तम् अभिशक्तिश्च । रक्तम्=रक्तवर्णम् अनुरक्तम् । मण्डलम्=चन्द्रम्  
देशश्च । राजा=चन्द्रो नृपश्च । मृदुर्ल=प्रभिनवे अल्पश्च । करे=विराज प्राग्वर्धनश्च ।

प्रत्युत्पन्नं पात्रयेन तन्ममानविशेषण ।

प्रस्तुताधेयवधने समानोक्तिरुदाहृता ॥ इति तु उद्धृतमष्ट ॥

१ क्षमनविषमा रात्रिचोत्तरा तरणिदिग्भा

शा १ मण्डलमुदो पात्रायन्ते निमीलन्ति पक्षिणी ।

उपरि १ मण्डलोऽन्तर्निमित्तानि विवर्णत

रात्रिं गते दृष्टं दृष्टं वध मणि' इत्युक्ते ॥

१२४ दिग्दृष्टम् उदाहरेत् समानोक्तिं मण्डलम् इति जयराजः ।

शब्दस्य प्रारम्भवदनसाधारणयाद्- 'रक्त'शब्दस्य अस्त्रकामुकसाधारणयाच्च † चुम्बतीत्यस्य प्रस्तुतार्थमम्बन्धमात्रपरस्य शक्यार्थान्तरसाधारणयाच्च चन्द्रम शब्दगतेन पुलिङ्गेन ऐन्द्री-  
शब्दगन्धर्वनिङ्गेन‡ त प्रतिपाद्येन्द्रमम्बन्धित्वेन च [९] उपस्कृतात् अप्रस्तुतपरवनितासक्त-  
पुरुषवृत्तान्त । प्रतीयते ।

यथा वा—

‘उपोटरगेण विलोलतारक तथा गृहीत शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्त तिमिरांशुक तथा पुरोऽपि रागाद् गलित न लक्षितम् ॥

अत्र निशाशशिनो श्लिष्टविशेषणसामर्थ्यात् नायकनायिकयोर्व्यवहारव्यक्ति, अपरि-  
त्यक्तम्बन्धयोनैशाशशिनो नायकनायिकाव्ययधर्मविशिष्टयोरेव प्रतीते । यथा वा—

= विक्रमितमुक्तीं रागमद्वाद् गलतिमिरावृत्तिं,

गिनकरकरस्फुटा मैन्दो निरीक्ष्य दिश पुर ।

अरठन्नवनीपारजुन्दायो भृश कलुषान्तर

अयनि हरित हन्त ! प्राचेतसीं तुहिनश्रुति ॥ [विश्वनाथ]

अत्र मुक्तगगादिशब्दा निष्णा । प्राच्यां बन्धकीव्यवहारसमारोपः, चन्द्रे नायक-  
‘अन’शब्दस्य प्रतीयते ।

यथा वा—

५ पश्चिनीं लालयन् प्रातः स्ववियोगान्मुनिव्रताम् ।

रागी करपरामशेः स्मेरयन् भाति भास्कर ॥ [साहित्यसारे]

अत्र प्रकृते स्यादित्ये वर्यमाने स्थितिविशेषणसामर्थ्यात् 'भास्कर' इति विशेष्यपदस्य चास्थित्वात् अप्रकृतनायकविशेषनिष्ठनायिकविशेषपरितोषात् शब्दव्यवहार प्रतीयते, सेयमपि स्थितिविशेषणानिवन्धना नमामोक्तिः ।

साधारण्येन यथा—

तन्त्री मनोरमा वामा लोलाक्षी पुष्पहासिनी ।

विष्णुगमेति सुभग ! भवदर्शनमाश्रत ॥

अत्र तनुत्वादिविशेषणमाम्यात लोलाक्ष्या लताध्यवहारप्रतीति । तत्र च लतैक-  
गामि 'विकासारव्य' धर्मममाणे कारणम् । अन्यथा विशेषणमाम्यामात्रेण नियतलता-  
व्यवहारस्य प्रतीतिरेव न स्यात् यिकानश्च प्रकृते औपचारिक ।

यत्त्वत्र परपक्षोददत्तः परिण्डनराजैः 'नात्र विशेषणगम्यमात्रेण लताव्यवहार-  
प्रतीति अपि तु लतारूपाप्रकृत्याधारणविकारमारोपमहिद्वेति भवतवोक्तम् । तथाच  
विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वमिति त्वदुक्तगम्याभितिलक्षणास्य कथमत्र प्रवृत्तिरित्या-  
शुक्तं तदुक्तम् ग्रन्थकाराशयान्वदोधनान् । तथाहि किमत्र विशेषणान्येव न साधारणानि ?  
आहोष्वित् अप्रकृत्याधारणविकारमारोपमहिदममात्रतव चारुताहेतुः । अथवा रूपकस्याप्र-  
त्यग्रत्वमात्रमिति । न तावदाद्य — 'तन्दी मनोरमा' इत्यादिविशेषणानां प्रस्तुतनाचि-  
कायासव अप्रस्तुतलतायामपि रपुटं योजयितुं शक्यत्वात् [निपक्षसहृदयानां तथा  
प्रतातेश्च] । नापि दित्तय — आरोपस्य सर्वथाऽसमतायां स्वरूपगतानुपपत्तेः । अप्य-  
रित्यस्यापि तस्य सम्बन्धाच्च । अत एव विशेषणगम्यमात्रेण नियतलताव्यवहारस्याप्रतीतिः

अनिता कामिनाय] । गरठा=परिणता या लयली शृङ्गाविशेष अर्थात् तन्मूल तद्वत्  
पाण्डु रूपा वास्तव्यमय स अन्योऽपि स्वनायिका परानन्तामालोक्य मलिनमुखो  
भवताति वानुन्यदयम् ।

[illegible]

रिति मृच्छन्वोक्तम् । नापि तृतीय — रूपकस्य व्यङ्ग्यतामात्रावगोधे कविसरम्भाप्रतीते  
 अन्तर्गतावस्थायामेवात्र कविमरम्भगोचरताया [सहृदयसाक्षिकाया] स्फुटप्रतीत्य  
 मानत्वात् अन्ततः सर्वत्र यत्किञ्चिद्व्यङ्ग्यताविश्रान्तेर्दूषणाभावाच्च । नच विकासस्याप्य  
 धिक्चम्य गमकताया [समामोक्ते] हेतुऽतिव्याप्तिसम्भावनापि, प्रकृते विशेष्यस्य श्लिष्टताया  
 अस्वीकारान् तस्मादत्रासाधारणविशेषमहिमा विकासोपचारसहकृतेन समासोक्तिरेवेति  
 भवदुष्टविषयव्यवस्थापनमत्रापि घटयितुं शक्यते इत्युपरमामो दहृदालव्यामोहकरविरातु-  
 तमृदमनमोक्षराकरणान् ।

श्राव्यगर्भत्वेन यथा—

दन्तप्रभापुष्पनिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिगुन्देन सुवेषा हरिणोत्तरेण ॥

यत्र 'दन्तप्रभा पुष्पाणीव' इति सुवेषत्ववशात् पूर्वमुपमितसमासाश्रयणे पश्चात्  
 'दन्तप्रभापुष्प' इति पुष्पनिता इति प्रकारान्तरेण उपमासमासाश्रयणेन समानविशेषण-  
 मन्वयान्ता प्रस्तुताया नादिकायामप्रस्तुताया लताया व्यवहार प्रतीयते । व्यवहारभावे  
 चिन्तितरूपो हेतुः । 'हरिणोत्तरेण' इति विशेष्यपदमश्लिष्ट स्फुट [प्रकारान्तरेणापि]  
 गम्यतेति प्रतीयते ।

[ प्रमाणान्तरेण गमागोक्तिरूपणम् ]

मालकारा लसद्वर्णा सगुणा रसनिर्भरा ।

भावानुबन्धिनी भाति भारती काकतीश्वरे ॥

अत्रालकारशालीये वस्तुनि भारत्याख्ये लौकिकनायिकाव्यवहारसमारोप । समा-  
सोक्ती विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोर्लक्षणाभावाच्छ्लेषाद्विशेष ।

माह्व्यात् [ सादृश्यात् ] अपि समासोक्तिर्दृश्यते । तथाहि—

पुरा यत्र स्रोत पुलिनमधुना तत्र सरितां

विपर्यागं यातो घनविरलभावः क्षितिस्त्वहाम् ।

वहोर्दृष्ट कालादपरमिव मन्ये वनमिदं

निवेशं जलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥

उत्तररामचरिते मीतात्यागानन्तरं कदाचिद् वनम्प्रति गतस्य भगवतो रामचन्द्रस्ये-  
यमुक्तिः । अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात् कृदुन्विषु धनसन्तानादिसमृद्धयसमृद्धिवि-  
पर्यास प्राप्तस्य तत्प्रमाश्रयस्य प्रामाण्यरादेर्ज्ञेयान्तः प्रतीयते । तथा चात्र समृद्धयसमृद्धि-  
विपर्यागवदाश्रयत्वमादृश्यमिति भावः ।

ननु—अत्र सादृश्यस्य किं मूलमिति चेत् ? घनविरलेति विपर्यागमिति च, ताभ्या-  
मुक्तसादृश्यगर्भाकरणात् इति ब्रूमः । एतेन सादृश्यगर्भविशेषणोपस्थापितसादृश्यमूला  
समासोक्तिरिति मूलग्रन्थानवबोधस्तद्विरोधश्चेत्येवमर्थतया सगर्वमास्फालनं परिहृतराजानां  
न्युदस्तं वेदितव्यम् । नच—अप्रस्तुतवृत्तान्तविशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षणव्या-  
प्तिरिति वाच्यम् विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यगम्यत्वेऽपि विशेषणसाम्यगम्यत्वस्यानप्राप्त्यत्,  
प्राप्त्याप्त्युपरिसाम्यस्य गमकत्वोपप्रदर्शनं सादृश्यादिति ग्रन्थेनोक्तम् । \*

एतान्युदाहरणानि मया नवीनमतानुगोपेन प्रपञ्चितानि दृष्टिदृष्टान्तसमासोक्तिः लक्षण-  
तु समासोक्ती 'अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य गम्यत्व' स्थापितम् तदेतत् 'अप्रस्तुतप्रशगा'  
लक्षणव्याख्याने प्रपञ्चयिष्यामः । यत्—जीवेन अर्थद्वयस्य उक्तिः प्रत्यायनं समासोक्ति-  
रित्युक्तं तदज्ञानात् अर्थद्वयस्य गम्यत्वावधारितात् ॥ २१३ ॥

[ अथातिशयोक्तेर्लक्षणम् ]

‘विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।

असाधनिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

निरस्तमाग्यातिशयः महात्मनानवाप्यरूपं वक्ष्यामतातम् ।

गुणैर्हितं तदमनं प्रपञ्चे नाक्षये स्थितं भाषयन्नागानि ॥ २ ॥

ममप्राप्तमतिशयोक्तिः लक्षयति—‘विवक्षा इति । विशेषस्य=प्रस्तुतविषयगतस्य

[ प्र० ] अतिशयोक्तिः लक्षणं स्यादिति विवेचय ॥ २५

विशेषः पक्षिणः न भुङ्क्ते परान् अस्मद्वत्पक्षिणं प्रपञ्चं तत्र तत्र दृश्यम् ।

उत्कर्षस्य 'लोकस्मीमानिवृत्तिनी' = लोकस्य स्मीमा मर्यादा तस्या अतिवार्त्तिनी अतिक्रमण-  
कारिणी अर्थात् अनिमात्रमलौकिकचमत्कारविशेषजानिका इति यावत्, एवम्भूता  
'या विवक्षा' = वस्तुमिच्छा अर्थात् उक्तिरेव [ अत्र स्वार्थे सन् प्रत्यय इच्छाया-  
श्चनन्कृतिहेतुत्वाभावात् ] 'अर्ना' = अलङ्कारोत्तमा' = अलङ्कारेषु उत्तमा सर्वालङ्काराति-  
शयादिना 'अतिशयोक्ति' = अतिशयन्योत्कर्षस्योक्तिरतिशयोक्तिरित्यन्वर्थमञ्जोऽयमलङ्कार-  
'स्यात्' = भवतात्यर्थः । उक्तञ्च वामनेन—'सम्भाव्यधर्मतदुत्कर्षकल्पनाति-  
शयोक्ति' [ काव्य० मू० अध्या० ३ । १० ] अस्यायमर्थः—सम्भाव्यस्य = उत्प्रे-  
त्यस्य धर्मस्य यद्यर्थानुपपन्नेन कल्पना तदुत्कर्षस्य = तस्य सम्भाव्यधर्मस्य य उत्कर्ष-  
अन्तिवृत्तयानां नम्य न कल्पना अतिशयोक्ति । १॥ इत्यञ्च—'प्रकृतस्य लोकोत्तरा-  
निगताप्रतिपत्त्ये [ उपमेयवाचिणश्चन्दमनुपादायेन ] यदुपमेये उपमानस्याहार्यभिदनिश्चय-  
'अतिशयोक्ति' गति परमम लक्षणम् । उक्तग्रामिपुराणे—

लोकस्मीमातिष्ठनस्य वस्तुधर्मस्य कीर्तनम् ।

भवेत्तिशयो नाम सम्भवोऽसम्भवो द्विधा ॥ इति ॥

[ अतिशयोक्तेरुदाहरणम् ]

'मल्लिकामालभारिण्य' सर्वाङ्गीणाद्रिचन्दना ।

दोमययो न लदयन्ते उयोत्क्यायामभिसारिका' ॥ २१५ ॥

अतिशयोक्तिमुदाहरणम्—'मल्लिका' इति । 'मल्लिकामालभारिण्य' = मल्लिकानां जाति-  
मालायां भारिणी [ पुन पुन ] मिश्रतीति ता । 'सर्वाङ्गीणाद्रिचन्दना' = सर्वाङ्गाणि ध्या-  
नं यत्नतः । 'दोमययो न लदयन्ते' तावद्यम आर्द्रम अशुष्कचन्दन मलयजरो यागां ता'  
'उयोत्क्यायामभिसारिका' = कान्तेन गत-  
संज्ञायां उयोत्क्यायाम = चन्द्रिकायां 'न लदयन्ते' = नैव प्रतीयन्ते अन्यतमै-

पत्रपात्र व्याप्नोति [ पा० ५ । २ । ७ ] इति सूत्रेण व्याप्तावर्थे 'ख' प्रत्यय । \* अभिगीरकालक्षणन्तु—कान्ताथिनी तु या याति सङ्केतं साभिगारिका' इति द्वेयम् ॥ २१५ ॥

[ अतिशयोक्तिलक्षणयोजनम् ]

चन्द्रातपस्य बाहुल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

'संशयातिशयादीनां व्यक्तां किञ्चिद्विश्यते ॥ २१६ ॥

उक्तोदाहरणे स्वयमतिशयोक्तिलक्षणं सङ्गमयति—'चन्द्रातपस्य' इति । अत्र 'चन्द्रातपस्य' = प्रस्तुताया ज्योत्स्नाया [ चन्द्रिकाया ] 'उत्कर्षवत्तया' = उत्कृष्टताप्रतिपादनत्वेन 'बाहुल्यम्' = प्रगाढता 'उक्तम्' = अभिहितम् । अर्थात् 'मल्लिकामालभारिण्यः' इत्यादिविशेषणयतीनामभिगारिकाणां चन्द्रिकाया लक्ष्यत्वसम्बन्धेऽपि तदलक्ष्यत्ववर्णेनेन प्रस्तुताया ज्योत्स्नाया श्रुत्यस्योत्कर्षातिशयं प्रत्यायित इत्युक्तलक्षणसङ्गति स्पष्टा । अपुना 'मशयातिशयादीनाम्' = मशयोत्कर्षप्रभृतीनां 'व्यक्तां' स्फुटीकरणे 'किञ्चिद्' = दिदृश्यात् 'निदर्श्यते' = उदाह्रियते अस्माभिरिति शेष । अर्थात् संशयातिशयोक्तिप्रभृतयोऽप्यतिशयोक्तौविशेषा प्रदर्श्यन्ते ॥ २१६ ॥

[ मशयातिशयोक्तौदाहरणम् ]

स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये ! तव ।

अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्त्तते ॥ २१७ ॥

मशयातिशयोक्तौदाहरति—'स्तनयो' इति । हे ! 'प्रिये' = प्रारोधरि । 'तव मयम्' = कटि 'स्तनयो' = कुचयो 'जघनम्' = कटिपुरोभागस्य 'मध्ये' = मध्यभागे 'अस्ति नास्ति' [ वा ] इति = एवमाचार 'सन्देह' = मशय 'अद्य अपि' = इदानीमपि 'न निवर्त्तते' = नैव दृग्भवनतीत्यर्थः । अत्र स्तनयोर्जघनस्य चातिशयूलत्ववटपाद्यातिशयत्वव्यपत्तम् ।

अत्र तादृशसन्देहस्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धवल्पनात् मशयातिशयोक्तिरिति पालितम् ॥ २१७ ॥

(प्र०) अतिशयोक्तिभेदान विवृणु ? [ ३० ] अस्य पृ० प० ६ ।

\* 'सर्वादे पथाद्वर्मपपत्रपात्रगराधाधार्पिनि' [ २ । २ । ५ ] इति शाकटायनसूत्रम् ।

। आप्रत्यादीर्देतेरतु बुधत्वानन्दे एव पय मीलितान्द्वारोदाहरणे एवम् । चन्द्राभिगारिकाणां भवलिङ्गगुणसाम्याद् भेदानध्यवसायः । 'मीलित' लक्षणं 'ज्येदेवेन' इत्युक्तम्—

'मीलित' यदि नास्यादेव एव न लक्ष्यते ।

रतो नालसि लाक्षायाधरणे नदरारणे ॥

अत्र चरणालसिधरणे ररररिगुणसाम्याद् भेदानध्यवसायः । एवम् ईदृशे अलक्ष्यारिवासा प्रपन्नवरसम्बन्धसमुत्पन्ने इति नदरारणद्वारेण ॥



[ निर्णयातिशयोक्तेरुदाहरणम् ]

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ २१८ ॥

निर्णयानिगयोक्तिरुदाहरति—‘निर्णेतुम्’ इति । हे । ‘नितम्बिनि’ = ललेन  
‘तव मध्यम्’ = कटं ‘निर्णेतुम्’ = निर्णेतुं ‘शक्यम्’ अस्ति = तस्य निश्चयः शक्यते कर्तु-  
मिच्छेत् । ‘अन्यथा’ = यदि मध्यं न स्यात् तदा ‘पयोधरभरस्थितिः’ = पयोधरयो वक्षोगयो  
भग्नं भागस्य स्थिति अवस्थानम् ‘न उपपद्येत’ = नैव घटेत् निराधारस्य पयोधरभरस्य  
भग्नमुपपद्येत्वादिति भावः ।

अत्र मयदेशस्य आन्तर्त्वनिर्णयाम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकल्पनात् कटिभागस्य चाति-  
कृतं उच्यते निर्णयानिगयोक्तिरुदाहरति । निर्णयसमुत्पत्तिरतिशयोक्तिर्निर्णयातिशयोक्तिरित्यर्थः ।

‘नितम्बान’ इत्या ‘यत्त इतिठनो’ [ ५ । २ । ११५ ] इति सूत्रेण ‘इति-  
ठनो’ इति शब्देन नितम्बोऽस्या इति नितम्बिनो । ‘ललना च नितम्बिनो’ इत्यमरः २१८

[ आभ्यासस्यातशयोक्तेरुदाहरणम् ]

यद्वा ! विशाल भूपाल ! भुवनत्रितयोदरम् ।

मानि मानुमशक्याऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ २१९ ॥

[ अतिशयोक्ते सर्वालङ्कारोत्तमत्वकथनपूर्वकमुपसहार ]

अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाव्हयाम् ॥ २२० ॥

इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ।

अतिशयोक्तिमुपगृह्यन् तस्या प्रतिज्ञातं सर्वालङ्कारोत्तमत्व निगमयति—‘अलङ्कारान्तराणाम्’ इति । ‘वागीशमहिताम्’=वागीशो घृहस्पति चाल्मीकादिमहाकविरुन्डो वा तैरपि महिता आहताम् ‘इमाम् अतिशयाव्हयाम्’=अतिशयाख्यामुक्तिम् अर्थात् अतिशयोक्तिम् ‘अलङ्कारान्तराणाम्’=इतरेषामप्यलङ्काराणाम् ‘एकम्’=मुख्यम् ‘परायणम्’=उत्कृष्टमवलम्बनम् ‘आह’=प्राचीना निबन्धन इति शेष ।

अयं भावः—इयं हि प्रस्तुतस्य वस्तुन उत्कर्षातिशयस्वरूपत्वेन वैचित्र्यरूपा, वैचित्र्यशालिनी तत्त्ववैचित्र्यरूपे वैचित्र्यस्याव्यभिचारित्वात् सर्वालङ्कारोत्तमत्वमस्या मिदम् । एतस्या अभावे वैचित्र्याभावेनालङ्कारत्वमेव न सिद्धयेत्, नहि ‘गौरिव गवय’ इत्युक्ता मत्यामपि उपमाया कान्वन वैचित्र्ये । अत एवोक्तम्—

यव सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाथो विभाव्यते ।

यज्ञोऽन्या कविना कार्यं नोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ इति ॥

इत्यर्थः—‘मल्लिकामालभारिण्य’ इत्यादिस्थले मल्लितम्, स्तनयोजर्जनम्यापि इत्यादी मन्दैः, ‘निणतुम्’ इत्यादी निश्चय, ‘अहोविशालम्’ इत्यादी अभिव्यक्त इति परंपराचानामलङ्काराणां वैचित्र्ये अतिशयोक्तिमन्वेष्टेनैवेति दग्गिडनामाशयः ।

‘अलङ्कारसर्वत्र तु अस्या प्रकारान्तरेण भेदा उक्ता तथा—

भेदेऽभेदः । अभेदे भेदः । मन्वेऽमन्वे । अमन्वे सन्वे । कार्यवारणार्थोऽप्येवमर्थः ।

तत्र भेदेऽभेदो यथा—

‘वमलमनमभसि वमले च कुवलये तानि वनवल्गुवियाम् ।

या च गुणमारमभेत्युत्पातपरम्परा वेयम् ॥’

अत्र गुणार्थानां वमलाद्यभेदेऽप्यभेदः । अभेदे भेदो यथा—

‘प्रसङ्गं लक्ष्यं लक्ष्यं प्रसङ्गं दिशि वावि वनलक्ष्मणम् ।

साया सामरण्यप्रसङ्गो रेत धि न श होत ॥’

‘प्रसङ्गं लक्ष्यं लक्ष्यं लक्ष्यं लक्ष्यं भेदः । सन्वेऽमन्वे यथा—

‘अन्यथाप्रमाणम् प्रमाणं च वापि वर्तमानम् ।

‘अन्यथाप्रमाणम् प्रमाणं च वापि वर्तमानम् ।’ इति अन्वयः ।

‘मानस्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महान्स्वाकृत  
स्वच्छन्दस्य सुखं जनस्य वसतश्चिन्तानलो दीपितः ।  
एषापि स्वयमेव तुन्यरमणाभावाद्वराको हता  
कोऽर्थश्चेतसि वेधना विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्यता ॥

अत्र तावज्जगद्विणस्य स्वयमवबन्धेऽयमवबन्धस्तन्वीलावण्यप्रकर्षप्रतिपादनार्थं निरुद्धः ।  
यथा वा—

‘सत्यां सर्गविग्रो प्रजापतिरभूच्चक्षो नु कान्तिप्रदः  
शृङ्गारकरसं स्ययं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।  
नैत्राभ्यामगडः कथं नु विषयव्याघ्रसङ्गातुहलो  
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो विधिः ॥’

अत्र पुनराग्रापनिर्माणमन्वयेऽयमन्वय उक्तः । असंबन्धे संबन्धो यथा—

‘पूर्णं प्रणालोपदिनं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।  
तत्रैन्दुवृर्गोऽश्वात्स्य तस्यास्तात्माऽप्यस्तद्वचः स्मितस्य ॥’

अत्र शम्भोऽन्तःकरणं । यथा वा—

‘लोडमं प्रदीपितं प्रचययान्वाप्यं प्रणालोचितं  
रागा प्रेक्षितं प्रदीपकलिका पाण्डित्यं ममं वपुः ।  
सि चन्द्रावतामि रागिमणिनां सन्मार्गावातायने  
हस्तं चन्द्रावतामि रागिमणिनां सन्मार्गावातायने ॥’

यद्विरहसतततापस्तप्ताङ्गयो मूर्च्छितस्वान्ता ।

उत्प्रेक्ष्य मेघरूप गोप्यो लीनास्तमाश्रये कृष्णम् ॥

—\*—

क्रमप्राप्तमुत्प्रेक्षा लक्षयति—‘अन्यथा’ इति । ‘चेतनस्य’=प्राणिन [जीवत] ‘इतरस्य’=अचेतनस्य वा ‘अन्यथा’=अन्यैर्नैव स्वभावसिद्धेन प्रकारेण ‘स्थिता’=वियमाना ‘वृत्ति’=गुणक्रियादिरूपो व्यवहारः स्वभावाधारण रूपञ्च ‘यत्र’=[वाक्ये] वैचित्र्याम् ‘अन्यथा’=प्रकारान्तरेण अर्थान् अप्रस्तुतत्वेन रूपेण ‘उत्प्रेक्ष्यते’=सम्भाव्यते ‘ताम्’=विचित्रतारूपा सम्भावनाम् ‘उत्प्रेक्षा’ ‘विदुः’=जानन्ति [मन्यन्ते सूर्य इत्यर्थः] । ‘विदुः’ गतिर्देवादिकाय ‘विद’ ज्ञाने इत्यस्य धातोर्लटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम् ‘विदो लटो वा’ [३ । ४ । ८ । ५] इति सूत्रेण वेत्ते परस्मैपदानां शालादयो वा ॥

अयं भाव—उत्=उत्कट्य प्र=प्रकृतस्य उपमानस्य ईक्षा ज्ञानमिति ‘उत्प्रेक्षा’—पदार्थः । सम्भावनञ्च—उत्कटकोटिकः सशय इत्यञ्च—प्रकृतस्य=उपमेयस्य समेन=उपमानेन सह एकरूपतया [तादात्म्येन] यत् सम्भावनम् [या] ‘उत्प्रेक्षा’ नामालङ्कार इत्यभिप्रायेणाव आचार्या ‘सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्’ इति सूत्रयाम्बभूवुः दण्डिचूनालक्षणास्यापि ‘प्रकारान्तरेण स्थितस्य वस्तुन अन्यप्रकारेणोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षे’ त्युक्तं एवार्थं फलति, ‘अन्यथोत्प्रेक्ष्यते’ इति वचनात् । ‘अन्यधर्मसम्बन्धानिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसम्भावनमुत्प्रेक्षा इति सर्वगार । नचाय मशय तत्र विषयद्वयस्य समकक्षत्वम् इह तु—उपमेय उत्कटोपमानकोटिकः सशय, ननु द्वयोः कोटयोः समदक्षत्वम् । तस्मात्सशयादस्या विविक्तो विषयः । अपिच—उपमायामुपमानोपमेयभाव तात्त्विको लोकाप्रसिद्धः, इह तु वविप्रतिभोत्थापितमेवोपमानत्वम् तदवच्छिन्नमुपमानमप्रसिद्धमेवेति उपमानोऽप्यस्या महदन्तरम् । अत एव चप्रवर्त्तिमहाचार्यैरुक्तम्—

यदायमुपमानाशो लोकेन सिद्धिमृच्छति ।

ततोपमेव येनेवशब्दः सारम्यवाचकः ॥

यदा पुनरयं लोकादसिद्धः वविकल्पितः ।

ततोत्प्रेक्षेव येनेवशब्दः सम्भावनापरः ॥ इति ।

परिमर्तमिवान्यसमिध्याहारस्थल एव, अन्यत्र तु लोकादित्थेनापि तेन ‘मुखं चन्द्रमन्ये’ इत्यादि सशयः । अत्र इव मुगम इत्यादा तु स्पष्टमुपमा । तत्र—यत् प्रतीत्यसम्भावनं ततोत्प्रेक्षा । यत् तु प्रतीत्यसम्भावना तत्र नोत्प्रेक्षा अत्र—

रामः सिद्धपालश्याम दिलोत्रय वनसगहले ।

पातो गराधरोऽयं स्मरति नृपतिं केचन ॥

‘राम’ केचन नामप्रत्यया सम्भावनायाः प्रतीत्यसम्भावना तस्मात्तत्र सिद्धये [अन्य-सशयो] नातिशयोक्तिः । तत्रैव स्पष्टमेव यत् तत्रैव तद्वत्प्रमाणं स्पष्टमुपमा ।

मप्ये तच्च वधारणम् मन्देहे मनकोटिक सशयः, इह तूत्कटकोटिक स इति स्फुट  
स्वच्छेप ।

अन्वि—उत्प्रेक्षणीयं अग्नी जातिगुणक्रियाद्रव्यस्वरूपेण चतुर्धा, तेच भावाभा-  
वभिमानित्येत्प्रेक्षणीयं उत्प्रेक्षणीयं सम्पादयन्ति । तत्रापि जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा, इत्ये-  
वमिदं प्रमाणे नात्यादित्रय स्वरूपकन्हेतुरूपत्वेनाप्युत्प्रेक्ष्यते, द्रव्यस्य स्वरूपमाश्रित्येन  
इत्येवमन्तेके उत्प्रेक्षाया भेदा गन्ति, तेन दण्ड्याचार्यदशितरीत्या ग्रन्थान्तराणां भावमर्श-  
नन् इति भविष्यन्ति अस्माभिरपि यथोचित दर्शयिष्यन्ते । २२१ ॥

[ नेतनृत्युत्प्रेक्षाया उदाहरणम् ]

मध्यन्दिनार्कसन्तप्त सरसीं गाहते गज ।

मन्ये मार्त्तण्डगृहाणि पद्मान्युर्द्धत्तमुद्यत ॥ २२२ ॥

याय' = सन्तापप्रदस्य सूर्यस्य वैशिष्ट्योऽपकार विधातुमित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् फलतः कृतव्याख्यानबाधस्तात् ।

केचित्तु—पूर्वस्मिन् श्लोके 'प्रत्यनीकालद्वार मय्याचक्षते—तदुक्तं जयदेवेन—

'प्रत्यनीकं बलवत् शत्रोः पक्षे पराक्रमः ।

जघनेत्रानुगो कर्णाद्युत्पलाभ्यामधः कृतौ ॥

अत्र पूर्वार्थं लक्षणमुत्तरार्थं लक्ष्यम् । तद्वदत्रापि सन्तापप्रतीकारे मातात्सूर्यं प्रत्य-  
गमयन् गजेन तत्पक्षस्योद्धरणं कृतमतोऽत्र दशितलक्षणा 'प्रत्यनीकालद्वारः' ।  
॥ २०३ ॥

[ अचेतनवृत्त्युत्प्रेक्षाया उदाहरणम् ]

कर्णस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिनः ।

इति कर्णोत्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घ्यते ॥ २०४ ॥

अचेतनवृत्त्युत्प्रेक्षाया उदाहरति—'कर्णस्य इति । 'मम आयतिविरोधिनः' = आयति-  
विशालता दीर्घता तस्या विरोधिनः निवारकस्य बाधकस्य 'कर्णस्य' = 'इदम्' उत्पलम्  
'भूषणम्' = मण्डनम् 'अस्ति' इति शेषः । 'इति' = हेतो 'तव दृष्ट्या' = चक्षुषा 'कर्णोत्प-  
लम्' = कर्णोऽवतमीवृत्तं कमलदलं 'प्रायः विलङ्घ्यते' = एवकिरणसम्पर्केण आहन्यत  
इत्येत्यर्थः ।

अत्र दृष्टिचेतना, तस्या विरणानां सामान्येन कर्णोत्पले स्पर्शाग्नौ गुणं कर्णो-  
त्पलस्याहननत्वेन सम्भावित इतीयम् 'अचेतनवृत्त्युत्प्रेक्षा' स्पर्शगुणस्याचेतनत्वात् । न  
च गुणः [ उत्प्रेक्षाविषयः ] अत्र नोपात्त इत्यनुपात्तविषया गुणस्योत्प्रेक्षा ॥ २०५ ॥

[ उक्ते लक्ष्ये लक्षणयोजनम् ]

अपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरुत्पलम् ।

स्पृश्यते वा नवेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्यते ॥ २०६ ॥

उक्ते उदाहरणे उत्प्रेक्षालक्षणां गमयति—'अपाङ्गभागः' इति । 'अपाङ्गभा-  
गपातिन्या' = नेत्रप्रान्तभागगामिन्या आवर्णान्तविश्रान्ताया इति यावत् 'दृष्टे' = चक्षुषः  
'अङ्गमि' विरणे 'उत्पलम्' = वरणाऽवतमान्तं कमलदलम् 'स्पृश्यते' = गन्धध्यते 'वा नवा'  
साधवा 'न स्पृश्यते' = इति अविद्यमानोऽपि विषयः नमन्वागविशेषजननेन 'कविना' =  
या गमयति 'उत्प्रेक्ष्य' = गमयत्युत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्यतामापाय इति यावत् 'वर्यते' =  
गन्धध्यते । अत्र 'प्रायः' शब्द उत्प्रेक्षाव्याप्यः ।

एवमेव प्रेक्षा सामान्यतोऽपि किञ्चिद्वाच्यं प्रतीयमानं चेति । इदं द्विषात्प्रत्येकं नान्य-  
स्या मते उपात्तम् । एतादृशप्रयोगे प्रत्ययान्ताः । प्रत्ययान्तं 'गन्धः' इत्युच्यते ।  
सा रक्षा—

विमलानन्यादृशं एषा रक्षा निमित्तं न रक्षितव्या रक्षणम् ।

अत्र रक्षा रक्षा रक्षा रक्षा रक्षा रक्षा रक्षा रक्षा रक्षा रक्षा ॥ २०७ ॥

अत्र उचिदङ्गीना [ देवाङ्गनानाम् ] निमेषाभाव स्वभाविको धर्म , सोऽय तादृश-  
न्वन्निर्वाणाम्याम्बाननाहेतुवेनोत्प्रेक्षित , इवादिप्रयोगाभावाच्च गम्येयमुत्प्रेक्षा । यथा वा-  
न्वन्तया स्तन्युग्मेन सुव न प्रकटीकृतम् ।

द्वाराय गुणिने स्थान न दत्त मिति लज्जया ॥

अत्र चेतन्यो स्तनयोर्लज्जाया अन्वम्भव तस्या चेतनधर्मत्वात् अतो 'लज्जया इव'  
इति नोक्तम् अत इव स्वत्वाकशब्दानुपादानात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षैव ॥ २२५ ॥

[ उत्प्रेक्षोन्मयो परमतनिरामपूर्वक भेदस्पष्टीकरणम् ]

'निम्पनीय तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

इतीदमपि भूयिष्ठ मुत्प्रेक्षा लक्षणाञ्चितम् ॥ २२६ ॥

इदमप्राकृतकम्—यत्रोपमानं सिद्धं तत्रोपमा, यत्र तु तत्साध्यं तत्रोत्प्रेक्षा इति स्थितोऽयं राजमार्गः । एवमुपमानस्य सिद्धत्वसाध्यत्वे उपमोत्प्रेक्षयोः प्रयोजके [ भेदके ] वर्तते । सिद्धत्वञ्च—लिङ्गसङ्ख्याकारकान्वितत्वम्, तदनन्वितत्वं साध्यत्वम् । क्रियान्त-  
राकाङ्क्षोत्पापकनावच्छेदकरूपधर्मवत्त्वं साध्यत्वम् तद्विधत्वं सिद्धत्वमिति यावत् । प्रकृते च उपमानभूतस्य तिट्न्तपदप्रतिपाद्यस्य लेपनस्य वर्णनस्य च साध्यत्वमेव क्रियारूपत्वात् ।  
उक्तञ्च वाक्यपदीये—

यावत्सिद्धमनिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आधितकमरूपत्वात् सा प्रियेत्यभिधीयते ॥

क्रियां नायामिति, निद्धं सत्त्वमिति चानयान्तरम् । तस्मादुक्तस्थले उपमावादिनां भ्रम एव । स्पष्टेदम्—‘धातोः कमरा समानरुक्कादिच्छाया वा [ ३ । १ । ७ ] इति पाणिनिस्त्रे महाभाष्ये ‘न वै तिट्न्तेनोपमानमस्ति’ इति । ‘तिट्न्तेन=तिट्न्ताधेन’ इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यरूपभावत्वान् अनिपन्नरूपत्वात् ‘इदं तत्’ इति परामर्शविषय-  
पन्तुगोचरत्वात् उपमानोपमेयभावस्य ‘इदं तत्’ इति परामर्शाभावादिति भावः इति च व्याख्यातं त्रयटेन । उक्तप्राप्तेयुक्तं —

निद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते ।

तिट्न्तार्थान्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते ॥ इति ।

तस्मात् उक्तपदपूर्वभागे प्रानुतमपि ध्यापनं न शब्दोपात्तम्, तमस एव उपमेय-  
त्वस्य वक्ष्यत्वत्वे तस्य लिम्पताति तिट्न्तार्थस्यापमानत्वमयुक्तम् । अपि च क्रियाया  
उपमेयभावोऽप्युक्तं मित्यान्तरापेक्षया न्यूनत्वविरहाविशिष्टत्वात्साध्यः, उपमानापेक्षया उपमे-  
यस्य न्यूनगुणतायाः श्रद्धावारात् । हरिरप्याह—

येनैव हेतुना हसं पततात्यभिधीयते ।

श्रुतां तस्य समाप्तात्वादुपमाया न विद्यते ॥

इत्थं परमाप्तमहाभाष्यवाराद्यतिविरोधात् तिट्न्तरयोपमानोपमेयभावो वदता माहम-  
मात्रमिदं नितान्तमुपेक्षणाय विचक्षणैर्गौरित्याचार्या गणितनामाशयः ॥ २२७ ॥

[ उक्तस्थले उपमायाः स्वाकारे व्याप्तिविरोधः ]

उपमानोपमेयत्वत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिम्पतेरतमसश्चास्मां धर्मोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥

उपमानोपमेयत्वाकारे प्रमाणवत्त्वनादरेण तस्यापि दृष्टिर्विरोधमप्याह—‘उपमानोप-  
मेयत्वम्’ इति । ‘तुल्यधर्मव्यपेक्षया’=तुल्यो धर्मः प्रानुतनप्रस्तुतयोः समानगुणव्यपेक्ष-  
यात्वाकारणो धर्मः तस्य व्यपेक्षया अत्रोपेक्षते ‘उपमानोपमेयत्वम्’=उपमानोपमेयत्व-  
साधनं तस्यापि दृष्टान् इति चेत् । एतन्ने च तदन्तर्गतं दृष्टव्यम्—‘लिम्पते’ इति ।



मर्वशास्त्रमर्मविज्ञानाय माहिती कुर्यादेति सर्वेषां विदुषां विदितचरमेवतत् । एवञ्च—  
 ‘माहित्य शब्दोऽयं सकलासु भरतादिमुनिप्रणीतासु नाट्यादिशलासु न्यासि भजमाना वर्तन्ते  
 यस्यन्दशमिदमलङ्कारशास्त्रमिति न प्रतिभाति। ‘अलङ्कार’शब्दश्च—अनुप्रासोपमालङ्कारादिषु  
 प्रायः प्रसिद्धोऽस्मिन् तत्प्रतिपादकत्वात् अस्म्य तथा व्यपदेश इति युज्यते, तावता दोषगुणार्थानां  
 निरूपणपरस्यापि अस्म्य शास्त्रस्य अलङ्कारनाम्नेव व्यपदेशो न पर दोषशास्त्र गुणशास्त्रं रीतिशास्त्रं  
 वति जायत शङ्का, यद्यप्यत्र न वयं भाषायां किमपि वाजं पश्याम तथापि अलङ्कारि-  
 लङ्कार इति भावप्रधाननिर्देशेन दोषापगमगुणालङ्कारादिमवलोकनकृतमोन्दर्यपरोऽयं शब्दः,  
 तत्प्रतिपादकत्वादेव अस्यालङ्कारनाम्ना ममभिव्याहार इति युक्तमुद्भावयाम । अत एव  
 ‘काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्’ (१।१) ‘सौन्दर्यमलङ्कारः’ (१।२) अलङ्कृति-  
 रलङ्कार । करणान्तराया पुनरलङ्कारशब्दोऽयमुपमादिषु वर्तते । ‘स दोषगुणा-  
 लङ्कारहानादानाभ्याम्’ (१।३) स खल्वलङ्कारो दोषहानात्, गुणालङ्कारादानाच्च  
 सम्पाद्य स्वैरित्यादिमदमेण ‘वामनो’ऽयमुमेवार्थं समुपोदवलयत । आस्ता तावदेतत् ।  
 एतन्नास्म्य प्रणेता न अनेके प्राक्तना भामहप्रभृतयोऽर्वाञ्चिश्च श्रीमम्मटाद्या अभूवन् ।  
 अर्थात् द्विपिधमलङ्कारशास्त्रप्रस्थानमीक्षामहे ‘भामहा’ शुषदिष्टमेकं यदनुसारिणो भोजराज-  
 प्रभृतयः । अभिनवगुप्तपादादिभिर्मुद्रावित यद्वयसनपरतया सम्मटभट्टप्रभृतयो ग्रन्थानने-  
 कान् विनैतिरे । तेषु प्राक्षु एवायं दण्ड्याचार्य स्थितिपदमलमत । तत्र—

### (२) काव्यं दण्डी—

अस्य ‘काव्यादर्शस्य’ रचयिता कविकुलतिलक ‘दण्डी’ कुत्र कदा कतम देश-  
 मलङ्कार इत्यादिनिश्चयाय नैकमपि नृद प्रमाणमुपलभामहे । विज्ञानवता पुरोगाणामपि  
 प्राचीनानां प्रायः स्वर्ननिबन्धनशालत्रयधनोदामीयसाम्राज्यस्य सर्वतो जागरूकत्वादिति  
 रम्यदृशानस्य गवेषणारमिस्य महत् कष्टात्पद नापतति, तथापि ‘यद्वातद्वान्याय’ मनु-  
 र्वाहो नृद व्यापितुं शक्नोते—यदयं महाकवि महत्या आरम्भत्याऽस्मिन् ग्रन्थे वैदसीं  
 गतिं प्रशंसन्, तथैव चोपनिबन्धवैदसीप्रधान ‘दण्डकृष्णचरित’ नाम गद्यस्यायम्  
 इति तेनायं दासिपालो विदभदेशोद्भव इति । विदभस्यैव ‘वदाड’ नामा प्रसिद्धिरस्तीति  
 साम्प्रतिकम् । अपि च—‘अस्मात्पञ्चशतशतनतरममुत्पन्नो वामवदत्तागद्यप्रणेता  
 ‘मनुः’ ईहाविरिणि पुरातत्त्वविदां विमेश । ‘मन्त्र’श्च—‘यश्च छन्दोविचित्रिर्व कुसुम-  
 विचित्रानि ‘छन्दोविचित्रिर्व मालिनीमनाशा’ छन्दोविचित्रिमिव ब्राजमानननुमत्याम्’  
 इत्येव वामवदत्तागद्यस्य स्थलेषु दण्डिप्रणत ‘छन्दोविचित्रि’ नामान् छन्दोग्रन्थं मस्मार,  
 तेन निरन्तरप्रसक्तं तदस्मिन्मार्गे वा जय ‘दण्डी’ बभूवेति सम्भावयाम । यत् —

त्रयोप्रयन्त्रयोवेदान्त्रयो देवान्त्रयो गुणाः ।

त्रयोदण्डिप्रवन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥

रक्तिभिया अभेदमादाय नामानाधिकरग्यमिद्वान्तात् । कार्यकारणस्थलेऽपि प्रकारान्तरे-  
णैव भेदाभ्युपगमात् ननु स एव प्रकारो धर्मतावच्छेदक स एव धर्मतावच्छेदक इति  
कस्याप्यभिमत स्यात् अत एव भेदाभेदवादमुत्थाप्य सर्वतन्त्रवतन्त्रैर्वाचस्पतिमिश्रैरपि  
समन्वयसूत्रभाष्यव्याख्यानावसरे उक्तम् ।

कार्यरूपेण नानात्वमभेद कारणात्मना ।

हाटकाद्यात्मना ऽभेद कुराडलाद्यात्मना भिदा ॥ इति ।

‘राहो शिर’ इत्यादिस्थले त्वगातिक्रम्या वैकल्पिको व्यवहार । तथाचोक्तम्परमार्पणा  
‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प [या० पा० १। सू० ६] इति । एवम् अनन्वयोपमायान्तु  
एकन्योपमानोपमेयत्वमनन्यसदृशत्वप्रतिपत्तये वैवक्षिकमेव, नचात्र तथा काचिदप्युपपत्तिः,  
तस्मात् प्रकृते एकस्यैव लेपनस्य धर्मधर्मभावो सर्वथा ऽसङ्गत इति सम्प्रदायविद ॥ २०६ ॥

कर्त्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्यपेक्षितुम् ॥ २३० ॥

ननु—लेपनव्यापार एवात्र धर्म स्यात् तस्याश्रयः कर्त्ता, स च तिटा बोधित एव  
तेनैवचात्र श्रौपम्य निर्वक्ष्याम अर्थात् कर्त्तार धर्मत्वेन लेपनञ्च धर्मत्वेन परिकल्प्य उप-  
मानोपमेयभावो भविष्यति इत्याक्षेप प्रतिक्षिपति ‘कर्त्ता’ इति । ‘यदि कर्त्ता’=तिटा लेप-  
नव्यापारस्य आश्रयभूत ‘उपमान स्यात् =तस्य उपमानत्वेन धर्मत्वेन निर्दिश्येत तदपि  
न युक्तमिति शेष । उक्त इत्याह—‘न्यग्भूत’ इति । यत् ‘अस्मा’=कर्त्ता ‘क्रियापदे’=  
‘निगमति’ इत्याख्यातपदे ‘न्यग्भूत’=उपगर्जनाभूत विशेषणीभूत इति यावत् ‘तिट्यन्तु  
विशेषण’ मित्युक्तम्, नहि विशेषण धर्मा भवितुमर्हति मिदर्यवोपमानञ्च सर्वगम्मतमियत्र  
चात्पर्यम्, लेपनव्यापारे विशेषणतयाऽन्विता कर्त्ता उपमानतया च तस्मात् सतान्वयो  
भवादिति तु परो निगमः । ननु—एवत्रान्वितस्य अपरत्राप्यन्यत्र स्यात् वो दोष इत्याश-  
ङ्गमपनुदति—‘स्वक्रियासाधनव्यग्र’ इति । स्वस्य कर्त्तुं या क्रिया धात्वर्थस्यापराग्या  
नोपनरुपा तरया साधने सिद्धौ सम्पादने व्यग्र तत्पर अर्थात् विशेषणभाव प्राप्त अस्मा  
वर्त्ता ‘अन्यत्’=वार्थान्तरम् ‘अपेक्षितुम्’=गार्थयितुः, ‘न अलम्’=नेव नमर्ष

अयमाशय —य वक्षितं यदा यस्यायत्नो भूत कार्य करोति तदास्मै श्रान्ताग्रन्ते  
भूया वार्थ कर्त्तुं नेव पारयते एवमेव एकक्रियापरतन्त्रो विशेषणीभूत कर्त्ता प्रकृते उपमा-

परमर्तमिदमुक्तं न सिद्धान्तावना, सिद्धान्ते तु वास्तवभेदपक्ष परम्य ‘अभेदो-  
पादात्ताऽविदत्तनायमेव पता’ इति सापिचम् । अस्माभिस्तु यदाभ्युपगम्यताम्पन्तु-  
रोपेन उक्तं बोधितं अतिपर्यवर्तयपदेऽपि व्यवहारवान् उपमानोपमेयभावविशेषणस्य  
स्येदोपादात्तादिति विव ।

। स्वप्रत्ययान्त्येन विशेषणत्वेन कर्त्तुम् पदार्थान्तरान्त्येन प्रत्ययान्त्येन

मानसम् 'निर्दयम्' = निर्गता दया यस्यां क्रियायां तत् यथा स्यात् तथा [निर्दयम्' इति क्रियाविशेषणम्] 'हन्तुम्' = चोदायितुम् 'उद्यतम्' = उदय प्राप्तम् 'चान्द्रमसम्' = ऐन्दु चन्द्रमन्वन्तीत्यर्थः 'विम्बम्' = मण्डलम् 'पश्य' = आलोकयेति सान्वयोर्यः ।

अत्र प्रथमे पादे चाकारयो रकारयोश्च स्वरविशिष्टयो मादृश्यम् तेनात्र वृत्त्यनुप्रास द्वितीये पादे म्बम्बयोः, तृतीये च मन्ममन्मयो रिति सकृत्साम्यात् द्वेकानुप्रास चतुर्थ पादे तु दकारयो तकारयोश्च स्वरवैसादृश्यम् तेनात्र अन्यप्रकारोऽपि वृत्त्यनुप्रास । अत्र काव्ये शब्दगतमर्थगतञ्च द्विविधमपि माधुर्यं गुणः । सोयमेव शब्दाद्योभयगतत्वेन चमत्कारकरत्वात् विप्रलम्भशृङ्गारस्य परिपोषकरः ।

अत्र च विरहिणि निर्दयतया हननोद्यमस्यासम्बन्धेपि तत्करुणत्वात् सम्बन्धातिशयोक्तिरलङ्कारः\* । उक्तञ्च जयदेवेन—

सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यात् तदभावेऽपि तद्वचः ।

पश्य सौधाग्रससक्त विभाति विधुमण्डलम् ॥ इति ॥

इत्यत्र स्वरसादृश्येन स्वरवैसादृश्येन च द्विविधोऽप्यनुप्रासो दर्शितः ।

उदाहरणान्तरं यथा वा मम—

मनो मनोहारिणि हारिर्यौवने ! वने पिकीणीतवने ऽवने प्रिये ! ।

अन्यन्तमासक्तिमद् निपीय मदीयमामूर्च्छति हृच्छेतीत्यपि ॥

अत्र प्रथमे पादे 'मनो मनो' इत्येवमादि सकृत्साम्यात् द्वेकानुप्रासः । तृतीयचतुर्थे पादे 'निपीय मदीय' इत्यत्र स्वरविशिष्टयोर्यकारयो सादृश्यात् वृत्त्यनुप्रासः । तथैव चतुर्थे दकारयो स्वरविशिष्टयोरेव सादृश्यम् । केपाखिनमते तु—यदि 'वने वने' इत्यादि द्वयो स्वरव्यञ्जनममुदाययोरेकैवयाश्रितिविवक्षिता स्यात् तदा वृत्त्यनुप्रास एव ।

[अनुप्रासलक्षणो 'अदूरता' पदस्य फलकथनम्]

इत्यनुप्रासमिच्छन्ति नातिदूरान्तरश्रुतिम् ।

ननु रामामुखाम्भोजसदृशश्चन्द्रमा इति ॥ ५८ ॥

'अदूरतवानुप्रासं प्रयोजयति' इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्पर्शकरोति—'इति' इति । 'नातिदूरान्तरश्रुतिम्' = अतिदूरम् = अत्यधिकम् अन्तरं = व्यवधानं यस्या तादृशी वर्ण्यं श्रुतिं इति अतिदूरान्तरश्रुतिः न अतिदूरान्तरश्रुतिर्यस्य तथाविधं त नातिदूरान्तरश्रुतिम् । मुञ्चेति ममान् । तादृशम् 'अनुप्रासम्' उक्तमलङ्कारम् 'इच्छन्ति' = कामयन्ते । 'रामा' इति शेषः । 'रामामुखाम्भोजसदृशः' = रामा रमणी तस्या मुखम् आनन-  
न्वेन अन्नोन्नमनमन्नं तस्मिन्, 'चन्द्रमा' = शशी 'अयमीति' इति शेषः । 'इति' = इत्या-  
न्तर्गतं तन्वचतुर्थपादे यो माकारो मास्येऽपि अतिदूरान्तरश्रुतिम् अनुप्रासं 'ननु' = ननु

\* अत्रान्वयव्यतिरेकः । 'त्वग्निमेव मन्मोगं देहि' अथवा 'कामेनात्तापं मयि तव दहने मम न पश्यति, अन्वयव्यतिरेकः निर्दयासि' इत्यादि व्यङ्ग्यमपि हेयम् ।

हानुपात्तोऽपि अग्रसिद्ध एवेति सर्वथेहोपमावादपक्षो गृहणीय । एतच्च वक्ष्यमायुक्त्यापि स्फुट प्रदर्श्यते ॥ २३१ ॥

यथेन्दुरिव ते वक्रमिति कान्ति प्रतीयते ।

न तथा लिम्पतौ लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

नन्वत्र साधारणधर्माप्रयोगे लुप्तोपमैव स्याद् इति चेद् १ अत्राह—‘यथा’ इति । ‘ते वक्रम् इन्दु इव इति’=इत्यत्र यथा ‘कान्ति’=सौन्दर्यम् [ आह्लादकत्वादि ] ‘प्रतीयते’=वाचकाप्रयोगेऽपि साधारणधर्मत्वेनावगम्यते, ‘अत्र’=उक्त काव्ये ‘लिम्पता’=लिम्प-तिपदघटितप्रयोगे लेपनकर्तृयुपमाने गतीति वा ‘लेपात् अन्यत् किमपि तथा’=तद्वत् ‘न प्रतीयते’=नैव ज्ञायते इत्यर्थः ।

यद्यपि धर्मलुप्तोपमास्थिते साधारणधर्मस्य प्रयोगो न भवति तथापि तत्र सादृश्य प्रग्नद्धमिति कृत्वा साधारणधर्म स्फुट एवावभासते अत्र तु—तमम् लेपनकर्तृध-र्मैव कश्चिस्फुट साधारणो धर्म तस्मान्नात्र लुप्तोपमाऽपि भवितुमर्हतीति साधारण-धर्माप्रतीक्षा उपमाकथन नितान्तमगदतमित्याशयः ॥ २३२ ॥

[ परमतनिरागपूर्वक स्वमिद्वान्तोपमहार ]

तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पति ध्वान्तकर्तृकः ।

अङ्गकर्मा च पुनैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम् ॥ २३३ ॥

एव विपक्षे दोषानुपमहरन् स्वमतं दृढीकरोति—‘तद्’ इति । ‘तत्’=तस्मात् कारणात् ‘उपश्लेषणार्थ’=उपश्लेषण व्यापनमेवाथा यस्य न तादृश ‘ध्वान्तकर्तृक’=ध्वान्त तम कर्तृ यस्य स तम वर्त्तकः तथा ‘अङ्गकर्मा’=अङ्गानि कर्म यस्य न ‘लिम्पति’=लेपनविद्या ‘पुनः’=कविनिबद्धेन वक्रा ‘उत्प्रेक्ष्यते’=गम्भाय्यते ‘इति इष्यताम्’ अत्रामे-नाप्यङ्गाविवक्षितमिति भावः ।

विषयः, प्रस्तुतोऽर्थः, उपमेयः, प्रकृतमित्यनर्थान्तरम् । एव विषयी, अग्रस्तुतोऽर्थः उपमानम् अग्रकृतमित्यनर्थान्तरम् । प्रकृते च तम वर्त्तकमङ्गव्यापनमुत्प्रेक्षाया विषयः, तादृशलेपनस्य विषयी, एव प्रस्तुत तमोव्यापन विषयः तादृशविषयिभूतेन लेपनत्वेन रूपेण उत्प्रेक्ष्यत एव नतुपमीयत इति परः सारः । २३३ ॥

अयमत्राभिगन्धि —‘लिम्पति’ इति ‘लिप’ उपदेहे । तौदादिक । ‘पेनुचाटी-नाम’ [ ७ । १ । ४४ ] इति तुमि लटि प्रथमपुरुषवचने रूपम् । उपदेहे इद्धि । सा च प्रत्ये ‘गुकागुवद्व्याधिवरणको द्वयद्व्याधिव्यापनोप-लेपनविद्या, एतन्निन्दे-पे [ एतद्व्यापनोप-लेपनविद्याया ] लिप धातोः शक्तिः । अत्र एव कविकव-द्व्याधिव्यापनोप-लेपनविद्याया लिम्पति । लिम्पति दा दन्तेन गात्र मुता’ इत्येदमप्युत्प्रेक्ष्यते । तत्र प्रकृते च धन-मुताया लिम्पति । उपदेहेन व्यापनरूपेण लक्षणा वर्त्तने लक्षणा दात्र व्यापन-पदमप्युत्प्रेक्ष्यते । लक्षणा विषयस्य नान्यपदेनापि । तदा नति—तदा दर्शकान्ते-

समानोधर्म, तद्वाचक इवादिष्व । तत्राधिकगुणमुपमान चन्द्रादि । वर्यमानमल्पगुणमुपमेय कामिनोवदनादि, समानोधर्म आह्लादकत्वादि । वस्तुतस्तु—यस्योपमा दीयते तदुपमानम् । यस्मै उपमा दीयते तदुपमेयमिति बालयुद्धेरव्यामोहकरी सरणिः । उक्तञ्च वामनेन—‘उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यमुपमा’ (काव्या० अध्या० २ सू० १) उपमीयते सादृश्यमानोयते येनोत्कृष्टगुणेनान्यत् तद् उपमानम्, यदुपमीयते न्यूनगुणं तद् उपमेयम् । मेयमुपमा तावत् द्विविधा लौकिकी कल्पिता च । लोकप्रसिद्धा लौकिकी, यथा ‘कमलमिव मुख मनोज्ञम्’ इत्यादौ मुखकमलयोरुपमानोपमेयभावो लोके प्रसिद्धः । यथा वा ‘हसीव कृष्ण ते कीर्त्तिः स्वर्गक्षमवगाहते’ इति हसीकीर्त्योरपि । कल्पिता तु—‘गुणवाहुल्यतश्च कल्पिता’ (काव्य० अध्या० २ । स० २) गुणानां बाहुल्यं गुणवाहुल्यम्, ततः उपमानोपमेययोः साम्यात् कल्पितोपमा, कविभिः कल्पितत्वात् कल्पिता ।

यथा—

उद्गर्भदूषणतरुणीरमणोपमर्द-भुमोन्नतस्तननिवेशनिभ हिमांशो ।

विम्ब कठोरविसकाण्डकडारगौरैर्विष्णोः पदं प्रथममप्रकुरैर्व्यनक्ति ॥

अत्र तादृशस्तनहिमाशुविम्बयोरुपमानोपमेयभावो न लोकप्रसिद्धः किन्तु कविकल्पितः ।

उपमानोपमेयगतधर्माश्च गुणक्रियादिरूपा यथायथमवगन्तव्या । तत्र—हसीव कृष्ण ! ते कीर्त्तिरेव न लोकागमिनी इत्यादौ धवलत्वं गुणः । ‘हसीवेयमिहायाता कान्ता स्वकान्तमन्त्रिणा’ इत्यादावागमनादित्रिरूपः । एवमन्यदप्युक्तम् ॥ १४ ॥

[ तत्रादौ धर्मोपमाया उदाहरणम् ]

अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे ! करतलं तव ।

इति ‘धर्मोपमा’ साक्षात्तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

प्रतिज्ञानुसारमुपमाप्रपञ्चं कुर्वाणः प्रथमं ‘धर्मोपमा’—मुदाहरति ‘अम्भोरुहम्’ इति । अयि ! मुग्धे ! अपरिपक्वमे ! मुन्दरि ! ‘तव करतलम्’=पणितलम् ‘अम्भोरुहमिव’=केकनदमिव ‘आताम्रम्’=समन्ततो लोहितम् ‘अस्ति’ इति शेषः । ‘इति’=उक्ते वाक्ये ‘साक्षात्’=स्पष्टम् ‘तुल्यधर्मप्रदर्शनात्’=आताम्रमितिपदोपात्तस्य तुल्यस्य धर्मस्य आताम्रत्वस्य रक्ततारूपसारणधर्मस्य प्रदर्शनात् उपादानात् इयं ‘धर्मोपमा’ नाम उपमा । अर्थान् ‘उपात्तार्थो’ इत्युपमा । इयञ्च पूर्णा श्रुती, चतुर्णामपि उपमानोपमेयसाधारणधर्मतद्वाचकानुपपादानात् । अत्र अम्भोरुहमुपमानम्, करतलमुपमेयम्, आताम्रत्वं समानो धर्मः, इवशब्द उपमावाचकः । एवमेवाग्रेषु यथामम्भवयोजनयाम् ॥ १५ ॥

[ वस्तुपमाया उदाहरणम् ]

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

इयं प्रतीयमानैकधर्मा ‘वस्तुपमै’व सा ॥ १६ ॥

वस्तुस्वरूपस्यैव सम्भाव्यमानत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षेय बोध्या ॥ यथा वा—

† नभस्तले क्रिद्धिदिव प्रविष्टायकाशिरे चन्द्ररुचिप्ररोहा ।

जगद्विलित्वा ह्येतत् प्रमोदात्-दन्ता इष प्वान्तनिशावरस्य ॥ [ वाग्भटे ]

अत्रान्यरूपेण स्थितस्याचेतनस्य चन्द्रमयूखस्य स्वरूप भ्रान्तराक्षमरय दन्तरूपत्वे-  
नोत्प्रेक्षितम् । 'भ्रान्तिमेव निशाचर' इत्यत्र तु रूपकम् ।

यथा वा मम 'दरभङ्गाभिनन्दने —

क्षोरन्मुद्रवित्लोडनकरणादुत्था मुध्राकणिका ।

ताभिर्धाता नून तव नेत्रे रचितवान् दयाक्रान्ते ॥

अत्र शास्त्रीयाचारपरिपालनलब्धद्वीसम्पत्तिमतो राज्ञो नेत्रयोर्दयाक्रान्ततात्पर्या वृत्ति-  
स्वरूपेण स्थिता, परमेस्वररूपा तयो सा वृत्ति कविना क्षीरसमुद्रोद्भूतमुधाकरि-  
काजन्यत्वेन गम्भाविता इनीय हेतुप्रेक्षा अन्यरूपेण स्थितयोरऽपि नेत्रयोर्दयाक्रान्तत्वे मुधा-  
करिकाजन्यत्व तत्र हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् । किञ्च—[ यशस्तिलके ]

‘मरस्वतीकण्ठाभरणकार’-तु इमा क्रियोत्प्रेक्षामाह । विवृणोति च वम्—अत्र अङ्गुलीभिः पेशेषु गृहीत्वा प्रियामुखं चुम्ब्यते, सा च लोचने मीलयतीति प्रायोवादः । तत्र मुक्चुम्ब्यनादिप्रिया प्रग्नमङ्गाभूता प्रतीयते, केशप्रहणाक्षिनिमीलने चाङ्गाभूतेऽप्रग्नने, तत्र अङ्गीभूतायाः क्रिमायाः उत्प्रेक्षणेन अवयवभूता क्रियोत्प्रेक्षिता भवति । यथाहि—  
‘कुन्मलाकृतमरोजलोचनम्’ इत्यत्र नोत्प्रेक्षापदम् । एवम् ‘अङ्गुलीभिराचमि तिमिर-  
वेशमद्य मन्त्रिणम्’ इत्यत्रापि तन्न प्राप्नोति । मरीच्यट्गुलान्गनगृहीततिमिरवेशमद्यमि-  
त्येव वा वक्तव्यं भवति । तत्र योऽयमवयवत्रियायामपि अन्यपदाग्राह्यतायावदवत्रिया-  
विलक्षण एवप्रयोगेण पृथक् पदतया वाक्यवत् स एव अन्यपि व्याघ्रान्परत्वेन  
अव्यनुयोऽयमानं वाचमि उत्प्रेक्षावयव इत्युच्यते ।

अन्ये पुनर्यत्र प्रधानत्रिया नोत्प्रेक्ष्यते अवयवत्रिया तु उत्प्रेक्ष्यते तमुत्प्रेक्षावयव वरार्यन्त । यथा—

लानेव गतिदिग्वितेव लिङितेयोत्वार्गस्तेव च

प्रत्यप्तेव च वज्रलेपघटितेदान्तनिर्गानेन न ।

ना न धेनयि कालितेव विगर्गधेनोभुव पशुभि

चिन्नामन्ततिनन्तुशालर्तिदुम्येव नमः प्रिया ॥

अत्र प्रमानिया लया गोप्रेक्षते । लग्नं वाग्मि मन्त्रो निपातं न गच्छे-  
त्यर्थः । अत्रानिष्टु निपातशिरो रदावस्थ स्वर्ण नारदन्धित-धवत् रत्नोदात्त-  
गुण मत्वा तदप्यथैवो प्रेक्षितं भवति रुचिभेदेनैव ।

१. निम्न दोनो वाक्यों में 'क' और 'द' के अर्थ समान हैं या नहीं ?  
 वाक्य १ : 'क' और 'द' दोनों ही शब्दों का अर्थ 'दो' है।  
 वाक्य २ : 'क' और 'द' दोनों ही शब्दों का अर्थ 'दो' है।

\* या कामकेर्जीशुकतुण्डकान्ता पातु मुखामोदमिवायताऽभूत् ।

सा गन्धवाहा विवरारशेषे-निवेशनिर्गच्छदतुच्छपूया ॥

अत्र स्वभावतः सुन्दर्या नासिकाया स्थिता दीर्घा वृत्तिः कविना मुखामोदपानकर्तृत्वेन रूपेण उत्प्रेक्षिता । यथा वा—[सरस्वतीकण्ठामरणे]

सेनागजा स्वकरपक्षवलेखनीभिर्गण्डमथलान्मदमसोर्मुहुराददाना ।

मन्ये नरेन्द्र ! तव तोयधितरीतालीपत्रोदरेषु विजयस्तुतिमालिखन्ति ॥

अत्र सेनागजानां गण्डस्थलेभ्यो लेखन्याकारं करैर्मसीरूपस्य मदपयसो यदादानम्, यश्च तीरतालीपत्रोदरेषु महार्णवतया निक्षेपः स उक्तरूपेण अन्यथोत्प्रेक्ष्यते इति सेयमुत्प्रेक्षा 'विन्योत्प्रेक्षा' भवति । यथा वा—

पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधे शङ्खेयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।

पयासि दोग्धि प्रियविप्रयोगे सशोककोकीनयने कियन्ति ॥

अत्र चन्द्रेण कृतं समुद्रस्य बृहणं सदेव [स्वरूपेण स्थितमेव] कृतस्य चन्द्रकान्त-द्रावणस्य कोकाङ्गनावाष्पस्रावणस्य च फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यते इति सिद्धविषया [उपात्तविषया] फलोत्प्रेक्षेयम् । चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । यथा वा—

विवस्वतानायिपतेव मिश्रा स्वर्गोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गवोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनैदमान्यं खलु नान्धकारं ॥

अत्र विवस्वता कृतं स्वकिरणं सह जनलोचनानां नयनमसदेव रात्रावान्धमप्रति हेतुत्वेनोच्यते इत्यसिद्धविषया हेतुत्प्रेक्षेयम् । सूर्यास्तवर्णनमिदम् ॥ यथा वा—

परीतमुच्चावजये जयश्रिया नदन्तमुच्चैः क्षतसिन्धुरोधसम् ।

ददर्श पुष्टिं दधतः स शारदीं सविग्रहं दर्पमिवाधिपं गवाम् ॥ [भारवि०]

अत्र चेतनस्य उद्गणः, उच्चावजयनदननदीतटोत्खाननात्मिका स्थिता वृत्तिः मूर्तिमद-र्पवैनोत्प्रेक्षिता । अन्यदपि—

भूयस्तराणि यदमूनि तमम्बिनीषु

ज्यालक्ष्मीषु च प्रविरलानि ततः प्रतीमः ।

सन्ध्यानलेन भृशमम्बरमृषिकाया—

मावन्तिरेडुभिरेव कृनोऽयमिन्दुः ॥ [मुरारिः]

अत्र—ताराविरलस्वरूपेणान्यमात्रघर्मेण चन्द्रस्य [अचेतनस्य] सन्ध्यानलमप्यग-म्बरमृषिकावत्तितनारानिकरनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षितम् [अतः इयं हेतुत्प्रेक्षा] । किञ्च—

\* गन्धवाहा=नामिका । कामस्य यः केर्जीशुकः श्रीडाकोरः तस्य तुण्डवत् मुखवत् कान्तं मनोहरं । विवरस्य छिद्रस्य अवशेष उद्धारो योऽर्मा निवेशः स्थानं तस्मात् निर्गच्छत् निर्गन्तुं अनुन्नुं प्रचुरं पृथुं नष्टधिर यस्यां गा तथा भूता । स्पष्टमन्यत् ।

सय मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्विपुष्पा ।

दूरे वसन्त शिशिरानलैर्मा तरङ्गहस्तैरुपगृहीतव ॥ [रघुवशे]

अत्राचेतनानां तरङ्गाणामूर्ध्वप्रसरणं नाम स्थिता श्रुति उपगृह्णत्वेन [आलिङ्गन-  
त्वेन] रूपेण सम्भावितेति क्रियोत्प्रेक्षा । यथा वा—

रुचयोस्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निराश्रया खलु ।

अनुनायमभुविलेपनापराकाशमीरजपरयधीथय ॥ [नपधे]

अत्र—परयास्थितानामाचेतनानां काशमीरकुटुम्बकेन्दराणां स्थिता श्रुति आश्रयसा-  
वरण्यात् मायन्तनार्कत्वित्त्वेन रूपेणोत्प्रेक्षिता । परमिय गम्योत्प्रेक्षा । वाचकशब्दा-  
प्रयोगात् । यथा वा—

राक्षसाभ्यापि रामान्नो भित्त्वा हृदयमाशुग ।

विवेश भुवमान्यानुसुरगेभ्य इव प्रियम् ॥

अत्र—उरगान् प्रति प्रियाग्यानमगदेव भ्रमवेशस्य फलत्वेन सम्भावितमित्यसिद्धवि-  
षया फलोत्प्रेक्षा । अन्यच्च—

गोवर्धन गिरिमुपेत्य कटाक्षवाणान्

कर्णाफुरन्मणिशिलोपरि सद्गणवानाम् ।

का भृशनुधुवनमचितलुचनेय

ध्यग्रीकोत्यद्दह मामपि सम्भ्रमेण ॥

अत्र—कर्णाप्रान्ते नेत्रान्तगतगतमेव तद्वन्मणिशिलोपरि कटाक्षवाणतेजननादा-  
त्म्येन सम्भाव्यते [उत्प्रेक्षितम्] । विच—[हरविजये]

मन्दारविर्नागलिलनिर्भरपृथ्वाणाम्भीरुक्त्तिवुरोदततारनादम् ।

अद्यापि यस्य शिरसि श्रियमेत्यशान्तवेदवनीव परमेष्ठिशिर वपालम् ॥

अत्र मदेव परमेष्ठिशिर वपालं मन्दारविर्नागलिलगतगतनादावन्तिष्ठन्न अनारतवेद-  
धनिशोभावत्त्वेन रूपेणोत्प्रेक्षितम् ।

अपि च—

यस्या हरिन्मणिविनिमित्तहर्म्यरश्मि-

लीलोदरा प्रतिदिग्ग निशि तारवौघा ।

उद्दिग्गोभलपद्माद्वरवोटिलाम्-

नैशोददिन्टपटलभ्रिमालिलिङ्गम् ॥

अत्र—अचेतनानां तारवौघानां सरवन्मणिनिमित्तप्रभादमनुस्मरित्वरश्मि-  
तानां रिपतां श्रुति- हृदयलक्षितशुभाशुभाप्रभणपतिवश्याद्विन्तुप्रमत्तोभावेन रूपेण-

संस्पृष्टाणां तारवौघात् कर्णारणम् ।



त्प्रेक्षिता इत्यस्मिन्मते द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षेयम्, मतान्तरे तु क्रियोत्प्रेक्षेति युक्त्युक्तं सुधीभि-  
र्विवेच्यम् । यथा वा—

पल्लवितं चन्द्रकरै रखिलं नीलाश्मकुट्टिमोर्वाणु ।

ताराप्रतिमाभिरिदं पुष्पितमवनीपतेः सौधम् ॥ [ छट ]

अत्र—सौधाख्यस्य वस्तुन अपल्लविता अपुष्पिता च स्थिता वृत्ति चन्द्रतारकाप्रति-  
बिम्बसम्पर्कात् तद्योग्यतायां सत्यामसम्भाव्यमानापि पल्लवितत्वेन पुष्पितत्वेन च रूपेणोत्-  
प्रेक्षिता इवार्थस्य सामर्थ्याद् गम्यमानत्वाद् गम्या [ प्रतीयमाना ] उत्प्रेक्षेयम् परमिम  
स्वरूपस्थैव । यथा वा—

कमनीयाविशालभालगां कुटिलां चारुकलां कलानिधे ।

दहनस्य तृतीयदृग्जुष प्रशमायेव विभर्त्ति योऽनिशम् ॥ [ लक्ष्मीकाव्ये ]

अत्र—महादेवशिरसि स्थिताया एव कलानिधे [ शशिनः ] कलाया वृत्ति तृतीय-  
नेत्रजन्मनोऽनलस्य प्रशमनार्थत्वेन सम्भाविता । धारयन्तु नोत्प्रेक्षाविषय । यथा वा—

विलोलकल्लोचनकरप्रहारैर्वारैरौघातनिपातदन्तै ।

यद्वप्रमुच्छेत्तुमजातशक्तिः फेनैर्वैलक्ष्यो हसतीव सिन्धु ॥ [ नेमिनिर्वाणे ]

अत्र सिन्धोः फेनवमनरूपा वृत्ति हसनत्वेनोत्प्रेक्षितेति क्रियोत्प्रेक्षेयम् । एवमुत्प्रे-  
क्षाया भूयान् समाचारो महाकाव्येषु द्रष्टव्य । तावन्नानाप्रकारा सन्तीति ग्रन्थगौरव  
मन्यमानेन मया सकला न समाहता ग्रन्थान्तरतो ऽवसेया \*

\* साहित्याचार्य कृतानि उत्प्रेक्षाया लक्षणानि बहुदर्शित्वसम्पादनाय प्रदर्श्यन्ते—

‘सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्’ इति [ काव्यप्रकाशे ] ।

‘तत्त्वेन चाह तद्वत्त्वेन वा सम्भावन भवेत् ।

उत्प्रेक्षा वाच्यगम्यत्वभेदात् सा द्विविधोच्यते ॥ [ साहित्यसारे ] उत्त्वेन=उत्प्रेक्ष्य  
धर्मत्वेन । तद्वत्त्वेन=उत्प्रेक्ष्यधर्मविशिष्टत्वेन वा ।

‘सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना’ [ चन्द्रालोके ]

‘अथवमाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा’ [ अलङ्कारसर्वस्वे ]

तद्विग्रहेन तदभाववत्त्वेन वा प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयतद्गुणित्समानाधिकरणा-  
न्यनरतद्वर्ममन्वनिमित्तक तत्त्वेन तद्वत्त्वेन वा सम्भावनमुत्प्रेक्षा’ [ रसगङ्गाधरे ]

‘भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना’ [ साहित्यदर्पणे ]

‘यत्रान्यधर्ममन्वन्वादन्यत्वेनोपतर्कितम् ।

प्रवृत्त हि भवेत् प्राज्ञान्तामुत्प्रेक्षा प्रवृत्ते [ चित्रमीमांसायाम् ]

‘अन्यथावन्धित वस्तु यस्यामुत्प्रेक्ष्यते ऽन्यथा ।

अथ गुण क्रिया वापि तामुत्प्रेक्षा प्रवृत्ते ॥ [ सरस्वतीकण्ठाभरणे ]

‘कलनां कानिचिन्नित्याद्यत्रार्थव्य मनोऽन्यथा ।

[ हेतोर्वर्णनम् ]

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ हेतु तौ चानेकविधौ यथा ॥ २३५ ॥

—\*—

हेतु समस्तजगतां सकलेश्वरो यो ब्रह्मादिभिर्हृदि धृतो विधुनोति पुमान् ।

पापानि पुण्यफलकानि च सन्तनोति त कृष्णनीलिममणिं शरणा प्रपद्ये ॥

— —

परमत खण्ड्यमेव क्रमप्राप्तानां हेतुसूक्ष्मलवानां स्वरूपं निरूपयति—‘हेतुश्च’ इति ।

‘हेतु सूक्ष्म’ तथा उद्देश्यमेव ‘लव’ पदेनोक्तो लेशश्च एते त्रय वाचाम्=कविभारिहर्तृनाम्  
‘उत्तमभूषणम्’=एते त्रयोपि उक्त्या अलङ्कारा इत्यर्थः । तस्माद् ‘भामहादिभि’ रूक्षम्—यद्

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च नालङ्कारतया मता ।

समुदायाभिधेयस्य वक्तोक्तयनभिधानतः ॥ इति—

तत् परास्त वेदितव्यम् । तत्र सामान्यतो हेतोर्द्वौ प्रकारौ कारको ज्ञापकश्चेति । ‘तौ  
च कारकज्ञापकौ हेतु अनेकविधौ’=अनेकप्रकारौ भवत इति शेष ‘यथा’ इत्यप्रेक्षुपद-  
मुदाहरणम् ॥ २३५ ॥

द्योतिनेवादिशब्दरूपेणा सा स्मृता यथा ॥ [वाग्भटे]

‘अनन्तितयाभूते सम्भाव्येत त्रियाद्यसम्भाव्यम् ।

सम्भूतमतर्हति वा विद्येया येयमुपप्रेक्षा ॥ [काव्यालङ्कारे]

अथवा—

अतिगारुष्यादवयव विधाय सिद्धोपमानसद्भावम् ।

आरोप्यते च तस्मिन्तद्गुणादाति शोऽप्रेक्षा ॥ [काव्यालङ्कारे]

\* इदमत्रावधार्यम्—‘हेतुमता सह हेतुगभिधानमभेदतो हेतु’ इति—हेतुमता कारणेण  
सह हेतोः कारणस्य अभेदतः, अभेदेन अभिधानं कथनं हेतु हेत्वलङ्कार इति ‘भट्टोद्-  
घात’ मतम् । ताभ्यामाशयः—यथा गारोपा गौर्णा लक्षणा रूपबालङ्कारस्य नैव साद-  
वयवता प्रथमतिशयोक्ते प्रयोजिका तथैव कार्यकारणभावसम्बन्धनिबन्धनतया शुद्धनारो-  
पावयवतानुलोऽयं हेत्वलङ्कारोऽपि । परन्तु—दण्ड्यप्रेक्षया प्राचीना ‘भामहाद्या’ अर्वा-  
क्ष्य ‘सम्भटाद्या’ नात्र वचिना गम्यन्ते, ते तु ‘काव्यालङ्कार’ मेव हेतु गम्यन्ते । वस्तुतस्तु—

अपरिस्फुल्लिखितं नवन्तानि नदधः कौकिलानन्द ।

रम्योऽमेति सप्रति लोकोन्मुखेण कालः ॥

एतादृशं विचित्रतः गण्डमानुभवीनां शृङ्खलादानं न नान्वेन नति इत्य-  
पेक्षितम् । परमाभाभिः भागदः प्रत्येकं सत्त्वान् एव, ‘हेतुमता’ इत्यदिहेत्वलङ्कार-  
‘इदं’ एव काव्यालङ्कारे १ अने परन्तु इदं इति प्रचानस्य उद्घटनम्’ इति काव्यालङ्कार-  
शब्दो हेतुगोभावि न इत्यलङ्कारोऽपि न इति ।

[ सप्रभेदस्य कारकहेतोरुदाहरणादिप्रपञ्च ]

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुत ॥ २३६ ॥

तत्रादौ कारकहेतुमुदाहरति—‘अयम्’ इति । ‘अयम्’ इति । ‘अयम्’= पुरतश्चनन्  
‘मलयमासत’=दक्षिणोऽनिल ‘सर्वस्य’=विश्वस्यापि कामिनो जनस्य प्रीतिम्=हर्षम्  
‘उत्पादयति’=जनयति रतिविलासाय चेतश्चञ्चलीकरोतीत्यर्थः । कथम्भूत ‘आन्दोलित-  
प्रौढचन्दनद्रुमपल्लव’=आन्दोलिता मन्दमन्दमवधूनिता प्रौढा, वासन्तिकत्वाद् बहुली-  
भूता अर्थात् वसन्तकालत्वात् प्रचुराङ्कुरोपेताः चन्दनद्रुमानां पल्लवा पत्राणि [ प्रवाला  
इति यावत् ] येन स. तादृशः । अनेन मलयमारुतो मन्द सुगन्ध शीतलश्चेति व्यक्तो-  
क्तम् ।

अत्र मलयमारुत प्रीतिजनने कारको हेतुः । आन्दोलितेतिविचित्रार्थविशेषण-  
घटतया सहृदयहृदये समाधिकचमत्कारजनकत्वात्तस्यालङ्कारत्वमिष्टमेवेति स्फुटोऽभिप्रायः ।  
इदञ्चोत्पादनक्रियाया प्रवृत्तौ हेतुरुक्तः । निवृत्तावपि च भवति । यथा—

मुग्धे तव मुखामोदलोलुपो मधुपो भ्रमन् ।

कर्णिकाकमल फुल्लमपि नाभिसरत्ययम् ॥ इति ।

अत्राभिमरणक्रियाया प्रतिषेधः [ निवृत्तिः ] उक्तः ॥ २३६ ॥

[ उक्तोदाहरणे हेतुस्वरूपयोजनम् ]

प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यान्त्रोपवृंहणम् ।

अलङ्कारतयोद्दिष्टं निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २३७ ॥

उक्तं घटयति—‘प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य’ इति । ‘प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य’=प्रीतिरानन्द  
तस्या उत्पादनम् जनन तद्योग्यस्य ‘रूपस्य’=आन्दोलनादिविशेषणोपेतस्य मलयमारुतस्य  
प्रीत्युत्पादनक्रियाया कर्तुं यद् ‘उपवृंहणम्’=विचित्रतयोपन्यास तद् [ उक्तपथे ] ‘अल-  
ङ्कारतया’=कारक हेत्वलङ्कारत्वेन उद्दिष्टम्=कथितम् ततश्च वैचित्र्यसत्त्वे कथमस्यालङ्कारत्व  
न स्यादिति भावः । न केवलं प्रवृत्तावेवायमलङ्कारो यावद् निवृत्तावपि इत्याह—‘तत्’  
इति । ‘तत् निवृत्तं अपि समम्’ समानम्=अर्थात् क्रियाया निवृत्तावपि हेत्वलङ्कारो भवति  
तस्या—अधस्तात् टीकायामुदाहृतम् । मूले चाग्रेऽनुपदमपि ॥ २३७ ॥

[ अभावमाधने हेतोरुदाहरणम् ]

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्भरान् ।

पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥

मन्दमन्त्रे उदाहरणमुक्त्वा अभावमाधनेऽपि दर्शयति—‘चन्दनारण्यम्’ इति ।  
‘चन्दनारण्यम्’=चन्दनवनम् ‘आधूय’=मन्द मन्द धूनीयत्वा ईषत्कम्पयित्वा ‘मलयनिर्भर-  
ान्’=मलयनिर्भरान् प्रवृत्तानि ‘स्पृष्ट्वा’=सुम्बित्वा ‘अयं पवनः’=पुरतश्चलन्

मास्तु 'पथिकानाम्' = पान्थानाम् 'अभावय' = ध्वगाय 'उपस्थित' = सन्नद्ध । तादृशो मास्तो विरहिणो जनान् अत्यन्त खेदयतीति भाव । अत्र चन्दनारसयधवनकथनेन रोग-  
न्यमान्ये मलयनिर्भरस्पर्शकथनेन शैत्यञ्च ध्यत्कीकृतम् ॥ २३८ ॥

[ दाशितलक्ष्ये अभावसाधनहेतो रगमनम् ]

अभावसाधनायालमेवम्भूतो हि मास्तु ।

विरहज्वरसम्भूतमदनाग्न्यातुरे जने ॥ २३९ ॥

उक्तोदाहरणे दाशितमभावसाधन [हेतु] स्वयं घटयति—'अभावसाधनाय इति ।  
'हि' = यत् 'एवम्भूत' = गौरभ्यादिगुणोपेत 'मास्तु' = पवन 'विरहज्वरः' विरहज्वरेण  
वियोगतापेन सम्भूत नञ्जनित य मदनाग्नि मदन काम एवाग्नि अनल तेन अर्थात्  
वियोगजनितकामानलेन आतुरे पीडिते 'जने = कामिनि 'अभावसाधनाय' = मारणाय  
'अलम्' = गमर्थ उपस्थितिद्वारेति शेष । एवमत्र पार्थिकाभावसाधनगमर्थता मलयमास्त-  
वर्णनार्वाचित्री हेत्वलक्षारतां प्रयोजयति ॥ २३९ ॥

निर्वर्त्ये च विकार्ये च हेतुत्वं तदपेक्षया ।

प्राप्ये तु कर्मणि प्राय क्रियापेक्षैव हेतुता ॥ २४० ॥

उक्तयोरुदाहरणयो क्रियापेक्षैव हेतुभावो दाशितं क्वचित् कर्मापेक्षयाप्यर्था भवतीति  
नदर्शयति—'निर्वर्त्ये' इति । 'निर्वर्त्ये च विकार्ये च' = कर्मणि इति शेष 'तदपेक्षया' =  
तत्तद्व्यवहारादिकर्मापेक्षया 'हेतुत्वम्' = तत्तत्कामापेक्षा हेतुरित्यर्थ । 'प्राप्ये तु कर्मणि' =  
प्राप्तार्था 'प्राय' = साहचर्येण हेतुता = हेतुभाव हेतुरित्यर्थ 'क्रियापेक्षा एव' = क्रियाया  
अपेक्षा यत्र सा तथाभूता [हेतुता] अर्थात् क्रियापेक्षा हेतुरिति वर्तुल्लोऽर्थ । तत्कृत्वा 'वाच्य-  
पदार्थे' तृतीयकाण्डे—

निर्वर्त्ये च विकार्ये च प्राप्ये च त्रिविध मतम् ।

तत्रेतिनतमं बर्मे चतुर्थाऽन्यत् कल्पितम् ॥

पूर्वमस्येव वर्त्तु क्रियया उत्पद्यमान, अथवा विद्यमानमेवात्कृतं सत् वर्त्तु क्रियया  
प्राप्यमानमिति द्विविध 'निर्वर्त्ये' धर्म । आद्य यथा—'घट करोति' द्वितीय 'वनं स्ने'  
इति । यत्—पूर्वं स्येव पृथक्स्थापरित्यागपूर्वकमवस्थान्तरमाप्नोति तद् 'विकार्यम्' ।  
यथा 'स्नानं दहति' 'वनं कुशलं करोति' इत्यत्र वनकामिति । यत्र—वर्त्तु क्रियया  
[व्यापारेण] व्याप्तिमात्रमवसायने तत् 'प्राप्यम्' इति अर्थात् यत्र क्रियाकृतविशेषस्य  
वर्त्यापि न प्रतीतिर्भवति तत् 'प्राप्यम्' इति ।

गती वा विद्यमाना वा प्रकृति परिणामिनः ।

गम्य नार्थयते तस्य निर्वर्त्ये च प्रवृत्ते ॥

प्रवृत्तौ विद्यमान विकार्यं दर्शयति ।

निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्म प्राप्ये घटयति ॥

कथमित्याह—

गदसञ्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते ।

तन्निर्वर्त्यै विकार्यत्वं कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् ॥

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ इत्यादि ॥२॥

अधिकञ्च—‘व्याकरणमञ्जूपाव्याकरणाभूषणादौ’ द्रष्टव्यम् ॥ २४० ॥

[ हेतुभेदकथनाय प्रतिज्ञा ]

हेतुनिर्वर्त्तनीयस्य दर्शित. शेषयोर्द्वयोः ।

दत्त्वादाहरणद्वन्द्वं ज्ञापको वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥

सम्प्रति कतिपयहेतुविशेषदर्शनार्थं प्रतिजानीते—‘हेतु’ इति । ‘निर्वर्त्तनीयस्य’= निवर्त्यस्य कर्मण ‘हेतु’ दर्शित ‘=’ अयमान्दोलिते’ त्याद्युदाहरणेन निरूपित ‘शेषयो’  
‘द्वयो’=विकार्यप्राप्ययो ‘उदाहरणद्वन्द्वम्’=उदाहरणद्वयम् ‘दत्त्वा’=दर्शयित्वा ‘ज्ञापक’=  
ज्ञापनामा कारकहेतुभिन्न [प्रकाशको] हेतु ‘वर्णयिष्यते’=निरूपयिष्यते शिष्योत्तरा-  
धारणाय प्रतिज्ञेयम् ॥ २४१ ॥

[ विकार्यकर्महेतोर्मुदाहरणम् ]

उत्प्रवालान्यरण्यानि वाप्यः सम्फुल्लपङ्कजाः ।

चन्द्र पूर्णश्च कामेन पान्थदृष्टे विपं कृतम् ॥ २४२ ॥

तत्र तावत् विकार्य [कर्म] हेतुमुदाहरति—‘उत्प्रवालानि’ इति । ‘अरण्यानि’=  
वनानि ‘उत्प्रवालानि’=उद्गता प्रवाला नवपल्लवा येषु तानि । वाप्य’ दीधिका  
[‘वापी तु दीधिका’ इत्यमर] ‘सम्फुल्लपङ्कजा’=सम्फुल्लानि विकसितानि पङ्कजानि  
कमलानि यासु ता । [चन्द्र’=शशी ‘पूर्ण’=पूर्णमण्डल । अतो हेतो ‘कामेन’=  
मदनेन ‘पान्थदृष्टे’=पान्थानां पीकानां दृष्टे चक्षुषः ‘विपं कृतम्’=एतच्चयमेव विपी-  
भावस्त्वविकारमापादितम् ।

२. व्युत्पत्तिवादं च—कर्म हि प्रविश भवति—प्राप्य प्रकृतिविकृती च । तत्र  
प्राप्य कर्म—क्रियान्यफलशालि गम्यादे श्रमादि ज्ञानादेर्विषयश्च । क्रियानिष्पाद्य यत्  
तत् प्रकृत्यस्य यथा—पाकादेरेतनादि, यथा वा कृतेर्माल्यादि कटादं च । प्रथमे  
तादुत्पत्तिरूपवद्वय विनाशश्च श्रौतनादेर्निर्वर्त्तनम्, द्वितीये—पुष्पादिरूपपूर्वद्वय मविनाशश्च  
तदुत्पत्तिरूपवद्वय विनाशश्च श्रौतनादेर्निर्वर्त्तनम् । तृतीये च—वाशादिरूपपूर्व-  
वर्त्तितुर्निर्वर्त्तनम् तत्रैव कटादिरूपवर्त्तितुर्निर्वर्त्तनम्, दृष्टान्तं कर्म प्रकृतेरगममभित्याहार  
रूपे निर्वर्त्तितुर्निर्वर्त्तनम् । तदुत्पत्तिरूपवद्वय विनाशश्च श्रौतनादेर्निर्वर्त्तनम्, दृष्टान्तं कर्म प्रकृतेरगममभित्याहार

अत्रारोपित एव प्रकृतिविकृतिभावधर्मत्कारहेतुरिति 'विकार्यहेत्वचङ्कार' । वास्तवे प्रकृतिविकृतिभावे तु 'भुवर्णे कुण्डल करोति' इत्यादिवत् चमत्कारभावाध्यायमलङ्कार-विषय । 'सम्पुल्ल' इति । 'उत्पुल्लसम्पुल्लयोस्पसट्टयानम्' [पा० ८ । २ । ५५] इति धात्विक्त्वेन निपात्यते ॥ २४२ ॥

[ प्राप्यहेतोस्दाहरणम् ]

मानयोग्या करोमीति प्रियस्थानस्थितां सखीम् ।

वाला भ्रमङ्गजिह्वाक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥ २४३ ॥

प्राप्य [कर्म] हेतुमुदाहरति—‘मानयोग्याम्’ इति । ‘वाला’=अप्रगल्भा मुग्धेत्यर्थः । ‘भृभद्रजिह्वाक्षी’=भ्रुवोर्भेदेन कटाक्षविशेषेण जिह्वे कुटिले अक्षिणी नयने यस्या सा तादृशी ‘स्फुरिताधरा’=स्फुरित कम्पमान अधरो यस्या सा । ‘मानयोग्याम् करोमि’=मानस्य योग्या अभ्यासं ताम् मानाभ्यास विद्यधे ‘इति’=एवमभिप्रेत्य ‘प्रियस्थानस्थिताम्’=प्रियस्य स्थाने सन्निधौ ‘स्थिताम्’ विद्यमानां ‘सखीम्’=वयस्यां ‘पश्यति’=आलोकते ।

अत्र 'सखीम्' इति प्राप्य कर्म, तद्विषयकदर्शनक्रियापेक्षिणी वाला भ्रूमन्निशेष-  
सम्भावितकोपदर्शने हेतु इति 'प्राप्यहेत्वलङ्कार' । गोऽयम्—तथाविधमिप्रायोपेतभ्रूमन्ने-  
त्यादिविशेषणपूर्वकचमत्काराधानविशेषतया अलङ्कारपदवामध्यास्ते । 'भ्रूमङ्गजिह्वाच्चा'  
इति । अत्र—'बहुव्रीहौ मन्थ्यच्छणो ग्वाद्वात् पञ्च [ पा० ५ । ४ । ११२ ] इति  
सूत्रेण समासन्त 'पञ्च' । पित्वात् 'पिट्ठारादिभ्यश्च' [ ४ । १ । ४१ ] इति ऋतेरा  
'टाप्' । 'मानयोग्याम्' इति—योग्या अभ्यास । 'अभ्यास मुरली योग्या इत्यमर-  
माला ॥ २४२ ॥

[ अथ क्षापकतुमेदोदाहरणम् ]

गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिण ।

इतीदमपि साध्वेय कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

ज्ञापकहेतुमुदाहरति—‘गत’ इति । ‘अयं’=सूर्य ‘अस्मि गत’=गायकालो ज्ञान  
 इत्यर्थः । ‘इन्द्र’=चन्द्र ‘भाति’=प्रवाशते चन्द्रोऽपि उदित इत्यर्थः । पक्षिणः ‘पक्षिणः’  
 ‘पासाय’=स्वनिवासस्थानाय ‘यान्ति’=गच्छन्ति इति इष्टम् अपि =पक्षित्वरूपमपि ‘काला-  
 पर्यायनिवेदने’=सायनान्निवेदनाप्रवाशने ‘पाशु पद’=संन्यसेव । पाशान्त्या ज्ञानेत्यर्थः ।

अत्र अस्मात्मात्मादयः शेषाः तान्मात्रं च ज्ञायात् न हि साधको हेतुस्तद्वत् ।

अत्र साध्यं साक्षात् पालोपासमिति प्रतीयमानम् । क्वचित् पालोपासनापि भवति इत्यत्र

वरोति' इत्यादी प्रसक्तिगमनव्याहारस्येत्यपि निश्चये निष्पद्यते इति श्रुतत्वात्  
 यद्यत्रोक्तवैरपि निदर्थ्यताति तद्यपि तत्रात्रैव एवमिति निश्चयः । तदुक्त-  
 मित्यर्थः — 'तदी वेत्यादि ।

द्वौ प्रकारौ, । तत्सम्बन्धेन ज्ञापकोऽपि द्विविधः । द्वितीयः प्रकारमनुपदं दर्शयति ॥२४४॥

[ शब्दोपात्तज्ञापकहेतोरुदाहरणम् ]

अवध्यैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।

हेहोष्मभि सुबोधं ते सखि ! कामातुरं मन ॥ २४५ ॥

यत्र शब्दोपात्त ज्ञाप्य, तादृश ज्ञापकहेतुमुदाहरति—‘अवध्यै’ इति । हे । सखि=आलि । ‘ते’=तव ‘कामातुरम्’=मदनविह्वल[विरहव्याकुल] ‘मन’=हृदयम् [ ‘स्वान्तं हन्मानस मन इत्यमरः ] ‘इन्दुपादानाम्’=चन्द्रमयूखाना ‘अवध्यै’=अवाध्यै अविनाश्या रित्यर्थ तथा ‘चन्दनाम्भसाम्’=चन्दनाक्लृजलानाम् ‘असाध्यै’=प्रतीकारानहं ‘हेहोष्मभि’=देहस्य सन्ताप ‘सुबोधम्’=अनायासेनानुमातुं शक्यमित्यर्थ ।

अत्र मनसः कामातुरभावो ज्ञाप्य शब्दोपात्त, तस्य देहतापाद्य ज्ञापका इति शब्दोपात्ते ज्ञाप्ये ‘ज्ञापको हेतु’ । अत्र तु ‘अवध्यै’ रित्यादिविशेषणद्वयोपन्यासमुखेन असाधारणविरहप्रतिपादनशैल्या विचित्रतातिशय कविनां पुष्पाति, तथाविधवैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वादिति तु न विस्मरणीयम् ॥ २४५ ॥

[ अवान्तरप्रकरणोपमहारपूर्वक प्रतिज्ञान्तरम् ]

इति लक्ष्या प्रयोगेषु रम्या ज्ञापकहेतवः ।

अभावहेतव केचिद् व्याह्रियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

‘इति’ इति । ‘इति’=दर्शितप्रकारा. ‘रम्या’=सहृदयहृदयवर्जका ‘प्रयोगेषु’=प्राचां मूराणां प्रग्नेषु ‘ज्ञापकहेतव’=ज्ञापकरूपा हेतव [ हेत्वलङ्कारा. ] ‘लक्ष्या’=उद्दर्शनीया. ‘प्रयमिति शेष । केचित् मनोहरा’=हृद्या ‘अभावहेतव’ अभावरूपा [ प्रागभावादि-रूपा ] हेतव [ मन्प्रति ] ‘व्याह्रियन्ते’=कथ्यन्ते इति प्रतिज्ञान्तरम् । नचाऽभावस्य हेतुभावस्य नास्तीति कथं वैचित्र्यं मत्पि तस्यालङ्कारत्वम् इति वाच्यम् । आचार्यैरसाव-स्यापि कारणत्वमोकागतम् । तदुक्तम्—

भावो यत्र तथाभाव कारण कार्यवन्मतः ।

प्रतिबन्धो विरामप्री तद्धेतु प्रतिग्रन्थ ॥ इति ॥ [ न्यायकुसुमाञ्जली ]

द्वितीयः तृतीयादिविभक्तिप्रतिपत्तिना भेदा सरस्वताकण्ठाभरणे भोजेनोक्ता, ते तत्र एव गन्तव्या, अन्तर्गौरवमिया अन्युपयागाभावाच्च मया नात्र प्रपञ्चिता ॥२४६॥

[ प्रागभावहेतोरुदाहरणम् ]

अनन्यामेन विद्यानामसंसर्गेषु धीमनाम् ।

अनिप्रहेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥ २४७ ॥

अत्र तदन प्रभाववत्त्व हेतुमुदाहरति—‘अनन्यामेन’ इति । विद्यानाम् व्याकरणा-न्निर्वाहकत्वम् ‘अनन्यामेन’=अनन्याभावेन [ योग्यभावेनेत्यर्थ ] ‘धीमनाम्’=

बुद्धिमताम् सदमद्विवेकिनां महापुरुषाणाम् 'अनसर्गेण' = संसर्गाभावेन, तथा 'अज्ञा-  
णाम्' = इन्द्रियाणाम् 'अनिग्रहेण' = नयमाभावेन हेतुना 'तृणाम्' = मनुष्याणाम् 'व्यग्नम्' =  
नीचा प्रवृत्ति 'जायते' = भवति ।

अत्र विद्याभ्यामादीना प्रागभावो व्यसनोत्पत्तिम्प्रति हेतुरिति 'प्रागभावस्पो हेल-  
लङ्कार' । प्रागभावादेर्लक्षणं न्यायमुक्तावल्यादौ मत्प्रणीततत्प्रभादौ च स्पष्टम् । तथाहि—  
'इह कपाले घटो भविष्यति' 'इह तन्तुषु पटो भविष्यति' इति प्रत्ययसाक्षिक उत्पत्ते पूर्व  
कार्यस्याभावो य 'न प्रागभावः । अनादिः नान्तोऽभाव इत्यर्थ इति दिक् ॥ २४७ ॥ \*

[ 'व्यग्नभावहेतोर्द्विहरणम् ]

गत कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।

गतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मन ॥ २४८ ॥

'व्यग्नभावस्पो हेतुमुदाहरति—'गत' इति । 'कामकथोन्माद' = कामस्य कथा मद-  
नोत्पादको हेलालिलागादि तज्जनित उन्माद सदमद्विवेकाभाव 'गत' नष्ट इत्यर्थ ।  
'यौवनज्वर' = तारुण्याद्द्वारप सन्तापः 'गलित' = प्रच्युत । 'मोह' = अज्ञानम् । प्रमादो  
मत्पुत्रित्यर्थः 'गत' = वस्तु 'तृष्णा' = विषयगधि 'च्युता' = स्वलिता, अतो हेतो 'मन' =  
त्वान्तम् 'पुण्याश्रमे' = चरमाश्रमे सन्यासे 'कृतम्' = स्थापितम् । अपरिपक्वकथायाणां  
सन्यासानुप्रासदिति भावः ।

\* अनिग्रहे नति मिथ्याचारो भवति—तथा च 'भगवद्गीताया' तृतीयेऽध्याये—

वर्मन्द्रियाणि नयम्य य आरते मनसा रमन् ।

इन्द्रियार्थान् विमृष्टात्मा मिथ्याचार स उच्यते ॥

तस्मान्नमनसा संतर्धेन्द्रियाणा निग्रह शुभाया प्रवृत्तेर्हेतुरित्यर्थोक्तः भवति ।

अन्यत्रायुक्तम्—

अवर्जन्विहितं वर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रगच्छेत्तन्द्रियाथपु नर पतनमृच्छति ॥

\* अंगानि च—

भूययाज्ञो विवाग्दप्र परीवाद त्रियो मदः ।

तौर्यात्रिव यथाद्या च कामजो दण्डो गण ॥

भूयादिषणाणि मनोः सममाचार्ये उक्तानि ज्ञेयानि ॥

। उक्तं 'स्वन्तुजातीय'—

उने मने चरियादप्रवृत्ते मोहो तत्तु उन्मते च वर्जन्म ।

प्रगद स तन्मते तदामि मदऽपगदतन्मते च वर्जन्म ।

प्रगदतन्मते तन्मते तन्मते तन्मते तन्मते तन्मते ।

तन्मते तन्मते तन्मते तन्मते तन्मते तन्मते तन्मते ।



अत्र कामकथादीनां [पूर्वोत्पन्नानां] चसाभावो पुण्याश्रमगमनम्प्रति हेतुरिति चसा-  
भावरूपो हेत्वलङ्कार । वैचित्री च पूर्ववद्बह्वनीया । चसाभावश्च—‘जन्याभावत्व चसत्वम्’  
इति लक्षणक सादिरनन्तो वेद्य ॥ २४८ ॥

[ अन्योन्याभावहेतोर्मुदाहरणम् ]

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषित ।

मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥ २४९ ॥

अन्योन्याभावरूप हेतुमुदाहरति—‘वनानि’=इति । गृहाद्विरक्तस्य वनम्प्रयातस्य  
[वानप्रस्थाश्रमिण] उक्तिरियम् । ‘अमूनि वनानि’=अरण्यानि ‘गृहाणि न’ ‘एता नद्य’=  
सरित ‘योषित’=रमण्य न, ‘इमे मृगाः दायादा’=वान्यवा न, ‘तत्’=तस्माद्धेतो  
‘मे’=मम ‘मानसम्’ हृदय ‘नन्दति’=ह्लादते ।

अत्र ‘अमूनि वनानि’ स्वेष्टाशनादिविरहाण्यपि न गृहाणि अर्थात् दुःखातिरेकप्रदा-  
तृगृहभिन्नानि इत्येवमादिरूपेण वनगृहादीनामन्योन्याभाव मानसनन्दनम्प्रति हेतुरिति  
‘अन्योन्याभावरूपो हेत्वलङ्कार’ । अन्योन्याभावश्च—‘तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-  
ताम्’ इति लक्षणको ज्ञेयः । अत्र मादृश्यातिशयहेतुकमभेदप्रतीतिपूर्वकमेदप्रतिपादनमेव  
चमन्कारजनकम् इति वनगृहादीनामस्त्येव सादृश्यम्, तथापि न ताद्विवक्षितामिति नात्र  
‘निरायोपमाया’ शङ्कापि कायत्यापि कश्चित् ॥ २४८ ॥

[ अत्यन्ताभावहेतोर्मुदाहरणम् ]

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विवर्धन्ते सततं सर्वसम्पदः ॥ २५० ॥

अत्यन्ताभावरूप हेतुमुदाहरति—‘अत्यन्तम्’ इति । ‘आर्याणाम्’=सच्चरित्राणाम्  
फलाननाम् ‘अनालोचितचेष्टितम्’=आवचार्यकारित्वम् ‘अत्यन्तम् असत्’=कालत्रयेऽपि  
न भवतन्वयः । ‘अत’=हेतो ‘तेषाम्’=माधूनाम् ‘सततम्’=निरन्तरम् ‘सर्वसम्पद’=  
गर्वं सम्पन्नो मित्रपुत्रकलत्रादिपुष्पा ‘विवर्धन्ते’=एवधन्ते ।

अत्र अवमृशकारितायाः अत्यन्ताभाव सर्वसम्पत्तिवृद्धिम्प्रति हेतुरिति अत्यन्ता-  
नन्दनो हेत्वलङ्कार । त्रेकालिको यो नयोऽभाव सोऽयमत्यन्ताभाव । यथा—  
‘वर्षे षड् न मन्तानि’ । ‘महाकुलकुलानां प्रेमभ्यसज्जनमाधुर्य’ इत्यमर ॥ २५० ॥

[ अभावाभावहेतोर्मुदाहरणम् ]

उद्यानमहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

देय पथिकनारोगां मलिलः मलिलाञ्जलि ॥ २५१ ॥

उद्यानमहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी इति—‘उद्यानमहकाराणाम्’=उद्या-  
नस्य अहकारस्य लक्षणस्य अहकाराणां मण्डप वस्त्राणां ‘अनुद्भिन्ना न’=अपि तु उद्भि-  
न्ना न मञ्जरी इति । ‘पथिकनारोगां’=पथिकनारोगाणां प्रोतिभन्तकाराणाम्

‘गतिल’=तिलगहित ‘सलिलाञ्जलि’=तोयाञ्जलि [ तिलतोयाञ्जलिरिति समप्रोऽर्थ ]  
‘देय’=निर्वाप्य । अत्र वसन्तोदये चूतमञ्जरीदीनामतिमात्र कामोद्दीपकत्वात् प्रोषि-  
तभर्तृकाणां कृते मरणमेवोपस्थितमिति व्यज्यते ।

अत्र चूतमञ्जरीणामुद्बेदाभावस्याभाव विरहिणीनां मरणहेतुत्वेनोपनिषद् इत्यभावा-  
भावरूपो हेत्वलङ्कार । अयच्च प्रागभावाभावरूपो हेतु । [ वस्तुन ] प्रतियोगिन उत्पाद  
एव ‘प्रागभावाभाव’ उच्यते । ‘अभावविरहात्मत्व वस्तुन प्रतियोगिता इत्याच्चायांक्तेः ।  
एवमेव प्रच्यवाभावादेरपि हेतुत्वमृष्यम् ॥ २५१ ॥\*

[ अभावहेतुप्रकरणोपसहार ]

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिव वस्तुन ।

भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

अभावहेतुमुपसहरति—‘प्रागभावादिरूपस्य’ इति । ‘इह’=उक्तेषु उदाहरणेषु ‘भावा-  
भावस्वरूपस्य’=अर्थात् भावरूपस्य ‘अभावस्वरूपस्य च ‘कार्यस्य उत्पादनम्’=उत्पत्तिं प्रति  
‘प्रागभावादिरूपस्य वस्तुन’=विषयस्य ‘हेतुत्वम्’=कारणभाव वक्षितमिति शेष  
॥ २५२ ॥

\* तत्र प्रच्यवाभावाभावो यथा—

पानश्रोणि गर्भारनाभि निभृत मध्ये भृशोष्णन्तन

पायाद्ग परिख्यमन्धिर्दुहितु बान्नेन बान्न वपु ।

त्वायायानुपधातनिर्गमनास्तत्वालमालददरो

यर्म गोऽच्युतनाभिपद्मवसतिवधा शिव ध्यायति ॥

अत्र नारायणस्य नाभिपद्मजहस्यावागाय उपधाताभाव विधेर्मनोनिर्वाणकारणं  
भवति अतः प्रच्यवाभावाभावहेतुरयम् । अन्योन्याभावाभावो यथा—

अवनिरुद्धं तेजो धायुर्नभः शशिभास्वरौ

पुण्य इति यत्वेचिद् भिन्ना घदन्ति तन्मत्तव ।

तन्मत्तव । घवो घैचिर्त्राभिर्निरावरणस्य ते

विदधति पयः परोन्नीलन्गुष्ठा मिहिरौपमाम् ॥

अत्र ‘भिन्ना’ इत्यन्योन्याभावमुपन्यस्य ऐष्येताभ्यो निषेध अन्योन्यभाव । नच  
मिहिरौपमादत्तायव अना हेत्वलङ्कार ।

प्रथानाभावाभावो यथा—

न दिशेन शशपि पूर्ववान्नन गुणारुन्नि प्रतिभाननदनुत्तम ।

गुणेन चनेन च दाशुषामिता पुनः करोत्येव वस्यन्तुप्रदम् ।

अत्र ‘न दिशेन’ इत्यन्योन्याभावमुपन्यस्य वस्यन्ति प्रतिभा रत्नानि चेत प्रविशेन ।

‘नच’ इति शेषः । ‘दाशुषामिता’ इति शेषः । ‘गुणेन चनेन च’ इति शेषः । ‘वस्यन्तुप्रदम्’ इति शेषः ।  
‘प्रतिभाननदनुत्तम’ इति शेषः ।

[ चित्रहेतुभेदनिरूपणम् ]

दूरकार्यस्तत्सहजः कार्यानन्तरजस्तथा ।

अयुक्तयुक्तकार्यौ चेत्यसंख्याश्चित्रहेतव ॥ २५३ ॥

कारकत्वज्ञापकत्वाभावत्वरूपोपाधिभिः हेतो त्रैविध्यमभिहितम्, सम्प्रति 'चित्रनामक' हेतुभेदमाचष्टे—। दूरकार्य' इति । 'दूरकार्य' = दूरे कार्य यस्य स दूरकार्य' । 'तत्सहज' = तेन कार्येण सह जात इत्यर्थे । तथा 'कार्यानन्तरज' = कार्यस्यानन्तर जायमानः । 'अयुक्तयुक्तकार्यौ' = अयुक्तकार्य = अयुक्तमनुचित कार्य यस्य स, तथा 'युक्तकार्य' = युक्तानुचित कार्य यस्य स इति द्वौ भेदावित्यर्थः । 'इति' = एवप्रकारा 'चित्रहेतव' = चित्रसंज्ञा हेत्वलङ्कारा 'असद्व्या' = न सख्या येषां ते अनेकप्रकाराश्चित्राख्या हेतव इति मारार्थः । उक्तञ्च सरस्वतीकण्ठाभरणे 'भोजराजेन'—

क्रियाया कारणं हेतु कारको ज्ञापकस्तथा ।

अभावश्चित्रहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते ॥ इति ॥ २५३ ॥

[ चित्रहेतूनां गौणवृत्तिनिबन्धनत्वम् ]

तेऽस्मी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रया ।

अत्यन्तसुन्दरा दृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

निग्राह्यहेतुनिषये किञ्चिद्विशेषतामाह—'ते' इति । 'ते' = उक्ता 'अस्मी' = चित्रहेतव 'गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः' = गौणी चासा वृत्तिः, गौणवृत्तिः = सादृश्यसम्बन्धप्रयुक्ता लक्षणा सा व्यपाश्रयः अग्रस्तुविषयभेदप्रतीतिजनिका आलम्ब्यन् येषां ते तादृश सन्त 'प्रयोगमार्गेषु' = प्रयोगाणां काव्यानां मार्गेषु वैदर्भ्यादीरितिषु 'अत्यन्तसुन्दरा' = अतिमात्र हृदयकारिणी 'दृष्टा' = प्रनीता 'यथा उदाहृतयः' = तेषामुदाहरणानि अग्र उच्यन्त इत्यर्थः । गौणी वृत्तिः द्विधा भवति सारोपा, माध्यमाना च । यत्र—विषयस्य [प्रस्तुतस्य] अपि उत्पन्न भवति सा 'गारोपा गौणी' । यथा—गौर्वीहीक । माध्यवमाना = यत्र विषयस्य [अरोपविषयस्य] अनुगदान भवति सा 'माध्यमाना गौणी' । यथा—गौरयम् । प्रकृते च हेतुः तद्व्यपाश्रयत्वे गारोपाया एव गौण्या ग्रहणम् । वैचित्र्यार्थं विषयोपादानस्ये-  
तेष्वन् । अन्तु 'गौणवृत्तिव्यपाश्रय' इत्युपलक्षणमाध्यवमात्रविषयत्वे हेतूनां नमत्का-  
रविशद्वन्त्यत्वे । तत्र 'आरोपभवति नारीणाम्' इत्यादिवद्यमागोदाहरणो घटितं  
इत्यम् । 'गौणवृत्ति'—वृत्तिर्कार्यव्यापि गौणवृत्तिव्यपाश्रयत्व मन्यते । यथा 'पथात्  
वर्षस्य दूरे वृक्षस्य गौणवृत्ति' ॥ २५४ ॥

[ अक्षरान्तरं चित्रहेतुनादाहरणम् ]

नन्दपादान्तरं जैवमनन्ताम्बं यदक्षरे ।

मूर्ध्नि नन्दन्यनम्बेन मोऽन्यदं मनसि क्षत ॥ २५५ ॥

अत्र 'नन्द' चित्राय हेतुनादाहृतम्—'नन्द' इति । 'मो' अक्षरे =

वरवारिणि ! 'यत्' = तत् प्रसिद्ध 'जेत्रम्' = जयसाधनम् 'तव' = त्वदीयम् 'अपाङ्गाव्हयम्' = कटाक्षारयम् 'अनद्रस्य' = अतनोरपि मदनस्य 'अस्त्रम्' = अमोघ शस्त्रमित्यर्थे 'तत्' 'अन्यत' = अन्यस्मिन् जने 'मुक्तम्' = भवति आपातितमित्यर्थे. 'तेन' = त्वदपाङ्गत्पेणानङ्गा-  
स्त्रेण न लक्ष्य मन् 'अपि' [अपिभिन्नवम्] अहमपि च लक्ष्यभूत 'मनीसि' = हृदये 'क्षत' = विद्ध ममणो जात इत्यर्थे ।

अत्र लक्ष्यवेधरूप निकटवृत्ति कार्यम्प्रति अनङ्गास्त्ररूप कारणम्, अलक्ष्यवेधनरूप कार्यन्तु दूरवस्थव इति तत्प्रत्यपि अनङ्गास्त्र हेतुः । पर तस्यामम्भवत्वाद्वा हेतोश्चित्रता हेतुः । परमत्र कार्यस्य देशतो दूरस्थता । कालतो यथा—

अनस्तुवानेन युगोपमानमलक्ष्यमार्वाकिणालाञ्छनेन ।

अस्पृष्टवह्मन्तराणापि चानीद् रचावती तस्य भुजेन भूमि ॥

अत्र—वाल्यावस्थायामेवाभिनवयावनकार्यकारित्वान् दूरकायोऽय चित्रहेतु ॥ २५५ ॥

[ तत्सहजचित्रहेतोस्तदाहरणम् ]

आविर्भवति नारीणां वय पर्यस्तशैशवम् ।

सदैव विविधं पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमै ॥ २५६ ॥

तत्सहज चित्रहेतुमुदाहरति—'आविर्भवति' इति । नारीणाम् = स्त्रीणां 'पर्यन्तशै-  
शवम्' = पर्यन्त ब्युदन्त शैशव शिशोभावो येन तादृश 'वय' = तारण्यम् 'पुंगवम्' =  
वरणानाम् 'विविधं' = नानाप्रकारं 'अङ्गजोन्मादविभ्रमै' = अङ्गज मनीमज तेन य उन्माद  
मनसः अवस्थाविशेष तज्जनिनं विभ्रमं विलासं 'मह त्व' = माकमेव 'आविर्भवति' =  
प्रवर्त्तीभवति । 'वय' इति कर्तृपदम् ।

अत्र नारीणां यावनरूप वारण कार्यभूत पुंगव विभ्रम मर्हव प्रवर्त्तीभवति इति  
वारणस्य चित्रवार्थकारित्वबोधनाय कार्यवारणयोयोगपद्येन वैचित्र्यं गुम्फितमिति  
'तत्सहजो विचित्रो' ऐत्वलद्वार । नात्र मारोपगाणव्यपाश्रयत्वम्—अपि तु दोषनरूपकार-  
णोत्तरगुत्पशमानानां विभ्रमाणां प्रागुत्पद्यमानत्वेनाभ्यवसायादभ्यवसायमूलत्वं हेतुम् । तस्मा-  
त्तत्र अभ्यवसायव्यपाश्रयो हेतुधर्मत्वात्तात्पर्यवशो ननु मारोपगाणव्यपाश्रय इति ॥ २५६ ॥

[ वायानन्तरजहेतोस्तदाहरणम् ]

पश्चात्पर्यस्य विरिणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णं रागसागर ॥ २५७ ॥

वायानन्तरज हेतुमुदाहरति—पश्चात्' इति । 'हरिणाक्षीणम्' = रूपाक्षरणा  
विनाशरूपम् । मन् रीणांमति तदत 'रागसागर' = राग [ प्रेय ] एव सागर  
[ राग ] वा नाशित्वापरा ६२४ प्रव एव = वैभेद उदाहरणं = उन्मूलितं स्वस्व-  
प्राप । चन्द्रमण्डलम् = चापविभ्रमम् 'प्रागेव' = रागान् रूपाक्षरणात्तरन्तरं. विरिणम् =  
विजय १२ '९ स्य - १२ २५ २६ १ उदाहरणम् = उदाहरणम् ।

अत्र चन्द्रोदयो रागोद्दीपकत्वात् रागहेतु चित्रकार्यकारित्वेन च कार्यभूतस्य रागस्य पश्चाद्भाषित्वे पूर्वभाषित्वेनाध्यवसित इति कार्यानन्तरजो हेत्वन्द्धार । अत्र च पश्चाद्भाषित्वे पूर्वभाषित्वेनाध्यवसाय एव चमत्कारहेतुरित्यस्यालङ्कारत्वे बीजम् । अतिशयोक्ते दृष्टाऽप्यत्राऽनिवार्या ॥ २४७ ॥

[ अयुक्तकार्यचित्रहेतोर्द्विहरणम् ]

राक्षां हस्तारविन्दानि कुड्ममलीकुसुते कुतः ।

देव ! त्वच्चरणद्वन्द्वरविवालातप स्पृशन् ॥ २४८ ॥

अयुक्तकार्य हेतुमुदाहरति—‘राक्षाम्’ इति । हे । ‘देव’=राजन् ! ‘त्वच्चरणद्वन्द्वरविवालातप’=तव चरणयोः पादयोर्द्वन्द्व युगलमेव रविवालातप अभिनवेदितसूर्य योनौ ‘राक्षाम्’=वृषतीनाम् ‘हस्तारविन्दानि’=हस्ताः । [करा] एव अरविन्दानि [कमलानि] तानि ‘स्पृशन्’=सुष्यन् ‘कुत’=कस्मात् हेतोः ‘कुड्ममलीकुसुते’=मुद्रितानि करोति निमीलयतीत्यर्थः ।

वालातपस्पर्शात् पद्मानां विकासभावो युज्यत इति वस्तुस्थितिः । अत्र तु कारणभूतस्य वालातपस्पर्शस्य पद्ममण्डोरूप कार्यमयुक्तमिति ‘अयुक्तकार्याख्यो’ हेत्वलङ्कारः । सोऽयं रागविषयकरनिभाव पुष्पातीत्यस्य वैचित्र्यवहत्वेन चित्रता बोध्या । अयं—‘न मालाति पद्मानि’ इत्यादि । अत्र एकमपि ॥ २४८ ॥

[ युक्तकार्यचित्रहेतोर्द्विहरणम् ]

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २४९ ॥

युक्तकार्य हेतुमुदाहरति—‘पाणिपद्मानि’=इति । ‘कुन्दनिर्मला’=माययुक्तसुम-वाद्भूता ‘त्वत्पादनखचन्द्राणाम्’=त्वच्चरणनगरचन्द्राणाम् ‘अर्चिषः’=मयूरा ‘भूपानाम्’=राजानाम् पाणिपद्मानि=करकमलानि सङ्कोचयितुम्=निमीलयितुम् ‘ईशते’=रक्षन् भवन्ति ।

अत्र चन्द्रकिरणरूपहेतोः पद्ममण्डोरूप कार्यं युक्तमिति ‘युक्तकार्याख्यो’ हेत्वलङ्कारः, नच रागविषयकरनिभाव व्यङ्ग्यन्तमधिकचमत्कारीति युक्तास्यापि निवृत्ता ॥ २४९ ॥

[ हेतोर्मपगद्वार ]

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी ।

इति हेतुचक्रम् ।

हेतुविकल्पानाम्—इति उक्तम् । ‘इति’=दर्शितमागम ‘हेतुविकल्पानाम्’=

‘इति’=हेतुः किं चेत्यनन्तरम् ? केन मते हेतोर्नाशकात्ता ? हेतोर्गलनस्य हेतोर्नाशकात्ता ? [३०] ३३३ प्रश्न आगम्य ३३३ प्रश्नम्—

हेतुभेदानाम 'ईदृशी' = उक्तपकारा 'गति' = रीति 'दक्षिता' = निरूपिता, अनर्थव दिशाऽनुक्ता  
अप्यपरे हेतुभेदा ऊहनीया इति भाव ॥ २५६ ॥

हेतूना चक्र गण समाप्त इत्यर्थ ।

[ अथ सूक्ष्मलक्षणम् ]

‘इक्षिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात्सूक्ष्म इति स्मृत ॥ २६० ॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्म य प्राहु श्रुतयो यद्वा अपि ।

जना । तमेव शरण यात वाञ्छय चेतुस्त्रयम् ॥ १ ॥

क्रमप्राप्त सूक्ष्म लक्षयति—‘इक्षिताकारलक्ष्य’ इति । इक्षित हृदतो भाव’ इति  
विश्वोक्ते दृष्ट्याभिप्रायाविष्करण प्रकृते इक्षितम्, आकार = रतिरागादिवोधको मुखरक्तता  
द्विरूपोऽवस्थानिशेष ताभ्या लक्ष्य = लक्षयितु योग्य अनुमेय इति यावत् ‘अर्थ’ =  
वाप्याभ्यन्तरूपो विषय ‘सौक्ष्म्यात्’-परेण ज्ञातुमशक्यत्वात् ‘सूक्ष्म इति = सूक्ष्म इति  
नामाऽलङ्कार ‘स्मृत’ = उक्त । ‘इक्षिताकाराभ्या चतुरयुदिगम्यत्व सूक्ष्मत्व’मिति फलित  
सूक्ष्मलक्षणम् । आह च ‘मम्मटाचार्य’—

बुनोऽपि लक्षित सूक्ष्मोऽव्यथाऽन्यस्मि प्रकाशये ।

धमण केनचिद् यत्र तत् सूक्ष्म परिचक्षते ॥

बुनोऽपि आकारादिक्षिताढा, सूक्ष्म तीक्ष्णमतिमवेद्य तस्य यद् भङ्गान्तरेण यत्  
सूक्ष्म न सूक्ष्म इति तात्पर्यम् ॥ २६० ॥

[ इक्षितलक्ष्यसूक्ष्मोदाहरणम् ]

कदा नौ सङ्गमो भावीत्यादीर्णे घनतुमक्षमम् ।

अवेद्य वान्तमयला लीलापद्मं न्यमीलितम् ॥ २६१ ॥

आर्णो इक्षितलक्ष्य सूक्ष्ममुदाहरति—‘वदा’ इति । ‘वदा’ = वस्या देलायम् ‘नौ’ =  
आयेथो ‘सङ्गम’ = समगम ‘भावी’ = भविष्यन् इति = एतत् ‘आवाणे’ = ननदटे स्थिते  
‘घनतुम्’ = गदितुम् ‘अक्षमम्’ = असमयम् वान्तम् = नल्लगसुपपत्तिम् ‘अवेद्य’ = अदृ  
‘न्यमील’ = ननलमाभिर्ता वामिर्ता लीलापद्मम् = लालाथ एते एत वान्त ‘न्यमीलितम्’ =  
समवोचयत । एत नाभिप्राया एणे राजिर्भाविनमागमरूपोऽर्थ सूक्ष्म पद्मनिलेनलक्ष्म  
इति तात्पर्यम् ॥ २६१ ॥

[ उक्तोदाहणे लक्षणोपपन्नम् ]

पद्मसमीलिनाह्र सञ्चितो निशि सङ्गम ।

आभ्यासयितुमिच्छन्त्या प्रियसङ्गजपीहितम् ॥ २६२ ॥

(प्र०) सङ्गम लक्ष्मलक्षणोपपन्नम् । उक्तोदाहणे लक्षणोपपन्नम् ।

१० २० ३० ४० ५० ६० ७० ८० ९० १००

उक्तोदाहरणो स्वयं सूक्ष्मलक्षणं पटयति—‘पद्मसमीलनात्’ इति । ‘अत्र’=उक्तवाक्ये ‘अङ्गजर्पाडितम्’=मदनातुरम् ‘आश्वासयितुम्’=धीरयितुम् ‘इच्छन्त्या’=कामयमानया कयाचिन्नायिकया ‘पद्मसम्मीलनात्’=कमलमुकुतीकरणात् ‘निशि सङ्गम’=रात्रौ समागम ‘सूचित’ तादृशचेष्टया व्यङ्गीकृत ।

अत्र पद्मनिमीलनमिङ्गितम्, नायकजिज्ञासित रात्रिसमागमश्च सङ्केतरूपं सूक्ष्मोऽर्थः ।

मकेतकालमनसं विट् ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकूतलीलापद्मनिमीलितम् ॥

अत्रापि जिज्ञासितसङ्केतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो निशासमयशसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ॥ २६२ ॥

[ आकारलक्ष्यसूक्ष्मोदाहरणम् ]

मदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवधृतम् ।

उद्दामरागतरला ह्याया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६३ ॥

आकारलक्ष्यसूक्ष्ममुदाहरति—‘मदर्पितदृशः’ इति । ‘गीतगोष्ठ्याम्’=गानसमाजे ‘मदर्पितदृशः’=मयि अर्पिते दत्ते दृशां नयने यया सा तस्या प्रियाया ‘मुखाम्बुजे’=मुखनेत्राभ्यां तस्मिन् आननकमले इत्यर्थः ‘का अपि’=वस्तुमशक्या ‘ह्याया’=कान्तिः ‘अर्पित’=प्राप्तम्भूत । कीदृशी ह्याया । ‘उद्दामरागतरला’=उद्दाम उत्कटो यो राग भोगेन तेन तरला चपला मनोहारिणी स्फारा वेत्यर्थः । अत्र मुखच्छायाया विलक्षणं तत्र कान्त्या गतिवामो लक्षितोऽर्थः सूक्ष्मः । आकारलक्ष्यसूक्ष्मोदाहरणान्तरं यथा—

यवम्यान्दिस्वेदमिन्दुप्रगन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नकुटुम्बकापि कण्ठे ।

पुष्पं तस्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मितपाणी यत्नलेपां लिलेप ॥

अत्र हस्तिवन्तस्य कयापि त्रिभिन्नि पुरायितम् अमिलतालेखनेन वेदग्यादर्शिनोऽस्मिन्पुनन्तम् । पुनामेव कृपागुणाणितायोग्यत्वान् ॥ २६३ ॥

[ उक्तलक्ष्ये सूक्ष्मलक्षणयोगनम् ]

‘इत्यनुद्विग्नरूपत्वान् रत्युत्सवमनोरथः ।

अनुलक्ष्यैव सूक्ष्मत्वमभूदत्र व्यवस्थितम् ॥ २६४ ॥

इति सूक्ष्मम्

अयमाशयः—अत्रानैकिकी मुखच्छाया रत्युत्पन्नमनोरथ व्यक्तीकरोति, सच मनो-  
रथोऽर्थ तादृशनिपुणतरनायकमतिगम्य इत्यपरैरनाक्षितत्वात् सच्य । इति—सद्धमा-  
लकारप्रकरणं समाप्तमित्यर्थः ॥ २६४ ॥

[ अथ लेशलक्षणम् ]

‘लेशो लेशेन निर्भिन्दवस्तुरूपनिगूहणम् ।

उदाहरण एवास्य रूपमाविर्भव्यति ॥ २६५ ॥

यः कृपान्तेन मात्रेण मुक्तः गुरुगुह्यते ।

जज्ञान्ति तथा पद्गुन्तस्य किं वर्णयामहे ॥

उद्देशव्रमप्राप्तं लवणान्यं लेशं लक्षयति—‘लेश’ इति । ‘लेशेन’=मात्रया अन्यतयेति यावत् ‘निभिघ्नवस्तुस्फुटनिगूढनम्’=निभिघ्नं प्रकाशितं यत् वस्तुन रूपं स्वरूपं तस्य यत् निगूढं गवरणमाच्छादयति न ‘लेश’=लवापरपर्यायो लेशालङ्कार इत्यर्थः । ‘अस्य’=लेशस्य ‘रूपम्’=स्वरूपम् ‘उदाहरणे एव’=उदाहरणनिम्पणेनैवेत्यर्थः ‘आविभक्तिव्यति’=स्पष्टीभावव्यति ।

‘रोमोद्देशादिविवरणं किञ्चित्प्रवाणमानस्य गोप्यविषयस्य यत्केनचिद व्याप्तेन गोपनं तत्त्वेश’ इति तु लेशलक्षणनिर्वापः । अयमेव लेश अलङ्कारगर्वायकारादिमते व्याप्तांति । तथा च—तत्सूत्रम्—‘उद्दिष्टवस्तुनिगूढेन व्याप्तांति’ इति । ‘अप्यप्युदात्तं’-रत्नाः प्रेषणान्तिरप्यस्यैव विशेषः । तथा च—

येनापन्नुतिग्न्यस्य शङ्कातस्तथ्यनिन्दवे ।

प्रजापते मयदे नमः वान्त वि नति नृपुः ॥ इति ॥ २.४ ॥

[ अनिगमभावनायां तेषोदाहरम् ]

राजधान्यानुरक्तं मा रोमांश्चेदेन रक्षकाः ।

अथगच्छन्तु रा क्षातमदा शीतानिल वनम् ॥ २६६ ॥

निर्गमयस्य निर्गमने हा प्रवर्तः अनिगममावना लक्ष्म्ये चेति तत्राशुदाहरति—  
 'राज्यवशात्पुत्रस्य' इति । राज्यवत्याया राज्यकुमार्याम् अनुरक्तम् प्रसन्नं 'स्य' ।  
 'रक्षवा' अगो रक्षपुण्या 'शवा' श्वेत् 'अगनाद्यु । निर्गमनोपपद्य चिन्तयित्वा ह्यह—  
 'स्या' इति । 'स्या' अगो निर्गमनोपपत्तिर्यः । तदेवाह—'अहो' इति । 'ह्यगो' ।  
 'दाम' अयानम् 'आवागमस्य' आवागम प्रसन्नं गच्छेत् अत्र नर नरपुत्रमिदम् ।

[illegible]



कथनेन गुप्तसुरतगोपन लेश । परमय लज्जायां लेशः ॥ २६६ ॥

[ लज्जायां लेशस्योदाहरणम् ]

आनन्दाश्च प्रवृत्तं मे कथं दृष्टवैव कन्यकाम ।

अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धूतेन दूषितम् ॥ २६७ ॥

लज्जानामेन लेशमुदाहरति—‘आनन्दाश्च’ इति । ‘कन्यकाम’=कुमारीम् अगात  
पुरुषमम्बन्धां विवाहाय सभायामानोतामित्यर्थः । ‘दृष्ट्वा एष’=आलोष्यैव ‘मे’=मम  
‘कथम्’=कृतम् । ‘आनन्दाश्च’=हर्षजनितनेत्रवारि ‘प्रवृत्तम्’=प्रचलितम् । आनन्दाक्षेण अनु-  
रागस्य प्रकाशो लज्जाहेतुरिति तत्स्वररणायाह—‘अक्षि’ इति । ‘वातोद्धूतेन’=अनिल-  
काम्पनेन पवनममालितेन ‘पुष्परजसा’=सुमन परागेण ‘मे’=मम ‘अक्षि’=नेत्रम् ‘दूषितम्’=  
कथयितम् । अत्राक्षिणो पौपरज सम्पर्कव्याजेन अनुरागो निगूहितः इत्यस्य लेशालङ्कार-  
भावः ॥ अन्यदपि यथा—

समये पयोधरागामपातिततया नैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठितामि दाले । नहि नहि सति । पिच्छिल पन्था ॥ २६७ ॥

[ लेशस्यालंकारत्वमर्थनम् ]

इत्येवमादिस्थानेयमलङ्कारोऽतिशोभने ।

[ मतान्तरेण लेशस्वरूपम् ]

लेशमंके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृताम् ॥ २६८ ॥

परमनन्त्यालङ्कारभाव समर्थयति—‘इत्येवम्’ इति । ‘इति एवमादिस्थाने’=दर्श-  
नेत्यलङ्कारः । ‘अयम् अलङ्कार’=लेशः स्वातन्त्र्यगालङ्कारभावमापन्नः । ‘अतिशोभने’=  
अतिशयेन चमत्कारवान् भवति । यमकालालङ्कारा वान्त्या तादृशनिगूहनस्य इति भावः ।

अत्र अन्यथा मतमाह—‘लेशम्’ इति । ‘मंके’=अन्ये पुन कवयः ‘लेशम्’=  
लेश-उपलक्षणम् । ‘लेशतः’=व्याजेन कृतम् । ‘निन्दाम् स्तुतिं वा विदुः’=जानन्ति मन्यन्ते  
तस्य लेश-उपलक्षणम् । अत्रान्यथेति । ‘अयमनुतिस्वरूपा नान्यः’ इति । अत्र स्वतन्त्रो ‘लेशालङ्कार’  
इति भावः । इति चोक्तं—

[ उक्तार्थस्योदाहरणेन स्पष्टीकरणम् ]

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरुजित ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६६ ॥

स्तुतिव्याजेन निन्दामुदाहरति—‘युवा’ इति । ‘एष राजा युवा’=तरुण ‘गुणवान्’=सौन्दर्यादिगुणोपेत ‘उजित’=पराक्रमशाली सदैव रणानुरागो इत्यर्थः अतो ह्येतो ‘ते’=तत्र कृते ‘योग्य’=वरातुमर्ह ‘पाति’ आस्ते इति शेषः । तस्योजितत्वमुपपादयति—‘रणोत्सवे’ इति । ‘कामोत्सवाद्’ आपो=रमणाभिनाषादपि ‘रणोत्सवे’=रण सङ्ग्राम एव उत्सवो महः तत्र सङ्ग्रामोत्सवे ‘यस्य मनः’=हृदयम् ‘सक्तम्’=मर्द्वानुवद्धमित्यर्थः । अतिचारोऽयं वरणायोग्य इत्यापाततः स्तुतिरूपोऽर्थः । ‘सर्वदायं रणव्यग्रं अनेन साकं तव रमणगुणमाशामोदकार्यतमिति नायं वरणीयः’ इति निन्दायां पर्यवस्यति । सोऽयं स्तुति-मुक्तो निन्दापर्यवसायो व्याजस्तुतिरनङ्गारः । स्वयंवरमभायां कस्यचिद्वाङ्ममोपे ममागतां राजकन्यामप्रति तस्यां राज्ञेतिगविदां सग्योत्तारयम् एव स्तुतिर्मपेण निन्दाविशानात् दण्डिस्वरमे ‘लेश’ एव ॥ २६५ ॥

[ स्तोत्रमथनम् ]

वीर्योत्कर्षपरतुनिनिन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।

वन्याया कल्पेन भोगाभिर्विविक्तोर्निरन्तरम् ॥ २७० ॥

उत्तोत्ताहरणे दर्शनां व्याजस्तुतिं स्वयमुपपादयति—‘वायोत्कर्षस्तुति’ इति । ‘आगमन’=उक्ता उदाहरण ‘निरन्तरम्’=अनारगतम् ‘भोगान्’=रतिविलासान् ‘निरिविक्तो’=भावतुमिच्छा ‘वन्याया भावानङ्गनये’=पश्य वरणास्यत्वस्य निवृत्तये वरणाभयम् ‘वायात्वपरस्तुति’=राष्ट्र परावमाधिपत्यस्य गणात्वनं वर्चनम् ‘निन्दा एव’=निन्दारूपेण ‘वात्पते’=पर्यवसिता भवति ॥ २७० ॥

[ निन्दाव्याजेन व्याजस्तुतिः ]

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ! ।

आगं प्रमार्जमायैव चाटवो येन शिक्षिता ॥ २७१ ॥

निन्दाव्याजेन स्तुतिमुदाहरति—‘चपल’ इति । ‘स्वाप्रिये गौरवार्थं मानं हर्षयति’ इति वक्षितवतामप्रति वरणाधिपतिरियम् । इति । ‘नारि’ आलि । ‘आगं जन’=नन्दक ‘चपल’=आस्थिरशक्ति नवः स्थिरप्रेमा ‘निर्दय’=परपादानभिक्षात् दण्डान् ‘देन आगं प्रमार्जनाय एव’=प्रपणप्राधान्यात् एव ‘चाटव’=प्रियोत्तर ‘शिक्षिता’=अनन्तरम् ।

[ स्तोत्रमथनम् ]

दोषाभासां गुणं वीर्येण दार्ढ्येण दृष्टकारिता ।

मानं सखीजनैरपि हर्षं रागादशक्त्या ॥ २७२ ॥

निर्देशः

अत्र यद्वक्तव्यं तत्त्वय घटयति—‘दोषाभास’ इति ‘सखोजनोद्दिष्टम्’=वयस्याजनेन  
उद्दिष्टम् ‘मान कर्तुम्’=मान निर्वाहुम् ‘अशक्त्या’=असमर्थया नायिकया ‘चादुकारिता’=  
प्रियवादरूप ‘क अपि’=अर्लांकिक ‘गुण दोषाभास’=दोष इवाभासत इति दोषाभास  
दोषरूप ‘दर्शित’=उक्त । अत्र निन्दाव्याजरूपेण स्तुतिरेव दर्शिता । चादुकारितारूपे  
गुण स्त्रीणामतीवहृद्गमो भवतीति भाव ॥ व्याजस्तुतेरुदाहरणान्तरम्—यथा—

त्वदङ्घ्रिमूल भजतां मुकुन्द ! लाभो ऽस्तु दूरे वपुषो निजस्य ।

चिरन्तनस्यापि भवेद्धिनाश स्वभाव एवैष तत्र प्रसिद्ध ॥

अत्र निन्दया स्तुतिः । मुकुन्दसेवका मायालिङ्गदेहपर्यन्तं मायामल निर्धूय नित्य  
विगुह्य तत्र प्रविशन्तीति स्तुतिर्व्यङ्ग्यते ॥

न जगति त्वत्समो नान्य स्पृहाशून्यः समीक्ष्यते ।

कृष्णकौत्सनरत्नानि कण्ठे यत्कुरुषे नहि ॥

अत्र स्तुत्या निन्दा । अत्र त्वमातेषामर कृष्णवैसुर्यान्नरकाणि आस्यसीति निन्दा  
संगतो ॥

लेशालङ्कारगण समाप्त ॥

—\*—

[ अत्र क्रमस्य लक्षणम् ]

‘उद्दिष्टानां पदार्थानामनूद्देशो यथाक्रमम् ।

यथासङ्ख्यमिति प्रोक्त संख्यानं क्रम इत्यपि ॥२७३॥

उदाजहार च—

कजलहिमकनकरच मुपर्णग्रहसवाहना श न ।

जननिधिगिरिपद्मस्था हरिहरचतुरानना ददतु ॥

अत्र हि हरिप्रभृतीना त्रयाणामुद्दिष्टाना कजलस्तुमुपर्णवाहनत्वगलनिधिस्थत्वादयो  
धर्मा क्रमेणानुनिदिष्टा । जयेदेवोव्याह—

यथान्यत्र द्विधार्थाश्चेन्क्रमोदकैकमन्विता ।

अत्र मित्र द्विषत्पक्ष जय रज्जय भञ्जय ॥ इति

[ क्रमस्योदाहरणम् ]

ध्रुव ते चोरिता तन्वि । स्मितेक्षणमुखद्युति ।

स्नातुमम्भ प्रविष्टाया कुमुदोत्पलपङ्कजै ॥ २७४ ॥

—+—

इति क्रम

—+—

‘क्रम’ मुदाहरति—‘ध्रुवम्’ इति । हे । ‘तन्वि !’=कोमलशरीरे । ‘स्नातुम्’=शान्त  
कर्तुम् ‘अम्भ’=पानाय ‘प्रविष्टाया’=प्राप्ताया ते’=तव ‘स्मितेक्षणमुखद्युति’=स्मि-  
तश्च ईक्षणाद्य मुखद्य तानि स्मितेक्षणमुखानि तेषां युति शोभा अर्थान् स्मितद्युति  
ईक्षणाद्युति मुखद्युतिश्च [ इन्द्रान्ते श्रूयमाण पद प्रत्येकमभिमन्व्यते इति नियमान्  
द्युतिपदस्य प्रत्येकमन्वय ] । सा ‘कुमुदोत्पलपङ्कजै ध्रुवम्’=निश्चयेन ‘चोरिता’=अपहृता  
कियताशेनेति शेष । सर्वस्या द्युतेरपहरणे नायिकाया गान्दर्यक्षानिरेव वसिता  
भ्यात । तत्र स्मितद्युति कुमुदेन, ईक्षणाद्युति उत्पलेन, मुखद्युति पङ्कजेन चोरिता  
इति क्रमिवाणां क्रमिर्वाग्वे पदार्थेनन्वय । प्रकृते चोरणार्प्रदोक्तित्वात्स्या अलङ्कारत्वे द्वाभ्याम् ।  
इति प्रम =क्रमप्रवरण समाप्तमित्यर्थ ॥

द्विधा अर्था =विद्यावारवत्पणा द्विविधा अर्था, तेन कारकाणां विद्याणां वा वृत्ति-  
वाणां क्रमेण कारकेषु विद्यासु वा प्रत्येकमन्वयं यथानग्यालङ्कार ।

। उदाहरणान्तर यथा—

गन्धुपलनिवास्या गोशिमाम् दधया

चरगावमलगाया चारणा चानेन ।

दिग्दिग्मत्पक्षान्तात्तन्मूर्त्तिगि मन्वे

विरविषदि दरात्तन्वे तापमणे ॥ [ दाम्भट ]

अत्र चरगावमलगाया चानेन च रथपक्षे विरविषदिदम्भानि दान्मन्वे

यानि इति । विरविषदि दाम्भटानेन । २७५ इति—

दर्शयित्वात्तन्वात् तन्मूर्त्तिगि मन्वे ।

अत्रात्तन्मन्वे हो भव = गान्ते । [ प्रत्येकमन्वे ]

२७५ इति । अत्रात्तन्मन्वे । अत्रात्तन्मन्वे । अत्रात्तन्मन्वे । २७५ इति ।

[ अथ प्रेयोरसवदूर्जस्विना लक्षणानि ]

प्रेय प्रियतराख्यानं, रसवद्वसपेशलम् ।

ऊर्जस्वि रूढाहंकारं, युक्तोत्कर्षञ्च तत्रयम् ॥२७५॥

अधुना प्रेय प्रसृति अलङ्कारत्रयमाचष्टे—‘प्रेय’ इति । ‘प्रियतराख्यानम्’=प्रियतरस्य अत्यन्त प्रीतिजनकस्य आख्यान कथनम् भावव्यञ्जनेन निरूपणं यत् तद् ‘प्रेय’=प्रेयोनामालङ्कार । ‘रसपेशलम्’=विभावादिर्व्यक्त चित्तवृत्तिविशेषो रत्यादिरूप स्थायिभाव रस तेन पेशलम् सहृदयहृदयाह्लादकत्वं यत् तत् ‘रसवत्’=रसवत् इति नामालङ्कार । तथा ‘रूढाहंकारम्’=रूढ अभिव्यक्त श्रद्धारो गवो यस्मिन् तत् तादृशमाख्यानं यत् तत् ‘ऊर्जस्वि’=ऊर्जस्विनामालङ्कार । ‘तत्’=एतत् उक्तमलङ्कारत्रयम् ‘युक्तोत्कर्षम्’=युक्तं योग्य उत्कर्षं वैचित्र्यविशेषो यस्य तादृशम् अर्थोत् एतेषां त्रयाणां सहृदयसाक्षिकं वैचित्र्यमेवालङ्कारत्वे बीजम् ।

इदमत्रावधानीयम्—रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तयाञ्जित ।

भाव प्रोक्तः’ इति मम्मटोक्तेरयमर्थः—‘रति’रिति पदं सकलस्यायिभावोपलक्षणम् । देवादिविषयेत्यपि अप्राप्तरसावस्थोपलक्षणम्, तेन देवादिविषया सर्वप्रकारा, कान्तादिविषयापि अपुष्टा रतिः हासादयश्च अप्राप्तरसावस्था विभावादिभिः प्राधान्येन अञ्जितो व्यञ्जितो व्यभिचारी च भावः प्रोक्तः भावपदार्थाभिधेय इति सूत्रार्थः । ततश्चैवभूतस्य भावस्य यत्र परम्प्रति [ वाक्यार्थरूप वाच्यम्प्रति ] अङ्गता भवति तत्र ‘प्रेयोऽलङ्कार’ इति व्यपदेशः । एतेनैवाभिप्रायेण ‘भट्टोद्धट’ प्रेयोऽलङ्कारमित्यमललक्षणं—रत्यादिकानां भावानामनुभावादिसूचनं ।

यत्काव्यं वध्यते सद्भिस्तत्प्रेयस्वदुदाहृतम् ॥ इति ।

एतद् व्याचकार च ‘श्रीमत्प्रतिहारेन्दुराज’ काव्यालङ्कारसङ्ग्रहस्य [ उद्धटभट्टप्रणीतस्य ] लघुवृत्ता । तथाहि—रत्यादयो भावास्त्रिविधा स्यायिनो व्यभिचारिणः सात्त्विकाश्च । तत्र—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो भयं तथा ।

लुगुष्माविस्मयशमा स्यायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥

अथ व्यभिचारिणः

निवदन्तानि शङ्काभ्यास्तथासूयामदध्रमा ।

आलस्यैव दैन्यैव चिन्तामोहः स्मृतिर्गतिः ॥

+ एवं मन्त्रद्वयमाणा वस्त्वलङ्कारस्यैव यद्गानां वाच्यार्थशोभाधायकत्वे समामोहि-  
स्त्वादिनामनयानाङ्गान्वमभिहितम्, सम्प्रति अमलक्ष्यक्रमाणां रमादिव्यञ्जनामपि  
वाच्यमर्थम्प्रति गुणोन्मत्तना अलङ्कारव्युत्थेन इति मन्वानं प्रेयोरसवदूर्जस्विनामकान् तान्  
निरूपयन्तु प्रदर्शने आचार्यः ।

ग्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।  
गर्वो विषाद आत्मस्य निद्रापस्मार एव च ॥  
गुप्त विबोधोऽमपश्चाप्यवहित्यमथोपता ।  
मोक्षार्थाधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥  
द्रामर्थव चितकथ विज्ञेया व्यभिचारिण ।  
त्रयस्त्रिंशदमी भावा समान्यातास्तु नामत ॥

[ अथ नात्त्विका ]

स्तम्भ स्वेदोऽथ रोमाञ्च स्वरभेदोऽथ वेपथु ।

पदगुण्यंश्च प्रत्यय इत्यर्था नात्त्विका स्मृता ॥

एतेषां पञ्चाशत्संख्याकानां भावानां सूचका चत्वारोऽनुभावादयः । ते च—अनु-  
भावो विभावो व्यभिचारो स्वच्छन्दश्च ।

तत्रानुभावश्चतुर्विधः । आक्षिप्तो वाचिकः सात्त्विक आहार्यश्च । आक्षिप्तः—हस्ता-  
भिनयादि । वाचिकः—वाक्पादप्रयोगः । सात्त्विकः—स्तम्भादि । आहार्यस्तु—प्रति-  
गोपयन्पुत्रादि । एवमयमनुभावः चतुःस्य सत्यत्वात् कारणभूतान् भावान् गमयति ॥

‘रसप्रसङ्गल’मिति—नत्र रसस्य लक्षणमाह ‘सा यानुगाग्ये’ ‘श्रीहंसचन्द्र’  
तथाहि—विभाषानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्त स्थायी भावो रसः ।  
व्यक्तिः भगवद्वरणा मन्त्रदेवेति परः सिद्धान्तः । इदञ्च—भक्तमुनिगुणानुसारमेव—  
‘विभाषानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्व्यभिचारिणः सति सति । एतस्य विवरणे अनेकेषां मतभेदः ।  
सन्निभं प्रपश्यते । तत्र—विभाषयति उत्पादयति रत्यादिमिति ‘विभाव’ निमित्तसंज्ञाः ।  
अ च इति—आत्मनो नोदापनमेदात् । तत्तत्संज्ञिपुराणे—

विभाव्यते हि रत्यादिर्गन्धेन विभाव्यते ।

विभावो नाम अ इति आत्मनो नोदापनात्मकः ॥

आपोऽपि । धा—वपगाप्रयोगेनात् । तत्र गृहीतस्य रत्यादि प्रवृत्तेः तेषां निमित्तः ।  
आश्रयानु तदाधारः । यत्—तदुदाहरणं नन्वन्तर्गतमेव नोदापनं प्रवृत्तं तदुदाहरणम् ।

एतु पञ्चाशं भावो यस्य साऽऽनुभावः स्यात् । अथ द्वेता—स्वभावो विभावो  
व्यभिचारिणोऽपि । तत्तत्संज्ञि—

उत्पाद्योत्पादकभावात् गम्यगमकभावात् पोष्यपोषकभावहृपाच्च मन्त्र्यात् रसस्य निष्पत्तिः [उत्पत्तिः] अनुमितिः, पुष्टिश्च\* भवतीति भट्टलोक्तशकुनभट्टनायकानां मतानुसारं यथाक्रमं यथाश्रितो भरतसूत्रार्थः । अर्थात् लौकिके व्यवहारे यानि कारणान्याश्रित्य रत्यादेरा विभावो भवति तानि कान्तकान्तादिहृपाणि आलम्बनपदवाच्यानि भवन्ति जनककारणानि इति यावत् । उद्भूते च रत्यादौ यानि तत्पुष्टिकराणि चन्द्रचन्दनादीनि तानि उद्दिपनानि उच्यन्ते, एतेषां द्विविधानां काव्ये नाट्ये चोपनिषद्यमानानां विभावः सञ्जाः । रत्यादिजन्यानि कटाक्षभुजाक्षेपादीनि शास्त्रे 'अनुभावः सञ्जां भजन्ते । निवेदादीनि च पूर्वाङ्गानि त्रयस्त्रिंशत् उल्लिखितस्य रत्यादेर्जनने ऋटिति प्रतीतां वा समर्थानि 'व्यभिचारिभावा' इत्युच्यन्ते । एतेषां विभावानुभावव्यचारिभावानां सयोगात्=उत्पाद्योत्पादकभावात् सम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिः=उत्पत्तिरिति मीमांसाप्रक्रियामनुसरन्तः भट्टलोक्तप्रवृत्तयः । एतेषां मते वास्तविकसम्बन्धेन अनुकार्यं [ नाट्येनाभिनेये नायकादौ ] स्थितोऽपि तद्रूपतानुसन्धानात् [ रामत्वाद्यारोपात्—एवाविधसीताहरणजनितदुःखानुसन्धानवान् रामोऽहम् इत्यकाराभिमानात् ] नर्तकेऽपि प्रतीयमान [ आरोपरूपेण विषयीक्रियमाण ] स्थायी रसः । किमुक्तम् ? शृणु यदुक्तम्—विभावैर्जनितोऽनुभावैः प्रतीतिपदं नातो व्यभिचारिभिरुपचितो मुख्यवृत्त्यनुकरणीये रामे [ नायकादौ ] वर्तमानोऽपि तद्रूपतानुसन्धानात् अनुकर्तारि [ नटे ] प्रतीयमानो यः स्थायी [ रत्यादि ] स एव 'रसः' सञ्जां भजते इति 'भट्टलोक्त्यादीनां' मतस्य परं सारम् ।

परमेवम्—अनुकार्यं रामादेवेव रसनिष्पत्तिः स्यात् सामाजिके [ सहृदये नाट्यादि-द्रष्टरि ] रसनिष्पत्तेरभावः, तेन तेषु चमत्कारानापत्तिरिति दूषणं पश्यन्तो न्यायमतश्रद्धां श्रीशंकुकप्रवृत्तयो भरतमुनिमुत्रमन्यथा व्याचक्षते, तथाहि—[ कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतैः ] विभावानुभावव्यभिचारिभावैः सयोगात्=अनुमानात् रसस्य निष्पत्तिः=अनुमितिरिति सूत्रार्थः । अयमत्राशयः—एका सम्यक् बुद्धिर्भवति यत्र नियमेन [ वाचाद्यभावेन ] विषयोऽव्यवसीयते । तत्र द्वौ प्रकारौ, एकोऽयोगव्यवच्छेदविषयकः यथा 'राम एवायम्' इति । अपरोऽन्ययोगव्यवच्छेदविषयकः यथा 'अयमेव रामः' इति ।

अपरा मिथ्यादुद्धिः यत्र रामत्वाभाववति अरामे 'रामोय' मिति ज्ञानप्रायते, यथा शुक्लाविद रजन' मिति अरजते शुक्लौ रजतप्रत्ययः, इत्यत्र बाध्या बुद्धिरभिधीयते उत्तरकालमेव 'न रामोऽय' मिति यथार्थप्रत्ययेन, यथा 'नेद रजत' मिति प्रत्ययेन शुक्लौ 'रजत-निद' मिति प्रत्ययो निवर्तते । विरुद्धोभयकोटिका तु तृतीया सशयबुद्धिः तथा 'अयं रामो न्या' इति । मन्त्रविषयिणी तु चतुर्थी बुद्धिर्भवति यथा 'रामसदृशोऽयम्' इति ।

\* 'पुष्टि' रेव 'भुक्ति' रित्युच्यते ।

† प्रतीयमानः=व्यञ्जनयाभिप्रेयकः इति व्याख्यानं कुर्वन्तः भट्टलोक्त्यादीनां मतस्थितिं न शङ्कन्ति नन्वेता मते व्यञ्जनाम्बोकारः । सिद्धान्तेत्वेन भविष्यति ॥

एताभ्यश्चतुर्विधाम्योऽपि लोकप्रतिष्ठाभ्यो धीभ्यो विलक्षणा या श्रामे [ नटे ] 'रामो-  
यम्' इति धी सा, चित्रे 'तुरगोऽय' मिति वत् लोकोत्तरमहदयजनानुभवमाक्षिप्ता, तथैव  
प्रथम पक्षभूतो नटो विषयीक्रियते, तत पक्षनाशाने मति श्रवितमानमपि [ तत्र नटे ]  
विभावादित्रय लिङ्गस्फेरावगम्यते यतो गुरुशिक्षां प्राप्य कृतदीर्घकालाभ्याने नटे 'मेय  
ममाक्षेपु' इत्यादिकाभ्यानुगमनान्नान् आलम्बनस्योद्दीपनस्य च विभावस्य प्रकटन भवति  
तदनु तदनुगुणस्य रोमाश्चादेरनुभावस्याविर्भावः, ततो व्यञ्जनीयस्य उत्कण्ठादेर्व्यभिचारि-  
भावस्य च प्रकाशो जायते, एव कृत्रिमभावेन अतस्मिन् [ वस्तुतो नटावृत्तिभि ] अपि  
कृत्रिमभावेन ज्ञानाभावात् स्थायी रत्यादेरनुमीयते । यस्याय प्रकार — रामोऽय सीताविषय-  
करतिमान् सीताशालम्बनविभाववर्षर्षुपोद्दीपनविभावरोमाश्चाद्यनुभावोत्सुक्यादिव्यभिचारि-  
भावस्य न्यवत्त्वात् । यो यदात्मकविभाववत्त्वे न्यनुभावव्यञ्चारिभाववान् स तदीयरति-  
मान् इति यत्तस्या सामान्यतो व्याप्ति । यो नैव न नैव मिति वा व्यतिरेकस्यास्मिन्नुगम्येया ।  
एवञ्च येयमनुमिति नैव चमत्काररूपा चर्वणा, तथा चर्वणया विषयीक्रियमाणो रत्यादि  
स्थायी एव 'रम' इति, सा च चर्वणा सामाजिकानामेवेति तेष्वेव रमव्यवहार ।  
परमत्राययमस्वरम — नटि क्वचिदनुमितिज्ञाने चमत्कृतविशेषोऽनुभवमिदं, प्रयत्नमेव  
ज्ञान चमत्कारक भवतीति लोकमिदमेव । अपि च—नटे 'नाय राम' इति दाघज्ञाने  
नत्यपि तादृशानुमितेरभावेऽपि महदयानामान्वाटो दरीदृश्यते । रमानुमितिनादपक्षे 'रम  
साक्षात्त्वरोमि' इत्यनु यवगायनानुपपन्निरपि महदृक्षणमत शक्यज्ञाना मतमप्यनादेय-  
मेव । तस्मात्—

विभावानुभावव्यभिचारिणा रयोगात्=सम्यक् साधारणात्मनया योगात्=भावस्य-  
व्यापारण रसाय=सत्त्वेन्द्रियप्रवाशितरथाप्युपहितत्वात्मानदर्शय निष्पत्ति=भोग्या-  
व्यापारेण भुक्ति [ विषयीकरणमिति यावत् ] इति सूत्रार्थ । इति भट्टनायक ।

अथ मन्तरय सत्त्वमयारोऽयम्—नटस्य अभिधाव्यापारवत् बाध्यनाउपदेष्टृ-  
नक्षत्रण 'भावव' चभोजकच नामव व्यापारद्वयमतिरिक्तमप्यास्ति, तन्नाशेन व्यापारेण व्यङ्गि-  
विशेषस्यदीप्तत्वेन असाधारणस्य विभावादे स्थायिनश्च व्याप्तिदिशोपापपरिहारेण उपस्था-  
पनस्य साधारणावरणमगति श्रन्थेन तु विभावादिपरकृतेन रत्नित्वास्वाद्यते महदर्थ । अनन्त  
अपि च रतेराभावादेऽल्लविव वासानुपपन्न, स सा, रतेराभावादे भुक्षिरेव । तत्र सत्त्व-  
दिशोऽप्यस्य न्याशपात्राण धान्तात्यादिनामान्ताशमन्यत्वेन विभावादन साधारण-  
वरणो जायते । तत्र अपि भावव्यवस्थापारस्य विषये सादि परन्तु नैव क्वचिदप्यस्य  
दिशः साधारणत एव यत्तत्सत्य रतेराभावात् । सत्ये स्थापिते स्थितु—  
महदयानो वात प्रकाशमानान्तरद्वय एव । इति दृष्टान्तरमन्तरादिना निवेदन-



भोगात्मकव्यापारभूता [भोगकत्वव्यापारभूता] एतेनैव व्यापारेण सत्त्वोद्रेकस्याव्युपहित स्वात्मानन्दरूपस्य रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरास्वाद इति यावत् । स चास्वाद लौकिकमुखानुभवविलक्षण, अन्यथा भयादेः स्थायिनो भयानकत्वादिरसत्वेनानुभवो न स्यात् । [‘सम्मर्ततन्मतो भट्टनायक’ साङ्ख्यानुराग इति सम्प्रदाय तत्रास्माक महद्वैचित्र्यमाभाति, तदेतद्विषये—‘काव्यप्रकाशप्रभायां’ समीक्षितम् ] ।

अस्य मतस्यास्वारस्य बीजन्तु—अभिधालक्षणाभ्यामतिरिक्तेन तृतीयेन व्यञ्जनात्मकव्यापारेणैव पूर्वाक्षसफलप्रयोजनासिद्धे मध्ये तदतिरिक्तव्यापारद्वयकल्पन निष्प्रमाणकमेव तस्मात्—

स्थायिनां रत्यादीना विभावादिभिः सह सयोगात्=व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सम्बन्धात् [ व्यञ्जनात्यव्यापारात् ] रसस्य=चिदानन्दविशिष्टस्य स्थायिनो, रत्यादिस्थाव्युपहितस्य चिदानन्दात्मनो वा निष्पत्तिः=अभिव्याप्तिरिति मरतसूत्रार्थ इति :- **मिहान्तानुयायिन** । अस्याय पर सार—मुकुटप्रतिशीर्षकादिना तावन्नटयुद्धिराच्छाद्यते गाटप्राक्तनसवित्सस्काराच्च काव्यबलेन आनीयमानापि रामधीर्न तत्र विश्राम्यति, अत एवोभयदेशकालपरित्याग, रोमाञ्चादयश्च भूयसा रतिप्रतीतिकारितया दृष्टा । तत्रावलोकिता देशकाला अनियमेन रतिं गमयन्ति, यस्या स्वात्माऽपि तद्वासनावत्त्वादनुप्रविष्ट इव, तस्मात्तदस्यतया तत्र रत्यवगम । एवञ्च [साधारणाभूत] सन्तानवृत्तेरेकस्या एव सविदो गोचरीभूत स्थाय्यैवाभिव्यक्तो ‘रस’ पदव्यवहारभाग् भवति ।

तत्र आस्वादनार्थकाद् ‘रस’ धातो भावे करणे वा घञि कृते रस्यते आस्वाद्यते ऽर्मा, अनेन वेति रस । भावार्थकप्रत्यये आस्वादनमेव रस, करणार्थकप्रत्यये तु आस्वादनभिव्यञ्जको ऽन्त करणस्य व्यापारो वृत्तिविशेषो रसः स्यात् । उक्तञ्च—विभावानुभावव्यभिचारिभिर्यञ्जितो रतिहासशोकादिस्थायित्वेन चित्तवृत्तिविशेषो ‘रस’ । अधिकन्तु मत्प्रणोतकाव्यप्रकाशप्रभायां दशरूपकटीकायां वा द्रष्टव्यम् । एतद्विषये भट्टतोतेन यदुक्तं तद् **आचार्यहेमचन्द्रै** स्वरचितकाव्यानुशासनस्य स्वोपज्ञा ‘ऽलङ्कारचूडामणि’ व्याख्याया स्पष्टीकृतं द्रष्टव्यम् । ग्रन्थगौरवभयात् तदिह नालोडितमस्माभि । किन्तु—

शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानका ।

वीरभान्ताऽद्भुतमञ्ज्वा चेत्येतां नाट्ये रसा स्मृता ॥

इत्याचार्येणोक्ता । ‘श्रीहेमचन्द्राचार्येण’ तु—‘शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका वीरभान्ताद्भुतमञ्ज्वा नव रसा’ इति तेषां ममप्रथा नव सङ्ख्योक्ता । तेन हेमचन्द्राचार्यमते ‘शान्त’रसस्य नाट्येऽपि मन्त्राग्रन्थेव स्वाकारं नतु तद्विषये मतेनदेशित्वमिति ममा नन्तंति दिक् । आत्मा तावन्—प्रवृत्त्यनुसंगम । एवम्भूत शृङ्गारादिभेदभिन्नो रसो यत्र एवम्भूत भवति न च ‘रसवदनहास’ । तदुक्तं ध्वनिकारादिभि —

‘अचरं भिनवगुणतडा’ तदनुयायिनो मन्मटाचार्यप्रकृत्येक्यर्थः ।

प्रधाने अन्यत्र बाध्याथे यत्राङ्गन्तु रमादय ।

काव्ये तस्मिन्मूलद्वारो रमादिरिति मे मति ॥

तदयमत्र निष्कर्ष — रमानां परस्याप्तभाषे रसवदलङ्कारः, भावानामङ्गत्वे प्रेयोलङ्कारः  
रमाभावाभावाभानयोरङ्गत्वे ऊर्जस्थलङ्कारः, भावशान्तेरङ्गत्वे नमाहितालङ्कारः, भावोदय  
भावमन्थि भावशब्दलताना-मङ्गत्वे तत्तन्नामकालद्वारा । आह च 'विश्वनाथ' —

रमभावा तदाभावा भावय प्रथममन्या ।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृत्यम्ब ।

रमवत् प्रेय ऊर्जस्वि नमाहितमिति क्रमात् ।

भावस्य चोदये मन्थी मिश्रत्वे च तदाख्यका ॥ इति ॥

एतथ प्रायो मूलोदाहरणेऽपि स्फुट्रीभविष्यति ॥

परमप्रे रमवदलङ्कारस्य यान्युदाहरणानि दृष्टिना आचार्येण उक्तानि तत्रास्माक  
मर्ता काव्यापि रमस्याप्तभावो न दृश्यते, तेन सम्भावये—यद् रमवदलङ्कारता आचार्यस्य  
स्वाभावा नाम्नीति काव्यमन्यथा महाकवी रमवदलङ्कार प्रतिपाद्य म्वशल्या तत्राभूतानि  
दुदुदाहरणानि नावक्ष्यत यद्यप्य तथाभाष्टमभविष्यन् । केवल परमतमरक्षणकामोऽय  
प्रधानरमस्यपि काव्ये आपचारिक रमवद्वयवहार करोतानि प्रतीयते । 'आचार्यमम्मटो'  
ऽपि 'एते च रमवदलङ्कारा' इति लिखन् परमताभिप्रायाऽविकरणमार्गप्रयाग एव गन्त  
तेषु गुणीभूत-यद्वाक्यवहार संप्रीचीन मनुते इति तर्कयप्रमाणप्रत्यप्रतिप्रत्यन्तभूते-  
तरनिरीक्षणमेपक्षते । काव्यादर्श-प्रभाकारोऽपि—'तद्वर्णनपरमेतद्वच रमवदलङ्कार  
लङ्कृतम्' इति लिखन् आत्मगतवाक्ये । एवमेतेषा मते रमवदलङ्कारनामलङ्कारवचनमीदम् ॥ ३४

[ प्रेयोलङ्कारयोदाहरणम् ]

अथ या मम गोविन्द ! जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिरतर्वैद्यागमनात्पुनः ॥ २७६ ॥†

तत्रार्था प्रेय उदाहरति—'अथ इति । 'हे ! गोविन्द !' 'त्विं गृहागते' = भवन्  
प्राप्ते 'या मम प्राप्ति' = प्रेमा 'जाता' = उत्पत्ता सा 'एषा कालेन' = देवान्तरैरा 'पुनः  
आगमनात्' = भूयोपि समागमनात् 'तद एव भवेत्' = नेतरस्य भविष्यतीत्यर्थः । त्वदि गते  
मति इतरसाध्यमागमेन नैवेदशा प्रातिर्भादिष्यति इति भावः । यदुक्तं—'न न  
भावि तादत श्रेयानन्द । दनानि सापदिता मात ६ ॥ २७६ ॥

भोगात्मकव्यापारभूता [भोगकन्वव्यापारभूता] एतेनैव व्यापारेण सत्त्वोद्रेकस्यायुपहित  
स्वात्मानन्दरूपस्य रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरास्वाद इति यावत् । स चाम्वाद लौकिकमुत्तानु-  
भवविलक्षण, अन्यथा भयादेः स्थायिनो भयानकत्वादिरसत्वेनानुभवो न स्यात् ।  
[‘सम्मर्ततन्मतो भट्टनायक’ साङ्ख्यानुरूप इति सम्प्रदाय तत्रास्माक महर्द्धचिन्थ्यमाभाति,  
तदेतद्विषये—‘काव्यप्रकाशप्रभायां’ समीक्षितम् ] ।

अस्य मतस्यास्वारस्य वीजन्तु—अभिधालक्षणाभ्यामतिरिक्तेन तृतीयेन व्यञ्जनात्मकव्या-  
पारेणैव पूर्वाक्षमफलप्रयोजनासिद्धे मध्ये तदतिरिक्तव्यापारद्वयकल्पन निष्प्रमाणकमेव  
तस्मात्—

स्थायिना रत्यादीना विभावादिभिः सह सयोगात्=व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सम्ब-  
न्धात् [ व्यञ्जनात्मकव्यापारात् ] रसस्य=चिदानन्दविशिष्टस्य स्थायिनो, रत्यादिस्थायुप-  
हितस्य चिदानन्दात्मनो वा निष्पत्तिः=अभिव्याहिरिति भरतसूत्रार्थ इति ॥ मिद्धा  
न्तानुयायिन । अस्याय पर सार—मुकुटप्रतिशीर्षिकादिना तावन्नटबुद्धिराच्छाद्यते  
गाटप्राक्तनमवित्सस्काराच्च काव्यवलेन आनीयमानापि रामधीर्न तत्र विश्राम्यति, अत  
एवोभयदेशकालपरित्याग, रोमाञ्चादयश्च भूयसा रतिप्रतीतिकारितया दृष्टा । तत्रावलोकिता  
देशकाला अनियमेन रतिं गमयन्ति, यस्या स्वात्माऽपि तद्वासानावत्त्वादनुप्रविष्ट इव,  
तस्मात्तत्स्थतया तत्र रत्यगम । एवञ्च [साधारणाभूत] सन्तानवृत्तेरेकस्या एव सविदो  
गोपनीभूत स्थाय्याभाविभ्यक्तो ‘रस’ पदव्यवहारभाग् भवति ।

तत्र आस्वादनार्थकाद् ‘रस’ धातो भावे करणो वा घञि कृते रस्यते आस्वाद्यते  
ऽर्मा, अनेन वेति रस । भावार्थकप्रत्यये आस्वादनमेव रस, करणार्थकप्रत्यये तु  
आस्वात्नाभिभ्यञ्जको ऽन्त करणस्य व्यापारो कृतिविशेषो रस’ स्यात् । उक्तञ्च—विभा-  
यानुभावव्यभिचारिभिर्यञ्जितो रतिहामशोकादिस्थायित्वेन चित्तकृतिविशेषो ‘रस’ । अधिकन्तु  
म’प्रगातकाव्यप्रकाशप्रभायां दशरूपकटीकायां वा द्रष्टव्यम् । एतद्विषये भट्टतोतेन  
यदुक्तं तद् आचार्यहेमचन्द्रै स्वरचितकाव्यानुशासनस्य स्वोपज्ञा ‘ऽलङ्कारचूडामणि’  
व्याख्यायां स्पष्टीकृतं द्रष्टव्यम् । ग्रन्थगौरवभयान् तदिह नालोडितमस्माभि । किन्तु—

शृङ्गारहास्यकम्पणारोद्धवीरभयानका ।

बोभन्नाऽद्भुतमञ्ज्वा चैन्यर्था नाट्ये रसा स्मृताः ॥

इमाचर्चयेद्वेत्ता । ‘आर्द्धमचन्द्राचार्येण’ तु—‘शृङ्गारहास्यकम्पणा रौद्रवीरभयानका  
दन्त्याऽद्भुतशान्ता नव रसा’ इति तेषां ममप्रथा नव सप्तस्योक्ता । तेन हेमचन्द्राचार्यमते  
‘रस’स्य सप्तैतेषां सम्प्रदायान्तरं स्वकारं नतु तद्विषये मतेरुद्देशित्वमिति ममा  
मतेन द्विर । अत्रापि तावत्—प्रवृत्तमद्वयम् । एवम्भूत शृङ्गारादिभेदभिन्नो रसो यत्र  
नान्यत् भवेत् तद् ‘रस’ इत्युक्तम् । तत्कृत्वा नान्यार्थाऽस्मात्—

— अत्रार्चनं निन्दनं च तन्मन्त्राद्येनो मन्त्राचार्ये प्रवृत्तवैश्वर्यम् ।

प्रधाने ऽन्यत्र वाक्याथे यत्राहन्तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्मूलकारो रसादिरिति मे मतिः ॥

तदयमत्र निष्कर्षः—रसानां परस्याहभावे रसवदलङ्कारः, भावानामहत्वे प्रेयोलङ्कारः रसाभासभावाभासयोरहत्वे ऊर्जस्व्यलङ्कारः, भावशान्तेरहत्वे समाहितालङ्कारः, भावोदयभावसन्धिभावशब्दलताना-महत्वे तत्तन्नामकालङ्काराः । आह च 'विश्वनाथः'—

रसमार्वा तदाभासां भावरयः प्रशमस्तथा ।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा ॥

रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।

भावस्य चोदये सन्धी मिश्रत्वे च तदाख्यकाः ॥ इति ॥

एतच्च प्रायो मूलोदाहरणेष्वपि स्फुट्यमविष्यति ॥

परमप्रे रसवदलङ्कारस्य यान्युदाहरणानि दण्डिना आचार्येण उक्तानि तत्रास्माक मर्ता कस्यापि रसस्याहभावो न दृश्यते, तेन सम्भावये—यद् रसवदलङ्कारता आचार्यस्य स्वाभीष्टा नास्तीति कथमन्यथा महाकवी रसवदलङ्कार प्रतिज्ञाय स्वशैल्या तथाभूतानि दण्डुदाहरणानि नावक्ष्यत् यद्यस्य तथाभीष्टमभविष्यत् । केवलं परमतसरक्षणकामोऽयं प्रधानरसवत्यपि काव्ये औपचारिक रसवद्वयवहारं करोतीति प्रतीयते । 'आचार्यमम्मदो' ऽपि 'एते च रसवदालङ्काराः' इति लिखन् परमताभिप्रायाऽविष्करणमात्रकप्रयास एव सन् तेषु गुणीभूतयद्गन्धवहारं सध्रीचीनं मनुते इति तदर्थपूर्वोत्तरप्रत्यप्रत्यन्यन्यस्थले-तरनिरीक्षणमपेक्षते । काव्यादर्श-प्रभा'कारोऽपि— 'तद्वर्णनपरमेतद्वचः रसवदलङ्कारा-लङ्घनम्' इति लिखन् अस्मत्सवाधेयः । एवंस्तेषां मते रसवदालङ्कारत्वमनभीष्टम् २७५

[ प्रेयोलङ्कारस्योदाहरणम् ]

अथ या मम गोविन्द ! जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात्पुनः ॥ २७६ ॥ †

तत्रार्था प्रेय उदाहरति—'अथ' इति । 'हे ! गोविन्द !' 'त्वयि गृहागते' = भवनप्राप्ते 'या मम प्राप्तिः' = प्रेमा 'जाता' = उत्पन्ना सा 'एषा कालेन' = वैलान्तरेण 'पुनः आगमनात्' = भूयोपि समागमनात् 'तव एव भवेत्' = नेतरस्य भविष्यतीत्यर्थः । त्वयि गते गति इतरसाधुगमागमेन नैवेदशां प्रीतिर्भाविष्यति इति भावः । यावत्पुनस्तवागमनं न भावि तावत् त्रेतेनैव दिनानि यापयिष्यतीति व्यदयम् ।

† तत्पदेन प्रवृत्त रसमेव परामृशति ।

। इत्यनेन प्रस्तावोक्तिः 'विष्णुपुराणे—

या प्रातिरविवेचना दिपसेष्वनपादिनः ।

त्वानुस्मरन् मा मे हृदयान्नापार्पय ॥

[ अश. १ । प्र. २० । श्लो. १७ । ]

अत्र विदुरस्य वाक्यविच्छित्तिविशेषतया अभिव्यज्यमाना भगवद्विषयिणी रतिर्भावः । स च भगवत् श्रीकृष्णस्य प्रेमातिशयजनकत्वे वाच्यस्य [ वाक्यार्थस्य ] एव शोभातिशय पुष्पातीति वाच्याह्वात्रातिभावस्य 'प्रेयोलङ्कारत्व' सुस्पष्टम् ॥ २७६ ॥

[ उक्तार्थस्य स्पष्टीकरणम् ]

इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः ।

भक्तिमात्रसमाराध्य सुप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

उक्तोदाहरणे प्रेयस्त्वरूपं घटयति—'इति' इति । 'विदुर इति' [ उक्तेन ] प्रकारेण 'युक्तम्'=उचितम् 'आह'—कथितवान् अस्मिन्नर्थे हेतुं दर्शयति—'न' इति । यत् 'अन्यत'='अपरस्मात्' कस्माच्चित् 'तादृशी धृति'='धैर्यं सन्तोष इति यावत् 'न' अभूत् इति शेषः । तत् हेतोः 'भक्तिमात्रसमाराध्य'='भक्तिमात्रेण समाराध्य सेव्य अर्थात् ईश्वरे परानुरक्तिरूपा या भक्ति केवलं तथैव वक्ष्यः हरिः श्रीकृष्ण नत्वन्यैर्यज्ञादिभिः<sup>†</sup> सार्धं तथाराध्य इति भावः । 'सुप्रीत'='अतिमात्रं प्रसन्न आसीत् इति शेषः । मर्मार्थस्तु—अन्यस्तादुक्तप्रायः ॥ २७७ ॥

[ प्रेयस उदाहरणान्तरम् ]

सोम सूर्यो मरुद् भूमिव्योम होता नलो जलम् ।

इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव ! के वयम् ॥ २७८ ॥

परी वस्तुगोदध्ययैशिष्ट्येन प्रीतो प्रेयोऽलङ्कार उदाहृत सम्प्रति वस्तुमात्रप्रीतो तद्दर्शयति—'सोम' इत्यादिना । 'हे ! देव ! =महादेव । 'सोम'='चन्द्रमा , 'सूर्य'='रवि , 'मरुद्'='अग्निः , 'भूमि'='पृथिवी , 'व्योम'='आकाशम् , 'होता'='यजमान 'अनल'='वह्निः जलम्'='नीरम् इति एतानि रूपाणि तवाद्यां 'मूर्त्ति'='तन् 'अतिक्रम्य'='उन्नत्य अर्थात् वर्तमान 'त्वां' शुद्धस्वरूप परमात्मान 'द्रष्टुम्'—साक्षात्कर्तुं 'वयं के !' न केऽपि नैव समर्था इत्यर्थः । अर्थात् अदृश्योऽपि स्व यद् दृष्टं स भक्तजनेषु तवानु-भाव केवलं विश्रमाह्वी ।

- उक्तम्—[ भक्तिमामायायाम् ] 'शाण्डिल्येन'—'सा परानुरक्तिरीश्वरे' [ ॥ ११०॥ ] इति ।

† उक्तम् श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

नाहं वेत्तनमस्मा न जनेन नचेत्यथा ।

शब्द एवविशेषं द्रष्टुं शक्यमस्मि मां यथा ॥

अत्र त्वन्मन्त्रा शस्य अहमेवविशेषोऽर्जुन ।

इत्तं द्रष्टुं च त्वत्वेन शक्नु च परम्परा ।

मन्त्रमन्त्रान्तरमेव मद्रूपं मन्त्रवर्तनम् ।

निर्देह सर्वमन्त्रेषु यः स मामेति पाठयत् ॥ अ० ११ ५३, ५४, ५५ ॥

अत्र महादेवविषयको भक्तस्य रतिभावः । अत्र निष्कलस्य परब्रह्मणो जन्याया प्रीति-  
रभावात् वक्तु [ भक्तस्य ] तद्विषयिण्या प्रीत्या एव प्रेयस्त्व ज्ञेयम् ॥ २७८ ॥

[ उक्तार्थस्पष्टीकरणम् ]

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्राजवर्मण ।

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

उक्ते काव्ये केवल वक्तु प्रीतौ प्रेयो घटयति—‘इति’ इति । ‘इति’=दर्शितप्रका-  
रेण ‘साक्षात्कृते’=तपसा अभ्यक्षीकृते ‘देवे’=महादेवे ‘राजवर्मण’=राजवर्मनाम्नो  
‘राज्ञ’=भूपस्य ‘यत् प्रीतिप्रकाशनम्’=प्रेम्ण आविष्कार ‘तत् च प्रेय’=इत्याल्योऽ-  
लङ्कार ‘अवगम्यतम्’=ज्ञायताम् अर्थात् अत्रापि महादेवविषयको व्यङ्ग्यो राजनिष्ठो  
रतिभाव स्वव्यञ्जकस्य प्रियाख्यानरूपस्य वाक्यार्थस्याङ्गत्वात् ‘प्रेयोऽलङ्कार’ । एवमादिष्व-  
न्यत्राप्युक्तम् \* ॥ २७९ ॥

[ रसवदलङ्कारप्रसङ्गे प्रथम शृङ्गाररसोदाहरणम् ]

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम् ।

सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ २८० ॥

क्रमप्राप्त रसवदलङ्कारमुदाहर्तुकाम रसेषु प्रथम शृङ्गारस्य प्राधान्यात् तत्स्वरूपमु-  
दाहरणेन स्पष्टीकरोति—‘मृता’ इति । मृता मदालसा पुनर्नागानां कृपयोजीविता दृष्ट्वा  
तत्पत्यु बुबलयाश्वस्योक्तिरियम्—‘मृता इति । ‘इय मृता’=इति निश्चय कृत्वा ‘प्रेत्य’=  
मृत्वा ‘यया’=प्रियया सह ‘सङ्गन्तुम्’=परलोके सङ्गम वक्तुं ‘मे’=मम ‘मरणम्’=मृति  
‘मतम्’=निश्चिन्तासीत् ‘सा एषा तन्वी कथम् अत्र एव जन्मनि =मरण विनेत्यर्थ ‘मया  
लब्धा’=प्राप्ता । ‘लब्धा’ इत्यत्र कर्मणि ‘क्त’ । ‘सङ्गन्तुम्’ इत्यत्र ‘तुमुनगबुली’ क्रियाया  
क्रियार्थायाम् [ ३ । २ । १० ] इति सूत्रेण सम्पूर्वकाद् ‘गम्’ धातो ‘तुमुन् । अत्र  
शृङ्गारो रस , सच सम्भोगात्मक विप्रलम्भपूर्व । उक्तञ्च—

न विना विप्रलम्भेन सम्भोग पुष्टिमश्नुते ।

यपयिते हि वत्सलं भूयान् रागोऽगिवर्धते ॥ इति ॥

अत्र च विश्रुताय—

शृङ्ग हि मन्मथोद्भेदरतदागमनेतुव ।

उत्तमप्रवृत्तिप्रायो रस शृङ्गार इष्यते ॥ इति ॥

\* तत्र मुनिविषयको रतिभावो यथा—

हरत्यथ नम्रप्रति हेतुरेवैन शुभस्य पूर्वाचरिते कृत् शुभे ।

‘रतिरभावा भवदायदर्शनं द्यनति बालत्रिनयेऽपि योग्यताम् ॥ [ माघ ]

एव नारदहृदिप्रति श्रावणवचनम् । अत्रापि धीनारदविषया र्धकृष्णिना अग्नि-  
व्यञ्जना रतिर्भाव , सच वाक्यार्थस्यातिशयवरन्वादाना गत नन् प्रेयेऽलङ्कार ।

मारस्तु—‘रतिस्थायिभावक कान्ताद्यालम्बनक स्रक्चन्दनाद्युद्दीपित कटाक्षानु भावितो ब्रंडादिसञ्चारित शृङ्गार [१] मच\* विप्रलम्भसम्भोगभेदेन सामान्यत्वे द्विविध । रतिश्च—कान्ताविषयकोऽनुराग एव । उक्तं हि—‘रतिर्मनोऽनुकूलेय मनस प्रवणायितम्’ इति ।

प्रकृतश्लोके निरुक्ता [ मदालसा ] नायिका आलम्बनविभाव , तद्वयस्मेगताः अनुभावा , हर्षविस्मयादयश्च ध्यभिचारिभावा एतैरभिव्यज्यमाना रति स्थायिभावं सामाजिकहृदये शृङ्गाररसतामापद्यते ।

इदन्तु ध्येयम्—रसोद्बोधे मिलितानामेव प्रयाणां विभावादीनां हेतुभाव , यत्र तु एतस्य द्वयोर्वा सङ्काव तन्नान्यस्याचित्या आक्षेप । आक्षेपोदाहरणन्तु काव्यप्रकाशार्थं द्रष्टव्यम् ॥ २८० ॥

[ प्रेयोऽलङ्काररसवदलङ्कारयोर्विशेषः ]

प्राक् प्रीतिर्दर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।

रूपवाहुल्ययोगेन तदिदं रसवद्वच्च ॥ २८१ ॥

प्रेयोऽलङ्कारात् विशेषतां दर्शयन् अस्य रसवदलङ्कारत्वं समर्थयते ‘प्राक्’ इति । ‘प्राक्’=पूर्वोद्बोधोद्दाहरणयोः । ‘या प्रीति’=प्रेमा विभावादिभिः परिपोषरहितैव रति ‘दर्शिता’=भगवद्विषयकत्वेन प्रेयोरुपपत्त्या स्फुटीकृता ‘सा इयम्’=सैव रति प्रीति कान्ता विषयकोऽनुराग इत्यर्थे ‘रूपवाहुल्ययोगेन’=रूपाणि विभावानुभावव्यभिचारिणा तेषां प्राक्तन्यं प्राचुर्यं विस्तार इति यावत् तस्य योगेन=व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभावसम्बन्धेन [ व्यङ्ग्यानां मयेन शब्दव्यापारेणेत्यर्थः ] ‘शृङ्गारताम्’=शृङ्गारभाव ‘गता’=प्राप्ता । ‘तत्’=तस्मात् ‘एव वच’=मृतेति ताव्यस्य वाक्यम् ‘रसवत्’=रसवदलङ्कारोपेतमित्यर्थः ।

अयमाशयः—दृष्टपदार्थविषयकोऽन्तःकरणस्य परिणामविशेषः तत्रान्तरे रतिपदं वाच्यं स एव मृगानुशया मन् रागः प्रीतिरिति चोच्यते । यदासां नायिकादिविषयस्य भवति तदा ‘रति’ इत्यभिधीयते । ‘रतिर्मनोऽनुकूलेऽथ मनस प्रवणायितम्’ इत्युक्ते । तत्रैव रतिर्देवादीवर्णाश्रया मनी ‘भाव’ पदेन भण्यते । प्रकृते तु—कान्ताविषयानुराग एव रतिः शृङ्गारस्य स्थायिभाव , सैव विभावानुभावव्यभिचारिणा गयामा

‘यत्र तु रतिः प्रकृता नामाऽनुपति विप्रलम्भोऽर्गा’ इत्युक्तं चक्षुरो इयं । प्रत्यक्ष—विप्रलम्भेन प्रसक्त-वर्णात्मकतया चतुर्विध इत्युक्ते । अभिलाषविषयस्य प्रसक्त-वर्णात्मक इति रतिरिति उच्यते । अत्र मृगानुशया कर्मात्मको विप्रलम्भः ।

उत्तेजस्वरहितं रसवति लोभान्तरं पुनर्नभ्ये ।

विप्रलम्भेन रसवत्त्वं भवेत् कर्मात्मकविप्रलम्भस्य ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ।

अथ रतिः कदा ‘रति’ इति उच्यते ।

शृङ्गारत्वं गता [ शृङ्गारो रम ] तस्मादिदं वचो 'रमवत्' ।

अत्र मदालसा नायिका विभाव, तदीयवदनस्मेरताया अनुभावा, हर्षविषादाया ध्यभिचारिण एते पुष्टिता नीतोऽभिव्यक्तो रत्याख्य स्थायिभाव सहृदयहृदयेषु रसभावमापद्यते इत्यधस्तादप्रेक्षितप्रायम् ।

**इदमत्रावश्यकमवधानीयम्—**

यत्र रम परस्याङ्गभाव भजते तत्रैव प्रायः संवेपामालङ्कारिकाणां मते रसवदलङ्कारत्वस्यपदेश । यथा—

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भव ।

येनैकचुलके दृष्टा दिव्यो तां मत्स्यकच्छर्पा ॥

अत्र—एकचुलकेन समुद्रे पीयमाने तदन्तर्गतयोरवताररूपयोर्मत्स्यकूर्मयोर्दंशनेन गम्योऽद्भुतरसो मुनिप्रभावातिशयपर्यवसानत्वेन मुनिविषयकरातिपोषकदिति तदङ्गत्वे रमवदलङ्कार । यथा वा—

अथ स रमनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्दन ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शा नीवीविस्रग्न कर ॥

अत्र शृङ्गारावरथया करणरमस्य परिपोष इति शृङ्गारस्य पराङ्गत्वेऽस्य रमवदलङ्कारत्वम् । 'धन्यालोककारमते तु—'मुनिर्जयति' इत्यत्र नैव रसवदलङ्कारत्वेन व्यपदेश । किन्तु—असौ 'तस्मात् स्थितमेतत्—अङ्गिभूतरसाद्यश्रयेण काव्ये प्रियमाणे नवनवार्थलाभो भवति, धन्यच्छाया च महती सम्पद्यते इति । अत एवच रसानुगुणार्थविशेषोपनिबन्धनमलङ्कारान्तरविरहेऽपि छायातिशययोगि लक्ष्ये दृश्यते । यथा—'दन्तुस्त्वा अद्भुतरममेवाप्रपद्येऽङ्गित्वेन मन्यमान मुनिर्जयति इति पथमुदाजुहार । 'अलङ्कारमर्षविवार'—तु—सुगूढ शारत्रमर्थयन् प्रवृत्ते 'भाविक'नामानमलङ्कार स्थिरीचकार । 'अप्ययदीक्षिता'—रमवन्तमेव मेनिरे । आस्तां तावदेतत्—मर्षवापि प्राचा मते रसाय अङ्गित्वे अलङ्कार्यत्वम् तस्य पराङ्गत्वे अलङ्कारत्वम्, मम्मटाचार्यादीनां स्वमते रसाय पराङ्गतास्थले गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्, दण्डिप्राचार्यमते [ काव्यगोभाकरत्वात्मव सामान्यमुपाधि लक्ष्याण्य ] रमवत्येव कव्ये ऐच्छिक रसवदलङ्कारत्वमिति स्थितो राजमार्ग । अत एव दण्डिवामनमम्मटानामलङ्कारलक्षणेऽपि महान् मतभेद ।

ननु—दण्डिमते रसस्यापरानङ्गतायामपि रमवत्वमिति कुतस्त्वयाऽवगम्यते इति चेत् शृणु—

'काव्यशोभावरान् वर्गीकृतद्वारान् प्रचक्षते नन्दि दण्डी' । 'कादशोभाया वार्त्तारो धर्मा गुणा । १ । तदतिशयेनकरवल्गुहारा' इति 'दामन' ।

उपकुम्भान् ते मन्त्र येऽङ्गारेण ज्ञानुचित ।

हारादिदण्डि शरतेऽनुप्राप्तोपमादय । इति 'मम्मटाचार्य' ।



मूलग्रन्थे तत्र तत्र [ शृङ्गाररसाद्युदाहरणे ] न कस्यापि रसस्येतराङ्गत्वं कथमप्यवगन्त्रान्न रसवतो वर्णनं प्रस्तुत्य तदुदाहरणाप्रदर्शनं ग्रन्थकारस्य ग्रन्थनन्यूनता स्फुटं प्रतीयमाना कथं वायत । शृङ्गारादीनां स्वरूपमेवात्रावतारितं दण्डिना, तदङ्गत्वे [ रसवदलङ्कारत्वे ] उदाहरणानि ग्रन्थगौरवं मत्वा ग्रन्थान्तरतो वा तेषामवसायं हृदि कृत्वा नेह प्रपञ्चितानि इति मम्मथ्येतापि, । मन्त्रये तु—[कदाचित्] रसवति काव्ये एव गौरव्या भावनया रसवदलङ्कारव्यवहारो दण्ड्याचार्याणामिति, 'इह त्वष्ट रसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम्' इति वक्ष्यमाणत्वेऽपि, तदत्र विपश्चिद्व्या युक्तयुक्ते स्वयमप्यामालोचयन्तु । मया तु गुरुभाषितान्तःकरणेन यथामति विवरीतम् ।

परमिदमन्यदपि विभाव्यम्—किं सर्वत्र सर्वथा सर्वदा प्रतीयमानस्य सर्वस्य [ व्यग्रयमात्रस्य एव अलङ्कार्यत्वम् [ स्वप्रधानत्वम् ? ] अथवा तादृश रसादेरेव ! । तत्र न तावदाद्यं पक्षं क्षोदक्षम्—समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशासपर्यायोक्तप्रभृतिस्थले मुख्यतयैव प्रतीयमानानां वस्त्वलङ्काराणामपि अलङ्कारतयैव स्वीकारात् । ननु तत्तत्स्थले वाच्यार्थस्यैव प्रधानत्व, प्रतीयमानानां वस्त्वलङ्काराणां नैव तत् तस्मादप्रधानभूतानामलङ्कारत्वमेवेति चेत् ? न, व्यग्रयमात्रस्य प्रधानताया अनुभवसिद्धत्वेनापलपितुमशक्यत्वात् । नन पर पक्ष—सामान्यतः काव्यात्मत्वेन स्वीकृतानां वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्यानां मध्ये वस्त्वलङ्काराण्यनङ्कारत्वम् रसादीनां नियमेनालङ्कार्यत्वमेवेति विनिगमनाविरहात् । तस्माद् व्यङ्ग्यतयाऽतिशयानां वस्त्वलङ्काराणां रसादीनाञ्च काव्यशोभाजनकत्वेनालङ्कारत्वमुक्तं गुणगुणमप्यमिदमिति प्राचां मरुगिरेव साधोयसीत्यपि केचित् । अधिकन्तु—'काव्यप्रकाशप्रभाषा' माचोदितमस्माभिरिति तत् एव कणोद्गत्य निरीक्षणीयम् ॥ २८१ ॥

[ अथ रौद्रो रस ]

निगृह्य केशेष्वारुण्यं कृष्णं येनाग्रतो मम ।

सोऽयं दुःशामन पापो लब्ध किं जीवति क्षणम् ॥ २८२ ॥

शृङ्गारमुदात्तं रौद्ररसमुदाहरति—'निगृह्य' इति । 'येन मम अग्रतः' = पुरतः मामन्त्ये रथः । 'रुण्यं' = रौप्यं 'केशेषु' = शिरोरुहेषु 'निगृह्य' = नितरां गृहीत्वा 'आगृह्य' = अग्रे गृह्य 'म' अग्रम् 'पाप' = दुष्ट, 'दुःशामन' = दुर्बोधनाशुभ 'मया' = भीमेन 'अग्रतः' = अग्रतः 'क्षणं जीवति' = प्राणमिति 'किम्' = नैव जीवति [ जीवियति ] इत्यर्थः ॥ २८२ ॥

[ उन्मत्तश्चेत् रात्रिरमम्बपरायणमनम् ]

इत्यादिपरां परां कोटिं क्रोधो रौद्रात्मनां गत ।

भीमस्य परयत्न शत्रुमिन्येतद्वसवद्वचः ॥ २८३ ॥

इति उन्मत्तः स्वयं रौद्र रसः लब्धमिति—'इति' इति । 'शत्रुम्' = शत्रुः

मन्त्रः 'मन्त्र' = अन्ते कथं 'भीमस्य' = मयि यत्नः 'कोटि' = [ कोप ] श्रोत्रमम्ब

स्थायिभाव 'पराम्' = प्रकृष्टाम् 'कोटिम्' = सामानम् 'आरुघ्य' = प्राप्य अर्थात् विभावा-  
दिभिः परितः पोष्य गत्वा 'रौद्रात्मतां गत' = रौद्ररसभाव प्राप्त, रौद्ररसस्वरूपेण परिणत  
इति निर्गमितोऽर्थः । उक्तञ्च 'प्रतिकूलेषु तक्षयस्यावबोधः क्रोध इष्यते' इति । अत्र क्रोध  
स्थायिभाव, दुःशासन सपत्न आलम्बनविभाव, तस्य कृष्णाकेशाद्याकर्षणमुद्दी-  
पनविभाव पाप इति निन्दावचनमनुभाव, प्रतीयमाना गर्वाद्या ध्यभिचारिण, एतैः  
पुष्टितां नीत क्रोध स्थायिभाव रौद्ररसभाव प्राप्त 'इति'—एतत् 'रसवत् वच' इत्येव-  
मुक्त वच काव्य रसवदलङ्कारवदित्यर्थः ।

'क्रोधस्थायिभावको द्विपदालम्बनक तदपकारागुह्योपितो विकृत्यनाद्यनुभावितो गर्वा-  
दिसंघारितो रौद्र' इति रौद्ररसस्वरूपम् । तथाच 'वाग्भट —

क्रोधात्मको भवेद्गौड क्रोधधारिपराम्भात् ।

भीष्मवृत्तिर्भवेदुग्र सामर्पस्तत्र नायक ॥

स्वामिघातस्वशशास्त्रोत्तेष्वनुत्थस्तथा ।

अत्रारातिजनाक्षेपोद्धेलन चोपवर्त्यते ॥ इति ॥ २८२ ॥

[ वाररगोदाहरणम् ]

अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ठा विविधैर्मखैः ।

अदत्त्वा चार्थमर्षिभ्यो भवेयं पार्थिव कथम् ॥ १८४ ॥

वीररगमुदाहरति—'अजित्वा' इति । 'सार्णवाम्' = अर्णवेन समुद्रेण महिताम्  
'उर्वीम्' = पृथ्वीम् 'अजित्वा' = न जित्वा जयेनाप्राप्येत्यर्थः, 'विविध' = नाना प्रकारं  
'मख' = वेदविहितं राजसूयाज्वमेधप्रभृतिभिर्ब्रह्म 'अनिष्ठा' = देवान् अगन्तव्यं, अधिभ्य'  
= याचकेभ्यः 'अर्थम्' = वसु 'अदत्त्वा' = अगम्यं 'कथम्' = वेन प्रकारेण [ विधिना ]  
'अहम् पार्थिव' = पृथिवीपति 'भवेयम्' = त्यागम् । तत्पृथिव्यादिदानात्मवदाशितोपायरहि-  
ताय पृथिवीपतित्वं मनोरथमात्रमेवेति तात्पर्यम् । अत्र युद्धवीरता धर्मवीरता दानवीरता  
क्षेत्रिणोऽनितम् ॥ २८४ ॥

[ लक्ष्ये वीररगस्वरूपमङ्गमनम् ]

इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।

रसवत्स्व गिरामसा समर्थयितुमीश्वर ॥ २८५ ॥

उत्तोदाहरणे स्वयमेव वीररगं घटयति—'इति' इति । इति = उत्तरपे काव्ये  
'प्रगप्तात्मा' = प्रगप्ता उत्कृष्टा आत्मा स्वरूप यस्य स तथाविध विभावादिभिः परिपोष्य  
प्राप्त इत्यर्थः । 'उत्साह' = उत्साहः 'वागारम्भेषु नरम्भ' = श्रेयाजुत्साह उच्यते' इत्युक्त-  
मन्त्रेण वीररसानना तित्ति = वीररसरेण परिणत प्राप्त 'अना गिराम्' = दक्षिण-  
गिराणां वार्धिकाणां 'रसवदम्' = रसवदलङ्कारनाम् 'नर्थयितुम्' = परिपोषयितुम्  
'श्वर' = ईश्वर इत्यर्थः ।



गङ्गफुल्लनाद्यनुभावित श्रमादिमद्यारितो हास्य । विस्मयस्थायिभावक विस्मयजनककर्म-  
कर्त्रालम्बनक विस्मयकर्माद्युद्दीपित चकितताद्यनुभावितो हर्षादिसद्यारितोऽद्भुत ।  
भयस्थायिभावको विकटाद्यालम्बनक तादृिकट कर्माद्युद्दीपित पलायनाद्यनुभावितो जडता-  
दिमद्यारितो भयानकः, इत्येवमाद्यममीषां स्वभावादि ग्रन्थान्तरेषु वंशधेनावतारितम्, इदं तु  
संक्षिप्तोक्तम् ॥ २८७ ॥

[ वीभत्सोदाहरणम् ]

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसम्पुटै ।

कौणपाः सह नृत्यन्ति कवन्धैरन्त्रभूषणाः ॥ २८८ ॥

तत्रादौ वीभत्सरसमुदाहरति—‘पायम्’ इति । ‘अन्त्रभूषणा’=अन्त्र पुरीतत् भूषण  
मण्डन येषां ते तथाविधा ‘कौणपा’=राक्षसा ‘पाणिसम्पुटै’=पुटाकारैः करैरित्यर्थः  
‘तव शरीणाम्’=शत्रूणाम् ‘शोणितम्’=रुधिरम् ‘पायम्पायम्’=पुनः पुनः पीत्वा  
‘कवन्धै’=उत्तमाद्गरहितं क्रियावाद्धि कलेवरं ‘सह’=साकम् ‘नृत्यन्ति’=नर्तनां विदधते ।

अत्र ‘दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा’ इत्युक्तलक्षणा जुगुप्सा स्थायिभावः,  
शोणितपिवा अन्त्रभूषणा राक्षसा आलम्बनविभावा, एतरेव नेत्रचेष्टाया हर्षाद्याथ  
आक्षिप्ता यथायथमनुभावा व्यभिचारिभावाश्च सन्ति, तैरेतै रभिव्यक्त उक्तलक्षणो जुगु-  
प्सारूप स्थायिभावः सचेतनां हृदि वीभत्सरूपेण परिणमते । एवमेतादृशरसवद्वाक्यत्वाद्रस-  
वदलङ्कारोऽयम् । परमय वीभत्सो कविनिष्ठराजविषयकरतिभावप्रत्यङ्गतया गुणाभूत इति  
प्रेयोऽलङ्कारोऽयम्, अथवा प्रेयोरसवतो गङ्गर स्यादित्यपि केचित् । ‘पाय पायम्’ इत्यत्र  
‘आभीक्ष्णेणमुल् च’ [ २ । ४ । २२ इति ‘पा’ धातो ‘णमुल्’ । ‘नित्यवीक्षयो’  
[ ८ । १ । ४ ] इति द्वित्वम् ॥ २८८ ॥

[ हास्योदाहरणम् ]

इदमम्लानमानाया लघं स्तनतटे तव ।

छापतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ! ॥ २८९ ॥

हास्यरसमुदाहरति—‘इदम्’ इति । [ सख्या नमीपे कृतमानामेकान्ते बान्तेन  
कृतवामवेलि वाचित् सखीप्रति तद्वयस्याया सोपहास वचन मिदम् । ] हे ! ‘सखि’=  
आलि । ‘अम्लानमानाया’=न म्लान सारिष्ठत मानो गर्व प्रणयकोपो यस्या  
तथाविधाया अर्थात् अस्माभिर्देहवार कृतेऽपि प्रणयकोपशमनार्थमाग्रहेऽपरित्यक्तमानाया  
‘तव स्तनतटे’=बुचतटे=‘लग्नम्’=संगृह्यम् ‘इदम्’=इदममानम् ‘नखम्’=नखा व नतु  
निखालानम् ‘नखपदम्’=वरजाधाननिगम् ‘उत्तरीयेण’ प्रावरणपटेन ‘छापनम्’=  
आक्षिप्तम् । अस्मिन् पुनः कृता मानवधा वचनाग्राहमेवेति भावः ।

अत्र बान्तमुक्ता तथाविधनानिर्ना नायिका आलम्बनविभावः, वरजद्रव दिक्कृतिपन-  
विभावः, तथा प्रावरणेऽपि विवन्ननुभाव एतन्ममाना ‘आक्षिप्तम्’ अक्षरित्वात् व्यभिचा-

रिण तं सर्वरभिष्यक्त 'वागादिवैकृत्येनोविकाशो ह्यस्य उच्यते' इत्युक्तलक्षणो ह्यस्य  
स्थायिभावः सद्वहृदयेषु ह्यस्यरसतां प्राप्नोति, तादृशरसोन्नेतञ्चेद काव्यं ररावत् ॥

उदाहरणान्तरं यथा 'विश्वनाथस्य'—

गुरोर्गिर पत्रं दिनान्यधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।

अमी नमात्राय च तर्कवादान् समागता कुक्कुटमिश्रपादा ॥ इति ॥ २८६ ॥

[अद्भुतरसोदाहरणम्]

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २८७ ॥

अद्भुतरसमुदाहरति—'अशुकानि' इति । 'एषाम् नन्दनशाखिनाम्' = सुरारामनर  
१) 'एषाम्' 'प्रवालानि' = नवपल्लवाः । 'अशुकानि' = वस्त्राणि सन्ति इति क्रियाशेषः । 'पुष्पम्' =  
कुमुम [जातावेकवचनम्] 'हारादिभूषणम्' = हारादि मण्डनम् 'शाखा' = विटपाथ 'मन्दि-  
राणां' = शृङ्गा 'चित्रम्' = इदं सर्वमत्याश्चर्यमित्यर्थः ।

अत्र नन्दनशाखिन आलम्बनविभावा, तेषां तादृशलोकोत्तरगुणा उद्दीपनविभावा,  
प्रतीयमाना सम्भवेद्याया विशेषा अनुभावाः, हर्षायाश्च 'यमिचारिणः' एतैरभिध्यक्तः  
परिपोषितः ३ विभग्यान्वयः स्थायिभावः सामाजिकहृदये अद्भुतरसरूपेण परिणमते ।

विस्मयस्य लक्षणान्तु—

विचित्रेषु पदार्थेषु लोभगीमातिवर्तिषु ।

विस्मयकारधेतवो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥ इति ज्ञेयम् ॥ २८८ ॥\*

[भयानकरसम्बोदाहरणम्]

इदं मघोन कुलिशं धारासन्निहितानलम् ।

स्मरगं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ २८९ ॥

भयानकरमुदाहरति—'इदम्' इति । 'मघोन' = इन्द्रस्य 'इदं कुलिशम्' = वज्रम्  
'मघोन' = 'वचनम्' = धाराम् यन्निहितो वर्तमानः । अनलो हृतमुक्त्वा यस्य तत्तथाविधं  
'वर्ध' इति ज्ञेयम् । 'यस्य' = कुलिशस्य 'स्मरगम्' = स्मृति [अपि] 'दैत्यस्त्रीगर्भपाताय' =

देयानाम् अमुराणां ब्रिय रमण्य तासां गर्भस्य भ्रूणस्य पाताय विनाशाय 'कल्पते' = समर्था भवति । यस्य स्मृतिरपि गर्भविनाशेन महती भीतिं जनयति तस्य दर्शने किमु वक्तव्यमिति भावः ।

अत्र मघोना आलम्बनविभावः, तस्य तथापिधं कुलिशमुद्दीपनविभावः, गर्भपातोऽनु-  
भावः, एतैर्गम्यमाना मनोव्यापारविशेषा [आवेगसम्मोहादयः] व्यभिचारिभावाः तैरभिव्यक्तः  
'राद्रशक्त्या तु जनितं चित्तं कथं भयम्' इतिलक्षणं भयं स्थायिभावः सचेतसां श्रुतौ  
भयानकाद्यरमपदवीम्प्राप्तश्चमत्कारमाधत्ते, तादृशरसवद्वाक्यमिदं रसवदलङ्कारोपेतं काव्यमिति  
बोध्यम् ॥ २६१ ॥†

[ पूर्वोक्तिविरोधपरिहारः ]

वाक्यस्याग्राम्यतायोनिर्माधुर्ये दर्शितो रसः ।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २६२ ॥

इति रसवच्चक्रम्

गुणप्रस्तावे 'मधुर रसवद्वचः' इति माधुर्यगुणवत्त्वेन रसवत्त्वं काव्यस्योक्तम्, इह पुनः  
रसेनैव 'रसवत्त्वस्य' अलङ्कारत्वमुच्यते इति कथं पूर्वापरं विरुद्धमाभिधानम् ? इत्याशङ्क्यां  
स्वोक्तिविरोधपरिहारार्थमिदमाह—'वाक्यस्य' इति । 'माधुर्यं = माधुर्यप्रस्तावे 'वाक्यस्य' =  
वाक्यगिराम् 'अग्राम्यतायोनिः' = ग्राम्यत्वदोषाभाव एव योनिः कारणं यस्य स तथापिधं  
'रसः' = रसवद्वचः 'दर्शितः' = निरूपितम् अर्थात् तत्र अग्राम्यताया रसवत्त्वमुपचारत  
उक्तम् । 'इह तु = अस्मिन्नलङ्कारप्रस्तावे तु 'गिराम्' = वाक्यवाचां रसवत्ता रसवदलङ्कार-  
रभावः 'अष्टरसायत्ता' = अष्टमु रसेषु शृङ्गारादिषु आयात्ता शृङ्गाराद्यष्टरसप्रयुक्तेरर्थः ।

इदमुक्तं भवति—रसव्यञ्जकप्राप्त्यदिदोषाभावसहकृतालङ्कारादिमत्त्वं माधुर्यगुणवत्त्वं  
रसवदलङ्कारस्तु रस एवेत्युभयोर्विशेषे नैव पूर्वापरविरोधाभिधानम् ।

। यथा वा—

नष्टं वर्णवर्मनुप्यगणनाभावादपारस्यं व्रण-

मन्तं वञ्चुक्विबञ्चुवस्यं विशतिं व्रानादयं वामनः ।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निगस्य सटशं नाम विरारितं वृत्तं

पुच्छा नीचतयं यान्ति गन्धर्वान्नेक्षणाङ्गिनः ॥

अत्र अवरमातुपस्थितो यान्ति आलम्बनविभावः, तस्य विवटदशनप्रक्षालादिस्त्री-  
पनविभावः, दर्पदगर्दना पलायनाद्यनुभावः, शङ्कादयो व्यभिचारिणः तैरेतैर-  
भिगम्यते 'भयं' स्थायी सहृदयहृदये भयानवरनिरूपक्या परिणमते । इत्येवमपि यत्र  
तत्र यथायोग्यमानीयम् ॥

इदन्तु बोध्यम्—यद्यपि 'अष्टो नाट्ये रसा स्मृता' इति प्रायोवाद तथैव शान्तोपि नवमो रस स्वीकर्तव्य एव । तस्य स्वल्पमुक्त 'काव्यानुशासने' तथाहि—  
'वैराग्यादिविभावो यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनाद्यनुभावो धृत्यादिस्थभिचारी शमः  
[ शमस्थायिभावक ] शान्तः' । उदाहरणं यथा—

गङ्गातीरे हिमवति शिलावद्धपद्मासनस्य

ब्रह्मयानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।

किं तैर्भाव्य मम सुखिर्वस्येषु ते निविशद्वा

कण्ठयन्ते जरठहरिणा शृङ्गकण्ठं विनेतुम् ॥

'अत्र शमः स्थायिभावः । वैराग्यं समाधिर्वा आलम्बनविभावः', गङ्गातीराद्युद्दीप्तं विभावः, यमाद्यनुभावः, धृत्यादयो स्थभिचारिणः, तैरेतैः तृष्णाक्षयरूपं शमं पुष्टिं नान्तं शान्तरसम्बन्धेण परिणमते इति दिक् ॥ २१२ ॥

[ ऊर्जस्विन उदाहरणम् ]

'अपकर्त्ताहमस्मीति हृदि ते मास्म भूत् भयम् ।

विमुग्धेषु न मे खड्गं प्रहर्तुं जातु वाञ्छति ॥ २१३ ॥

'ऊर्जस्विन उदाहरणम्' उदाहरणम्—'अपकर्त्ता' इति । [ सद्यःप्राप्ते पलायमानं शत्रुं श्रुतिं कर्त्तव्यं तदाभ्य गतमिदम् ] । 'अहम्' 'ते' = तत्र 'अपकर्त्ता' = अपकारकारा गण्यः । 'अस्मि' = भवति 'हृदि' = कारणात् 'ते' = तत्र 'भयम्' = भवति 'मा स्म भूत्' = मा भवतु । 'मे' = मम गा = आगम् 'विमुग्धेषु' = पृष्ट्वादिषु भवितुं शक्यं 'जातु' = कर्त्तव्यं 'प्रहर्तुम्' = प्रहारं कर्त्तुम् 'न वाञ्छति' = तेषु कामयते न प्रहारपरो वर्तते इति । 'अपकर्त्ता' शब्दोऽत्र शान्तपक्षाति भावः । उक्तं मानवे धर्मशास्त्रे [ मत्तमायाये ]

रिच्यते । उदाहरणान्तरं यथा—‘जुडा मन्त्रागमेते विजिहित हरय’ \* इत्यादि प्रका-  
शकृतां ज्ञेयम् । एतावता—रमयत्येष काव्ये गौणा शृतिमाश्रित्य रसवदलङ्कारत्वेन ध्वनहारो  
दण्डिनां ननु यत्र रस परस्याज्ञ स्यात् तत्रेति सूक्ष्मया दृशा पूर्वात्तरानुसन्धान-  
पुर नर पूर्वाक्रमिहाप्यहर्नायम् । इत्यम्—‘अर्नाचित्येन प्रवृत्तो रसो भावय रसाभासो भावा-  
भासध्वेन्युच्यते, स यत्रापरस्याज्ञ तदूर्जस्वित् इत्याहुनिफानां मतानुरोधेन ऊर्जस्विन उदाहर-  
णान्तरन्त्वप्यन्त । यथा—

त्वत्प्रत्ययिषमुन्धरेशतत्पणो मन्त्रासत सत्वर

यान्तोर्वार । विलुगिष्ठु सरभस याता. फिराता वने ।

तिष्ठन्ति स्तिमिता प्रष्टपुनकास्ते विस्मृतोपक्रमा-

स्तासामुत्तरल स्तनरतितरां सोलरपार्श्वरापि ॥

अत्र प्रभुविषयसंभवावस्य शृङ्गाररसाभागोऽङ्गम् । शृङ्गारस्य अननुरक्तराजवनिता-  
विषयत्वादर्नाचित्येन प्रवृत्तिरिति तस्याभासत्वम् । यथा वा—

त्वयि लोचनगोचरद्वये नफल जन्म नृसिंह । भूपते । ।

अजनिष्ट ममेति सादर युधि विज्ञापयति द्विषां गण ॥

अत्र कवे प्रभुविषयस्य रतिभावस्य तद्विषयद्विषयद्वयस्यो भावामोङ्गम् । यत्तु-  
वाच्यम् एवावयवस्थले तादृशोद्भवाभावेन नोर्जस्विध्वनहारो युक्त इत्याचष्टे तत्र, अत्राप्यङ्गिनि  
श्रद्धाद्वयप्रदर्शनपरम्भवशात् कविप्रवृत्ते । प्रत्युत इतरानेदंऽपि रमे रमवदलङ्कारत्वेन  
ध्वनहारे परेषा माहम् एवाभाति । आह च—‘काव्यालङ्कारसार’ ध्यायत्याया ‘श्रीम-  
त्प्रतापहरिन्दुराज’—‘तत्र हि रागद्वेषमोहवारणाका अर्नाचित्येन रमभावा उपनिश्रयन्ते  
अत एव तत्र रवत्पनार्पार्वन्पनत्वेन ऊर्जसो बलस्य विद्यमानत्वान् ऊर्जस्विपदेश’  
इति । उदाहार च—

तवावामोऽप्य वशं यथा हिमगिरे एताम् ।

मग्रात्तु प्रवृत्ते हटेनोपाय नृपथम् ॥

[ “नोऽप्रे यथा ]—जुगुप्सागमेभुम्भा

युष्मदेतेषु रज्जां दधति परममा नायका निपतन्त ।

गौमित्रे । त्रिषु पात्र त्वमसि नहि दृशा नन्वह नैषनाद

विशिष्टभङ्गलालानियमितबलवि राममन्वेष्टयामि ॥

अत्र राम प्रालम्ब्यनम् । तन्मग्रादवन्धनमुदापनम् लुटेष्टेष्टा पत्रादन्तरालिनि  
रामे प्रतिरुपार्थ अतुनादो, गम्या गर्दभ व्यभिचारि, उत्साह स्थायिनाद नृदभिर्ह नृददे  
द्वारो रज्जुमि यत्ते । अत्र ‘गर्दभस्य व्यभिचारिभावस्य उत्साहस्य स्थानिभिरुच्चिर्निर्वा-  
नो गमिद विन्तु रमवदलङ्कारत्वे निनि दण्डिद्विषयिनि ॥ - ६२ ॥



अत्र मकुसुमलोकातिशायिनो भगवतोऽकृतविवाहकुमारीविषयतया हठसप्रहं शास्त्रं  
मविद्विषद् प्रद्वारागकारणक उपनिबद्ध । तेन ऊर्जस्विता ।

अपिच—रसाभासादीनां पराङ्गतायामेव ऊर्जस्विव्यवहारो युक्त । तथा चाह—  
'उद्भूतभट्ट'

अर्नोचित्यप्रयुक्तानां कामक्रोधादिकारणात् ।

भावानाञ्च रसानाञ्च वन्य ऊर्जस्वि कथ्यते ॥ इति ।

तस्मात्—'नश्यास्तु रसाभासो भावाभासो वा रसान्तरादेरङ्गत्वमात्रं सन् ऊर्ज-  
'स्व'द्वारा भवतीत्याचक्षते तच्च स्वरिमित्यादि वदतां 'प्रभा' कारादीनां प्रमाद एव  
अनेन चान्त्योद्भूतभट्टस्यापि नवीनं सह सवादमत्त्वात् ॥ २६३ ॥

[ ऊर्जस्विस्वरूपयोजना ]

एवमुक्त्वा परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।

पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्येवमादिकम् ॥ २६४ ॥

उक्तोऽनङ्गो ऊर्जस्विलङ्कार स्तय स्पष्टयति—'एवम्' इति । 'दर्पशालिना' = साह  
द्वारेण 'नेन अपि' = वीरेण 'पुसा' = पुंस्त्वेण राज्ञेत्यर्थः । 'एवम्' = उक्तस्य वचनम् 'उत्का' =  
प्रमाणम् 'पर' = शत्रु 'युद्धे' = मत्प्रामे 'निरुद्ध' = युद्धकरणाय प्रतिद्विष्टित 'तत्' =  
तस्मात् 'ते' 'इत्येवमादिकम्' = उक्तप्रकारप्रशङ्गा रसान्तरेऽपि तथाविधो गर्व 'ऊर्जस्वि  
स्व' = ऊर्जस्विलङ्काररूपेण परिगणतो बोद्धव्यः । अत्र यत् कथनीयं तदभरतादुक्तम्  
। २६४ ॥

[ अत्र पर्यायोक्तस्य लक्षणम् ]

अर्थमिष्टमनाग्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये ।

'यन् प्रकाशान्तगाव्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ २६५ ॥

—

वाच्यवाचकभावभिन्नेन व्यञ्जनव्यापारेणार्थाद् वाच्यस्यैव यदभिधान तत्पर्यायोक्त-  
मिति लक्षणमार । उक्तं 'उद्भूतभूते'—

पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।

वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनापगमात्मना ॥ इति ।

तथाच—'पिबति'तस्य प्रकारातिरिक्तेन चास्तरेण रूपेण व्यङ्ग्यस्याभिधान पर्यायोक्तं  
मित्युक्तं भवति । पर्यायेण भङ्गवन्तरेणोक्तमभिहितं व्यङ्ग्यं यत्रेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि  
व्यङ्ग्यस्याभिधानं न युज्यते विरोधात्, तथापि प्रकारभेदेनाविरोध एव तदुक्तम्—'यदेवो-  
च्यते तदेव व्यङ्ग्यं यथा तु व्यङ्ग्यं न तयोच्यते इति । ५ ॥ २६५ ॥

[ पर्यायोक्तस्योदाहरण ]

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।

तमह वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥ २६६ ॥

पर्यायोक्तस्योदाहरति—'दशति' इति । 'असौ' = नपुंसकवर्ती 'परभृत' = पिक  
'सहकारस्य' = चूतस्य [ लताकुजस्य यद्दि प्रदेशे वर्तमानस्येति शेष ] 'मञ्जरीम्' =  
पक्षुरी 'दशति' = द्रोण्यां उण्डयतीत्यर्थः । 'तम्' = पिकम् 'अहम् वारयिष्यामि' = उड्डाय-  
यिष्यामि । 'युवाभ्याम्' [ द्वे ] 'स्वैरम्' = स्वच्छन्दम् 'आस्यताम्' = उपविश्यताम् ।

अत्र मयि स्थितायां नायकनायिकयो रतिमद्वौ निविशौ भवितुं नार्हति इत्यालोच्य  
गमातोऽपसरणमेवोचितम् इति च विभाव्य 'अस्मात्स्थानादहं यास्यामि' इति वाचक-  
शब्दाभ्यामिष्टमर्थं साक्षादनाग्याय पितृवारणव्याजेन न एवागो भङ्गवन्तरेण प्रत्यायित  
[ 'यत्कीकृत' ] इति तदेव पर्यायोक्तम् ॥ २६६ ॥

[ लक्ष्ये लक्षणयोजनम् ]

सङ्गमस्य सखीं गृणा संकेते तद्वतोत्सवम् ।

निर्वर्त्तयितुमिच्छन्त्या वयाप्यपशुनं ततः ॥ २६७ ॥

इति पर्यायोक्तम्

— —

पर्यायोक्तलक्षणसङ्गमनं विनाशयति—'सङ्गमस्य' इति । 'सङ्गमे' = रतिविलासाय  
गते सङ्गस्थाने 'सखीम्' = वयस्याम् 'गृणा' = तरणेन 'तह' सङ्गमस्य' = मेलयित्वा 'तद्वतो-  
त्सवम्' = तयोर्थिनोभागविलास 'निर्वर्त्तयितुम्' = नाधयितुम् 'इच्छन्त्या' = अभिलषन्त्या 'वया

\* यथा—सदिव त्वक्लान्तान्दं ज्ञायमानम् 'स्य विदित्' इत्याकारक निषेधस्यान्द-  
सम्बन्धनवगाहि निषिद्धपक्व हानम् तदेवोत्तरक ले 'गौरयम्' इत्याकारक जात्यादि-  
सम्बन्धनवगाहि सदिवत्पक्व भवति, परतुभयैवगवरे प्रकारे च विभेद एव, एवमेव वाच्य-  
स्यापि न्यायपरदरपेण लक्षणं नास्ति एवमेव 'भङ्गवन्तरेणाभिधानं' मुच्यते  
इति संकेतसंग्रहः ।

अपि=क्याचित् चतुरथा 'ततः'=तस्मात् स्यानात् 'अपसृतम्'=अपगतमित्यन्वितार्थः ।  
 एवञ्च अहं गच्छामि' इति साक्षादनभिधाय परभृतोद्भायनन्याजेन स्वगमनोत्तरमाभ्यां  
 निर्विशङ्का रतिं क्रियताम् इति व्यक्तीकरणं स्पष्टं पर्यायोक्तम् । अस्मद्भाषनमा तु  
 इदमुदाहरणं जयदेवोक्तद्वितीयपर्यायिलक्षणाक्रान्तम् । तथाहि—

‘पर्यायोक्त’ तदप्याहुर्द्वयाजेनेष्टसाधनम् ।

यामि चूतन्तां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह ॥

अत्र नायिकां नायिकेन सङ्गम्य चूतलतादर्शनन्याजेन निर्गच्छन्त्या सत्या तस्वा-  
 नन्याजनन्दनपेष्टसाधनं पर्यायोक्तम् । ‘गम्यस्येन भक्त्यन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम्’ इत्य-  
 न्नगम्यस्वकारं ‘स्यकं’ प्रभृतिमतेन उदाहरणान्तराणि सन्ति यद्वापि अपराण्यपि तेषु  
 निर्दिष्टानि—

स्पृष्टास्मा नन्दने शय्या केशसम्भोगलालिता ।

सङ्गं पार्श्वगतस्य मञ्जरा यस्य मेनिक ॥

अत्र ‘हृदयभोगेन इन्द्रो गित इति व्यङ्ग्यं कार्यमुरोऽनं वशिष्ठमिति गम्यप्रकारा-  
 न्नगम्यस्यकारः । तथा वा—

तं न पश्यति यस्याङ्घ्रिं स यस्याङ्घ्रिं न पश्यति ।

तस्यान्वयपारङ्गिण्या विद्या विभागुरेस्तव ॥

अत्र ‘तं न पश्यति यस्याङ्घ्रिं स यस्याङ्घ्रिं न पश्यति’ इत्याध्याहारणान्वाभ्यां गम्यौ रूपान्तराभ्यामभिहितौ ।

तथा च—

अत्र बीजावापकारणेन तैः कुनक्षयः कृत इति कार्यरूपोऽर्थोभङ्गयन्तरेणोक्तः ।  
एषमादि दशितरीत्या अन्यत्रापि ऊहनीयम् ॥ २६७ ॥ \*

[ अथ समाहितलक्षणम् ]

किञ्चिद्वारभमाणस्य कार्यं दैववशात् पुनः ।

तत्साधनसमापत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥ २६८ ॥

— —

समाहिता हि पद्यान्ति यस्य एव निरञ्जनम् ।

धर्ममेघवितानाय तस्मै योगात्मने नमः ॥

— —

क्रमप्राप्त समाहित लक्षयति—‘किञ्चित्’ इति । ‘किञ्चिद् कार्यम्’=कर्तव्यम् ‘आर-  
भमाणस्य’=अनुष्ठानसुपक्रमाणस्य ‘दैववशात्’=अकारणत एव ‘पुनः’ या तत्साधनस-  
मापत्तिः=तस्य साधन तत्साधन तत्समाधान तस्य या समापत्तिः सयोग साधनसौकर्य-  
मिति यावत् ‘तत् समाहितम्’=नामालङ्कारम् ‘आहुः’=कथयन्ति प्रारम्भितकार्यसमाधान-  
रूपत्वात्समाहितमित्यन्वयेय गङ्गा ॥ २६८ ॥

[ समाहितस्योदाहरणम् ]

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यत ।

उपकाराय दिष्टयैतदुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ २६९ ॥

— —

इति समाहितम्

— —

समाहितस्योदाहरति—‘मानम्’ इति । ‘अस्याः’=मानिन्या ‘मानम्’=गर्वं प्रणय-  
वोप ‘निराकर्तुम्’=दूरीकर्तुम् ‘पादयोः’=चरणयोः ‘पतिष्यत’=पतनं करिष्यत. ‘मे’=  
मम ‘उपकाराय’=हिताय ‘दिष्टया’=दैववशात् ‘घनगर्जितम्’=मेघगर्जना ‘उदीर्णम्’=  
उद्धृतम् ।

अत्र मानिन्या मानभङ्गार्थं पादपतनरूपे वाये प्रवृत्तस्य दैववशादुद्धृतेन घनगर्जितेन  
अत्रेणेन तत्समाधानं ज्ञानमिति समाहितालङ्कारः । ‘अयदेव’ मते अर्थयव ‘समाधि’ इति  
नाम । ‘वाग्भट’ इति समाधिरेव ‘समाहित’ नामाह—

वारणान्तरगम्यतिन्वादारम्भ एव हि ।

यत्र वार्णस्य जायेन तज्जायेन समाहितम् ॥ इति ।

\* तत्साधनसमापत्तिप्रत्ययेषु गृह्ये विचारः कृतः । पर्यायोक्तस्य अतिशक्तिप्रसङ्गादन्वय-  
सारानु—‘एतन्मन्त्राणां नान्यथम् इति मन्त्रिष्यते’ ‘अथ देवोऽन्वयः’ ‘एतन्मन्त्र-  
मन्त्राव नान्यतो’ ‘वर्णान्तरगम्यते’ ‘देव’ इत्येवमन्वयः ।

उदाहरणं तस्यैव यथा—

मनस्विनी यत्नभवेन गन्तुमुत्कण्ठिता यावद्भूषितायाम् ।

तावन्नमोभोवरोरनादप्रवोधित सीधशिखी युक्कृण ॥

अत्र कान्तद्वे गमनकार्यारम्भ पुनस्तत्प्रेरक शिखिशब्द कारणान्तरसम्पात्तिरिति समाहितम् ।

[ प्रायः अन्तर्द्वारिकाणां तत्तल्लक्षणेषु सूक्ष्म सूक्ष्ममन्तरं समाभाति यदि तत्र समा-  
लोचनमिहा इष्टं पश्येत तदा ग्रन्थभूयस्त्व स्यादिति मत्वा तद्रूपेण मया लेखिनी कानि  
दति नैवार्तिता ] 'यानु भावस्य प्रशाम्यदवस्था भावशान्तिः , तस्या पराङ्मुखे समाहितम्'  
इति मे वदन्ति तन्मते समाहितोदाहरणान्तु—

पदाम् स्मिन् प्रपद्यत इति स्थये मया लम्बितं

किं मां नालपनीलय गलु शठ । क्रोधस्तयाप्याधितः ।

इत्यन्येन्येन चक्षुष्येन तु तस्मिन् प्रवस्थान्तरे

गत्यागं हानिं मया श्रुतेदरो मुक्तस्तु वाप्यस्तथा ॥

अत्र अत्र क्रोधशान्तिर्गमिति समाहितम् । एतेनैवाभिप्रायेण 'भरोद्धटः'

'प्रमथ' इत्यादिना प्रशमनम् ।

इत्यमर ] तस्य, 'वा' = अथवा 'विभूते' = ऐश्वर्यस्य [ विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम् ] इत्यमर ] यत्  
 'अनुत्तमम्' = नास्त्युत्तम यस्मात् तन् लोकोत्तर 'महत्त्वम्' = महिमा आधिक्यमिति यावत्  
 'निरूप्यते' इति शेष । 'मनीषिण' = अन्वहारशास्त्रविद परिडिता तम् अन्वहारम्  
 उदात्त नाम प्राहुः = उदात्ताख्य वदन्तीत्यर्थ । वर्यस्य [ राजादे ] महाशयत्ववर्णन,  
 लोकोत्तरगम्पतिशालित्ववर्णनमेति द्विविधमुदात्तमित्यर्थ । उत्कषेण आदीयते गृह्यते-  
 स्मेति उदात्तम् । कर्मणि 'निष्ठा [ ३।२।१०० ] इति सूत्रेण 'क्त' प्रत्यय 'अच-  
 उपनर्गात्' [ ७।४।४७ ] इति सूत्रेण तादेश ।

'लोकोत्तर'मिति कथनेन कविप्रतिभोत्थापितमैश्वर्यलक्षणम्, असम्भाव्यमानविभूति-  
 मतो वस्तुनो वर्णनवेति फलति । तेन स्वभावोक्तयलङ्कारे भाविकालङ्कारे च यथावस्थित-  
 वस्तुवर्णनात् उदात्तेन नह तयोर्द्वयोभेद इति बोध्यम् ॥ ३०० ॥

[ उदात्तम्योदाहरणम् ]

गुरो शस्त्रनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो राघवशिरच्छेदकार्यभारे ऽप्यविक्लव ॥ ३०१ ॥

तत्रायम् 'आशयमहत्त्ववर्णनाख्यम्' उदात्तमुदाहरति—'गुरो' इति । 'म' सर्वलोक-  
 [ शास्त्र ] प्रसिद्ध 'राघव' = श्रीरामचन्द्र 'गुरो' = पितु 'शामनम्' = राज्य परित्यज्य  
 चतुर्दशवर्षपर्यन्त वनवासकरणरूपमात्रम् 'अत्येतुम्' = उत्सर्धयितुम् 'न' = नव [ कदापि ]  
 'शशाक' = शक्षोनाभृदित्यर्थ । स न 'य' = 'राघवशिरच्छेदकार्यभारे' = राघवस्य  
 दशवर्षस्य शिरसा दशानामयुत्तमाह्वाना छेद कर्तनमेव कार्यम् अनुष्ठेय कृत्य तस्य  
 भारे प्रपद्ये 'अपि' = अविह्वल 'व' = वंशव्यरहित ।

अत्रानिमात्रगमाथ्ये राघवपञ्चमे कार्येऽपि सर्वत्र चोभराहितस्य रामस्य यशश्च-यु-  
 निवर्षपितृशामनपरिपालन तद्धर्मपरतन्त्रतया ऽस्य लोकातीर्ता महाशयतामवगमयतीति  
 'आशयमहत्त्ववर्णन' नामोदात्तम् ॥ ३०१ ॥

रत्नमितिषु संक्रान्तैः प्रतिविम्बशतैर्वृत ।

ज्ञातो लङ्घेश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वत ॥ ३०२ ॥

'विभूतिमत्त्ववर्णनम्' उदात्तमुदाहरति—'रत्नमितिषु' इति । 'आञ्जनेयेन' = अञ्जना  
 पुत्रेण हनुमता 'रत्नमितिषु' = रत्नानिमित्तबुधेऽपि 'संक्रान्तैः' = प्रतिफलित 'प्रतिविम्बशतैः'  
 अगत्यातप्रतिषर्षक 'वृत' = परिणतोन्मास लङ्घेश्वर = लङ्घाया अविपनी राघव  
 'कृच्छ्रात्' = प्रतिवनेन तत्त्वत = यथावत्त्वेन 'ज्ञातो' = निश्चित अयमेव राघव इति ।  
 कृच्छ्रेण राघवस्य तत्त्वतोऽपि प्रतिविम्बशतशतवद वरणम् ।

अत्र लङ्घेश्वरस्य प्राणव्यभिचाना प्रतिविम्बशतपरिस्फुरणवर्णनेन महत् विभूति-  
 प्रतीतिरिति अहृतमत्त्ववर्णन मुदात्तमिदं हिनयन ।

अश्वदेवस्य उदात्तमत्त्ववर्णनम् । अहि—

‘उदात्तमृद्धेश्वरितं श्लाघ्य चान्योपलक्षणम्’ ।

सार्धं यस्याभवद् युद्धं तद्धर्जटिकिरीटिनो ॥ इति ॥

अत्रोत्तरार्धभाग उदाहरणम् । धूर्जटिकिरीटिनो श्लाघ्ययुद्धात्मकचरितवर्णनेन उदात्तानङ्कार । ऋद्धयुदाहरणन्तु मूल एवोक्तं ज्ञेयम् ॥३०२॥

[ द्विविधस्याप्युदात्तस्य सोपमहार लक्षणसङ्गमनप्रकारः ]

पूर्वत्राशयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।

सुव्यञ्जितमिति प्रोक्तमुदात्तद्वयमप्यद ॥ ३०३ ॥

इति उदात्तम् ।

द्वितीयमुदात्तसुपमहरति—‘पूर्वत्र’ इति । ‘पूर्वत्र’=‘गुरो’ रित्युदाहरणे ‘आशय माहात्म्यम्’=अभिप्रायस्य मानमत्यापारस्य गौरवम् । ‘अत्र’=द्वितीयस्मिन् ‘रत्नभित्तिपु मङ्गलं रित्युदाहरणे ‘अभ्युदयम्’=समृद्धे [सम्पत्ते] ‘गौरवम्’=उत्कर्षः ‘सुव्यञ्जितम्’=स्पष्टवर्णनं स्यात् नोतम् ‘इति’=अस्माद्धेतो ‘अद द्वयम् अपि उदात्तम्’=अयं द्विविधोऽनुयोजनद्वार ‘प्रोक्तम्’=वर्णित इत्यर्थः ।

निरर्थं न यस्या हेतोर्नान्यस्यापि द्वैतियम् इति हेतोरुदात्तस्य द्वौ भेदौ युक्तिराहाये-  
येति चेत् ।

‘यत्नं’=‘यत्नं’ प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन वर्ण्यमानं महतां चरितमप्युदात्तं वदन्ति, गदाहुः  
‘यत्नं’=‘यत्नं’ प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन महतां चरितं भवेत् इति । कश्चित् महतां चरितं प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन  
यत्नं नमुनान् नयमनमन्मनमेवाह, तत्प्राचीनोद्भूतादिग्रन्थादर्शनमूलकमेव । तथा च—

उदाहरणान्तर यथा वा—

चिन्तामणिधरणभूषणमङ्गनाना शृङ्गारपुष्पतरवस्तव गुराणाम् ।

शृन्दावने व्रजयन् ननु कामधेनुमृगानि चेति मुखसिन्धुरहो विभ्रति ॥

अत्र शृन्दावनविभूतिवर्णनमुदात्तता ।

यत्र प्रधानमप्यङ्गतां गन्धुति तदुदाहरणमन्यत् यथा—

मेय मधुरा नगरी गुरगुग्मिर्याचितो भगवान् ।

यत्रावतार्य गतश सुरद्विषो हेलया न्यवधीन् ॥

अत्र वारो नगर्यङ्गम् ॥ २०२ ॥

[ अपन्हुतेलक्षणम् ]

१ अपन्हुतिरपुन्हुत्य सिञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

न पञ्चेषु स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥ ३०४ ॥

अपन्हुतिर्न य-याम्ति सर्वानुभवयाजिण ।

तमनन्तमहाशक्तिं दृष्ट्वा बन्दे जगत्प्रियम् ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तमपन्हुति लक्ष्यलक्षणाभ्यां निरूपयति—‘अपन्हुति’ इति । ‘किञ्चित्’=यत् विमर्षि दर्शनीयस्य गुणक्रियादिष्वपि धर्मम् ‘अपन्हुत्य’=अवगोच्य अमन्यतया प्रतिपाद्य-  
व्यर्थे ‘अन्यार्थदर्शनम्’=अन्यस्य अथस्य अप्रानुत्तरमान्तरस्य दर्शनं सत्यव्यावस्थापनम्  
सत्यत्वेन निश्चिन्तारणमिति यावत् [ या ] ‘अपन्हुति’=अपन्हुतिनामालङ्कार इत्यर्थः ।  
उत्तराश्रयोदाहरति—‘न’ इति । ‘स्मर’=वान् ‘तस्य’=नायकस्य [ हते ] ‘पत्रेषु’=  
पत्र एवमेव दाया यस्य स तस्याभूतो ‘न’=नामि [ विन्तु ] ‘पत्रिणाम’=दायाना  
‘सहस्रम्’=सहस्रसंख्येत्यम् ‘अस्ति’ इति शेषः ।

अत्र स्मरस्य पञ्चपुत्रस्य धर्मं निदिश्य तस्मिन् सहस्रपत्राणामप्यस्य अन्यदार्पण-  
[ स्मरस्य ] सत्यवस्थापनं नव प्रकृते अपन्हुति इति ।

इन्नु प्यात यम्—अपन्हुता प्रकृतधर्मनिषेधपूर्वकं धर्मन्तारोप । स्वकामान्द-  
तु नव प्रकृतधर्मनिषेध । तन्नापन्हुतापके धर्मणोमेव प्रकृत निषेध धर्मन्तारोप  
इति स्वकामान्दुतेमते दोषः उत्पद्यमानमिति गोहो न कस्यपि निषेधो न भवति  
ततोऽप्यस्य सदः । आप नोत्प्रेक्षायाः सम्भावनात्पा प्रकृति भवति, अत्र तु अहर्निश-  
रूपा अहरेषु तु घोरत्वं निषेध एव नन्तरोप नन्त—‘प्रकृतस्य अहर्निशं निषेधकमिति  
गोहोति सित दादम् एव प्रकृतं निषेधकं अन्यार्थदर्पणम् ।

[ प्र० ] अत्र वि लक्षणं विच्छेदकम् । यत्र न तदुदाहरणं वि-  
च्छेदकं विच्छेदकम् । [ उ० ] उदात्तं २० २० २० ।

नान्यत्पुत्रादर धीरिष्याह्वयेन २०२ ।



[ विषयापन्हुतेरुदाहरणम् ]

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।

सेयमाग्निमयी सृष्टिर्मयि शीता परान्प्रति ॥ ३०५ ॥

अपन्हुतेभेदान्तराणि द्विदृश्यिपुरार्दा 'विषयापन्हुति' माह—'चन्दनम्'=मलय-  
ज्जरम् 'चन्द्रिका'=ज्योत्स्ना [ तथा ] 'मन्द'='मन्दगमन' 'दक्षिण'='दक्षिणादिग्राही'  
गन्धवाह' च'=पवनश्च [ इति ] 'त्रयम्' 'सृष्टि'='विधातृकृत' सर्ग 'मयि'=विरहिणो  
विराट्त्रिणि वा 'आग्निमयी'='अनलरूपा तद्वद्वाहकत्वात् 'प्रतीयते' इति शेष । 'परान्' प्रति=  
मद्रेप्रान् प्राति 'शीता'='तापनिवर्तकत्वेन सुखकरीतिभावः ॥ ३०५ ॥

[ विषयापन्हुतिस्वरूपयोजना ]

शैशिर्यमभ्युपेत्यैव परेष्वात्मनि कामिना ।

श्रौण्यप्रकाशनात्तस्य सेयं विषयनिन्हुति ॥ ३०६ ॥

उक्तोदाहरणे विषयापन्हुतिस्वरूपं स्वयं योजयति—'शैशिर्यम्' इति । आ-  
'र'मना=मग्नवेगवता पुमा 'परेषु'=स्वभिन्नेषु 'शैशिर्यम्'='शिशिरस्य भावः' शैशि-  
र्यंम शान्त्यम् अभ्युपेत्य='आरोप्य' 'तस्यैव'='शीतलत्वधर्मस्यैव' 'आत्मनि'='स्वस्मिन्'  
[ स्मृताये ] 'प्रागप्यप्रकाशनात्' आग्निमयत्वधर्मोपशोभ चन्दनार्दानां दाहकत्वकार्त्त-  
नात् 'म' इव विषयनिन्हुति 'प्रागप्यप्रकारा' रोय विषयापन्हुतिरित्यर्थः ।

अत्र प्रस्ताभ्य चन्दनचन्द्रिकादेनिषेयो धर्मः शैत्यम्, आरोप्यो धर्मस्तापवत्तम-  
नेति तेषां सम्बन्धवशात्तत्र विषयप्रतिपादनात् इयं विषयापन्हुतिरित्युच्यते । इदं

अयि । विधु परिपृच्छ गुरो कुत स्फुटमशिक्ष्यत दाहषदान्यता ।

ग्लापितशम्भुगलान्तरान्वया किमुदधो जड वा बहवानलात् ॥

इत्याकलितवान् ।

‘शब्दमात्र व्युत्पत्तिमिद्ध’मित्येक मत तत्र व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थो घटेत नवा घटेत इति तु नाग्रह । एवञ्च चन्द्रचन्द्रम प्रभृति सङ्गाशब्दाना ‘चन्दति किरणराहादयति इति चन्द्र, चन्द्र मन मस्यति परिणामते इति चन्द्रमा इत्येवमादि व्युत्पत्तिमात्रमेव नतूक्तेऽर्थे एतेषां पदानां शक्तिरपि यथा गृहाद्यर्थवाचकानां मण्डपादिशब्दानां मण्डपानकर्त्रादिरूपे योगात् न शक्ति, किन्तु रडा अमी शब्दा एवमेव चन्द्राद्या अपि शब्दा इष्टादिरूपेऽथ रटा नत्वमीषां कश्चन रोगशक्तिलभ्योऽथास्ति इति कविगुप्फनाया सार ।

इत्थं चन्द्रस्य अमृतस्यन्दिकिरणराहाटकञ्च निषिध्यारोप्य च दर्शयति—‘अन्य एवा-  
यम्’ इति । ‘अर्थात्मा’=तादृशपदप्रतिपाद्ययोगार्थः आत्मा स्वरूप यस्य स तादृश  
‘चन्द्रमा अन्य एव’=प्रसिद्धचन्द्राद् भिन्न एव । ‘अयम्’=प्रसिद्ध [तु] ‘विपनिष्यन्दि-  
दोधिनि’=विपस्य गरलस्य निष्यन्दिन्य प्रघ्नाविगयो दाधितय किरणा यस्य स तत्रा-  
विधोऽस्ति । [कस्यचिद्विरहिण उक्तिरियम्] ।

अत्र चन्द्रे अमृतनिष्यन्दिकिरणत्वधर्मनिषेधपूर्वको विपनिष्यन्दिकिरणत्वधर्मरोपः  
कुत । एवञ्च ‘स्व रूप्यते निरूप्यतेऽनेनेति स्वरूपम् नैमागिकगुणक्रियादिरूपो धर्म तन्नि-  
षेधपूर्वकत्वादियमन्वर्थगता स्वरूपापह्नुतिरिति ॥ २०० ॥

[ स्वरूपापह्नुतिस्वरूपयोजना ]

इति चन्द्रत्वमेवेन्दो निवर्त्यार्थान्तरात्मना ।

उक्ता स्मरान्तेनेत्येषा स्वरूपापह्नुतिर्मता ॥ ३०० ॥

उक्तोक्तहरणे स्वयं स्वरूपापह्नुतिस्वरूपं योजयति—‘इति’ इति । ‘इति’=उक्तया  
‘स्मरान्ते’=केनापि मदनानुरेण कामिना पुत्रा ‘इन्दो’=चन्द्रमसि चन्द्रवम्=  
असाधारणो धर्म ‘निवर्त्य एव’=निषिध्य [ या ] ‘अर्थान्तरात्मना’=वस्तुन्तरस्वरूपं  
विपनिष्यन्दिदाधित्वरूपम् ‘उक्ता’=वापिता आरोपिता [ सा ] ‘एषा स्वरूपापह्नुति’=अन-  
दाया अलक्षति ‘मता’=‘मा’ ‘वाविमि रिति शेष । स्वरूपस्य=इदं निश्चयः धर्मस्य  
अपवर्णविषयमपह्नुतिरित्यर्थानुगतगम्या नाम ॥ २०० ॥

[ अपह्नुतेत्यन्तरा ]

उपमापह्नुति पूर्वमुपमास्वेव दर्शिता ।

इत्यपह्नुतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०१ ॥

—\*—

॥ इत्यपह्नुतिचक्रम् ॥

— —

अपह्नुतिमुपमहरति—‘उपमपह्नुति’ रिति । ‘उपमपह्नुति’=उपमाया सादृश्यं  
अपह्नुति अपम्यानिषेधपूर्वकनदनिशयस्थापनम्वत्स्या अपह्नुति ‘पूर्वम् उपमासु एव  
दर्शिता = पूर्वोपमानाङ्कारभेदनिरूपणप्रस्तावे एवोक्ता प्रतिषेधोपमायां कथिता ।

न जातु शक्तिरिन्द्रोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

रुन्निद्रानो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ इति श्लोकेनोक्तेत्यर्थः ।

‘अति’=अनया दिशा ‘अपह्नुतिभेदानाम्’=अपह्नुतिविशेषाणाम् ‘लक्ष्येषु’=उदा-  
हरणेषु [ उदाहरणान्तरेषु ] ‘विस्तर’=अनेकता ‘लक्ष्य’=अनुमन्नातव्य । अन्त्यगुल्फा  
भूतिमता मया न बहु विस्तर कृत इति भावः ।

उदाहरणान्तरं यथा [ काव्यान्तङ्कारमारलघुवृत्तौ ]

एतद्वि न तप सन्धिमिदं हालाहलं विपम् ।

विशेषतः शाशिकलाकोमलानां भवाद्दृशाम् ॥

अत्र प्रातरगिकस्य तपस्य स्वरूपमपह्नुत्य हालाहलविशेषतः व्यवस्थापितम् ।  
अपह्नुति स्वरूपमपह्नुत्य—‘उपमेयमस्य कृत्वा उपमानस्य सत्यतया स्थापनमेव’ इति ।  
ततः—

‘मम’संज्ञकमुपमानास्मानामत्यायतेक्षणमिदं वत नास्यमास्यम् ।

सर्वपुष्पमणिपुष्पगणेषुगुणैः संपादितं स्वयमसौ विभिन्नं चन्द्र ॥

[ ‘उपमेय’ स्थिताया श्रीराधाया वदनस्य मणीकृतं वरुणमिदम् ] उद्यता नाहं  
‘मम’संज्ञकमुपमानास्मानामत्यायतेक्षणमिदं वत नास्यमास्यम् ।  
‘मम’संज्ञकमुपमानास्मानामत्यायतेक्षणमिदं वत नास्यमास्यम् ।  
‘मम’संज्ञकमुपमानास्मानामत्यायतेक्षणमिदं वत नास्यमास्यम् ।

विपम्, दानियाद्भुक्ते प्रागाहनेच्छया विधु ॥

ग्रीष्मवर्णनमेतत् । अत्र नेय द्वाभिभिखा अपि तु जिह्वेति छनपदप्रयोगात् प्रतीयत इतीयमपि कृत्यापन्हुति । अत्र तु आचायेण—विषयापन्हुति, स्वस्थापन्हुति, उपमापन्हुति, इति अपन्हुते प्रकारत्रय निरूप्य 'इत्यपन्हुतिभेदाना लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तर' इति आचार्यान्तरोक्तापन्हुतिभेदमट्प्रहीकरणायोक्तम् तेन शुद्धापन्हुति > द्वेत्व-पन्हुति, † पर्यस्तापन्हुति, ‡ भ्रान्तापन्हुति, § हेकाप हुति इत्याद्या अपि भेदा दगिडना मम्मना एवाभान्ति किन्तु शुद्धापन्हुतिरेव च स्वस्थापन्हुति । यथा—'नाय गुधांशु किं तहि व्योमगद्गामरोरुहम्' इति । अत्राहु 'अप्यगदीक्षिता'—वर्णनीये वस्तुनि तत्पदशधर्मारोपफलकतदीयधर्मनिन्द्व कविमतिविकागोत्प्रेक्षितधर्मान्तरस्यापि निन्द्व शुद्धापन्हुति । यथा चन्द्रे वियन्नदीपुरादरीकन्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्य चन्द्रत्व-स्थापन्हुत्वं । एवमेव 'अमृतम्यन्दिकिरण' इति मूलकृदुक्तस्वस्थापन्हुत्युदाहरणोऽपि 'इति चन्द्रत्वमेवेन्द्रा' इत्यादिना चन्द्रत्वस्वरूप निषि य तत्र धर्मान्तरस्यवारोपं प्रद-शित । परन्तु—आरोपस्य सादृश्यमूलकव प्रकृते वस्तुनि धर्मनिन्द्व चानादृत्य यत्किञ्चिद् धर्मनिन्द्वपूर्वकयत्किञ्चिद्विधर्मारोपमात्रमपन्हुत्वं सर्वत्र दृष्टिना लक्षणप्रसादन-प्रयागो नापन्हुतु शक्यत इति मुधियो विदाद्बुर्वन्तु, तल्लक्षणयोजनप्रकारश्चास्माभि प्रदर्शित एवेति दिक् ॥ २०१ ॥

[ श्लेषवर्णनम् ]

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थ मेकरूपान्वितं वचः ।

तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

'नेन्दुगन्तीप्रो न निर्यर्थं गिन्प्रो र्गवाऽयमुत्थित' इति । अत्र चन्द्रे एव ताद-रत्नत्वयुक्तिभ्या चन्द्रत्वस्यैवापन्हुत्वं वद्वानन्त्वारोपार्थ ।

। 'नाय मयाशु विन्तीहि गुणानु प्रेयसीमुत्तम' इति । 'अत्र वचिन् वस्तुनि तदीयधर्मनिन्द्व [एत्यत्र] वर्णनाये वस्तुनि तस्य धर्मस्यारोपार्थ सा पर्यस्तापन्हुति' यथा—[ उक्तोदाहरण ] चन्द्रे चन्द्रत्वनिन्द्वो वर्णनाये मुगे तदारोपार्थ ।

‡ 'ताप वरोति गोत्वात्प च्वर कि न मयि । रमर' इति । अत्र ताप वरोत्ति नि रमरत्वान्ते वर्धित तस्य च्वरसाधारण्यात् अजुबुद्ध्या तस्या च्वर विमिति पृष्टे 'न गोति । रमर' इति तत्त्वोक्त्या शान्तिद्वारण कृतम् ।

'प्रजपन् मन्त्रे लग कान्त कि नहि नृपु' इति वक्ष्यचित् कञ्चित् प्रति रत्नोपा प्रत्नेन गुतायामुक्ता तापयान्तरदर्शनेन त-यनिन्द्व हेकापन्हुति [ हेको निरूप्य तापतापन्हुति ] यथा—नयिकया नमस्तत प्रति 'प्रचन्द्व मन्त्रे लग' इति रत्नत्ववर्णनान्ति विगणगो तदावगत 'नन्त दिम्' इति शास्त्रवचनस्य प्रति 'नृपु' इति । तद । एतन्मोदभावादि उदाहरणानि अत्रान्वयान्तरात् इत्यपि प्रत्नेषु प्र-शङ्क्यता । एतन्मोदभावादि उदाहरणानि अत्रान्वयान्तरात् इत्यपि प्रत्नेषु प्र-

शब्दगतनर्थगतञ्च रूपमेकेनैव यत्नेन लक्षयति—‘श्लिष्टम्’ इति । ‘अनेकार्थम्’ = अभिप्रायस्या शब्दवृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकपदोपेतम् तथा ‘एकवचनितम्’ = एतेन नामनेन [ अभिधेन ] रूपेण आकारेण अस्मिन् युक्तम् अर्थात् अर्थभेदे भिन्नत्वेऽपि युगपदुच्चारणविषयता प्राप्तेन एकेनैव स्वरूपेण युक्तम् ‘वच’ = वाक्य ‘श्लिष्टम्’ = अस्मिन्नास्ति लक्षणवाक्यार्थ । ‘तत्’ = वच ‘अभिन्नपदम्’ = अभिन्नानि पदानि यत् अर्थान् भवन्तावन्तेदकस्य धर्मस्य एकत्वे अनेकत्वे वा अभिन्नप्रकृतिप्रत्ययसमासपठित्वेन अभिन्नपदवत् तथा ‘भिन्नपदप्रायम्’ = भिन्नानां प्रकृतिप्रत्ययसमासादिघटितत्वेन विभक्त्यन्तगता पदानां प्रायो ब्राहुल्यं यत्र तत् तथाविधम् ‘इति’ = इत्येवमुक्तरूपेण ‘तिसा’ = त्रिप्रकारम् ‘अस्मिन्’ इति शेषः ।

सयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थ प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

नामार्थमाचिन्तितो देश कालो व्याक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिर्हेतवः ॥ इति ॥

तत्र—‘सयोगो [ नाम ] पदानानर्थशब्दशक्यान्तरवृत्तितया अप्रसिद्धत्वे सति तन्त्रक्यवृत्तितया प्रसिद्धं सम्बन्धं अर्थात् समभिव्याहृतपदार्थानां प्रायेण सयोगसम्बन्धः । यथा—‘शखचक्रो हरिः’ इत्यत्र शखचक्रसयोगेन ‘हरिः’ शब्दो विष्णु-मेवाभिधत्ते [ नतु इन्द्रादिस्पृष्टमर्थम् ] विप्रयोगो विशेषः, अर्थात् प्रायेण सयोगा-पदानां समभिव्याहृतपदार्थानां कदाचिद्वियोगः । यथा ‘शखचक्रो हरिः’ इत्यत्र तद्वियो-गेन तमेव । साहचर्यम् एकास्मिन् काये परस्परगोचरित्वम् । यथा ‘भीमार्जुनौ’ इत्यत्र भीमसाहचर्यान् अर्जुनं पार्थं नतु कार्त्तवीर्यं । एवमेव ‘रामलक्ष्मणा’ वित्यादावपि लक्ष्मणसाहचर्याण ‘राम’ पदान् दाशरथ्येन्द्रो नतु बलभद्रस्यापि । विरोधिता प्रसिद्धं वरम् । यथा—‘कर्णार्जुनौ’ इत्यत्र ‘कर्ण’पदेन राधेयस्यैव बोधो नतु ध्रुवरोन्द्रियस्य अजुनेन सह तस्य प्रतिद्वरात् । अर्थ प्रयोजनम् [ तात्पर्यम् ] । यथा—‘स्थाणु भज भवच्छिन्दे’ इत्यत्र भवच्छेदनप्रयोजनात् ‘स्थाणु’ पदेन शिवस्यैव बोधो नतु शाखादिही-नस्य तर्वादेः । अथवा ‘स्थाणु वन्दे’ इत्यत्र ‘वन्दे’ पदप्रयोगतात्पर्यान् स्थाणुं शिव एव प्रवक्ष्यति प्रस्तावः । यथा—‘सर्वं जानाति देवः’ इत्यत्र राजप्रस्तावे ‘देव’ पदस्य शुष्मदथ शक्तिनिर्णीता नतु अमरेषु । तिस्रो सम्भाव्यमानो धर्मविशेषः । यथा—‘कुपितो मकरध्वजः’ इत्यत्र प्राणिधर्मवोपलिङ्गात् मकरध्वजं वाम एव नतु समुद्रोपि । अन्यशब्दसन्निधिः अन्यस्य सन्निधिरथकमिदं शब्दस्य समानविभक्त्यन्तपदस्य सन्निधिरन्यवधानम् । यथा—‘नेव पुरारिः’ इत्यत्र पुरारिः शिवः समानविभक्त्यन्तदेवपदस्यार्थान् नतु तस्य ‘गङ्गपुरनाशकर्त्ता’ । अथवा—‘वरेण राजते नागः’ इत्यत्र वरपदस्य नागपदमा-दाय ‘नाग’ पदस्य च वरपदमादाय वरनागपदयोः शुण्डायां गजे च [ यथाक्रम ] शक्तिः नतु मनुष्यपाशयादां सर्पादां वा । सामर्थ्यम् पदार्थशक्तिः । यथा—‘मधुना मत्तं पिब’ इत्यत्र मधुर्वसन्तं पिबामात्रे वसन्तकालस्यैव सामर्थ्यात् तेनात्र न मधुदेवोपि ।

हरिर्व्याह—[ वाक्यपदीये ]

वाक्यान्तं प्रवरणात्पादाचित्यांशकालतः ।

पदार्थाः प्रविशन्त्यन्ते न रूपादेव केवलात् ॥

तस्माद्विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थ प्रवरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ इति ॥

हरिर्व्याह—[ वाक्यपदीये ] । वपे निहे हरेदेवो नतु लेखन्ते एतात् । वाक्यपदीये ’ इति [ मेषु ] ।

[ लिङ्गवचनभेदस्यादृक्त्ववर्णनम् ]

स्त्रीव गच्छति पराङ्मयं वक्ष्येषा स्त्री पुमानिति ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवाजिता ॥ ५२ ॥

लिङ्गवचनभेदस्यादोपत्व दर्शयति—‘स्त्रीव’ इति । ‘अयम्’=सम्मुखवर्ती ‘पराङ्’=  
स्त्रीव ‘स्त्री इव=योषेव ‘गच्छति’=याति ‘एषा स्त्री पुमानिव वर्त्ति’ । अत्रोभयत्र यथा-  
क्रम गमनवचनक्रियारूपस्य साधारणधर्मस्यान्वयात् उपमानेपमेययोर्लिङ्गभेदः सत्रपि न  
दोषः त्रोटृणामनुद्वेगकरत्वात् । ‘अयं जन मे [मम] प्राणा इव प्रियः’ । ‘प्राणा’ इति  
पदञ्चात्र समूहत्वावच्छेदेन वाचकत्वात् नियतगुह्यवचनान्तं, तेन तत्सदृशपर्यान्तरमप्रमिद्ध-  
मिति कृत्वा ‘प्राणा यथा प्रिया स्थाऽयं प्रिय इति वचनविपरिणामेनान्वये दोषाभावः ।  
‘धन’ पदमपि नियतनपुसकलिङ्गमिति लिङ्गविपरिणामेनान्वयो विवेक्यः अर्थात् ‘वन यथाऽ  
जितम् तथा विद्याऽजिता’ इत्यन्वये दोषाभावः । अनया रीत्या धीमतामत्रोद्वेगो न भवतीति  
उपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनादिभेदेऽपि दोषाभावोऽवसेयः ।

अन्यत्रापि यत्रोभयत्रान्वययोग्या क्रिया वर्त्तते तत्र दोषाभावो यथा—

तद्वेपोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरतामृतः ।

दधते स्म परा शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ इति ।

अत्र ‘धादध’ धातुभ्यामेकवचने बहुवचने च निष्पन्न ‘दधते’ इति पदम् तस्या-  
स्य वचनश्लिष्टस्य क्रियापदस्य उभयत्रोपमानोपमेयवाक्येऽन्वययोग्यत्वादोषाभावः । पुनपुन-  
कयोरुपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदस्तु प्रायेण दृष्ट इति न दोषः । उक्तञ्च वामनेन—‘दृष्ट पुन-  
पुसकयोः प्रायेण [ काव्या० सू० अध्या० २ । सू० १३ ] अतः ‘चन्द्र इव मुखम्’  
‘त्रैलोक्यमिव विष्णुना’ इत्यादौ न दोषः । कौकिक्यामुपमायां समासाभिहितायामप्युप-  
मायाम् उपमाप्रपञ्चे चेष्टो लिङ्गभेदः । उदाहृतमिदं वामनेनैव—कौकिक्या यथा—‘छायेव  
स तस्या’ ‘पुरुष इव स्त्री’ इति । समासाभिहितायां यथा—‘भुजलता नीळोत्पलसदृशी’  
इति । तत्र लोकात् प्रमिद्धा उपमा कौकिकी । समासेनाभिहिता लुप्ता । उपमाप्रपञ्चः प्रति  
वस्तुप्रभृतिः । उपमाप्रपञ्चे यथा—

† शुद्धान्तर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य दूरीकृता खलु गुरोरुद्यानलता  
वनलताभिः । इति ‘शुद्धान्तर्लभ’ मित्यत्र प्रतिवस्तूपमा । एवमेव ‘नेदं नभोरण्डलम-  
म्बुराशि’ इत्याद्यप्यनुत्यादावपि उपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदे दोषाभावः । एवमन्यदपि महा-  
कविप्रयोगजातं द्रष्टव्यम् । ५२ ॥

‡ ‘शुद्धान्’ धारण पोषणयोः । इति जुहोत्यादिपठितस्य ‘धा’ धातोर्लटि प्रथमपु-  
रस्य बहुवचने रूपम् । तथा ‘दध’ धारणे इति भौवादिकर्त्यवचनान्तम् । † अत्राश्र-  
मवासिननरन्तयोर्लिङ्गभेदः वचनभेदश्च न दोषकरः ।

अत्रेदं विलोडितम्—नानार्थेषु यत्रानेकत्र वक्तृतात्पर्यग्राहक प्रकरणादिकं नावतरति युगपद्वाऽवतरति तत्र श्लेष एव । यत्र प्रकरणाद्यवतारेण एकस्मिन्नेवार्थेऽभिधाया नियन्त्रणम् तत्र द्वितीयार्थस्य भानमभिधामूलकेन व्यञ्जनेन, परन्तु यत्र विशेष्यं नैव श्लेषप्रकरणादेध नावतारो विशेषणानि नानार्थानि तत्र समासोक्तिरेव ।

अपि चविविधस्यार्थस्यानेकं च क्वचिद् वास्तव । क्वचिच्च एकरूपत्वेऽपि सम्बन्धिभेदसमुत्थम् । आद्ये 'शब्दश्लेष' द्वितीये तु अर्थश्लेष इति नवीनानां मतम् । तत्रार्थ श्लेषो यथा—

स्तोकेनोपप्रतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो मुगदशी वृत्तिस्तुलाकौटे सलरय च ॥

अत्र एकापि उपप्रति, अधोगतिश्च तुलाकौटिखल [ रूप ] सम्बन्धिभेदाद् भिन्न-पैरेव प्रतीयते । दृष्टिदृष्टते तु सम्बन्धिभेदेन तयोरनेकत्वात् तद्वाचकपदयोरपि अनेकत्वमिति लक्षणसङ्गतिः । शब्दश्लेषो यथा—

अथ सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यवृद्धमिष्टाणां मिष्टाणाम् नृपात्मज ॥ इति ।

अत्र [ हृदि ] 'वक्ष्यति' धारयिष्यति [ ज्ञेषु ] बुधेषु कथयिष्यति च । सामर्थ्यं गन्तति, करोतीति च 'सामर्थ्यवृद्ध' सामर्थ्यवृद्धेता सामर्थ्यकारकश्चेति यथात्रममर्थः । 'वक्ष्यति' इति बहिर्वच्योर्लटि तुल्य रूपम् । वृद्धिति वृन्ततिवरेत्यो द्विपि तुल्य रूपम् । तदत्र प्रकृत्योरेव भिन्नवरूपं ननु प्रत्ययान्यापि । तदयं वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिविभक्ति-पचनानां भेदादप्यत्रा भवति । अयन्तु 'प्रकृतिश्लेषो' दर्शितः ।

[ अभिपदश्लेषस्योदाहरणम् ]

'असावुदयमारुहः कान्तिमाप्रक्षमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ३११ ॥

तत्र आद्यमभिपदश्लेष [ अभिपदश्लेष ] मुदाहरति—अर्था इति । 'असाव' पुरतो स्थितः 'उदयम्' उपप्रतिमा [ ऐश्वर्यम् ] उदयाचलस्य 'आरुहः' अर्धमा 'कान्तिमान्' = वसतीयाकार भेतरश्मियुतश्च 'रक्षमण्डलः' = रक्षाम् अनुरक्तं मण्डलं प्रगतिर्मा यमेति राजपक्षे, 'आलोकितदिग्बन्ध' इति चन्द्रपक्षे । 'राजा' = नृप

प्रथमार्थः —स्तोत्रम् = अर्पणम् । उपप्रतिमा = अवगमनम् अदृष्टावधः । अधोगतिम् = अधोगमनम् अर्पणस्य । अधोगतिम् = अधः पवनम् पादपवनस्येव परे । तुलाया धटव बोधः प्रथमम् । तुल = तुल्यः । मुगदशी = तुल्यः । इति = वर्तनम् अचरणस्येति दातव्यम् । अत्र 'अपेक्षेवशास्त्राणि' शास्त्रादिनां अभिपदश्लेषादनुपादादेरनु तदपि न अपेक्षितं इत्युक्तं प्रथमं ।

(प्र०) 'अभिपदश्लेषस्योदाहरणं' लिखितं नास्ति । (उ०) अत्र पृ० १० २९



चन्द्रश्च 'मृदुभि' = अनुद्वेजकं प्रजाम्प्रति पीडाया अजनकै शीतलैश्च 'करे' = रत्ने  
 देवैश्च रात्वे, द्विधितौभिश्च 'लोकस्य' = प्रजाया 'हृदयम्' = मन 'हरति' = एवम्  
 तु वाच्यत्वेन अपरत्र आन्हादकत्वेन हृदयहरणं ज्ञेयम् ।

अत्र प्रकरणादिषु मन्त्रे न किमपि नियामक पश्याम, अतः नृपचन्द्रो द्वावप्यर्थौ  
 मुच्यते । उदयादीनि पदान्यपि अभिन्नपकृतिप्रत्ययै साधितत्वात् अभिन्नानीत्यवमभिप्राद  
 न्येव 'अमरस्ये' उच्यते ॥ ३११ ॥

[ भिन्नपदस्योदाहरणम् ]

दोषाकरेण सम्बध्नन् नक्षत्रपथवर्तिना ।

राजा प्रदोषो मामित्थमप्रियं किन्न बाधते ॥ ३१२ ॥

[ श्लेषस्य अलङ्कारान्तराणामङ्गभावः ]

उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचरा ।

प्रागेव दर्शिता श्लेषा दृश्यन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

श्लेषस्य स्वप्रधानतयोदाहरणं निरूप्य सम्प्रति अलङ्कारान्तराणामङ्गभावेन तं निरूपयितुमाह—‘उपमा०’ इति । उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादि गोचरो विषयो येषां ते तत्राविधा ‘श्लेषा’ प्रागेव=तत्र तत्र ‘दर्शिता’=अलङ्कारान्तरनिर्वाहकत्वेन अङ्गभावेन उक्ता इत्यर्थः । ‘केचन अपरे’=दर्शितोपमाद्यनद्वारभिन्नालङ्काराङ्गभूता अन्ये श्लेषा, ‘दृश्यन्ते’=निरूप्यन्ते ।

तत्रोपमा साधारणधर्मप्रयोगवती ज्ञेया । यत्र तु साधारणधर्माभिन्नं तत्र ‘अम्भोर-हमिवाताम्रम्’ इत्यादिधर्मापमाश्लेषोऽभिमार्दो ‘अर्थश्लेषः’ । ‘बालेवोद्यानमालेय मालकान-शोभिना’ इत्यादिगमानोपमायान्तु ‘शब्दश्लेषः’ । ‘रूपक’ मपि साधारणधर्मप्रयोगोपेतं श्लेषरूपकादिकम् । ‘आक्षेपस्तु —

अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दो तव मृत्युस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥

इत्यादौ ‘श्लिष्टाक्षेपः’ । ‘व्यतिरेको’ऽपि साधारणधर्मप्रयोगवान् । आदिपदेन अर्थान्तरन्यायगमानोक्त्याद्यनद्वाराणां ग्रहणम् । एवमाद्युक्तम् ॥ ३१३ ॥

[ वक्ष्यमाणश्लेषभेदोद्देशः ]

अस्त्यभिन्नक्रिय कश्चिद्विरुद्धक्रियोऽपरः ।

विरुद्धकर्मा चास्त्यन्य श्लेषोऽनियमवानपि ॥ ३१४ ॥

नियमाक्षेपरूपोक्तिरविरोधी विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भावयति ॥ ३१५ ॥

निरूपयिष्यमाणश्लेषभेदानाचष्टे—‘अस्ति’ इति । ‘वधित्’ श्लेष अभिन्नक्रियः । वधित् विरुद्धक्रियः । अपर विरुद्धवर्मा अस्ति । अन्य श्लेष अनियमवान् अपि अस्ति । वधित् नियमाक्षेपरूपोक्तिः, अविरोधी, विरोधा अपि च अस्ति । तेषाम् भेदानाम् ‘रूपम्’=लक्षणम् स्वरूपम् ‘निदर्शनेषु’=उदाहरणेषु ‘एव आविर्भावयति’ अनेऽत्र पृथक् लक्षणोक्तिप्रयत्नो व्यर्थ एवेति भावः ॥ ३१४ ३१५ ॥

[ ‘अभिन्नक्रियस्य श्लेषस्योदाहरणम्’ ]

यत्रा स्वभावमधुरा शंसन्त्यो रागमुत्तरणम् ।

एषो दृत्यध्वं वर्पन्ति वान्ताभिः प्रेषिता प्रियान् ॥ ३१६ ॥

तत्राह—‘अभिगमिन्’=उदाहरति—‘वन्ता’ इति । ‘वन्ता’=‘नन्ता’=‘कुटि-लगापण्णरात्र’ स्वभावमधुरा=स्वभावेन प्रकृत्या मधुरा एषा स्वरुपान्, निदर्शदि-  
३१६ । यत्रा स्वभावमधुरा=स्वभावम् ‘रागम्’=स्वरुपम्, प्रेषिता=प्रकृत्या

[ व्यञ्जन्य ] प्रकाशयन्त्यथ, एवम्भूता 'कान्ताभि' = नायिकाभिः प्रेषिता. = मनालिका  
 आनेतु प्रयुक्ता 'दश' = चक्षुषि 'दूत्य' = सर्वाप्रभृतयथ 'प्रियान्' = बल्लभान् 'कर्णन्ति' =  
 श्रावयन्ति ।

अत्र वक्रादीनि विशेषणानि स्थितानि तद्विशेष्यभूतानां दशां दूतानां च 'कर्णन्ति'  
 इति कर्पणान्दिद्या एकैव सम्बन्ध इति 'अभिन्नक्रिय' लेष । किञ्चात्र वक्ष्यमाणलक्षण  
 स्तुत्यदेविताङ्गागेपीनि तान्निर्वाहकत्वात्तस्याङ्गभूतोय लेष । परेतु—एकैव कर्णणकि  
 यन् वक्रदशदीपनाद दीपकस्यायमङ्गभूत इत्याहुः ॥ ३१६ ॥

[ अविक्रमक्रियस्य लेषस्योदाहरणम् ]

मधुरा रागवर्धिन्य' कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ण्यन्ते मदकला शिल्प्यन्ते चासितेक्षणा ॥ ३१७ ॥

अत्र तिरोभवनजृम्भणक्रिये परस्पर विरुद्धे इति विरुद्धक्रियाश्लेषोऽयमभङ्गः पूर्व-  
वत् तुल्ययोगितापरिपोषकः ॥ ३१८ ॥

[ नियामकश्लेषस्योदाहरणम् ]

निर्विशिष्टत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।

शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वञ्च वर्तते ॥ ३१९ ॥

‘मनियम्’ श्लेषमुदाहरति—‘निर्विशिष्टत्वम्’ इति । ‘अस्य नरेन्द्रस्य’=प्रकृतस्य राज्ञः  
निर्विशिष्टत्वम्=निर्गतं त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति निर्विशिष्टः [ ‘निरादय’ कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या’  
[ वा० २।२।१८ ] इति समाम । ‘सत्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्य’ [ वा० ५।४।७३ ]  
इति समामान्तो ङच् । ‘निर्विशिष्टो निर्घणो खड्गे’ इति ईम । ] तस्य भाव निर्विशि-  
ष्टत्वम् त्रिंशदङ्गुल्यधिकपरिमाणवत्त्व निर्दयत्वञ्च, ‘अर्सा’=खड्गे एव नतु हृदये इति-  
भाव । ‘वक्रता’=वक्रस्य भाव [ ‘वक्र पुरभेदे वक्र कुटिले कूर्भामयो’ इति ईम ]  
वक्रता कौटिल्य कूर्त्त्वञ्च ‘धनुषि एव’=नतु लोकव्यवहारे । ‘मार्गणत्वम्=मार्गणस्य  
भाव मार्गणत्व वाणत्व याचकत्वञ्च ‘शरेषु एव’=वाणेष्वेव नतु स्वात्मनीति भाव  
‘वर्तते’ इति क्रियापद सर्वत्र योज्यम् [ ‘मार्गण याचनेऽन्वेये मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि’  
इति ईम ] ।

अत्र सर्वत्र एवकारेण निर्विशिष्टत्वादपिदाना द्वितीयायां व्यवच्छेदेषु निषिद्धताक्षेपेण  
प्रतीयन्ते इति पदानामेवकार्यत्वात् श्लेषः । स तु एवकारेण नियमप्रकाशनात् मनियम्,  
परमय परिसङ्ख्यान्नाग्न्याद्भूतो नतु स्वप्रधानम् । परिसङ्ख्यान्नाग्निरनक्षरमुक्तः  
‘आचार्य मम्मटेन’—

विधित् पृष्टमपृष्ट वा कथित यत्प्रवृत्तते ।

तात्पर्यव्यपेक्षाय परिसङ्ख्या तु सा रमृता ॥ इति ।

सा चेय वाच्या प्रतीयमाना चेति द्विधा भवति । यत्रान्यव्यवच्छेद गजोपाल  
सा चान्या । यत्र तु एवकाराद्यभावेऽपि अन्यव्यवच्छेदपनियम अर्थनामार्थादेव प्रतीयन्ते  
सा प्रतीयमाना । तत्राद्या यथा—

वि. भूषण सुष्टमत्र यरो न रत्न

वि. कार्यकार्यचरित मुक्त न दोष ।

वि. क्षुरप्रतिहत धिपणा न नेत्र

अनाति वरत्वदपर सदमदिवेकम् ॥

अत्र पञ्च प्रोक्ते भूषणत्वादिवसागमनो हानमेव ‘न रत्न’ मित्यादि निषेधः शब्दम् ।

द्वितीया यथा—

वि. मोक्षे य एवा र्थव्यवच्छेद एतत्तत्

दिनेकान्ते धे. वरणागल ईष्टमन्त्र ।



[ अविरोधिऋषेयस्योदाहरणम् ]

महीभृद् भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदय ।

दक्ष प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च स ॥ ३२१ ॥

‘अविरोधिऋषेयम्’ उदाहरति—‘महीभृत्’ इति । ‘स महीभृत्’=राजा ‘भूरि-  
कटक’=प्रचुरस्कन्धावार ‘तेजस्वी’=प्रतापवान् तथा ‘नियतोदय’=सततध्वजवान् ‘दक्ष’=  
निपुण ‘प्रजापति’=प्रजापालक ‘स्वामी’=प्रभु ‘शक्तिधर’=प्रभावोत्साहमन्त्रशक्ति-  
मान् आसीत् इत्येकस्मिन् पक्षेऽर्थः । द्वितीये पक्षे तु—महीभृत्=पर्वत भूरिकटक  
विशालनितम्ब तेजस्वी=किरणवान् नियतोदय=प्रतिदिवस जायमानोद्गम दक्ष=  
तदाख्यो राजा मुनिविशेषश्च प्रजापति=सृष्टिकर्त्ता स्वामी=विशाख शक्तिधर=शक्तिना-  
मकास्त्रविशेषधारी आसीदित्यर्थः ।

अत्र महीभृत्तेजस्विदक्षस्वामिशब्दा राजपक्षे विशेषणानि, पक्षान्तरे च विशेष्य-  
भूता गन्तीति कृत्वाऽन्वयो होय । एतेषां श्लिष्टानां महीभृदपिदपदार्थानां परस्परसम्बन्धे  
विरोधाभावात् ‘अविरोधी ऋषो’ ऽयमलङ्कारः । ‘स्वामी प्रभुविशाखयो’ इति मेदिनी  
॥ ३२१ ॥

[ विरोधिऋषेयस्योदाहरणम् ]

अच्युतो ऽप्यवृषच्छेदी राजाप्यविदितक्षय ।

देवोप्यविबुधो जज्ञे शङ्करोप्यभुजङ्गवान् ॥ ३२२ ॥

इति ऋषेयचक्रम्

—\*—

विरोधिऋषेयमुदाहरति—‘अच्युत’ इति । ‘अच्युत’=सन्मार्गादपरिश्रुत विष्णुध ।  
‘अवृषच्छेदी’=वृष धर्मं वृषाण्य कसानुचरश्च तस्य छेदी ध्वजकृत् यो न भवतीति स  
तथोक्त ‘राजा’=भूष चन्द्रश्च अपि ‘अविदितक्षय’=न विदित ज्ञात क्षय सम्पत्ति-  
नाश क्षयाग्ररोगश्च येन स तथाविध ‘देव’=राजा अमरश्चापि ‘शङ्कर’=गुप्तकारी  
परश्चापि ‘अभुजङ्गवान्’=[विट] दुर्जनरति सर्परहितश्च ‘जज्ञे’=स प्रादुरभूत् । अत्र ‘स’ इति  
वर्णपदमध्याहार्यम् ।

अत्र ‘अच्युतादिपदाणां द्वितीये विष्णवादिरूपेऽर्थे वृषन्नेशादिपदलभ्यद्वितीयस्यादर्शस्य  
अभावो विरोधाति विरोधमाधाऽयं ऋषो विरोधाभावात्स्यात् ॥

[ प्र० ] ‘ऋषेयस्य वि लक्षणम् ? के च प्रकाराः ?’ इति चोदाहरणम् ।  
वक्ष्यते तत्र तत्र सामान्यादिगोपलक्षणसङ्गतिः । ऋषेयविषये प्रक्षामर्षाद्या च वीर्यपि  
मतापि । इति तत्र मूलप्रत्ययपाठ्यानुसारं विविच्य निरूपणाद्यम् । [ ३० ] अन्ध  
प्रवरणात्तम् ।



‘गुणाजातिक्रियादीनाम्’=गुणा शुद्धाद्याः, जातिगात्वादि, क्रिया पाकादि, आदिना  
द्रव्यपरिग्रहः, तेषाम् अर्थात् वर्णनीयस्येव प्रारिम्भितकर्ममाधनाय उपकरणभूतानाम् ‘यन्  
तु’=यदेव ‘वैकल्यदर्शनम्’=कार्याभिर्द्धा उपयोगित्वाभावप्रतिपादनम् अनपेक्षणायत्व-  
निरूपण वा ‘मा’=कविममाजे प्रमिद्धा ‘विशेषोक्ति’=रागातिशयादेर्विशेषस्य लक्तिः,  
विशेषस्य नवानप्रकारस्य वा लक्तिः कश्चिद् विशेष प्रतिपादयितुं बोक्तेरित्यन्वर्थ-  
मन्नादन्नाद ‘विशेषोक्ति’ रिति नामालङ्कार ‘इष्यते’=मन्यते सुरिभिरिति शेष ।

[ इदं २०० श्लोकस्य २०० पृष्ठे टिप्पण [ निवृत्ति ] दृष्टव्यम् ] यथा वा—  
[ इग्विजये ]

अशया तल्पलोपात्तमनोहरतरविषयम् ।

मातङ्गपृष्ठवशोर्वामिव विस्तृतदीधिकायम् ॥

यदा दत्तं स्वकृत्य गणाधिपोऽमरावता गतवान् तदा तस्या वरणमिदम् । वीहर्णां  
तां देवनगरम् ‘मातङ्गपृष्ठवशोर्वाम् इव विस्तृतदीधिकायम्’ विस्तृता विशाला-  
दीधिका पुष्करिण्यो यत्र तादृशीम् । मातङ्गो हस्मा तस्य पृष्ठवशः पृष्ठनाडा तस्या उर्वी  
स्थलाभिव अथवा पृष्ठवश एव ऊर्वी पृथिवी तामिव । विशालत्वेन साम्यं क्षेत्रम् ।  
वाहणा मातङ्गपृष्ठवशोर्वाम् विस्तृतदीधिकायम्=दीर्घव दीधिका विस्तृता चास्या दीधिका तां  
तथाभूताम् । पुननगरा विशिनष्टि ‘अशया’ इत्यादिना । ‘अशया’ इति बाहुल्याथ ड्ययस्य  
अशया दातुल्यन तल्पाना महावेदमना य लोप विनाश स तल्पलोप तल्पलोपस्या-  
भाव ‘अतल्पलोपम्’ अर्थाभावेऽध्ययाभाव । महावेदस्य विनाशाभाव इत्यर्थः तेन आत्मा  
प्राप्ता मनोहरतरा अत्यन्त ह्या त्विट् श्री [ शोभा ] यथा ताम तादृशार्थमिति नारापक्षे ।  
[ गजपक्षे ] तु तल्पला पृष्ठवशस्य पार्श्वभाग तथा उपात्ता गृहीता मनोहर तरा त्विट्  
वान्तिर्यथा ताम मातङ्गपृष्ठवशोर्वाम् । एवमत्र यथायथ समझाम-श्लेषो द्वय । यथा वा  
[ तद्व ]

‘गुणप्रस्तावना’त्या प्रयातोत्तनायवाम ।

नानार्थप्रवृत्तिश्लाघा नाटवशवश्यामिव ॥

अत्र—‘गुणस्य गुणस्य प्रस्तावना प्रारम्भ तथा ह्यामिति नारापक्षे । गुणा  
गुणलक्षणा चार्था प्रस्तावना नाटवश्य आसुगम इति नाटवप्रतिपादने । प्रस्तात प्रविद्ध  
[ कलातिगम्यत्या ] उदात्त नायव स्तामा । पदान्तरे कथापुष्ट [ अभिनेदन्ते ] च  
‘त’ ताम । नानाया वर्णवर्णना प्रवृत्तौऽन्नापदस्य तं ‘प्रस्तात’ । पदान्तरे—‘प्रस्ता-  
त’ प्रस्तात=प विनाश या दातुल्यदादितु प्रवृत्ति ताम ‘प्रस्तात’ इति  
‘प्रस्तात’ । विनाशाना प्रवृत्तौ मयाददादितुल्यदादितु ।

यथा वा—[ देवदत्तवत्तं ‘वैदित्यल्लित्वाप’ इति दत्तवत्तं ]

तं दीधानं त्विष्टं दान्तवित्तदन्तव ।

‘वैदित्यल्लित्वाप’ इति दत्तवत्तं दान्तव ।





विशेषत्व नास्तीति कोऽप्यननुमत्तो ध्यात् । तथा च नवानमतेऽपि तादृशविशेषस्य उक्ति-  
विशेषोक्तिरित्यन्वया मन्ना न होयते ॥ ३२३ ॥

[ गुणविशेषोक्तेरुदाहरणम् ]

‘न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वन ।

तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

तत्रार्थः ‘गुणैर्विकल्पविशेषोक्ति’मुदाहरति—‘न’ इति । ‘पुष्पधन्वन’=पुष्प धनुर्यस्य सः  
तस्य कामदेवस्य [‘धनुषश्च’ ५ । ४ । १३२ इति सूत्रेण धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः]  
‘आयुधम्’=शस्त्रम् ‘न कठोरम् न वा तीक्ष्णम्’=पापाणादिवन् कठिन खड्गादिवच्च उग्रमपि  
नास्ति पुष्पमयत्वात् इति निश्चितमेतत्, ‘तथापि’=योग्योपकरणाभावेऽपि ‘अमुना’=  
पुष्पधन्वना ‘भुवनत्रयम्’=भूर्भुव स्वरात्मक लोकत्रयम् ‘जितम् एव’=पराजित वशीकृतमेव  
‘आमीन’=अभूत् ।

अत्र जयमाधनस्यायुधस्य कठोरत्व तीक्ष्णत्वञ्च गुणोऽवश्यमपेक्षणीय अन्यथा जया-  
नुपपत्तेः, परमत्र तादृशगुणमनपेक्ष्यैव कामेन भुवनत्रय जितमिति जेतुस्तस्य दायान्त्र्यं  
प्रतीयते, आयुधस्य कठोरत्वतीक्ष्णत्वरूपयोर्गुणयोर्विकल्पप्रतिपादनाच्च गुणैर्विकल्पस्या  
विशेषोक्तिरियम् ।

‘इदन्तु बोध्यम्—प्रसिद्धकारणनिषेधेऽपि तत्कार्यरूपफलस्य व्याप्ति प्रकाशनं  
[ यथन ] विभावना, यत्र तु कारकाणां सामग्र्येऽपि क्रियाफलस्य विशिष्टिशेषमवगम-  
यितुमनुत्पत्तेरप्यनिरन्ध्रं सा विशेषोक्तिरियमयोविशेषः । अनेनैवाभिप्रायेण ‘उद्भूतमः’  
इत्य निरवन्तः—

‘यत्सामग्र्येऽपि शक्तीना फलानुत्पत्तिरन्यत्र न ।

विशेषस्याभिधित्वात्तद्विशेषोक्तिरच्यते’ ॥ इति ।

[ जातिविशेषोक्तेरुदाहरणम् ]

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।

तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥ ३२५ ॥

‘जातिविकल्पविशेषोक्ति’मुदाहरति—‘न’ इति । एषा’=सनापननिनी न्दिका  
‘न्ययत्नवा न’=अभरा नास्ति ‘न’ अपि गन्धर्वकुलसम्भवा =गन्धर्वा देवलोकादिदेशे न-  
शब्दोभापि नास्ति, तानामपि सान्द्रयातिगन्धर्वेन तपोभङ्गकरणे सम्भत्तान् । ‘तपोभ-  
ङ्ग’=देवस्य =पञ्चापत्तेः तपोभङ्गम् =तप क्षयम् ‘विधातुम्’=वक्तुम् ‘अलम्’=  
समर्थमिति ।

अत्र देवदेव गन्धर्वदेव आतिविशेषः तद्वेषेण विन्द न देवदत्तमन्त्रमन्त्रान्तरान्

[ प्र. १ ] विशेषोक्त्या विशेषोक्त्या प्रत्ययः । विनाशक निषेधः । विशेषोक्त्या  
विशेषोक्त्या । १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००. ]

वर्णनीयाया नायिकाया मीन्द्रयोद्यतिशयो निरूपित , तत इय 'जातिर्वैकल्यविशेषोक्ति' ।  
वर्णनीयगताया जातेर्वैकल्यदर्शनात् । देव्यो गन्धर्व्यश्च तपोमङ्ग कुर्वन्तीति पुराणेतिहास  
प्रसिद्धमेतत् ॥ ३२५ ॥

[ क्रियावैकल्यविशेषोक्तेरुदाहरणम् ]

न वद्धा भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितो दशनच्छद ।

नच रक्ताऽभवद् दृष्टिर्जितञ्च द्विषतां बलम् ॥ ३२६ ॥

त्रिवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति—'न वद्धा' इति । [कस्यचित् प्रस्तुतस्य वीरस्य  
वर्णनमिदम्] 'भ्रुकुटि न वद्धा' = नारोपिता, 'दशनच्छद अपि' = अधरोपि 'न' = नैत  
'स्फुरित' = कोयशान् सकम्पनो न जात 'दृष्टि' = चक्षुरित्यर्थ 'रक्ता' = लोहिता 'न च  
'अभवत्' = नच आसीत् तथापि 'द्विषताम्' = शत्रूणां 'बलम्' = सैन्यम् 'जितम्' = वशा  
न्तमित्यन्वितार्थ ।

अत्र अन्येन स्फुरणाय क्रिया, तथैवैकल्यनिरूपणेन वर्णनीयस्य राजादेवोरस्य  
वर्णनं कथीत , एतेन क्रियावैकल्यविशेषोक्तिरियम् । वस्तुतस्तु—रक्तत्वमत्र गुण  
वैशिष्ट्यं तत्रैकल्यप्रदर्शनेन क्रियागुणवैकल्याभ्यां द्वयोर्विशेषोक्तयो सङ्गर ॥ ३२६ ॥

[ द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तेरुदाहरणम् ]

न रथा नच मातङ्गा न हया नच पत्तय ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

त्रिवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति—'न रथा' इति । स्पष्टम् । स्त्रीणां जयमाधनानि  
न रथेन तथापि तानि 'अपाङ्गदृष्ट्यैव' = केवल कटाक्षपातेनैव भुवनत्रय 'जीयते' =  
। इति रथात्त्रयस्यैव योनिरूपणरूपत्वादिय द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिरुच्यते ॥ ३२७ ॥

[ विशेषोक्तेः प्रमरान्तरम् ]

पञ्चक्रो रथो यन्ता विकलो चिपमा हया ।

आश्रामग्रेय तेजस्वी तथाप्यको नमस्तलम् ॥ ३२८ ॥

सैषा 'हेतुविशेषोक्ति' स्तेजस्वीति विशेषणान् ।

अयमेव क्रमोऽन्यथा भेदानामपि कल्पते ॥ ३२८ ॥

=भानु नभस्तनम्' = गगनमण्डलम् 'आक्रामति एव' = उल्लङ्घयत्येव । अत्रैवार्थं हेतुमाह-  
यत 'तेजस्वा' = प्रतापी ।

अत्रेतेषामतिविपुलाध्वक्रमणे बहुचक्रो रथः, आविकलाङ्गो यन्ता, अविपमा  
[ समानगतेरपेक्षणात् ] हयाध्यापेक्षणीया भवन्ति, सूर्यस्य तु तदपेक्षां विनापि मार्गगमन-  
रूपप्रारिणितकार्यमिदिरिति वर्णनीयस्य सूर्यस्य उत्कर्षातिशये तेजस्वित्वं हेतुरिति हेतु-  
गर्भतविपेक्षणोपन्यासमुखेन सूर्यस्य विशेषप्रतिपादनाद् 'हेतुविशेषोक्तिरियम् । अत्र  
च रथादिनिष्ठबहुचक्रत्वादधिर्माणा वैकल्यमप्यस्ति अतो नात्र सामान्यत्वक्षणाऽसङ्गति-  
रिति ध्येयम् ।

स्वयं हेतुविशेषोक्तिं स्फुटीकरोति 'मा एषा' इति । 'तेजस्वी इति विशेषणात् =  
हेतुगर्भात् विशेषणान् 'मा एषा हेतुविशेषोक्तिः' ज्ञेया इति शेषः । 'अन्येषाम् अपि  
भेदानाम् = विशेषोक्तेरिहानुक्तानामपि विशेषणानाम् 'कल्पने' = रचनायाम् 'अयम् एव  
क्रमः' = दशितो नियमः, ईदृश्येव रीतिरित्यर्थः अस्ति इति शेषः ।

विशेषोक्तेरुदाहरणान्तराणी यथा—

श्रद्धत ! सच्चिदानन्द ! सद्गुरो ! त्वयि सर्वदा ।

हृदि मन्यपि धिक् कान्ता तद्धितयति मन्ततम् ॥ [ ग्राहित्यसारे ]

तन् हृद्यत मन्ततमपि कान्ता रमणीमेव चिन्तयति अतस्तादृशं तन् प्रति धिग-  
स्त्विति अन्वयः । अप्यन्त एषम् । अत्र तादृशे गुरो हृदि वियमानेऽपि विषयवामनाभा-  
वात्मवकार्यानुत्पत्तिरुपा विशेषोक्तिः । यथा वा [ काव्यप्रकाशे ]—

वर्तुः एव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमोःस्त्ववार्थैर्वीर्याय तस्मै मवरवेतवे ॥

अत्र अवार्थैर्वीर्यस्य शक्तिमत्त्वे कार्याभावपे हेतुरङ्गः अत इयम् 'उत्तनिमित्तम्'  
विशेषोक्तिः कायते । यथा वा [ वृत्तलयानन्दे ]—

अनुरागवती सन्ध्या दिवसरत्नपुरः पर ।

अतो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ।

अत्र—अनुरागादिभ्यो समागमवारणे सन्ध्यापि समागमाभावरूपकथनं विशेषेण ।  
परिमितमपि दैवगतिरप्यस्य दैविश्रम्योपादानाद् उत्तनिमित्तम् । अनुरागनिमित्तम् [ काव्य-  
प्रकाशे ] यथा—

विगतिनातुदित सुरहे समीजने द्वारपथ परमे ।

\*नर्थाकनारीपरं भुञ्जे चक्षाल नालिन्दनेऽङ्गना ॥

अत्र निमित्तम् अत्रादयादिभ्योपादानाद् उत्तनिमित्तम् । अनुरागनिमित्तम् [ काव्य-  
प्रकाशे ] यथा—

उपनिषद् परिपीता गीतापि च हन्त ! मतिपथ नीता ।

तदापि न हा ! विधुवदना मानमसदनाद्बुद्धिर्याति ॥

अत्रोपनिषदयविमर्शस्ते सकलमन्त्रानित्यत्वत्रोवे प्रसिद्धहेतौ सत्यपि विस्तेर-  
दुन्यनिर्देशनात् विज्ञेयोक्ति । परन्वत्रापि निमित्त [रागान्व चित्तम्] नोक्तमित्यनुक्ति-  
न्ति हेतुः । यथा वा [ साहित्यकामुद्याम् ]—

त्वा शालरूपचरिते परमप्रकृतसत्त्वेन सात्त्विकतया प्रवर्तय शास्त्र ।

प्रत्यानन्देवपरमार्थविदां मतैश्च नैवासुरप्रकृतयः प्रभवन्ति बोद्धुम् ॥

अभिवन्तः कृष्णम्प्रति भक्तस्योक्तिरियम् । अत्र शोलादिषु बोधकारणेषु सत्स्यपि  
तन्मयैव बोधन्यनुदयत् विशेषोक्ति । परमत्र आसुरीप्रकृतिहेतुरुक्त । अनर्थय दिशा  
न तन्मयम् । ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

‘इति ज्ञेय । विशेषोक्तिममुदाय समाप्त इत्यर्थः ।

[ तुल्ययोगिताया लक्षणम् ]

विप्रदिशतगुणोत्कृष्टंयत् समीकृत्य कस्याचित् ।

‘कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ३३० ॥

मुपमान प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थित उपमानोपमेयभाव, तत्र [ तुल्ययोगितायां ] तु विशेषाग्रहणादच्छिन्नक स इति' इत्याहु ।

प्रकृताप्रकृतयोरपि साधारणधर्मस्य सकृदुपादाने [ प्रथम ] दीपकम्, प्रकृतानामेव अप्रकृतानामेव वा साधारणधर्मस्य सकृदुपादाने तुल्ययोगितेत्यनयोर्भेद इति सरल पन्था ।

विवक्षितगुणोत्कृष्टरप्र तुर्तरेव तुल्ययोगितेति तु न नियमः प्रस्तुतेनापि प्रस्तुत-  
नमीकरणे तुल्ययोगिताङ्गीकारात् । यथा—

कटाक्षा मधुरालापा विलासास्ते च ते शुभे !

जगज्जये प्रवृत्तस्य कन्दर्पस्य महद्वलम् ॥ इति ।

अत्र नवंपि कटाक्षाया प्रस्तुतम् ।

ननु—नवीनमतानुगारेण प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्मान्वयित्वरूपायास्तुल्य-  
योगिताया स्वीकारे दीपकस्य निर्विषयत्व स्याद् इति चेन्न दण्डिमतं वाक्यान्तरमर्थपदाना-  
मनुपज्ञादिना वाक्यान्तरार्थादीपनत्वेनैव दीपकव्यवहाराङ्गीकारात् तुल्ययोगितायाश्च तत्रात्वा-  
भावात् । उक्तार्थतत्पुत्रमपि स्पष्टीकरणार्थं पुनरिदोक्तम् ।

[ स्तुती तुल्ययोगिताया उदाहरणम् ]

यम कुचेरो वरुण सहस्राक्षो भवानपि ।

विभ्रन्त्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ ३३१ ॥

तत्र स्तुती तुल्ययोगितामुदाहरति—'यम' इति । 'यम' = घनान्त 'उदेर' =  
यत्तराद् 'वरुण' = यादसापति 'सहस्राक्ष' = इन्द्र तथा 'भवान' [ राजा ] अपि  
'अनन्यविषयाम्' = न अन्यो यमादिभिर्गो विषय गोचरो यस्या तां तथाभूताम् 'श्रुतिम्' =  
प्रामादिकम् आख्यामित्यर्थ एते सर्वे 'विभ्रति' = धारयन्ति ।

अत्र लोवपालत्वरूपो गुण वर्णनीयत्वेन प्रकृते राशि विवक्षित तेनैव गुरोर्नो  
त्कृष्टरप्रवृत्तैर्यमादिभि राव तुल्यगुणत्ववर्त्तमानेन राजा स्तुत इति तुल्यगुणवर्त्तमान-  
वस्तुतिरूपा तुल्ययोगिता । इय जयदेवमते तृतीया तुल्ययोगिता, यत् उक्त तेन—

गुणोत्कृष्ट समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता' ।

लोवपालो यम पारो धीद शक्रो भवानपि ॥

अत्र वर्णनीयो राजा शक्रादिभिर्लोवपालत्वेन नमीकृत । इय वचिन् 'विद्धि  
रत्नहार उच्यते योचिन् दीपकभेदमाचक्षते ॥ ३३१ ॥

[ निन्दायां तुल्ययोगिताया उदाहरणम् ]

सङ्गबानि मृगाक्षीणा तडिद्विलसितानि च ।

क्षणद्वय न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

इति तुल्ययोगि-



अत्र दधूनां दलभोनाय प्रकृतानामेव धर्मसाधर्म्येणापम्यावगमात् केवलप्रकृत-  
गोचरा तुल्ययोगिता [ न श्लेष ] इति 'मल्लिनाथ' । यदाहु —

प्रस्तुताना तथान्येषां केवल तुल्यधर्मत ।

आपम्य गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥

अप्यग्रदाक्षितास्तु—इद गृहश्लेषोपाहरण मेनिरे इति कृतमतिविस्तरेण ॥२२२॥

[ अथ विरोधस्य लक्षणम् ]

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र ससर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोध स्मृतो यथा ॥ ३३३ ॥

यस्वरूपमविज्ञाय विरोधो भावते ऽविद्वाम् ।

नानारूपेषु लोकेऽस्मिन्स्तमनन्तमुपास्महे ॥ १ ॥

कामप्राप्त 'विरोध' लक्षयति—'विरुद्धानाम्' इति 'विशेषदर्शनाय एव' = विशेष  
वर्णनायस्य उत्कर्ष तस्य दर्शनाय निरूपणायैव 'विरुद्धानाम्' = अन्योन्यविरोधमवताम्  
'पदार्थानाम्' = जातिगुणवित्याद्व्याप्यम् 'यत्र' = वचिध्ये 'ससर्गदर्शनम्' = सम्यन्धवर्णनम्  
सामानाधिकरण्यप्रतिपादनमिति यावन् 'स विरोध' = प्राप्तवविरोधाभावेऽपि विरोध-  
प्रयोजकत्वात् विरोध [ विरोधाभास ] इति नामालङ्कार 'स्मृत' = उक्त क्वचिभिनि  
नेप । 'यथा'—इति अग्रे उदाह्रियत इत्यर्थ । उक्तस्य 'धर्मममभेदेन' प्रमाणे—  
'विरोध' सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वच' इति । सोऽय जातिजात्यादिभिधनुभिर्विरोध ।  
गुणस्य गुणादिभिर्गुणभि । वित्याय । वित्याद्व्याप्या ह्याभ्याम् । द्वयस्य द्वयेरेकेन  
इत्येवमन्यर्थांशप्रकार उक्तो ग्रन्थान्तरेषु हेय । कचिह—'गृहश्लेषनिबन्धन-  
धनदासां' 'विरोधाभास' पदेनोन्यते । यथापूर्वम् 'अन्योन्योऽप्यग्रदाक्षिता इत्यादि उक्त  
इत्याह । विद्व—'आपम्य' प्रयोगे वाच्य तत्प्रयोगे तु 'यत्र' इत्यपि न विस्मरणात् ॥  
- - ॥

[ विरोधस्योदाहरणानि ]

राजितं राजहंसानां वर्धते मदमञ्जुलम् ।

क्षीयते च मयूराणां रतमुत्तान्तसौष्टवम् ॥ ३३४ ॥

'राज' भिगादिरोधमुदाहरति—'क्षीयते' इति । 'राजहंसानाम्' = कन्दहंसानां  
पक्षिविरोधाणाम् 'मदमञ्जुलम्' = मदेन मनोरम कृत्स्नम् = सविशेष वपते =  
एते । 'मयूराणाम्' = वलिणां 'रतमुत्तान्तसौष्टवम्' = उत्तान्तं दिव्यं सौष्टवं  
सम्यक् तत् (सम्यक्) रतम् = देव धनि 'क्षीयते' = क्षिण्यति ।

क्षीयते इत्यत्र 'क्षीय' = क्षीयते । तत् विरोधोपपत्तिं प्रत्यक्षयति ।



निन्दायां तुल्ययोगितामुदाहरति—‘सङ्गतानि’ इति । ‘मृगाक्षीणाम्’=मृगस्याक्षि-  
णीवाक्षिणी यासा ता मृगाक्ष्य तासा हरिणेक्षणाणाम् ‘सङ्गतानि’=ममाममा ‘व’=  
तथा च ‘तडिद्विलसितानि’=तडिता विद्युता विलसि.जानि उद्योतनानि चमत्कराणि  
• इत्यर्थे ‘स्वयम्’=स्वयमेव नतु परप्रेरणया ‘घनारब्धानि’=घन मान्द्र गाढ यथा स्यात्तमा  
आरब्धानि प्रवर्तितानि इति मृगाक्षीपक्षे, घनं वारिदं आरब्धानि चानितानीति तडि  
त्यक्षे, ‘क्षणद्वयम्’=द्विक्षणमपि ‘न तिष्ठन्ति’=नैव स्थिरता भजन्ते । क्षणमात्रस्था  
यीनि इति भावः ।

अत्र प्रकृते मृगाक्षीममाममे क्षणमात्रस्थायित्वरूपो गुणो वर्णनीयत्वेन विवक्षित  
तेन चाप्रकृतस्य तडिद्विलसितस्य तुल्यतया तद्गुणसम्बन्धवर्णनात् तुल्ययोगिता, मृगा-  
क्षीसमामस्य व्यक्तीकृताया निन्दाया पर्यवसानमिति सा निन्दाया ज्ञेया । नवीनान्तु—  
प्रकारान्तरेण लक्षयन्ति—‘नियताना सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता इति । प्रकृतानाम-  
प्रकृतानामेव वा धर्मश्चेत्प्रकाश्यते तदा तुल्ययोगिता ॥ ३३२ ॥ उदाहरन्ति च—

दृष्टिं निग्राय मुरभोनिबुरुम्बवोध्यां

कृष्णेति वर्णयुगलाभ्यसने रसज्ञाम् ।

शुष्पणे मुरलिनिस्वनितस्य कर्णौ

चित्तं मुखे तव नयत्यहरद्य राधा ॥ [ साहित्यकौमुद्याम् ]

अत्र प्रकारणिकानामेव निधानरूपैकक्रियाभिसम्बन्धः । यथा वा—

त्वदङ्गमादिवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशशृङ्गेसाकदलीना कठोरता ॥

अत्र मालत्य दीनामप्राकरणिकानामेव कठोरतारूपैकगुणसम्बन्धः । अन्यद्वा  
यथा—

\* रम्या इति प्राप्तवती पताका

राग विविक्ता इति वर्धयन्ती\* ।

यस्याममेवन्त नमद्वलीका

सम ववृभिर्वलभीर्युधान ॥ [ भाषे ]

\* भाषे द्वारकावर्णनमेतत्—यस्यां द्वारकाया युवानो ववृभिः सम वलभीः प्राप्ता-  
दोपरितनगृह्णयमेवन्त सेवितवन्तः । किभूता । रम्या इति हेतोः पताका वर्ध-  
यन्ता प्राप्तवती । विविक्ता विजना इति हेतोः राग रति वर्धयन्ती\* । नमन्ति वली-  
मानि आदनपटप्रान्ता याना ता । ववृपक्षे—पताका सौभाग्यानि । ‘पताका वर्धयन्त्या  
स्यत्कीनाप्रनाटकादयो’ इति [ मेदिनी ] । रागम्=अनुरागम् । विविक्ता मतीत्वेन  
पठितं नमन्तिवर्णनात् ।

अत्र दधूतां बलमानां प्रकृतानामेव धर्मसाधर्म्येणोपम्यावगमात् केवलप्रकृत-  
गोचरा तुल्ययोगिता [ न श्लेष ] इति 'महिनाथ' । यदाहु —

प्रस्तुतानां तथान्येषां केवल तुल्यधर्मत ।

आपम्य गम्यते यत्र मा मता तुल्ययोगिता ॥

अप्यग्यदाक्षितास्तु—इदं गृह्येणेपोदाहरणं मेनिरे इति कृतमतिविस्तरेण ॥२३२॥

[ अथ विरोधस्य लक्षणम् ]

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र ससर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा ॥ ३३३ ॥

यत्स्वरूपमविज्ञाय विरोधो भागते ऽविदाम् ।

नानारूपेषु लोकेऽस्मिन्तमनन्तमुपास्महे ॥ १ ॥

कामप्राप्तं 'विरोध' लक्षयति—'विरुद्धानाम्' इति 'विशेषदर्शनाय एव'=विशेष-  
दर्शनायस्य उत्तरं तस्य दर्शनाय निरूपणार्थं 'विरुद्धानाम्=अन्योन्यविरोधमवताम्  
'पदार्थानाम्'=जातिगुणवित्याद्व्याप्यम् 'यत्र'=वर्तमाने 'ससर्गदर्शनम्'=सम्यग्दर्शनम्  
सामानाधिकरण्यप्रतिपादनमिति यावत् 'स विरोधः'=वास्तवविरोधाभावेऽपि विरोध-  
प्रयोजकत्वात् विरोध [ विरोधाभास ] इति नामालङ्कार 'स्मृत' =उक्तं वविभिर्गति-  
शेष । 'यथा'—इति अग्रे उदाहरित इत्यर्थः । उक्तं 'धर्मममर्गदर्शनं' प्रमाणे—  
'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वत्' इति । सोऽयं जानेर्जान्यादिभिधनुनिर्विरोधः ।  
गुणस्य गुणादिभिर्गतिभिः । वित्यायः वित्याद्व्याप्या व्याप्याम् । इत्यस्य इत्येतेन  
इत्येवमन्यत्राप्रकार उक्तो ग्रन्थान्तरेषु हेतुः । वेचित्—मन्त्रेणैवनिर्गन्त-  
धेतुत्वान्न 'विरोधाभासं पदेनोच्यते । यथापूर्वम् 'अन्योन्यविरोधेणैव' इत्यादि उक्त-  
इत्याह । विरोध—अपिप्रत्ययेनाद्य तदप्रयोगेन यथा इत्यपि न निरुपपन्नम् ॥  
॥

[ विरोधस्योदाहरणानि ]

राजितं राजहंसानां वर्धते मदमञ्जुलम् ।

क्षीयते च मयूराणां रतमुत्त्रान्तर्साष्टवम् ॥ ३३४ ॥

आदि विरोधमुदाहरति—'राजितं' इति । 'राजहंसानाम्=राजहंसानां  
परिविशेषणम् 'मदमञ्जुलम्'=मदमेन मन्त्रेण 'वर्धते' =वर्धमानम् 'क्षीयते' =  
क्षीयते । 'मयूराणां=मयूराणां 'रतमुत्त्रान्तर्साष्टवम्'=रतमुत्त्रान्तर्साष्टवम्  
यथा तत्र तथा 'मद' =मदमेन 'वर्धते' =वर्धमानम् ।

अर्थः राजहंसानां वर्धते । मयूराणां क्षीयते ।

तत्परिहारस्तु भिन्नसम्बन्धिगतत्वेन ज्ञेयः । अत्र च वर्णनीयः शरत्कालः तस्मिन् एक-  
जातीययोरपि बलावलकारित्वेन विशेषप्रतीतिर्वाच्यमावहतीत्यस्यालङ्कारत्वम्बोध्यम् ।  
क्रियाविरोधश्चायम् । 'राजहसास्तु ते तञ्चुचरणैर्लोहिते सिताः' इत्यमरः । 'राजहसस्तु  
कादम्बे कलहसे नृपोत्तमे' इति [ ह्रैमः ] । हसाना राजा इति राजहसः । 'राजदन्तादिषु  
परम्' [ पा० २ । २ । ३१ ] अनेन 'हस' शब्दस्य परनिपातः । 'क्षीयत इति कर्मकर्तारि'  
इति वामनः [ का० २ । सू० ४ ] ॥ ३३४ ॥

**प्रावृषेण्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।**

**रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ ३३५ ॥**

वस्तुगतगुणविरोधमुदाहरति—'प्रावृषेण्यै' इति । [ वर्षाकालवर्णनमिदम् ] ।  
'प्रावृषेण्यै' = प्रावृषि भवै वर्षाकालिकैर् 'जलधरै' = मैथैः । 'अम्बरम्' = ध्योम् [ गगनम् ]  
'दुर्दिनायते' = आच्छन्नं भवति [ मेघच्छन्नेऽङ्घ्रि दुर्दिनम् ] इत्यमरः । श्यामलं जायते इत्यत्र  
तात्पर्यम् । 'जगताम्' = लोकानाम् 'मनः' = हृदयम् 'पुनः रागेण' = रागेऽनुरागं लौहित्यं  
तेन 'आक्रान्तम्' = व्याप्तं 'जायते' इत्यन्वितार्थः ।

अत्र अनुरागे लौहित्यस्याऽभेदाध्यवसानं कृतम्, तस्मात् व्यामलत्वलौहित्ययोर्गुण-  
योरेकजलधरजन्यत्वरूपस्य ससर्गस्य कीर्तनं विरोधः । परिहारस्तु—श्लेषेण कृतं अनया  
रीत्या वर्णनीयस्य वर्षाकालस्य किमप्यौत्कर्ष्यं व्यज्यते ।

'प्रावृषेण्यै' रिति । 'प्रावृष एण्य' [ पा० ४ । ३ । ] इति सूत्रेण शैपिक 'एण्य'  
प्रत्ययः । 'दुर्दिनायते' इत्यत्र 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' [ वा० ३ । १ । १७ ] इत्यनेन  
'दुर्दिन' प्रतिपदिकात् करोत्यर्थं कथं । दुर्दिनं करोतीति दुर्दिनायते ॥ ३३५ ॥

**तनुमध्यं पृथुश्रोणि रक्कोष्ठमसितेक्षणम् ।**

**नतनाभि वपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तनम् ॥ ३३६ ॥**

अवयवगतगुणविरोधमुदाहरति—तनुमध्यमिति । 'तनुमध्यम्' = तनु सूक्ष्मं मध्यं कटि-  
भागो यस्य तन् 'पृथुश्रोणि' = पृथु स्थूना विशाला च श्रोणि नितम्बो यस्य तत्, 'रक्कोष्ठम्' =  
रक्को लोहितं श्रोष्ठोऽग्नौ यस्य तत्, 'असितेक्षणम्' = अमृते कृष्णे ईक्षणे नयने यस्य तत्,  
नतनाभिः = नता निम्ना गम्भीरा नाभिर्यस्य तत्, 'उन्नतस्तनम्' = उन्नतां वस्तुलीं कठोरं च  
स्तनं वृद्धं यस्य तत् एतादृशविशेषणोपेतं 'स्त्रीणाम्' युवतीनाम् 'वपुः' = शरीरम्  
'कम्' = जननं 'न हन्ति' = नाकुन्त्यति अपि तु सर्वमपि विद्वन्नीकरोति, तत्पयतीत्यर्थः ।

अत्र तनु-वपुः-नवयो रत्नत्वमित्यवयो नतत्वोन्नतत्वयोर्गुणयोः परस्परविरोधः, तेन  
च वर्णने यत्नेन प्रस्तुतानां स्त्रीणां किमपि वैचित्र्यं द्योत्यते । परिहारस्तु तनुत्वादीनामाश्र-  
यभूतवस्त्वभेदात् बोध्यः । केचित्तु—वद्वना गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे वैचित्र्यातिशय-  
सिद्धिः इत्यनेन तद्विशुण विरोधप्रदर्शनायैव उदाहरणमिति मन्यन्ते इति 'प्रभा' ॥ ३३६ ॥

मृणालवाहु रम्भोरु पद्मोत्पलमुखेक्षणम् ।

अपि ते रूपमस्माकं तन्वि ! तापाय कल्पते ॥ ३३७ ॥

विषमविरोधमुदाहरति—

‘मृणालवाहु’ इति । हे । ‘तन्वि’=कोमलशरीरे । ‘मृणालवाहु’=मृणालवन्  
गीतनां बाहु भुजे यस्मिन् तत्, ‘रम्भे’=रम्भे कदल्याविव ऊह यत्र तत्, ‘पद्मोत्पल-  
मुखेक्षणम्’=पद्ममिव उत्पले इव च मुखम् आननम् ईक्षणो दर्शो यत्र तत् तथाविधम्,  
‘अपि ते’=तव ‘रूप’=आकृति र्मान्दर्यं वा ‘अस्माक तापाय’=विरहजनितम्लान्यं  
‘कन्येते’ समर्थं भवति ।

अत्र दणितरात्या उपमागभितवहुव्राहिण्यमाने शातलत्वगुणस्य तापक्रियया मह  
विरोध । यदा तु मृणाले एव बाहू यत्र, रम्भे एवो यत्र, पद्ममेव उत्पले, मुखम् एव च  
ईक्षणे यत्र इत्यादि रूपकगभितो बहुव्राहि तदा मृणालत्वरम्भान्वादिभिर्जाविभि  
तापक्रियाया विरोध । परिहारस्तु—वृक्षा विरही वर्षाकाल इति च ज्ञेय ॥ २३७ ॥

उद्यानमारुतोद्धताश्चूतचम्पकरेणव ।

उदश्रयन्ति पान्थानामस्पर्शन्तोऽपि लोचने ॥ ३३८ ॥

उत्तेषदाहरणेषु भावाभिमाने त्रिव्याटिविरोधा उक्ता सम्प्रति श्रवाभाभिमाने त्रिव्या-  
विरोधमुदाहरणेन स्पष्टीकरोति—‘उद्यान०’ इति । विरहिणां वगणनमिदम् । ‘उद्यान-  
माहोदता’=उद्यानस्य उपवनस्य मारुतेन पवनेन उद्भूता उत्पम्पिता क्षृत्तचम्परेणार’=  
क्षृतानामाश्रयणा चम्पयानां चाम्पेयानां रेणव पराणां ‘पान्थानाम्’=अनन्यानाम्  
‘नोचने’=नयने ‘अस्पृशन्त श्रपि’=अससृश सन्तोषि ‘उदध्रयन्ति’=उद्भूतवाधे  
विदधते ।

अत्र 'अप्रशन्नोपि' इति स्पर्शनाविषयाया अभवेन उदप्रयणाविषया [ वापरोद्गमन  
विषयाया. ] विरोधः, तत्परिहारस्तु चतुर्वर्गवर्णनमुदापवादाभावाभिमानेन द्वेय ।  
विषयागतश्चायं विरोधः । अयमसङ्गतिविरोधः इत्यप्युच्यते तथा च स्पर्शनाभावेऽपि वापरोद्गमन  
इति परपरमसङ्गतेरयमसङ्गतिर्नाम विरोध इति प्रभाकार ॥ ३०८ ॥

वृष्णार्जुनानुरक्तापि एहि वार्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाघिणि । ॥ ३३६ ॥

अपमृत विरोधमुदाहरति—'दृष्टान्तानां' इति । 'हे' 'कर्मभूतिरिति' =  
महर्षाये । ते = तव 'दाष्ट' दृष्टान्तानां-रूपेण अपि = अत्रुनलरूपेण पादलरूपेण  
काणां दृष्टान्तानां वर्णादसम्भिन्ना = वरणा रसिष्य तादृशवन्ति वन्ति । एते-तारा  
अगता वर्तमानवामराहलस्य दृष्टान्तानां तथैव अत्रुन अत्रुन तादृशान्ति विदुषाम्  
अवकाश आरुणा प्रान्तगामे लोहिते तथैव वर्णादलनिन अत्रुनतामि अत्रुन  
ये स्य 'वर्णा-पुन' 'विदुषाणां' = 'वर्णा' व रति = 'वर्णा' व रति = 'वर्णा' व रति ।  
अत्रुन तव दृष्टान्तानां वर्णादलनिन अत्रुनतामि अत्रुन

अत्र कृष्णा [ द्रौपदी ] रूपस्य द्रव्यस्य कर्णा—[ राधेया ] बलम्बन न सम्भवाति  
क्रियाया अपातत प्रतीयमानोऽपि विरोध श्लेषसामर्थ्यात् परिहर्तुं शक्य । अयम्  
विरोधः श्लेषमुखप्रेक्षा ॥ ३३६ ॥

**इत्येनेकप्रकारोऽयमलङ्कारः प्रतीयते ॥**

—\*—

इति विरोधचक्रम् ।

विरोधमुपसहरति—‘इति’=उक्तप्रकारेण ‘अयम्=विरोध अलङ्कार ‘अनेकप्रकार.’  
नानाविध ‘प्रतीयते’ । उक्तमस्य बहुविधत्व ३३३ कारिकाया व्याख्याने ।

इतीति—विरोधालङ्कारप्रकरण समाप्तमित्यर्थ । विरोधस्यान्यदुदाहरण यथा—

\*तव दक्षिणोऽपि वामो बलभद्रोऽपि प्रलम्ब एष भुज ।

दुयोधनोऽपि राजन् ! युधिष्ठिरोस्तीत्यहो चित्रम् ॥

अत्र दक्षिणास्यापि वामत्वे विरोध परिहरास्तु—भक्तान् प्रति अनुकूलत्वाद् दुष्टान्  
प्रतिकूलत्वाच्च ज्ञेय । इत्येवमादिरीत्या ज्ञेयम् ‘वामन’स्तु—‘विरुद्धाभासत्वं विरोध’  
[ का० ३ । १२ ] इति सूत्रयित्वा—

पीतं पानमिदं त्वया दयिते ! मत्तं ममेदं मनः

पत्राली तव कुङ्कुमेन रचिता रक्ता वयं मानिनि ! ।

त्वं तुङ्गस्तनभारमन्थरगतिर्गात्रेषु मे वेषयु-

स्त्वन्मध्ये तनुता ममाधृतिरहो प्रेम्णा विचित्रा गति ॥

इत्युदाजहार । विस्तरस्तु ‘सरस्वतीकण्ठाभरणे’ द्रष्टव्य ।

[ अप्रस्तुतप्रशमाया लक्षणाया ]

‘अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः’ ॥ ३४० ॥

क्रमप्राप्तमप्रस्तुतप्रशमा लक्षयति—‘अप्रस्तुतप्रशंसा’ इति । ‘अप्रक्रान्तेषु’=अप्र-  
स्तुतेषु ‘या स्तुतिः’=अर्थात् प्रस्तुतस्य निन्दार्थं गुणकीर्तनम् सा ‘अप्रस्तुतप्रशमा’  
एतन्नामालङ्कृतिः स्यात् भवतीत्यर्थः । अप्रस्तुतस्तुत्या प्रस्तुतनिन्दाबोधनमप्रस्तुतप्रशमा

[ प्र० ] ‘अप्रस्तुतप्रशमाया लक्षणोदाहरणो निरूप्य तत्र नवीनमताद् दण्डि  
मतस्य विशेषो वक्तव्यः ? [ उ० ] अस्य पृ० प० २०

\* हे राजन्, तव बाहुर्भक्तान्प्रत्यनुकूलत्वादक्षिणोऽपि शत्रून्प्रति प्रतिकूलतया वाम  
इत्यविरुद्धमर्थद्वयम् । तथा स एव बलेन भद्रोऽपि श्रेष्ठोऽपि प्रलम्बो दीर्घः । तथा तु मेन  
मोक्षत इति दुष्टाग्रोऽपि युधि ममेने स्थिरोऽचञ्चल इत्यविरोधः । विरोधप्रतिभास्य दक्षि  
णवामयो मन्वेत्येवमर्थोच्यत्वात्, तथा बलभद्रप्रलम्बयोर्हर्षणमुद्योगोरन्यत्वात्, तथा दुयो-  
धनयोरेवमर्थोच्यत्वात् ।

इति फलित लक्षणम् । अपक्रान्तेषु इति बहुवचनमविवक्षितम् । सप्तमी च पष्ठम्य बोध्या, तेन द्व्येरेकस्य अप्रस्तुतत्वेनापि इय सम्भवति ।

ये तु—‘अपक्रान्तेष्विति स्तुतिरिति पाठ कल्पयित्वा अपक्रान्तेन=अप्रस्तुतवर्णनेन ईमितस्य=प्रस्तुतस्य स्तुतिर्वर्णेनम् ‘अप्रस्तुतप्रशम्ना’ इति नय्यमतानुरोधेन दरिडसूत्र व्याख्यानयन्ति ते दरिड्याचार्योशयानभिज्ञा इति प्रनीमः, यतो दरिडमते—अप्रस्तुतेन प्रस्तुत गम्यते यत्र न समामोक्तिविषय यथा ‘वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य’ इत्यादि समामोक्तिरिति १६० पृष्ठे व्यख्यातम् । तद्वचने यद् ‘अन्यस्य=अप्रस्तुतस्य उक्ति=कथनम्’ इत्युक्तं तेन स्पष्टमेव नमामोक्ता अप्रस्तुताभिधानेन प्रस्तुतस्यैव गम्यता बोध्यते, एवञ्च पूर्वोक्तयोर्द्वयोरलङ्कारयोः दरिडकृतलक्षणानुसरणमुपेतया ‘अप्रस्तुताभिधानेन प्रस्तुतवर्णनं समामोक्तिः’, प्रस्तुतस्य गर्हणेच्छया अप्रस्तुतस्य प्रशमनम् अप्रस्तुतप्रशम्ना इति स्थितो द्वयोरलङ्कारयोर्विविक्तो विषयः । भोजराजोव्यत्र दरिडपयानुयायी । तथाहि—

अप्रस्तुतप्रशम्ना स्यादस्तोनव्यस्य या स्तुतिः ।

फलोऽपि हेतोर्वाच्या च प्रत्येनश्चा च मोच्यते ॥ इति—

अप्रस्तुतप्रशसनमेवाप्रस्तुतप्रशम्नाविषयमाह ।

नव्यानां मते तु प्रानुतेन अप्रानुतस्य गम्यत्वं समामोक्ता, अप्रानुतेन प्रस्तुतस्य गम्यत्वम् अप्रप्रानुतप्रशसाया स्यादिति वन्यत । अत एव—‘अप्रानुतप्रशम्ना स्यात् ता यत्र प्रस्तुताध्रया’ इति चन्द्रान्वोक्तारकृताप्रस्तुतप्रशम्नाल्लक्षणं व्याचक्षाणा दादिना श्रीपि ‘यत्राप्रस्तुतशक्तान्तवर्णनं प्रानुतशक्तान्तावगतिपर्यवसायि तत्राप्रस्तुतप्रशम्नाल्लङ्कार’ इत्याहुः । तस्माद् ‘अपक्रान्तेष्विति स्तुतिरिति पाठेऽपि अपक्रान्तस्य=अप्रस्तुतस्य ईमितस्य स्तुतिः, अर्थात् प्रानुतगर्हणफलवत् प्रशसनमप्रानुतप्रशसेति व्याख्यानेऽपि दरिडगम्यतमं न दायत इति कृतमतिपक्षावितेन स्तिष्ठिकारेण ॥ २४० ॥

[ अप्रस्तुतप्रशसाया उदाहरणम् ]

सुखं जीवन्ति हरिणा यनेष्वपरसेदिन ।

अप्रैर्यक्षसुलभैस्तृणदर्भाक्षुरादिभिः ॥ २४१ ॥

अप्रानुतप्रशम्नामुदाहरति—‘गुणम्’ इति । [ स्वामिनेष्वामिषमननं र्हृदिम् । ] ‘अपरमविन’=ये परान् न संवन्ते स्वच्छन्दचारिण इत्यर्थः । ‘हरिणा =नृणां’ ‘दनेषु = प्रशयेन’ ‘अयश्चकलम्’=अनयासप्राप्यं यत्त दिनापि पुदेन प्रार्थयन्ति । ‘नृणां दर्भाक्षुरादिभिः’=वशपासाक्षुरप्रशतिभिः ‘अ’=अदनेर्दंभेन प्रारम्भः ‘स्तृण’ इत्यादौ तथा सानन्द ‘जीवन्ति’=प्राणान्ति ॥ २४१ ॥

[ लक्ष्मि लक्षणोक्तम् ]

संयमप्रस्तुतैर्दाऽत्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ।

राजानुदर्शनैश्च शनिदिरणेन मनस्विना । २४२ ॥

इति अप्रस्तुतप्रशसनम्

उक्तोदाहरणे स्वयंपेधाप्रस्तुतप्रशमाचक्षणं योजयति—‘सैयम्’ इति । ‘राजानु-  
वर्त्तनक्लेशनिर्विण्णोऽन’=राज्ञा भूपस्य अनुवर्त्तनेन मेवया य क्लेशः गमनपतनोत्थानादि-  
रूप दुःखम् तेन निर्विण्ण निर्वेद प्राप्त तेन तादृशेन ‘मनस्विना’=सन्तुष्टहृदयेन  
मुनिना केनचित् ‘मृगशृति’=हरिणव्यवहार प्राणयात्रानिर्वाहात्मक प्रशस्यते  
स्तूयते । अत्र अत्रस्तुतस्य मृगस्य स्तवनेन प्रस्तुत स्वात्मा निन्द्यत इत्यप्रस्तुतप्रशसा ।  
इतीति—अप्रस्तुतप्रशमाप्रकरण समाप्तमित्यर्थः ।

[ व्याजस्तुतेर्लक्षणम् ]

‘यदि निन्दिष्विव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते यत्र सन्निधिम ॥ ३४३ ॥

—४—

व्याजेनापि स्तुवन् य ना ना भजते निरयात्मताम् ।

तमशेषपुमर्थेश नौमि विष्णु चतुर्भुजम् ॥ १ ॥

—५—

क्रमप्राप्ता व्याजस्तुति लक्षणादिना निरूपयति—‘यदि’ इति । ‘यत्’ इत्यस्यार्थे क्रिया-  
विशेषणम् ‘निन्दन् इव’=निन्दा कुर्वन् इव ‘यत् स्तौति’=असौ व्याजेन=छलेन निन्दा  
स्तुतिव्यञ्जनरूपत्वाद् ‘व्याजस्तुति स्मृता’ । ‘अत्र’=व्याजस्तुतौ ‘दोषाभासा’=दोषा इव  
आभासने आपातत प्रतीयन्ते दोषाभासा गुणा एव वस्तुतो गुणरूपा धर्मा एव ‘हि’=  
नित्येन ‘सन्निधिम’=सामीप्य ‘लभन्ते’=भजन्ते’ अर्थात् वस्तुतः गुणा आपाततो दोष-  
रूपेण प्रतीता उत्तरकाले गुणत्वेनैव स्वरूपेण प्रत्ययपथमवतरन्ति ।

अत्र [ लक्षणवास्ये ] निन्दिष्विव स्तौतीति कथनान् प्रत्ययादिव्यत्ययेन स्तुतिप्रद-  
तांति’ इत्यप्ययो बोध्य तेन स्तुतिच्छलेन निन्दोक्तिरपि व्याजस्तुति । आह च  
‘मम्मटाचार्य’ व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा लङ्गिरन्यथा’ इति ॥ ३४३ ॥

[ व्याजस्तुतेरुदाहरणम् ]

तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

त्वया राज्ञापि सैवेयं जितामाभून्मदस्तव ॥ ३४४ ॥

निन्दास्तुती स्तुतिपर्यवसायिनी ‘व्याजस्तुतिमुदाहरति—‘तापमेन’ इति । तापमेन  
अपि’=नमस्विनापि मना करिगुणादिनानाविषययोपररणाविरहिणापीत्यर्थः ‘रामेण’=पर-  
शुर्मेण ‘इयम् भूतधारिणी’=भू-धात्री पृथिवी ‘जिता’=वशीकृता । त्वया ‘राज्ञा अपि’=  
अप्यनानिन्दिष्विव करिगुणादिविषयलोपेनेनापि ‘मा एव इयम्’=तापमजिता नन्यस्या भूत-  
धारिणी ‘जित’ अने हेतो ‘तव मद’=मदं ‘माभूत्’=नैव स्यादित्यर्थः ।

अत्र प्रकर्तृको [ वर्गनेन ] राज्ञा तस्य तापमजिताया एव पृथ्व्या मयनमापन्ते

[ प्र० ] = इति ध्यातुनि स्मृत्कृत्या । [ उ० ] अम्य० पृ० १० ८

निन्दारूपेण प्रतायते पर्यवमाने तु मात्ताद्भगवदवतारभूतेन त्रिपुरारिसकाशाह्वयपरशुना परशुरामेण यावती धरित्रां जिता सैव मनुष्येणापि सता त्वया वशाकृतेयमित्यतिमात्र राज्ञ स्तुति प्रतीयत इति निन्दासुग्री व्याजस्तुति ।

अप्रस्तुतप्रशसायामप्रस्तुतस्य प्रशमन प्रस्तुतस्य च निन्दन व्यवस्थितम्, इह तु प्रस्तुतस्यापापता निन्दा पर्यवमाने तु स्तुतिरित्यनयोविवेकः । अपि च तत्र प्रस्तुत गम्यमिह तु वाच्यमिति विशेषः ॥ २४४ ॥

[ उदाहरणान्तराणि ]

पुंस पुराणादाच्छिद्य श्रोस्त्वया परिभुज्यते ।

राजभिच्छ्वाकुर्वंशस्य किमिदं तव युज्यते ॥ ३४५ ॥

अलङ्कारान्तरगम्यन्नेनापायमतिचमत्कारिणीत्यतस्नादृशा व्याजस्तुतिमुदाहरति-‘पुंस’ इति । [ इच्छामुद्यम्य राजान प्रति कस्यचिद्द्वन्द्वेन उक्तास्ति ] । ‘हे ! राजन् !’=नरपते ! ‘पुराणात्’=मनातनान् आद्यात्, पक्षे वृद्धात् च ‘पुंस’=मनुष्यान्, पक्षे विरगो मन्त्रा- शान् ‘त्वया आच्छिद्य’=आह्वय ‘श्रा’=लक्ष्मी, पक्षे सम्पत्तिश्च ‘परिभुज्यते’= सम्भुज्यते ।

अत्र मनातनात्पुराणपुराणादाहनाया लक्ष्म्या भोग इच्छामुद्यम्य तव यद्वा अयोग्य इत्यापातत प्रतीता निन्दा श्रेयमाहात्म्येन ‘प्रभूततारगते सम्पत्त्य’ इति स्तुतिं परिणता भवति, तदेव स्तुतिगम्या । अत्र ‘पुराण’ पठे ‘श्रा पदे च श्रेय । आद्यत्’ रपयो लक्ष्मागमपत्तिरूपयाश्वाथयोरेव। अन्तगतफलद्वयन्यायेनाथगत । एवमेवमन्त्रात् श्रेयात् प्राणता समाप्तिकां वाचनमावहतानि सहृदया सन्ति साक्षरान् । अत्र त्रिधा वाच्यम् । पारभागसाम्यात् ‘समासात्’रपात् न । वस्मरणायम् ॥ २४५ ॥

भुजङ्गभोगसम्पत्ता बलत्र तव मेदिनी ।

अहंकार परा कोटिमारेति हुतस्तव ॥ २४६ ॥



[ व्याजस्तुतेरुपसहार ]

इति श्लेषानुविद्धानामन्येषाञ्चोपलक्ष्यताम् ।

व्याजस्तुतिप्रकाराणामपर्यन्तस्तु विस्तरः ॥ ३४७ ॥

इति व्याजस्तुति ।

व्याजस्तुतिमुपमहरति—‘इति’ इति । ‘इति’=उक्तप्रकारेण ‘श्लेषानुविद्धानाम्’=श्लेषमूलकानाम् तथा ‘अन्येषाम्’=इतरालङ्कारमूलकानाञ्च ‘व्याजस्तुतिप्रकाराणाम्’=व्याजस्तुतिभेदानाम् ‘अपर्यन्त तु’=निस्सीम एव ‘विस्तर’=बाहुल्यम् ‘उपलक्ष्यताम्’=स्वमत्याऽवबुध्यतामित्यर्थः । श्लेषसङ्कीर्णत्ववत् अलङ्कारान्तरसङ्कीर्णत्वेनापि अनेके भेदा सन्तीति ग्रन्थगौरवभयाद् दिङ्मात्रमुक्तमिति भावः ।

इति व्याजस्तुतिप्रकरणम् ।

अस्या उदाहरणान्तरं यथा वा—

काकतीयविभो कीर्त्या किं वाय धवलीकृतम् ।

यत्तदीयारिवक्त्रेषु दृश्यते कालिमा महान् ॥

अत्र—‘विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानम्’ इति न्यायेन अरिवक्त्रव्यतिरिक्तं विश्व कीर्त्या धवलीकृतमिति निन्दया स्तुतिर्गम्यते । यथा वा—

प्रतापद्वन्द्वपतेरहो साहसिका द्विप ।

यद्विशन्त्युदधीन् शनानारोहन्ति समन्ततः ॥

अत्र—शत्रूणां साहसप्रशमया स्तुत्या निन्दा ध्यज्यते ॥ यथा वा मम—

विश्वम्भर इति यस्त्व स्याति लोके गतो हरे ।

का ते प्रशसा दैव्यानां मूढेन तत्परस्य हि ॥

अत्र नियतिमनुलङ्घयतो दैत्यमूढेनेऽपि प्रवृत्तस्य भगवतो निन्दासुगी स्तुतिर्ध्यायन्स्तुतिः । इत्यनया दिशाऽन्यदप्युक्तम् ॥

[ निदर्शनस्य=निदर्शनाया लक्षणम् ]

अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित् तत्सदृशं फलम् ।

सदसद्वा निदर्शयेत् यदि तत्स्याद्विदर्शनम् ॥ ३४८ ॥

यन्निदर्शनमात्रेण पापपुण्याप्रमुच्यते ।

तां कृष्णमूर्तिनालोक्त्य जनाः । तृप्यन् सादरम् ॥ १ ॥

अत्र निदर्शनं नामालङ्कारः लक्षणम्—‘अर्थान्तरप्रवृत्तेन’ इति । ‘अर्थान्तरे’=निर्देशनम् अर्थात् फलात् अन्यस्मिन् फले कार्ये प्रवृत्तेन=उपनेन ‘कृत्याय’

पदे' = चेत् 'तन्महशम्' = तत्तन्मयम् 'नत्' = उत्कृष्टम् 'वा' = अथवा 'अमत्' अपकृष्टम्  
 'किमेत् फलम्' = कार्यम् 'निदिश्येत्' निरूप्येत् 'तत् निदर्शनम्' = नाम अलङ्कारः  
 'स्यात्' = भवतीत्यर्थः । 'निदर्शना' इत्यपि पाठान्तरम् । 'प्रस्तुतार्थप्रवृत्तस्य तत्संज्ञा-  
 प्रस्तुतार्थान्तरज्ञापन निदर्शना' इत्युक्तं भवति । 'नवीनानां मते तु सम्भवद्वस्तुमन्व्यो-  
 निदर्शना तथा असम्भवद्वस्तुमन्व्योऽपि यत्र सादृश्य निदर्शयति सापि निदर्शना' इति  
 केषांशिदुष्ते प्राचीनप्रन्यादर्शनमूला । लक्षयति च भामहोत्तरवर्त्ता अतिप्राचीन 'उद्धटः'—  
 अभवन्वस्तु मन्व्यो भवन्ता यत्र कल्पयेत् ।

उपमानोपमेयत्व कथ्यते सा [वि]निदर्शना ॥ इति उदाहरति च 'प्रतीहारेन्दु'—  
 विनोचितेन पत्या च रूपवत्यपि कामिना ।

विधुनन्यविभावार्थाः प्रविभक्ति विशोभताम् ॥

अत्रान्यस्यान्यकर्तृकविशोभताधारणमन्व्योऽनुपपद्यमान कामिनिविभावयरूपमा-  
 नोपमेयभावे पर्यवस्यतीत्याद्या निदर्शना ।

द्वितीया तु भामहोदिता—

अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तम्प्रति यियागति ।

उदय पतनायेति श्रीमतो बोधयप्रान् ॥

अत्र भामवत् उदय पातावगान इति मन्व्यन्त सम्भवति उदयप्राग्यास्तम्प्रति  
 यातवता तेन [ निमित्तेन ] तथा सर्वम्योदय पातावगान इति श्रीमन्नो द्युयन्ते तस्मा  
 तथाविधमयश्रीमज्जनयोरुपमानोपमेयभाव पर्यवसितो वाग्यार्थनेतायमपि निदर्शना ।  
 इमामेवागन्थनिदर्शनामाह ॥ ४८ ॥

[ निदर्शनयोदाहरणम् ]

उदयप्रेष सपिता पक्षेऽप्ययति धियम् ।

विभावयितुमृद्धीनां पालं उदयनुग्रहम् ॥ ३४६ ॥

तत्राह । सत्पालनिदर्शनमुदाहरति—'उदयन इति । 'एष' = पुत्रोदत्त 'मृद्धि' =  
 सूर्य 'उदयन' = उत्सर्पण उमति प्राणवध 'मृद्धीनाम्' = मृष्टीनाम् 'पालम्' = प्रो-  
 वनम् 'मुदयनुग्रहम्' = मुदयानम् दन्धनाम् अनुग्रह 'विभावयितुम्' = प्रवृत्तार्थम् मृद्धी  
 विरामनाया सत्पालानुग्रहमवश्य वृत्त-यमिति बोधयितुम् 'पक्षेऽप्ययति' = पक्षेऽप्ययति  
 विवाहात्पि सोमाम 'अपयति' = आनयति ।

अत्र पक्षे श्रीदिनरत्नपरेण उदयभागं गविणा मुदयनुग्रहम् उदयन प्रदर्शने  
 इति, पलमप्राणमप्ययति सादृशवत्, अत्र इदं नवननिदर्शनम् ॥ ४६ ॥

शानि बन्ध्यागुमि स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम् ।

सपोराजधिराज्ञाना स्वयन्ती उरन्तनाम् ॥ ३४७ ॥

असत्फलनिदर्शनमुदाहरति—‘याति’ इति । ‘चन्द्रांशुभि’=शशिकिरणौ ‘स्पृष्टा’=ससर्गवती ‘ध्वान्तराजी’=तमस्तति ‘राजविरुद्धानाम्’=वृषतिविरुद्धानाम् चन्द्रप्रतिकूलानाम् ‘सय’=शीघ्रमेव ‘दुरन्तताम्’=दु खान्तताम् दु खप्रद परिणामम् ‘सूचयन्ती’=प्रकटयन्ती सती ‘परामवम्’=विष्वस ‘याति’=प्राप्नोति ।

अत्र चन्द्रकिरणौ परामव प्राप्ता ध्वान्तराजी राजविरोधिनां परिणामे दु खरूप फले निदर्शयतीति असदर्थप्रत्यायनात् असत्फलनिदर्शनमिदम् । यथा वा—

महामहानीलशिलारुचः पुरो निषेदिवान्कसकृष स विष्टरे ।

अत्रोदयादेरभिसायमुर्चकरचूचुरष्वन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥ [ माघे ]

अत्रान्यस्यान्यधर्मसम्बन्धासम्भवात् ‘चन्द्रमसोऽभिरामतामिवाभिरामताम्, इत्युप-  
मायां पर्यवसानम् अतोऽसम्भवदस्तुसम्बन्धरूपेय निर्देशना । इत्यादि ॥ ३५० ॥

[ सहोक्तैर्लक्षणम् ]

**सहोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम् ।**

सहैव सज्जनं सज्जैर्हरिष्याने निरन्तरम् ।

महं कुरुत वाञ्छा चेद् विष्णुलोकस्य दर्शने ॥ १ ॥

महोक्तिं लक्षयति—सहोक्ति’ इति । ‘गुणकर्मणाम्’=गुणानां क्रियाणां ‘सहभावेन’=साहित्येन यत् ‘कथनम्’=आख्यानम् सहार्थवान्वयपदैरेव, सा ‘सहोक्ति’= इति नामालङ्कार । उभयनिष्ठधर्मस्य सहैवोक्तिर्यत्रेत्यन्वर्थो सज्ज्ञा । अत्र ‘कर्म’ शब्द क्रियावाची । बहुवचनेन द्रव्यादेरपि ग्रह । ‘वाग्भटोऽप्याह—

सहोक्ति सा भवेद्यत्र कार्यकारणयो सह ।

ममुत्पत्तिकयोद्भूतोर्वक्तु तज्जन्मशक्तताम् ।’ उदाहरति च—

आदत्ते मह यशसां नमयति सार्धं मदेन सप्राप्ते ।

मह विद्विषां श्रियाऽर्मा कोदण्ड कर्षति श्रीमान् ॥

योजन स्पष्टम् ।

[ परिवृत्तेर्लक्षणम् ]

**अर्पणा यो विनिमय परिवृत्तिस्तु सा स्मृता ॥ ३५१ ॥**

पद्यम्यावेन महोक्तिं लक्षयित्वा पद्यस्य शेषार्थपूरणार्थमादी परिवृत्तिं लक्षयति—  
‘अर्पणम्’ इति । ‘अर्पणानाम्’=प्रतिपाद्यानां वस्तूनाम् ‘य विनिमय’=प्रतिदानम्  
अर्पन् गोधूमं दत्त्वा चण्डकानामादानम् ‘सा तु परिवृत्ति’=परिवर्त्तेन [ विनिमयकरण ]  
परिवृत्तिरित्यन्वर्थोऽभावनादुक्तनामान्द्वार ।

उक्तं च मन्मटेन—‘परिवृत्तिविनिमयोयोऽर्पणानां समामर्ष’ इति । त्रिविधा चेयम्—  
१. चेदन् मन्मटेन मन्मस्य अन्विनेन न्यूनस्य, न्यूनैनाधिकस्य इति । आशदिनीये यथा—

लतानामेतामामुदितकुसुमानां मन्द्य ।

मत लास्य दत्त्वा श्रयति भृशमामोदममम् ।

लतास्तद्वन्धन्यानामहह । दृशमादाय सहसा

ददत्त्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥

अत्र प्रथमेऽधे ममेन समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य । तृतीया यथा—

नानाविधप्रहरणैर्नृप ! सम्प्रहारे स्वीकृत्य दारुणनिनानदवतः प्रहारान् ।

दृमारिद्वारविमरेणा वसुन्धरेय निविप्रलम्भपरिरम्भविधिवितीर्णा ॥

अत्र न्यूनोत्तमस्य । अर्थात् प्रहारा अनुपादेयत्वेन न्यूना ॥ ३५१ ॥

[ महोक्तेरदाहरणम् ]

सह दीर्घा मम श्वासैरिमां सम्प्रति रात्रय ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गै सह ताश्चन्द्रभूषणा ॥ ३५२ ॥

सहोक्तिमुदाहरति—‘सह’ इति । [कस्याश्चन वियोगिन्या उक्तिरियम्] । ‘सम्प्रति’=  
दक्षभविरहवेलायाम् [ नतु पूर्वमपि ] ‘इमा रात्रय’=निशा ‘मम श्वासं सह दीर्घाः’=  
विशाला ‘ममृणा’ इति शेष । अर्थात् प्रियवियोगकालीना रात्रय प्रचुरदुःखतया दुःखेन  
यापनाया यज्ञाता । वसुन्धरा तायां दर्प्य नास्ति । ‘चन्द्रभूषणा’=चन्द्रो भूषण मण्डनं  
यायां ताश्च ता शुक्लपक्षाया रात्रय ‘मम’=विरहिण्या ‘एव अङ्ग’=अवयवं ‘सह’=मम  
‘पाण्डुरा’=धूसरवर्णा यज्ञाता । अत्र दार्पणवपाण्डुरत्वे गुणा वसुन्धरो गिन्नादपि नाभ्य-  
न्तान् एवबालिकावुच्चारिति ‘गुणयहोक्तिः’ इत्यु हेया ॥ ३५० ॥

वर्द्धते सह पान्थाना मृच्छत्या चूतमङ्करी ।

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयाजिह्वा ॥ ३५३ ॥

प्रियागता सहोक्तिमुदाहरति—वर्द्धते’ इति । ‘पान्थानाम्’=पथिकानां विरहिण्याम्  
‘मृच्छत्या’=विरहजनितनावस्थाविशेषेण ‘सह’=साकम् ‘चूतमङ्करी’=छात्रमङ्करी  
‘वर्द्धते’=शक्तिं याति । ‘मलयाजिह्वा’=दक्षिणा समीपेणा तेषाम्=पान्थानाम्  
‘अग्रगणे च’=प्राण ‘समम्’=सार्धमेव ‘पतन्ति’=वान्ति । अत्र विरहिण्यप्यर्द्धते वर्ध-  
नपतन्तात्मिव प्रिय सहभावेनाहो विरहिण्यविशेष पुणान् इति प्रियागत महेष्ट ।  
॥ ३५३ ॥

बोविलास्तापसुभगा सुगन्धिदनदायद ।

पान्ति सार्धं जनानन्दैर्हृदि सुरभिदासरा ॥ ३५४ ॥

प्रत्यक्षया सहोक्तिमुदाहरति—बोविल . इति । बोविलास्तपसुभगा’=बोविला-  
नाम तपसुनाम आलापन पदमादरेण सभा सन्नेन तदा ‘सुगन्धिदनदायद’=  
सुगन्धित शोभनगन्धः । दनदायद दनदायद देष्टु नदायद ‘सुरभिदासरा’=  
सुरभिदासरा शोभनगन्धः दनदायद दनदायद देष्टु नदायद ‘सुरभिदासरा’=  
सुरभिदासरा शोभनगन्धः दनदायद दनदायद देष्टु नदायद ‘सुरभिदासरा’=

एवन्ते । अत्र सुरभिवातानां सुरभिदिनानाद्य जनानन्दं सहैव वर्धनमुक्तमिति सहोक्तिः ।  
अन्यद् यथा—

पुरोपनीत नृप । रामशीयक द्विजातिशेषेण यदेतदन्वसा ।

तदद्य ते वन्यफलाशिनः पर परैति कार्यं यशसा सम वपु ॥ [भारवि]

अत्र —यशसा सहैव शरीरकार्यमिति सहोक्तिः । यथा वा—

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्भरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्परपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ [रघुवशे]

मया वा—

रजनी निफलमधुना त्वदधरमधुना सम याति ।

अयि ! मानिनि ! मयि मान परमनिदानं मृषा ब्रूहि ॥ इत्यादि श्लेषम् ।

इत्युदाहृतयो दत्ता सहोक्तेरत्र काश्चन ।

—\*—

इति सहोक्तिः ।

—\*—

सहोक्तिमुपमहरति—‘इति’ इति । ‘इति’=उक्तप्रकारेण ‘अत्र काश्चन सहोक्ते उदात्तयः’=उदाहरणानि ‘दत्ता’=निरूपिता अनर्थेव रीत्या अन्यविषयाऽपि सहोक्ति-  
येत्यर्थः । इतीति—समाप्ता सहोक्तिरित्यर्थः ।

क्रियते परिवृत्तेश्च किञ्चिद्रूपनिदर्शनम् ॥ ३५५ ॥

‘क्रियते’ इति । सम्प्रति ‘परिवृत्ते च’=परिवृत्त्याभ्यालङ्कारस्यापि ‘किञ्चित् रूप-  
निदर्शनम्=दिट्मात्र स्वरूपप्रकाशन ‘क्रियते’ येन ग्रन्थमाहुल्य न स्यादिति भावः ।

[ परिवृत्तेर्द्विगुणम् ]

शम्भुप्रहारं दत्ता भुजेन तव भूभुजाम् ।

चिरार्जितं हनं तेषां यश कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

—\*—

इति परिवृत्तिः ।

—\*—

परिवृत्तेर्द्विगुणम्—‘शम्भुप्रहारम्’ इति । [कश्चन राजान स्तौति] । ‘हे गगन !  
‘शम्भुप्रहारम्’=शम्भुप्रदानम् ‘दत्ता’=अर्पयता ‘तव भुजेन’=बाहेन ‘भूभुजाम्’=रूपाम्  
‘चिरार्जितम्’=सम्पन्नम् ‘यश’=वीर्यम् ‘कुमुदपाण्डुरम्’=कुमुदपाण्डुरम्  
‘हन्ति’=हन्ति । अत्र शम्भुप्रहारं दत्ता यशस्य आदानं न्यूनं अतिक्रम्य प्रदत्तम्  
‘हन्ति’ इति इति परिवृत्तिः सम्पन्नम् ॥ ३५६ ॥

[ आशीरलङ्कारस्य लक्ष्यलक्षणम् ]

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

पातु व परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

इत्याशी ।

आशीरलङ्कार लक्ष्यलक्षणाभ्यां निर्दिशति—‘आशी’ इति । ‘अभिलषिते’=‘इष्टे’ वस्तुनि ‘आगमनम्’=प्राप्तिच्छाप्रकटनम् अथवा ‘इष्टे’=प्रिये ‘वस्तुनि’=सुहृदजनार्दा ‘आगमनम्’=शुभाभ्यर्थनम् ‘आशीर्नाम’=अशीरलङ्कार इत्यर्थः । ‘यथा’ उदाह्रियते— ‘अवाङ्मनसगोचरम्’=वागतातम् मनोऽर्तातञ्च ‘परमं ज्योतिर’=परब्रह्म ‘व’=‘वुष्मान्’ ‘पातु’=‘क्षतु’ । अत्र शिष्यादीनां शुभाभ्यर्थनमाशीरलङ्कारः ।

‘अवाङ्मनसगोचरम्’ इति पाठात्थेन्यः । ‘गोचर’ शब्दस्य अजहसिष्ठत्वात् प्रकृते स्वार्थापरिन्ध्यागाच्च ॥ वाक् च मनश्च वाङ्मनसगोचरे न ज्योतिरवाङ्मनसगोचर इति स्यात् । तथा च श्रुति—‘नैव वाचा न मनसा प्राप्नु शक्यो न चक्षुषा इति । यदि तु— वाङ्मनसगोचरो प्रतिपादको यस्य तद वाङ्मनसगोचरम् तन्न भवतीति अवाङ्मनसगोचरम्’ इति विशुद्धेन तदा ज्ञिगृह्या युक्तिः स्याद्वा । उदाहरणान्नर यथा—

ययातेरिव शर्मिष्ठा प युवहुमता भव ।

पुत्र न्यर्मपि समाज मेव पृथग्वाचुर्दृष्टिः ॥ [ गावुन्तले ]

वर्षादिभ्यस्ते तु—प्रेयोऽलङ्कारार्थवाय वि गप । अपरे तु नाट्यालङ्कारभेदादिप गन्यन्ते ॥ ५७ ॥

इत्याशी प्रवरणम्

[ गतान्तरोपानामलङ्काराणां स्वमतेष्वेवान्तर्भावः ]

अनन्वयससन्देहाद्युपमास्त्वेव दर्शिताः ।

उपमारूपकञ्चापि रूपकैस्त्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षाभेद एवासामुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।

[ सङ्कीर्णोदाहरणम् ]

नानालङ्कारसंस्पृष्टि सङ्कीर्णन्तु निगद्यते ॥ ३५६ ॥

उत्प्रेक्षाभेद इति । 'असौ' = अन्यैरभिहित 'उत्प्रेक्षावयव' = एतन्नामालङ्कारभेद 'अपि' 'उत्प्रेक्षाभेद एव' = उत्प्रेक्षाविशेष एव ज्ञेयः इति शेष । तथाचोक्तम्—

श्लिष्टेनार्थेन सस्पृष्टः किञ्चिच्चोपमयान्वित ।

रूपकायेन वा युक्त उत्प्रेक्षावयवो यथा ॥ इति ॥

तत्र त्रिष्ठयार्थसस्पृष्टो यथा—

मुक्तोत्तर सङ्कटशुक्तिमध्याद् विनिर्गत सारसलोचनाया ।

जानीमहेऽस्या कमनीयकम्बु प्रीवाधिवासाद् गुणवत्त्वमाप ॥

अत्र गुणवत्त्वे छेपः । तथाचायं श्लेषादिसङ्कीर्णोत्प्रेक्षाभात्रम्, अतः पृथक् निरूपणा-  
यामो व्यर्थ इति भावः ।

इयम्—दृष्टान्तस्योपमायाम्, परिणामोद्धेतव्यो. रूपके, कारणमालाया हेतावन्तभावो  
ज्ञेयः । तत्रैव नय्यै स्वीकृतानामन्येषामपि केषाञ्चिदलङ्काराणामनयैव रीत्या यथायथमन्त-  
र्गतं जहनीयम् । दिङ्मात्रन्तु प्रादर्शितम् ।

सङ्कीर्णं लक्षयति—'नानालङ्कारसंस्पृष्टि' = एकत्र नानालङ्कारसमावेशः 'सङ्कीर्णम्' =  
सङ्कीर्णं नानालङ्कार 'निगद्यते' = अभिधीयते 'तु'ना सस्पृष्टेरपृथग्भाव उक्तः ।

अत्रमाशयः—यथा लौकिकानां हारकटककुण्डलादीनां परस्परं ससर्गविशेषेण  
मन्दर्यातिशयजनकता दृश्यते तेषाञ्च गोस्तनहारयष्ट्यादिसजाभेदोऽपि जायते एवमेव  
काव्यलङ्काराणां माधुर्यादिना विनक्षणाचमत्कृतिजनकत्वेन सङ्कीर्णोदिव्यवहारोपि ज्ञेयः ।

[ संकीर्णभेदकथनम् ]

अङ्गाङ्गिभाववस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

इत्यलङ्कारमंस्पृष्टेर्लक्षणीया द्वयी गति ॥ ३६० ॥

मृदुरास्य भेदवाच्ये—'अङ्गाङ्गि०' इति । 'अङ्गाङ्गिभाववस्थानम्' = कुत्रचित्  
निर्वहन्निर्वहकभावस्थानम् गुणप्रधानभावेनावस्थितिरित्यर्थः । अथवा क्वचित् 'सवयाम्' =  
अनङ्गरागम सम्बन्धना = समानवलम्बनम् 'इति' = अनया दिशा 'अलङ्कारमंस्पृष्टे' =  
मंस्पृष्टमङ्कारस्य 'द्वयी गति' = द्वौ प्रकारौ 'लक्षणीया' बोध्या इत्यर्थः । नर्त्यन्तु—अत्र  
लक्षणे 'मंस्पृष्टः' समकक्षतायान्तु 'मंस्पृष्टमङ्कार' स्वतन्त्रव कृता नन्वेक सङ्कीर्णं मन्ता  
तस्य द्वौ भेदौ । इत्यर्थः—

मंस्पृष्टमंस्पृष्टेभ्यो भेदेन यद्विन्नं स्थितिः ।

अङ्गाङ्गिभाववस्थानं संपृष्टम् ॥ इति ॥ ३६० ॥

[ मकीर्णोदाहरणम् ]

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे ! तव मुखश्रियम् ।

कोपदण्डसमप्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ ३६१ ॥

तत्रादावद्वाङ्मिभावमङ्गीर्णमुदाहरति—‘आक्षिपन्ति’ इति । ‘हे मुग्धे ! = ‘अरवि-  
न्दानि’ = कमलानि ‘तव मुखश्रियम्’ = आननशोभाम् ‘आक्षिपन्ति’ = न्यङ्कारयन्ति जेतुमि-  
च्छन्ति ममीकुर्वन्तीत्यर्थः । तथाहि—‘कोपदण्डसमप्राणाम्’ = कोप धनसन्धयः कुड्मलश्च  
दण्ड चतुयोपाय नालम्ब, ताभ्यामुभाभ्यां समप्राणाम् परिपूर्णानां सौपकरणानाम्  
‘एषाम् किम् दुष्करम् अस्ति’ = किमनाध्यमास्ति न किमपीत्यर्थः ।

अत्र श्लेषोऽर्थान्तरन्यायम्याहम् अर्थान्तरन्यामोपि आक्षिपन्तीत्यत्र प्रथमाद्ये विद्यमा-  
नाया उपमाया अहमिति परस्परवाङ्मिभावरूप मङ्गीर्णम् । केचित्तु कोपदण्डसमप्राणामिति  
हेत्वलङ्कारोद्गाहमित्याहुः ॥ ३७१ ॥

लिङ्गतीक्ष्ण तमोऽङ्गानि चर्पतीक्षाञ्जनं नम ।

असत्पुरुषत्वेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ३६२ ॥

—\*—

इति मकीर्णम् ।

—\*—

समवक्ष्यतायां मङ्गीर्णमुदाहरति—लिङ्गति इति । व्याख्यातमिदं प्राक् । अत्र पूर्वो  
उपप्रेक्षा उत्तरार्थं चोपमा इत्यनयो परस्पर निरपेक्षार्थवायर्थानिरिति समवक्ष्यता [समान-  
बलवत्त्वम्] इति द्वितीय मङ्गीर्णस्य प्रवारः ।

इदन्त्वधेयम्—सामान्यतो मिथ्यालङ्कारस्य द्विविध्यम् मिथित्वेऽप्यलङ्काराणां पर-  
स्परसम्बन्धोऽवश्यमपेक्षितः । स च सयोग समवायरूपश्च भवति । सदोमे मिथित्वनानु-  
लन्याय । समवाये मिथ्यालङ्कारन्याय । तिलतण्डुलन्यायेन सम्बन्धे सृष्टिः । ईरन्-  
न्यायेन सम्बन्धे गहरः । अनयो पृथक् चार वाणिज्ययोस्तुत्तादलङ्कारधुरन्धरत्वम् ननु पूर्वो  
लालङ्कारोपेता । तत्र समर्थिर्यथा—[ प्रनापछन्दे ]

तिलतण्डुलसम्बन्धे न्यायाद्यत्र परस्परम् ।

शक्तिष्वेयुरलङ्कारा सा सस्तीनिगद्ये ॥ \*

[ श्लेषस्य दण्ड सङ्गीर्णचकार ]

रंज्य सदासु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिषु धियम् ।

निभं द्विधा स्थनादोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति शास्त्रनयम् । ३६३ ॥

श्लेषादोदाहारेण एव ‘सङ्गीर्ण’ दर्शयति—इति । श्लेष = द्वै



निरूपित इलेपालङ्कार 'प्राय' = प्राचुर्येण बाहुल्येनेत्यर्थ 'सर्वासु वक्रोक्तिषु = भरणिषु  
[ वचन ] भक्तिरूपासु अलङ्कृतिषु 'श्रियम्' = श्रुतिम् विच्छिन्नितिमिति यावत् 'पुष्पाति' =  
समर्थयति । किञ्च — 'वाङ्मयम्' = काव्यम् 'स्वभावोक्ति' = जात्यादीनां यथावत्स्वभाव  
घर्णना 'वक्रोक्ति' च इति = विच्छिन्नविशेषशालित्वेन रूपेण उपमायलङ्कारोक्तिष्व इत्येव  
रूपेण द्विधा भिन्नम् अर्थात् सङ्कीर्णात् पृथगप्यस्ति ॥ ३६३ ॥

[ भाविकवर्णनम् ]

तद् भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

भाव. कवेरभिप्राय काव्येष्वासिद्धि संस्थितः ॥ ३६४ ॥

—\*—

भवे भवन्तु भाविका भवार्चनारता सदा । सदाभवाधिबर्जिता स्वरूपवित्तिसम्पदा ॥ १ ॥

—१—

भाविकालङ्कारो ऽलङ्कारमात्रं गर्भाकरोतीत्याह — 'तद्' इति । 'प्रबन्धविषयम्' =  
प्रबन्धा महाकविप्रणीता महाकाव्यनाटकनाटिकाख्यायिकाख्यानकादय तद्विषय  
तन्निष्ठम् 'गुणम्' = विच्छिन्नविशेषजनक धर्मम् 'भाविकम्' इत्याख्यमलङ्कारम् 'प्राहुः' =  
कथयन्ति । रमिका इति शेष । स्वयमेव भाविक निर्मृते 'भाव' इति । 'कवे' अभिप्राय =  
भाव' = मन काव्येषु = कविप्रणीतेषु निबन्धेषु 'आसिद्धि' = समाप्तिपर्यन्त 'संस्थित' ।

अयमर्थ — नमत्कारविशेषजनका केचन धर्मा स्वभावाख्यानादिनाम्ना अलङ्कार-  
त्वेनेत्या तद्वद्विषयस्पागयनन्तान्यलङ्कारणानि सन्ति येषामाहत्य नामानि वक्तुमशक्यानि,  
परन्तु प्रबन्धगत यद्विचित्र्य तदेव 'भाविक' नाम्ना व्यवहियते सचायमनरालङ्कारवत् न  
केवल पदगतो वाक्यगतो वा किन्तु महावाक्यघटितप्रबन्धगतोप्यस्ति कवेरभिप्रायस्य  
व्यापस्त्वात् तस्मात् भाविकस्य सर्वत्र मङ्गीरता ज्ञेया । अत एव 'शान्तो रसो महाभारत  
म्यादित्वेन विमोक्षन' इत्याद्युक्ति 'अभिनवगुप्तपादाचार्याणां' सङ्गच्छते ॥ ३६४ ॥

[ भाविकस्वरूपे उपपत्तिप्रदर्शनम् ]

परस्परपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

उक्तिरमवल्लाद् व्यक्तिर्गम्भीरस्यापि वस्तुन ।

भावायन्तमिदं सर्वमिति तद् भाविकं विदुः ॥ ३६६ ॥

रितन्तु प्रागज्ज्ञिकम्, तयोरक्षाक्षिभावेन परस्परोपयोगिना वर्तन एव । वस्तुविषये 'नस्तुष्टेना'ऽ  
प्युक्तम्—

इदं पुनर्वस्तु युष्मं द्विविधं परिकल्प्यते ।

आधिकारिकमेकं स्यात्प्रासङ्गिकमथापरम् ॥ इति

यथा वा—महाभारते वनपर्वणि युधिष्ठिरदुःखादिचरितमाधिकारिकेतिवृत्तम् ननुचरि-  
तन्तु प्रागज्ज्ञिकम् । इत्य महाकाव्यादां नगनगरकरितुरगादिवर्णनमपि ह्यचित्माज्ञान  
वाचिन् परम्परया वा प्रागनस्यवोपकारे पर्यवगानमाग्रादयते इत्यपि न विस्मरणीयम् ।

'विशेषणानाम्' इति । तथा 'व्यर्थानाम्' = प्रकृतोपयोगरहितानाम् 'विशेषणानाम्' =  
धर्माणाम् 'अक्रिया = अनुपन्यसन कवेरभिप्रेत स्यादिति अथवशात् सर्वत्र द्योत्यम् ।  
अथात् कायेऽभिप्रेतार्थोपधकाविशेषणोपन्यास काव्यमहिमानमुत्कर्षयति नन्वनभिप्रेतार्थ-  
विशेषणवर्णनम् । अयमेव नय्यानां मते 'परिकल्पनद्वार उक्त । यदाह 'मम्मट'—'विशे-  
षण्यत्तायुक्तं गति परिकल्पन्तु न' इति । अन्ये तु—अपुष्टवदोषाभावमाहु । तथा  
'रथानदर्शना' = स्थानानां प्रकृतगमभावाद्युपयोगिविषयविशेषणां वर्णना उपन्यास कवे-  
रभिप्रायतोचरो भवेत् । यिञ—'उक्तिव्यमयलात = उक्तिव्यम पदविन्यासपरिपाटी तस्य  
दलात प्रतिपादयतामस्यात् 'गम्भागम्य आप वस्तुन = अतिगृह्याप्यस्य 'व्यर्थ' =  
प्रवृत्ता 'इदं सवम' = तदिदं सर्वमेव 'भावायतम् = यदंगभिप्रायतन्त्रम् 'इति = अने  
हेतो 'भाविक्वम्' एतन्नामालङ्कार विट् आलङ्कारिका इति नेप ।

परे—तु 'अतीतानागतयो प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविवम् इति दर्शयन्ति कविगो भव  
आशय आनार प्रतिदिग्यवनास्तीति । भावो भावना वा पुन पुनश्चेति निदिष्टान स्तुष्टा-  
स्तीति । यथा—

मुनिर्जगति योगीन्द्रो महात्मा वम्भनम्भद ।

येनैव बलवे र्गो दिव्या नो म स्यक्छर्षा ॥

अत्र धर्मान्नीयस्य मुनेरमात्यास्य धर्मानवशादेव प्रवक्ष्यामिहान्तरादिति नान्वित्वा  
द्वार । यत्तल्लान्तेति सम्यक्त्वज्ञानेनान्तरात् अन्तर्गतस्य मुनिवदवशतिः सत्त्व  
त्यक्त्वात् ॥ ५ ॥

यच्च स्वयम्भुवत्सङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्यापारिणितमिह क्षेममल्लुङ्कारतदैव न । ३१५ ।

प्रष्टिमत्याकानि । वृत्तयः कैशिकीसात्वत्यारभटीमारत्य चतस्र तासाम् अङ्गानि नर्मनर्म-  
स्फूर्जादीनि षोडश । लक्षणानि भूषणाक्षरसघातादीनि षट्त्रिंशत् । आदिपदेन  
नाटयानङ्कारवाच्यललास्याङ्गानां ग्रहणम्, ते च आशीरादयः त्रयस्त्रिंशत् वाच्यङ्गानि  
दृष्टात्यकानि त्रयोदश लास्याङ्गानि गेयप्रभृतीनि दश । एतत्सर्वम् 'आगमातरे' =  
ग्रन्थान्तरे भग्तादिरचिते 'ध्यावणितम्' = नाटयशोभाकरत्वेन सम्यग्व्याख्यातम् । तत् च इदम्  
'न' = अस्माकम् 'अलङ्कारतया एव' = अलङ्कारत्वेनैव ह्येण 'इष्टम्' = वाञ्छितम् अर्थात्  
दृष्टेः स्वस्मदलङ्कारेषु तेषां यथायथमन्तर्भावः तत्र कानिचित् स्वभावाख्यानप्रभृतिष्वन्तर्भ-  
वन्ति, कानिचिच्च भाविकेऽस्मिन्, तच्च दशरूपकादिदत्तोदाहरणेषु स्वदुद्धयोहनीयम् । एते  
च ग्रन्थग्राह्यभित्तिरमयात्र न प्रपञ्चिता । एतेषां प्रपञ्चो दशरूपकादौ द्रष्टव्यः, । मयापि  
न तद्व्याख्यायां सर्वमिदं स्फुटीकृतम् ॥ ३६७ ॥

[ परिच्छेदार्थोपसंहारः ]

पन्था स एष विवृत परिमाणवृत्त्या  
संहृत्य विस्तरमनन्तमलङ्क्रियाणाम् ।  
वाचामतोत्य विषयं परिवर्त्तमानान्—  
अभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

इत्याचार्यदण्डिन कृतौ काव्यादर्श

अर्थालङ्कारविभागो नाम

द्वितीय परिच्छेदः ।

परिच्छेदार्थमुपमर्यादितं—'पन्था' इति । 'अलङ्क्रियाणाम्' = पूर्वाक्तस्वभावोक्ति-  
प्रत्ययलङ्काराणाम् 'अनन्तम्' = सीमारहितम् 'विस्तरम्' = प्रपञ्चम् 'परिमाणवृत्त्या' =  
परिमितवृत्त्येन 'संहृत्य' = संहितय मत्त्येति यावत् 'एष' = प्रख्यातः कविमन्त्रेण 'पन्था' =  
मार्गः मार्गगुण्यः, 'विवृत' = स्फुटाकृतः । नयनन्तानां विशेषाणां प्रजापतिनापि  
सकृन्तनं कर्तुं शक्यत इति भावः । ननु तर्हि तेषां विशेषज्ञानमात्रेण वैयर्थ्यमेव शास्त्रेण,  
न हि दशरूपकादिप्रमाणैर्विशानिते यावदुपाह—'वाचाम्' इति । 'वाचाम्' = वाणीनाम्  
'विस्तरम्' = विस्तारम् 'अनन्तम्' = अन्तिकन्य 'परिवर्त्तमानान्' = स्मरितभाजः 'विशेषान्' =

भेदान् 'विवरीतुम्' = व्याख्यातुम् पृथक् पृथग्वाधिगन्तुम् 'अभ्याम एव' = पुन पुनरावृत्ति  
एव अलम् = समर्थ । यद्यपि सक्षिप्तोऽयं मार्गः प्रदर्शित तथापि पुन पुन परिशीलनेन  
अनुक्ता अपि भेदा ज्ञातु विवरातुष्व शक्या इति भाव । अत एव पूर्वमुक्तम्—'ते  
चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कात्स्न्येन वक्ष्यति' इति । एवमोपक्रान्त एवार्थ उपसहतो  
दरिडता आचार्येण इति शिवम् ॥

इति श्रीपरिडतदेवीदामतनुजनुपा मारस्वतवशावतमेन मतीविष्णुदेवीगर्भेन

म्यालकोटवास्तव्य-जनन्यायविशारद-कविताकिक-( तन्त्रचक्रवर्ति ।

दर्शनाचार्य-नृसिंहदेवशास्त्रिविरचितायां स्वोप-

'मौभाग्यवती' विवृति महिताया

'पुन्यप्रतिमा' व्याया

काव्यादर्शन्याख्याया

द्वितीयः परिच्छेद



## तृतीयः परिच्छेदः ।

‘अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहते ।  
यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥

अपारशास्त्राम्बुनिधिप्रभूत प्रभावितानेकमुररुहारा ।  
प्रमाद्वेशयविशालदृष्टि श्रीशारदा मे वरदा रुदास्तु ॥ १ ॥

द्वितीये परिच्छेदे ‘काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते इति सामान्यतः शब्दा-  
र्थानलङ्कारलक्षणमाभिधाय तदनुसारं पूर्वं शब्दालङ्कारेषु निरूपयितुं येष्वपि अर्थालङ्कारापेक्षया  
तेषां वैचित्र्यं निशयाभावान् तानुपेक्ष्य प्रथमं चमत्कारातिरेकभूमित्वादर्थालङ्कारानेव निरूप-  
याम्यभूतान्ये । सम्प्रति तु प्रथमपरिच्छेदे सामान्यतो दक्षितेष्वपि शब्दालङ्कारेषु अस्मिन्  
तृतीये परिच्छेदेऽव्ययमत्राया अनुप्रासैतरान् तादृशेष्वपि दर्शयिष्यन् दोषाणां सामान्यं  
विशेषलक्षणमाभिधायन् गीतिप्रसङ्गप्राप्तया कथितलक्षणमपि यमकालङ्कारमादवन्  
तद्वैरानाद्यैः—‘अव्यपेतव्यपेतात्मा इति । न व्यपेतोऽव्यपेतोऽव्यवहितः । अव्यपेत-  
व्यपेतौ तौ अव्यपेतव्यपेता, व्यवधानमहितव्यवधानरहितावित्यर्थः । तौ [अव्यपेतव्यपेता]  
‘यमकं’ इत्यत्र यस्या मा तथाभूता । [ इदं ‘व्याप्तिरित्यस्य विशेषणम् ] ‘वर्ण-  
संहते’=वर्णानां स्वरयजनानां गतिरिति गतं तस्या, स्वरव्यजनवर्णसंघातस्य या ‘व्या-  
वृत्तिः’=‘वि’ विशेषेण आगतिः पुनः पुनरुपारणम् वा ‘यमकम्’=यमकालङ्कार इत्यर्थः ।  
अथ विशेषः पूर्वमेवेति ते सम्प्रति नोच्यन्ते । ‘अव्यपेते’त्यादिकथनेन क्वचि-  
पुनरावृत्त्या व्यवधानेन पुनरुपारणम्, क्वचित् तदव्यवधानेनेति तावत् भेदद्वयं प्राप्तम् ।  
‘अव्यपेतव्यपेता’ इति स्पष्टं यमकलक्षणम् ।

व्यवधानपदवर्णानामागतिः गयुता दुता ।

यमकं विषयव्यवधानादिमध्यान्तगोचरम् ॥ इति ।

उक्त लक्षणलक्षितस्य यमकस्य स्थान निदिशति—‘तच्च’ इति । ‘तच्च’=यमकम् ‘पादानाम्’=एकद्वित्रिचतुरात्मकानां श्लोकचरणानाम् ‘आदिमध्यान्तगोचरम्’=आदिश्च मध्यश्च अन्तश्च ते ‘आदिमध्यान्ताः’ ते गोचर विषयो यस्य तत् ‘आदिमध्यान्तगोचरम्’ । एवमत्राय विभागप्रकारो द्वेय । तथाहि—प्रथमपादस्य आदिभागगतम्, मध्यभागगतम्, अन्तभागगतञ्चैत्येको विभागप्रकारः । अत्र द्वितीयपादस्य आदिगतम्, मध्यगतम्, अन्तगतम् । एवं तृताय चतुर्थयोरपि । उक्तत्रिपुरागो—

अनेकवर्णां वृत्तियों भिन्नार्थप्रतिपादिका ।

यमकं साऽव्यपेक्षं व्यपेक्षेति तद्विधा ॥

अधुना र्णत्वन्वया व्याख्या—आदिमध्यान्तगोचरम् । काकादिगोलेकन्यायेन मय्यशब्द उभयत्रापि सम्यच्यते । तथा मध्यस्यान्तोऽद्यात् पश्चान्त एवोच्यते । तेनाद्यन्तगोचरं यमकं म्यादिति सिद्धम् । आधुत्तियथाशक्तिं क्रियते, तेन श्लोकान्तगामिन्यव्यावृत्तिरसम्भवति । निषेधाभावेनैकाकारं चतुर्ष्वपि ‘महायमकं’ मुख्येति इत्यपि सिद्धम् । इति ‘विशेषगणि ।

अनन्त्यादयश्चैव व्यपेक्षं व्यपेक्षानतः ।

द्वित्रिभ्योनानयो स्थान-पादभेदाश्चतुर्विधम् ॥

आदिपादादिमध्यान्तैकद्वित्रिभिनियोगतः ।

सप्तशः सप्तपञ्चणं चेत्पादेनोत्तरोत्तरम् ॥

एवादित्रिषट्पञ्चसु च पादो नदा परम् ।

तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् ॥

पादान्तयमकं चैव वार्त्तायमकमेव च ।

सप्तमयमकं चैव विधान्तयमकं तथा ॥

पादादयमकं चैव तत्राभेदितं मेव च ॥

चतुर्ध्वयमकं चैव मालायमकमेव च ॥

‘सप्तशः सप्तपञ्चणं’ तत्पादोत्तरोत्तरम् ॥ १००॥

एतेषामुदाहरणानि ‘रुतिरपि यमकाद्या’दि महाकाव्येषु व्याख्यातृभिः कृतानि हिन्दु विद्वान्भिराचार्यैः न तां तां, उक्तानि च व्याख्यातानि ॥ १०॥

यमकभेदद्वयानतः

‘एकद्वित्रिचतुष्पाद-यमकानां विवरणम् ।

आदिमध्यान्त मध्यान्त-मध्याद्या-अन्त सर्वतः’ ॥ १०॥

अद्यन्तद्वयस्तेषां भेदाः सप्तभेदयोगतः ।

सप्तशः सप्तपञ्चणं चैव तत्राभेदितं मेव च ॥

उक्त स्थानभेदेन यमकभेदः, सम्प्रति पादगत भेद दिदर्शयिषु कमश तत्तद्भेदान् निदिशानि एक०' इत्यादि । 'एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानाम्' = एकादिपादगतानाम् अविमिश्रणमित्यर्थः । 'विकल्पना' = विविधा कल्पना विकल्पना अर्थान् 'पादानामादिमध्यान्त गोचरम्' इत्यन्तरमेव सामान्यत उक्ता भेदा 'विज्ञेया' इति शेषः । पादचतुष्टयात्मक पद्य भवति, तस्य प्रतिपादम् आदिमध्यान्तगतत्वेन पूर्वं त्रिधाभिन्नस्य यमकस्य पुन द्वादशप्रकारा जायन्ते । एते च भेदा अविमिश्रयमकस्येव । तथाहि—अविमिश्रित प्रथमपादादिगतम् द्वितीयपादादिगतम्, तृतीयपादादिगतम्, चतुर्थपादादिगतामिति चत्वारः प्रकारा आदि भागनयमकस्य । एवमेव प्रथमादिपादमध्यान्तभागगतमपि, ततो मेलनेन द्वादशभेदा अविमिश्रितयमकस्येत्यभिप्रायः ।

[ प्रथमपादगतस्य अन्यपेताविमिश्रादिभागगतयमकस्यादाहरणम् ]

**मानेन मानेन सखि । प्रणयोऽभूत् प्रिये जने ।**

**खगिडता कण्ठमाश्लिष्य तमेव कुरु सत्रपम् ॥ ४ ॥**

तत्रार्था प्रथमपादगतम् अन्यपेत- [ मय्यवहित ]-मविमिश्रम् आदिभागगत यमक-मुदाहरति—‘मानेन’ इति । [ अत्यन्तमानवता खगिडताम्प्रति तस्या मर्त्याना वचन-मिदम् ] हे । ‘मयि’=‘आलि । ‘प्रिये जने’=उल्लभे जने प्रणयिन जनम्प्रतीत्यर्थः । ‘अनेन’=एनादेशेन गाढतरत्वादस्माकमपि केशवहेन ‘मानेन’=दर्श्याजानितेन कोपेन ‘मान कोप न तु द्वेषा प्रणयेर्य्याममुद्भव’ इति द्वेषम् मानस्य लक्षणम् । ‘प्रणय = प्रेमा ‘नव’ इति शेषः ‘मा भूत्’=प्रियमन्येनादश कोप माकार्षीत्यर्थः । ननु—सापगमे तन्नाशनाय मान गद्यावयणीय इत्याशङ्क्याह—‘खगिडता’ इति । त्व ‘खगिडता’=इत्याकानुष्य गतापि ‘कण्ठम् आश्लिष्य’=स्वयमेयालिङ्गनं दन्वा ‘तम् एव = प्रियं जनम् ‘सत्रपम्’=सघाटम् ‘कुरु’=विधेहि । कृतापगमेऽपि तस्मिन् वगशश्चेष्टद्वारा प्रातिप्रदर्शनेन लज्जितारण्यं तस्याधिकं शासनमिति भव ।

अत्र ‘मानेन मानेन’ इति अन्यपेत [ व्यवधानं विना ] आदिपादगतमादिभाग-यकम् । एतेनैव मयुताकर्त्ता पादयमकमित्युदाहृतं वागमटेन—‘दशां चक्र दद्याच्चक्रं । सता तरमाड भवान्वित्तम् इति । आस्यायमय —हे राजन’ यस्मा भवान् ग्रामं वरणा ‘चक्र’ चकार तस्मात् कारणात् भवान् ‘सताम्’ गात्रा ‘वित्तम्’ रत्नम् ‘दद्याच्चक्रं’ वित्तदानं । एव ‘घ्रीडा’ इत्येव । अत्रादिपादगता मयता [ एतत्प्रथम-उपानर्गिता ] आर्त्तवर्तिता तादृश पादयकम् । खगिडताया लक्षणमुक्तं तत्रादरे—‘एते दन्वासदादरे गागतेर्यावपाथिता इति ॥ ४ ॥

[ तस्यैव तृतीयपादगतस्यादाहरणम् ]

**मघनादेन हस्ताना मदनो मदनोदितः ।**

**नुन्नमान मन रक्षाणा सह सत्या विगाहते ॥ ५ ॥**



तया च शाकटायनमूत्रम्—‘ग्रहादिभ्यो णिन् [ ४ । ३ । ८७ ] एतच्चाख्यायाम्—  
‘ग्रहादिगकृतिगण तेन विमारीत्यादि मिद्धम् इत्युक्तम् ।

‘नुव’ इति ‘नुद’ धातोः ‘क्’ प्रत्यये रूपम् । ‘नुदविदोन्दवाघ्राहीभ्यो  
ऽन्यतरस्याम्’ [ ८ । २ । ५६ ] इति सूत्रेण निष्ठातस्य नो वा । पक्षे ‘नुव’  
अत्रपि भवति ॥ ५ ॥

[ तस्यैव तृतीयपादगतस्योदाहरणम् ]

राजन्वत्य प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्पतिम् ।

चतुरं चतुरम्भोधिरसनोर्वीकरग्रहे ॥ ६ ॥

अत्र—‘तृतीयादगतमन्यपेतमविमिश्रमादिभागगत यमकभुदाहरति—‘राजन्वत्य’  
इति । [ हे ! राजन् ! ] ‘चतुरम्भोधिरसनोर्वीकरग्रहे’=चत्वार अम्भोधय समुद्रा एव  
रगन् कथा गगन्भूषण यस्या सा तथाविधा उर्वी पृथिवी चतु समुद्रपर्यन्ता इत्यर्थः  
‘चतुरम्’=चतुः ‘स पतिम्’=सन् गणपतिहस्तकारी नामी पति पात्क ईश गुप्तर्षी  
भरतः तस्य ‘प्रत्य’=उत्ता ‘प्रजा’=विश ‘राजन्वत्य’=पञ्चस्तराजोपेता ‘जाता’=सम्पत्ता  
‘सत्पति’ इति शेषः ।

‘कथितं’=कतिपर्यं जीवद्भिरेव ‘अरण्यम्’=जङ्गलम् ‘आक्रान्तम्’=आध्रितम् जीवन्त  
एवके वनम्प्रति पचायिता इत्यर्थः । ‘कथितं’=अरण्यं मग्नानाङ्गणे पञ्चवम्प्राप्तं अर्हितं  
‘दिर्वाक्यम्’=देवानाम् ‘मग्न’=स्थानं मृगलोक इत्यर्थः ‘आक्रान्त’ मिति एवम् मध्यन्ध्र ।  
अर्थात् तव रणे निर्माका केचिन्मृता स्वर्गे जग्मुः । उक्तञ्च—

द्राविर्भा पुष्ट्या लोके मृत्यमण्डलभेदिना ।

परिव्राज् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ इति ॥

अत्र ‘रहितैरहितैः’ इति चतुर्गुणपादगतमध्यपेतमविमिश्रमादिभागगतं यमकम् । एव-  
मध्यपेताविमिश्रयमकस्यादिभागगता चत्वारो भेदा दृशिताः । द्वितीयभागदिविषया  
अपि एवभेदा योऽनाया [ ‘स्यां स्यन्दनवानारां’ इत्यजय ] एकस्मिन्नेव श्लोके चतुर्षु  
पाठेषु आदिभागगतं यमकं यथा—[ इत्यरशतके ]

† सञ्जातं सञ्जानतलोचनाग्रे । सन्ध्यातः । सन्ध्यातपमा सुरार्धः ।

माधीनमाधीनपरिग्रहेण कालेन कालेन हतः कृष्या माम् ॥

अत्र ‘सञ्जातं सञ्जातं’ ‘सन्ध्यातं सन्ध्यातं’ ‘माधानं माधीनं’ ‘कालेन कालेन’ इत्येव-  
माकारेण चतुर्षु पाठेषु आदिभागगतं यमकमिदम् ॥ ७ ॥

[ प्रथमाद्विनाय- ( आदि माय )-पादगतयमकस्योदाहरणम् ]

मधुरं मधुरम्भोजवदने । वदनेत्रयोः ।

विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥

सम्भेदयोर्लान् अन्वयपेतयमकभेदान् निरूपयन् आर्त्ताः ‘आदिमध्यान्ने’त्यनेन कविः ।  
मधुरयम् [ प्रथमाद्विनाय-प्रथमगुणाय-प्रथमचतुर्गुणपादगतभेदत्रयम् ] त्रयेणोदाहरणम्—  
‘मधुरम्’ इति । ‘न’=सो ‘अम्भोजवदन’=अम्भोजमिव वदनं यस्य तत्सम्पूर्णं वदनं  
‘माय’ । ते=तव ‘नेत्रयोः’=नेत्रयोर्यो [ विषये गतमा ] ‘मधु’=मधुगन्तः ‘भ्रमर’=भ्रमरः  
‘भ्रमरभ्रान्त्या’=भ्रमरभ्रान्त्या ‘विभ्रमम्’=विभ्रमः शोभनम् ‘विडम्बयति’=विडम्बयति  
‘किं नु ते’=किं नु ते इति । ‘वि’ न ‘विडम्बयति’  
गतं पाठे तु विडम्बयत्ययं यथा दोगः । ‘अथवा नु’ इति त्रिव्र एवम्भेदयमकम्

नेत्रयोर्विभ्रमः भ्रमरमन्त्रेण मधुना [ वसन्तेन ] एव सन्तानित इयह सम्भावये मन्त्रे  
प्रत्ये भ्रमणेने तादृशभ्रमरविलासस्य सम्भवात् तथा तर्कना युज्यत इति भावः ।

अत्र 'मधुर मधुरम्' इति तथा 'वदने वदने' इति च प्रथमद्वितीयपादगतम् आरि  
यमकम् पादद्वयनिभ्रणाच्च मिश्रमञ्जम्, पादानां व्यवहाराभावेन च अश्वपेतम्, एवमिरम्  
'प्रथमद्वितीयपादगमिश्राश्वपेतादिभागतयमक' मुच्यते । 'मधु' चौद्रे जले चीरे मये  
पुनरने मधु । दस्ये चैत्रे वसन्ते च जीवशोके मधुदुमे' इति [ विश्वः ] ॥ ८ ॥

**वारणो वारणोद्दामो हयो वा स्मर ! दुर्धर ।**

**न यतो नयतोन्तं नस्तदहो विक्रमस्तव ॥ ९ ॥**

प्रथम तृतीयपादगत तदेवोदाहरति—'वारणः' इति । हे 'स्मर !' = कामदेव ! याम =  
नन्मान् कारणात् 'तत्' रणोद्दाम 'रणो' सङ्ग्रामे उद्दाम दुर्मर सङ्ग्रामघस्मर इत्यर्थः  
'वारण' वा = गजश्च तथा 'दुर्धर' = पराप्रवृष्य सज्जामदुर्धरे 'हय' वा = याजी  
[ पितृ ] च 'न' = नन 'अस्ति' इति शेषः 'नत' = तस्मात् हेतो अर्थो युज्य  
मान्मानानां कारणात् [ वस्तुतस्तु 'तत्' तथापि इति व्यत्ययम् ] न =  
नन्मान् विक्रमः 'अन्तः' = नाश मृति 'नयत' = प्रापगत तव 'विक्रम' = गलम  
न = नन्मान् इत्यर्थः । अत्र वारणो वारणो 'नयतो नयतो' इति प्रथमगती  
नन्मान् नन्मान् इत्यर्थः । अत्र वारणो वारणो 'नयतो नयतो' इति प्रथमगती  
नन्मान् नन्मान् इत्यर्थः । अत्र वारणो वारणो 'नयतो नयतो' इति प्रथमगती

[ प्रथमानुपादगतग्याऽगमनस्योदाहरणम् ]

**राजिन राजितदग्येन जीयत त्यादृशैर्नृपैः ।**

**नीयते च पनमन्ति घसन्ना वराधाराया ॥ १० ॥**

एवम् आदिमध्यान्तभेदो निरूपितः, मध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादित मध्यमध्यम्, मध्या-  
न्तवेति भेदत्रय क्रमेण निरूपयितुं काम आर्था द्वितीयतृतीयपादगत [ मध्यमध्यम् ]  
अन्यथेतम् आदिभागगत यमकमुदाहरति—‘करोति’ इति । [ प्रियाविमुक्तस्य कस्यचिदु-  
त्तिरियम् ] ‘रहकारस्य’=रसालस्य [ आभ्रस्य ] ‘कलिका’=कोरक मुकुतामिति यावत्  
‘मन्मन’=मदाय मानसम् उत्कलिकोत्तरम्=उत्कलिका रुद्ररुद्रिका उत्कण्ठाविशेष  
इति यावत् तथा उन् उद्गत तर् आद्यस्य यस्य, अथवा उत्कलिकया उत्तर प्रधानम्  
‘करोति’=विपत्ते वयन्तमयमृत्तकनया कामोद्दीपनादिति भावः । किञ्च—‘एष’=धूयमाणा  
‘मन्मनोकिनन्मन्मन’=मन् वयन्तकानत्वाद् उन्माद गत [ च अर्था ] कोक्लि पिक  
ताय नित्वन् ख पञ्चमस्वर इत्यर्थः [ योऽपि ] ‘मन्मन’=दम्पत्यो रहस्यान्ताप  
[ इव इत्यध्याहार्यम् ] ‘मन्मन’=मदायमानस उत्कलिकोत्तर करोति’ इति पूर्ववत् ।  
मन्मन — मृते कर्णामृते तु निजदर्शायभाषया ।

दम्पत्यो कथन यत्तु मन्मन न प्रवृत्तते ॥

इयुक्तानुज्ञाको भवति । केचित्तु—मनसि मनुते प्रपुण्यतीति ‘मन्मन’ काम  
पुण्यदरादित्वात् माधु इत्याचक्षते । माधु चेतत् एव ‘मन्मन’ कोक्लिन्ताप्येति [ द्वौ  
अपि ] मन्मन उत्कलिकोत्तर करोतीत्यन्वयः । अत्र ‘कलिको कलिको’ ‘मन्मनो मन्मनो’  
इति द्वितीयतृतीयपादयोरुदाहरणं तयोश्च । द्वितीयतृतीयपादयोः ] मन्मन्त्वाद्  
द्वितीयतृतीयमध्यमध्यपादगतम् अन्यथेतम् आदिभागगत यमकमिदम् ॥ ११ ॥

[ द्वितीयतृतीयपादगतस्य मध्यान्तयमवस्य उदाहरणम् ]

कथं खदुपलभभाषा विदताविदतादसी ।

अथरथा नालमारोदुमङ्गनामङ्गनाशिनी ॥ १२ ॥

मन्त्रवान् चतुर्थपादस्य च अन्तत्वात् 'द्वितीयचतुर्थपादगत मध्यान्त मिश्रमन्त्रवर्तितम्  
अन्तर्भागगत यनकम्' इति ॥ १२ ॥२

[ उत्सर्ग्यैव तृतीयचतुर्थपादगतस्योदाहरणम् ]

निगृह्य नेत्रे कर्षन्ति बालपल्लवशोभिना ।

तरुणा तरुणान् कृष्टानलिनो न लिनोन्मुखा ॥ १३ ॥

तृतीयचतुर्थपादगत [ मध्यान्तग ] यमकमुदाहरति—'निगृह्य' इति । 'नलिनो-  
न्मुखा' = नलिनोन्मुखा कम्पनेषु उन्मुखा कम्पनमौरभनोलुपतया तेषु पिपतिष्व इत्यर्थः  
'नेत्रे' = नेत्रे 'बालपल्लवशोभिना' = बाल सशोनिर्गतैः पेल्लवैरिति यावत् पल्लव  
'नेत्रे' शोभिना विनयना 'तरुणा' = वृद्धेण 'कृष्टान्' = हतवयान् 'तरुणान्' = यूनां जनान्  
'नेत्रे' = नेत्रे निगृह्य = गृह्णीता 'कर्षन्ति' = अपराजयन्ति अर्थात् स्वकोपशो-  
नित्वेन कर्षन्ति । अत्र 'तरुणा तरुणा नलिनो नलिनो' इति तृतीयचतुर्थपाद-  
गतस्य मन्त्रवैयर्थ्येन, चतुर्थपादस्यान्तत्वेन च, द्वयोः पादयोर्मिश्रणात्  
मन्त्रवैयर्थ्यं न भवति—अथवर्तित मिश्रसंज्ञमादियमक बोध्यम् ॥ १३ ॥

[ तस्मात् प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतस्योदाहरणम् ]

प्रियदा प्रियदामत्त-सारमे सारसं जले ।

कस्तुरि कस्तुरेय तस्मात् प्रियदामत्त-सारमे ॥ १४ ॥

अत्र प्रथमद्वितीयतृतीय मन्त्राद्यपादगत अव्यवहित मिश्रम् आदिपादगत यमकम् ।  
इदन्तु—एकविधमेवेति पूर्वमप्युक्तम् ॥ १४ ॥

विषमं विषमन्वेति मदनं मदनन्दन ।

सहेन्दु-कल्याणोद-मलया मलयानिल ॥ १५ ॥

आद्यन्तेत्यनेनोक्त भेदत्रय क्रमेण निरूपयन् पूर्व प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगत तदुदा-  
हरति—‘विषमम्’ इति । ‘अपोदमलया’=अपोद परित्यक्त मलम् मालिन्य यथा तथा  
‘इन्दुकल्या’=इन्द्रकल्या नह विद्यमान ‘मदनन्दन’=मम कान्ताविरहिण अनन्दन  
अप्रीत्युत्पादक ‘मलयानिल’=दक्षिणपवन ‘विषमम्’=विकट प्रतीकारानर्हम् ‘विषम’=  
गरलम् तथा तथाविधम् [ विषरूप ] ‘मदनम् =कामम् ‘अन्वेति’=अनुसरति तमुदीप-  
यतां यथ इन्दुकामलयाभिलषितां द्रावपि कामोद्दण्डम् । अत्र ‘विषम विषम’ ‘मदन  
मदन’ ‘मलया मलया’ इति प्रथम-द्वितीय-चतुर्थपादगतानि पदानि । तेषां  
प्रथमद्वितीययोत्राद्यन्तान् चतुर्थपादस्य चान्तान्त्वान् प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतम् [आद्यन्त  
पादगतम्] मिश्रम् अव्यवहितम् आदिमागगत यमकमभिद । यत्—‘विषम विषमन्वेति’  
इत्यत्र यम्यमानपदयोरेकस्य गानुच्चारत्वे न गन्तोपधेन तदा ‘विषम विषम-’ उच्यते इति  
प्रथमपाद पठनीय द्वितीय-विषम मित्यस्य ‘विषम मा उपमा यस्य इति व्युत्पत्त्या  
विषमवर्णमित्यर्थ इत्याह बाधित तस्य गानित्यशास्त्रोधान्यासत्त्वमादेदिति अनुवा-  
गतिना यमवर्णानेनङ्गीकारान् । उक्तं हि—[ अभिप्रेतम् ]—

रत्नयोः लयोऽनङ्गययोः योऽपि ।

यस्योऽनङ्गययोऽधिले गायगाऽविगमया ।

गान्त्वान्त्वयया स्यादभेदेन वचनम् ॥ १५ ॥

यति तु तत्पात्रात्तर तथा अर्थयोजना साक्षा इत्याह । पर न तदर्थेति= इति ।

॥ १५ ॥

[ तस्यैव प्रथमतयाचतुर्थपादगतयादाहरणम् ]

मानिनी मानिनी पुरते निपङ्गत्व मनङ्ग ! मे ।

तारिणी तारिणी शर्म तनुता तनुता यत ॥ १६ ॥

अत्र 'मानिनी मानिनी' 'हारिणी हारिणी' 'तनुतां तनुतां' इति प्रथम-तृतीय-चतुर्थपाद गतत्वेन तृतीयपादस्य आदित्वेन, चतुर्थपादस्य अन्तत्वेन च प्रथम-तृतीय-चतुर्थपादगतम् आद्यन्तगम् मिश्रम् अव्यवाहितम् आदिभागग यमकम् ॥ १६ ॥

[ तस्यैव द्वितीय-तृतीय-चतुर्थपादगतस्योदाहरणम् ]

**जयता त्वन्मुखेनास्मा नकथं नकथं जितम् ।**

**कमलं कमलं कुर्वदलिमदलिमद्विप्रये ! ॥ १७ ॥**

द्वितीय तृतीय चतुर्थपादगत [ आद्यन्तम् ] यमकमुदाहरति—'जयता' इति । हे ! 'मद्विप्रये' = मदीयप्राणवस्त्रभे । अस्मन् जयता' = वश नयता 'त्वमुखेन' = त्वदाख्येन 'अकम्' = नास्ति कथा विवादो यस्यां क्रियायां तद् यथा स्यात् तथा 'कमलम्' = सरोजम् 'कथं न जितम्' = अपि तु जितमेव । कथम्भूत कमलम् । 'कम् अलकुर्वत्' = जल भूषयत् तथा 'अलिमदलि' = अलिमन्ति सभ्रमराणि दलानि पत्राणि सन्ति अस्य इति अलिमद्विनि । यत्र अस्मादशा धेतना अपि जिता तत्र जडानां तेषां कमलानां जये का कथेति भावः ।

अत्र—'नकथं नकथं' 'कमलं कमलं' 'दलिमत् दलिमत्' इत्येव द्वितीय तृतीय चतुर्थपादगतम् [ द्वितीयतृतीययोरौदात्वात् चतुर्थस्य च अन्तत्वात् ] आद्यन्तग मिश्र मन्तसहितमादिभागगत यमकम् । एवम् आद्यन्तैत्यनेनोक्ता त्रयो भेदा निरूपिता ॥ १७ ॥

[ तस्यैव चतुर्थपादेषु वर्तमानस्य उदाहरणम् ]

**रमणीया रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।**

**चारुणी चारुणीभूत सौरभासौरभास्पदम् ॥ १८ ॥**

'मन्त्रे' इत्यनेनोक्त पादचतुष्टयगतम् अव्यपेतमादिभागगत यमकमुदाहरति—'रमणी' इति । 'रमणी' = पाटला गन्धरी स्त्री 'मे' = मम 'रमणीया' = रतिस्थानं भवतु' इति शेषः । उक्त्या इत्याकांक्षायां निशानिष्टि पाटलेति । पाटलापाटलांशुका' = पाटला वृक्षाविशेषः तत्पुष्पमिति पाटला । पाटला [ पुष्प ] वत् पाटलं श्वेतरक्तम् अशुकं वस्त्रं यस्यां गा तदङ्गः । पुनः कीटशी । 'सौरभास्पदम्' = सौरभस्य सौगन्धस्य आस्पदं प्रतिष्ठा स्थानं निदर्शयति । [ पञ्चम्या लक्षणमुक्तं प्राक् प्रथमपरिचये द्रव्यस्य टीकायां विधेते ]

३७ प्रष्टे ] तामुपमिनोति—‘वारुणी’ इति । यत् एवभूता अत एव ‘अरुणीभूतमोरभा  
वारुणी इव = अरुणीभूता रक्तीभूता चामां सारी मूर्धमन्वधिनी भा दाति यत्र सा तमा-  
विधा वारुणी पश्चिमा दिग् इव । अत्र ‘रमणी रमणी’ ‘पाटला पाटला’ ‘वारुणी वारुणी’ ।  
‘मोरभा मोरभा’ इत्येव पदानां पादचतुष्टयगतत्वात् सर्वपादगतमव्यवहित मिश्रमा-  
दिभागगत यमकम् इति आदिमध्यान्तेति कारकाक्तस्य अव्यपेतादिभागयमकस्यैकादश  
प्रकारा उदाहरणं स्पर्शकृता ।

‘मारी चामी भा’ इति ‘मोरभा’ इत्यत्र समानाधिकरणान्तरमात्रे ‘त्रिया पुव द्रापित  
पुष्काट’ [ ९ । ३ । ३४ ] इति पाणिनिमूत्रेण पुवद्भाव । सूरस्य इयम् ‘मारी’  
‘तल्येदम् [ ४ । ३ । १०० ] इतीदम्येऽङ्ग । तत् ङीप् ॥ १८ ॥’

[ अवान्तरभेदोपमहारपूर्वकप्रकरणान्तरारम्भप्रतिज्ञा ]

इति पादादियमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।

व्यपेतस्यापि वर्ण्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥

यमकाद्यावान्तरभेदप्रवरणमुपसर्गति—‘इति’ इति । ‘इति = दर्शितदिशा ‘अव्य-  
पेतम् = व्यवधानरहितम् अव्यवहितम् ‘पादादियमकम् = पादानामादिभागगत यमकम्  
‘विकल्पितम् = प्रमद निगमितम् उदाहरणरित्यर्थः । अथुना ‘व्यपेतस्य अपि’ = व्यव-  
धानरहितस्यपि ‘ताय = यमकाय ‘केचन’ = कानिपथे न तु सर्व ‘विकल्पा’ = भेदा  
वर्ण्यन्ते’ = निरूप्यन्ते अप्रमप्रत्येनेति शेषः ॥ १९ ॥

[ प्रथमद्वितीयपादगतस्य मिश्राय व्यपेताय आदिभागगतस्य यमकस्योदाहरणम् ]

मधुरेण दशा मान मधुरेण सुगन्धिना ।

सप्तकारोद्गमेनैव शब्ददशैव वारिष्यति ॥ २० ॥

निगमिता आदिभागगता अव्यपेता यमकप्रवारा, सम्प्रति व्यपेतादिभागगत  
यमकाय एकस्मिन् पादे अस्मात् इति भत्वा प्रथम प्रथमद्वितीयपादगत यमकमुदाहरति  
— मधुरेण इति । ‘मान’ = यमकम् ‘दश’ = दशपादाणि ‘मन्तिना’ = मन्तिना =  
गवम् ईसाजानित वृषादशेषामन्तिना । ‘सप्तकारोद्गमेनैव’ = सप्तकारोद्गमेनैव यमकम्  
उद्गम वन्तिनादयः सप्त अथवा उद्गमवन्तिनादयः सप्त यमकाः सप्तकारोद्गमेनैव  
गवम् ईसाजानित वृषादशेषामन्तिना मन्तिनामाना मन्तिनादयः सप्त । यमकम् इति —



‘मधुरेण’=मधुमद्वितेन मकरन्दविन्दून् इज्योततेत्यर्थ । तथा ‘मुगन्धिना’=शोभनगन्ध-  
वता तीव्रगन्धिनेत्यर्थ । तादृशस्येव तस्योद्गोपकतया मानिनीमानहानिकरत्वादिति भाव ।  
अत्र—‘मधुरेण मधुरेण’ इति द्वे पदे प्रथमद्वितीयपादयो आदिगते यमकघटके  
[ मये ] ‘दृशा मानम्’ इति पदद्वयेन स्यवधानमत्त्वान् । एवञ्चैतन् प्रथमद्वितीयपादगत  
व्यवहित मिश्रम् आदिभागगत यमक द्वेयम् ॥ २० ॥

[ तस्येव प्रथमतृतीयपादगतस्योदाहरणम् ]

करोऽतिताम्रो रामाणां तन्त्री ताडनविभ्रमम् ।

करोति सेष्य कान्ते च श्रवणोत्पलताडनम् ॥ २१ ॥

प्रथमतृतीयपादगत तदेवोदाहरति—‘कर इति । ‘रामाणाम्’=मुन्दरीणां नारी-  
राम् ‘अतिताम्र’=अन्यन्त लोहित ‘कर’=शय [ पाणि ] ‘तन्त्रीताडनविभ-  
मम्’=तन्त्र्या वीणाया ताडन वादनम् तदूष विभ्रम विलासम् [ कर्मपदमिदम् ] ।  
तथा ‘कान्ते’=रसभे अपराधकारिणि प्रिये इत्यर्थ सेष्यम्=ईर्ष्याजनितकोपसहित यथा  
मन् तया [ इति स्त्रियाविशेषणम् ] ‘श्रवणोत्पलताडन च’=श्रवणोत्पलाभ्यां  
‘गते’ [ कण ] ‘अतमीकृताभ्यां कमलाभ्यां ताडनम् आहननञ्च करोति इत्यर्थ  
तेन ।

अत्र ‘करोऽतिताम्रो गते’ इति पदयो प्रथमतृतीयपादयोरदिगतत्वात् व्यवहितमिति  
दृश्य ‘श्रेष्ठमनसि’ इति सामान्यापेक्षानक्षणागतिति रपि ध्येया । एवञ्च—‘प्रथमतृतीयपाद-  
गतम्’ [ अतस्तमान्ते ] मिश्रम् आदिपादगत यमकम् इत्यस्य सङ्गा ॥ २१ ॥

[ तस्यैव प्रथमचतुर्थपादगतस्योदाहरणम् ]

मकलापोल्लसन्तया कलापिन्याऽनुनृत्यते ।

मेघाली नर्सिता वानै मकलापो विमुञ्चति ॥ २२ ॥

द्वितीयतृतीयपादगत तदेवोदाहरति—‘स्वयम्’ इति । हे ! कामिनि ! = भूयान् कामोऽस्यामिति तन्मम्युद्धो हे कान्ते । इत्यर्थः । ‘स्वयम् एव = कान्तकृतानुनयनमन्तरेणैव ‘गलन्मानकलि’ = गलन् दूरीभवन् मानस्य प्रणयकोपस्य कलि कलहो यस्मात् तत् अथवा मान एव कलिर्यस्य एवभूत ‘ते’ = तव ‘मन = हृदयम् [ कर्तु ] ‘इह = प्राप्त्य प्रथमागमे ‘नीपस्य = कदम्बस्य कलिकाम = कोरकम् ‘दृष्ट्वा = आलोक्य ‘कां दशाम् न स्पृशेत् = अपि तु सर्वामपि कामदशा स्पृश्यति । वर्षाकाले अतिमृदुत्वात् धैर्यं च्युत ते मन कथं त्वया विरटे सान्त्वनीयमिति भावः । अत्र—‘कलिकामि कलिकामि’ इति पदे [ उभयत्रापि निरर्थके ] द्वितीयतृतीयपादगते व्यवहिते च स्त तेन द्वितीयतृतीयपादगत मिश्र व्यवहितमादिभागगत यमकमिदम् ॥ २३ ॥

[ तस्यैव द्वितीयचतुर्थपादगतस्योदाहरणम् ]

आरुह्याम्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।

नृत्यत्येव लसच्चारुचन्द्रकान्त शिखावल ॥ २४ ॥

द्वितीयचतुर्थपादगत तदेवोदाहरति—‘आरुह्य’ इति । आक्राष्टे [ उद्यते ] शैल [ पर्वत ] इति आक्राष्टशैल शीढापर्वत तस्य ‘इमाम् चन्द्रकान्तस्थलीम्’ = चन्द्रकान्तमणिभुवम् ‘आरुह्य’ = ननुपरितनभागमाश्रित्य ‘अप्य’ = पुरोवर्ती ‘शिखावल’ = वेणी [ मयूर ] ‘नृत्यति’ कथम्भूत शिखावल । ‘लसच्चारुचन्द्रकान्त’ = लसन् गोभमान चारु मनाहर चन्द्रकाणां मेघकानाम् अन्तः प्राग्भागे यस्य स । ‘चन्द्रकान्त-कान्त’ इति पाठो नु चलनं दालायमान चारु चन्द्रकान्तो यायेत्यर्थः ।

अत्र ‘चन्द्रकान्त चन्द्रकान्त’ इति द्वयोः पदयोः द्वितीयचतुर्थपादगतस्योदाहरण-दिभागगतत्वात् व्यवहितत्वाच्च द्वितीयचतुर्थपादगत व्यवहित मिश्रम् आदिभागगत चन्द्रकान्तमिदम् । अतः—‘जीघेन चन्द्रकान्तमणिविरोपनिमितां स्थलीम्’ इति आरुह्याम्रीडशैलस्य तन्मम्युद्धो ‘जानपदवराणां गोमास्थलः’ [ ४ । १ । ४ ] इति आरुह्याम्रीडशैलस्य तन्मम्युद्धो ‘मयाति शर्मायमा चेत’ इत्युक्तस्य अर्थः सति सप्तमेव कृत्रिमाय सधनं ननु चन्द्रकान्त-धान । अत एव प्रोदाहरणे ‘स्थला अस्या इत्युक्तम् । अतस्तेऽपि सन् स्थलं इत्युक्तम् । तन्मायाता ‘धीमानुजिदीक्षित’ इति स्थलः । अतस्तेऽपि सन् स्थलं इत्युक्तम् ।

[ तस्यैव तृतीयचतुर्थपादगतस्योदाहरणम् ]

**उद्धृता राजकादुर्वी ध्रियतेऽद्य भुजेन ते ।**

**वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरिस्थिता ॥ २५ ॥**

तृतीयचतुर्थपादगत तदेवोदाहरति—‘उद्धृता’ इति । [ हे ! राजन् ! ] ‘या असौ वराहेण’=वराहावतारेण भगवता विष्णुना ‘उद्धृता’=रसातलान् ऊर्ध्वमानीता ‘उर्वी’=भूमि ‘मा अद्य’ ‘ते’=[ तव ] ‘भुजेन’=बाहुना ‘राजकात्’=राजसमूहात् उद्धृत्य=आच्छिद्य ‘ध्रियते’=स्वायन्तीक्रियते स्ववश स्थाप्यत इत्यर्थं कथम्भूता उर्वी—‘वराहे’=श्रेष्ठस्य जेयनागस्य उपरि स्थिता । वरश्चामौ अहिश्चेति कर्मधारय ।

अथ राजकम् । राजन्यक च नृपतिक्षत्रियाणां गणो क्रमात् इत्यमर । राज्ञो मन्त्रो ‘राजकम्’ । ‘गोत्रोच्चोष्ट्रेरभ्रराजराजन्यराजपुश्रवत्समनुष्याणाद् घुञ् [ ४ । २ । ३६ ] इति सूत्रेण ‘राजन्’ शब्दाद् ‘जुञ्’ प्रत्यय । अत्र—‘वराहे वराहे’ इति तृतीयचतुर्थपादयोर्गांश्चागतं व्यग्रहितं मिथं यमकम् ॥ २५ ॥

[ तस्यैव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतस्योदाहरणम् ]

**करेण ते रणेऽन्तःकरेण छिपतां हता ।**

**करेणैव क्षरद्रक्षा भान्तं सन्ध्याघना इव ॥ २६ ॥**

प्रथमद्वितीयतृतीयपादगत तदेवोदाहरति—‘करेण’ इति । [ हे राजन् ! ] ‘करेण’=करमेव ‘छिपताम्’=शत्रूणां ‘अन्तःकरेण’=मृत्युप्रदेन विधग्वेन ‘ते’=तव ‘करेण’=गात्रेण ‘हता’=वधिता ‘करेणैव’=गजा अर्थात् शत्रूणामेव ‘क्षरद्रक्षा’=क्षरद्रक्षक इव शोणितं येषां ते शत्रूणां विना मन्तं ‘सन्ध्याघना इव’=सन्ध्याकाशेन मेघ इव ‘भान्तं’=गन्तं । अत्र—‘करेण’ इत्येकमेवैव त्रिवारं प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतं त्रिभगवत् तत्र तद् मिथं व्यग्रहितमादिभगवत् यमकमेतत् । ‘करेणुरिभ्यां’ इति सूत्रेण ॥ २६ ॥

[ प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतस्य तस्यैवोदाहरणम् ]

**परागतस्त्राजीव वाने चैस्ता भटैश्चम् ॥**

**परागतामिव त्रापि परागततमस्त्रम् ॥ २७ ॥**

अस्माकं मते तु अकर्मका अपि विवक्षावशात् सकर्मका भवन्ति । यथा—भट्टिकाव्यस्य नवमन्त्रे—‘अक्षारिषु शराम्भाणि तस्मिन् रक्ष पयोधरा’ इत्यत्र ‘अक्षारिषु क्षरितवन्तः’ । अत्र ‘शराम्भाणि’ इत्येतत् ‘अक्षारिषु’ इति क्रियापदस्य कर्म । अत एवोक्तं महिल्लनाथेन ‘क्षरतिरकर्मकं क्षरेत्क्षतजगति’ रित्यादि प्रयोगेषु दृश्यते । इह तु एकमको विवक्षित इति । अत्र ‘परागत’ इत्याकारक पद त्रिवारमागतम् प्रथमद्वितीय-चतुर्थपादस्यादिभागे, तेन प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगमादिभागगत-यवहित मिश्र यमकमेतत् ॥ २७

[ तस्यैव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतस्योदाहरणम् ]

पातु वो भगवान् विष्णु मदानवघ्ननश्रुति ।

सदानवकुलध्वंसी सदानवर्दन्तिहा ॥ २८ ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतं तदेवोदाहरति—‘नवघ्ननश्रुति’ = नवघ्ननस्य नूतनजलधरस्य श्रुतिर्ग्वि श्रुतिरयं न, ‘म’ = लोकोच्चेदप्रसिद्ध नूतनजलधरश्च [ श्याम ] ‘विश्रु’ = हरि ‘व’ = युष्मान ‘पातु’ = रक्षतु । कथंभूत — ‘दानवकुलध्वंसी’ = अगुरुकुलघात-कार । पुनर्धीदृश — ‘सदानवर्दन्तिहा’ = दानेन मदेन महं रक्षते इति सदानं नन्द-चार्या घर महाशला हन्ता गज सुवल्गयापादनामा त [ दन्तिनम ] न्नन्ति न सदान-वर्दन्तिहा । अत्र—‘सदानव’ इत्येतदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगमार्गभागात्तेन श्रेयसि [ व्यर्थानि ] मिश्रम् आदिभागगतं यमयम् ॥ २८ ॥

[ सर्वपादगतस्य तस्यैवोदाहरणम् ]

यमलं समं धंशं ते यमलं पर्याहारं मुखस ।

यमलं गयं करेऽपि त्वं यमलं धोऽन्मदिष्णुषु ॥ २९ ॥

सर्वपादगत यथा वा मम—

\* लोकनाथरस एव पीयतां लोकनाथरस एव दीयताम् ।

लोकनाथरस एव लीयतां लोकनाथरस एव चीयताम् ॥

परनिद चतुर्ध्वपि पादेषु आदिभागगत व्यवहितम् अमिश्र यमकम् ॥ २६ ॥

[ प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतस्य तस्यैव विजातीयस्योदाहरणम् ]

मुदारमणमन्वीत मुत्तारमणिभूषणाः ।

मदभ्रमद्दश कर्त्तुमदभ्रजघना क्षमा ॥ ३० ॥

अन्त्येन्यभेतयोऽदाहरणान्युक्तानि इदानीं तस्यैव व्यपेतस्य सजातीयविजातीयपदि  
तानि स्वस्पाणि दिदर्शयितुं प्रथमद्वितीयतृतीयपादगत विजातीयम् [ प्रथमद्वितीय  
नेगेनेति तृतीयचतुर्थयोग्यत्वम् ] यमकमुदाहरति—‘मुदा’ इति । ‘उदारमणि-  
भूषणा’=उदाराणि अन्याणि बहुमून्याणि मणिभूषणानि रत्नजटिता अलङ्कारा याता  
त तत्र ‘मदभ्रमद्दश’=मद मयपानजनित तारुण्यमौन्दर्यादिजनित गर्वगुणयोधि  
अन्त्येन्यभेतयो वा तेन भ्रमन्त्य प्रचलायमाना आघूषिता इति यावत् दश चतुर्धा  
यन्त्येन्यभेतयो, तत्रा ‘अभ्रजघना’=अदभ्रम् अनल्प [ पृथु ] जघनं कटि-  
जघनं यथा तत्रा ‘रमणम्’ इति शेषः, ‘रमणम्’=प्रिय रतिक्षमम् ‘मुदा’=  
हृत् ‘अन्त्येन्य’=यन्त्य ‘कर्त्तुम्’=पिश्यान् ‘क्षमा’=शक्ता । अथवा ‘रमणम्’  
अन्त्येन्य अभ्रजघना मयपानजनित क्षमा’ इति गोच्यम् । ‘ई’ गर्ता इत्यस्य ‘क्ते’  
रन्त्येन्य ।

अत्र—प्रथमद्वितीयपादयोर्गाढभागे ‘मुदारम’ ‘मुत्तारम’ इति, तृतीयचतु  
र्थपादयोर्गाढभागे ‘मदभ्र मद्दश’ इति च यमस्याप्रकपदानि विजातीयानि व्यपेतानि  
सन्ति । अत्र प्रथमद्वितीयपादगत तृतीयचतुर्थगत विजातीय मिश्र व्यपेत यमकमिदम्  
॥ २६ ॥

[ तस्यैव च प्रथमनृतायपादगतस्य द्वितीयचतुर्थपादगतस्य त्रिजनायस्योदाहरणम् ]

उदितैरन्यपुष्टानामारुतैर्मे हतं मनः ।

उदितैरपि ते दृतिः । मारुतैरपि दक्षिणैः ॥ ३१ ॥

प्रथमनृतायत्रो द्वितीयचतुर्थयोश्च तद्वैवोदाहरति—‘उदितं’ इति । आ’ इति खेदेऽन्यत्रम् ‘हे । दृतिः ।’ = अन्यपुष्टानाम् = परमृतानां कोकिनानामित्यर्थः ‘उदितं = उद्भूतं ‘रुतं’ = वृजितं ‘कुहं कुहं’ रचरित्यथ न केवलमेतरेव ‘अपि’ = किन्तु ‘ते’ = तव ‘उदितं’ = वर्चनरूपं अर्थान् कान्ताया विरहदुःखमन्वर्कवार्क्यरपि तत्रा ‘दक्षिणैः’ = दक्षिणदिगागतं ‘मारुत अपि’ = पर्वनरपि मनयानिर्नैरित्यर्थः ‘मे’ = मम ‘मनः’ = चित्तम् ‘हतम्’ = घेशितम् । एवम् ‘उदितं’ इति पदम् उपवृत्तान् ‘इमा गता’ इत्यस्मान् गतो ‘गन्धयाकमकश्चिपशाट्स्यामवमजनम्दजार्यतिभ्यश्च’ [ ३ । ४ । ३० ] इति सूत्रेण कर्त्तरि ‘क्त’ । द्वितीयम् ‘उदितं गति तु ‘वद’ धातो ‘तयोरेव ह्यन्यन्वनना’ [ ३ । ४ । ७० ] इति भावे ‘क्त’ । ‘वयिस्वपिपयजादोना किति’ [ ६ । १ । १० । ] इति चम्प्रसारणम् ।

अत्र—प्रथमनृतायपादयोरादिभागं ‘उदितं उदितं’ इत्याकारके त्रिजनायचतुर्पादयो-  
रादिभागं तु ‘मारुतं मरुतं’ इत्याकारेण यमसप्तमौ पठन्त । तेच त्रिजनायै पादयो-  
रादिभागगते च । एवं ‘प्रथमनृतायपादगतं द्वितीयचतुर्थपादगतञ्च त्रिजनायै यमसिन् मिथ-  
यादिभागगतं यमव मिदम् ॥ ३१ ॥

[ प्रथमचतुर्थगतस्य द्वितीयतृतीयगतस्य तस्यैवोदाहरणम् ]

सुराजितं हियो यूना तनुमध्यासते सिध्दयः ।

तनुमध्या सारत्वेदसुराजितमुखेवन्द्य ॥ ३२ ॥

प्रथमचतुर्थगतमवविधं द्वितीयतृतीयगतमन्याविधं तद्वैवोदाहरति—

[ यमकान्तरनिरूपणप्रतिज्ञा ]

इति व्यपेत यमकप्रभेदोऽप्येष दर्शित ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा विकल्पोऽप्यस्ति तद्यथा ॥ ३३ ॥

अव्यपेत व्यपेतं च यमक निरूप्य सम्प्रति तयोर्द्वयोरेकत्र मिश्रकिरणात् जायमानान् अव्यन् दर्शयितुं प्रतिजानीते— इति' इति । इति'=उक्तया दिशा 'एष'='पूर्वोक्त' 'अव्यपेतयमकप्रभेद'='अयेनानि व्यवहितानि [ यानि ] यमकानि तेषां प्रभेद प्रकार' 'अये'='अव्यपेत यमकप्रभेदत्र' 'दर्शित'='उक्त्यनन्तराभ्यां निरूपित [ सम्प्रति ] 'अव्यपेतयमकेना'='अव्यपेतो'='व्यवहित व्यपेतो व्यवहित तौ आत्मा स्वरूप यस्य स तादृश अव्यपेतयमकेनमिश्रणास्वरूप उभयमिश्र इति यावत् 'अपि' विकल्प.'='भेद अस्ति' 'तद्वत्'='अपे उदाहरणं स्पष्टीक्रियत इत्यर्थ ॥ ३३ ॥

[ प्रामादिकीयात्तस्य तृतीयचतुर्थगतस्य अव्यपेतव्यपेतस्य मिश्रस्यादिभागगतस्य

यमकस्योदाहरणम् ]

सालं सालम्यकलिका सालं सालं न वीक्षितुम् ।

नाली नाली न प्रकुला नाली नाली किनीरपि ॥ ३४ ॥

च 'नाली' इत्याकारक चतुर्वार यमकमाधक पदमुपात्तम् तच्च प्रथमे पादे अव्यपेत[व्यवधानरहि-  
तम्] द्वितीये च 'वकलिका' इत्यनेन व्यवहितत्वात् व्यपेतम्, एवमेव तृतीये 'नाली नाली' इत्यथ्य-  
पेतं चतुर्थे च 'नवकुना' इत्यनेन व्यवहितत्वञ्च तदेव व्यपेतम् । एवमुभयात्मकमादिभागगत  
पूर्वार्धान् परार्धस्य विभिन्नया विजातीय मिश्र यमकमिदमुच्यते ॥ ३४ ॥

[ तस्यैव प्रथमचतुर्थगस्य द्वितीयतृतीयगस्य चोदाहरणम् ]

कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमीक्षितुम् ।

तार तारम्य रसितं कालंकालमहाघनम् ॥ ३५ ॥

प्रथमचतुर्थपादयोरकप्रकार द्वितीयतृतीयपादयोरन्यप्रकार तदेवोदाहरति—‘कालम्’ इति । ‘का’=अक्षभविरेहातुग रामा ‘कालम्’=ईदृश वर्षागमयम् ‘ईक्षितुम्’=इष्टुम् ‘अनम्’=गमयां, न कार्षाणि कारु । कीदृश कालम्—‘अनालक्ष्यनारतारकम्’=न आ ममन्तात् लक्ष्या घनातृत्वाद् इष्टुमशक्या. तारा\* उज्ज्वला तारका नक्षत्राणि यस्मिन् तमिति । पुन वीदृशम् ‘नारतारम्यरगितम्’=नारम्य उद्यम्य भाव\* नारता तथा अन्त्युघनया श्रम्य श्रदणोद्वेज्य रगितम् अर्थान् मेघानां गजिन यत्र त तादृशम् । तथा ‘कालम्’=द्वियो गिनां कृते घालाद्वृष यमगदृशमित्यर्थ । पुन — कालमहाघनम्=काला श्यामवर्णा महान्तं नीरुपगित्वान् घना मेघा यस्मिन् तादृशमिति ।

अत्र प्रथमचतुर्पादयो 'काल' इति चारचतुष्टय द्वितीयतृतीयपादयो 'नार नार' इति चारद्वय पठित तच्चादिभागगतम् पूर्ववत् अन्वयपातित्यवहिततया उभयात्मक निष्पत्तिरिति मिश्रमादिभाग यमवयम् ॥ २४ ॥

[ तार्यं व पादचतुष्टयगतार्योदाहरणम् ]

याम यामत्रयाधीनायामया मरुतं निशा ।

यामयाम धियास्वर्त्याया मया मधितेय ता ॥ ३६ ॥

पाञ्चतन्त्रयुगं तदेवोदाहरति—‘याम’ इति । गङ्गां गमुर्दापिनवाम्ने स्वर्णपद्मं  
मितावाप्रयासस्यस्य वस्यचिद्वियोगिनो विलापावस्थावगणनम् । ‘यामत्रयश्चत्वारः’ =  
यामानां प्रहराणां त्रयं यामत्रयम् तस्य यामत्रयस्य अर्धान् निम्नं तन्त्रं प्रहरणे ईर्ष्य  
यस्या सा तर्भाविता तथा दीर्घतरप्रहरणस्य-यासिमन्या । ‘निष्ठा = रात्रिः ईदृशम्  
‘मरणम्’—मतिम् यामः = इयम् । आप्रवाम् । याम इति प्रदेनरात् । तस्या  
रात्र्या यामोर्दापनवरत्नादिति भावः ।

[illegible]



[ मां विना ] आयाति इति 'अन्वत्याया' । आङ्पूर्वकात् 'या' धातो 'किप्' प्रत्ययः ।  
 मद्दिग्देव प्राप्तापाडावतीत्यर्थः । एवम्भूता सा 'मया'-विदेशागमनेन तद्विरहकारिणा  
 'मदिता एव = चस्ता एव मारितेत्यर्थः । अर्थात् मद्दिग्देवेण तस्यास्त्वन्या प्राणा अस्म  
 निर्दम्यन्ति तत्र चेदमेव मे महद्दुःखमुपस्थितमिति भावः ।

अयाम्' इति 'या' धातोर्लोटे उत्तमपुष्पस्य बहुवचने रूपम् । अत्र— याम याम'  
 इति यमकस्य चतुरारो पादानामादिभागे स्थितमिति अन्यवहिताव्यवहिततया सर्वपादगतम्  
 यमकम् यमकमिदम् ॥ ३६ ॥

[ पादिभागगतस्य यमकस्योपसहार ]

इति पादादियमकविकल्पस्येदृशो गतिः ।

एवमेव विकल्पयानि यमकानीतराण्यपि ॥ ३७ ॥

तन्ममुद्धो हे स्थिरायते । 'भवान्' 'यते' = यमन यति समाप्तिरित्यर्थः, तत चित्त-  
वृत्तिनिरोधान् 'न हीयते' = नैव प्रच्युतो भवति । कीदृशो भवान्—'यतेन्द्रिय' = यतानि  
उपनानि शब्दरूपमादिविषयेभ्यः प्रत्याहृतानि इन्द्रियाणी चक्षुरादीनि येन स तादृश  
इन्द्रियमयम विना समाधेरनुपपत्तेः । उक्तञ्च श्रीरूपेण भगवता [ श्रीमद्भगवद्गीता०  
अ० ४ । २७, २८ ]

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्याश्चक्षुर्विधान्तरे श्रुवो ।

प्राणापानां समं कृत्वा नासाभ्यन्तर्गन्धारिणौ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिमुनिमाक्षपगायण ।

दिवानेच्छाभयक्रोधो य मदा मुक्त एव न ॥ इति ॥

एतद्विपरान्ये तु—[ तत्रैव उक्तं यथा—

इन्द्रियाणां हि चरता यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हसन् प्रहं प्रायुर्नाममिवाम्भसि ॥ इति ॥ श्री० गी० २ । ६७ ॥

तस्मान्नमाययमिन्द्रियमयम अयावश्यक इति भावः ।

तथा 'ते' = तत्र 'अमायता अपि, = मायाया दम्भाय भावा मायता न मायता  
अमायता दम्भाभावेऽपि 'इयते' = एतावत्परिमितमाय मातुमनदायेत्यर्थः तथा 'क्षयम् =  
नाशम् 'अयते' = अगच्छते अथात क्षयरहिताय 'गगाय' = धनानन्दाय 'अभूत्' =  
अजायत ।

अत्र—चतुर्दश पाठेषु 'यत यते' इत्याचार्यः यमवपठ्य पर पाठमपि नानु-  
नातम् तर्वात्मिकां पाठ तस्य पुनरावर्त्तनात् तद अत्यपेक्षितम् अन्यपाठापत्त्या च तद-  
मिति अन्यपक्षे यथात्मवाम्भसं स्वपाठगतं स य [ नागगत ] यमवमुत्पन्न । उक्तं वक्त-  
व्यासात् एत्यमरः । 'यत' इति 'यम' धाता 'रित्रयां क्तिञ्' । । [ ६४ ] इति नन्दे  
'हितेन । 'अयत' इति एण धाता शतरि रूपम् । ततो नातनुम् । चतुर्वदन्त ।  
'हीयते' इति बभ्रवर्त्तरि रूपम् । प्रमाणिवाच्यत्वात् 'प्रमाणिवा' इति लृट् ।

[ बहवः चतुर्दश पाठमयमागमनाय यमवस्यात्तरणम् ।

सभासु राजप्रसुराहतेर्मुखे

महीसराणां वसुराजिते स्तुता ।

न सासरा शान्ति सुराह ने गुणा

प्रजास रागात्मसु राशिता मता । ४० ।

**अभ्रविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।**

**इदन्ते नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १६१ ॥**

अन्यदुदाहरति—‘अभ्रविलासम्’ इति । ‘मृगेक्षणम्’=हरिणनयनम् ‘अभ्रविलासम्’= नास्ति भ्रुवोविलास कटाक्षपातो यस्य तत् तथाविधम्, तथा ‘अस्पृष्टमदरागम्’=न स्पृष्ट प्राप्त मदरागः मदपानजनित लाहित्य येन तत् तथाविधम् ‘अस्ति’ इति शेष । नयनद्वन्द्वम्=अक्षियुगलम् तद्गुणभूषितम्=भ्रुविलासि स्पृष्टमदरागञ्च वर्त्तत इत्यर्थः ।

अत्र मृगेक्षणमुपमानम्, [ कान्ता ] नयनद्वन्द्वमुपमेयम् । तयो परस्पर विरुद्ध एव धर्मो दर्शित । तेन सादृश्य व्यङ्ग्यमिति अयमपि ‘प्रतीयमानव्यतिरेकः’ ॥ १६१ ॥

**पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।**

**सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्श्यते ॥ १६२ ॥**

उक्त्योदाहरणयोः प्रयोजनं दर्शयन् ‘सदृशव्यतिरेकः’ प्रतिजानीते—‘पूर्वस्मिन्’ इति । ‘पूर्वस्मिन्’=त्वन्मुखमित्याद्युदाहरणे ‘भेदमात्रोक्तिः’=उपमानोपमेययोर्द्वयोः भेदको यो धर्म आश्रयभेदरूपः केवल तस्यैव कथनं नतु सौरभवत्त्वादिसादृश्योक्तिः [ नतु प्रस्तुत-स्योत्कर्षोक्तिरित्यर्थः ] तत् गम्यमेव । ‘अस्मिन्’=अभ्रविलासमित्यादिद्वितीयोदाहरणे आधिक्यदर्शनम्=उपमानोपमेययोर्द्वयोर्द्वयोः प्रतिपादकविशेषणं उपमेयभूतनयनसम्बन्धिन उर्ध्वमानस्य व्यङ्ग्यतेति द्वयोर्व्यतिरेकयोर्विशेषः । ‘पुनरन्यः’=आभ्यां विलक्षणप्रकार ‘सदृशव्यतिरेकः’=सादृश्यनिमित्तको व्यतिरेकः सदृशधर्ममात्रप्रयोगेण व्यतिरेकः ‘सदृशव्यतिरेकः’ प्रदर्श्यते ॥ १६२ ॥

[ शान्दसादृश्यस्य सदृशव्यतिरेकस्योदाहरणम् ]

**त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।**

**भ्रमद्भ्रमरमम्भोजं लोलनेत्रं मुखन्तु ते ॥ १६३ ॥**

सदृशव्यतिरेकमुदाहरति—‘त्वन्मुखम्’ इति । ‘त्वन्मुखम्’=तवाश्रयम् ‘पुण्डरीकम्’=कमलम् इति द्वे अपि ‘फुल्ले’=विकसिते [ तत्र कमले पत्रविशेषात्मको विकस्य भुवे न स्मितमयः स इति विशेषः ] तथा ‘सुरभिगन्धिनी’=सौरभगन्धोपेने आश्रयस्य मधुगन्धः प्रकृतिमिदं मुखस्यापि स पद्मिनीनायिकासम्बन्धिवात्स्वभावमिदं । अथ व्यतिरेकं दर्शयति—‘अम्भोजम्’=कमलम् ‘भ्रमद्भ्रमरम्’=भ्रमन्त मधुलो-भिन्नेन मृगन्तः भ्रमरा द्विरेफा यत्र तत्तादृशम् ‘ते’ [ तव ] मुखम् तु ‘लोलनेत्रम्’=लोले चक्षुः नेत्रे न्यने यस्मिन् तत् तथाविधम् ‘अस्ति’ इति शेषः ।

अत्र पुनश्च सुरभिगन्धिव्यतिरेकं द्वयोः साधारण्यात् सादृश्यं शब्दोपात्तम् । ‘भ्रमद्भ्रमरम्’=भ्रमन्त मधुलोभिन्नेन मृगन्तः भ्रमरा द्विरेफा यत्र तत्तादृशम् ‘ते’ [ तव ] मुखम् तु ‘लोलनेत्रम्’=लोले चक्षुः नेत्रे न्यने यस्मिन् तत् तथाविधम् ‘अस्ति’ इति शेषः ।

नेत्रादयः कारणभेदरूपः । उक्त्य—‘अयमेव भेदो भेदहेतुर्यद्विरुद्धधर्माभ्याम् इत्यनेन’ इति । नेत्रादयः द्वयोर्विरुद्धधर्मवत्ताः प्रतीयन्ते नतु स्फुटशब्देनाभिधीयते ।

‘मत्तया’ इति यमकघटकपठ चतुष्पि पादेषु अन्तभागगतम् अतो व्यवहित व्यपेत मिश्र तद्यमकमुच्यते । ‘धार्यम्’ इति ‘धृ’ धातो ‘ऋह्लोर्ण्यत्’ [३।।१०१] इति सूत्रेण ‘ग्यति’ रूपम् । अत्र ‘गृहविप्रियकृच्छट’ इति ‘दशरूपको’ कनकश शठो नायक । वशस्थप्रत्तम् ॥ ११ ॥

[ तस्यैव व्यपेतान्नभागगतयमस्य उदाहरणम् ]

भवाद्दशा नाथ । न जानते नते

रसं विरुद्धे खलु सप्रतेनते ।

य एय दीना शिरसा नतेनते

धरन्त्यत्तं दैन्यरसेन तेनते ॥ ४० ॥

पाञ्चतुष्टयगतमव्यपेन्यपेनमन्नभागगत यमकमुदाहरति—‘भवाद्दशा’ इति । हे । ‘नाथ’ । ‘स्वामिन । [ राजन । ] ‘भवाद्दशा’ = ‘नवाद्दशो’ रागान ‘नते’ = नमनभ्य ‘रसम्’ = आश्वादम् ‘न जानते’ = नैव विदन्ति । यत् ‘सप्रतेनते’ = सप्रतनव दनता च सप्र- तेनते, तत्र सप्रत सम्यग् नमनम् दनस्य [ स्वामिन ] भाव दनता प्रभुता, ते द्वे अग्नि ‘खलु’ = निश्चयेन ‘विरुद्धे’ = एकाधिकरणप्रतिन्या न सन् इत्यथ । ननु—के न्ते रस जानन्ति । इत्याह—‘ये’ इति । ‘य’ = मना ‘दाना’ = अग्निगोपेना मन्ति इति शेष ‘ते’ एव = वेद्वलम तेन ‘दैन्यरसेन’ = अग्निगोपेन रसेन रिपेणा आम्बोनेन वा हेतुना ‘ते’ = तत्र ‘अलम्’ = अत्यर्थम् ‘धरन्ति’ = त्वामनुगर्हन्ति आत्मात्र भगन्ते इत्यर्थः । रस रसो- जने वायु शृङ्गारात् च विपे द्वे । दोने रागे गेरे धाता पितामह पारुडाय च ॥ ४१ [ ईम ]

अत्र—चतुष्पि पादेषु अन्तभाग गत नते दान गद्यमानपदस्य स्वरूपं च पाणान्तर स्यर्वात्तन्वात् न्यवाहत् [ न्यपेत ] मिश्रमुभयात्मकमन्नभागगत यमकम् । वशस्थ- प्रत्तम् ॥ ११ ॥

[ अत्र प्रत्यवपादगतस्य मिश्रस्य व्यपतस्य मन्वान्नगतस्य समवस्त्वोदाहरणम् ]

ललिताग्निमेन शुचिना मृदुनादेतेन

व्याल्लोषितेन लघुना गुरुरा गतेन ।

व्याल्लोषितेन जघनेन च दण्डितेन

सा हन्ति तन गलित मम जीवितेन ॥ ४३ ॥



मत' = अभिवाद्यत । 'यूयम् पापप्रशमनार्थम्' इति जेष । कथम्भूतम् आत्मानम्—  
 'अमरवर्त्मनमानमानम्' = अमराणा [ देवानाम् ] वर्त्म [ मार्ग ] इत्यमर-  
 वर्त्म आकाशम् [ अनन्त सुखं मे गम इत्यमर. ] तेन समान तुल्य मानं  
 परिमाणं यस्य न तथाभूतं तम् । 'आकाशवत् सर्वगतश्च निय' इति श्रुते । पुन  
 कीदृशम्—'आननजगत्प्रथमानमानम्' = आ समन्तात् कायेन मनसा वाचा च नत  
 प्रवृद्धीभूतं यन् जगन् [ उपायकतर्गं इ यर्थ ] तत्र प्रथमानं विस्तारं प्राप्तं ख्यातिं गत  
 इति यावन् मानं पूजा अर्चनं यस्य न तम्. सर्वजगदर्थ्यमानमित्यर्थ । तथा 'भूमा-  
 नम्' = महान्तं पुत्ररूपमित्यर्थ । 'यो वै भूमा तन् सुखं नाले सुखमस्ति भूमव सुखम्'  
 [ छा० ब्र० २२ ] इति श्रुते । किंवा—भुव पृथिव्या मानं सञ्चारो यस्य स तम्,  
 परात्पतारे गगानतलनिमग्राया पृथिव्या उदरणकरण'दिनि । अत्रवा—'भू' पद सर्व  
 कार्यं णगत उपलक्षयति तेन 'भुवा' पृथिव्यादिकार्यरूपेण मायते अनुमायते इति 'भूमान  
 नम् । तथा च—ताविकाणा प्रयोग—'क्षिपद्भुवादि तर्कक कार्यवान् षट्-  
 दन्ति । अथवा—'भू' पदेन सर्वं क्षेत्रमुच्यते । भवति अस्यां नवंम् [ कर्मदी-  
 णादिकम् ] इति 'भू' शरीरम् । धातुमात्राः बहुलं क्षिन्विरे । तस्या भुव = मणि-  
 व्यशास्वत्य क्षेत्राय मानम् = अधिष्ठानम् वक्ष्यताया आश्रय । पुन. कश्चिदम्—  
 'अमाननामानम्' = अमानानि परिमितिरहितानि अगद्व्याप्तानि नामानि यस्य स तम् ।  
 अनन्त गुणाय भगवतो नामामप्यन्तो न विद्यत इति भाव । पुन वाक्यम्—'अन-  
 मतम्' = अनन्ति प्राणान्ति इति आना = प्राणायामपरायणा योगिनः । अयं स न न  
 अनन्तप्रियासम्बन्धात् 'आना' इत्युच्यन्ते तथाप्यत्र विशेषाभिहितस्या गगनप्रका-  
 शनवता योगिनामव उक्तपदं प्रहणम् । तं आनियोगिभिर्मन्त्रं योगशरणा इत्यम् ।  
 तत्रान्तं न पश्याति तिरस्त्रं ध्यायमान' इति श्रुते । पुन वाक्यम्—'अप्र-  
 मानम्' = प्रतिमायते अनेन इति प्रतिमानम् प्रमाणम् । वरतो ननु । प्र-  
 भागं मातम् मिति परिच्छेदा वरत तत् प्रतिमानानाम् न प्रतिमानानाम्  
 तमानमानम्' सप्रमाणात् मित्यर्थ । 'यद्येव नृपतेरुदन्त' । 'यद्येव नृपतेरुदन्त'  
 इति इति श्रुते ननु—तावित्वं । एतदस्याभावेऽभ्यासपानं कर्तुं नृपे ।  
 इत्यादिपराभावेन आह—'य' । 'य' इत्येव तं वदेत्प्रान्तोऽपि वेदन्त्य  
 तदशात् तावत् न नृपते' इत्यादिपराभावेऽभ्यासपानं कर्तुं नृपे ।  
 एतत्प्रमाणं = आनावात् शान्तिं च प्र-  
 स्तुतम् ।



चित्रा पुन कदाचि—‘मारमानुकृतनामकाद्या’=मारनेः पक्षिविशेषः अनुकृता अनुकृता  
मारया उगच्छा काद्या रजना यस्याः सा मारमकृजितमवादिशनामतीत्यर्थः । अत्र—  
मवेपां पादानामादा मये च ‘मार मार इति यम्यमानपदस्य व्यवहितत्वेन पुन पुनरा-  
वृत्तिदर्शनात् मिथ्य ध्येपेतमादिमध्यभागगत यमकम् । ‘उर्यार मुखी स्यात्’ इति  
[ भ्यादि ] । ‘मारयन्तम्’ इति चौरादिकस्य ‘सु आम्तरणे’ इत्यस्य शतरे एषम् ।  
‘मारमानुकृते’त्यत्र—‘जातिकालमुखादिभ्य परा निष्ठा वाच्या [ ० । ० । ३६ ] इति  
वास्तिकेन निष्ठान्तस्य परनिपातः । परमद प्रायिकम्—कृत्कट’ ‘पातोदक’ इत्यादेरपि  
दर्शनात् । ‘स्वागता’ शृणुम्—स्वागतेति रत्नभाद्रस्युगमम्’ इति वेदच्छायात् ॥ ४५ ॥

नयानया लोचनयाऽनया नया-

नयानयान्धान धिनयानयायेते ।

नयानयामीर्जिनयानयानया-

नयानयान्तान् जनयानयाधितान ॥ ४६ ॥

अधुना एकारमन्त्रेण पथे प्रथमनृतायपागत मध्यपेतमायन्त्यमक द्वितीयेन दुधनग-  
तस्य तदेवास्मिन्मयमममुदाहरति—‘नया०’ इति । तत्रादा मृतेनार्थरोधाय एव-  
भाग—नयानयालाचनया । अनया । अनयान । अनयानयाऽनान् । निनय । अन-  
यते । न । यान् । अयापी । गिनयानयान । अनयानयान् । अनान् । न ।  
जनय । अनयाधितान् । ‘हे’ अनयायेते’ =अयते यानीतान् अया न अया अया । अन-  
[ अयायग्रन्था ] एवधुना आयाति उत्तरवाल्गे गगन म न अयायते अयायते ।  
‘अयायते’ अग्रनिहतशायन । राजन् इत्यर्थः ।





चित्रा पुन कौटशी—‘मारमानुकृतमारमकाया’=सारमैः पक्षिविर्शेष अनुकृता अनुसृता  
मारमा नशब्दा काशी रजना यस्या मा मारमकृजितमवादिरशनामतीत्यर्थ । अत्र—  
सर्वेषां पादानामादा मध्ये च ‘मार मार’ इति यम्यमानपदस्य व्यवहितत्वेन पुन पुनरा-  
वृत्तिदर्शनात् मिथ व्यपेनमादिमध्यभागगत यमकम् । ‘उरग्यार मुवरी स्यात्’ इति  
[ म्यादि ] । ‘मारयन्तम्’ इति चारादिकस्य ‘मृ आन्तरशे’ इत्यस्य शततिर रूपम् ।  
‘मारमानुकृते’त्यत्र—‘षातिकालमुखादिभ्य परा निष्ठा वाच्या [ ० । २ । ३६ ] इति  
वाक्तिकेन निष्ठान्तस्य परनिपात । परमिद प्रायिकम्—कृनकट ’ ‘पीतोदक’ इत्यादेरपि  
दर्शनात् । ‘म्यागता’ शतम्—म्यागेनेति रनभाद्रुत्युयमम्’ इति तल्लक्षणात् ॥ ४४ ॥

नयानया लोचनयाऽनया नया-

नयानयान्धान धिनयानयायेते ।

नयानयाम्बीर्जिनयानयानया-

नयानयाश्चिन्तान् जनयानयाश्चिन्तान् ॥ ४६ ॥

अधुना एवाभिधेयं पठे प्रथमतृतीयपागत मध्यपेनमाद्यन्तयमक द्विर्नयचतुर्धरा-  
नय तेषादिमाययमममुदाहरति—‘नया० इति । तत्रादा मुपेनाशेमात्र एव  
भाग—नयानयालोचनया । अनया । अनयान् । अयानयान् । जिनय । अ-  
यते । न । यान् । अयापी । जिनयानयान् । अयानयान् । अयान् । न ।  
जनय । अनयाश्चिन्तान् । ‘हे । अनयायेते’ - अयते यातीति अया न अया अया न  
[ अपायशून्या ] एवभूता अयाति उत्तरवालो यस्य स न-मार्गोद्देश इत्यर्थः  
रियरायते । अर्धतितशासन । राजन इत्यर्थः । ‘अनया=प्रत्यक्षमनुभूयमानं एव  
नयालोचनया=नय नीति, अनय अनीति, नयध अनयध ‘नयन’ इति  
नयानयया आलोचना समाक्षणा तथा यथात एतादृशा नय एतादृश एव न-  
संदेहा पारित्याग्य इत्याचारवर्गमाहारेण नयान्=नय वचनान् इत्यर्थः नयान्=  
‘नय’ मुगावहो विधौ तस्य क्षान्ते प्राप्ते आचरणे वा एतादृश एव नयान्  
इति मदिनारयनो जनात् इत्यर्थः ।

घटादिवत् किन्तु स्वयम्प्रकाश इत्यर्थः । तस्मान्मध्यन्दिनप्रचण्डमास्करे भाममानेऽपि धूकादीनां यथा 'नास्ति सूर्यो न भाति' इति प्रत्ययो जायते तथैव नास्तिकार्दानामपि, नैतावता वस्तुस्वभावोपपन्नेतुं शक्यते इति । [ श्रीवैपरचना शोभा भारती सरब्दुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तां वेदोपकरणे मती' इति विश्वमेदिन्यां ] यद्वा—श्रूयते सेव्यते अज्ञानिभिरिति 'श्री' माया । 'किन्वचिप्रच्छिन्नसुदुष्णां दीर्घाऽसम्प्रसारणाश्च' [ उ० २ । ५७ ] इति सूत्रेण 'किप् । श्री माया विद्यतेऽस्मिन् इति श्रीमान् मायावी मायानियन्ता इत्यर्थः । 'तन्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' इति श्रुते । 'मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् इति श्रुतेश्च । ततश्च नह्यचेतन चेतनाधिष्ठानमन्तरा नियतं स्यात् पारयत इति तादृशेश्वरानङ्गकारो नास्तिकाऽऽ भ्रान्तिविलसितमात्रमेव वेदितव्यम् । ननु—एव सति रागादिमत्त्वादीश्वरत्याप्यनीश्वरताप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—य 'स्थितिमान्' = [ नित्य ] कूटस्थ मायां द्वारीकृत्य तादृशाधिष्ठेयप्रपञ्चनियमनसत्त्वेऽपि स्वतो गगनादिवत् निर्विकारः । नहि वात्यादिभिर्व्योम्नः किञ्चित् द्रियते नवा बालकल्पिततलम-  
लिनतादिभिस्तस्य लेशोऽपि दृश्यते तद्वदसङ्गस्वभावस्यात्मनो न किञ्चिद् हीयते इति भावः ।

अत्र—सर्वेष्वेव पादेषु मध्ये अन्ते च 'मानमान' इत्याकारकपदस्य व्यवधानशून्यतया पुनः पुनरावर्तनम् । तेन 'अव्यपेतम्' 'मरवर्त्म' इत्यादीनामक्षराणां व्यवधानकारितया 'व्यपेतम्' मयान्त्यमकमिदम् । ननु—एकवर्णांतर 'मान' इत्यस्यावर्तनात् कथमस्य 'मध्यमकत्वम्' इति चेत् ? शृणु—प्रकृते आद्यन्तयोरक्षरयोः अन्तरालतैव मध्यमेन विवक्षिता ततो दोषाभावः । वमन्ततिलकारुत्तम् ॥ ४४ ॥

[ प्रतिपाद मिश्रस्य व्यपेतस्यादिमध्यमकस्योदाहरणम् ]

मारयन्तमुरसारमयन्ती

मारभूतमुरुसारधरा तम ।

सारसानुकृतमारमकाञ्ची

सारसायनममागमवैति ॥ ४५ ॥

चतुर्ध्वपि पादेषु वर्तमान व्यपेतमादिमध्यमकमुदाहरति—'सारयन्तम्' इति । 'मा' = कश्चित् । प्रसिद्धा ] योपा 'रसायनम्' = वैद्यकशास्त्रप्रसिद्ध जराकाश्यादिहर-  
मौषधविशेषम् [ अपि ] 'असारम्' = न सार स्थिर अशो यत्र तम् असारम् तुच्छम् । 'अवैति' = जानाति अर्थात् प्रियस्पर्शजनितमुखापेक्षया अमृतमपि तुच्छं भावयते । कीदृशी सा—'मारयन्तम् तम् उरसा रमयन्ती' = आलिङ्गयन्तम् अथवा आत्मानमभि-  
मारयन्त [ सङ्केतस्थाने प्रापयन्त उरसा = वक्षसा रमयन्ती = प्रत्यालिङ्गनेन तम् आनन्दयन्ती कीदृशम्—'मारभूतम्' अयमेव मर्त्यं जगति एक सारभूतो रमणानन्ददातृत्वाग्नि-  
श्रेष्ठतमम् । कीदृशी सा—'उरमारधरा' = उरमारारिणः सुवर्णभूषणानि तेषां धरा धार-

चित्रा पुन कादशी—‘मारमानुकृतमारमकादी’=मारमः पक्षिभिर्गैर्प अनुकृता अनुमृता  
मारमा नशब्दा काशा रजना यस्यां मा मारमकृतमवाधिरशनामतीत्यर्थः । अथ—  
गवर्पा पादानामादा मन्वे च ‘मार मार’ इति यम्यमानपदस्य व्यवहितत्वेन पुन पुनरा-  
वृत्तिदर्शनात् मिश्र व्यपेतमादिमध्यभागगत यमकम् । ‘उत्सार मुखो स्यात्’ इति  
[ भ्यादि ] । ‘मारयन्तम्’ इति चारादिकस्य ‘लु आम्तरशो’ इयस्य शतरि एपम् ।  
‘मारमानुकृते’त्यत्र—‘जातिकालमुखादिभ्य परा निष्ठा वाच्या [ २ । २ । ३६ ] इति  
वाचिकेन निष्ठान्तस्य परनिपात । परमिद प्रायिकम्—कृतकट ‘पेतोदक’ इत्यादेरपि  
दर्शनात् । ‘स्वागता’ शनम्—स्वागतेति रनभाद्रस्तुगमम्’ इति तल्लक्षणात् ॥ ४५ ॥

नयानया लोचनयाऽनया नया-

नयानयान्धान दिनयानयायेते ।

नयानयाग्नीर्जनयानयानया-

नयानयान्तान जनयानयाधिनान ॥ ४६ ॥

अनुना एकारिमधेय पथे प्रथमतृतीयपागत मध्यपेतमाश्रित्यमरु द्वितीयचतुर्थपाग-  
तत्वेनाभिः मध्यमरमुत्पादयति—‘नया०’ इति । तत्रादी मयेनाधेयेशाय पञ्चि-  
भाग—नयानयालोचनया । अनया । अनयान । अनयानयान । दिनय । अनय  
यत् । न । यान । अयात् । दिनयानयात् । अनयानयान । अगन् । २ । १ ।  
जनय । अनयाधिनान । ‘दे’ ‘आयायते’ =आयते यातीति अया न अया अया अया -  
[ अपायशब्दा ] एवभूता आयति उत्तरवाला शयय य त मरुत्ता शयय -  
‘प्रयायत’ ‘अप्रानद्वतशायन’ राजन् इत्यर्थः । ‘अनया’=प्रत्यक्षमनुभूयमानं नया  
नयालोचनया=नय नाति, अनय अनीति, नयध अनयध नयन् इति  
नयानयया आलोचना समाचष्टा तथा अथात् पारश्व नय एवादेव एवमेव न-  
सदया पारश्वस्य इत्याचारव्यसदरात् नयया अनया=नयायवन्तान् अ नयन्तान् =  
‘नय’ ‘आयायते’ इति तस्य आन्त्ये प्राप्तौ आन्त्यस्य क एवमेव इति नयन्तान्  
इति भावितव्यम् अथात् इत्यर्थः । दिनय-आयाय इत्यन्ते एव नयति, अनय-  
नाति, आयायते । अथात् समाचष्टे नयन्तान् इति नयन्तान् ।

जनय' = अत्र विष्णुं यान्तीति अया तथाभूतान् 'जनय' = सम्पादय वैदिकधर्मावलम्बिनः कुर्वित्यर्थः ।

अत्र—प्रथमे द्वितीये च पादे 'नयानया' इति आदावन्ते च व्यवधानरहिता आश्रुतिः, तृतीये चतुर्थे च आदिमध्ययोरपि अन्वयवधानेन सा इति यथाक्रममव्यपेत-  
माद्यन्त्यमकम्, आदिमध्ययमकञ्च एकस्मिन्नेव पद्ये निरूपितम् । 'अ' शब्दः स्याद-  
भावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः । अनुकम्पायाञ्च तथा वासुदेवेव नव्ययः' इति मेदिनी ।

यशस्यभूतम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ ४६ ॥

[ पादचतुष्टयगतस्य मिश्रव्यपेतस्य आद्यन्त्यमकस्योदाहरणम् ]

रवेण भौमो ध्वजवर्त्तिवीरवे  
रवेजि संयत्यतुलास्त्र गौरवे ।  
रवे रिवोग्रस्य पुरो हरेरवे  
रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४७ ॥

पादचतुष्टयगत व्यपेतमाद्यन्त्यमकमुदाहरति 'रवेण' इति । श्रीकृष्णस्य भगवतो नरकासुरेण साकं सङ्ग्रामवर्णनामिदम् । 'भौम' = भूमेरपत्य भौम 'तस्यापत्यम्' [ ४ । १ । ६० ] इत्यण् । नरकासुर 'ध्वजवर्त्तिवीरवे' = ध्वजवर्त्तिनः श्रीकृष्णस्य भगवतो ध्वजे [ पताकायाम् ] वर्तमानस्य वीरस्य महाप्राणस्य वे पतत्रिणो गरुडस्य 'रवेण = ध्वानेन [ कर्त्ता शब्देन ] 'संयति' = सङ्ग्रामे 'अवेजि' = उद्वेगे नीत इत्यर्थः । कथम्भूते संयति—'अतुलास्त्रगौरवे' = अतुलम् अपारम् अस्त्राणाम् शक्त्यादीनां गौरवं बाहुल्यं यत्र तस्मिन् । पुनः कीदृशे—'भैरवे' = भीतिजनके । 'अस्य हरेः' = श्रीकृष्णस्य पक्षे सिंहस्य च 'पुर' = अग्रे 'रिपुम्' = नरकाख्यम् 'अवे' = मेघस्य 'तुल्यम्' = समम् अवेत = यूयं जानीत । यस्य बाहनस्यैव बलमसह्यं तस्य स्वबलस्य का कथा । किञ्च—यथा सिंहस्य पुरतो मेघं तद्वत् कृष्णास्याप्यग्रे नरक इति भावः ।

अत्र—चतुर्वर्षि पादेषु आदावन्तेऽपि 'रवे' इति यम्यमानं पदं व्यवधानरहितं पुनः पुनरावर्त्तितम् ततः मिश्रं व्यवहितमाद्यन्त्यमकमिदम् ।

'अवेजि' इति । 'ओविशी' 'मयचलनयोरिति तादादिकं रंघादिको वा । कर्मणि तद् । अवोपमृष्टः । तस्य लुङि 'चिण् भावकर्मणो' [ ३ । १ । ६६ ] इति चिण् । 'अवेत' इति अवोपमृष्टत् 'इणं गर्तो' इत्यम्माद्धातोः लोटि मध्यमपुरुषस्य बहु-  
वचने रूपम् ॥ ४७ ॥



ऽति दीर्घया इत्यर्थः । तथा—‘अमया’=न सा लक्ष्मी. शोभा यस्या सा तथा तस्या समागमाभावेन निरुत्सवयेत्यर्थः ।

अत्र सर्वेषु पादेषु आदा षन्ते च ‘मया मया’ इति यम्यमानपदस्य व्ययधानाभावेन पुन पुनरावृत्तिदर्शनात् अव्यवहितम् ‘लम्ब्यकला’ इत्याद्यर्चरमेध्ये अवधानदर्शनात् व्यवहितञ्च मिश्रमाद्यन्तयमकम् । वशस्थवृत्तम् ॥ ४८ ॥

[ पाद चपुष्टयगतस्य व्यपेतादिमध्यान्तयमकस्य उदाहरणम् ]

मतान्धुनाना रमतामकामता-

मतापलब्धाग्रिमतानुलोमता ।

मतावयत्युत्तमतविलोमता-

मताम्यतस्ते समता न वामता ॥ ४९ ॥

सर्वपादगत व्यपेतादिमध्यान्तयमकमुदाहरति—‘मताम्’ इति । कस्यचिन्महानुभावस्य स्तवनामेदम् । अथ पदविभाग । मतां । धुनाना । आरमताम् । अकामताम् अताप-लब्धा । अग्रिमतानुलोमता । मतौ । अयती । उत्तमतविलोमताम् । अताम्यत । ते । समता । न । वामता ॥ अयार्थः—‘अताम्यत’=न ताम्यतीति अताम्यन् तस्य कदाचिदपि चेतोग्लानि न गच्छत ‘ते’=तव ‘मतौ’=धिषणायाम् ‘समता’=समस्य भाव समता शत्रुमित्रादिषु समा वृत्ति ‘अस्ति इति शेषः । ‘न वामता’=प्रतिकूलता तु नैव विद्यते इत्यर्थः कथम्भूता समता—‘आरमताम्’=स्वात्मनि रममाणानां\* शब्दादिविषयेभ्य प्रत्याहृतमनसा चोगिनाम् ‘मताम्’=आहताम् ‘अकामताम्’=नि सकल्पतां निरभिलाषता-मिति यावत् [ अथ ] ‘धुनाना’=कम्पयन्ती न्यकारयन्ती अर्थात् योगिजनसमताया अपि श्रेष्ठतरा भवदीया समता । पुन कोदृशी—अतापलब्धा’=न तापोऽताप क्लेशभाव तेन लब्धा अनायामभिदेत्यर्थः । पुन किम्भूता—‘अग्रिमतानुलोमता’=अग्रिमस्य भाव अग्रिमता श्रेष्ठा तस्या अनुलोमता अनुकूलभावो यया सा श्रेष्ठासम्पादयित्रीत्यर्थः । उत्तमतविलोमताम्’=उत्तमताया श्रेष्ठाया अर्थात् गुणिताया विलोमताम् वैपरीत्य प्राति-कूल्यमिति यावत् ‘अयती’=अप्राप्नुवती अर्थात् गुणैः सहैव विद्यमाना ।

अत्र नवपा पादानाम् आदिमध्यान्तेषु ‘मता’ इति यम्यमान पद सव्ययधान पुन पुनरावृत्ति नातम्, तेन अव्यवहितमादिमध्यान्तयमकमेतत् । वशस्थ वृत्तम् ॥ ४९ ॥

शब्दादि विषयेभ्यो मनस्य प्रत्याहाराभावे दोष उक्तः—[ श्रीमद्भगवद्गीतायां ]

यायनो विषयान् पुन मङ्गस्तेषूपजायते ।

मङ्गा मज्जायते काम कामान् क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्समृति विव्रम ।

समृतिश्चादौ बुद्धिनाशो बुद्धिनाशान्प्रणश्यति ॥ इति ॥ [ २ । ३२, ३३ ]

कालकालगत कालकाल मुखकालकाल ।

कालकाल धनकालकाल पनकाल । काल ।

कालकाल सितकालका ललनिकालकाल

कालकालगत कालकाल । कलिकालकाल । ॥ ५० ॥

इदानीमभ्युपेत-उपेतमादिमयान्तयमकमुदाहरति - अस्य ण्विभागान्—प्रथमण्डे  
एकस्मिन् । द्वितीयपादे—उपरि पृथक् निदिष्टे द्वे पादे । अग्रे तु—कालकालनितकालका  
एवेकम् । अथ—ललनिका—इत्यपरम् । अन्तर्कालकालका । आन्तगतु । कालकाल ।  
कालिकालकाल । इत्येव गौथ । यथे [ श्रीकृष्ण भगवन्तम्प्रति गरिका व यस्याया  
पचनमिदम् ] हे । काल " = कालयति यमिति काल कमणि घञ [ ३ । ३ । १६ ]  
अपरा घञयान् आयुर्नि 'कल पचादि'राट् [ ५ । १ । ३-४ ] अथ । तन  
'प्रादिभ्यश्च [ ४ । ४ । २८ ] इति 'अण' । कल एव काल त यमुर्जा हे 'कल'  
काल । [ उक्तम्—'कालोऽगमि लोक्तयन् प्रश्न इति । ] 'ललनिका' = अनुकम्प-  
नाया [ उच्यते ] ललना इति ललनिका । अनुसम्पायाम् [ ४ । ५ । ३६ ] इति  
सदृश अनुसम्पाय 'कल' । टापि—'प्रत्ययस्थान वाच्यस्यान्त इत्याद्यम् [ ५ । ३ । ४४ ]  
एव 'कल' अत एव । एवमुक्ता श्रीगणेश 'आलगतु = त्रयि मध्यम् मन्त्रित्विन् अन्तु  
इति मित्यापराधमग्न्य । यथाम्बुत ' हे ' कृष्ण ' 'काल-कालगत-काल-कालगत-  
काल काल ' = काल = मयभूताना कलनान् गणरावाणां काल मन्त्र । उक्तम् =  
[ काला गला यथे ] नीलवस्त्रा गणराव म कालकालगत । काल गम यथे क-  
गतु = कालरावस्थ लभ्यते इति इयान् । कालकालगतः कालः कालगतः कालः  
तथा कालवम्-कालयम् आलगतान् कालकालगत-काल-कालगत-काल-काल-  
तयाम् । अथात मन्त्रावयम् मन्त्रावयम् कालरावस्थ लभ्यते इति इयान् ।  
हे । कालकालगतकालकालगत' - हे कालम्, हे कालरावस्थ लभ्यते इति इयान् =  
धारयति इति काल, 'अत एव काल-कालगत' इति इयान् =



मृत्यु 'स कालकालो गुणी सर्वविद् य' इति श्रुतेः । अथवा—हे ! कालकाल = कालेन समयेन कालयति प्रेरयतीति कालकाल सर्वप्रेरकोऽन्तर्यामी । तथा च श्रुति - 'य संवषु भूतेषु निष्ठन्' इत्यादि बृहदारण्यके अन्तर्यामित्राह्नये । विष्णुपुराणेऽपि श्रीकृष्णस्य कालस्वरूपत्वमुक्तम्—कानस्वरूपं रूपं तद् विष्णोर्मित्रेय ! वर्तते' इति । तथाच—हे ! 'कलिकालकाल' = कलिकालस्य कलियुगस्यापिकालः मृत्युः कल्कि-रूपेण तस्यान्तकरत्वात् तत्सम्बोधनम् । एवम्भूत ! हे काल ! कृष्ण' इति पूर्व विशेष-पदमुक्तम् । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयो' इति [मेदिनी] ।

सा ललनिका कीदृशी इति तां विशिनष्टि—कालकालसितकालका' = कालकेन काष्ण्येन आलसित शोभमान क शिर यै तथाभूता ये अलका चूर्णकुन्तला यस्या सा । अथवा क जलम् आलातीति 'कालम्' सर तत्र कायन्तीति कालका हसा कालकानामिव आलसित लीलागतिर्ययो तौ कालकौ पादौ यस्या सा तादृशी ।

अत्र चतुर्णामपि पादानामादौ मध्ये अन्ते च 'कालकाल' इति पद व्यवधानरहितं पुनः पुनरावृत्तञ्च अतोऽव्यवहितं तथा 'गलमुख' इत्यादिना व्यवहितञ्च आदिमभ्यान्त यमकम् ॥ ५० ॥

[ अथ सन्दृष्टयमकस्य लक्षणम् ]

**सन्दृष्टयमकस्थान मन्तादी पादयोर्द्वयोः ।**

**उक्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कीर्त्यते ॥ ५१ ॥**

अथ पराभितस्य स्वोक्तयमकान्तर्भूतस्यापि सन्दृष्टयमकस्य स्थान दर्शयति—'सन्दृष्ट' इति । 'द्वयो पादयो' = समीपवर्त्तिनो उपर्यधोभावेन स्थितयो चरणयो 'अन्तादी' = प्रथमपादस्य अन्तोभाग द्वितीयपादस्य आदिभाग, एवमेव द्वितीयपादस्य अन्त तृतीयपादस्य आदिध, तथा तृतीयपादस्य अन्त चतुर्थपादस्य आदिध अनया रीत्या अन्तादी भागा 'सन्दृष्टयमकस्थानम्' = 'सन्दृष्ट नामकयमकस्य स्थान विषय इत्यर्थं सन्दृष्टाकृति यमक 'सन्दृष्टयमकम्' । यथा—सन्दृष्टो हि उभयपार्श्ववलम्बन काशी-भवति तथेदमपीति भावः । 'उक्तान्तर्गतम् अपि एतन्' = यद्यपि एतत् 'श्वेण भाग' इत्याद्यव्यपेक्षान्तादियमकमध्यपात्येव तथापि 'अत्र' = यमकभेदमध्ये स्वातन्त्र्येण अपि = पृथग्भावेनापि कीर्त्यते = प्राचां मनानुरोधेन निरूप्यते इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

[ सन्दृष्ट यमकस्योदाहरणम् ]

**उपोढ गगाप्यवला मदेन सा**

**मदेनसा मन्युगसेन योजिता ।**

**नयोजिता त्मानमनङ्गतापिता**

**ङ्गतापि तापाय ममास नेयते ॥ ५२ ॥**

मन्दप्रथमकमुदाहरति—‘उपोदरागा’ इति । [ कश्चिन् प्रियाविपुस्त स्वमस्त्राय प्रति  
मानिन्या कृता स्वावस्थामावेदयति ] ‘मा’=या तत्रापि प्रणिद्धा ‘अस्त्रा’=मुकुमारी ‘मदेन’=  
तारुण्यजनितेन विकारविशेषेण मीधुपानजनितेन वा ‘उपोदरागा अपि’=उपोद-  
रामुक्तिरुक्तं राग प्रेमा यस्या ‘मा मन्मात्रानुरागवतीत्यर्थः । एवम्भूता अपि ‘योजितात्मा-  
नम्’=योजितं निहितं आत्मा मनो यत्र तथाभूताम् ‘अनज्ञतापिताम्’=अनज्ञं मदनं  
तापयितुं शीलमस्या इति इत्यनज्ञतापिनी तस्या भावः अनज्ञतापितां ताम् ‘गता’=प्राप्ता  
‘अपि’ अथान् मन्मनुष्यागहिता कामगहिता मन्यपि ‘मदेनना’=ममापराधेन [ कर्त्रा ]  
‘मन्युरमेन’=क्रोधावेगेन [ ममम् ] ‘योजिता’=सम्मेलिता यता ‘मम’ ‘इत्ये’=एताव-  
त्परिमाणाय ‘तापाय’=व्यथायं ‘न आस’=न प्राप्त अपि तु प्राप्तं अथान् एतदवस्थां मा  
ममातिमात्रमन्तापरेतुता भेजे । ‘आन’ इति ‘अस गतिद्वारादानेषु’ इति धातौ निदि-  
प्रथमपुण्यवचने रूपम् अथ प्रथमपादम्यान्ते द्वितीयपादम्यादां च ‘मदेन मा मदेन’  
इत्यावृत्तिः । एवं द्वितीयपादम्यान्ते तृतीयपादम्यादां च ‘न योजिता न योजिता’ इति,  
तथा तृतीयपादम्यान्ते चतुर्थपादम्यादां च ज्ञतापिता ज्ञतापिता इत्यावृत्तिः मन्दशब्दे  
नाभिन् अतः मन्दप्रथमकमिदम् ॥ ४० ॥

तृतीय चतुर्थपादगतं मन्दप्रथमकं यथा—[ ‘मा’यात्वादि मन्द ]

इत्येन येन मयमात्मभोग्यतां

मममन्मात्राविमर्शयितावल्गुम् ।

नित्यमधिष्ठं वधमस्तु तौ तृणा

ग मन्तवादी वगर्नीयतावल्लम् ॥ इति ४ ॥

[ समुद्रमगवस्य लक्षणां ]

मज्जाग्यासः स्वसुदं रयादस्य भेदादस्य मता ।

[ पालाग्यामगवस्य लक्षणां ]

पादापासाप्यनेवात्मा द्यत्यन्ते स निदर्शने ॥ ४१ ॥

इत्यनर्थान्तरम् । अतो यथा भागद्वयस्वरूपो भवति तथेद [ समुद्रसङ्ग ] यमकमपि पाद-  
द्वयात्मकत्वात् \* 'समुद्र' इत्युच्यते । 'अस्य त्रयः भेदा मता' इत्यन्वयः । तथाहि—  
प्रथमतृतीययो द्वितायचतुर्थयोश्च पादयो तुल्यतायामेक प्रकार । प्रथमद्वितीययो तृतीय-  
चतुर्थयोश्च तुल्यतायां द्विताय प्रकार । एव प्रथमचतुर्थयो द्वितायतृतीययोश्च तुल्यतायां  
तृताय प्रकार इति भेदत्रयम् ।

तत्र समस्तपादयमकेषु पादाभ्यासयमकस्वरूपं दर्शयति—'पादाभ्यास' इति ।  
'पादाभ्यास' = एकैकयाभ्यास 'अपि अनेकात्मा' = अनेकप्रकारो भवति अर्थात् पादस्य  
एकाद्वित्रिरभ्यासद्वारा एकादशप्रकारो ज्ञेयः । उक्त स्यात्प्रकारधायम्—प्रथमस्य द्वितीय-  
तृतीय चतुर्थगतत्वात् त्रयो [ ३ ] भेदा । एव द्वितीयस्य तृतीय-चतुर्थगतत्वात् द्वौ [ २ ]  
भेदा । तृतीयस्य चतुर्थगतत्वे तु एक [ १ ] एव । पुनश्च—प्रथम द्वितीये तृतीये च,  
प्रथम —द्वितीये चतुर्थे च, प्रथम —तृतीये चतुर्थे च, द्वितीय —तृतीये चतुर्थे च  
इति [ ४ ] चत्वारो भेदा । अथ च—प्रथमो द्वितीये तृतीये चतुर्थे च स्यात् इति [ १ ]  
एक प्रकार एव सङ्कलनया एकादशविध [ ११ ] सम्पद्यते । 'स' = अयं पादाभ्यास  
निदर्शनं = उदाहरणौ 'व्यज्यते' = समुद्रोदाहरणोत्तरमेव वक्ष्यमाणोदाहरणौ व्यक्ती-  
करिष्यते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

[ प्रथमतृतीयद्वितीयचतुर्थपादगतस्य समुद्रस्योदाहरणम् ]

नास्त्वेय [.] सत्त्वयावर्ज्य परमायतमानया ।

नास्त्वेयः स त्वया वर्ज्य परमायतमानया ॥ ५४ ॥

समुद्रस्य भेदत्रयं निरूपयन् आदौ प्रथम तृतीय-द्वितीयचतुर्थपादगतं तदुदाहरति—  
'नास्त्वेय' इति । [ काचित् मानवतां प्रति तद्वित्तकारिण्या कस्याश्चिद्वचनमिदम् ]  
'परमायतमानया' = परम अत्यन्त आयत दीर्घं अतिदीर्घं इत्यर्थं मान प्रणयकोपो  
यस्या सा तया तथाविधया [ अपि ] तथा—'अस्त्वेय सत्त्वया' = [ अस्त्वेय सत्त्वया ]  
अस्त्वेयम् अस्म्यन्तरं मत्त्व स्वभावो यस्या सा अस्त्वेयसत्त्वा तया 'त्वया' 'स ना' =  
पुरुष 'न वर्ज्य' = नैव त्याज्य तदनुरोधेनैव वर्जितव्यमित्यर्थः । किन्तु—'आयतमा-  
नया सम्यक् यन्माचरन्त्या [ भक्त्या ] 'अस्त्वेय' = आदरणीया तया 'आवर्ज्य' =  
प्रेमाविकारज्ज्वलं स्ववशता नेयः । अयं भावः—यस्मात् तव स्वभावो नैव स्थिरः ततो  
वक्ष्यमानो पश्चात्तापं विना नान्यत् किञ्चित् मेत्स्याति अस्तनया यन्स्व यथाऽहं सर्वदा  
ऽनुज्झो वर्त्ते इति । अत्र—प्रथमतृतीयो पादा द्वितीयचतुर्थपादा च समानास्ति

- रघुलक्षणमात्र—'छट' [ काव्यालङ्कारे ] 'अपि' पुनराश्रितं जनयति यमकं  
समुद्रकं नाम इति ।

‘ममद्वेभेद’ आद्य ॥ ५४ ॥ \*

[ प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतस्य तम्योदाहरणम् ]

नरा जिता माननया समेत्य

न राजिता माननयासमेत्य ।

विनाशिता च भवताऽग्रनन

विनाऽशिता धमवतायेनेन ॥ ५५ ॥

[illegible]

[ प्रथमचतुर्थद्वितीयतः तदपराधं तस्य ननुस्तेनतः ]

व स्तापिना स्वारस्योपपान्ति

इति त्वापेक्षधनागमनाम ।

इन्द्रानिलापादयनागमाना

६ स्तापिना चारुतयेऽप्यान्ति । ३८ ।

प्रथमे चतुर्थ च पादे, द्वितीये तृतीये च पादे समतालक्षण समुद्भेदमाचष्टे—  
 'कलापिनाम्' इति । [ प्रावृत्कालवर्णनामिदम् ] । लापोऽधनागमानाम्' लाप लपन  
 केकाञ्चनिरित्यर्थः । स लाप ऊढ प्राप्तो यस्मात् तथाभूतो यो घनानां वारिदानाम्  
 आगम सम्प्राप्तिः मेघसमयो येषाम् ते तादृशाः तेषाम् [ मेघकोलेन हृष्टचित्तानामि  
 त्यर्थः ] 'कलापिनाम्'=मयूराणाम् वृन्दानि=सघा 'चास्तया' सौन्दर्येण वर्षाका-  
 लीनशोभाविशेषण 'उपयान्ति'=सङ्गतानि भवन्ति अर्थात् अनेका मयूराणां राज्य  
 इतस्तत् सङ्घाभूय सञ्चरन्ति केकारव च कुर्वते । परे तु—'लापेन ऊढ व्यञ्जितो घना-  
 नामागमो यै'रिति व्याख्यान्ति । 'वाहिताग्न्यादिषु' [ २ । २ । ३७ ] इति सूत्रेण  
 'लापोऽ' इत्यत्र निष्ठाया परनिपातः । [ आहिताग्न्यादि आकृतिगणः ]

तथा कलापिनाम्=क न मधुरमस्फुटञ्च ध्वनिम् आप्नुवन्तीति कलापिनः । प्रहादि  
 त्वात् णिनि । अथवा 'क शिरोजलमाख्यातम्' इति कोषात् के जले लपन्तीति कला-  
 पिनः हसा तेषाम् 'च 'आस्तय'=मनोहरा रावा 'अपयान्ति=दूरीभवन्ति । वर्षा  
 काले हसानां मदो न भवतीति वस्तुस्वभावः । कथम्भूतानां हसानाम्—'वृन्दानिलापो-  
 ऽधनागमानाम्'=वृन्दानिलेन वृन्द वृन्दीभूतोऽनिलः वृन्दानिल वार्षिकेण सघाभूतेन  
 घातेन अपोऽ अपगत घनस्थ=नृत्यविशेषस्य आगम उल्लासो येषां ते तेषाम् । 'घन  
 स्यात् कास्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययो'रिति [ मेदिनी ] । अत्र—प्रथमचतुर्थयो  
 द्वितीयतृतीययोः समानता इत्येव निरूपिता त्रय समुद्भेदा । उपेन्द्रवज्रा छन्द 'उपे  
 न्द्रवज्रा जतजस्ततां गौ' इति तल्लक्षणात् ॥ ५६ ॥

[ अथ—प्रथमद्वितीयपादगतस्य पादाभ्यासस्योदाहरणम् ]

न मन्द्यावर्जितमान सात्मया

नमन् दयावर्जितमानसात्मया ।

उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं

मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वर ॥ ५७ ॥

प्रतिज्ञानुसारं नानाप्रकाकारं पादाभ्यासमुदाहरति—'न' इति । [ नायकोपेक्षाकरणेन  
 स्वनितमानाया कम्पाश्चिदनुशयोक्तिः ] । 'मन्द्या'=मूर्खया नायकप्रसादनास्वादभक्तिम  
 वितुष्या 'नमन्'=प्रवर्द्धाभवन् अपि 'जीवितेश्वर'=प्राणनाथ 'उरसि'=कोडे [ तदीय  
 वक्षसि ] 'उपास्तीर्णपयो'रद्वयम्=उपास्नोर्गाम निरन्तरार्पित स्तनद्वयम् वक्षोजयुगल  
 यत्र तन् यथा म्यान तथा [ क्रियाविशेषणमेतन् ] 'न समालिङ्ग्यत=नैव गम्यन्  
 अन्विष्यत । कथम्भूतया मया—'आवर्जितमानसात्मया'=आवर्जिते अपरित्यक्ते माने  
 प्रादुर्गन्धसेने समया प्रवर्द्धयया [ अन्मना दक्षेन सह वर्तते इति सात्मा 'दायुगान्मा-  
 नन्दतरम्बा' ( ६ । १ । १२ ) इति ण । ] पुन कथम्भूतया—'त्यक्तचित्त  
 मानसात्मया=दयया उरगया वर्जिते, रन्ते मानसात्मनो यस्या मा तयाभूत



इति निश्चितोऽयमर्थः । यदा वशीकृतेन्द्रियगणना प्रस्तूयते तदा त्वां विहाय अनामिका  
 ऽन्यस्मिन् जन्तो न पततीति भावः । 'भूत' दमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबम्' इति मेदिनी ।  
 अत्र प्रथमचतुर्थयोरभ्यासः ॥ ५६ ॥

[ द्वितीयतृतीयपादगतस्याभ्यासस्योदाहरणम् ]

यशश्च ते दिक्षु रजश्च सैनिका  
 वितन्वतेऽजोपमः । दंशिना युधा ।

वितन्वतेजोपमदं शितायुधा

द्विषाञ्च कुर्वन्ति कुलं तरस्विनः ॥ ६० ॥

द्वितीयतृतीयपादगमभ्यासमुदाहरति—'यशः' इति । [ कस्यचिज्ज्येच्छो राज्ञो गुणको-  
 र्त्तनामिदम् ] हे ! 'अजोपमः' = अजस्य विष्णोरुपमा सादृश्य यस्य तत्सम्बुद्धौ विष्णुसमा-  
 राजन् ! अथवा 'हरसमः' ! [ अजा विष्णुहरचन्द्रागा' इत्यमरात् ] किं वा—'अजः'  
 रघो पुत्र तत्सदृशः । 'ते' = तव 'सैनिका' = योद्धार 'युधा' = सप्राप्तेण [ कृत्वा ]  
 'दिक्षु' = प्राच्यादिषु दशस्वपि दिशामु 'यशः, च' = कीर्तिम् 'रजः च' = स्वपादोत्थित  
 धूनिम् 'वितन्वते' = विस्फारयन्ति । कथम्भूता सैनिका — 'दंशिना' = कवचिनः तथा-  
 'शितायुगा' = शितानि [ प्रत्यहं मृगाकरणात् ] तीव्राणि आयुधानि शस्त्राणि येषां ते  
 तादृशाः । तथा—'तरस्विनः' = वेगवन्तः पराप्रपञ्चया इत्यर्थः । किञ्च—एवम्भूता ते  
 'द्विषाम्' = शत्रूणाम् 'कुलञ्च' = मङ्घमपि 'वितन्' = शरीरहोनाम् 'अतेजः' = हतप्रभम् 'अम-  
 दम्' = गर्वगत्यव 'कुर्वन्ति' = विदधते । अत्र—द्वितीये तृतीये च पादे अभ्यासः ॥ ६० ॥

[ तस्यैव द्वितीयचतुर्थपादगतस्योदाहरणम् ]

विमर्त्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते

भुजङ्गमोऽमा स्मरतो मदञ्चितम् ।

शृणूक्तमेकं स्वमवेत्य भूधरं

भुजङ्गमो मा स्म रतो मदञ्चितम् ॥ ६१ ॥

तस्यैव द्वितीयचतुर्थपादगतस्योदाहरति—'विमर्त्ति' इति । [ कस्यचिन्नृपते स्तवनामिदम् ]  
 हे राजन् ! 'ते' = तव 'भुजेन' = बाहेन 'अमा' = समम् 'भुजङ्गम्' = अनन्तः शेषो भगवान्  
 'भूमेः वलयम्' = पृथिव्या चक्र [ मण्डलम् - ] 'विमर्त्ति' = आरयति । अनन्तवनः तत्र  
 भुजङ्गोऽपि भूभागमाराति यथा न विधेय इत्याह—'स्मरतः' = उभयोर्ज्ञानान् विदितवतो 'मद' =  
 मम 'अञ्चितम्' = पुक्तिमतिद्वयम् 'एकम् उक्तम्' = वचनम् 'शृणु' = निशामय । किन्तु  
 इत्यहं—'स्वम्' इति [ त्वम् ] 'स्वम्' = स्वकीयम् 'भुजङ्गम्' = बाह्वम् 'भुजङ्गम्' = पृथिव्या  
 घनराजम् [ अत्र च मत्प्रमर्त्तप्रवत् इत्यहम् ] 'अत्रेय' = अत्रगत्य 'रतः' = प्रसन्नमना  
 सन् 'विम' = विमर्त्तनम् [ वदम् ] 'मदम्' = अदृशत् 'मा स्म रतः' = मा वदन्त्यर्थः ।  
 अत्र—द्वितीये चतुर्थे च पादेऽभ्यासः ॥ ६१ ॥

[ तस्यैव तृतीयचतुर्थपादात्स्योदाहरणम् ]

स्मरानलो मानविवर्धितो य  
स निर्वृतिन्ते किमपाकरोति ।  
समन्ततस्तामरसेक्षणे । न  
समन्ततस्तामरसे । क्षणेन ॥ ६२ ॥

नदेव तृतीयचतुर्थपादात्तमुदाहरति—‘स्मरानल’ इति । [ मानवर्त्ता प्रति तद्वयस्या  
वक्ति ] हे । ‘नामरसेक्षणे’ = कमलनयने । तथा ‘अमरे’ = रमानभिष्टे । अचतुरे । वा  
‘ते’ = तत्र ‘स्मरानल’ = स्मर एव अनल मदनहुतभुक् [ मण्डम् ] ‘मानविवर्धित’ = मानेन  
प्रणयमोषणनिनेन गयान्येन चित्तगतिविशेषेण विमृत्त मन् इष्टि नात वाक्क्यमान  
इत्यर्थे ‘य’ आस्ति इति शेष । ‘न’ ‘क्षणेन’ = उन्मयेन ‘नमम’ = मार्धम् ‘किम्’  
‘समन्त’ = तस्याभ्येन निर्गमिन् = सुखविशेष रतिविलासम् ‘न अपाकरोति’ = न दूरी-  
करोति अपि तु निगद्यतेत्येव । अथान तादृशमानकरोति न चया एतादृशा मदनात्-  
नाला समुत्पत्तिना येन सर्वं मय मममात्रम इत्यर्थे उपरमे दशप्रप्रकार । अत्र—  
तृतीयचतुर्थयोः पाठ्याभ्याम् ॥ ६२ ॥

प्रथम-द्वितीय-तृतीयपाठगतस्य तस्योदाहरणम् ]

प्रभापता नाम न वासवस्य

प्रभापता नाम न वासवस्य ।

प्रभापता नाम न वासवस्य

विच्छिन्नशिखरीत् रयि दिपपरय ॥ ६३ ॥

पाठ्याभ्याम् निम्नशितुवाम आर्दा प्रथम द्वितीय तृतीयपाठगतं तस्योदाहरणम्—  
प्रभापता इति । अर्थमगमतां पद पदम् एतादृशम् । प्रभापता । न वासवस्य ।  
वासवस्य । इति प्रथम पाठ । प्रभापता । नाम । न वासवस्य । इति द्वितीय  
पाठ । अतः प्रभापता । न । वा । वासवस्य ।



कर्मण. नवासवस्य' = नवधासी आसवो मद्यविशेषः [ आसूयते असौ । 'ऋदोरेप्' ३ । ३ । ३८ । इति सूत्रेण 'पुन्' अभिपवे । स्वादि । अस्मात् धातो 'अप्' प्रत्यय ] तस्य नवासवस्य अभिनवर्मरेयस्य 'वा' = अथवा 'सवस्य यज्ञस्य च 'विच्छिन्ति' = विच्छेद विनाश 'न आसीत्' = नैवाभवत् अर्थात् त्वयि सेवेया कामो धर्मश्च प्रावर्त्तत । तत्र भोगिनां सुरादिकाम धार्मिकानान्तु यज्ञादिधर्म इति विवेकः ।

अत्र—प्रथमद्वितीयतृतीयपादानामभ्यास । 'मैरेयमासव. शीघ्र, इत्यमर । माधवस्तु—'शीघुरेत्तुरसै. पक्कैरपक्कैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकी पुष्पगुडधानाम्बु- सहितम्' इत्याह ॥ ६३ ॥

[ प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतस्य तस्योदाहरणम् ]  
परम्पराया बलवारणानां

परम्पराया बलवारणानाम् ।

धूली स्थलीव्योम विधाय रुन्धन्

परम्परायाबलवारणानाम् ॥ ६४ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगत तदेवोदाहरति—'परम्' इति । [ कस्यचिद् भूमिपते स्तुतिरियम् ] पद विभागस्तु—परम्, पराया । बलवाः । रणानाम् । १ म । परम्पराया । बलवारणानाम् । २ य । परम् । पराय । अबलवारणानाम् । ४ र्थ । ३ य रूपम् ॥ व्याख्या—हे । 'पराय' = पर उत्तम अय शुभावहो विधिर्यस्य तत्सम्बोधने पराय । इति । 'त्वम्' 'रणानाम्' = नैग्रामाणाम् 'परम्पराया' = समुदायस्य 'स्थली' = अद्भुता भूमिः 'धूली' = रेणुन् 'विधाय' = सम्पाद्य 'व्योम' = गगनम् 'रुन्धन्' = प्रभूततर- मन्वयस्याश्वागपदादिपदसङ्घममुत्थितधूलिभिरेव प्राशृग्यन् सन् 'परम्' = उत्कृष्ट बलेन इति शेष अथवा 'परम्' = प्रथमम् 'परम्' = शत्रुम् 'पराया' = परागतवान् जितवानसीत्यर्थः । [ परापूर्वकात् 'या' धातो लङि मयमपुर्णैक्यवचने रूपम् ] कीदृश त्वम्—'बलवा' = बलेन त्वमामर्ष्येन स्वकीयमन्याशुपकरणेन वा वारयति परबलानि इति 'बलवा' । वारयते द्विपि रूपम् । कथम्भूतानाम् रणानाम्—'बलवारणानाम्' = बलमेवामस्तीति 'बला' अर्शंथादित्वान् अच् । बला बलवन्तो वारणा गजा यत्र तेपाम् । पुन कीदृशा- नान्—'अबलवारणाम्' = न बल येषां ते अयस्मात् दुर्बला तान वारयन्तीति तेषाम् । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थपादानामभ्यास ॥ ६४ ॥

[ द्वितीयचतुर्थपादगतस्य तस्योदाहरणम् ]

न अद्भ्ये वाचमलज्ज ! मिथ्या

मवद्विधानामममाहितानाम् ।

मवद्विधानामममाहितानां

मवद्विधाना मममाहितानाम् ॥ ६५ ॥

तदेवान्यप्रकारमुदाहरति—‘न’ इति । [ कञ्चन शठ्प्रति कस्याश्चन नायिकाया वचनमिदम् ] हे ! ‘अलङ्ग’=वीद्याग्न्य ! ‘भवद्विधानाम्’=त्वादधानाम् परवचनेन क मात्रवतानाम् [ अयमर्थं तुरीयपादगतस्य ‘भवद्विधानाम्’ इत्यस्य ] ‘मिथ्या वाचम्’=मृषा वाक्य ‘न’=नैव ‘अद्वये’=विश्वस्तिमि । कश्चिन्मतानां भवद्विधानाम् ‘अग्रमाहितानाम्’=अश्ववस्थितचित्तवृत्तीनाम् [ ‘अनवस्थितचित्तस्य प्रमादोऽपि भयङ्कर’ इत्युक्ते ] तथा—‘अग्रमाहितानाम्’=अग्रमा न ममा किन्तु विषमा अधिका इत्यर्थे अहिता शत्रवो वेदाम् अयन्तशात्रवाणाम् । एतेन नायकस्य मार्ग्यमपि व्यक्तीकृतम् । कादशा वाचम्—‘अग्रमाहितानाम्’=न मम अग्रम अग्ररत्नं पुण्डरीकभूतो य अहि भुङ्क्ते तस्य एव तान विन्तारो यस्या ताम वधामि यर्थ । तथा—‘भवद्विधानाम्’=मवे उपपत्तिकाले-अर्थान् मुखनिगमनोपर श्रवणकाल एव द्विधाना द्वे धाने अर्थज्ञाने यस्या तां तथाभूताम् । तथा—‘भवद्विधानाम्’=मवे द्विधानाम् द्विध. अन प्राणभूतेऽग्रे यस्या ताम दृष्ट्वा प्रयुक्तत्वात् अर्थप्राधिकामित्यर्थ । अत्र—द्वितीय तृतीय-चतुर्थपादेऽभ्यास ॥ ६५ ॥

[ सर्वपादगतस्याभ्यसम्योदाहरणम् ]

स्वप्नाहितो मानस राजसेन ।

स्वप्नाहितोऽमानस राजसेन ।

स्वप्नाहितोमानस राजसेन !

स्वप्नाहितोऽमानसराजसेन ॥ ६६ ॥

सत्कार मा लक्ष्मी ते मानमे [ द्वन्द्व ] । न [ विद्येते ] मानमे यस्या सा अमानमा  
सम्मानमम्पद्विहीना राजसेना प्रतिपत्तसैन्य यस्य स तत्सम्बोधनम् । एवम्भूत । हे ।  
राजन् । त्वम् 'सन्नाहित' = कृतसग्रामोद्योग सन् 'न राजसे' = न शोभसे । यत त्वम्—  
'मन्नाहित' = सन्ना अवसाद विनष्टि गता अहिता शत्रवो यस्य स । तथा—'सन्ना' =  
सक्षासा ना पुरुषः सत्पुरुष इत्यर्थः । अत एव 'हित' = संवेपा हितकृत एतादृशगुणोपेतस्य  
तव सम्प्रति युद्धोद्योगो वृथवेति भावः । अत्र—सर्वेषु पादेषु समोऽभ्यासः ॥ ६६ ॥

[ अथ—श्लोकाभ्यासस्य लक्षणम् ]

सकृत् द्विलिख्य योऽभ्यास पादस्यैवं प्रदर्शितः ।

श्लोकद्वयन्तु युक्तार्थं श्लोकाभ्यास स्मृतो यथा ॥ ६७ ॥

पादाभ्यासमुपसहरन् श्लोकाभ्यास लक्षयति—'सकृत्' इति । 'एवम्' = दर्शितप्रका-  
रेण 'सकृत् द्वि त्रि च' = एकवार द्विवार त्रिवारस्य 'य' अभ्यास = पुनरावर्तनम् स  
'पादस्य' = श्लोकचरणस्य 'प्रदर्शित' = निरूपित । तत्र—सकृदभ्यास पादद्वयविषयः,  
द्विरभ्यास पादत्रयविषयः, त्रिरभ्यास पादचतुष्टयविषय इति विवेकः ।

'युक्तार्थम्' = युक्त सम्यक् अर्थः अभिधेय यस्य तम् सङ्गतार्थम् एकवाक्यत्वमभ्य-  
न्धेन एकनिशेष्यान्वयोपधकर्मित्यर्थः तादृश 'श्लोकद्वयम्' = समानवर्णानुपूर्वीघटितपदघटि-  
ताष्टपादात्मक पद्याद्वितय 'श्लोकाभ्यास' = श्लोकाभ्याससङ्ज्ञक यमकम् 'स्मृत' = उक्त कवि-  
भिरिति शेषः । 'यथा' = इति अनुपदमुदाहराम इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

[ श्लोकाभ्यासस्योदाहरणम् ]

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना ।

स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वीयमनुलाभिता ॥ ६८ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना ।

स्वमित्रोद्धाऽरिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाभिता ॥ ६९ ॥

स्मान् धातो 'विप्' । तत्र तृतीयाया एकवचने रूपम् । पुद्गलार्थे त्वाम्प्रति  
 आगच्छनेत्यर्थः । 'अरिणा विनायकेन = विगतो नायको यस्य स तेन नायकशून्येन  
 मृतम्यामिना हन्यते । 'भवता = यता [विद्यमानेन [ ह्यस्य ] 'पृथ्वी = भूमि यमतुला' =  
 यमस्य हनान्तस्य तुला मानयन्त्रम् 'आश्रिता = अश्रिता अर्थोक्त मृतामिति । यत्र मान-  
 यन्त्रे न्युनाधिकभावोर्णयः क्रियते एव यमस्य विचारस्थान्यामपि पापपुण्ययोर्विवेक इति  
 भावः । यस्मिन्नेन अरिणा—'उपाश्रितराहुना = उपगता विनामिति उपश्रिता तादृशा बह्व  
 भुजा यस्य तदाभूतेन । 'उपश्रिता ह्यत्र 'अन्यादय कान्ताद्यर्थे द्वितीयाया [ वा० ]  
 इति धातुकेन उपाश्रिते गति समाम् । पुन कीदृशेन—'स्वमित्रोदा = स्वानि  
 [ धनानि ] मित्राणि , [ गन्तून् ] च उज्जहति परित्यजति इति 'स्वमित्रोदा'  
 तेन 'स्वमित्रोदा' तेन परित्यज्यमानस्तु प्रगण इत्यर्थः । 'स्वमित्र प्रकृत उत्पन्नं  
 'श्रोत्रात्' यागे ह्यस्यमान धातो 'विप्' । तस्य मत्तापहारा लोपः । 'स्वमित्रोदा हन्या-  
 वारान् 'मोक्ष' शब्दस्तत्र तस्य तृतीयवचने 'आतो धातो [ ३ । १ । ४० ] इति  
 सूत्रेण आकारतोपे रूपम् । अत्र—समानानुप्रासिगोपश्रितापश्रित्यान् तन्मन्त्रव्य-  
 तायाश्च श्रोत्राभ्यासाद्य यमवामिदम् ॥ ३० ॥

[ अथ महायमस्य लक्षणम् ]

पञ्चाक्षरचतुष्पादं तन्महायमकावृत्त्यम् ।

तत्रापि दृश्यतेऽयम् अत्र परा यमवामिदम् ॥ ३१ ॥

सम्प्रति महायमस्य लक्षयति—'पञ्चाक्षरः' इति । 'अत्र चतुष्पादं तन्महायम' इति ।  
 समानारागाण्यक्षराणि यथा त पञ्चाक्षरा तादृशा अभिमत तन्महायमस्य  
 तत्र तथाविधम् तत्र महायमस्य यमवामिदम् ।

समानया [३] । समान ! । या । समानया [४] । अथ व्याख्या—हे । 'समानयान्' ।  
 =समान तुल्यरूप याम् प्रयत्न यस्य त सम्बोधनम् अर्थात् सर्वेष्वपि कर्तव्येषु समान  
 प्रयत्नकारिन् । तथा हे । 'समान' =मम तुल्य आन प्राणो यस्य स तत्सम्बुद्धौ  
 मित्रत्वात् 'अभिन्नप्राण' इत्यर्थे । 'मा =माम् 'अनया' = [ प्रकरणगतया ] नायिका  
 माम् 'समानय' =सम्मेलेय तथा यतस्व यथा तथा सह मम शीघ्र समागमो भवेदिति  
 किम्भूतया तथा—'अपमानया =न समाना तुल्या [ अन्या नायिका ] यस्या सा तथा  
 निरुपमया लोकातिशायिसौन्दर्यवत्येत्यर्थे । तथा—'समानया =मानेन प्रणयकोपेन मह  
 वर्त्तत इति ममाना तथा मानिन्या [ यद्यप्येव तथापि 'समानया' =मान सत्कार तन्म-  
 दितया सत्कारार्हयेत्यर्थे । सा का नायिका 'या' 'समानया' =मा श्री सम्पत्ति नय  
 नीति मा च नयथ 'मानया' ताभ्यां सह वर्त्तत इति 'समानया' सम्पत्तिमती नीति  
 मती येत्यर्थे । एतादृशनायिकया पुरयलभ्यया सह समागमय सत्सरो भव । अत्र चतु  
 र्शोमपि पादानामभ्याम तत्रापि पादगण्डस्य स इति महायमकमिदम् । 'प्रमाणिका वृत्तम्  
 ॥ ७१ ॥

[ विजातीयमिश्रयमकस्योदाहरणम् ]

धराधराकारधरा धराभुजां

भुजा मही पातुमहीनविक्रमा ।

क्रमान् सहन्ते सहसा हतारयो

रग्योद्धुरा मानधुरावलम्बिन ॥ ७२ ॥

अनेकानमजातीयमिश्रणभेदानुदाहृत्य सम्प्रति विजातीयमिश्रणभेदानपि कथित  
 दिदमत्र दर्शयाम—'रग' इति । 'धराधराकारधरा' =धरतीति 'धर' [ 'धृत्'  
 धरणे दृश्यमान् पनात्त्वान् अन ] धरया पृथिव्या धरा इति 'धराधर' =भूमि-  
 धरः शेषो भगवान् । धरा धरतीति तु कुख्यात्यानम् तयामति 'धराधर' 'धरात्र'  
 इति वा स्यात् । धराधरस्य आकार आकृति इति धराधराकार तस्य धरा तत्पत्न्या  
 अन्तर्गता इति । तमेव धराधरास्य धरतीति व्युत्पत्तिरपि दुर्लभा ।

तथा—'अज्ञानविक्रमा' =न ज्ञान अज्ञान समस्तिष्ठेऽनन्त्य इति यावत् विक्रम  
 पञ्चम मन्त्र्य देवा ते ताराणा । किंवा—अज्ञान मर्षा तेषाम् इति स्नामी अज्ञान  
 तस्य अज्ञानस्य रग्योद्धुरा अनन्त्यस्य विक्रम इव विक्रमो येषां ते तथाविशः । तथा—  
 'रग्योद्धुरा' =रगेण वेगेन उद्धुरा उन्मत्ता वगणानिन । तथा—'मानधुरावलम्बिन' =  
 मानस्य धुरा नयस्य अवलम्बने इति मानधुरावलम्बिन सम्मानपालका इत्यर्थे ।  
 तन्मन्त्र्यदेवेषां विक्रमा रग्योद्धुरा =पृथक् पत्न्याः 'रग्या' =बाह्या 'क्रमात्' =  
 क्रमशः अज्ञाने-स्वदन्तनवदन् 'मर्षम्' =पृथिवीय रत्नपुत्र =पानुम् [ पान्तिपुत्रम् ]  
 =न =नन्ति ।

अत्र—प्रथमपादे अव्ययेनम् [अव्ययहितम्] आदिमध्यकपकम्, पादानां नन्विषु च अव्ययहितम् अन्तादियमकम् तदेव मन्त्रायमकम्, द्वितीयपादे तु वर्णद्वयव्यवधान 'महो महो' इति कृत्वा व्ययेन मध्ययमकम् तृतीयपादे एकाक्षरव्यवधानेन 'सह सह' इति, चतुर्थपादे तु वर्णद्वयव्ययेन 'धुरा धुरा' इति मध्ययमकम् । एवञ्चानेकेषां विना-  
तीयानां सम्मिश्रणमप्यत्र द्वेयम् ॥ ७२ ॥

[ अथ—प्रतिलोमयमकस्य लक्षणम् ]

आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्धश्लोकगोचरा ।

यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥ ७३ ॥

अनुलोमयमकभेदा प्रदक्षिणा सम्प्रति प्रतिलोमयमकभेदान् प्रदिदर्शयितुं आरभ्य तत्क्षणमाचष्टे--'आवृत्तिः' इति । 'पादार्धश्लोकगोचरा' = पादार्धे अव्ययश्लोके च ते पादार्धश्लोका ते गोचरा विषया यस्या सा तथाभूता 'प्रातिलोम्येन' = विपरीतभावेन [ या ] आवृत्तिः 'अभ्यास आरभ्य पादगोचरा, अर्धगोचरा, श्लोकगोचरा वा आवृत्तिः सा 'प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोम-[ विपरीत ]-भावेन आवृत्तिश्चात् 'प्रतिलोमम' इति स्मृतम् 'प्रतिलोमनाम यमकमुक्तमिदम् ।

इदमत्रावृत्तम्—यथा पञ्चपात्राय प्रतिलोमेन आश्रयात् पात्रेभ्यः, इत्यादि तद्वद्वाक्या पञ्चपात्रेभ्यः, तथा तत्र 'पात्रगोचरा यमकम्' उच्यते । तत्र । तत्र ध्याय प्रतिलोमाश्रयात् पञ्चपात्र, पञ्चपात्राय प्रतिलोमाश्रयात् पात्रेभ्यः सा 'प्रतिलोमयमकम्' भवति । तथा यमकयमकयोः प्रतिलोमेनाश्रयात् 'प्रतिलोमयमकम्' इति स्मृतम् । तस्यापि आवृत्त्या पञ्चपात्रेभ्यः तत्र तत्र 'श्लोकगोचरा यमकम्' इति स्मृतम् ।

[ पात्रप्रतिलोमयमकान्तरम् ]

या मताश 'कृतायासा सायाना कृताते मता

यमकारकता तेऽस्तु रक्ततेताश्रयास्तु' ॥ ७४ ॥

कर्तुमशक्ये काये अमर । देव । देवन् शक्त्यसाध्यमपि साधयितु क्षम । तथा हे ।  
 'रमण' = कान्त । 'ते' = तव 'आरकता' = आरयति गच्छतीति 'आर' गन्ता 'अृ गती'  
 इत्यस्मात् स्वार्थेयन्तात् 'अच्' । अथवा—'अकर्तारि च कारके सच्चायाम्' [ ३ ।  
 १ । १३४ ] इति सूत्रेण 'घञ्' । अर्यते परजनोऽनेनेति 'आर' । स एव आरक  
 स्वाय कन् । तस्य भाव 'आरकता' इतस्ततो गमनम् 'अन्तु' = भवतु अर्थात् भवान्  
 परनाराजनमेवाभिमरतु । अत्र—प्रथमपादस्य प्रतिलोमेनावृत्तिरिति तथा द्वितीय पाद,  
 द्वितीयपादस्य च तयैवावृत्त्या प्रथम पाद, एव तृतीयचतुर्थीवपि, तस्मादत्र पादगोचरं  
 प्रतिलोमयमकम् ॥ ७४ ॥

[ श्लोकार्धविषयस्य प्रतिलोमयमकस्योदाहरणम् ]

नादिनो मदनाधी स्वा न मे काचन कामिता ।

तामिका न च कामेन स्वार्थानादम नोदिना ॥ ७५ ॥

'नेकार्धविषय प्रतिलोमयमकमुदाहरति—'नादिन' इति । [ कस्यचित् योगिने  
 वचनमिदम् ] नादिन' = नाद नादाय ध्रुव अस्यास्तीति नादी तस्य 'नादिन'  
 नादिनामकत्रयानपरायणस्य 'मे' = मम 'मदनाधी' = मदनश्च आधिश्च मदनाधी मदन  
 पाम आधिर्मानिमा त्यथा । तथा 'स्वा' = स्वोया 'काचन' = काचित् 'कामिता' = शब्दस्पर्शा  
 शिष्यमार्गो 'न' = नास्त्येव सर्वे वाक्य भावधारणामिति न्यायान् । नादानन्दानुभवाप्यायि-  
 त्तमानस्य मम कामसम्बन्धेन मानसी व्यथा विषयाणाञ्च कापि कामना न वर्तते इति  
 भव । त्वम् दमनोदिना = चतुरादिप्राणिन्द्रियाणां सयमन दम त नोदितु निरमितु  
 शक्तमस्मेति 'दमनोदा' [ तान्द्रोन्त्ये गिगानि दम यमक तेन तथाभूतेन 'कामेन' = मदनेन  
 हेतुभूतेन 'स्वार्थाना' = स्व आत्मा अधान आयन यस्या मा स्वार्थाना अवशोक्तैर्निद्रि-  
 दारणम् अमानमाकुलयन्ती 'तामिका' = ग्लानि 'च' = शेष न = नास्ति 'मे' इति  
 चरणान्वय । अत्राहु 'सुरेश्वराचार्या'—

मरेचपरनिनस्य कर्म भर्वागु नाडीषु विशोधिताम् ।

अनन्तमन्युन्दातुति स्वाभावगम्य स्वयमेव नाद । इति । एताश्चाना  
 शब्दान् शब्दकर्मस्य दमनोदिनामेवित्प्राणाभ्यामपेक्षा । अत्र—श्लोकस्य यस्यापि  
 तस्य प्रतिलोमयमकस्य अन्वयः, तथा श्लोकार्धस्य प्रतिलोमाभ्या च पर्यायशरीर  
 इति कृत्य 'प्रतिने ममक श्लोकार्धविषयम् ॥ ७५ ॥

[ अत्रप्रतिलोमयमकस्योदाहरणम् ]

यन्मानस्य मागाविकशोनानननामना ।

यानुताशुतापीना मायामायमनादि मा ॥ ७६ ॥

सा दिनामयमायामा नाधीना शरदामुया ।  
नासनाजनना शोकविरामायनमानया ॥ ७७ ॥

इति यमकचक्रम् ॥

‘यमप्रश्नोक्तोच्चर प्रतिनोमयमकमुदाहरति—‘यानम् इति । [ वारनारीपरायणस्य  
कायचित् स्ववयस्यम्प्रति वास्यमेतत् ] हे ! वयस्य । त्वम् ‘यानम् = गजाद्यन्यतम वाह-  
नम् ‘यानय’ = प्रापय । किमर्थोमन्यत आह—‘उदागजनाधीनाम्’ = उदाराराणाम् घट्य-  
यकारणोऽयमृचितचिन्तानामाद्यानां [ श्रेष्ठिनामियथे ] जतम् अर्थानम् आदत्त गम्य  
ता ताम् याम् = घेयाम् अहम् ‘आयाम्’ = अगमम् । ‘सा’ मया ‘आयम् = अगमनम्  
‘अनादि’ = अगादि कार्यतेत्यथ ‘अद्याप्य नरान्निवमेय्यामीति । ‘गड’ अद्यत्वे गन्ते  
इत्यस्य वर्माणि लुटि एव चने रूपम् । कथनाथत्वादिपक्षेण अस्या पदमवबोधम्, तेन द्वि-  
मवदान् ‘सा’ इत्यस्य गौणकर्मणो दत्तात्ता ] एव गमनमाद्यर्थमिति नृप, गन्तव्य-  
मानस्य मिथ्यामिप्राय । वयम्भूता सा—‘मार्गावरणा’—मात्र मन्त्र एव अस्मिन् नर-  
वणा नास्तीति अर्थान् वामिजनवामनियारयित्वा । तथा—‘अज्ञानजननाम्’ = अज्ञान-  
विवल्ता [ अपि सन्त ] अज्ञान प्राणन्तीति अज्ञाना’ निशना इत्यथ न न न-  
अस्यति पारहात इति ‘अज्ञानजननाया निशनपन-यागवतिरिणीत्यर्थ ॥ ७८ ॥



प्रतिनोमयमकम् । इति यमकालङ्काराणां समुदाय समाप्त इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ \*

[ गोमूत्रिकावन्धस्य लक्षणम् ]

वर्णानामेकरूपत्वं यस्त्वेकान्तरमर्धयोः ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥ ७८ ॥

कठिनतरयमकनिरूपणाप्रस्तावेन तद्वत् कठिनतरान् काश्चित् चित्रालङ्कारान् विदुः शब्दिषु आर्द्रा गोमूत्रिकां लक्षयति—‘वर्णानाम्’ इति । ‘अर्धयो’=ऊर्ध्वार्ध पश्चार्धेण द्वाभ्यां पङ्क्तिभ्यां लिखितयोः श्लोकस्य पूर्वार्धोत्तरार्धयोः वर्णानाम्=अक्षराणाम् ‘एकान्तरम्’=एकवर्णव्यवधानमहितम् ‘यत् एकरूपत्वम्’=अभिन्नस्वरूपत्वम् ‘तद्विद’=विद्वान् तद्वारपरिदत्ता कवयः ‘तत् दुष्करम्’=सहसा येन केनापि कविना कर्तुमशक्यं ‘गोमूत्रिका’ ‘इति’ ‘प्राहुः’=कथयन्तीत्यर्थः । ‘यया’ इति वक्ष्यमाणोदाहरणाभिप्रायेणोक्तम् । यया चलन्तो गोमूत्र धाराविशेषाकारेण परिणमते तद्वत् श्लोकविशेषस्यापि निगितुं शक्यन्तान् गोमूत्रिका इति सादृश्यनिबन्धना सञ्ज्ञा ज्ञेया ॥ ७८ ॥

[ श्लोकार्धगोमूत्रिकाया उदाहरणम् ]

म द नो म दि रा क्षी णा म पा ङ्गा स्त्रो ज ये द यम् ।

× × × × × × × × × ×

म दे नो य दि तत् क्षी ण म न ङ्गा याञ् ज लि द दे

॥ ७९ ॥

अत्र—दिदमवर्णानां समानरूपस्य एतादृशस्थले दृश्यलिखितश्लोकोत्तरार्धस्य प्रथ-  
माक्षरमारभ्य पदार्धं पठनीयम् । यत्र तु समानां वर्णानामेकस्यैव तत्र पूर्वार्धप्रथमाक्षर-  
मारभ्यैव पूर्वार्धम्, उत्तरार्धप्रथमाक्षरमारभ्यैव च उत्तरार्धं पठनीयं भवति ।

न दार्जिनिनुरग्रामान् मन्त्रमादमिधाव [वि] न ।

जपादपि स्फुरदामा विभ्रमादमधात्त ॥

गोमूत्रिकादृशस्य अन्यदृष्टादृशं यथा—

न दार् जि नि थु र द्रा मा न्मं न्र मा द मि धा वि ता  
 × × ∨ ∨ × ∨ × × × × ×  
 ज पा द पि स्फु र द्वा मा वि भ्र द्रा द म धा त्त न  
 [ धर्मशर्माम्बुदे ]

व्याख्या—न = नपेक्षा दार्जिनिनुरग्रामान् = अश्वगजवृथान् तन्ममाद = तत्त  
 आभिधात = दत्तान् पलायमानान् निराक्ष्य द्वा शब्द स्फुरदामा = स्फुरन् तन्म  
 धाम तेषां प्रोवा यय स तादृश ज्ञानं दत्ता अपि स्या विभ्रत = दम्बन् तन् =  
 अतन्तरम् नात्तम् = गन्तव्यम् अभात = त्रे । मन्त्रमाद यथा—

मार्गशिवरात्रिभूमिं रागादृशम् ।

शारङ्गभक्त्या नित्यं तन्नादरगादृशम् ॥

शान्ता न तानां भयं भयं द्वाभयगादृशम् ।

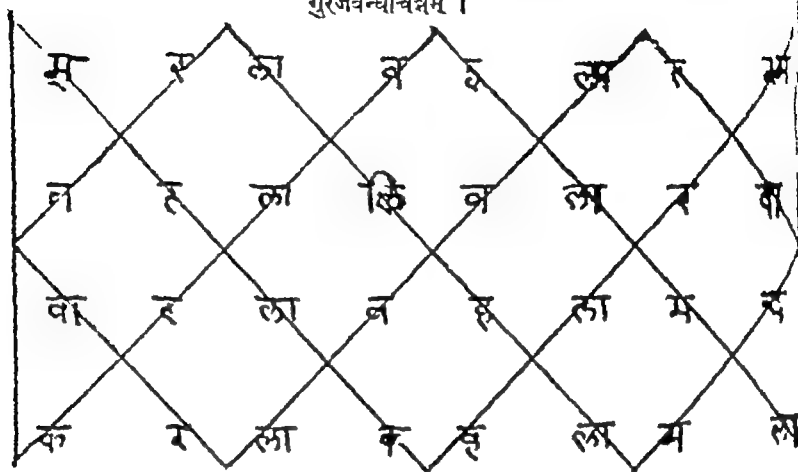
शान्ताध शान्ता शान्ता १ । १ । शान्ता दृष्टादृशम् १ ।

सुरजवन्धो यथा—

सरलावहलारम्भतरलालिवलारवा ।

वारलावहलामन्दकरला वहलामला ॥ [ काव्यालङ्कारे ]

सुरजवन्धविश्रम ।



[ शरद्वर्णनमित्म् ] वीदशी शरत् वर्णने—इत्याह—सरलेति । सरल दीर्घ  
रम्भेन प्रभूतेन आरम्भेण तरलानां चञ्चलानाम् अलिवलानां भ्रमर्य  
लानाम् अरय शब्दो गम्या गा तांशी । तथा—वारलाभिरर्हमीमिर्बहला गगना  
मन्देन । योऽयं—तारिण परिपाट्या लापो लवणा कर्पणं येषां तानि हलानि हल  
मन्त्रानि दत्तां गा तथाभूता 'वारलावहला' । तथा—'अमन्दकरला' अमन्दा  
करला कर्पणं मन्त्रा कर प्रलि लान्ति गच्छन्तीति गगानो गम्यां गा  
लान्ति । अतएव—वन्धम् अर्थम अमला निर्मला इति प्रह्लामला ।

[ अत्रिभ्रमर्यनोभट्टयोर्विचयानिजगण ]

प्रादुर्गन्धमं नाम श्लोकार्धभ्रमण यदि ।

तदिष्टं सर्वनोभट्टं भ्रमणं यदि सर्वत ॥ ८० ॥

प्रथम चतु पष्ठिग्यानि कोष्ठानि अष्टपृच्छिद्योग्यानि लेख्यानि । पश्चात् प्रथमपृक्ति चतुष्टये क्रमेण, चतुर्गामपि पादाना वर्गा विनियेय्या, तत्र उत्तरमश्लेषितपृक्ति चतुष्टये चतुर्नृणामिदित्यपादा विपरीतक्रमेण लेख्या । एवं स्थिता अष्टश्रमे अथ पदास्तचतुष्टये पराश्रया, सर्वनोष्ठ्रे च पराश्रया समानाया वा चतुर्वादिवादित्याम् इति विनियेप । उत्तरक्रमस्तु [आश्रयितम्] अष्टश्रमे चतुष्पादाभिक्रया ऊर्ध्वपृक्ता वामान दक्षिणत, तथा पादचतुष्टयामिक्रयामष्टपृक्ता दक्षिणतो वा वामान, एव वामान्य ऊर्ध्वकोष्ठद्वय क्रमेण दक्षिणाम्य अथ कोष्ठान ऊर्ध्वक्रमेण च अनुक्रमोच्चारणेन प्रथमादिपादोच्चारण इत्यम् । सर्वनोष्ठ्रे तु वामान दक्षिणतो दक्षिणान वामान उच्चारण अस्मिन्, अस्मान् ऊर्ध्वतश्च अनुक्रमविलोमान्या गन्त आद्यन्तरेण पादोर्गम्यति-दिष्टया इति ॥ ८० ॥

[अष्टश्रमयोडाहरणम्]

म	नो	भ	व	न	वा	नी	कं
नो	द	या	य	न	मा	नि	नी
भ	या	द	मे	या	मा	मा	या
व	य	मे	नो	म	या	न	न
ॠ	ॠ	ॡ	ॢ	ॣ	।	॥	॥
ॡ	ॡ	ॢ	ॢ	ॣ	।	॥	॥
ॢ	ॢ	ॣ	ॣ	।	।	॥	॥
ॣ	ॣ	।	।	।	।	॥	॥



प्रथम चतु पष्ठिमल्यानि कोष्ठानि अष्टपङ्क्तियोग्यानि लेख्यानि । पश्चात् प्रथमपङ्क्ति चतुष्टये क्रमेण चतुर्णामपि पादानां वर्णा विनिवेश्या, तत उत्तरमधोलिखितपङ्क्ति चतुष्टये चतुर्थतृतीयद्वितीयपादा विपरीतक्रमेण लेख्या । एव स्थितौ अर्धभ्रमे अथ पङ्क्तिचतुष्टये परावृत्त्या, सर्वतोभ्रमे च परावृत्त्या समावृत्त्या वा चतुर्थादिपादविन्यास इति विशेष । उद्धारकमस्तु [आवृत्तिक्रम] अर्धभ्रमे चतुष्पादात्मिकायां ऊर्ध्वपङ्क्तौ वामात् दक्षिणत, तथा पादचतुष्टयात्मिकायामथ पङ्क्तौ दक्षिणतो वा वामात्, एव वामस्य ऊर्ध्वकोष्ठादथ क्रमेण दक्षिणस्य अथ कोष्ठात् ऊर्ध्वक्रमेण च अनुलोमोद्धारणेन प्रथमादिपादोत्थान ज्ञेयम् । सर्वतोभ्रमे तु वामात् दक्षिणतो दक्षिणात् वामत ऊर्चात् अथस्त, अथस्तात् ऊर्ध्वतश्च अनुलोमविनोमाभ्यां सर्वत आवर्त्तनेन पादोपस्थिति-विज्ञेया इति ॥ ८० ॥

[अर्धभ्रमस्योदाहरणम्]

मं	नो	भ	व	त	वा	नी	कं
नो	द	या	य	न	मा	नि	नी
भ	या	द	मे	या	मा	मा	वा
व	य	मे	नो	म	या	न	त
५	५	५	५	५	५	५	५
५	५	५	५	५	५	५	५
५	५	५	५	५	५	५	५
५	५	५	५	५	५	५	५

[अर्धभ्रम]

‘याया’—मनोभव इति । हे । नत । ‘कामपरवर्शनमस्वाराहं । ‘मनोभव !’ = काम । ‘तव’ ‘अनोम’ = नेमात्मिका ‘मानिना’ = इय प्रणयसोपवर्ती कामिनी ‘तव’ ‘उद-याय’ = जयाय ‘न’ ‘अपि तु अस्त्येव । ननु—विजिगाधो सैन्य नापराध दण्डयति तवा-पराशमापात चिन्तय नास्तात्याह—‘वयम्’ ‘अनोमया’ = अस्मात्कारिण ‘मा वा’ = नवा भवाम किन्तु ‘भयात्’ = नाति अमेयमा = अमेय अपरिमित आमे रोगे देश ते नास्मा एव । यद्यप्यस्मादपराधो नास्ति तथापि आत्मा तदभ्यन्तस्म इति भाव । ८१ ॥

अन्यर्थान्तरप्रसङ्गः समाप्तः ।

[ अथ सर्वतोभद्रस्योदाहरणम् ]

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	षा	रा	रा	षा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	षा	रा	रा	षा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	मा	या	मा	मा	या	सा	सा

[ सर्वतोभद्रम् ]

पुन कीदृशी—‘माया’=मा श्रिय [ सौन्दर्य ] याति प्राप्नोतीति माया=अतिमुन्दरी दर्श-  
नमात्रेणैव कामिजनमनोहारिणीत्यर्थ । अनया रीत्या दुष्करा मुकराश्च चित्रबन्धा वस्तुतो  
रसपरिपन्थिन एवाभान्ति तथापि कविबुद्धिविलासप्रमदा यथायथ ग्रन्थान्तरेषु चित्राकुन-  
चित्तं द्रष्टव्या ॥ ८२ ॥

[ चित्रे स्वरस्थानवर्णनियमकथनम् ]

य स्वरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ ।

इष्टश्चतु प्रभृत्येष दृश्यते सुकर पर ॥ ८३ ॥

प्राचीना काव्यशोभाजनकत्वेन स्वरादिनियममपि अलङ्कारतया स्वीकुर्वन्ति  
यस्योक्ते भेदा मन्ति, परमिह तेषु दुष्कर भेदचतुष्टय दर्शयितुमाह—‘य’ इति ।  
‘स्वरस्थानवर्णानाम्’=स्वरा स्वय राजन्ते ये अकारादय , [ यद्यपि ] स्थानानि कण्ठ-  
ताल्लादीनि [ तथापि ] एतेषा काव्ये निवेशाम्भवात् तत्रोच्चार्यमाणा वर्णा गृह्यन्ते,  
एवम्भूता वर्णा कण्ठादिस्थानविशेषपूञ्चार्यमाणा व्यञ्जनरूपा कण्ठघतालव्यादिरूपा  
तेषाम् ‘नियम’=अन्यव्यावृत्त्या उपादानम् अर्थात् चतुर्भिरेव स्वरं स्थानवर्णैर्वा यन्नि-  
बन्धनम् तद्रूपावन्तिप्रो यो ऽलङ्कार ‘प्राचीनं स्वीकृत’ इति शेष ‘असौ’ ‘चतु  
प्रभृति’=चतुरादि यथा स्यात् तथा ‘दुष्करेषु’=आयामसाध्येषु मध्ये ‘इष्ट’=अर्थात्  
दुष्करत्वेनाभिमत स ‘एष’ ‘दृश्यते’=निरूप्यते उदाहरणद्वारा । ‘पर’=अतदन्य ‘सुकर’=  
गुणमस्तु पद्यादि ग्रन्थबाहुल्यमिया न दृश्यत इति अर्थबलनभ्यम् ।

इदन्तु बोध्यम्—‘चतु प्रभृति’ इत्युक्तम् तत्र, प्रभृतिपदेन त्रयाणां द्वयो एकस्य वा  
ग्रहणम् तेन स्वरस्थानवर्णानां प्रत्येक चतुस्त्रिद्व्येकनियमरूपाधत्वारो भेदा इहोक्ता  
नेतरे इति ॥ ८३ ॥

[ अथ—चतुस्वरनियमस्योदाहरणम् ]

आम्नायानामादान्त्या घाग्गीती रीति प्रीतीभीती ।

भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येये धेच्छ्रे देशे क्षेमे ॥ ८४ ॥

तत्रादा दीर्घचतु स्वरनियममुदाहरति—‘आम्नायानाम्’ इति । \* ‘आम्नायानाम्’=  
श्रुतिवाक्यानाम् ‘वाक्’=अन्त्या वाक् उपनिषद् [ ब्रह्मविद्या ] वेदान्तशास्त्रम् ‘गीती’=  
गानानि । ‘ईता’=अतिशृङ्गारुपद्रवान् तथा ‘प्रीती’=पुत्रवल्लभप्रभृतिषु वन्द्येषु स्नेहान्  
‘भीता’=भयोत्पादवान् ‘आह’=आचष्टे । तत्र गीतयो विषयाम्भित्तुत्वेन ईतय मनो-  
ध्यामोहवत्या, पुत्राद्या वियोगादिषु स्वप्रदन्त्वेन भय जनयन्तीति वेदान्तवचसाः परामर्श

\* ‘आम्नायस्य विद्यार्थत्वादानर्थक्यमनदर्शानाम्’ [ ५० मो० १।२।१। ] इत्यादिषु  
‘आम्नायशब्द’ वेदवाचकत्वेन प्रसिद्ध इति बहु समर्थितमस्माभि ‘निरूप्यमाणे’ ।

। ‘ईतिहिम्ने प्रदानेऽतिशृङ्गारादिपदेषु च विद्याम् इति मेदिनी ] ।

। भोगादिषु रगादि भयान्त्वात् तेषा परित्याग एव सुखकर इति पर न परामर्श-  
सार शाङ्कर भार्गवादिभि [ शाङ्कराचार्याणां धृतिव्याख्यायाम् ] शान्तु मृता इति मन्ये ।



[ अथ सर्वतोभद्रस्योदाहरणम् ]

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	घा	रा	रा	घा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	घा	रा	रा	घा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	मा	मा	या	सा	सा

[ सर्वतोभद्रम् ]

सर्वतोभद्रमुदाहरति—‘सा’ इति । अस्याय पदच्छेद —सा । अमायामामाया । मासा । [ १ ] । मारानायायानारामा । [ २ ] । यानावारारावा । अनाया । [ ३ ] । माया । रामा । माराय । अमा । [ ४ ] । [ कश्चित् परदेशस्थ [ परदेशी ] विरही विलपति ] ‘सा’=स्मृतिपथ प्राप्ता ‘रामा’=रमणी सुन्दरी ‘मासा’=चन्द्रमसा [ ‘छाया-मृगधरो राजा मा’ इति चन्द्रनामसु त्रिकाण्डशेष ] ‘अमा’=सह ‘माराय’=मम विनाशाय ‘अस्ति’ इति शेष अर्थात् स्मृतिविषय प्राप्ता आलम्बनविभावस्था रमणी दृश्यमानश्चाय चन्द्र उद्दीपनविभावस्था एतां द्वावपि मम वियोगिनो नाशाय स्त । किम्भूता सा—‘अमायामामाया’=मायाया अभाव इति ‘अमायम्’ अकपटम् तस्य अमायस्य अव्याप्त्यर्थं, न मा परिमितिर्यस्य तत् ‘अमम्’ तस्य परिमाण रहितस्य आमस्य रोगस्य अर्थात् मदनजनितपीडाया आया आगमन प्राप्तिर्यया सा तादृशा निर्व्याप्तकामश्चयाजनिकेत्यर्थः । पुन कीदृशी—मारानायायानारामा’=मारो मदन, स एव आनाय जालम् जालवद् बन्धनकारणत्वात् तस्य आयाप्तेन प्राप्तया आराम क्रीडा [ अर्थात् कामस्यैव केलिर्यस्या सा तथाभूता, निरन्तर [मादक] मदन व्यापारवतीत्यर्थः । पुन किम्भूता—यानावारारावा=यान गमनम् आ समन्तात् वारय नानि मानवार प्रदेशयात्रान्निवेशक तादृश आगव शब्दो [वचन] यस्या मा, स्व-धुरवचनन विशेषेण मदयवदेशगमनवारणवर्गीयर्थः । तथा—अनाया’=नय एव नय, न नयने नन्दिर्नय सा अनाया नानिजनगतिना कामपदगतिरिति यत्पर ।

पुन कीदृशी—‘माया’=मां श्रिय [ सान्दर्भ्य ] याति प्राप्नोतीति माया=अतियुन्दरी दर्श-  
नमात्रेणैव कामिजनमनोहारिणीत्यर्थ । अनया रीत्या दुष्करा मुकराश्च चित्रबन्धा वस्तुतो  
रसपरिपन्थिन एवामान्ति तथापि कवियुद्धिविलासप्रभवा यथायथ प्रन्थान्तरेषु चित्राकुल-  
वर्त्ति ईष्टव्या ॥ ८२ ॥

[ चित्रे स्वरस्थानवर्णनियमकथनम् ]

य स्वरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ ।

इष्टश्चतु प्रभृत्येव दर्श्यते सुकर पर ॥ ८३ ॥

प्राचीना काव्यशोभाजनकत्वेन स्वरादिनियममपि अलङ्कारतया स्वीकुर्वन्ति  
यस्यानेके भेदा मन्ति, परमिह तेषु दुष्कर भेदचतुष्टय दर्शयितुमाह—‘य’ इति ।  
‘स्वरस्थानवर्णानाम्’=स्वरा स्वय राजन्ते ये अकारादयः, [ यद्यपि ] स्थानानि कण्ठ-  
ताल्लार्यानि [ तथापि ] एतेषा काव्ये निवेशासम्भवात् तत्रोच्चार्यमाणा वर्णा गृह्यन्ते,  
एवम्भूता वर्णा कण्ठादिस्थानविशेषेष्वुच्चार्यमाणा व्यञ्जनरूपा कण्ठताल्लार्यादिरूपा  
तेषाम् ‘नियमः’=अन्यव्यावृत्त्या उपादानम् अर्थात् चतुर्भिरेव स्वरैः स्थानवर्णैर्वा यन्नि-  
बन्धनम् तद्रूपावच्छिन्नो यो ऽलङ्कार ‘प्राचीनं स्वीकृत’ इति शेष ‘असौ’ ‘चतु  
प्रभृति’=चतुरादि यथा स्यात् तथा ‘दुष्करेषु’=आयामसाध्येषु मध्ये ‘इष्ट’=अर्थात्  
दुष्करत्वेनाभिमत स ‘एष’ ‘दर्श्यते’=निर्दिश्यते उदाहरणद्वारा । ‘पर’=एतदन्य ‘सुकर’=  
सुगमस्तु पद्यानि ग्रन्थबाहुल्यमिमां न दर्श्यते इति अर्थबलान्वयम् ।

इदन्तु बोध्यम्—‘चतु प्रभृति’ इत्युक्तम् तत्र, प्रभृतिपदेन प्रयाणा, द्वयो एकस्य वा  
ग्रहणम् तेन स्वरस्थानवर्णानां प्रत्येक चतुस्त्रिद्वयेकनियमरूपाधत्वारो भेदा इहोक्ता  
नेतरे इति ॥ ८३ ॥

[ अथ—चतु स्वरनियमस्योदाहरणम् ]

आम्नायानामाहान्त्या वाग्गीती रीति प्रीतीभीती ।

भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येये ध्वजे देशे क्षेमे ॥ ८४ ॥

तत्रार्था दीर्घचतु स्वरनियममुदाहरति—‘आम्नायानाम्’ इति । \* ‘आम्नायानाम्’=  
श्रुतिवाक्यानाम् ‘वाक्’=अन्त्या वाक् उपनिषद् [ ब्रह्मविद्या ] वेदान्तशास्त्रम् ‘गीती’=  
गानानि । ‘प्रीती’=अतिवृत्त्यानुपपन्नान् तथा ‘प्रीती’=पुत्रवलत्रप्रभृतिषु दन्धुषु श्रेष्ठान्  
‘भीती’=भयोत्पादवान् ‘आह’=आचष्टे । तत्र गीतयो विषयामक्तिहेतुत्वेन, इतय मनो-  
व्यामोहकतया, पुत्राद्या वियोगादिषु स्वप्रदत्त्वेन भय जनयन्तीनि वेदान्तवचसाः परामर्श

\* ‘आम्नायस्य विचार्यत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्’ [ ५० मो० १।१।११ ] इत्यादिषु

‘आम्नायराट्’ धेत्वाच्चकत्वेन प्रनिद्ध इति बहु मनोधितमस्मानि ‘निष्कृमारे’ ।

‘ईतिहिम्मे प्रदामेऽतिवृत्त्यादिषु च श्रियाम् इति मेदिनी ] ।

भोगादिषु रोगादि भयमन्दात् तेषां परिन्त्याण एव सुखदर इति पर तत्परामर्श-  
कार शाङ्कर भार्गवाण्डेन [ शाङ्कराचार्याणां कृतिस्वाध्यायेन ] इति सुप्र इति मन्ते ।

इति भाव । तस्माद्धेतो —‘भोगः’=गानादिविषयः ‘रोग’=व्याधिरेव, ‘मोह’=विषयानन्द मोह एव अतस्मिस्तदबुद्धित्वात् ।

यथेव तर्हि किमनुष्ठातव्य भद्रलिप्पुनेत्याह—‘क्षेमे’=विविक्ते देशे पुराणे भागीरथी-तीरादौ वटरिकाद्याश्रमेषु वा सकलोपद्रवविकले स्थाने ‘ध्येये’=ध्यानयोग्ये ब्रह्मणि ‘धेच्छे’=धाथ इच्छा च धेच्छे, तत्र धानम् मनस एकाग्रीकरण, ‘धा’ [ क्विन्तोऽय शब्द. ] इच्छा ध्यानस्यैव निरन्तर लिप्सा, एते द्वे अनुष्ठातव्ये । ‘ध्येच्छे’ इति पाठेऽपि ‘ध्या’ ध्यान मिति स एवार्थ फलति । अत्र—‘आ’ ‘ई’ ‘ओ’ ‘ए’ इत्येव चतुर्भिरेव दीर्घे स्वरं काव्यवन्व । ‘विद्युन्माला’ शृत्तम् । मोमोगोगो विद्युन्माला इति तल्लक्षणात् ॥ ८४ ॥

[ ह्रस्वत्रिस्वरस्योदाहरणम् ]

क्षितिर्विजिति स्थितिर्विहितिव्रततरतय परगतयः ।

उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवुर्धुधु कुरव स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥

त्रिस्वरनियममुदाहरति—‘क्षितिः’ इति । क्षिति = पृथिवी तस्या विजिति विजय स्वायत्ताकरणात्, स्थिति = मर्यादा वर्णाश्रमादिविभागलक्षणा तस्या विहित विधानम् क्षितिर्विजितिश्च स्थितिर्विहितश्च ते ‘क्षितिर्विजितिस्थितिर्विहिती’ ते एव व्रतम् नियम तत्र रति = प्रीति अनुरागो येषां ते तथाभूता, तथा—‘परगतय’ = परा स्वज्ञात् त्वर्पकरणात् श्रेष्ठा गति ज्ञानम् अवस्था वा येषां ते तादृशा, [ एवम्भूता ] ‘कुरव’ कुरुदेशराजाता राजान ‘युधि’ = रणे स्वम् = स्वीयम् ‘अरिकुलम्’ = शत्रुशुन्द ‘उरु’ = अधि यथा स्यात् तथा [ क्रियाविशेषणमिदम् ] ‘रुरु’ = प्रावधिरे किञ्च—‘गुरु’ = अतिशय यथा तथा ‘दुधुवु’ = ईरयाद्यकिरे कम्पयामासुरित्यर्थः । अत्र—‘ई’ ‘अ’ ‘उ’ एते त्रय स्वर ह्रस्वा एव काव्यवन्धकरा । ‘रुरु’ इति ‘रुधिर’ आवरणे इत्यस्य लिटि प्रथमपुरुषवद्बु वचने रूपम् । ‘दुधुवु’ इति ‘धू’ विधूनने इत्यस्य तथैव लिटि रूपम् । ‘गति’ ४ मार्गदशयोजने यात्राभ्युपाययो रिति [ मेदिनी ] । त्वरितगतिर्गतिम् । त्वरितगतिः नन्वर्गारितितल्लक्षणात् ॥ ८५ ॥

[ द्विस्वरस्योदाहरणम् ]

श्रीदीप्ती ह्रीकीर्त्ती ध्रीनीती गी प्रीती ।

एधे ते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥

द्विस्वरमुदाहरति—‘श्रीदीप्ती’ इति । श्री = लक्ष्मी दीप्तिः शोभा तयोर्द्वन्द्वं ते, एवम्—‘ह्री’ श्रोत्रा [ लक्षा ] कीर्त्ति = यशश्च ते, धी = मेधा बुद्धिर्नाति = नयन ते, गी = वगी प्रीति = प्रसन्नता च ते, एते ‘द्वे द्वे’ ‘ने’ = नव ‘नेते’ = वधने ‘ये इमे द्वे द्वे देवेशे इन्द्रे [ अपि ] ‘न’ = विद्यते इति शेषः । अत्र—‘ई’ ‘ए’ इति द्वेपेव स्वर काव्यवन्धकरौ । ‘दीप्ती’ इत्यम् । एवं चेद्वर्णाणां वाण्यानि प्रोक्ता मा’ इति तल्लक्षणात् ॥ ८६ ॥

[ एकस्वरस्योदाहरणम् ]

सामायामामाया मासा मारानायायानारामा ।

यानावारारावानाया माया रामा मारायामा ॥ ८७ ॥

[ इति स्वरनियमः ]

एकस्वरमुदाहरति—‘सा इति । अयं श्लोकः पूर्वं सर्वतोभद्रोदाहरणे व्याख्यातः ।

अत्र—आकार एवैकः स्वरः बन्धालङ्कारकारी ॥ ८७ ॥

[ स्थाननियमे—चतुःस्थानस्योदाहरणम् ]

नयनानन्दजनने नन्नत्रगणशालिनी ।

अघने गगने दृष्टिरङ्गने ! दीयता सकृत् ॥ ८८ ॥

अधुना स्थाननियमं निरूपयन् आदौ चतुःस्थानमुदाहरति—‘नयना०’ इति ।  
[ मानवता प्रति कस्यचित् कामुकस्योक्तिरियम् ] हे ! ‘नयनानन्दजनने’ = नयनयो-  
नेत्रयो आनन्दस्य दायिनि । नेत्रमहोत्पन्नप्रदे ! ‘अघने’ = प्रशस्ताङ्गवति ! मुन्दरि !  
‘अघने’ = न घना मेघा यत्र तस्मिन् नारदनिर्द्दने ‘गगने’ = द्यौमनि ‘सकृत्’ = एकवारम्  
‘दृष्टिं दीयताम्’ = दृक्पातो विधायताम् । तादृशशारदगगनदर्शनस्य कामोद्दीप्तिकत्वात्  
अस्या मानो नटयति नायकहृदयम् । अथवा—‘नयना०’ इति गगनस्य विशेषणम् ।  
कथम्भूते गगने—‘नयनानन्दजनने’ = निर्मलत्वात् दृष्टिरोधाभावात् दृष्टिर्पकारिणि । अत्र  
दन्त्य—वगठय—तालव्य—मृध्नीय—वर्णा बन्धनवर्णपाशयुक्ता इति तेषां चत्वार्यव-  
स्थानानि ॥ ८८ ॥

[ त्रिस्थानस्योदाहरणम् ]

अलिनीलालकलत वः न हन्ति घनस्तनि ।

अनन नलिनच्छायनयन शशिकान्ति ते ॥ ८९ ॥

त्रिस्थानं निरूपयन् मुदाहरति—‘अलि०’ इति । हे ! ‘घनस्तनि’ = घना-  
निबद्धा [ कठारा ] स्तनां वृत्ता यस्या मा तत्सम्बन्धने पावरवक्तोजे । इत्यर्थः । ‘ते’ = नव  
‘अननम्’ = सुखम् [ एष महिष्यथ ] ‘वम’ = जन [ युवकमेव, अरुणानां क्षीणकामत्वात् ]  
‘न हन्ति’ = नैवावृत्ता करोति, आप्तुं दर्शनमात्रेणैव कामोत्थानवत्त्वात् सर्वमपि वि-  
नश्यति । वादश तत्—‘अलिनीलालकलतम्’ = अलिनील पटपटा [ अमरा नटन् नाना-  
श्यामवर्णा अलङ्कृता लतावारा चूर्णकुन्तला यत्र तन् नादृशम् । पुनः विस्मृतम्—  
‘नलिनच्छायनयनम्’ = नलिनच्छाये उत्पलतुलिते नयने नेत्रे यस्मिन् तन् न्यम्भूतम् ।  
तथा—‘शशिकान्ति’ = शशा चन्द तद्वत् कान्ति शोभा यस्य तदेतदभिमन्त्र्य ।  
अत्र—वगठयदन्त्यालङ्कारवर्णानामेव निरूपनमिति ज्ञाययेव स्थानानि ॥ ८९ ॥



विलोडते इति 'गाङ्गकाकाकगाह' । 'कर्मण्यण्' [३।२।१] । स एव 'गाङ्गकाकाकगाहक' स्वार्थे कन् । अथवा गाहते इति 'गाहक' कर्तरि रघुल्, तस्य षष्ठीतत्पुरुष समास । तत्सम्बुद्धौ हे । गाङ्गकाकाकगाहक ।=गाङ्गाजलतरङ्गावगाहिन । इति समुदित-पदार्थ । तथा—हे 'अहाहाङ्' ।= 'हाहा' इति दीनञ्चनेरनुकारः । त दीनञ्चनिम् अङ्गति गच्छतीति 'हाहाङ्' 'अङि' गती इत्यस्मात् कर्मण्यण् । न हाहाङ् इति 'अहाहाङ्' तत्सम्बोधन हे । अहाहाङ् । सदानन्दममेत्यर्थ । तथा—हे । 'खगाङ्गागकङ्' । खे आकाशे गच्छन्तीति 'खगा' सूर्याया ग्रहा । [ 'खग सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहङ्गमे' इति मेदिनी ] । 'अन्येष्वपि दृश्यते' [३।२।१०१] इति सूत्रेण सप्तम्यन्त 'ख'कारकोप पदात् 'गम्' धातो 'ङ' प्रत्यय । अङ्गयते ऽनेन इति - 'अङ्' चिन्हम् । 'अकि' लक्षणे इत्यस्मात् हलध्व' [३।३।१२१] इति सूत्रेण करणे 'घन्' । खगा सूर्याया अङ्गा चिन्हानि यस्य स 'खगाङ्' स चासौ 'अग पर्वत इति 'खगाङ्गाग' मुमेरु पर्वत इत्यर्थ, त खगाङ्गाग [मुमेरु] कङ्कते गच्छतीति 'खगाङ्गागकङ्' तत्सम्बोधन तथा । 'ककि' गती इत्यस्मात् कर्मण्यण् । अर्थात् मुकृतमामर्थ्यातिशयेन मुमेरु[स्वर्ग]मुख-भोगाधिकारिन् । तथा—हे । 'अगखगकाक' ।=अगन्ति शब्दस्पर्शादिविषयेषु यावन्तीति 'अगानि तानि च 'खानि'=चक्षुरादीन्द्रियाणि इति अगखानि । तानि गच्छति व्याप्नोति 'भूम' रूपचात् 'अगखगम्' कारणभावात् सकलेन्द्रिय [तज्जन्यमुख] व्यापि इत्यर्थ, तच्च तत् 'कम्'=मुख ग्रन्थेत्यर्थ 'क ख व्रह्मे'ति श्रुते । तस्मै 'अगखगकाय' 'विषयानन्दाद्येत्यर्थ [तस्मै] न ककते नैव चपलीभवतीति अगखगकाक तत्सम्बोधन तथा, निरतिशयप्रधानान्दाभिलाषिन् । इत्यर्थ । 'कक' लाल्ये धातुः । लाल्य गर्वधापन्य-द्येति । एवम्भूत । हे तादृश । त्वम् 'अघक्काकाह' =कुत्सितानि अघानि इति 'अघकानि' 'कुत्सिते' [५।२।७४] इति सूत्रेण कुत्सितार्थे 'कन्' । निन्दितानि पापानि श्रुतिपापानी-त्यर्थ, 'अघकानि' एव 'काका' वायसा उपद्रवकारित्वात् इति 'अघक्काका' तान् दृन्तीति 'अघक्काका' द्विपि रूपम् । गहितनरपापवायमहन्ता इत्यर्थ । एतादृशस्त्वम् 'गाम्'=भूमिम् 'अगा'=अया गतवानसि इत्यर्थ । यद्यपि सर्वेऽपि प्राणो भूमि गत तथापि मुकृतिन एव सफल जन्मेति बोधयितुं तथोक्तिः । अथवा—'गाम्' स्वर्गम् 'अगा' याया । 'आगासायां भूतवद्' [२।२।१२२] इति सूत्रेण भविष्यति काले पर्त्तमानवत् भूतवद् प्रत्यय । अत्र—वगृणा एव सर्वे वर्णा तैरेव च पश्यन्नावात एव प्रधानचित्रमिदम् ॥ ६१ ॥

[ इति ] वगृण्यादिस्थानोच्चार्यमाणवर्णनियम

समाप्त इत्यर्थ ।

• 'अङो' भूपाख्यलक्षम् । चित्राङ्गो नाटकाङ्गो स्थाने क्रोडेऽन्विष्टगणो' इति बोधान्नरम् ।

[ वर्णनियमे चतुर्वर्णचित्रस्योदाहरणम् ]

रे रे रोरुरुरोरुगागोगोऽगाङ्गगोऽगगु ।

किं केकाकाकु क काको मामा मामम मामम ! ६२ ॥

वर्णनियमेषु आदौ चतुर्वर्णमुदाहरति—‘रे रे’ इति । [ काचित् बहुपण्या धाराङ्गना स्वाभिलाषिणम् [ अल्पधनम् ] भिल्ल प्रति वक्ति ] ‘रे रे’ । इति सत्रो-  
 धन नीचार्थकम् । रे । रे । मामम ।=मायां त्रियां मम ममत्व यस्य तत्सम्बोधनम् ‘मम’  
 इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । भावप्रधानो निर्देश इति । दरिद्रत्वात् धनस्य व्यय-  
 करणे कृपण ! । अथवा—‘मामम ।’=मायां लक्ष्म्याम् अममत्व यस्य तत्सम्बोधनम्  
 श्रीविहीनेत्यर्थः । एतादृशो दरिद्रतरस्त्वम् ‘मा मा’=न न । न कटापीत्यर्थः । ‘माम् अम’=  
 उपसर्प । ‘अम’ गत्यर्थः । ‘मामा’ इति निषेधार्थं सम्प्रमे द्विवचनम् अव्ययञ्च तत् ।  
 अयमर्थः चतुर्थपादस्य । यत् —‘काकः’=करट ‘किम् केकाकाकु क’=\*केका मयूरवाणी  
 [ ‘केका वाणी मयूरस्य’ इत्यमर ] तस्या काकु मदजनितो विकारविशेष [ काकुः  
 क्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्घने इत्यमर ] तां [ केकाकाकु ] कायति शब्दायते  
 शब्देन प्रकटीकरोति इति ‘केकाकाकु क’ मयूरवाणीसदृशवाणीकथनकाम । ‘कै’ शब्दे  
 अस्माद्धातो ‘ङ’ प्रत्यय । अर्थात् यथा वायसो मयूरकेकोच्चारणे साभिलाषोऽपि  
 व्यर्थमनोरथो जायते तथैव त्वमपि मयि व्यर्थसकल्प इति ज्ञेयम् । इति तृतीयपादार्थः । अपि  
 चाधमकार्यकारित्वादपि त्व सर्वथा ममानर्ह इत्याह—‘रोरुरुरोरुगागोगः’=‘रोरु-  
 यते’=त्रासेन पुन पुन अतिशयेन वा रौतीति रोरु’ यद्भुगन्तात् ‘रु’ शब्दे इत्यस्मात्  
 धातुमत्रात् क्तिविविधानात् ‘क्तिप्’ । ‘यस्य हलः’ [ ६ । ४ । ४६ ] इति यलोपे रूपम् ।  
 रोरुयासां रुह मृग इति ‘रोरुरु’ तस्य ‘उरस’ वक्ष स्थलस्य या ‘रुक्’ प्रक्षिप्तशरकृत-  
 वेधोत्पन्ना पीडा तद्रूपम् यत् ‘आग’ अपराध [ आगोऽपराधो मन्तुश्चेत्यमर ] पाप्म  
 विशेष । तत् [ आगसम् ] गच्छति प्राप्नोति इति ‘रोरुरुरोगागोग’ पूर्ववत् गमेर्ङ ।  
 ‘सारस्वताधु’—एतस्मिन्विषये ‘नाम्नि च’ इति सूत्रं पठन्ति । कर्मादिनियमरहितनाम-  
 मात्रोपपदाद् धातो कर्तरि भावे च ‘ङ’ प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ] निरपराधप्राणिर्हिंसाकर-  
 त्वात् पापाचारीत्यर्थः । एवम्भूतस्त्व नीचकर्मकृत् ततोऽपि न मम योग्य इति भाव इति  
 प्रथम पादार्थः । किञ्च—त्वम् ‘अगाङ्ग’=अग पर्वत तस्य अङ्गप एकदेश त गच्छ-  
 तीति ‘अगाङ्ग’ पर्वतीय अतो नैव नागर इत्यतोऽपि ममानर्ह ‘असि’ इति शेष ।  
 अपि च—‘अगगु’=असि । न गच्छति प्राप्नोति प्राकरणिक विषयपूर्वोत्तरसम्बन्ध वेति  
 ‘अगा’ असम्बद्धा । ‘गौ’ वाक् । अगा गौ यस्य सा अगगु ‘गोत्रियोरुपसर्जनस्य’

\* के मूर्धनि कायति । कै शब्दे । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते [ वा० ३ । २ । १०१ ]  
 इति ‘रु’ । ‘ह्रस्वदन्तात् सप्तम्या’ [ ६ । १ । ६ ] इत्यलुक् ।

[ १ । २ । ४८ ] इति ह्रस्व । 'चित्रगु'वत् । अमम्बद्धभाषणस्वभावत्वादपि सर्वथा ममायोग्यो नीति मदर्थ काममन्यत्र पूरयेति सर्वमार ।

अत्र—'र 'ग' 'क' 'म' इत्याकारैर्धतुभिरेव वणे वन्ध ममाप्ति नीति इति चतुर्वर्णं चित्रमिदम् । नचात्र 'अद्' इतिटकारसङ्गावेऽपि कथं चतुर्वर्णता इति शङ्कनीयम् वर्णपदस्य वृत्तपूरकवर्णपरत्वात् अस्य वृत्तपूरकत्वाभावात् । यदि च सर्वथा शुद्धमेवोदाहरणं दिदाक्षितं स्यात् तदा 'शिष्टुपालवधस्य' एकोनविंशे मगे तृतीय पथ पठनीयम्—यथा—

जजां जोजाजिजिज्जाजी त ततोऽतिततातितुत् ।

भामोऽभीमामिभूभाभूरारिररिरीरर । ॥ इत्यादि ।

अस्येयं व्याख्या—जजाविति ॥ ततोऽवलोकनानन्तरं जजन्तीति जजा योधा । 'जज युद्धे' पचाद्यच् । जजानामोजमा जाता जजांजोजा तामाजि जयतीति जजांजोजाजि-जिन् । जयते क्विप् । जजन्तीति जाजी योधी । ताच्छ्रील्ये णिनि । अतिततानत्युद्धतान-तितुदति अतिव्यययतात्यातितुत् । तुदते क्विप् । भस्यमिवाभा यस्य स भामो नक्षत्रकान्ति 'नक्षत्रमृच्छ भ तारा' इत्यमरः । नास्ति भीयेषा तेऽभियो निर्भीका तानिभानाजानभि-भवन्तीति अभीमामिभू । क्विप् । तस्या भासस्तेजसो भू स्थानम् अभीमामिभूभाभू । अत्रा मन्त्रेयामित्यरीणि चक्राणि ते रीणानि अरिरियो रथा । 'री गानिरूपणयो' इति धातो क्विप् । तेषा ईर प्रेरण राति अरिररीरो रथिकः । 'आतोऽनुपमर्गं क' । अरि शत्रुर्वलभट्ट त वेणुदारिण अर । योद्धुमासमारेत्यर्थः । 'अ गतां' इति धातो-लिट् द्विर्भावे वृते णालि ऋद्धि अभ्यागस्योरदत्वे 'अत आटे' इति दीधे पुन मवर्ण-दीधे । भिन्नकाक्षरपादाख्योऽनुप्रासभेदः । भाभ इत्युपमानुप्रासयोरेकवाचकानुपवेश-लक्षणमक्षरः ॥ 'धर्मशर्माभ्युदये' ऽपि—

ररोऽरागररररत्वावुत् वेविकाइव ।

चक्षच्चञ्चक्षान्चौचे ततनातीति त तत ॥

अत्रायमर्थः—राय धनं राति ददातीति रर । अरान् ईरयन्तीति अररीरा मुभटा । तेषाम् उर मदान्

वेविना वृते इत्येवशीलं वेविकाइ वान्तिवेत्ये तस्य कः कामो यस्य स वेविका-पाइव । चक्षन्तां चञ्चुर्दक्षा उक्षा मरती चिदं बुद्धिर्याय म । तन्ना प्रचुरा ता लक्ष्मीम् अतति गच्छन्तीति इत्येवशीलं ततनाती इति पथक पञ्चम् । वाङ्मयम्=मर्मव्यपक मञ्जम् । 'उन्ने' इति वियापदम्, तम् इति कर्म । तत अतन्तरम् ॥

[ अथ त्रिथ्यङ्गनस्योदाहरणम् ]

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदननिन्दन ।

दिधं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिन ॥ ६३ ॥



वर्णचित्रे त्रिवर्णाचित्रमुदाहरति—‘देवानाम्’ इति । ‘देवानाम्’=देवा इन्द्रायां  
तेषाम् ‘नन्दन’=दैत्यदमनात् हितकर प्राणयिता, तथा—‘वेदनिन्दिनः’=वेदान् श्रुतो  
निन्दितु शीलमस्यास्तीति, तस्य वेदनिन्दकनास्तिकलोकस्य ‘नोदन’=नोदयतीति नोदन  
निरासकर्ता [ \* नन्यादित्वात् ‘ल्यु’ ] ‘देव’=दीपयतीति नृमिहावतारधारी विष्णुर्भग  
वान् ‘दानवनन्दिन’=दानवान् दैत्यान् नन्दयितु शीलमस्य तस्य हिरण्यकशिपो ‘दाने’=  
खण्डने [ नाशने ] ‘दो’ अवखण्डने इत्यस्य ल्युटि रूपम् । हिरण्यकशिपोर्वक्ष्यल-  
विदाहरणवेलायां नादेन’=गर्जनेन ‘दिवम्’=अन्तरिक्षम् ‘दुदाव’=उदताप्तात् । अर्थात्  
अन्तरिक्षचारिणो देवादौन् विस्मापयामास । अत्र ‘द’ व’ ‘न’ इत्येव त्रिभिरेव वर्णव-  
न्यो विहित इति ‘त्रिवर्णे चित्र’ मिदम् ॥ ६३ ॥

[ अथ—द्विवर्णाचित्रस्योदाहरणम् ]

**सूरिः सुरासुरासारिसार सारससारसा ।**

**ससार सरसी. सीरी ससूर स सुरारसी ॥ ६४ ॥**

द्विव्यञ्जनवर्णाचित्रमुदाहरति—[ बलभद्रस्य जलक्रीडावर्णने पथमिदम् ] † ‘सूरि’=  
कवि [ ‘कवि । धोमान् सूरिः कृतो’ इत्यमर ] तथा—‘सुरासुरासारिसार’=सुराश्च  
असुराश्चेति सुरासुरा तान् आसर्त्तु शीलमस्य इति सुरासुरासारो । शीलायै रिणि । तादृश  
सार सामर्थ्यं [ बल ] यस्य स तथावधः । ‘ससूर’=सु सुष्ठु ऊरु इति ‘सूर’ । सूरभ्यां  
सह वर्तते इति ससूर । तथा—‘सुरारसा’=सुराया मधुनो रस सुरारस । स  
अस्यास्तीति तादृश ‘अत इनिठनो’ [ ५ । २ । ११५ ] इति मत्वर्थोऽयं इनि । मधु-  
पानानुरक्त । एवम्भूतः ‘स’=पुराणादिप्रासिद्धः ‘सारा’=हृत्वा बलभद्र ‘सरसी’=कासा-  
रान् कृत्रिमपद्माकरान् इत्यर्थः [ ‘कासार सरसी सर’ इत्यमर ] ‘ससार’=विहाराय  
[ जलक्रीडायै ] उपगतवान् । ‘सृ’ धातोर्लाटि प्रथमपुरुषेकवने रूपम् । अत्र—‘स’ ‘र’ इति  
द्वाभ्यामेव व्यञ्जनाभ्यां पथवन्थ इति द्विव्यञ्जनवर्णाचित्रमिदम् । यथा वा ‘धर्मशर्माभ्युदये’—

‡ कानना कानने नुना नाकेऽनोकाङ्काननिन ।

के के नानोकाकाननेन नाकानेकाकिना ननु ॥ ६४ ॥

\* व्याकरणान्तरे कृन्मात्रस्य बहुलत्वात् । तथा च—‘शाकटायन’ कृद् बहुलम्  
[ ४ । ३ । ५८ ] इति पपाठ । अथवा नोदनमस्यास्तीति नोदन अर्शआदित्वादच्  
किंवा ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ [ ३ । ४ । ११३ ] इति ज्ञेयम् ।

† सूर्यते विचित्राणि वाक्यानि यथाप्रकरणं प्रयुक्ते इति ‘सूरि’ । ‘सृड कि’  
[ उ० ४ । ६४ ] इति सूत्रेण ‘पृड’ प्राणिगर्भाविमोचने इत्यस्मात् आणादिक ‘कि’  
प्रत्यय । धातूनामेककार्यत्वादर्थभेदः । बाहुलकाद्वा ।

‡ कानना=कुत्सितमुखा । अनोकाङ्के सप्रामोत्सङ्गे कनन्तोत्येवशीला । नानोकिनीनेन=  
सेनापतिना । नाकिनः, एकाकिना इति पृथक्पदे । हे । नाकिनः । देवेश । शिष्ट स्पष्टम् ।

[ अर्थकव्यञ्जनवर्णोच्चित्रस्योदाहरणम् ]

नूनं नुन्नानि नानेन नानेनानानानि न ।

नाऽनेना ननु नाऽनूनेनैनेनानानिनो निनी ॥ ६५ ॥

[ इति वर्णनियम ]

एकव्यञ्जनवर्णोच्चित्रमुदाहरति—‘नूनम्’ इति । [ बलवच्छुभ्रपराजितस्य राज्ञेनिकाना दैन्योपेत वचनमिदम् ] पदविभागस्तु—नूनम् । नुन्नानि । न । अनेन । (१) न । अनेनेन । अननानि । न. । (२) न । अनेना । ननु । ना । अनूनेन । (३) एनेन । अनान् । इन । निनी (४) । इति ज्ञेय । अथ व्याख्या—‘अनेन’—विजयवता पुरतोद्वयमानेन शत्रुणा [ कर्तृपदमिदम् ] ‘अनेनेन’=भूमद्वयता मुखेन [ एव ] करणभूतेन ‘न’=अस्माकम् ‘अननानि’=असव प्राणा ‘नूनम्’=निधयेन ‘न न नुन्नानि’=न पराकृतानि इति न अपितु अपनीतान्येव, अस्याननमेवालोक्य अस्माक प्राणा निर्गतप्राया सम्प्रहारस्य तु केव कथा । [ पूर्वार्धस्याथोऽयम् ] । ‘ननु’=भो ! बान्धवा । ‘अनूनेन’=न उनेन श्रौजम्बिता प्ररन्तिना ‘एनेन’=एतेन शत्रुणा राज्ञा ‘इन’=स्वामी ‘ना’=पुरुष अस्माक ‘प्रभु रित्यर्थ ‘अनान्’=प्राणान् ‘निनी’=निनीषु मुखे घास दत्वा रक्षितुमिच्छु मन् ‘अनेना’=न एन पाप यस्य स अनेना निष्पाप ‘न’ नास्ति अपितु मपाप एव । यद्यसौ छात्र धर्ममुल्लङ्घ्य युद्धे प्राणान् न हास्यति तदासौ पाप एव । युद्धे मरणस्यैव धर्महेतुत्वादिति भाव । तस्मान् यथाशक्ति मत्प्राप्तेऽभिमुख स्थेयमिति हृदयम् । अत्र—केवल ‘न’वर्णेनैव बन्धमर्माप्त कृता इति एकवर्णव्यञ्जनचित्रामेदम् । ‘निनी’ इति मघ्नन्नात् ‘णान्’धातो द्विपि प्रथमाया एकवचने रूपम् । अन्यमुदाहरणं यथा—‘यमशर्माभ्युदये’

‘व’ वि कोऽपवेवावा वि वाक् केविकोऽक्वम ।

वाव वुवक्व वक् व वेवावाकुवाक्वम ॥ ६५ ॥ इत्येवाक्षरचित्रम् ॥

इति वर्णनियमचित्रवाक्य समाप्तमित्यर्थ ॥

[ प्रहेलिवा ]

इति दुष्कारमार्गेऽपि कश्चिदादर्शित क्रम ।

प्रहेलिवाप्रकाराणा पुनरदिश्यते गति ॥ ६६ ॥

चित्रोपगहारपूर्वक प्रहेलिवामुपक्रमते—इति इति । ‘इनि’=दर्शितप्रकारेण दुष्कारमाग अपि =चतुरादिदर्शान्तरपत्त्वान् कठिनतरे वचनायेऽपि निदमे ‘कश्चिन्’=अन्तर क्रम =नियम प्रकारो वा ‘आदापि’=उदाहरणानुरूपित किन्तु—इतोऽन्तेऽपि

> मैनिवान् रवदन्नुन्नान् प्रति उक्तिरियम् ।

‘व’=वक् । वाववेवावा=चप्रदावहन्नामा । वाक्=वाक् । केविक=मयूरवत् व आग शरीर यस्य स । वुवक्व=स्वर्गपृथ्वीप्लेक्षद्वित्यम् ।

दुष्करतरा पक्षवन्धमुरजवन्धक्रियाकारकगुप्तिप्रभृतय पूर्वैरुक्ता इहानुक्ता क्रमा सन्ति न्वत  
 एव, किन्तु ग्रन्थबाहुल्याभिया इह नावतारिता ते ग्रन्थान्तरतोऽवसेया इत्यभिप्राय ।  
 'पुनः' = सम्प्रति 'प्रहेलिकाप्रकाराणाम् = प्रहेलिकाया भेदानाम् प्रहेलिकाख्यकाव्याविशेषाणां  
 गति' = रीति 'उद्दिश्यते' = वर्ण्यते । यद्यपि 'रमस्य परिपान्यत्वाद्गालङ्कार प्रहेलिक्'  
 इति प्रहेलिकानामलङ्कारत्व केपाधिदसम्मतम् स्वस्यापि च तत्तथा भाति, तथापि कथञ्चि  
 तासामुपयोग मत्वा निरूपणमावश्यकमिति ज्ञातव्यम् । प्रहेलिकाया सामान्यलक्षणान्तु—  
 'श्रीधर्मदास' - सूरिणा 'विदग्धमुखमण्डने' कृतम्—

व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् ।

यत्रावाह्यान्तरावयौ कथ्यन्ते ता प्रहेलिका ॥ इति ॥ ६६ ॥

[ प्रहेलिकाया उपयोगित्वनिरूपणम् ]

क्रीडा गोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे ।

परव्यामोहेन चापि सोपयोगा प्रहेलिका ॥ ६७ ॥

प्रहेलिकोपयोग दर्शयति—'क्रीडा०' इति । 'क्रीडागोष्ठीविनोदेषु' = क्रीडाप्रयोजना गोष्ठी  
 क्रीडागोष्ठी तत्र ये विनोदा विविक्कभङ्गया प्रमोदवचासि तेषु । किंवा—अन्योन्य चातुर्या वाक्  
 प्रयोग 'क्रीडा' । विदग्धानामासनबन्धो 'गोष्ठी' । काव्यालापेन कालयापन विनोद' । क्रीडा  
 च गोष्ठी च विनोदश्च ते तेषु 'तज्ज्ञै' = प्रहेलिकापरिडतै सह 'आकीर्णमन्त्रणे' = जनन-  
 कुलो देश. आकीर्णमित्युच्यते तस्मिन् यन्मन्त्रण परस्पर रहस्यालाप तत्र, 'अपि च =  
 तथा—'परव्यामोहेन' = परेषां बोद्धव्यव्यतिरिक्ताना ध्यामोहेन अज्ञातृत्वसम्पादने 'प्रहे-  
 लिका सोपयोगा' = प्रयोजनवत्य सन्ति एवमासा यमकादिवत् रसपरिपन्यित्वेऽपि  
 अलकारत्व नायुक्तम् इतरत्र तु दोष एवेति भाव ॥ ६७ ॥

[ अथार्था लक्षणसहितानि नामानि ]

आहुः 'समागतां' नाम गूढार्था पदसन्धिना ।

'वञ्चिता'ऽन्यत्र रूढेन यत्र शब्देन वञ्चना ॥ ६८ ॥

अर्धाधिन द्वयो प्रहेलिकयोर्लक्षण निर्दिशति—'आहु' इति । 'पदसन्धिना' = सुप्ति-  
 हन्त पदम् पदयो सन्धि पदसन्धि तेन पदसामीप्यजनितसन्धिकार्येणा 'गूढार्थाम्' = गूढ  
 दुर्बोध अर्थो यस्या तां तादृशीं प्रहेलिकां 'समागतां नाम आहु' = कथयन्ति ।

'अन्यत्र' = विवक्षितार्थेतरे 'यत्र' = यस्मिन् स्थाने 'रूढेन' = रूढिशक्तिमता प्रसिद्धेन  
 'शब्देन' या 'वचना' = परप्रचारणा क्रियते सा 'वञ्चिता' नाम प्रहेलिका श्रेया इति  
 शेष ॥ ६८ ॥

'व्युत्क्रान्ता'ऽतिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी ।

सा स्यात् 'प्रमुपिता' यस्यां दुर्बोधार्था पदावली ॥ ६९ ॥

'व्युत्क्रान्ता' इति । 'अतिव्यवहितप्रयोगात्' = अतिव्यवहितानाम् अत्यन्त व्यवधानवतां

पदानां प्रयोगात् सन्निवेशात् [ या ] 'मोहकारिणी' = बोद्धु [ श्रोतु ] अर्थावगम—  
विधुरताजनयित्री [ मा ] 'व्युत्क्रान्ता' इति नामोच्यते । यस्याम् = प्रहेलिकायाम् 'पदा-  
वली' = पदपङ्क्ति पदानां समूह 'दुबोधार्थ' = दुबोधो दुगाऽथा यस्या सा अत्यप्रसिद्धपद-  
प्रयोगात् दुर्प्रार्थार्थ 'सा प्रमुषिता' नाम प्रहेलिका 'स्यात्' = भवतात्यर्थ ॥ ६६ ॥

**'समानरूपा' गौणार्थारोपितैर्प्रथिता पदैः ।**

**'परूपा' लक्षणास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुति ॥ १०० ॥**

'गौणार्थारोपितैः' = गौणार्थेन माध्यवसानगौणलक्षणाकार्थेन आरोपितं सादृश्य-  
सम्बन्धेन प्रयुक्तं पदं प्रथिता = गुम्फिता प्रहेलिका 'समानरूपा' नाम, तथा—'लक्ष-  
णास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुति' = लक्षण सूत्रमनुशासनमिति यावत् तस्य अनुशासनशा-  
स्त्रस्य अस्तित्वमात्रेण तदयऽस्य शक्तिरस्तीति ज्ञानमात्रेण कृत्वा व्युत्पादिता साधिता  
श्रुति शब्द यस्या सा तादृशा 'परूपा' नाम प्रहेलिका ज्ञेया ॥ १०० ॥

**संख्याता' नाम संख्यानं यत्र व्यामोहकारणम् ।**

**अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थ सा 'प्रकल्पिता' ॥ १०१**

'यत्र संख्यानम्' = वर्णगणना अथवा प्रयुक्त संख्यावाची शब्द 'व्यामोहकारणम्' =  
श्रोतु शास्त्र निश्चयाभावेन विशेषतो मोहजनिका [ मोहजनक ] सा संख्यानघटिता 'संख्याता'  
उच्यते । 'यत्र वाक्यार्थ' = शाब्दबोध 'अन्यथा भासते' = आपातत प्रतीयमानात् अर्थात्  
प्रकारान्तरेण प्रतीतिपर्यवसानं प्राप्नोति सा अन्यस्यार्थस्य प्रकृतकल्पनादेतो 'प्रकल्पिता'  
इति नाम प्रहेलिका भवति ॥ १०१ ॥

**सा 'नामान्तरिता' यस्या नाम्नि नानार्थकल्पना ।**

**'निभृता' निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा ॥ १०२ ॥**

'यस्याम्' = प्रहेलिकाया 'नाम्नि' = मञ्जायाम् 'नानार्थकल्पना' = नानार्थानाम् अनेकाभि-  
धेयानां शब्दस्य बहुनामवाना कल्पना विभावना 'घटेन' इति शेष सा नामान्तरिता' =  
प्रहेलिका ज्ञातव्या इति शेष । यस्याम् 'तुल्यधर्मस्पृशा' = प्रकृताप्रकृतयो [ प्रस्तुताप्रस्तु-  
तयो ] साधारणधर्मप्रतीपादनया 'गिरा' = वचसा 'निभृतान्यार्था' = निभृत गोपित अन्यार्थ,  
प्रस्तुताया यत्र सा तथाभूता 'निभृता' इत्युच्यत इति शेष ॥ १०२ ॥

**'समानशब्दो'पन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता ।**

**'समृद्धा' नाम या साक्षाद्भिर्दिष्टार्थापि मृदये ॥ १०३ ॥**

'उपन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता' = उपन्यस्तेन उपनिन्देन शब्दपर्यायेण पदोपस्थाप्यप्रति-  
पादकनामान्तरेण साधिता प्रणाना या सा समानशब्दा भवति ।

शब्दपर्यायधनं लक्षणाहारा एवार्थोपवन्त्स्य ननु अभिप्रायापि एवार्थशब्दव-  
त्स्य तथा सति प्रथम्य गोप्यत्वान्नादे प्रहेलिकेव न स्यादित्यवश्यं ध्यातव्यम् । सा =  
साय प्रहेलिका 'समृद्धा' = दातृवपदेन निदिष्टार्था अपि = निदिष्ट कथित अर्थोपनिन्दो

यत्र तथाभूता अपि 'मूढये' = आपाततो मोहाय भवति सा 'समूडा' नाम निगद्यते इति शेष । 'मूढये' इति । 'मुह' वैचित्ये । दिवादि । भावे 'क्लिन्' । चतुर्थ्येकवचनम् ॥ १०३ ॥

योगमालात्मिका नाम या स्यात् सा 'परिहारिका' ।

'एकच्छन्ना' ऽऽश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम् ॥ १०४ ॥

'या' = गी [ वाक् ] 'योगमालात्मिका' = योगाना योगशक्त्या [ प्रकृतिप्रत्ययसमुदा-  
यरूपया ] साधितानां पदानां माला समुदाय एव आत्मा स्वरूप यस्या सा तथाभूता  
अर्थात् योगशक्तिमच्छब्दपरम्परया रूढपदबोधानामैककानामर्थानां बोधकारिणी या 'सा  
'परिहारिका नाम' प्रहेलिका । परिहरति शोभमेवार्थबोध वारयतीति योगसमाख्यया तथा  
व्यपादष्टे । 'यस्याम्' = प्रहेलिकायाम् 'आश्रितम्' = आश्रयम् 'व्यक्तम्' = स्फुट  
भवेत् [ परन्तु ] 'आश्रयगोपनम्' = आश्रयस्य आधारस्य गोपन स्यात् सा एकच्छन्ना नाम  
प्रहेलिका । एक आश्रय छन्नं निगूढ यत्र सा इति योगात् उक्तनान्नो प्रहेलिका  
भवतीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

सा भवेद् 'उभयच्छन्ना' यस्यामुभयगोपनम् ।

'सङ्कोर्णा' नाम सा यस्यां नानालक्षणासङ्कर ॥ १०५ ॥

'यस्याम् उभयगोपनम्' = आश्रिताश्रययोर्द्वयोरपि गोपन सवरणा 'भवत्' 'सा' 'उभ-  
यच्छन्ना' भवेत् । 'यस्याम् नानालक्षणासङ्कर' = नानालक्षणानाम् उक्ताना ममागतादि  
पञ्चदशप्रहेलिकाप्रकाराणां मध्य द्विव्यादलक्षणानां सङ्कर साहित्यरूपेणावस्थान 'सा  
'सङ्कोर्णा नाम' ज्ञातव्या इति शेष ॥ १०५ ॥

[ अदुष्टादुष्टप्रहेलिकासङ्स्थानम् ]

एता. षोडश निर्दिष्टा पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ।

दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तेरर्धाताश्चतुर्दश ॥ १०६ ॥

'एता' इति । 'एता' = समागताद्या 'षोडश' = शुद्धसङ्कीर्णभेदैरित्यर्थः । 'अन्या' =  
\*च्युताक्षरादक्षाक्षरादिभेदभिन्ना 'अर्धाता' = दुष्टत्वेन षोडशा इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत्र  
॥ १०६ ॥

\* उक्तञ्च विश्वनाथेन —

रमस्य पारिपान्यत्वाग्नालङ्कार प्रहेलिका ।

उक्तवाचश्चमात्र सा च्युतदत्ताक्षरादिका ॥

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणम्—

कृमान्त कोकिला माले योवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षो वदनेन निषोडिता ॥

अत्र—'रमाले' इति वक्तव्ये 'माले' इति 'र' च्युत । 'वने' इत्यत्र 'योवने'  
'इति 'यो' दत्त । 'वदनेन' इत्यत्र 'मदनेन' इति 'म' च्युत । 'व' दत्त । आदि-

[ दुष्टप्रहेलिकानां स्वरूपं, तासां वर्जनम् ]

दोषानपरिसङ्ख्येयान् मन्यमाना वयं पुनः ।

साध्वारेवाभिधास्यमस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणा ॥ १०७ ॥

ननु--दुष्टा प्रहेलिका या पूर्वैराचार्यैरुक्ता तामामिहानिरूपणात् तव ग्रन्थस्य न्यूनता स्यादित्याशङ्क्याह--'दोषान्' इति । 'वयं पुनः' = वयन्तु 'अपरिसङ्ख्येयान्' = गणयितुमशक्यान् 'दोषान्' = वाक्यार्थबोधप्रतिबन्धकीभूतान् 'मन्यमाना' = जानन्त माञ्ची 'दोषप्राप्त्युपमावेन यमकादिवत् अनङ्कारताङ्गता 'एव अभिधास्याम' = उदाहरण-द्वारा निरूपयिष्याम । अदुष्टानां लक्षणन्तु अधस्तादुक्तमेवेति भावः । 'या तु' = प्रहेलिका 'अनक्षणा' = अधोनिरूपितसमागतादिलक्षणार्हाना 'ता' दुष्टा 'दोषवत्य [ मन्त्रव्या ] तासां निरूपणे व्यर्थं प्रथाम मन्ये इति भावः ।

सारस्तु--समागतादिषोडशमङ्ख्याकप्रहेलिकानामलङ्कारत्व [यमकादिवत्] मयापि [ दृष्टिना ] मन्यते नेतरासामिति ज्ञेय ॥ १०७ ॥

[ क्रमशः उदाहरणेषु--समागताया उदाहरणम् ]

'न मयागोरसाभिहं चेत' कस्मात् प्रकुप्यसि ।

अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥ १०८ ॥

आदां समागता प्रहेलिकामुदाहरति--'न' इति । [ काचित् मानवती गोपिका प्रति मान्त्वना कुर्वत आकृणम्य वाक्यामिदम् ] हे । 'आलोहितेक्षणे' = आसमन्तात् लोहिते रक्ते [ कोपवशान् ] ईक्षणे नयने यस्या तत्सम्बोधनम् 'मया' = मम 'चेत' = चित्तम् 'गोरसाभिहम्' = गोरसगम्य दधिदुग्धादे अभिहं रसवित् 'न' = नास्ति । 'मया' इति पठ्यर्थं नृतीया । अथवा--'धार्यते' इति क्रियापदमध्याहृत्य ध्यात्येयम् उभयत्रापि गारस्तु--न मया तच्च दधिदुग्धादि अपहतम् । अतः 'वस्मात्' = कारणान्न त्व 'प्रकुप्यसि' = क्रोधः परोपि । 'एभि' = एतादृशः 'अस्थानरुदित' = कारणं विना रोदनं 'अनम' = मारोदारित्यर्थः । अयमर्थः जनसमाजे गोप्यवृत्तन्तमवरक' अनेनास्या दध्यादि अस्मिन्निष्ठं स्यादिति रोदितेति लोका जानीयु ।

शब्दात् क्रियावरकगुण्यादयः । तत्र क्रियागुप्तिर्यथा--

पाण्डवानां समागम्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मिन् गात्रे हिरण्यस्य सर्वाण्यभरणानि च ॥

अत्र--'दुर्योधन' इत्यत्र 'अदुर्योऽधन' इति 'अदु' इति क्रियागुप्तिः । एवमन्य-  
त्रापि ।

\* [ प्र० ] प्रहेलिकानां विनामान्यमलक्षणम् । वातामलङ्कारत्वं वामाद्येनेति अत्र वर्ण्यो दृष्टिना रक्षितः । तासां विनामलक्षणं तत्तदुदाहरणेषु दोषस्या स्पष्टी-  
कृतम् । [ उ० ] अस्या पृ० १७७ पृ० १४ तः प्रहेलिकाप्रवरणान्तम् ।

वास्तवो [ विवक्षितो गूढोऽ ] र्थस्तु—मथा चेत् आगोरसाभिज्ञम्=आगस अ  
पराधस्य त्वदितरनाथिकान्तरासकिलक्षणस्य यो रस आस्वादः तस्य अभिज्ञ 'न'  
धार्यते अर्थात् त्वामन्तरा नान्यां रमेय तस्मान्मुर्ध्व त्वय्यतावान् मान क्रियते । अत्र—'मे'  
'आगोरसाभिज्ञम्' इति पदयोर्विभागे 'एचोयवायाव' [ ] इति सूत्रेण  
'ए' कारस्य अयादेशे कृते 'मयागोरसाभिज्ञम्' इति निष्पद्यते । तेन च निष्पन्नेन प्रकृ-  
तार्थं सञ्ज्ञत । तादृशसन्धिना प्रकृतार्थं [ गूढार्थं ] सवरणरूपत्वादिय 'समागता' नाम  
प्रहेलिका [ प्रथमा ] ॥ १०८ ॥

[ वञ्चिताया उदाहरणम् ]

कुञ्जामासेवमानस्य यथा ते वर्धते रतिः ।

नैवं निर्विशिनो नारीरमरस्त्रीविडम्बिनी ॥ १०९ ॥

वञ्चितामुदाहरति—'कुञ्जाम्' इति । । कान्यकुब्जपुर्यां तत्रत्यायां महिलायामा-  
सक्तम्प्रति कश्चिदाह [ 'कुञ्जाम्'=न्युञ्जपृष्ठम् काञ्चन स्त्रीम् 'आसेवमानस्य' रममा  
राम्य 'ते'=तव 'यथा'=येन प्रकारेण 'रति'='अनुराग 'वर्धते'=एवमेव एवम्=तथा  
'रमरस्त्रीविडम्बिनी'='सुराङ्गनातुल्या 'नारी'='अन्या महिला 'निर्विशिनो'='उपभु-  
ञ्जानस्य 'न'=[ सा रति ] नैव वर्धते इति पुनरप्यनुपपन्नार्थम् इति अञ्जुरीत्याऽर्थः ।  
गूढस्तु—'कुञ्जाम्' कान्यकुब्जपुरीम् तत्रत्यां स्त्रीं वेति ज्ञेयम्

अत्र—'कुञ्जा' पद भुङ्गपृष्ठायां स्त्रियामेव प्रसिद्ध वक्तुरभिप्रेतायां कायकुब्जनगर्या  
तत्रत्यायां नार्या वा न तस्य तथा प्रसिद्धिरिति अप्रसिद्धस्यार्थस्य परिदत्तजनने  
यतया सञ्ज्ञते । अतो विशेषलक्षणसङ्गतिरप्यस्तीति [ द्वितीया ] 'वञ्चिता' नाम प्रहेलिका  
॥ १०९ ॥

[ व्युत्क्रान्ताया उदाहरणम् ]

दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकरण्डके ।

मुखं वलगुरव कुर्वस्तुरण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥ ११० ॥

व्युत्क्रान्तामुदाहरति—'दण्डेपु' इति । 'कर्कशकरण्डके'=कर्कशा. खरा करण्डा  
यस्मिन् तादृशे 'पद्मिन्या'='कमलिन्या 'दण्डे'=नाले 'अङ्गानि'=अवयवान् 'घट्टयन्'=  
कर्षयन् तथा 'तुरण्डेन'=मुखेन 'वलगुरवम्'=मनोहर शब्द 'कुर्वन्'=विदधत 'हंस'=  
कादम्ब 'पद्मिन्या मुखम्'='आस्य चुम्बति' इति प्रसिद्धोऽर्थः । परमत्र पदानां सान्नि-  
वेशोऽतिव्यवहिन इति वाक्यार्थबोधहेतोरामत्तेर्युत्क्रमो जात अत इय 'व्युत्क्रान्ता' नाम  
[ तृतीया ] प्रहेलिका । एषा च क्रिष्टत्वदोषाभ्रातिभिद्यते ॥ ११० ॥

[ प्रमुपिताया उदाहरणम् ]

खातय कनि ! काल ते स्फातय स्फाह्वलगवः ।

चन्द्रे साक्षाद्भवन्त्यत्र वायवो मम धारिण ॥ १११ ॥

प्रमुषितामुदाहरति—‘खातय’ इति । हे । ‘कनि !’ कुमारि । [कन्या कनी कुमारी च’ इति हेमचन्द्र ] ‘ते’=तव ‘काले’=पादे काल्यने प्रेर्यते प्रक्षिप्यतेऽसौ ‘काल’ पादः ‘अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् [ ३ । ३ । १६ ] इति सूत्रेण ‘कल प्रेरणे’ इति धातो ‘कर्माणि घञ्’ । ‘स्फातय’=स्फायन स्फा [‘स्फायी’ वृद्धौ । अस्मात् क्षिपि ‘य’ लोपे रूपम् ] वृद्धिरित्यर्थः । तस्या अतिः गतिर्यत्र ते प्रभूता इत्यर्थः । तथा—‘स्फार्हवल्गव’ =स्फाम् स्फीतनाम अर्हन्तीति स्फार्हा प्रभूता । वल्गन्तीति वल्गव स्फार्हा प्रभूता वल्गव ध्वनयो येषां ते स्फार्हवल्गव एवम्भूता ‘ते’=तव ‘खातय’=उम् आकाशम् तस्यायमिति ‘ख’ शब्दः । अतनम् ‘अति’ । ‘इक् कृष्यादिभ्य’ [ वा० ३ । ३ । १०८ ] इत्यनेन ‘अत’ धातो इक् । खस्य शब्दस्य अति प्राप्तिर्येषु ते खातय अत्राद्वारा ‘मन्ति’ इति शेषः । तव बहुमूल्यानि प्रभूतानि भूषणानि—शब्दायन्ते इत्ययमर्थः श्लोकार्थः । तस्मिन् ‘चन्द्रे’=सशिञ्जितनूपुराद्यलङ्कारवति आह्लादके तव पादे ‘मम’ ‘वायव’=अमव [प्राणा] ‘धारिणा’=अवस्थिता ‘भवन्ति’ इति शेषः ‘धृट्’ अवस्थाने इत्यस्य रूपम् । अत्र—अग्रिमिदार्थबहुभिर्पदं निरूपितः प्रकृतोऽर्थः श्रोतुसमाजे मृग इति प्रमोषकरणादियं ‘प्रमुषता’ [चतुर्थी] प्रहेलिका । ११३ [ समानरूपाया उदाहरणम् ]

अत्रोद्याने मया दृष्टा वल्लरी पञ्चपल्लवा ।

पल्लवे पल्लवे ताम्रा यस्या कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

समानरूपामुदाहरति—‘अत्र’ इति । ‘अत्र’=अस्मिन् ‘उद्याने’=आगमे ‘पञ्चपल्लवा’=पञ्चशायरोपेता ‘वल्लरा’=नता ‘मया’ ‘दृष्टा’=विलोकिता । ‘यस्याम्’=वल्लर्याम् ‘पल्लवे पल्लवे’=प्रातपत्रम् ‘ताम्रा’=रक्ता ‘कुसुममञ्जरा’=पुष्पशिञ्जरी ‘राजते’ इति शेषः ।

अत्र वाचितं नाथिवा उद्यानरूपत्वेन आरोपिता । तस्या वाटु वल्लरीत्वेन अगुलय पल्लवत्वेन नत्वा कुसुममञ्जरात्वेन चाध्यागिता परमत्र उद्यानादानि पदानि नाथिकाश्रयाभिधाने नाभिधापेक्षाणि किन्तु गांगया तथा बोध इति सादृश्यमस्यन्धहेतुकेयं ‘समानरूपा’ पद्यमी प्रहेलिका । इत्ययं ‘वापी’ वापि स्फुरति गगने’ इत्यादिद्वयं अनिशयोक्तिरूपं दहामाति ॥ ११२ ॥

[ परपाया उदाहरणम् ]

सुरा सुरालये स्वरं भ्रमन्ति दशनार्चिषा ।

मज्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि सम्प्रति ॥ ११३ ॥

परामुदाहरति—‘सुरा’ इति । सुरा मद्यम् । सुरां धरोतीति सुराद्यने ‘तत्त्वरोति तराचने’ इति ‘णिच्’ । तत्र क्षिप् । अथवा—सुरा एषामस्तीति सुरा शौरिहका प्रश आदिभ्योऽच् । विना—स सुरा आनिदिपेपो येषां ते सुरा [ रं’ गते क्षिप् रूपम् ] ‘दशनार्चिषा’=दशनाना दन्तानाम् अर्चिषा मयूख उपलक्षिता विद्वान्-व्यन्दात् ‘द्विरम्’=द्वयम् इत्यात् तथा सुरालये शौरिहका मद्यालये इत्यर्थः



‘भ्रमन्ति’=पर्यटन्ति । कीदृश ते — ‘सम्प्रति’=अधुना ते मुरा सैरे’=मुराया इद सैरम् तत्र ‘सरसि’=नद्याके ‘मज्जन्त इव’=वृडन्त सन्त इव ‘मता.’=प्रमदहता । अत्र— ‘सुरा’ इति पद देववाचि तथापि अनुशासनस्यास्तित्वमात्रमाश्रित्य ‘सुराकारिषु’ ‘सुरापेषु’ च अशक्तमपि प्रयोजितं प्रयोक्तुं पाक्ष्य व्यनक्तानि ‘पक्ष्या’ इय [पृष्ठी] प्रहेलिका ॥११३॥

[ सख्याताया उदाहरणम् ]

नासिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभूषिता ।

आसन् काचित् पुरी यस्यामष्टवर्णाह्वया नृपा ॥ ११४ ॥

सख्यातामुदाहरति—‘नासिक्यमध्या’ इति । ‘काचित् पुरी अस्ति’ । कथम्भूता पुरी— ‘नासिक्यमध्या’=नासिकायां भव नासिक्य ‘शरोरावयवाच्च’ [ ४ । ३ । ६३ ] इति सूत्रेण यत् । सत्र ‘प्रकृते’ ] ‘य’ कार’ । नासिक्य मध्ये य-या सा तादृशी । तथा— ‘गारेत’=सर्वत ‘चतुर्वर्णाविभूषिता’=चतुर्भिर्वर्ण ‘क’ ‘आ’ ‘च’ ‘ई’ इति चतुर्भिर्जर [ नामक्यनकरमाहते ] विगेषेण भूषणा मण्डना आर्थित्यर्थ एवम्भूता सा पुरी ‘कञ्चो’ इति मवरणयोऽर्थ । यद्यपि ‘काञ्चो’ इत्याकार शब्द सज्ञा, नगरी तु तदभिधेयोऽथ तथापि सञ्ज्ञासञ्ज्ञानोरभेदोपचारात् पुर्या द्वे विशेषणौ । ‘यस्याम्’=पुर्याम् ‘अष्टवर्णाह्वया नृपा’=अष्टो वर्णा अक्षरणि यस्मिन् तथाभूत आह्वयोऽभिधानेपां तादृशा नृपा राजान ‘आसन्’ इति शेष । एतावता ‘पुण्ड्रकनामाना राजानोऽभूवन्’ इत्यायां लभ्यो भवति । पुण्ड्रकशब्दे च ‘प, उ, ण, ड, र अ क, अ’ एते अष्टौ वर्णा निबन्धका सन्ति । पुण्ड्रकवशीया ‘राजान पूर्वं कञ्च्यमभूवन्’ इति हि लोके ख्याति । एवमुक्तानामथानामक्षराणां सख्यानेन श्रोतृणां व्यामोहकरणात् ‘सख्याता’ नाम [सप्तमी] प्रहेलिका बोध्या ॥ ११४ ॥

[ प्रकल्पिताया उदाहरणम् ]

गिरा स्वलन्त्या नम्रेण शिरसा दानया दृशा ।

निष्ठन्तमपि सोत्कम्पं वृद्धे मां नानुकम्पसे ॥ ११५ ॥

प्रकल्पितामुदाहरति—‘गिरा’ इति । हे । ‘वृद्धे’ ।=जरठे ‘स्वलन्त्या’=वार्धक्येन प्रव्रज्यन्त्या ‘गिरा’=वाण्या, ‘नम्रेण’=अवनतेन शिरसा =उत्तमाङ्गेन तथा—‘दानया’=कातरभावजनया ‘दृशा’=दृष्ट्या चक्षुष्या च उपलक्षिता [उपलक्षणे तृतीया] त्वम् ‘सोत्कम्पम् । वेपथुमन्तम् ‘तिष्ठन्तमपि’=स्थितवन्तमपि ‘न नानुकम्पसे’=नैव दयसे इति प्रमिदोऽर्थ गाय्याऽर्थस्तु—हे । ‘वृद्धे’ ।=वृद्धे । लाक्ष्म । [ वृद्धि साद्विलक्ष्म्या वृद्धेरप्याह्वया इमे इत्यमरः ] निर्जनत्वात् स्वलाद्वरा नम्रशिरसा दानचक्षुष्या चोपलक्षित तथा सोत्कम्प मां त्व नानुकम्पसे मम दारिद्र्य नापाकरोषि ।

अत्र—आदौ प्रतीयमानादथात् यत् प्रकृतत्वेन अर्थान्तरकल्पना तत् इय ‘प्रकल्पिता’ नाम [अष्टमी] प्रहेलिका ॥ ११५ ॥

[ नामान्तरिताया उदाहरणम् ]

आदौ राजेत्यधीराक्षि ! पार्थिव कोऽपि गीयते ।

सनातनश्च नैवासौ राजा नापि सनातनः ॥ ११६ ॥

नामान्तरितामुदाहरति—‘आदौ’ इति । हे ! ‘अधीराक्षि !’=अधीरे चपले आक्षिणी यस्या तत्सम्बोधनम् चपलदशे ! इत्यर्थे ‘क’ अपि पाथिवः’=पाथिवशब्दवाच्य ‘आदौ’=प्रथमम् ‘राजा’ ‘इति’ नाम्ना ‘गीयते’=अभिधीयते । परन्तु ‘असौ’=पार्थिवः ‘न एव राजा’=वस्तुतो राजा पृथिवीपतिः नास्ति ‘न च सनातन’=नित्यश्च नास्ति । तस्मात् ‘कोऽर्णो अस्ति’ इति गम्य प्रश्नः । सवरणीय उत्तरभूतोऽर्थस्तु—‘कोपि पाथिव’=पृथिवीविकारः वृत्तिशेष ‘म आदौ’ प्रथमभागे ‘राजा इति गीयते उच्चार्यते अर्थात् तद्वाचकभिधेयस्य प्रथमभागे ‘राजा’ इति शब्द श्रूयते तथा—‘स ना तन’=‘इति गन्धशान्यो नास्ति अर्थात् तन्नाम्नोऽन्ते ‘तन’ शब्दोऽपि वर्त्तन एव एवम्—‘राजातनवृत्त’ इति सवरणीयोऽर्थो निर्गतो भवति । न च पियालवृत्तः । राजा-तन पियाल स्यात् इत्यमरः । अत्र—‘राजातन’ इत्यभिधातव्ये नानार्थकल्पना कृता नत इयम् ‘नामान्तरिता [नवमी] प्रहेलिका । लक्षणो नामपद वस्तुमात्रतात्पर्यकम् । तेन-तत्स्थालिद्रित करणे निनम्बस्थलमाश्रित ।

गुरुणा सप्रियानेऽपि क कणति मुहुर्मुहुः ॥

इत्यादावपि ‘नामान्तरिता प्रहेलिका । अत्र—जलपूरितघटात्मके वस्तुनि वक्तव्ये प्रथम नानार्थकल्पनात् नामान्तरिता । विप्र—

य एवादां न एवान्ते मध्ये भवति मध्यमः ।

अग्यार्थं यो न जानाति तन्मुखे न ददाम्यहम् ॥

इत्यादावपि नैव । अत्र ‘यवम’ इत्यर्थं प्रतिपाद्य ॥ ११९ ॥

[ निवृत्ताया उदाहरणम् ]

हतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति का ।

नानाभङ्गिसमाकृष्टलोका वेश्या न दुर्धरा ॥ ११७ ॥

निवृत्तामुदाहरति—‘हतद्रव्यम्’ इति । ‘नानाभङ्गिसमाकृष्टलोका’=नाना भङ्गिभिः अनेकविधाभिधनुश्चेष्टाभिः समाकृष्टा [ गम्यक् ] स्वायत्ताकृता लोका एना याभिः ताग्न-प्रागृता ‘हतद्रव्यम्’=हतम् अपहन क्षीणताद्गत द्रव्यं धन यस्य स तादृश तम् ‘नरम्’=मनुष्यं ‘त्यक्त्वा’=विहाय ‘धनवन्तम्’=घाटय पुरुषम् ‘का व्रजन्ति’=यान्ति [ इति मम प्रश्नः ] ‘यदि—उत्तादिशेषणाविणिङ् वेश्या एव भवितुर्महन्ति’ इति उक्तं मदीमि दृष्ट्येव तत्रा—‘दुर्धरा वेश्या न’=दुर्मेन धारयितुं योग्या महाव्ययकरणात् सवल्पात्तत्प्रादिनाशहेतोः दुर्धरा वेश्या वारनाय मम प्रश्नस्य विषयो न अन्वयमन्व-दुर्धरा इति । अत्र—उत्तरस्य सवरणीयोऽर्थः ‘पदवर्त्तमाना नन्’ इति । तदर्थ—

नाना अनेके भङ्गा तरङ्गाः सन्त्यस्येति 'नानाभङ्गि' जलम्, तेन समाकृष्टा सम्यक् समीप मानीता अवतरन्तो लोकाः जना याभिः ता तथाभूता । किञ्च—दुर्धरा = महा जलप्रवाहात् विविधवक्त्रादिजन्तुप्रसराद्वा दुर्गम्या । किं कृत्वा - 'हृतद्रव्यं नर त्यक्त्वा' हतानि द्रव्याणि [दुर्धृत्वा, तस्य विकारो ऽवयवोवा 'द्रव्यम्' । 'द्रोश्च' ॥ ४३॥ १६१ इति पाणिनि सूत्रेण 'यत्' ] वृत्तसम्बन्धोनि शाखापल्लवादीनि वस्तूनि यस्य त 'नरम्' ॥ नरसदृशम् आश्रयप्रदमित्यर्थं कं यान्ति—'धनवन्नम्' = धन रत्नादि तद्वन्त रत्नाकर समुद्रमित्यर्थः । अत्र—विशेषणानामुभयत्रापि साम्यात् 'एकतरनिषेधेऽन्यतरविधिनान्तरीयकत्वम्' इति नियमात् 'नदी' एवोत्तरे युज्यते । परन्तु—तस्या अर्थे तुल्यावशिेषणवलात् प्रतीतोऽपि वाचकशब्दानुपादानात् 'निर्मृता' नाम [दशमी] प्रहेलिका ॥ ११७ ॥

[ समानशब्दाया उदाहरणम् ]

**जितप्रकृष्टकेशाख्यो यस्तवाभूमिसाव्हय ।**

**स मामद्य प्रभूतोत्कं करोति कलभापिणि ॥ ११८ ॥**

हे ! 'कलभापिणि' = मधुरालापे । 'जितप्रकृष्ट केशाख्य' = केशस्य आख्या केशा ख्या 'वाल' इति नाम । प्रकृष्ट उत्तमो य केश तस्य आख्या अभिधायक नाम प्रवाल' इति । जिता न्यक्कृता प्रकृष्टकेशाख्या प्रवाला येन स तथाभूत । 'अभूमिसाव्हय' = भूमि धरा नास्ति भूमिर्यम्य स' अभूमि अधर अभूमिना सम आव्हयो नाम यस्य स अभूमिसाव्हय एवम्भूत 'य तव' अभूमिसाव्हय ओष्ठ इति फणितोऽर्थः । स अद्य माम् 'प्रभूतोत्कम्' = अत्युत्कण्ठान्त 'करोति' = विधत्ते । प्रवालतुल्य [रक्ततर] तर्वाष्टो मामाकुलयतीति सेवाऽर्थः । अत्र—'प्रकृष्टकेशाख्यः' 'अभूमि' शब्दश्च † लक्षि-

\* आश्रयप्रदत्वमाहस्याद् गौणोऽयं प्रयोगः ।

† शक्यपरम्परासम्बन्ध लक्षितलक्षणा । पदीयशक्यार्थस्य लक्ष्यमाणोनाथेन सह य परम्पराम्बन्ध सा लक्षितलक्षणा । यथा—'मधुकर शब्दायते' इत्यर्थप्रतिपादनाय केनचिद् आक्षेपेन 'द्विरेफो रीति' इति वाक्य प्रयुक्तम् । तद्वाक्यश्रवणोत्तर श्रोता पुरुष 'द्विरेफ' पदस्य शक्यार्थरूपे 'रेफ' द्वये शब्दकर्तृत्वानुपपत्तिं मत्वा 'द्विरेफ' पदेन मधुकरव्यक्ति लक्षणयाऽवगच्छति, एवम्भूता या लक्षणा सा 'लक्षितलक्षणा' अर्थात् द्विरेफपदस्य शक्याथो रेफद्वयम्, तस्य मधुकरव्यक्त्या साक्षात्सम्बन्धस्तु भवितु नार्हति किन्तु तयो रेफयो साक्षात्सम्बन्धो 'भ्रमर' पदे, स्वघटितपदवाच्यत्वस्वरूपपरम्पराम्बन्धस्तु मधुकरव्यक्त्या वर्तते । 'स्व' पदेन द्विरेफपदशक्यार्थभूतरेफद्वयग्रहणम्, तेन घटित 'भ्रमर' पदम्, तद्वन्नरपदवाच्यत्वमम्बन्धो मधुकरे इति । एवमेव प्रकृष्टे 'प्रकृष्टकेश' पदस्य प्रवालशब्दे 'अभूमि' शब्दस्य च अधरशब्दे लक्षणां कृत्वा पश्चात् [दशितरीत्या] तदर्थयोगेनो लक्षितलक्षणा । लक्षणाया सरल प्रपञ्चो मदीय-न्यायमुक्तावली-प्रभायां शब्द-गण्डे अन्यः ।

तलक्षणाया प्रवालाधरयो वीधि जनयत । तथाहि—‘प्रकृष्टकेशस्य’ प्रवालशब्दे ‘अभूमि’ शब्दन्य च ‘अधर’ शब्दे पूर्व लक्षणा लक्षितयोश्च तयो शब्दयो शक्त्या प्रवाला-धररूपद्वयार्थस्य यथाक्रममुपस्थिति । तदिय प्रस्तुतस्य समानशब्देनार्थोपस्थित्या ‘समान शब्दा’ [एकादशी] प्रहेलिका ॥ ११८ ॥

[ समूढाया उदाहरणम् ]

शयनीये परावृत्त्य शयितौ कामिनौ कुधा ।

तथैव शयितौ रागात् स्वैरं मुखमचुम्बताम् ॥ ११९ ॥

समूढामुदाहरति—‘शयनीये’ इति । ‘कामिनौ’=[ दम्पती ] कामुर्का ‘कुधा’=प्रणयकोपेन ‘शयनीये’=आन्तरणे [ शय्यायाम् ] ‘परावृत्त्य’=विमुखीभूय ‘शयितौ’=निद्राणां । ‘तथैव शयितौ’ परावृत्त्य शयितावपि परावर्त्तना कृत्वा ‘रागात्’=प्रीते ‘स्वैरम्’=स्वच्छन्दम् ‘मुखम्’=आननम् ‘अचुम्बताम्’=चुम्बितवन्तौ । अत्र—कुधा शयितयो परावृ य मुखचुम्बन [ चुम्बन वक्रमयोगविशेष ] न युज्यत इत्यापाततोऽर्थस्य व्यामोहः पर्यन्ते तु आर्दा प्रणयकोपेन परावृत्त्य तयो शयनम् पश्चात् कामुकतया समुदबुद्धरागहेतो पुन परावृत्त्य शयितौ’ इति परावृत्तयो पार्श्वान्तरमबालनेन सम्मुखत्वान्मुखचुम्बन सुष-टमेवेति वाच्यदृष्ट्या श्रोतृणा व्यामोहकरणादिय ‘सम्मुढा’ [द्वादशी] प्रहेलिका ॥ ११९ ॥

[ परिहारिकाया उदाहरणम् ]

विजितात्मभवद्वेपिगुरुपादहतो जन ।

हिमापहामित्रधरैर्व्याप्त व्योमाभिनन्दति ॥ १२० ॥

परिहारिकामुदाहरति—‘विजिता म०’ इति । वि पक्षी, तेन विना गण्डेन जित पराजित इन्द्र [ अमृताहरणममये गण्डेन इन्द्र पराजित इति पौराणिका प्रसिद्धि ] तस्य आत्मभव =तनूज अर्जुन, तस्य द्वेर्पा शत्रु कर्ण तस्य गुरु पिता सूर्य, तस्य पादं विररण, एत तापमुपनात ‘जन’=पुरुष ‘हिमापहामित्रधर’=हिम जाड्य शैत्यम् अपहन्तीति हिमापह अनल, तस्य अमित्र शत्रु जलम्, तस्य धरं वारिदं ‘व्या-प्तम्’=आच्छादितम् ‘व्योम’=आकाशम् ‘अभिनन्दति’=समाद्रियते । अत्र दार्ढ्यैर्वे पदं गटिति प्रवृत्तार्थसवरणवर्णात् ‘परिहारिका’ नाम [त्रयोदशी] प्रहेलिका ॥ १२० ॥

[ एवच्छन्ताया उदाहरणम् ]

न स्पृशत्यायुध जातु न स्त्रीणा स्तनमण्डलम् ।

अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोऽयं न विलाफल ॥ १२१ ॥

एवच्छन्तामुदाहरति—‘अमनुष्यस्य’=अमनुष्येषु अगणनार्हस्य ‘कस्य अपि’ पुंस्यस्य ‘एत’=पाणि जातु =कदाचित् अपि ‘आयुधम्’=अस्त्रम् ‘न स्पृशति’ नैव स्पर्शति

‘एवच्छन्ता’ इति १२१ शब्दान्तरने च षट् टी तुल्ये आख्यात चन्द्रिका ।

‘क्षीणां स्तनमण्डलं च’=नारीकुचमण्डलमपि न स्पृशति तथापि ‘अयं हस्तः’ ‘अफलः’=निष्फल [ व्यर्थ ] न ‘किल’=अपि तु सफल एव इत्यस्यार्थस्यापाततः प्रतीतिः । परमत्र—शङ्खलोस्तनस्पर्शाभावेन ‘नाय वीरः नापि शृङ्गारो’ इति कथमस्य हस्तस्य सफल्यम् इति विरोधवदवभासनात् प्रकृते ‘अमनुष्य’ पदेन गन्धर्वो लक्ष्यते तस्य हस्तो गन्धर्वहस्त इति समुदितार्थः प्रतीतः, तेन एरण्डवृक्ष इति सवृत्तार्थबोधः । उक्तञ्च ‘हारा वल्याम्’—

‘अमण्डपञ्चागुणवर्धमाना गन्धर्वहस्तस्त्रिपुटीफलश्च’ इति, तस्य फलमत्येवेति आश्रितं फलं स्पृष्टं प्रतीयते नत्वाश्रयस्य वृक्षस्य स्फुटा प्रतीतिरिति ‘एकच्छन्ना’ इय [ चतुर्दशी ] प्रहेलिका ॥ १२१ ॥

[ उभयच्छन्नाया उदाहरणम् ]

केन कः सह सम्भूय सर्वकार्येषु सन्निधिम ।

लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते ॥ १२२ ॥

उभयच्छन्नामुदाहरति—‘केन’ इति । ‘कः’=पदार्थः ‘केन’=पदार्थेन ‘सह सम्भूय’=मिलित्वा ‘सर्वकार्येषु’=मङ्गलासु क्रियासु ‘सन्निधिम’=सन्निकर्षम् ‘लब्ध्वा’=प्राप्य ‘भोजनकाले तु’=अभ्यवहारवेलायाम् यदि दृष्टः=यदि नाम आलोकिनः स्यात् तदा ‘निरस्यते’=निनरामस्यते चिप्यते समुत्सार्यते इति प्रसिद्धयोजनया प्रश्नः ।

अस्योत्तरन्तु—‘केन’ मस्तकेन सम्भूय कस्य शिरसि अयं कः केशः ‘तस्येदम्’ [ पा० ४ । २ । १२० ] इतीदमर्थेऽण् । स च सर्वकालेषु सन्निधिप्राप्तोऽपि भोजनकाले दृष्टः सन् दूरमुत्सार्यते । अत्र—आश्रयस्य मस्तकस्य आश्रितस्य केशस्य न उभयोरपि छन्नत्वात् ‘उभयच्छन्ना’ इयम् [ पञ्चदशी ] प्रहेलिका ॥ १२२ ॥

[ सकीर्णाया उदाहरणम् ]

सहया सगजा सेना सभट्टेयं न चेज्जिता ।

अमात्रिकोऽयं मूढः स्यादक्षरज्ञश्च न सुत ॥ १२३ ॥

सङ्कीर्णामुदाहरति—‘सहया’ इति । ‘सहया’=हयैर्वाजिभिः सहिता, ‘सभटा’=भट्टेयोद्घृभिः सहिता अर्थान् साक्षा, सकरिका सयोधा ‘इयम्’=शत्रूणां ‘सेना’=चमू चेत्=यदि ‘न जिता’=नैव पराभवः नाति ‘स्यात्’=भवेत् तदा ‘न’=अस्माकम् ‘अयम्’=पुरम्वित ‘सुतः’=आत्मजः [ कीदृशः ] ‘अक्षरज्ञः’=अक्षरब्रह्मविदपि ‘अमात्रिकः’=मीयन्ते इन्द्रियं परिच्छिद्यन्ते इति ‘मात्रा’=शब्दादिविषया [ मात्रास्पर्शास्तु कान्तेय । इति भगवदुक्ते ] मात्रा अर्हताति मात्रिकः । ‘तदर्हति’ [ ५ । १ । ६३ ] इति पाणिनिः सूत्रेण अर्हत्यर्थे ‘ठञ्’ । न मात्रिकः अमात्रिकः वैषयिकमुग्धास्पृक् तथा—‘मूढः च’=मूर्खश्च ‘स्यात्’ ब्रह्मविदपि मूर्खत्वेन गण्यः स्यात् । वस्तुतः—ब्रह्मविदपि साधारणलोकं मूर्खत्वेन गण्यते ‘या निशा सर्वभूतानाम्’ इति भगवदुक्ते, एवमयमर्थः आपाततः

प्रतीतिविषयः । सवरणार्ह[गूड]स्तु—हृष्य यश्च हर्षो हकारयकारौ वर्णौ ताभ्यां सहित  
‘सहया’ इत्यादि रांत्या हकारयकाराभ्यां भकारटकाराभ्यां च सहिता ‘इयम् सेना’ इन  
चराचरस्रष्टा प्रभु प्रजापति [ब्रह्मा] तेन सहिता प्रजापतिर्नैव स्रष्टा ‘वर्णमाला’ इत्यर्थः ।  
स्मर्तारब्धाहु —‘धात्राक्षराणि स्रष्टानि पत्राष्टान्यत पुरा’ इति । [ सेयम् ] नचेज्जिता  
नाभ्यस्ता तदा अमात्रिक ‘=मात्रा अच. अकारायाः स्वरा तज्ज्ञानरहितोऽय जन ‘नः  
सुत’ ‘अक्षरज्ञ =अक्षर वेद न क्षरति विपर्येति किन्तु प्रतिमर्ग निश्वासन्यायेन समाना-  
नुपूर्वाक एव तिष्ठति इति व्युत्पत्ते तस्य ‘ज्ञ’ अधीतवेदोऽपि वर्णमालाविज्ञानशून्यश्चेत्  
तदा ‘मूढः’ मूर्ख एव । अर्थात् पठितवेद =कीरवटितवेदोपि यदि वर्णलेखनादिप्रकारान-  
भिज्ञ तदा मूर्ख एव । ‘योऽर्थे ज्ञ स इत्सकल भद्रमस्तुते’ [ ] इति  
श्रुते । अत्र वर्णलेखनमुपलक्षणमर्थज्ञानादे । बहव सन्त्येवविधा दुष्प्रयुक्ता ब्राह्मणमुखा  
खट्वाह्ना लोके इत्याशयः । एवमिय सद्दीर्घा नाम [पोडशी] प्रहेलिका ॥ १२४ ॥

[ तकीर्णाया स्वरूपोपपादनम् ]

ना नामान्तरितामिथा वञ्चितारूपयोगिनी ।

एवमेवेतरासामप्युत्प्रेय सङ्करकम ॥ १२४ ॥ [प्रहेलिकाचक्रम् ]

—\*—

इति शब्दालङ्कार

—>—

उचोदाहरणे मदीणाया स्वरूप लापर्याति— सा इति । ‘सा’=अथ उक्ता मदीर्णा-  
भिधा प्रहेलिका ‘नामान्तरितामिथा’-इत्यादिशब्दानामनेकार्थकल्पनात् ‘नामान्तरिताया’  
प्रहेलिकालक्षणोपेता तथा—‘वञ्चितारूपयोगिनी’=‘मेना पदस्य चम्’ रूपार्थस्य प्रसिद्ध-  
स्यापि अविवाचनभाव मत्वा अर्थान्तरकल्पनात्वात् ‘वञ्चिताया प्रहेलिकाया चद् रूपम्  
लक्षणम् तथोगिनी तल्लक्षणसमन्विता अप्यास्ति अत एवोक्तोदाहरणे सङ्करत्वात् प्रहेलि-  
काया सद्दीर्घा’ इति सञ्ज्ञा युज्यते । एवमेव ‘अनर्थेव रांत्या इनरानाम्’=अन्याता-  
मपि प्रहेलिकानां ‘सङ्करकम्’=अन्योन्य सादृश्यप्रकार ‘उत्प्रेय’=अवनेय प्रत्यङ्गाहुन्य-  
मिया दिह्मात्रम्प्रादर्शयति भावः ॥ १२४ ॥

इति—प्रहेलिकानां प्रवरणमर्मागम्यथ । शब्दालङ्कारप्रवरणस्य समाप्तम् ॥

—>—

चकार यो दीर्घतरा प्रहेलिका नमरचक्रोपधिना महान् दर्शः ।

न सर्वशास्त्रार्थरसो निर्णयते मयात्मनामाऽऽमवतां वरेण्य ॥

—>—

## [अथ दोपनिरूपणम्]

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् ॥ १२५ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

इति दोषा दशैवैते वर्ज्या काव्येषु सूरिभिः ॥ १२६ ॥

इत्थं काव्यस्य उपादेयान् गुणानलङ्काराश्च सविस्तरं निरूप्य दुष्प्रयुक्तायां गो प्रयो-  
क्तरिव गोत्वशसनान् तदीयहेयानपि काश्चिद् धर्मान् दोषाख्यान् [परैरपरैरन्येकथा  
वर्णितानपि निरूपयितुकाम आचार्यं सम्प्रति शिष्यबुद्ध्याकुलतापरिहाराय सत्क्षेपे  
गौव वर्णयितुमुपक्रमते— अपार्थम्' इति । 'अपार्थम्, व्यर्थम्, एकार्थम्, ससंशयम्,  
अपक्रमम्, शब्दहीनम्, यतिभ्रष्टम्, भिन्नवृत्तम्, विसन्धिकम्, देश काल कला लोक-न्याया-  
गमविरोधि, च' 'इति'=एतादृश वाक्यं दुष्टमित्यर्थः 'इति' शब्दोऽत्र वाक्यपरिसमाप्तिं ।  
'अपार्थम्' इत्यादि नपुसकनिदेशात् 'वाक्यम्' इति विशेष्यपदस्य अध्याहारो बोध्यः ।  
तेन 'अपार्थं [ अपार्थदोषवत् ] वाक्यं दुष्टम् व्यर्थं वाक्यं दुष्टम्' इति रीत्या  
सर्वत्र योजनीयम् । अध्याहृत 'वाक्य' पदं पदादीनामप्युल्लङ्घ्य मयायथ बोध्यम् । 'एते'=  
अपार्यादय 'दोषा' =हेयत्वेन निदिष्टा वाक्यापकर्षका धर्मा 'सूरिभिः'=अलङ्कार-  
शास्त्रस्वरूपविज्ञैः 'काव्येषु'=कविकर्मभूतेषु निबन्धेषु 'वर्ज्या' =अवश्यं ह्येतस्याः ।

यद्यपि श्रुतिकदुष्प्रभृतयोऽनेके दोषा काव्यापकर्षका नवीनं प्राचीनं च काव्यविज्ञै-  
राचार्यैः तेषु तेषु निबन्धेषु वर्णनीयत्वेनोक्ता तेष्वत्र वक्तव्या, अन्यथा ग्रन्थन्यूनतापरि-  
हारानुपपत्तेः तथापि शाब्दबोधविघटकत्वेनावश्यं परिहर्तव्यानामेव प्रयोक्तृगोत्वप्रकाशनावात्  
तेषामिहानभिधानं न ग्रन्थन्यूनतामावेदयति । अपि च श्रुतिकद्वादयो वरस्यमात्राधायका  
नात्यन्तं वाक्यार्थबोधप्रतिकूलतावहा इत्येतरेव शिष्याजिज्ञासाप्रशान्ते एतज्ज्ञानेनैव च  
इतरेषामपि बुद्धिर्वैभवेन स्वयं ज्ञानं सुगत्वात् ते इह नोक्ता इत्यपि न विस्मर्तव्यम् ।  
एतेनैवाभिप्रायेण वामन 'गुणविपर्ययात्मानो दोषा' [ अधि० २ । सू० १ ] अर्थत  
स्तद्वगम् [ अधि० २ । सू० २ ] सौकुमार्याय प्रपद्य [ अधि० २ । सू० ३ ] इति  
प्रपद्यितवान् । इयमपार्थादीनां दशानामेवावश्यं परिहेयानां दशमतीतिद्वया ।

यद्यपि सामान्यलक्षणपरिज्ञानोत्तरमेव विशेषदर्शनं न्याय्यम् तथापि 'दोषा' इति  
पदेनैव यो गन्तव्यो देव तल्लक्षणम् युक्तं भवति । तथाहि—'दुष्प्रयुक्त्ये इत्यस्माद्भातो  
'अकर्तारि च कारके सज्जाया अत्र' [ ३ । ३ । १६ ] इति सूत्रेण करणे घनि कृते  
'दुष्यति' विवृतं भवति 'काव्यमनेन' इति दोष इति श्रुत्यन्या 'काव्यविपद्यत्वं दोष-

त्वम्' इति दोषसामान्यलक्षणमुक्तं भवति । विप्रटक्त्वञ्च—उपादेयगुणादिधर्माभिमत-  
प्रतीतिश्चवचायकत्वेन द्वेयम् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥\*

[ प्रतिज्ञाहान्यादीनां दोषत्वाभावकथनम् ]

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।

विचार कर्कश प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥ १२७ ॥

ननु—'दर्शवेति' अवधारणमयुक्तमाभाति प्रतिज्ञाहान्यादीनामपि महर्षिगोतम-  
प्रतिपादितानां न्यायशास्त्रप्रसिद्धानां विवक्षितार्थप्रतिबन्धकत्वेन दोषत्वाभिधानात्, 'प्रति-  
ज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टञ्च नेष्यते' इत्यादि भामहोक्तेस्तृतीया दोषत्वाभाव तत्र किं युक्त-  
मयुक्तं वेति मशयापाकरणाय स्वसिद्धान्तमाविष्करोति—'प्रतिज्ञा'० इति । 'प्रतिज्ञाहेतु-  
दृष्टान्तहानि' = प्रतिज्ञा च हेतुश्च दृष्टान्तश्च ते, तेषां हानिं हतिविरोध इति यावत् 'दोष-  
नवा' इति अस्मां विचार 'विवेक' अन्यतरपक्षावधारणमिति यावत् 'प्राय' = बाहुल्येन  
कर्कश 'कठोर' न्यायशास्त्राय प्रक्रियामभ्यन्वितत्वात् प्रकृते प्रयोजनशून्य इत्यर्थः ।  
अतः 'तेन आलीढेन' = आस्वादितेन ज्ञातेन तेन विचारेण 'किम् फलम्' = न किञ्चिदपि  
फलमस्तीति भावः ।

अयमाशयः—[ तत्र ] गार्ह्यनिर्देश प्रतिज्ञा, प्रतिज्ञाया हानिं प्रतिज्ञाहानि  
मात्रं प्रतिज्ञातार्थविरुद्धाभ्युपगमं प्रतिज्ञातार्थपश्चिन्त्यागो वा यथा—शब्दोऽनित्यं प्रत्यक्ष-  
गुणत्वात्' इत्यत्र 'भोऽयं गकार' इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलान् परेण बाधे उद्भाविने  
'अस्तु तर्हि' नित्यं शब्द' इति नित्यत्वमङ्गीकृत्येन वादी शब्दम्यानित्यत्वप्रतिज्ञां जहानि  
इत्येवमादि गोतमतन्त्रे सविस्तरं प्रपञ्चितम् । तदायां निग्रहस्थाननाम्ना दोषा तत्र—

४ जयदेवस्तु—

स्याच्चेतोविशता येन सज्जता रमणीयता ।

शब्देऽयं च कृतोन्मेष दोषमुदघोषयन्ति तम् ॥ इति—

दोषसामान्यलक्षणमुक्तवान् । द्रष्टव्यप्रमाणान्यतरार्थाप्रतिबन्धकत्वं तदवच्छेदकतया  
मिद्धो जातिविशेषो वा दोषत्वम्' निर्वर्णः ।

अप्यप्रसादममतादिगुणानां रम्यत्वबोधजनकतया सिद्धान्तान्नभाववृद्धौ दोषः ननु  
जात्यन्तरम् । यथा—धृतिवद्वत्वं सौगुमार्याभावः धान्तिरभावो द्राम्यादिरित्यादि मर-  
स्वर्तविराडाभरणवत् । नृपस्य दामनेन—

यो हेतुः बाध्यमानायां नोऽलङ्कारो निगद्यते ।

गुणोऽपि तादृशो ह्येषो दास्यः स्यान्नष्टिर्पदं ॥ इति ।

तदस्य 'वाच्यता' तादृशगुणभावो दोष-प्रमाण-निर्देशः । वाच्यप्रका-  
शादां तु निमित्तकामावादादर्शनवदोपपन्नकत्वं गुणत्वम् तत्र प्रतिबन्धकत्वं दोषत्वमित्यु-  
च्यते ॥



‘भोगराजो’ऽपि काश्चित् अलङ्कारशास्त्रे दोषत्वेन निरूपितवान् । यथा—

यावज्जीवमहं मानी ब्रह्मचारी पिता मम ।

माता च मम वन्द्यासीदपुत्रश्च पितामह ॥ इति ।

तेषामत्र प्रपञ्चो नातीवोपयुक्त इति ते मयोपेक्षिता इत्याशयः ॥ १२७ ॥

[ अपार्यस्य सापवाद लक्षणम् ]

समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थमितीष्यते ।

उन्मत्तमत्तवालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १२८ ॥

उद्देशानुसारं दोषभेदान् निरूपयन् क्रमप्राप्तमपार्थं लक्षयति—‘समुदायार्थशून्यम्’= शति । समुदायस्य वाक्यघटकपदसमूहस्य महावाक्यघटकवाक्यसमुदायस्य वा योऽर्थः वाक्यार्थबोधनेकभगवमापन्नं प्रतिपाद्यो विषयः तेन शून्यं ‘यत्’=वाक्यम् तत् ‘अपार्थम्’ इति अपार्थाख्यदोषवत् ‘दुष्यते’=कथ्यते । यत्र—पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा आकाङ्क्षा-योग्यतासत्यभावेन विशेष्यविशेषणतयाऽन्वयो बाधितो भवति तत्र तत्र अपार्थो नाम दोषः, तादृशदोषवत् पद वाक्य वा अपार्थमिति निर्गलितोऽर्थः । अस्यापवादस्य लक्षणम्—‘उन्मत्त’० इति ‘उन्मत्तमत्तवालानाम्’=उन्मत्ता उन्मादादिदोगवशात्, मत्ता सुरा-पानादिना विकृतिं गता, वाला शिशवः तेषाम् ‘उक्ते’=वचनात् ‘अन्यत्र’=इतरत्र उन्मत्तादिभिर्जनानामुक्ता ‘दुष्यति’ दोषवद् भवति । उन्मत्तादीनां वाक्यादुक्ता अपार्थो नैव दोष इति भावः । १२८ ॥

[ अपार्थस्योदाहरणम् ]

समुद्रं पीयते देवैरहमस्मि जरातुरः ।

अमी गर्जन्ति जीमूता हरेरैरावण प्रिय ॥ १२९ ॥

आदौ बहुवाक्यघटितमपार्थं दोषमाह—‘समुद्र’ इति । ‘देवैः’=सुरैः मेघैः ‘समुद्र’ सागः । ‘पीयते’=आस्वाद्यते ‘अहं जरातुर’=जराजीरुगात्र ‘अस्मि’=भवामि ‘अमी जीमूता’=वनाहका ‘गर्जन्ति’=गर्जनां कुर्वन्ते [नदन्ति] ‘हरे’=इन्द्रस्य ऐरावण’=ऐरावत ‘प्रिय’=हय इत्यर्थः ।

अत्र—स्वार्थगोपे विभ्रान्तानामीप चतुर्णां वाक्यानां परस्परमाकाङ्क्षाद्यभावेन अज्ञाज्ञित्वाभावः, तेन च एकवाक्यताविरहात् समुदितोऽर्थो नास्तीति अपार्थदोषविदं वाक्यमपार्थम् । उक्तञ्च ‘भट्टपाद’—

स्वार्थबोधमपमानामज्ञाज्ञित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवास्यत्वं पुनः महत्य जायते ॥ इति ॥

एवमायं वाक्यार्थगतो दोषः । बहुपदगतः यथा—‘अग्निना मिथति । राम कृष्णौ अभिर्गतेन उग्रो हन्तीति ॥ १३० ॥

**इदमस्वस्थचित्तानामभिधानमनिन्दितम् ।**

**इतरत्र कवि को वा प्रयुर्जीतैवमादिकम् ॥ १३० ॥**

उक्तमपार्थस्वरूपमुपपादयति--'इदम्' इति । 'अस्वस्थचित्तानाम्'=उन्मादादि-  
रोगवताम् 'इदम्'=पूर्वाक्तम् 'अभिधानम्'=समुद्र पोयन इत्यादि वाक्यम् 'अनिन्दितम्'  
निन्दित [दुष्ट] न भवतीत्यर्थे वाक्यप्रयोजकत्वधानरहितत्वात् 'इतरत्र'=अस्वस्थचित्तादि-  
भ्योऽन्यत्र 'क कवि' 'वा'=निश्चयेन 'एवम् आदिकम्'=दशितदोषपुक्त वाक्य  
'प्रयुज्यते'=ध्यवहरेण, स्वस्थ कोपि कविर्न तादृश दुष्ट वाक्य प्रयुज्यते इत्यर्थे ॥ १३० ॥

[ व्यर्थस्य लक्षणम् ]

**एकवाक्ये प्रग्रन्थे वा पूर्वापरपराहतम् ।**

**विरुद्धार्थतया व्यर्थमिति दोषेषु पठ्यते ॥ १३१ ॥**

व्यर्थं लक्षयति--'एकवाक्ये' इति । 'एकवाक्ये'=एकस्मिन् वाक्ये 'वा'=अथवा  
'प्रग्रन्थे'=वाक्यसमुदायात्मके ग्रन्थे यत् वाक्यम् 'पूर्वापरपराहतम्'=पूर्वात्तरगमनविकल  
'विरुद्धार्थतया'=विरुद्धार्थत्वार्थश्च विरुद्धार्थं तस्य भाव तत्ता तया अर्थविरोधेन हेतुर्नैवार्थ  
'दोषेषु'=अपार्थादिदोषेषु मध्ये 'व्यर्थम्'=व्यर्थदोषवत् 'पठ्यते'=गण्यते इत्यत्र तात्पर्यम् ।

प्रग्रन्थगतशब्दार्थयो परस्पर विरोधान् शाब्दबोधानुपपत्तिरेवास्य दोषतायां वाजम्  
[ अत एव ] व्यर्थं वाक्यार्थबोधोत्तर पर्यालोचनया अर्थविरोधप्रतापि, अपार्थं तु  
अवाञ्छादि विरहेण वाक्यार्थबोध एव न भवतात्यनयो विशेष । १ विरुद्धमतिकारित्व  
प्रकाशितविरुद्धत्वामनपार्यत्वादीनाम्परि र्वाकृत्वानां व्यर्थत्वान्तभाव प्रयोक्तुरत्यन्ताश्व-  
प्रकाशकत्वमाभ्यात ॥ १३१ ॥

[ व्यर्थम्योदाहरणम् ]

**जहि शत्रुघ्नल कृत्स्न जय विश्वस्मरामिमाम् ।**

**तत्र नैकोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिन ॥ १३२ ॥**

[ प्रग्रन्थे ] वाक्यगत व्यर्थमुदाहरति--'जहि' इति 'कृत्स्नम्'=समग्रम् 'शत्रुघ्नलम्'=  
शत्रुघ्नसैन्यम् अथवा सम्पूर्णं शत्रुघ्ना सामर्थ्यं जनधनादिहेतुकम् जहि=नाशय । इमाम्  
विश्वस्मराम्'=पृथ्वाम् जय=वशापत् । 'सर्वभूतानुकम्पिन' =सर्वेषां प्राणिनामुपरि  
दयाशालिनाम् 'तत्र एव अपि विद्वेष्टा' =दोषोपेण उपेक्षन् मप्य न=नास्ति इति  
प्राज्ञस्य ।

उभयपक्षमात्रातिशय समग्रशत्रुलक्ष्यकरणम्, 'सर्वभूतानुकम्पिन' स्तोत्रमन्त्रव्य-  
पेक्षानुसन्ध्यापानालोचनया विरुद्धाऽवभाषते । प्रग्रन्थगतेन वाक्येन न संस्य तम् । १ ॥

व्यर्थदोषस्य क्वचिद् गुणत्वम् ]

**प्रसिद्धाश्चिदवस्था सा नाभिपद्यस्य चेतसा ।**

**यस्या भवदभिमतता विरुद्धार्थाऽपि भावन्ती ॥ १३३ ॥**

प्यर्थदोषस्य कदाचित् [ वक्तृविशेषोक्तौ ] गुणभाव दर्शयति—‘अस्ति’ इति ।  
 ‘सामिषज्ञस्य’=विरहादिना तिरस्कारोऽभिपन्न तेन मह वर्तमान सामिषज्ञ तस्य वियो-  
 गाद्याभिभूतस्य ‘चेतस’=हृदयस्य ‘सा काचित्’=वक्तुमशक्या हिताऽहितादिविवेकाक्षमा  
 ‘अवस्था’=दशा ‘अस्ति’=विद्यते । ‘यस्याम्’=दशायाम् ‘विरुद्धार्था’=अर्थमङ्गतिशून्या  
 ‘अपि भारती’=कविवाक् ‘अभिमता’=इष्टा निर्दुष्टतयाभिलषिता ‘भवेत्’=स्यात् ।  
 श्रोतृणाम् इति शेष । ‘अभिमता’ इत्युक्त्या न केवलस्य वृद्धिदोषाभाव अपि तु गुण-  
 त्वमपीति प्रत्यायितम् ॥ १३३ ॥

परदाराभिलाषो मे कथमार्यस्य युज्यते ।

पिबामि तरलं तस्या कदा नु दशनच्छदम् ॥ १३४ ॥

उक्तमर्थमुदाहरणेन स्पष्टीकरोति—‘परदारे’ति । मे’=मम ‘आर्यस्य’=  
 सदाचारिण परदाराभिनाष’=परकीयनारीषु रति ‘कम्’=केन प्रकारेण ‘युज्यते’  
 न कथमापि युज्यते इति भाव । तस्या’=परदाराणाम् [ परकीयाया स्त्रिय ] ‘तरलम्’=  
 व्रीडावशान् त्र सोत्यन्नमम्भमादा कम्पमानम् ‘दशनच्छदम्’= अग्रम् ‘कदा’=कस्मिन्  
 काले ‘नु’=निश्चिनम् पिबामि’=आस्वादये [ चुम्बये ] ।

अत्र—आर्यत्वाभिमानवत् पुरुषस्य परदाराभिनापो न युक्त अतः तादृशम-  
 युक्तानां प्रतिपद्यत एव प्रयोक्तुर्यत् परकीयाधरपानोत्सुक्यमुत्तरार्धे प्रथित तद्वर्षमेव, यत्  
 पूर्वार्धे व्यक्तं शान्तभाव, उत्तरार्धे शृङ्गारस्य व्यभिचारी औत्सुक्य नाम तयोर्द्वयो  
 विरोध, परमनेन वाग्यप्रयोक्तृविद्योगाभिभूतत्वं व्यक्तीकृतमिति तस्य शृङ्गारपोषकतया  
 चमत्कारविशेषावहत्वेन गुणत्वमेव\* ॥ १३४ ॥

[ अथ—एकार्थस्य लक्षणम् ]

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।

अर्थत शब्दतो वापि तदेकार्थं मतं यथा ॥ १३५ ॥

एकार्थं लक्षयति—‘अविशेषेण, इति । [ पूर्वोक्तमिति सामान्ये नपुमकम् अर्थत  
 शब्दत इति प्रथमायं तमिन्नन्तम् ‘यत्र, इति पदस्य अध्याहार ] ‘यदि यत्र पृवाक्तम्,  
 अर्थत शब्दत वा अपि’=यस्मिन् वाक्ये पूर्वोक्त शब्दोऽयं वा ‘अविशेषेण’=समान

\*यथा वा काव्यप्रकाशार्थः—

क्वच यं शशानन्देण क्वच कुल भूयोऽपि दृश्येत् सा, दोषाणां प्रशमाय मे श्रुत-  
 महो कोपेऽपि कान्तं भुवन् । किं वक्ष्यन्त्यपक्वमपा कृतधियं स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा,  
 चेत् स्वाभ्यनुपहि क मनु सुवा धन्योऽग्र धाम्यति ।

अत्र—शान्त्यसम्प्राप्तभूतानां विर्वर्तमानशङ्कातीनां निप्रलम्भस्याऽऽग्रागुण-  
 स्मृतिर्यस्य चिन्ता न स्यात् विरोधः, सच प्रयोक्तृविग्रहातुरन्ताभिध्यन्नान् शृङ्गार प्रदं  
 सत् गुणं नान् । अत्र—‘मध्यार्धेविरुद्धस्य वाग्यत्वेन वचो गुणः’ इति ।

रूपेण [ एकरूपेण ] 'भूय अपि कोर्त्यते' = पुनरपि उच्चार्यते उपनिबद्धयते वा 'तत् एकर्थम् मतम्' = तद्वाक्यम् एकार्थदोषोपेतं ज्ञातम् । इत्थमयं शब्दगत अर्थगतश्च द्विविधो दोषः । ततः — 'एकार्थकशब्दस्य अर्थस्य यन् पुनरुक्तत्वं तदेकार्थत्व'मिति सामान्यलक्षणं फलितम् । तेन पुनरुक्ताख्योऽर्थदोषः कथितपदत्वश्च शब्दगतो दोषोऽन्येहोऽर्थाव मद्गृहीतः । यत्र तु — विशेषविवक्षायां उक्तस्य पुनरुक्तिः तत्र न दोषः एतच्चानुपदस्फुटीभविव्यतिः । 'यथा' इति वक्ष्यमाणोदाहरणाभिप्रायेणोक्तम् ॥ १३५ ॥

[ एकार्थस्योदाहरणम् ]

उत्कामुन्मनयन्त्येते बाला तदलकत्विष ।

अम्मोधरास्तडित्वन्तो गम्भीरा स्तनयित्त्वः ॥ १३६ ॥

अर्थगतमेकार्थमुदाहरति — 'उत्काम' इति । तदलकत्विष' = [ 'तत्' पदेन बालायां परामर्शः ] तस्या बालायां अलकानां केशानां त्विट् [ कान्तिः ] इव त्विट् येषां ते तादृशः 'स्तनयित्व' = स्तनन- [ गर्जन ] -कारिणः 'तडित्वन्तः' = सविहृता 'गम्भीरा' = जलपूरिततया धनतरा एते 'अम्मोधरा' = मेघा 'उत्काम' = उत्कण्ठिताम् 'बालाम्' = उद्वुद्धर्यावनाम् 'उन्मनयन्ति' = उत्करुष्यन्ति । अत्र — 'उत्कोन्मनः' - शब्दो अम्मोधरतडित्वस्तनयित्वशब्दाश्च इव रूपेण भिन्ना अपि एकार्थपर्यायतया एकस्मिन्नेव अर्थे गताः, अतः उक्तार्थवार्थस्य पुनरुक्तिकरणान् अर्थगतोऽयमेकार्थो नाम दोषः, तादृशदोषवदित् वाक्यं दुष्टम् । शब्दगतमेव कथितपदम् अर्थगतमेव पुनरुक्तमिति नश्यत्कल्पना 'प्रकाशादा' इष्ट्या । दुष्टिवाजन्तु श्रोतुर्वरस्याधायकत्वम् । यदि चेयं नायिका विरहोत्वारिष्ठता तदा नायमत्र दोषः ॥ १३६ ॥

[ एकार्थस्यापवादः ]

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि बध्निद्विवक्ष्यते ।

न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्कारिक्रिया ॥ १३७ ॥

लक्षणावाच्ये 'अविशेषेण' इत्युक्तम् तस्य फलं दर्शयन् एकार्थस्यापवादमाह — 'अनुकम्पा' इति । यदि बध्नि अनुकम्पाद्यतिशयः = अनुकम्पादीनामतिशयः, अर्थात् प्रत्युतस्य अनुकम्पनीयत्वादिविशेषः 'दिवक्ष्यते' = वस्तुनिष्यते तदा 'पुनरुक्त' अपि = द्विविधोऽप्येवार्थः न दोषः 'प्रत्युत इयम्' = पुनरपि 'अलङ्कारिक्रिया' = वाक्य-शोभावरत्नात् प्रलङ्कार एव भवतीत्यर्थः । एव यत्र रत्नेनादिमचेना दत्ता वसि तद्वा-दपि एकार्थदोषाभावः तथाचोक्तं 'गोपराजेन' —

\* कथितं यथा — 'स्यामाख्यायामलोचना' । अत्र — 'स्यामाख्यायामलोचना' इति 'स्यामा' पदं पुनरुक्तम् । [ चन्द्राक्षेपे ]

'अपि' पदेन 'दिरितानुदाटादात्' एतिष्ठ । तस्य 'दिवक्ष्यते' मद्दिष्टं 'एव' पदेन 'वस्तुनिष्यते' ।

असार ससार परिमुषितरत्न त्रिभुवन

निरालोक लोक मरणशरण बान्धवजनम् ।

अर्दपे कन्दपे जननयननिर्माणमफन

जगज्जीर्णारण्य कथमपि विधातु व्यवसित ॥

अत्र—‘असार समारम्’ इत्यभिधाय पुन त्रिभुवनस्य परिमुषितरत्नत्वा-  
दिकथन विशेषाप्रतिपादक वेऽपि शान्तरसाक्षिसतया गुणत्वम् एवमाद्यन्यदपि बोध्यम्  
॥ १३७ ॥

[ एकार्थस्य गुणस्थलम् ]

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकारण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १३८ ॥

अनुकम्पायामेकार्थदोषाभाव [गुणत्वम्] दर्शयति—‘हन्यते’ इति । ‘सा वरारोहा’=  
वरवर्णिनी ‘अकारण्डवैरिणा’=निनिमित्तशत्रुणा ‘स्मरेणा’=मदनेन ‘हन्यते’=पिब्यते सा  
‘चारुसर्वाङ्गी’=चारुणि मुन्दराणि शृत्तानुपूर्वाणि सर्वाणि अङ्गानि यस्या सा तादृशी  
‘हन्यते’ सा ‘मञ्जुभाषिणी’=मधुरालापिनी ‘हन्यते’ ।

अत्र—हन्यते’ इति क्रियापद पुन पुनरुक्तमपि प्रकृताया नायिकाया अनुकम्पनी  
यता ह्यापयतीति वैचित्र्याधायकतया न दोष । एवम्—

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

मम्पत्ता च विपत्ता च महतामेकरूपता ॥

इत्यादौ विधेयानुवादादिस्थलेऽपि दोषाभावो बोध्य ॥ १६७ ॥

[ समशयस्य लक्षणम् ]

निर्णयार्थं प्रयुक्तानि संशयं जनयन्ति चेत् ।

वचांसि दोष एवासौ समशय इति स्मृत ॥ १३९ ॥

समशय लक्षयति—‘निर्णयार्थम्’ इति । ‘निर्णयार्थम्’=बौद्धिकस्य [ श्रोतु ]  
प्रवृत्तिनिश्चये रेक्तरनिश्चयार्थम् ‘प्रयुक्तानि’=व्यवहृतानि ‘वचांसि’=पदानि चेत्=  
यदि ‘मशयम्’=एकस्मिन् धर्मिणि भावाभावावगाहि ज्ञायम् ‘जनयन्ति’=उत्पादयन्ति  
तदा ‘असौ एव दोष समशय इति [ नाम्ना ] स्मृत’=उक्त तादृशदोषवद वाक्य  
समशयानयने । अत्रमपि द्विविध-शब्दगतोऽर्थगतश्च । यस्मिन् वाक्ये मशयोपप्लु  
त्तमन्वयदेशो प्राप्यते तत्र शब्दगत । यत्र त्वर्थप्रतीत्युत्पत्तिकालेऽनिश्चय तत्र अर्थगत  
॥ १३९ ॥

[ शब्दगतस्य समशयस्योदाहरणम् ]

मनोरथप्रियालोकरम्मलोल्लक्षणे ! सखि ।

आरादयति रम्यं माना न क्षमा द्रष्टुमीदृशम् ॥ १४० ॥

शब्दगत समशयमुदाहरति—‘मनोरथः’ इति । [सकाम जारमीक्षमाणां तस्मात्  
रहस्यभेदभियां त्रस्ताम्प्रति तदीयवयस्याऽऽ उक्तिरियम् ] मनोरथस्य अभिलषितस्य  
प्रिय वक्ष्यम मनोरथप्रिय जार उपपत्तिरिति यावत् तस्य आलोके दर्शने यो रस  
प्रातिविशेष तेन लोले चपले ईक्षणे नयने यस्याः तत्सम्बोधन हे ! मनोरथप्रिया-  
लोकरसलोलैक्षणे । ‘सखि !’=आलि ‘अर्सा’ [ तव ] ‘माता’=जननी आराद्-  
शक्ति’=आरात् दूरे शक्ति वर्त्तन स्थितयस्या मा तादृशी ‘ईदृशम्’=त्वदीयवक्ष्यभदर्श-  
नात्मक कर्म ‘इष्टुम्’=ज्ञातुम् ‘न क्षमा’=न समर्था यत सा ध्यवाहिता तस्मात् तवेमा  
चैष्टां न ज्ञास्यतीति मानुराग तमवलोकयेति भावः ।

अत्र—‘आरान् दग्धसोपयो’ इति [ अमर ] कोषाद्यप्रामाण्यात् ‘आरादशक्ति’  
रित्यस्य दूरवर्त्तिना ते माता तेन त्वमाहणे कर्मणि प्रवर्त्तम्ब अथवा समीपवर्त्तिनी सेति  
तत्तत्त्वं नवत्तम्ब इति प्रशान्तिनित्योरेकतरान्ध्रयाभावात् मन्देह एव वाक्यार्थस्य पर्यवसान  
तेनात्र समशयो दोषः । न च उभयार्थकशब्दप्रयोगहेतुकवान् शब्दगतः । अर्थगतो  
यथा—‘काव्यप्रकाशे’—

मात्सर्यमुत्थाय त्वचायकाय माया । समशयमुदाहरन्तु ।

मेव्या नितम्बा विमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ इति ॥

अत्र प्रकरणादेर्निश्चयाभावात् किं शान्तो वषा अक्षरी वेति न निश्चय तेन  
सशयः ॥ १४० ॥

[ समशयस्य गुणभावः ]

ईदृशं मशयायं च यदि वा तु प्रयुज्यते ।

स्यादलङ्कार पद्यासौ न दापस्तत्र तद यथा ॥ १४१ ॥

अयं कश्चित् गुणोऽपि भवति—‘ईदृशम्’ इति । ‘यदि वा तु’=यदि च ‘ईदृशम्  
मशयाय एव प्रयुज्यते’=ईदृशं वाक्यं मशयमुदाहृत्यैव उच्यते ‘तदा अस्मा’=नराय ‘अल-  
ङ्कार एव स्यात्’=वाक्यशोभाधायकतया अलङ्कारभाव भजने न्यर्थः । ‘तत्र’=तादृशि  
वाक्ये ‘दाप’ न ‘तत्र यथा’ अत्र उदाहरणेन अनुपद निरूपयामः ॥ १४१ ॥

पद्याभ्यनङ्गजानलङ्कारितां तामनिन्दिताम् ।

वालेनेव षटोरेण प्रस्तां वि नन्ददाशया ॥ १४२ ॥

तदापरापदादङ्गलङ्काराः—‘पद्याम्’ इति [ कश्चिन् नायकम्प्रति कश्चित् इति  
प्राप्तिः ] ‘अनङ्गजानलङ्कारिताम्’=अनङ्गजं कामान् भावन् इति अलङ्कारः न चानां अत्राङ्गो  
‘प्राप्तिः’ न लङ्कारिताम् ‘आवाताम्’ इति अलङ्काराणां नाम्बन्धः । ‘अनिन्दिताम्’=स्ववचन-  
मन्तराम् वगैरङ्गः षटोरेण वालेने’=मन्त्रेण प्रस्ताम्’=पद्याम् इति पद्यानि=अन्यो-  
न, ‘तादृशया’=तत्तत्तत्ता भावप्राप्तौ तद प्रकाशना न=अलङ्कारम् ‘इदम्’=इ-

प्रयोजनम् । त्वामनासाद्य साद्य मान्मथश्वरातुरा आसन्नमृदुर्वर्तते, अतस्तवाशा सम्प्रत्य  
स्माक निष्कना इत्यर्थः ।

अथवा—न अङ्गमातङ्गलाघिता=शारीरिकपीडाक्रान्ता इति अनङ्गजातङ्गलाघिता ताम्  
कठोरेण=तीव्रेण कानेन=ग्रीष्मसमयेनेत्यर्थः प्रस्तां पश्यामि त्वदाशया न किम् ? तस्या  
काचन शारीरिको व्यथा न वर्तते केव न त्वामनासाद्य चिन्तया जागरणपरा ग्रीष्मतापेन  
व्याकुलीक्रियते इत्ययमर्थः इति सशय एव, परमत्र दूया विवक्षा वर्तते इति स गुणतो  
णत ॥ १४२ ॥

कामार्त्ता धर्मनप्ता वेत्यनिश्चयकरं वच ।

युवानमाकुलीकर्त्तु मिति दृत्याह नर्मणा ॥ १४३ ॥

उक्तोदाहरणे अस्य गुणत्व प्रतिपादयति—‘कामार्त्ता’ इति । ‘दूती’ ‘युवानम्’=  
तरुणम् ‘आकुलीकर्त्तुम्’=व्यामोहयितुम् नायकान्तिकगमनाय सौत्कण्ठ विज्ञातुम् ‘कामार्त्ता’=  
मदनविह्वला ‘धर्मनप्ता’=प्रध्वस्तता ‘वा इति अनिश्चयकरम् वच’=सन्दिग्ध वक्ष्यम्  
‘नर्मणा’=भक्तिविशेषेण ‘आह’=आख्यातवती उभयविवक्षार्थस्य निर्णयायाशक्तौ नाधिक  
व्याकुलोभूत शीघ्रमेव तत्समीप यास्यतीति दूया सन्दिग्धमप्युक्त वचो गुणवदेव सम्प्र  
नतु दोष तस्मादत्र सशयालङ्कार इत्यर्थः ॥ १४३ ॥

[ अपक्रमस्य लक्षणम् ]

उद्देशानुगुणोऽर्थाना मनुद्देशो न चेत् कृतः ।

अपक्रममभिधानं त दोषमाचक्षते बुधा ॥ १४४ ॥

अपक्रमस्य लक्षणमाचष्टे—‘उद्देशः’ इति । ‘अर्थानाम्’=प्रतिपाद्यानां विषयाणाम्  
‘उद्देशानुगुणः’=आद्यो न्यास उद्देश, उद्देशस्य अनुगुण योग्य इति उद्देशानुगुण  
प्रयमोपन्यामानुष्प इत्यर्थः [ य. ] अनुद्देश =पश्चात् न्यास [ स ] ‘चेत्’=यदि ‘न  
कृतः’=नवतारित [ तदा ] ‘बुधा’=अनङ्कारशास्त्रविदः तम् ‘दोषम्’ ‘अपक्रममभिधा  
नम्’=‘अपक्रमः’ नामान ‘आचक्षते’=भणन्ति ।

अथनाशय —‘क्रमता क्रमवाङ्मरेवान्वय इति सिद्धान्तः सचेष्ट कृत तदा अ”  
क्रमो दोषः । वाक्यार्थयोगमान्यमेवात्र दृष्टिप्राप्तम् । तस्मादयं दोषोऽन्यन्त परिहार्यः ।  
यद्यपि नदानि स्वाकृतयो शब्दाद्ययोरकस्त्वदुष्क्रमचयोरैवान्तर्भावः शस्य कर्तुम्  
तथापि न तयोऽन्यन्त परिहार्यता वाक्यार्थयोगधर्माऽविपटनान् । तथाहि—

द्वयं गन्तुं गन्तव्यं शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनास्त्रिना ।

कला च सा कान्तिनती कलावन्म्वमस्य क्षौरस्य च नेत्रैर्कमुदी ॥

अत्र—द्वयं गन्तुं गन्तव्यमपि वाक्यम् ‘त्वम्’ इत्यन्यान्तरः नकारो युक्तः ।  
हि दा—‘द्वे’ मे कान्तिन र च्छ । गन्ते वा मन्त्रालम्’=इत्यत्र दुष्क्रमेन दाप, य”  
‘नेत्रैर्वन्तु’ प्रथमं यान्त्रिकं नदलने तु निष्कृष्टं वाक्यं भवति, तस्मात् ‘नेत्रैर्वन्तु’

वाजिन प्रथम याचनोयन्मुपन्यस्तामिति क्रमस्य दुष्टत्वात् दुष्कमता, तथाप्यत्र वाक्यार्थ-  
बोधस्य बाधो न भवतीत्यस्य नात्यन्त परिहार्यता ॥ १४४ ॥

[ अपक्रमस्योदाहरणम् ]

स्थितिनिर्माणसंहारहेतवो जगताममी ।

शम्भुनारायणाम्भोजयोनय पालयन्तु व ॥ १४५ ॥

अपक्रममुदाहरति—‘अमी’ ‘जगताम्’=चराचरप्रपञ्चस्येति । ‘स्थितिनिर्माणसंहार-  
हेतवः’=स्थितिं पाचना, निर्माणं रचना, संहारं विनाशना, तेषां द्वन्द्वः, तेषां हेतवः  
कारणभूता ‘शम्भुनारायणाम्भोजयोनय’=शम्भु शिव, नारायणो विष्णु, अम्भोज-  
योनिः । ब्रह्मा ते ‘व’=युष्मान् ‘पालयन्तु’=अवन्तु ।

अत्र—आदां उदाहृत्वा स्थितिनिर्माणसंहारा, तेषां क्रमिकान्वये युक्ते नारायणाम्भो-  
जयोनिराम्भव इत्येव अनूद्देश्य स्यात् नच तथा कृतमिति क्रमलघनेन शाब्दबोधस्य  
विघाटेनत्वान् अपक्रमो दोषः ॥ १४५ ॥

[ अपक्रमस्य दोषताभावः ]

यत्नः सम्यग्बोधविज्ञानहेतुकोऽपि कृतो यदि ।

क्रमलङ्घनमप्याहुः सूरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥

अपक्रमस्यादोषत्वं वचिन् इत्याह—‘यत्नः’ इति । ‘यदि’=चेत् ‘सम्यग्बोधविज्ञानहे-  
तुकः’=सम्यग्बोधश्च अन्वयः तस्य विज्ञानं विशेषावगतिं तत् सम्यग्बोधविज्ञानम् तत् हेतुय-  
यस्य स तादृशः ‘यत्नः’=प्रयत्नावशेषो रचनायाम् ‘आपि’ ‘कृतः’=‘वर्तते’ तदा ‘सूरयो’=  
साहित्यनयनिपुणमतयः क्रमलघनम् आपि दूषणं न एव आहुः’ अर्थात् उभयोर्मध्ये  
एवतत्त्वान्वयानि पठ्यथ अप्रामाण्यमपि अन्वयगोचरे नयत्वे उक्तदोषाभावो ननु गुणत्वम-  
शोभावोपपत्त्याधायकत्वात् ॥ १४६ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो दशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतश्लेषो मध्यमः क्षणिकश्चरः ॥ १४७ ॥

एतदुदाहरणेन रणवरोति—‘बन्धुत्यागः’ इति । ‘बन्धुत्यागः’=स्वजनसंत्यागः  
तनुत्यागः=शरीरत्यागः [ तथा ] ‘दशत्यागः’=स्वाभजनत्यागः ‘इति त्रिषु’=एषु  
त्रिषु त्यागेषु ‘आद्यन्ता’=बन्धुत्यागदशत्यागा आद्यतश्चेत्या’=आद्यतः दीर्घकालपर्यन्तं  
श्लेषः इति याभ्यां नौ तादृशौ दधकानि कृत्स्नपदा ‘स्तः’ इति शेषः ‘मध्यमः’=  
तनुत्यागः ‘क्षणिकश्चरः’=अल्पकालपर्यन्तमन्तापदं तस्मात् कामं तनुत्यागे बन्धु-  
नाम ननु बन्धुत्यागदशत्यागा आद्यतश्चेत्या भावः ।



[ शब्दहीनस्य लक्षणम् ]

शब्दहीनमनालक्ष्यलक्ष्यलक्षणपद्धति ।

पदप्रयोगोऽशिष्टेष्टः शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

शब्दहीन लक्षणयति—‘शब्दहीनम्’ इति । ‘अनालक्ष्यलक्ष्यलक्षणपद्धतिः’=न आनक्ष्या अनालक्ष्या अज्ञेया लक्ष्यस्य सजातीयोदाहरणान्तरस्य लक्षणस्य अनुशासनस्य सूत्रकपत्रातुपाठदे [ नियामकस्य ] पद्धति मार्गे पदप्रयोगरूपा सरणि यस्य न तादृश ‘आशिष्टेष्ट’=शिष्टेष्टतरङ्गैः प्रयुक्त अर्थान् अज्ञानसमुत्थ ‘पदप्रयोग’=पदानां, पदयोः पदस्य वा प्रयोगो ध्ववहार उच्चारणादिरूप ‘शब्दहीनम्’=शब्दो हीनोऽपेक्ष्यो यत्र योगबलसिद्ध तादृशदोषवद् वाक्यादि ‘शब्दहीनम्’ भवति । अत्रैव परैरुक्तानां अमाधुन्वाप्रयुक्तत्वात्मर्थन्वाभिधाना दोषाणां सङ्ग्रहः । किं वा—‘आशिष्टेष्ट’=अनुशासनमिद्वोऽपि मिश्रं यदि नेष्ट तदापि तादृशपदप्रयोगो दोषार्थव । यथा—‘देवतानि पुमि व’ इति कोशे सत्यपि पुलिङ्गो देवतशब्दप्रयोगो दुष्ट । एवमेव ‘हन्’ हिंसागत्योरिति गमनार्थेऽपि ‘हन्’ धातु शिष्ट ‘हन्ति कुञ्ज कृशोदरी’ इत्यादिषु दुष्ट एव शिष्टेष्टप्रयुक्तवान् । इत्यमनुशासनासिद्ध ताद्विरुद्ध वा शिष्टेष्ट चेन्न दोषाय, ताद्विपरातन्तु दोषो योनि मार । अस्यापवादस्य चमाह—‘शिष्टेष्ट तु’ इति । अनुशासनादिविरुद्धोऽपि शिष्टेष्ट कसिभयेन इष्ट प्रयुक्त तदा ‘न दुष्यति’=दोषतामावहतीत्यर्थ । यथा ‘बलति’ इत्यादिप्रयोगेषु अनुशासनप्रताद आत्मेनपदम् परन्तु—‘चेत् पर बलति शैलवनम्यलीपु’ इत्यादावनुशासनविरुद्धमपि परस्मैपदप्रयोग कुर्वाण कविर्नापराधमाग्भवति । पदव्यादिगणेषु गगय ‘हन्’ धातो प्रयोग शिष्टेष्टत्वात् न दुष्ट । वेदे तु साक्षात् हन्तिगत्यर्थ ‘आहन्ति गमे पमो’ [ यजु० अ० २३ । क० २२ ] इत्यादिषु ॥ १४८ ॥

[ शब्दहीनस्योदाहरणम् ]

अवते भवते बाहुर्महीमर्णवशकरीम् ।

महाराजश्च जिज्ञासा नास्तीत्यासां गिरां रम ॥ १४९ ॥

शब्दहीनस्योदाहरणम्—‘अवते’ इति । हे । ‘महाराजन्’ । ‘भवते’=भवत बाहु’=भुज ‘अर्णवशकरीम्’=अर्णव सागर शकरी मेखना यस्या मा ताम गममुशमि त्वर्थे ‘महीम्’=पृथिवीम् । ‘अवते’=वर्तति पातयतीत्यर्थ । ‘अजिज्ञासा’=अत्र महीपाल-नन्दने सजयभवत् अतुमिन्द्रा विचारणा ‘न’=नास्ति अर्थात् इदं सत्यमेव । ‘आगाम’=हंशान् ‘गिरम्’=वागानम् रम’=माग्यनिर्गुन शृङ्गाराद्यनुप्राणित गर्जापयसो गी-मन्वे न अस्ति’=विद्यमानोऽपि नास्तीत्यर्थे, पदानाममाधुनया तस्यांवात्तिनाऽन्यथाप्यम्य अनदत् । अत्र भव —‘अवते’ इत्यत्र भवेत्यस्य ‘भवते’ इत्यत्र पृथिव्याने चतुर्णा, अर्णवशकरीम् इत्यत्र शकरी रमयत्वेन ‘रमा’ मान्यम् । ‘महाराजन्’ इत्यत्रापि महाराज इत्यस्य ‘रा’ इति गमस्य ‘हन्’ धातु प्रयोग

व्याकरणविरुद्धत्वेन च्युतसंस्कृतता सर्वमिदमनुशासनविरुद्धम् । 'शङ्करी' शब्दश्च 'शङ्करीच्छन्दसो भेदे नदीमेखलयोरपि' इति मेदिनीप्रामाण्यात् मेखलार्थकोऽपि केनापि न प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तोऽपि । सर्वमिदं प्रथितमपि श्रोतृमतिर्विकल्प्यमासादयन् वाक्यार्थबोध विषटनकारोति श्रेयम् । परन्तु बहुवीही कवेकान्तनियममिच्छन्त्य ॥ १४६ ॥

[ शब्दहीनस्यापवादस्थलप्रदर्शनम् ]

दक्षिणाद्रेरुपसरन् मारुतश्चूतपादपान् ।

कुरुते ललिताधूतप्रवालाङ्कुरशोभिन् ॥ १४० ॥

इत्यादिशास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् ।

अपभाषणवद् भाति नच सौभाग्यमुज्जति ॥ १४१ ॥

'गिष्टेस्तु न दुष्यति' इत्युक्तं स्पष्टीकरोति—'दक्षिणाद्रे' इति । [ मलयपर्वतीय वायुधूनिताम्रवनवर्णनमिदम् ] 'दक्षिणाद्रे' = मलयान्नलस्य 'उपसरन्' = समीपं गच्छन् 'मारुत' = पवन 'चूतपादपान्' = आम्रवृक्षान् 'ललिताधूतप्रवालान्कुरशोभिन्' = ललितम् इति भावप्रधानो निदर्श । ललितेन ललित्येन आ समन्तान् धूता धूनिता अर्थात् मन्द मन्द चालिता ये प्रवालान्कुरा मयोनिर्गतपत्रप्ररोहा तै शोभिन् शोभावत 'कुरुते' = विद्यते ।

इत्यादीति—'इत्यादि' = दक्षिणाद्रेरित्यादि पूर्वोक्तं वाक्यम् 'शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालस-चेतसाम्' शास्त्रम् अनुशासनं व्याकरणं तस्य यत् माहात्म्यम् रटस्य तस्य दर्शने अलसं धर्मस्य प्राप्तं चेतो मनो येषां तेषाम् व्याकरणादिशास्त्रविचारविमुखमनसामित्यर्थ 'अप-भाषणवत्' = अपशब्दवत् 'भाति' = प्रतीयते धम्नुतानु नापशब्दरूपता । अत एव 'न च सौभाग्यम् उज्जति' = शिष्टेऽगिष्टत्वात् सौभाग्यं न परिजहानि ।

इदमत्रावृत्तवचनम्—'उपसरन्' इति वियापदस्य 'दक्षिणाद्रे' इति वामं, वामेति तु 'वामेति द्वितीया' [ ० । १ । २ ] इत्यनुशासनदत्तात् द्वितीया विभक्तिः स्यात् अर्थात् 'दक्षिणाद्रिमुपसरन्' इति भाष्यम् परन्तु तन्मन्त्रनामान्यविवक्षया सर्वत्र शिष्टं परी इष्यते । अत एव 'परी जेपे' [ ० । १ । ४० ] इति सूत्रवृत्तं, 'वर्मादानामपि सम्पन्नमात्रविवक्षाया पश्येव । मतां गतम्, भजे 'गम्माधरणयो' रित्यादि दर्शितं रक्तम् । ॥ १४० १४१ ॥

[ यतिप्रणम्य निष्पणम् ]

श्लोकाष्टु नियतस्थान पदच्छेदं यति विदुः ।

तदपेतं यतिभ्य ए ध्वणोद्वेजनं यथा ॥ १४२ ॥

सुधिय इति शेषः । पदान्ते जिह्वाया विभ्रामविशेषो यतिरिति निर्गलितोऽर्थः । तदुक्तं  
'छन्दोमञ्जर्याम्'—

यतिजिह्वेष्टविभ्रामस्थान कविभिरुच्यते ।  
सा विच्छेदविरामायै पर्द्वीच्या निजेच्छया ॥  
अचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्वकृतिभि  
पदान्ते सा शोभा ब्रजति पदमध्ये त्यजति च ।  
पुनस्तत्रैवासौ स्वगविहितसन्धि श्रयति तां  
यथा कृष्णा पुष्पात्वतुलमहिमा मां करुणया ॥

प्रपद्यस्तु—श्रीनारायणभट्ट विरचिताया वृत्तरत्नाकरव्याख्यायां द्रष्टव्य । 'भेत्तमा-  
रुडय' प्रनृतयस्तु यतिं नेच्छन्ति । 'तदपेतम्' इति । 'तदपेतम्'=उक्तलक्षणया यते  
अपेत प्रनृत्य दशितलक्षणयतिविरहित [ वचनम् ] 'श्रवणोद्वेजनम्'=श्रवणयो कर्ण-  
योद्देशेगकर दु सप्रदमिति यावन् 'यतिभ्रष्टम्'=यतिभ्रष्टनामकदोषोपेत भवतीत्यर्थः । 'यथा'  
इत्यप्रे उदाह्रियते इत्याशयः ॥ १५२ ॥

[ यतिभ्रष्टस्योदाहरणम् ]

स्त्रीणां सङ्गीत विधिमयमादित्यवश्यो नरेन्द्र ।

पश्यत्यक्लिष्ट रसमिह शिष्टैरमेत्यादि दुष्टम् ।

कार्याकार्याण्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन्

वश्यामुर्वी वहति नृप इत्यास्ति चैवं प्रयोगः ॥ १५३ ॥

यतिभ्रष्टमुदाहरति—'स्त्रीणाम्' इति । 'अयम् आदित्यवश्यः नरेन्द्र'='मूर्यान्वयग'  
कर्भू राजा 'शिष्टे अमा'='महर्षे मह 'अक्लिष्टरसम्'='अक्लिष्टा पर्याप्ता हृदयप्रादिणा  
रसा यत्र तात्पर्यम् 'स्त्रीणां मन्त्राविधिम्'='नारीणां [ नारीभि क्रियमाणाम् ] राज्ञातस्य  
विभिन्नान् प्रसारो यत्र तत्र नाट्यमित्यर्थः 'इह'='मदमि' 'पश्यति'='आलोक्षते' इत्यान्वयार्थः  
'इत्यास्ति'='त्वमाकाशम् एत प्रनृति' 'दुष्टम्'='यतिभ्रष्टादोषोपेत पथमित्यर्थः । तथाहि—

भागान्ततया नामभेदगतत्वात् तस्यादुष्टत्वम् । आह च 'भोजराज' ।

स्वरसन्ध्यकृते प्रायो धातुभेदे तदिष्यते ।

नामभेदे च शेषेषु न दोष इति सूरय ॥ इति ॥

तदेतादृशमन्यदप्यधस्तात् कृतव्याख्यानम् ॥ १५३ ॥

[ उक्तेऽर्थे उपपत्ति ]

लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।

तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति धर्यते ॥ १५४ ॥

ननु—पदमध्ये विरामरूपस्य उक्ताकारस्य उभयप्रापि यतिभ्रशस्य एकत्र दोषभाव परब्रादुष्टत्वमित्यत्र किं विनिगमकमित्याशङ्क्यामाह—'लुप्ते' इति । 'पदान्ते' = सुप्तिङन्त पदम् तस्य अन्ते शिष्टे वर्यो 'लुप्ते' = अदृष्टे सति 'भूरि हर' इत्येवमादिषु विभक्तिलोपे जाते मति 'शिष्टस्य' अवशेषतां गतस्य प्रकृतिभागस्य प्रकृत्यशस्य 'यथा पदत्वम्' पदभाव 'निश्चितम्' = कृतमिद्वान्तम् 'तथा' = तद्वत् 'सन्धिविकारान्तम्' द्वयोः स्वरयोः गन्धान [ प्रकृते ] गन्धिः तत्कृतो यो विकारो दीर्घयत्वादिरूप आदेश स अन्ते यस्य तत् तादृशमपि पदमध्यमपि 'पदम् एव इति धर्यते' = पदान्त एवेति कविभिर्नि-  
धीयते । एवञ्च—'कार्याकार्यागययम्' इत्यादां 'रय' इत्येवमादिस्थले, स्वरसन्धिजनि-  
तयकारादिविकाररूपवर्णान्ते 'यी' इत्यादां च पदमध्येऽपि यतिर्न दोषतां स्फोरयति ।  
एतच्च पूर्वमपि रफुटितप्रायम् ॥ १५४ ॥

[ उक्तस्य प्रतिप्रवर्त्यकदेशता ]

तथापि कटवर्णानां कवयो न प्रयुज्यन्ते ।

ध्वजिनी तस्य राह वेतूदस्तजलदेत्यद ॥ १५५ ॥

स्वरसन्धिपृथग्य प्रतिप्रवर्त्यकदेशनामाह—'तथापि' इति । 'तथापि' = स्वरसन्धि-  
धरयोः पदमध्यस्य पदान्ततावीवारेऽपि 'वचय' = माहित्यात्पारङ्गता गूरय  
'वर्णानाम्' = ध्रुवयोः वेतू = उद्वज्वल टु गवरम् तस्य राह' = भूपस्य 'ध्वजिनी' = गेता  
'वेतूदस्तजल' = वेतुभिः पताकाभिः उदस्ता उर्व क्षिप्ता जलदा मेषा यदा सा तादृशा  
'आस्ति' इति शेष 'अस्ति' अद = एवमास्ति 'न प्रयुज्यन्ते' = नैव व्यवहरन्ति ।

अत्र—'वेतूदस्ते' तत्र 'तू' इति स्वरसन्धिव्याध-भूतदोषादेन पदान्तमपि 'वे'  
इत्यत्राक्षर गतिव्याप्यातिवेन भोत्रणा भोत्रयोवरस्यभाववर्तीति स्वरसन्धादि पदान्ते  
पदमध्यमपि वेति नोयम् ॥ १५५ ॥

[ निरुक्तस्य लक्षणम् ]

ध्वजिनी गन्धताधिस्ये गुरलध्वश्यास्थिति ।

तत्र तन्निवृत्त रयादेः दोष सुनिन्दित ॥ १५६ ॥

निरुक्त लक्षणम्—ध्वजिनी इति । अत्र नः इत्युक्ते 'रय' इत्यत्र 'रय'

यत्तदोऽनित्यसम्बन्धात् । 'यत्र = श्लोके 'वर्णानाम्' [ बहुवचनमविवक्षितम् ] वर्णस्य वर्णयो वर्णानां वा 'न्यूनताधिक्ये' = न्यूनता अधिक्य वा तथा 'गुरुलघ्वयथास्थिति' = गुरुणा लघूनां वा वर्णानां या अयथास्थिति नियम विनाऽवस्थानम् विन्यासविशेष 'तत्र' = पथे 'तत् भिन्नवृत्तम्' = भिन्न नियमभङ्गोपेत छन्दो वृत्त यत्र तत्र छन्दोभङ्गाख्यदोष-  
वत् 'स्यात्' = भवेत् । 'एष दोष मुनिन्दित' = कवेर्निन्दावहत्वात् [ छन्दोज्ञानानभिज्ञतया ]  
सर्वथा वर्जनीय इत्यर्थ ॥ १५६ ॥

[ भिन्नवृत्तस्योदाहरणम् ]

इन्दुपादा शिशिरा स्पृशन्तीत्यूनवर्णता ।

सहकारस्य किसलयान्यार्द्राणीत्यधिकाक्षरम् ॥ १५७ ॥

एकेनैव पथेन न्यूनताधिक्ये भिन्नवृत्तमुदाहरति— इन्दुपादा ' इति । 'इन्दुपादा' = चन्द्रमयूरा शिशिरा ' = शीतलता 'स्पृशन्ति' = लुपन्ति । 'इति ऊनवर्णता' = इत्यत्र प्रथमे पादे ऊनवर्णता अर्थात् प्रथम पादोऽष्टाक्षरो वचनीय तदनुक्ता सप्ताक्षर उक्त 'सहकारस्य' = चूतस्य 'किसलयानि' = पत्राणि 'आर्द्राणि' = नवनवानि सन्ति इति शेष । इति अधिकाक्षरम् अत्र तृतीय पादो नवाक्षर उक्त इत्यक्षराधिक्यमिति वर्ण-  
न्यूनानिर्गमये भिन्नवृत्तोदाहरणम् ॥ १५७ ॥

कामेन वाणा निशिता विमुक्ता

मृगेक्षणास्वित्ययथागुरुत्वम् ।

स्मरस्य वाणा निशिता पतन्ति

यामेक्षणास्वित्ययथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

गुरुलघ्वयथाभिरुक्तिरूप भिन्नवृत्तमुदाहरति — 'कामेन' इति । 'मृगेक्षणा' = हरि-  
णाक्षीषु 'कामेन' = मन्मथेन 'निशिता' = तीना 'वाणा' = मायका 'विमुक्ता' = त्यक्ता  
इति अन्विता । 'इति अयथागुरुत्वम्' = अत्र— प्रथमपादे उपेन्द्रवज्रालक्षणाके आर्द्रा-  
'क' इति गुरुणाऽवस्थान निवेशित ।

अयमंशः — अयं श्लोक इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजाति । यद्यपि उपजातिवृत्तयार्द्रा-  
प्रसङ्गविषय इन्द्रवज्रायाः पादस्वीकारे न कोपि दोष आभाति तथापि—

उपजातिविस्मयानां मित्रो यद्यपि मङ्गल ।

न्यूनस्य प्रथमं कृतान् पूर्वपादान्तरं लघु ॥

गुरुत्वमेव नन्द प्रस्थित्युक्तमिवाग्रत ।

उपेन्द्रे प्रथमं गुरुत्वं किञ्चिदं कर्णसदर्थनाम् ॥

स्मरस्येति—स्पर्शार्थम् । इदमुत्तरार्धम् 'इन्द्रवज्रावृतम्' । 'स्यादिन्द्रवज्रा ततजास्ततो गा' इति तल्लक्षणात्, तेनात्र प्रथम तगणे निवेशनीये सुवर्णं स्यात्, परमत्रादी 'स्म' इति लघ्वच्चर निवेशितम् । तगाणस्तु अन्तलघुर्भवति । तथा च पङ्गल सूत्रम् 'सा ते कृत्' [ अ० १ । ५ ] इति अन्तलघोषिकस्य 'त' सङ्गा परिभाषिता । अत्र तु तद्विपरीत्य कृतम् । इदमपि चिन्त्यम् ॥ १५८ ॥

[ विगन्धिकस्य लक्षणम् ]

न संहितां विवक्षामीत्यसन्धानं पदेषु यत् ।

तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम् ॥ १५९ ॥

विगन्धिक लक्षयति—'न' इति । 'नहिताम्' = वर्णयो परस्पर मम्मिलनरूप सन्धिम 'न' = नहि 'विवक्षामि' = वक्तुमिच्छामि, विधायकमृत्रे सन्ध्यापि प्रयोक्तुं न कामये इतीच्छया 'यत् पदेषु अगन्धानम्' = पदघटकवशात् य सन्ध्यभाव 'तत् विगन्धि इति निर्दिष्टम्' = तद्विसन्धिदोषयुक्त पदादि कथित शास्त्रज्ञरित्यर्थ । 'प्रगृह्यादिहेतुक न' = इदूदेद्विवचन प्रगृह्यम् [ १ । १ । ११ ] इत्याद्यनुशासनबलमिदं सन्ध्यभाव 'विसन्धि' मङ्गक दूषण नेत्यर्थ । वि गन् सन्धि यञेति बहुव्रीहिसमामाश्रयणान् 'विगन्धि' इति पद वाक्यादिविशेषणम् ।

इदन्तु दोष्यम्—प्रगृह्यादिहेतुवसन्ध्यभावेपि सङ्कल्पप्रयोग एव दोषाभाव पुन पुन प्रयोगे तु दोष एव । यथा—'धीदोषेले अतितने उचितानुरता आतन्वती विजयमम्पद मेत्य भात' इत्यादि । यत्—बन्धिन 'विगन्धि' पदेन गन्धं कण्ठ्यम् अश्लीलत्वमेत्य-भिप्रेत, नष्टपक्ष्यम् यथा—

उर्म्यभावत्र तर्वाला मवन्ने चावर्थास्थिति ।

नाप्रजुं युञ्जते गन्तु शिरो नमय तन्मनाव ॥

इदन्तु वाक्यगत ध्रुतिवद्वन्द्वमेव ।

धगादृष्टाय गगने चलगटामरचोपत ।

अयमुत्पतते पत्रा तदत्रव श्चडपुर ॥

इत्यत्र तु लग्नेति जुगुप्साल्यङ्गवमश्नालम्, चिद्बु इत्यत्र नाडाध्वङ्क तत् ॥ १६० ॥

[ विगन्धिकस्योदाहरणम् ]

मन्शानिलेन चलता अङ्गनागरडमण्डले ।

लुप्तमुनेति घर्ममिभो नमस्यस्मद्वपुष्यपि ॥ १६० ॥

इदञ्चात्र विगन्धिकस्योदाहरणम्—मन्शानिलेन इति । नमसि = नमस्ते 'चलता' = चलता 'मन्शानिलेन' = सन्ध्यागतिना दारुणा 'अङ्गनागरडमण्डले' = अङ्गनागर मण्डले 'लुप्तमुनेति' = लुप्तमुनेति 'घर्ममिभो' = घर्ममिभो 'नमस्यस्मद्वपुष्यपि' = नमस्यस्मद्वपुष्यपि

‘धर्मान्म.’=प्रस्वेदवारि लुप्तम्=लोप नीतमित्यन्वितार्थ । अत्र ‘चनता’ इति प्रथम-  
पादस्यान्तपदाकारस्य ‘अङ्गना’ इति द्वितीयपादस्थादिपदाकारेण सह छन्दोभङ्ग-  
यात् दीर्घाभावो न विहित, तस्मादत्र विवक्षाकृत [ ऐच्छिक ] विसन्धिदोष ।  
॥ १६० ॥

[ विसन्धेर्दोषाभावस्थलम् ]

मानेर्ष्ये इह शीर्येते स्त्रीणां हिमऋतौ प्रिये ।

आसु रात्रिष्विति प्राज्ञैरास्नातं व्यस्तमिदृशम् ॥ १६१ ॥

प्रगृयादिहेतुकमन्यभावे दोषाभावमुदाहरति—‘मानेर्ष्ये’ इति । ‘इह’ हिमऋतौ=  
हेमन्तकाले ‘आसु रात्रिषु’=हेमन्तनिशासु ‘स्त्रीणाम्’=कामिनीनाम् ‘मानेर्ष्ये’=मान-  
प्रणयकोप, ईर्ष्या नायकापराधजनित कोप, मानश्च ईर्ष्या च ते मानेर्ष्ये ‘प्रिये’=प्रण-  
यिन्निविष्ये इत्यर्थे ‘शीर्येते’=भ्रश्यत हेमन्तर्तौ रतिमात्रस्योद्दीपकत्वदिति भाव । इति  
इदंशम् प्राज्ञे व्यस्तम्=मन्यभाव आस्नातम्=अनुशिष्टम् । अर्थात् ‘मानेर्ष्य इह’  
इत्यत्र ईर्ष्येर्नवन प्रगृहम् [ १ । १ । ११ ] इति पाणिनिमुन्यनुशासनेन विव-  
चनस्यस्य एकारस्य ‘एचोऽयवायान्’ [ ] इति सूत्रमिहित एका-  
रस्य ‘अ’ इत्यादेशरूप सन्धिनिषिद्ध । तथा—‘हिमऋतौ’ इत्यत्र ‘ऋत्यक’  
[ ६ । १ । ११८ ] इति सूत्रेण ऋकारे परे अकारस्य विकल्पेन सन्धिनिषेध कृत  
तन्मन्त्र न दोष इत्याशय ॥ १६१ ॥

[ देश-काल कला-लोक न्यायागमानां लक्षणम् ]

देशोऽद्विवनराष्ट्रादि कालो रात्रिन्दिवर्त्तव ।

नृत्यगीत प्रभृतयः कला कामार्थसंश्रया ॥ १६२ ॥

चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिलोकसंज्ञिता ।

हेतुविद्यान्मको न्याय मस्मृति अनिरागम ॥ १६३ ॥

वलिविकारा , पुष्पास्तरण , दशनवसनाङ्गरागा , मणिभूमिकाकर्म , शयनरचनम् , उद-  
कवायम् , उदकघात , चित्रायोगा , माल्यप्रथनविकल्पा , शेरसरापीडयोजन , नेपथ्ययोगा ,  
कर्णपत्रभङ्गा , गन्धयुक्तिः , भूषणयोजनम् , ऐन्द्रजाल , कौचुमारयोगा , हस्तलाघव ,  
चित्रशाकपूपमक्षयविकाराक्रिया , पानकरगरागासवयोजन , सूचीवापकर्मणि , सूत्रक्रीडा ,  
प्रहेलिका , प्रतिमाला , दुर्व्वचकयोगा , पुस्तकवाचन , नाटिकाख्यायिकादर्शन , काव्य-  
समस्यापूरण , पट्टिकवेद्यवाणविकल्पा , तर्कुर्कर्मणि , तत्क्षणम् , वास्तुविद्या , एष्यरत्न-  
परीक्षा , धातुवाद , मणिरागज्ञानम् , आकरज्ञान , शृङ्गायुर्व्वेदयोगा , मेघकुक्कुटलावक-  
बुद्धविधि , शुक्रसारिकाप्रलापनम् , उत्सादनम् , केशमार्जनकौशलम् , अक्षरमुष्टिका-  
क्षयन , म्लेच्छित्तकविकल्पा , देशभाषाज्ञान , पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञान , यन्त्रमातृका ,  
धारणमातृका , सम्पाद्य , मानसी कान्यक्रिया , क्रियाविकल्पा , छलितकयोगा , अभि-  
धानकोपच्छन्दोज्ञान , वज्रगोपनानि , द्यूतविशेष , आकर्षक्रीडा , बालक्रीडनकानि , वना-  
यिकीनां विद्याना ज्ञान , वैजयिकीनां विद्याना ज्ञान , वैतन्त्रिकीनां विद्याना ज्ञानचेति (६३)॥

‘चराचराणाम्’ इति । ‘चराचराणाम्’=त्रसस्थावराणाम् ‘भूतानाम्’=जीवानाम्  
[ या ] ‘प्रवृत्ति’=श्रुतान्त [ मा ] ‘लोकमञ्जिता’=‘लोक’ शब्देन व्यवहियत  
इत्यर्थः । ‘हेतुविद्यात्मक न्याय’=हेतु पदेनात्र तर्कग्रह हेतुप्रधाना विद्या हेतुविद्या  
ना आत्मा स्वरूप यस्य स तादृश न्याय युक्तिमूलक न्यायादिदर्शनशास्त्रमित्यर्थः ।  
एतेनात्र सक्तास्तिकनागितवद्दर्शन ‘न्याय पदेन ग्राह्यमिष्टम् । स स्मृति श्रुति आगम’=  
स्मृति आप्त मानवादि वाक्यम् तथा स्मृत्या गृह्यते इति स्मृति श्रुति वेद [ इह ]  
‘आगम’ पदेनोच्यते इत्यर्थः । एतेन परबीयानामपि शास्त्रागामागमपदेन ग्राह्या गृह्या  
ग्रहणम् , अन्यथा वर्णनाया षड्विध्यापवनापने ॥ १९२ ॥

[ देशादिविरोधस्य लक्षणम् ]

तेषु तेष्वयधारुढ यदि किञ्चित् प्रदर्श्यते ।

एवे प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १९४ ॥

देशादिविरोध लक्षणम्—‘तेषु’ इति । यदि तेषु तेषु अयधारुढ किञ्चित् प्रद-  
श्यते=तेषु तेषु दशालादिषु यदि किञ्चिदपि अयधारुढम्=अश्रुतिद्वयवर्द्धने दया-  
धीतवदेशे कुटुम्बो पत्तिवर्णनम् , वासमरेषु गुहावनारिवेलोचनवर्णन वा तन् एतन्  
वदे प्रमादात्=वदयितुमोहात् [वर्णयमान] ‘देशादिविरोधि’ [ इति ] उच्यते=देशविरुद्ध  
वाक्कादिरुद्धमित्येवमादि भग्यते ॥ १९४ ॥

[ देशविरोधस्योदाहरणम् ]

ए पृरपादपामर्शसुरभिर्मल्लयानिल ।

एलिङ्गघनसम्भृता मृगप्राया मतङ्गजा ॥ १९४ ॥

देशविरोधमुदाहरति—वर्णन इति । मल्लयानिल =मल्लयानिल प्रसन्न इति



‘कर्पूरपादपानां हिमवाल्मुकादृमाणाम् आम्रशेन स्पशेन मुरभि घ्राणतर्पण ‘अस्ति  
इति शेष । ‘अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रमञ्जु’ सिताभ्रोहिमवाल्मुका’ इत्यमर ।  
‘मन्त्रजा’=हस्तिन कलिङ्गवनसम्भूता’=कलिङ्गनामकदेशारण्यजाता गजा ‘मृगप्राया.’  
मृगसदृशा लुद्रकाया इत्यर्थ ।

अत्र चीनदेशभवानां कर्पूरपादपाना मलयाद्रौ वर्णनमिति आदिहृषदेशविच्छेदात् ।  
कलिङ्गदेशे तथाविधगजानामप्रसिद्धे र्वनस्पदेशविरोधो ज्ञेय ॥ १६५ ॥

**चोला कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमय ।**

**इति देशविरोधिन्या वाच प्रस्थानमीदृशम् ॥ १६६ ॥**

पर्वतवनात्मकदेशविरोधमुदाहृत्य राष्ट्रात्मकदेशविरोधमुदाहरति—‘चोलाः’ इति ।  
‘कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमय’=कालागुरुणा कृष्णागुरुणा श्यामा कृष्णा कावेर्या  
तदाग्न्याया नद्या तीरभूमय तटप्रान्तभागा येषु तादृश ‘चेला’=कणाटकान्तर्गतदेश  
विशेषा सन्ति । अत्र कावेरीतीरे कालागुरुणामुत्पत्तिर्न भवतीति तद्विरुद्धवर्णनात् राष्ट्र  
स्पदेशान्तरे । यथा वा मम—

शान्ति कोटारधोभागे चन्द्रभागा सरिदरा ।

शातोप्य चर्मेते यत्र शान्ति रात्रिन्दवा नरा ॥

चन्द्रभाग्या नद्या देशविरोध सा च घजीरावादनगरकोपान्त्यवत्तिनी । रात्रिमिति  
मन्त्रे अगमविरोधोऽपि ॥ १६६ ॥

[ कालविरोधस्योदाहरणम् ]

पद्मिनी नक्तमुद्गिता स्फुटत्यन्दि कुमुदती ।

मधुरत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्दिन ॥ १६७ ॥

श्रव्यहंसगिरौ वर्षा शरदौ मत्तवर्हिणः ।

हेमन्तो निर्मलादित्य शिशिर श्लाघ्यचन्दन ॥ १६८ ॥

गिर' शरवेव न वर्षासु, वह्निर्णो वर्षास्वेव मायन्ति न शरसु, आदित्यस्य नर्मस्य ग्रीष्मा घृतुष्वेव नतु हेमन्ते, चन्दनस्य शशिर्य ग्रीष्म एव श्लाघ्य नतु शिशिरर्तो इति तत्तद्विपरी-  
तवर्णनात् नानाविध कालविरोधो बोध्य ॥ १६७, १६८ ॥

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।

मार्ग कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६६ ॥

कालविरोधमुपमहरन् [ दिद्मात्र ] कलाविरोधदर्शन प्रतिगानीते—'इति' इति ।

'मनागुद्दिश्यते' इति कथनात् विस्तरे ग्रन्थबाहुल्यभाति मन्यते । शिष्ट स्पष्टम् ।

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।

पूर्णसप्तस्वर सोऽयं भिन्नमार्गं प्रवर्त्तते ॥ १७० ॥

कनासु नाट्य प्रधानम् क्षिप्रमेव सामाजिकहृदयावर्जकत्वात् इति, तस्मादादौ तद्विरोध-  
मेवोदाहरति—'वीरशृङ्गारयो' इति । वीरशृङ्गारयो = वीररम्यशृङ्गाररम्यो 'स्थायिनी भावा  
क्रोधविस्मयौ' परस्पर विरुद्धा इति शेष । इदमुक्तं भवति—

अविरुद्धा विरुद्धा वा य तिरौधानुमत्तमा ।

आम्बादाङ्कुरकन्दोऽग्रा भाव स्थायीति मम्मत

रगावस्थ पर भाव स्थायिता प्रतिपद्यत ॥

इयुक्त्या दिशा रसस्य प्रारम्भाच्चरमगमामन्त समुद्भूतास्वादरूपत्वेन स्थिर वर्तमानो  
भाव [चित्तप्रतिबिम्बो] 'स्थाया' इति पदवाच्यो भवति । तत्र धारे उन्साह, शृङ्गारे रतिश्च  
स्थायाति मर्यादा, एवमेव रौद्रस्य क्रोध अद्भुतस्य विस्मय स्थाया, यदि तु धारे शृङ्गारे च  
व्यभिचारिरूपणावस्थितस्य क्रोधस्य विरमयस्य वा स्थायित्वेन निदर्श विन्येत तदा नाट्य-  
बालाविरोधो दोष । क्रोधादानां स्वरूप रसवत्प्रवरणो पूर्व प्रदर्शितमिति तत एवावगन्तव्यम् ।

गातबलाविरोध दर्शयात—'पूर्ण०' इति 'पूर्णसप्तस्वर' = पूर्णा गावन्त्येन प्रमुखा  
ने सप्त स्वरा—'निष दपभगान्धारपञ्चममध्यमधवता । पञ्चमधेयमा सप्त तन्द्रावगटेत्येता  
स्वरा न्युक्ता यत्र स तथापि 'स' अथमं भिन्नमागं प्रवर्त्तते' = भिन्न तत्तबालनिषिद्ध-  
स्वरान्तरगाययरात् स चार्था मार्गं तत्तबालावाहितस्वरप्रयोगं प्रवर्त्तते, गान्धा प्रज्ञे  
भेदात् एतदन्यथावरणे तु विरोध 'प्रधातं सङ्गतगात्रे सप्तानां स्वराणां प्रयोगे भिन्नवर्त्तनो  
वाहतं तपोमेवद्वयं गावन्त्येन प्रयागं गातबलाविरोधो दोष । तथादा भवति —

प्रभातं गृतां निन्द्य आषमं पष्टमोऽपि च ।

अन्यत प्रथमं शुद्धं पञ्चमं पष्टमोऽपि च ॥

प । मस्य । रगपाऽयं बाधनं पञ्चमम् ।

प्रम प्रभातं अन्यदेशस्य । दप । दप ॥ इति । १७० ।

इत्थं यत्नाच्चतुःषष्टिविरोधं साधु नीयताम् ।

तस्या बलापरिच्छेदे रूपमाविर्भवति ॥ १७१ ॥

कलाविरोधमुपसहरति—‘इत्थम्’ इति । ‘इत्थम्’=अनेन प्रकारेण ‘कलाचतुषष्टि विरोध’=कलानाम् पूर्वोक्तानां या चतुषष्टि तस्या विरोध ‘साधु’=यथा तथा ‘नीयताम्’=अवगम्यताम् । यथा नाट्यगीतयोर्द्वयोः कलयोर्विरोधोऽस्माभिः निरूपितः तथा शिष्टा नामपि कलानां विरोधो विज्ञातव्यः । ननु कास्ता कला यासां विरोधो निदर्शितः इत्याशङ्क्याह—‘तस्या’ इति । ‘तस्या’=चतुषष्टिमहत्याकायाः कलाया ‘रूपम्’=स्वरूपम् ‘कलापरिच्छेदे’=‘कलापरिच्छेद’ नामके ग्रन्थे ‘आविर्भवविष्यति’=ज्ञात भविष्यतीति स एवत्वोक्तनीयः । एतेन कलापरिच्छेदोऽपि दण्डिकृतिरिति सम्भाव्यते ॥ १७१ ॥

आधूनकेशरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गम् ।

गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥

लोकविरोधमुदाहरति—‘आधूत०’ इति । [अयम्] ‘हस्ती’=गज ‘आधूतकेशर’=आधूना समन्ततो धूनिता केशराः सटा यस्य तादृशोऽस्ति इति शेषः । ‘तुरङ्गम्’=अथ ‘तीक्ष्णशृङ्ग’=गरशृङ्ग । ‘एरण्ड’=एतन्नामा द्रुमः ‘गुरुसार’=गुरु गरिष्ठ सार मरुता यस्य स । ‘गदिरुद्रुम’=गायत्रीद्रुमः ‘निःसार’=सारशून्योऽस्ति । [‘गायत्री यान्तनय गदिरो दन्तधान’ इत्यमरः] ।

अत्र—तन्निन केशराणाम्, अश्वस्य तीक्ष्णशृङ्गत्वम्, एरण्डस्य गुरुसारत्वम्, गदिरुद्रुम गायत्रीयस्य रूपं लोकीयत्वंमात्रं चरस्याचरस्य च विरोधो दर्शितः ॥ १७२ ॥

इति लौकिक पद्यायं विरोध सर्वगहितः ।

विरोधो हेतुत्रिंशसु न्यायाख्यासु निदर्श्यते ॥ १७३ ॥

लौकिकविरोधमुदाहरन् न्यायविरोधं दर्शयितुं प्रतिजानीते—‘इति’ इति । ‘इति’=लौकिकविरोधः । ‘लौकिक’ इत्यत्र अयं विरोधः सर्वगहितः=देशादिविरोधापेक्षायां गर्भभावेन च न संभवति । कथयितुं गत्यन्ताजन्वप्रकाशनादिति भावः । ‘न्यायाख्यासु’=न्यायशास्त्राणां त्रिंशत्त्रिंशत्प्रधानेषु शास्त्रेष्वपि यः ‘विरोध’ निदर्शितः=उदाहरणोक्तः सः अत्र ॥ १७३ ॥

मन्यमेवाह मुगतं सम्क्रान्तं चित्रभरणम् ।

तथाहि सा चरोगर्जा स्मिन्तवाप्यापि मे हृदि ॥ १७४ ॥

क्षणश्रुतिवमप्रतियोगिन ते, क्षणभद्रवादो हि प्रमिद्ध सांगतानाम् तद्विरुद्धमिह संस्कार-  
स्थैर्यप्रत्यय वक्तुमशक्यं बोधयत् सहृदयहृदयमुद्वेजयतीति सांगतमतविरुद्धतया हेतुविधा-  
विरोधोऽयम् ॥ १७४ ॥

**कापिले रसदुद्धूति स्थान एवोपवर्यते ।**

**असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुद्धवा ॥ १७५ ॥**

सादृश्यदर्शनन्यायविरोधमुदाहरति—‘कापिले’ इति । ‘कापिले’=सादृश्ये ‘अस-  
दुद्धूति’=असता प्रागभावप्रतियोगिनामनित्यानां घटपटादिपदार्थानाम् अथवा दुष्टानाम्  
उद्धूति उत्पत्ति ‘स्थान एव’=युक्तमेव ‘उपवर्यते’=कीर्त्यते । अत्र हेतुमाह— असताम्  
इत्यादि । ‘यस्मात् असमाभि असताम् एव उद्धूता दृश्यन्ते’=अविद्यमानानामेव प्रादुर्भावा  
अवालोक्ष्यन्ते, अस्यान् असन्तो दुर्जना एव जायन्ते [ प्रियन्ते च ] ननु सज्जना । अय-  
मभिमतिरिति — असदकरणादुपादानग्रहणान् सर्वसम्भवाभावान् ।

शक्तस्य शक्त्यकरणात् कारणाभावाच्च गन्तव्यम् ॥

इति सत्कायवादिनो हि सादृश्या । एषां मते सत् सदेव जायते नत्वगत, अन्यथा  
मिकताकरणेभ्योऽपि तलात्पत्तिप्रमत्तात्, एव स्थितेऽपि प्रकृते ऋण्यमार्थान् असच्छब्दस्य  
वाक्यार्थयोस्तुल्यमद्भावं सादृश्यमतविरुद्ध एवोपनिर्दिष्ट इति दाप्य ॥ १७५ ॥

**गतिन्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।**

**अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपादिश्यते ॥ १७६ ॥**

न्यायविरोधमुपगहरन् आगमविरोधनिरूपणा प्रतिजानीते— गति । इति । सा  
त्प्रा =सांगतवापिलाभिहितप्रकारा ‘न्यायविरोधस्य गति’=दृष्टान्तरूपा सर्वत्र=वेदान्ता-  
दिष्वपि दृश्यते=ज्ञायतामित्यत्र तात्पर्यम् । ‘अथ’ इत्यादि स्पष्टार्थम् । प्रस्थानम्=गति-  
रूपान्त इति यावत् ॥ १७६ ॥

**अनादिताम्रयोऽप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।**

**विप्रा वैश्वानरी मिष्टिमल्लिष्टाचारभूषणा ॥ १७७ ॥**

आगमविरोधे आदा श्रुतिविरोधमुदाहरति—‘अनादिताम्रय’ इति । ‘एते अङ्गिष्ठा-  
चारभूषणा’=अङ्गिष्ठा अच्युतगण अप्रतिहतो य आचार नन्यानुष्ठानादि अन्तराभूत  
सांवादिर्वा स एव भूषण मगहनमिह येषां ते तादृश अनन्तमङ्गारोपेन इत्यर्थं  
जातपुत्रा =अनादिताम्रय ‘अपि’=अकृताग्न्याधानं ‘अपि विप्रा’=अङ्गिष्ठा वैश्व-  
ानरी मिष्टिमल्लिष्टाचारभूषणा इति ।

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरो ।

स्वभावशुद्ध स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ १७८ ॥

स्मृतिविरोधमुदाहरति—‘असौ’ इति । ‘अनुपनीत’ अपि असी’=अकृतोपनयनसंस्कारोद्यम ‘गुरो’ सकाशात् ‘वेदान्’=अगादीन् ‘अधिजगे’=अर्थेष्ट । अत्र दृष्टान्तरूपा-मुपनिनाह—‘स्वभावशुद्ध इति । ‘स्वभावशुद्ध’=प्रकृतिनिर्मल ‘स्फटिक मणिविशेषः’ ‘संस्कार न अपेक्षते’=शुद्धिविशेष गुणाधानरूप ‘न अपेक्षते’=नाकांक्षते ।

एतन्नुनातस्य वेदाध्ययने स्मृतिविरोध । तदुक्त मनुना—

नाभिचारस्येद् द्रव्य स्वभानिनयनावृते ।

शरेण हि समस्तार्थं यवद वेदे न जायते ॥ १७८ ॥ इति ॥

[ उक्तविरोधस्य क्वचिद् गुणत्वम् ]

विरोध सकलोऽप्येव कदाचित् कविकौशलात् ।

उक्तस्य दोषगणनां गुणवर्था विगाहते ॥ १७९ ॥

विरोधस्य विरोध इति । ‘एव’=उक्ताकारः सकल’=सम्पूर्ण ‘अपि’ ‘विरोध’=‘अप्येव’ ‘कदाचित्’=‘कविकौशलात्’=‘कविसितुषणापाणिडत्यात्’ ‘कदाचित्’ ‘दोषगणनाम्’=‘दोषगणनाम्’ ‘उक्तस्य’=‘उक्तस्य’ ‘गुणवर्था’=‘गुणवर्था’ ‘विगाहते’=‘विगाहते’ । ‘विगाहते’=‘विगाहते’ इत्यर्थः ॥ १७९ ॥

तस्य राज प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।

आर्द्राशुक्लप्रवालानामाम्पद् सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥

राज प्रभावेण गुणवर्था दशयान—‘तस्य’ इति । ‘तस्य राज’=‘नरपते’ ‘प्रभावेण’=‘प्रभावेण’ ‘आर्द्राशुक्ल’=‘आर्द्राशुक्ल’ ‘प्रवालानामाम्पद्’=‘प्रवालानामाम्पद्’ ‘सुरशाखिनाम्’=‘सुरशाखिनाम्’ । [ ‘प्रवालानामाम्पद्’=‘प्रवालानामाम्पद्’ ]

राज प्रभावेण गुणवर्था दशयान—‘तस्य’ इति । ‘तस्य राज’=‘नरपते’ ‘प्रभावेण’=‘प्रभावेण’ ‘आर्द्राशुक्ल’=‘आर्द्राशुक्ल’ ‘प्रवालानामाम्पद्’=‘प्रवालानामाम्पद्’ ‘सुरशाखिनाम्’=‘सुरशाखिनाम्’ । [ ‘प्रवालानामाम्पद्’=‘प्रवालानामाम्पद्’ ]

राज विनाशदिशुनश्चारा खरमास्त ।

शुद्धन कदम्बस्य मरु मरुत्तुद्राट्मान ॥ १८१ ॥

सप्तपर्यापुष्पाणामुद्गमाश्च शरदि जायन्ते तदाच कदम्बपुष्पाणि न सम्भवन्ति, तेषां वर्षाकालभव-  
त्वादिति स्पष्ट कालविरोधः तथापि 'अकाले फलपुष्पाणि देशोपद्रवकारणम्' इत्यादि विष्णु-  
धमात्तरीयवाक्येन अकालेऽपि फलपुष्पोद्गमन सम्भावितम् तदत्र प्रतिपक्षभूतानां विनाशसूच-  
नात् विजिगीषो गण उक्तर्पतिशयव्यञ्जकत्वेन गुण एव जात एतादृशव्यङ्ग्योपनिबन्धनमेव  
च कवे कौशलम् ॥ १८१ ॥

**दोलाभिप्रेरणप्रस्तवधूजनमुखोद्गतम् ।**

**कामिनां लयवैषम्यं गेयं रागमवर्धयत् ॥ १८२ ॥**

कालविरोधस्य गुणभाव दर्शयति—'दोला०' इति दोलाया हन्दोलाया यत्  
अभिप्रेरण अभित प्रेरणम् सवगचालनम् तेन प्रस्ताना भातानां धूजनानां यानि  
मन्त्रानि तेभ्य उद्गतम् उद्धारितम् 'लयवैषम्यम्' = लयस्य गातवाद्यादिमाम्यस्य वैषम्य  
वपरात्य यस्मिन् तत्राभूतमपि 'गेयम्' = गानम् भवेन लयागद्गतमपि 'कामिनाम्' =  
रतिभोगन्तुकानां 'रागम्' = प्रातिवर्णेषम् 'अवर्धयत्' = शक्तिं नित्ये । अत्र गातशास्त्रानुसार  
लयानुसृत्यैव गान श्रावणा मनो हरताति वस्तुरिर्थात्, परन्तु तद्वपरात्येन गातात्मक-  
रत्नावगात्र स्पष्ट मन्त्र वृत्तानेषु कामिना रत्याधिस्यव्यञ्जनात् गुणो जात ॥ १८२ ॥

**पेन्दवादर्चिष कामी शिशिरं हव्यवाहनम् ।**

**अयत्नाविरटक्लेशविह्वलो गणयत्ययम् ॥ १८३ ॥**

लोचविरोधस्य गुणता दर्शयति—'पेन्दवान्' इति । 'अयम् अयत्नाविरटप्रे-  
वित्तम्' = वान्तावियोगजानित्वाकुलान्त करण 'वामा' = वामुव 'पेन्दवान्' = इन्द्र-  
सम्पन्नितम् 'अचिष' = मयूगात् अपेक्ष्य [ ल्यक्लोपे पश्चमी ] 'हव्यवाहनम्' = हतभुजम्  
'शिशिरम्' = शातलम् 'गणयति' = वन्दयते । अत्र—'हव्यवाहन शिशिरश्चेति लोच  
विरोधः, परमसौ विरहिषु चन्दमयूगवानामत्यन्तमुदापवताव्यञ्जनात् गुण एव इति ।  
॥ १८३ ॥

**प्रमेयोऽप्यप्रमेयोऽसि सफलोऽप्यासि निष्फलः ।**

**एषस्त्वमप्यनेकोऽसि नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥ १८४ ॥**

सायाद्विरोधस्य गुणता दर्शयति—'प्रमेय' इति । 'प्रमेय' = प्रमत्ताजन्तुत्वेन  
'आप' 'अप्रमेय' अपि = वयमप्रवाणस्पन्दान् अप्रमेयोऽसि । मकर' = पञ्च कार्य  
संग्रहम् तन् गात उग वागगमाप निष्फल' = नष्टम् वास्तवकारणवभावात्  
तत्सफलता निष्पादनाय । एव' = अस्तित्वमात्रं 'वम' अनेक अपि = नमः  
सायत्तत्वात् रक्ष तदात् 'नमो गायान एमप्य इति' इति २३ । नमो वरुणस्य  
प्रनायमात्तदात् एव' २४ दि २५ प्रमत्ताजन्तुत्वेन नमः । अत्र—

किन्मिदमेव वस्तुनि अनेनैवाप्रमेयत्वविक परस्पर विरोधीनि परन्तु श्रद्धागो ५ गङ्गामाद-  
मप्यनाद गुणो जात ॥ १८४ ॥

पश्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालपुत्रिका ।

सतीनामग्रणीश्चासद्देवो हि विधिरीदृश ॥ १८५ ॥

आत्मविशेषस्य गुणतां दर्शयति—‘पञ्चानाम्’ इति । ‘पाञ्चालपुत्रिका’=पञ्चानो  
 दुःखदमना ‘पञ्चानम् पाण्डुपुत्राणाम्’ ‘पत्नी’=पुत्रिणादीनां पञ्चानामपि [ यज्ञगुणा ]  
 पञ्चानाम् ‘मन्त्रिणाम्’ न अप्रणीत्यानीन् =पत्नितानां धुरिकर्तृनीयाऽभवदित्यर्थः ।  
 त = तेषां ‘दत्त’ = देवदत्तः ‘विधि’ = विधानम् ‘ईदृश’ = आगमनिघ्नताविही ।  
 नन्वेव तेषां पारणजनीयमागमविधानमनुसरति देशकैरलौकिकत्वात् अर्थात्  
 देवदत्तः तेषां पारणजनीयत्वात् तथापतिपक्षीभाव आगममन्याकाश्यापि अस्मादप-  
 रम्भात् ॥ १५५ ॥ असाशय — एकाया ध्विग बहुपतित्व सतीत्यद्य आगमविधमपि  
 तेषां पारणजनीयत्वात् तेषां पारणजनीयत्वात् गुण ॥ १५५ ॥

म-मर्थान् क्रियाश्चित्रमार्गा सुकरदुष्करा ।

गुणा दोषाश्च काव्यानामिह संक्षिप्य दर्शिता ॥ १८६ ॥

[illegible]

न्युनशब्दस्मृता विधिदशितन

मंगल शंखगुणयोर्वैश्वर्त्तिनीभिः ।

वर्णिम मुनार्णिमयणा मदिरेज्जणामि

येनो पुत्रेव श्रमेन लभेन च कीर्तिष ॥ १८७ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

4 1 2 3 4

सत्तेपोक्त्या अपि ग्रन्थस्य पूर्णतां समर्थयन् समाप्तिं करोति - 'व्युत्पन्नमुदि' इति ।  
 'अमुना' = प्रदर्शितेन 'विधिदर्शितेन = विधीयन्ते प्रविधायन्ते वस्तुस्वरूपास्त्येभिरिति विधयः  
 लक्षणानि [ व्युत्पन्नान् 'धान् धातो 'उपमर्ग षो कि' ३ । ३ । ६० इति पाणिनि-  
 सूत्रेण 'कि' प्रत्यय । अथवा—'विध विधाने इति तौदादिकात् 'इगुपधान् कित्'  
 [ ३० । ४ । १०० ] इति सूत्रेण 'इन्' प्रत्यय ] तौर्वाधिभिर्दर्शितेन विवेचितेन 'दोष-  
 गुणयो' = हेयोपदेयधर्मयो 'मार्गेण' = प्रकारेण 'व्युत्पन्नमुदि' = व्युत्पन्ना व्युत्पत्तिमती  
 बुद्धिर्यस्य न परिनिष्ठितामतिरित्यर्थे तथा तेनैवमार्गेण 'वशावन्तिनीभि' = अभ्यासवशात्  
 स्वयन्ताभि वाग्भि काव्यस्वरूपाभि वाण्याभि 'कृताभिसरण' कृतम् अनुष्ठितम् अभि-  
 मरणम् उद्योगो येन न शास्त्राभ्यासे मदोद्यत पुरय 'रमते = ब्रह्मास्वादसहोदररसानु-  
 भविता जायते तथा 'कान्तिम् च = यशश्च लभते प्राप्नोति अर्थात् काव्यस्य मौलिभूत  
 प्रयोजन यन्निर्गति कीन्तिश्च सवत्र दशे काले वा सन्त्यातिरूपा ता भजते इत्येतावता  
 काव्यप्रयोजनमुपगृह्यत भवति । उक्तमथमुपमया स्पष्टीकरोति—'मदिरेक्षणाभि' = मदमत्त-  
 नयनाभि मदापूर्णितच्छिभि सुन्दरीभि 'वशावन्तिनीभि' = निरतिशयप्रेमवशात् स्वाधी-  
 नाभि 'विधिदर्शितेन = तडिदादिर्पदवप्रकाशितेन 'दोषगुणयो मार्गेण' = अनेन पथेन  
 याने सुमहान् दोष, अनेन च नहोपाभाय गुणो वा इत्येवमात्मना विनिरूपतेन वर्त्तमाना  
 'कृताभिसरण' = विहिताभिसार 'युवा' = तरुण इव 'रमते' = रान्प्राप्तिमनुभवति 'कान्तिम् =  
 नादशाद्गनाप्रेमापदाभूतया यशोवशेषश्च लभत प्राप्नोति । यथा रुधिरं तरुण अनु-  
 वृत्तवयसाऽऽयुक्तेन शोभनेन मार्गेण वन्याश्च नुन्दया अभिसाराय प्रचलन् तस्मात्तेन  
 तदीयशरीरोचर सन् मुप्रात सुकान्तिश्च जायते तद्वत् मदुक्तमक्षिप्तगुणादिलक्षणापरिशा-  
 ननेन देशकालादिविषयविवेचनाविचक्षण सन् काव्य ज्ञानु वर्त्तु वा प्रश्न निर्दिष्टमान  
 पार्त्तिमांश्च भवति इति भाव । शम् । वसन्ततिलकावृत्तम् । शिवम् ॥ १८७ ॥

### अथ टीकाकारस्यातिसंक्षिप्त परिचयः ।

अग्नि प्रसिद्धा नगरा विशाला या ५ शास्त्रिकोटंति जना वदन्ति ।

याऽनेववयोरोपि शृणुमाराणा वरुधनुभिर्न अर्हानि सन्ताम् ॥ १ ॥

यामार्हतारतीर्थमगानि ऊन हिमापिशाचा परितो हरन्ति ।

पद्माऽभवत् पूर्णमानमहात्मा पूर्णो गनर्द्धा यन्वाव हन्ताम् ॥ २ ॥

य प्राप्य गोरक्ष गुह गिरिश सनायवाधि चुलकाचकार ।

तृतापविजोऽपि चक्षाल नदा सान्तापमे दोषमुदोक्षमाण ॥ ३ ॥

स्वधमररक्षणवर्णनाय पाणाहानयन ददे तुल्यम् ।

प्रदर्शितेन उन्मत्तगते सन् ५ हवीकृताऽन पुदिनवेतु ॥ ४ ॥



तस्यां नगर्यामभवद् द्विजाग्र्यो दुर्गापदाम्भोजमिलिन्दकल्प ।

नामा तुलाराम इति प्रसिद्धो राजन्यक यं बहुशो निषेवे ॥ ५ ॥

तुलसीरामस्तस्मात्सेभे जन्मापर शिव शान्त ।

शिवभक्तिभावभरित यस्य मनो नैव दीनतां भेगे ॥ ६ ॥

तन्मात् देवीदास सकलोपाध्यायकर्मणां कुशल ।

परिडतजनतामभ्ये मुमुहे धिषणा न यस्य कृत्येषु ॥ ७ ॥

तस्मात्त्वधमे दडभक्तिभाजो नृसिंहदेवो गनि माप तस्मिन् ।

काले गदा घोरपिशाचवृत्तिर्जनेषु वास बहुधा नितेने ॥ ८ ॥

क्वचित् क्वचित् परिडतरूपशब्द श्रुता जनानामचरत प्रचारम् ।

क्वचिन् कृतो ब्राह्मणपादकञ्जे न्यधात्-शिर एव वृषमीक्षमाणः ॥ ९ ॥

तस्मिन् पुण्डनेऽपि काले क्वचिद् क्वचिद् ये गुरवो न्यधात्सु ।

स्वतानिन्द्रिगपथानुयातो नैकानि शास्त्राण्यपठत् स तेभ्य ॥ १० ॥

तेषां गुणां कृपयाऽहमय स्वतातमाविप्रतप प्रभावान् ।

प्रत्यननैकान्यरत्न गुणाणां घाणा सवान परमां पवित्राम् ॥ ११ ॥

### इर्जनप्रशस्ति

नमामि यदागालेभ्य ताग्नान् विनापरार्थ परचित्तमर्ग ।

दुर्गन्त हा ! वसन्त शरणिं गत्वा क्रिगता इव निर्दया ये ॥ १ ॥

यन्मन्त्राणि लिङ्गितु विभिना न शेके नि शङ्कमत्र सल्लेखविधिं प्रसते ।

सर्पल्लपटपटनम्फटिके नु तानि व्यक्त प्रमाणपञ्चगव्यसहोदराणि ॥ २ ॥

परपदलो व्यसन दुर्गात्मनामत परेषां गुणतापि जालताम् ।

प्रदन्ति स्य सल्लेखमिन्द्राग्ने दुर्गन्ता कुमनाभिमानिता ॥ ३ ॥

अहमन्त मन्त्रतो भव भवे त्वया विशातुशिवधा वदम्यना ।

त्वग्न्य वेप स्वन्त्य मनारम स तन तन किल कालिमा मुरे ॥ ४ ॥

तेन त्वं त्वन् निज-वेष्ट पट्टा-प्रश्रगाथा धौनकानुपत्य ।

सर्वान् शत्रुमर्त्यान् पण्डितान् मन्त्रान् निगमान्निशान् ॥ ५ ॥

काव्यादर्शस्य 'कुसुम-प्रतिमा' नाम नामत ।

'सौभाग्यवत्या' विवृत्या टीकां पुरितवानहम् ॥ २ ॥

पक्षमे जार्जभूपेष्टे भारते मति शामति ।

इमामकार्ष मरलां टीकां छात्रहितेष्टये ॥ ३ ॥

तुष्यता तेन माकान्त उमाकान्तश्च कर्मणा ।

शर्म वो यच्छतां नित्य पठतां सर्वकर्मसु ॥ ४ ॥

या मे गृहस्थाश्रमधर्मवोटो सखा पर कांशलमन्त्रणाम् ।

'सुहागवन्ती'ति सुनामरूपा स्ववशनाम्न स्थितिकामयित्री ॥ ५ ॥

तद्वार्दम्पोषणकामपृत्यै तदीयनाम्ना व्यरच स्फुटार्थाम् ।

निगूढभावा 'विवृति' सुधीशा ! मान्य मदीय क्षमयन्तु मन्त ! ॥ ६ ॥

यिप्रा गन्तु कदर्थनाविरहिता पृथ्वी सशस्या भवेत्

काले वर्षन्तु वारिदोऽपि पवना मवान्तु माग्यायना ।

राजानो निजमित्रतां प्रतिदिन मवर्धयन्तु क्षण

मवेपा गृह्वेषु नित्यमनुल मज्ञायतां सर्वथा ॥ ७ ॥

इति श्रीपरिडतदेवीदासतनुजनुपा मारस्वतवशावतमेन मनीविष्णुदेवीगर्भजेन

म्यालकोटवास्तव्य-जनन्यायविशारद-कविताविक् [ तन्त्रचमत्कर्त्त ]

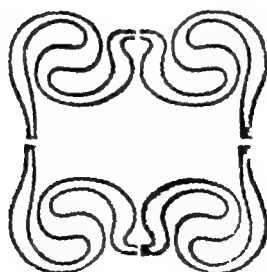
दर्शनाचार्य-नृसिंहदेवशास्त्रिविगचिताया स्वोपह 'सौभाग्यवती'

विवृतिमहिताया 'कुसुमप्रतिमा'न्याया काव्यादर्शव्याख्यायां

तृतीया परिच्छेद

—१—

समाप्तश्चाय ग्रन्थ



## ‘प्रभा’ टीकोपेता न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।

माननीया । शास्त्रिमहाभागा । परीचादिस्त्व ! छात्राथ ।

सहर्षमिदमावेद्यने भवतां पुस्त कवितार्किकदर्शनाचार्य-नृसिंहदेवशास्त्रिरचिताया  
न्यायसिद्धान्तमुक्तावन्या ‘प्रभा नात्री टीका सम्प्रति मुद्रिता मती विख्याय प्रस्तुता वर्तते  
इय टीकाऽन्यन्त सरला, मन्ति दिनकर्याया अन्या अप्यस्याष्टीका परन्तु मूलार्थवगमाय  
ता सम्प्रति छात्राणां नोपकुर्वन्ति यादृशीयमुपकारपरायणा शास्त्रिभारचिता । अनेके  
विद्वाम एता श्यन्ते । अत्र मूलपङ्क्ते पूर्वमर्थ प्रकाशित पश्चात्तद्भाव सरलमस्कृतेनो-  
द्घाटय दर्शित सामान्यलक्षणादिकठिनस्थलेषु रहस्यप्रोधनाय यादृशी सरलता कृता सा  
नान्यत्रोपनभ्यने अवच्छेदकादिकठिना नन्यन्यायशान्तपरिभाषा कचित् टिप्पणे कचिन्मूने-  
ऽतिमात्र परिकृता । अहो ! अनुमानखण्डे व्याप्तेपक्षतादिस्वरूप यथा सरल प्रदर्शित  
तदन्यत्र कि केन दर्शयितुं शक्यते ? शब्दखण्डे शाब्दबोधस्य लक्षणा दर्शयित्वा तद्देहा  
मन्मेदेन न वास्तव्यगोपकार शक्तिवादरहस्य स्वत परत प्रामाण्यवादो विधिवाद  
उपायिदधेन्याया विषया मुष्पष्ट तथा लिखिता येनाभ्यापकानां विशारदमध्यमादिपरीचा  
दिना छान्ताणां पाठने पठने न कथमपि क्लेशो न भवेत् । आदौ परिष्ठतानां मनोविनो  
दाय ‘न्याय उममीक्षा’ नात्री भूमिका विरच्य शास्त्रिभिर्योजिता यत्रेश्वरमिद्विर्महत्या  
परमेश्वरा प्रदर्शित, ‘प्रभा’न्यस्य चागरडोपधिना न्यरूपि । छात्राणामुपकाराय एका  
सरल मानना भूमिका पृथगेव विनिवेशिता तत्तद्विषयस्य कटिन्वयवगमाय प्रारम्भे विषय  
रूपे न निमित्ता । द्विज प्रगल्भगत्या क्वचित् क्वचित् शास्त्रिभि पूर्वमीमांसाया विष  
येऽपि लिखिता, शास्त्रिसरलता नीत , एवविता अनेके गुणा अस्य अवलोकननैव ताव  
शक्यते । तस्य आश्रय गृहीत्या मुक्तावन्या अभ्यागकारिणा छात्रा सर्वधोर्त्तागी भवि  
ष्यन्ति । अन्तर्गतम् । मेयमस्माभिरतिमनोहरमृष्टमृष्टमीमकाचार्यमुद्रापिता प्रकाशिता  
च । एतद्वद्वत्तानां मन्धतायां मन्धामपि पिपटिपुजनगालभ्याय मृत्यमप्यस्या उचितमेव  
स्थानम्, अनेकस्य प्रचारेण शिथिलप्रचारस्य न्यायशास्त्रस्य पुनरुद्धार क्रियता मता  
न्यायसिद्धान्तमुक्तावन्या ।

प्रदर्शितस्य मृदम २) उपकट्टयम् अनुमानादिद्वितीयगमस्य मृत्यम २)  
दिनकर्याया मृ० [वेवल विद्याविशाले लिये] ३॥) उपकट्टयम्, अशानकाथ ।

निवेदकः—

मेहरचन्द लक्ष्मणदाम,

मम्कृत पुस्तकालय मंदपिट्टा बाजार, काशी ।

# काव्यादर्शस्य मूलश्लोकानामकारादिक्रमेण अनुक्रमणी ।

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
अ			अनङ्ग पद्मभि०	१५६	१२१
अतः प्रगणानाम्० . .	७	६	असावनादराक्षे०	१६३	१४०
अनङ्कृतम०	१२	१८	अमावसुक्रो०	१६८	१५८
अपादः पदमन्तलो०	१६	२३	अमृतात्मनि०	१६८	१५६
अपित्वनियमोदृष्ट०	१८	२५	अथा न सम्मृत०	१६६	१६१
अस्त्यनेकोतिरा०	२७	४०	अमावसुशया०	१६६	१६२
अनुप्रासधिया०	३०	४४	अयमर्थान्तर०	१७१	१६६
अनिष्टराक्षर०	५५	६६	अयं मम दहत्य०	१७६	१७७
अथव्याकरणे०	५७	७०	अभिप्रवर्त्तो०	१८१	१८३
अधिना कृपणा०	६०	७७	अभ्रविलासम०	१८४	१६१
अनमस्तकपय०	६३	८२	अरक्षालोकमहा० .	१८५	१६७
अनयोरनयद्यादि०	६६	८७	अपातज्ञायका० .	१९०	२००
अल्प निर्मितमा०	६७	८१	अनङ्गिताङ्गिता०	१९१	२०१
अन्य धर्मस्ततो०	६८	८२	अनल्पविटपाभोग०	१९४	२१०
अम्भोगदृग्मिवाता०	८८	१४	अद्यो ! विशाल०	२०४	२१६
अधिकेन गर्माकृत्य०	१०८	८८	अलङ्कारानरा०	२०५	२२०
अद्भुत्य पल्लवा०	१२६	९७	अन्यैर्वास्थिता०	२०६	२०१
अद्भुत्यादा०	१२७	७०	अपाद्भागपाति०	२०६	२०४
अवसमादय ते०	१२८	७१	अयमान्दोलित०	२०७	२०६
आवक्तव्य०	१२९	७४	अभावसाधना०	२०८	२०६
अपि या चन्द्रवार्या०	१३०	८४	अदर्थैरिन्दिषादा०	२०८	२०४
अयमालोचन०	१३०	८६	अनन्यानेन०	२०९	२०७
अवलेपमनस्य०	१३१	१०६	अन्यन्मनसदार्था०	२१०	११०
अवलेपपटनान्०	१३१	११०	अयं यं नम०	२१५	२०७
अवश्यान्दीपात्तना०	१३१	११०	अयं मिमन्०	२१८	२०४
अत्र धर्ममिदं०	१४०	११०	अपि नान्दीदा०	२१९	१८४
अनेनैव प्रवेशेण०	१४१	१११	अपि नान्दीदा०	२१९	१८४
अस्यैव	१४५	११५	अपि नान्दीदा०	२१९	१८४



	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
इदमाद्रिस्मित०	१३०	७८	इत्युदाहृतयो०	३००	३५५
इष्ट माधर्म्यव०	१३५	८८	इतिपादादिय०	३१६	१६
इत्यादिदीपका०	१४५	१००	इति श्यपेतयमक०	३२६	३०
इत्यादिदीपकत्वे०	१४७	१०८	इति पादादियम०	३२८	३७
इत्यनप्रजया०	१५७	१००	इति दुष्करमाणेऽपि०	३६६	६६
इत्यनुज्ञामुक्ते०	१६०	१३६	इदमस्वस्यचित्ताना०	३८४	१३०
इत्याचक्षागया०	१६३	१०८	इत्यादिशास्त्रमाहाम्य०	३६३	१४१
इत्याशावचना०	१६४	११०	इन्दुपादा मिशिरा १	३६६	१५७
इत्येव पर्यालोप ०	१६५	१४४	इतिकालविरोधस्य०	४०१	१६६
इति तत्कालगम्भू०	१६८	१५६	इतिर्नामिक एवायम०	४०३	१७३
इति सुव्येन्दुरा०	१६६	१६०	ई		
इत्यय मशया०	१७०	१६५	इदं वक्ष्यते०	११५	८०
इत्यवमादराक्षेप ०	१७१	१६८	इदं मशयार्थव०	३८६	१६१
इत्यवमादयो०	१७५	१७१	उ		
इत्यवश्यातिरे०	१८१	१८०	उत्कर्षवान् गुण ०	१०	३६
इति प्रौढाक्षना०	१८४	२०७	उत्पन्नरायन०	३०	२६
इत्युपवसमा०	१८६	२१०	उदात्तापन्तुति०	-१	०
इति कक्ष्यप्रयोगेषु०	२०६	२४६	उपमंभ०	१२४	६६
इति हतुवियल्पाणां०	२०७	२६०	उत्तरठयति०	१४४	११८
इत्यनुद्गमरूप०	२०८	२६४	उत्पादयति०	१७५	१७४
इत्यवमादराधा०	२०९	२६८	उभयार्थानिरे०	१८१	१८४
इत्याह युक्त ०	२४६	२७७	उभयत्र पुमान्०	१६४	२११
इति माज्ञातृते०	२४७	२७६	उपमानोपययत्वं०	२११	२२८
इत्यागपरा १	२४८	२८०	उत्प्रवालान्दर०	२०४	२४१
इत्युत्तरा प्रकृष्टा०	४१	२८४	उद्यानमरवारा०	२०	२५१
इतिवारयस्य १	४२	२८७	उद्दिष्टाना पदा०	२०८	२७०
इदमज्ञानमानाया०	४३	२८८	उपमापन्तुति ०	२६७	२८६
इद मधा कलिश०	६०	२९१	उपमापन्तुति ०	२७५	२९१
इति कालमद०	७	२९८	उद्यानमरवारा०	२०९	२८८
इति वदवारा०	८	३००	उद्यानमरवारा०	२०९	२८८
इति वदवारा०	८	३००	उद्यानमरवारा०	२०९	२८८

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
उत्पिक्कमवना०	३०४	३६६	कान्त्या चन्द्रमस०	१०६	५०
उद्भवागमकादु०	३०७	३५	कार्याक्षिप स०	१६१	१३४
उदितेरपि ते दृति०	३०५	३१	कोकिलालापवा०	३६	४८
उपेटरगाव्यवला०	३४०	५२	किन्तु बीज०	८०	२
उकामुन्मत्तयन्त्येते०	३८७	१३६	किं पद्ममन्त०	६५	२६
उद्वेगानुगुणोऽर्थाना०	३६०	१४४	कुमुदानि०	६६	६४
प			कुत कुललय०	१५७	१२३
परा रागा वदा०	४२	५३	किमयशरद०	१७०	१६३
परावका०	१३०	७६	कुमुदान्यपि०	१७७	१७६
परावृत्ता परो०	२५८	२६४	कर्णस्य भूषणमिद०	२०६	२२४
परममेरु०	२८४	३२८	केपाशिदुपमात्रा०	२१०	२२७
पररात्रा०	३०६	२	कर्त्ता यद्युपमान०	२१३	२३०
परमवृत्तगुणद	३५१	७०	करा ना सज्जमो०	२३३	२६१
परमवृत्तगुणद	३७७	१०६	किमिदारभमा०	२६१	२६८
परमवृत्तगुणद	३८६	१३१	कृजित राजहसाना०	२८६	३३६
पे			कृष्णाजुनानुरक्षा०	२८१	३३६
परमवृत्तगुणद	४०६	१८३	कोकिलालापगुणभा०	२६६	३५६
श्री			प्रयते पारश्वते०	३०१	३४४
श्रीः गणेश०	६०	८०	नरोत्तम गङ्गास्य०	३१६	११
क			कथं तदुपलम्भाशा०	३१५	१२
काल रागा वदा०	२०	२६	परावृत्तापरो०	३२०	२१
कालरागा०	२१	३०	परावृत्तगुणवन्त०	३२२	२०
कालरागा०	२१	३८	कर्मल गमेश०	३२२	२६
कालरागा०	२१	६०	काल कलमना०	३२२	३१
कालरागा०	२१	१०	कालकलमना०	३२२	३१
कालरागा०	२१	१२	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	१३	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	१४	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	१५	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	१६	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	१७	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	१८	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	१९	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	२०	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	२१	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	२२	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	२३	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	२४	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	२५	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	२६	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	२७	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	२८	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	२९	कलापनी नाश्या०	३२२	३१
कालरागा०	२१	३०	कलापनी नाश्या०	३२२	३१

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
कामरा वाणा निशिता ०३६६	१५८		चन्द्रविम्बादिबो०	१०३	३६
कर्पूरपादपामर्श० . ३६६	१६५		चन्द्रनोदक०	१०४	४०
कापिलरमदुद्भूते ० ४०३	१७५		चन्द्रविम्बादिबो० ..	१०४	४१
ख			चन्द्रमा पायते०	१३६	६०
खर प्रहत्य १	५१	६७	चरन्ति चतुरम्भो०	१४४	६६
खातय कनि०	३७४	१११	चक्षुषां तव रज्यते०	१६०	१३१
ग			चित्रमाक्रान्त०	१७०	१६४
गौमा कामदुघा०	४	६	चन्द्रोऽयम०	१८४	१६४
गुणदोषानगास्त्र०	७	८	चन्द्रातपस्य०	२०३	२१६
गणत प्रागुपन्य०	१४	२१	चन्दनारण्यमा०	२२२	२३८
गृहाणि नाम०	६४	८६	चपन्नोनिदय०	२३७	२७१
गुह्यार्भमग०	७२	८८	चन्दन चन्द्रिका०	२६६	२०४
गाम्भीर्यण०	१	८४	चराचराणां भूतानाम०३६८		१६३
गाम्भीर्यप्रमु०	१३३	८६	चोला कालागुण०	४००	१६६
गच्छ गच्छसि०	१६३	१४१	छ		
गन्ता येन गच्छ०	१६४	१४४	छन्दोविचित्या०	१०	१२
गच्छेतिमनु०	१६४	१४७	ज		
गतोऽस्तमया०	२२४	२४४	जातिविद्यागुण०	८४	१३
गत कामयथो०	२२७	२४८	जातिविद्यागुणाद्व्य०	१४८	६७
गुरो शासनमन्थेतु०	२६८	०१	जल जलधरो०	१४६	१०४
गुणजातिविद्या०	२८०	२२	जित्वा दिग्ग०	१५४	११६
गिरामरत्नन्या०	२७८	११४	जातिनाशा दलवती०	१६	१६
गतिन्यायविशधय०	४०	१७३	ज्ञेय सोऽर्थान्०	१७२	१२६
घ		२१०	जादानन्दय०	१७४	१७३
घ			जयना तन्मुनेन०	१८	१७
घ			जिनप्रत्यवेणा०	७८	११८
चतुर्गुण०	१	१	जातानन्दहृन्०	८३	१२
चन्द्रप्रणयो०	२	४४	न		
चन्द्रे पाराशरी०	८४	४२	नाना०	-	-
चार चान्दनी०	८५	४७	न पाराशरी०	८	१०
चन्द्र तन्मू०	३२		नन्दनारय दिग्ग०	१६	२८
चन्द्रादि०	१०५	७	नन्दन दानन्द०	४८	२



[illegible]

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
न जातुशक्तिरिन्दो०	६६	३४	नादिनोमदनाधी०	३५४	७५
न पद्य मुखमेवेद०	१००	३६	नयनानन्दजनने०	३६३	८८
नासिन्या इव०	१०६	४५	नून नुन्नानि नानेन०	३६६	६५
नैकोपि त्वादृशो०	१०६	४७	न मयागोरसामिह०	३७३	१०८
न निद्रवचने०	११०	५१	नासिक्यमध्या परित०	३७६	११४
न मीलयति०	१३२	८३	न स्पृशत्यायुध जातु०	३७६	१२१
नैतन्मुखमिद०	१३६	८४	न सहिता विवक्षामि०	३८७	१५६
न पर्यन्तो०	१३६	८६	निर्णयार्थं प्रयुक्तानि०	३८८	१३६
मृत्यन्ति०	१४५	१०३	प		
नविर मम०	१६१	१३५	पूर्वशास्त्राणि०	३	२
नाघ्रात न कृत०	१६८	१५७	पद्यगद्यव०	६	११
न मृत्यमे नरेन्द्र०	१७१	१६७	प्रमादवन०	३२	४५
नियर्गादिपदरत्न०	१६२	२०४	पदगन्धान०	५१	६६
निद्रतन्मानमयगा०	१६६	२१२	पयोधरतटो०	६३	८४
निर्णतु शवयमस्ती०	२०४	२१८	पद्यान्यर्वाशु०	७१	६६
निर्वर्त्य च०	२२३	२४०	पद्य तावन्वा०	६१	२०
निगृह्यकेशध्वा०	२४०	२८२	पद्य बहुरणचन्द्र०	६८	३०
नियमाक्षेपहृषो०	२७५	१४	पृथग्यात०	१०४	४२
निद्रिशत्वमया०	२७७	१६	प्रतिपन्नप्रतिदि०	११४	५८
नवशरनवा०	२८२	२२४	प्रतिधिम्बप्रति०	११४	५६
न देवकान्यका०	२८५	२२४	पवनो दक्षिण०	१४६	६८
न वद्धा ध्रुवटिर्नापि०	२८४	२२६	प्रतिपेधोत्तिरा०	१४६	१२०
न रथा नयमातृता०	२८४	२७	प्रवृत्तिं प्रयामि०	१६७	१५०
नानालङ्कार०	२८५	४६	पयोमुच परीताप०	१७६	१७०
निगृह्य नेत्रे वर्षन्ति०	२९६	१२	पृथामिन् नेदमा०	१८६	१६२
न प्रपद्यमयाद्०	२९८	८	प्रनायनान्ता०	१८६	२२५
नयानयालोचनया०	२९८	४२	पुनः शब्दवन्त०	१८६	१६६
नाथेश्वरं मन्त्रयव०	३००	४३	प्रसिद्धचन्द्रिका०	१८७	१६६
नराजितामाननया०	३००	४३	पिबन् मधु मय०	१८७	१८६
नमस्तस्मादतिमान०	३००	४३	प्रान्तपदन्त०	२००	१००
न भर्ते सात्वतमहा०	३००	४३	प्रपन्नमदित०	२००	२५०
			प्रदानपदम्०	२००	२५०

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
पतिप्रतिनि०	२३२	२५६	भुजङ्गभोगसप्त० ...	२६५	३४०
पञ्चमोक्तना०	२३३	२६७	भवादेशा नाथ०	३३१	४२
पञ्चमोक्तना०	२४०	२७५	म		
पञ्चमोक्तना०	२४८	२८१	महाराष्ट्राभ्या०	२१	१४
पञ्चमोक्तना०	२५३	२८८	मधुर रसवद्वा०	३६	५१
पञ्चमोक्तना०	२६५	३०३	मण्डलीकु य०	५५	७०
पञ्चमोक्तना०	२७८	३२०	महीमहारा०	५८	७४
पञ्चमोक्तना०	२८०	३३५	मण्णोवास्या०	६२	२३
पञ्चमोक्तना०	२८५	३४५	मृगेक्षणाङ्ग०	१००	३१
पञ्चमोक्तना०	३०५	३५५	मण्डरं कृत्य०	१२८	७२
पञ्चमोक्तना०	३०८	३७	मण्डराक्षय०	१२६	७१
पञ्चमोक्तना०	३२३	३८	मन्दराक्षय०	१३१	८०
पञ्चमोक्तना०	३४१	४३	मुत्तान्द्रस्थ०	१३७	८१
पञ्चमोक्तना०	३४९	४४	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	८२
पञ्चमोक्तना०	३५५	५४	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	८३
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	८४
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	८५
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	८६
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	८७
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	८८
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	८९
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	९०
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	९१
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	९२
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	९३
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	९४
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	९५
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	९६
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	९७
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	९८
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	९९
पञ्चमोक्तना०	३५५	५५	मुत्तान्द्रस्थ०	१३८	१००

पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०		
मानेनमानेन सखि०	३११	४	मन्स्वरस्थानवर्णानां०	३६१	८३
मेघनादेन हृमना०	३११	५	योगमालात्मिकानाम०	३७०	१०४
मधुर मधुरम्भोज०	३१३	८	यन्त्र मन्बन्धविज्ञान०	३६१	१४६
मानिनी मानिनापुम्ते०	३१७	१६	र		
मधुरेण दृशा मान०	३१६	२०	राजीवमिव०	८८	१६
मुदारमणमन्वीत०	३२४	३०	रूपणादङ्गिनो०	१३१	७६
मयामया लम्ब्यकला०	३३७	४८	रोपाक्षेपो०	१६७	१५४
मतान्धुनानारमताम्०	३३८	४६	रुम्भ फलभर०	१६४	२०६
मदनोमदिराक्षिणा०	३४६	७१	राक्षा हस्तारविन्दानि०	२३०	२५८
मनोभवतवानीक०	३४६	८६	राजकन्यानुरक्त०	२३५	२६६
मनोरथप्रियालो०	३८८	१४०	रत्नभित्तिपु मकरान्त०	२६३	३०२
य			रागमादरीयप्रेष०	२७६	३१८
यया कयाचिच्छ्रुत्या०	४१	४२	राजन्वत्य प्रजा०	३१०	६
यथावार्थाद्य०	८७	१४	राजर्जनराजित०	१४	१०
यदीवचिद्ध०	८३	२४	रमणायारमणायामे०	२१८	१८
यदिसत्यव०	१६४	१४०	रवेणार्भामोष्यजव०	२२६	६७
यत्नाक्षेप०	१६४	१४८	रेरेरोरुरोरुग्मा०	३६६	४०
यदर्पातादिगन्य०	१६१	२००	ल		
यदिलपनमवेष्ट०	२१०	२२६	लास्यच्छलित०	२६	३६
योलिम्पत्यमुना०	२१४	२११	लोकातीत०	६७	८६
यधेन्द्रिष ते०	२१४	२२०	लिम्पतीव तमो०	२१०	२२६
युष्प गुणवान्०	२२७	२६६	लेणो लेशेन०	२१५	२६५
यया बुभुक्ष०	२४०	२८८	लिम्पतीवनमो०	३००	३६०
यम बुभुक्षारवण०	२८७	१	लालासिमेत पुदिना०	३१	६३
यदीर्गान्दिनाव०	२६४	२४०	लुभे पदान्ते सिद्धता०	३६५	१५४
यदीर्गान्दिनाभि०	२६७	४०	व		
यथा मन्त्रश्रुत्या०	८३	७७	विप्रन्मो०	११	१७
यामयामप्रया०	७७		यथादायमुना०	१६	२०
यथा १. १८५	८६		यथापरा०	१६	२६
यामताप १. १८५	८६	७३	यथापरा०	१६	२६
यामताप १. १८५	८६	७३	यथापरा०	१६	२६
यामताप १. १८५	८६	७३	यथापरा०	१६	२६



	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
समासातिशयो०	८१	५	सुराजितहियो यूना०	३०५	३२
महोक्ति परिवृत्त्या	८१	७	साल सालम्बक०	३०६	३४
नमुचयोपमा०	८२	२१	स्थिरायते यतेन्द्रियो०	३०८	३६
मत्पशब्दवाच्य०	८७	२६	नभामुराजप्रसुरा०	३०६	४०
मर्वपद्यप्रमा०	१००	३८	मारयन्तमुरसार०	३३४	४५
स्त्राव गच्छति०	११२	५२	मन्दप्रथमकस्थान०	३४०	५१
समासश्च०	११४	६१	नभामुराणामबला०	३४५	५८
मितपुष्पो०	१२०	७७	स्मरानलो मान०	३४७	६०
मवर्त्तमाना०	१५८	१२४	मद्राहितो मानम०	३४६	६६
मत्य धर्वाभि०	१५८	१२४	मकृतद्विबिध यो०	३४०	६७
मोऽय भविष्यदा०	१४८	१२६	ममानयानमानया०	३४१	७१
मुन्दरी ना नवे०	१४६	१२६	मादिनामयमायामा०	३५४	७७
मण्यकारणा०	१६०	१२७	मामायामामायामा०	३६०	८२
माविध्यानेप०	१५४	१२६	मामायामामायामा०	३६२	८३
मोय परवशा०	१६८	१३०	मूर्ति मुरामुरागारि०	३६८	८६
मद्विष्ये विरह०	१६८	१३१	ममानपा र्माणाधारो०	७१	१००
मण्य श्रेयस्वप०	१८२	१८६	मायाना नाम मयाना०	३५१	१०१
म्यतिमानपि०	१८२	१८७	सा नामान्तरिता०	३७१	१०२
सजानिर्व्यतिरे०	१८६	१८८	ममानशब्दोपन्यास०	७१	१०
स्तनयाजपन०	२००	२१७	सामवेद उभयच्छा०	७२	१०५
स्तानु पानु०	२०८	२२	गुरामुगलये र्वर०	७४	११३
साम स्यामरह०	२४	२७८	तथा सगजा०	८०	१२२
साम मय्य स्या०	२४६	२६७	ना नामान्तरित मिथा०	८१	१२६
सैषा हेतुविशेषा०	२८८	२८६	सपुत्रायार्थपूज्य	८६	१२८
सद्वर्तान नमादा०	८७	२८	समुद्र ईश्वरे देवैरह०	८८	१२८
समादाना०	२८	२८१	स्थितिविनाश०	२८१	१२५
सेयमप्रभुत्वदा०	२८८	२८	स्वाहा नमः	२८	१२५
सत्ताम सद्भावेन०	२८	२१	तथा सगजा०	३०२	१३६
तद्वर्त्ता सत	२८	२८			
सद्वर्त्तापण०	२८	२८	तन द ध्वज	११	२५
सद्वर्त्ता गन्ता०	२८	२८	हरिश्चन्द्र मित्रे	२८८	२१

	पृ०	छो०		पृ०	छो०
हरत्याभोगमा०	१४६	१११	हन्ते सावसारोहा०	३८८	११३
हृदयान्विता०	१५०	११३	दा		
हेतुप्रसूतमनोःशौ०	२२१	२३५	क्षण दर्शन०	१६५	१४६
हेतु निर्वर्तिनी०	२२४	२४१	क्षिणोत्तु काम०	१७६	१७८
हृदयान्वितर हृदयका०	३७७	११७	क्षितिनिमित्ति०	३६२	८५



गर्भ प्रकार क पुस्तका के मिलने का पता ~~हो~~

**‘मेहरचन्द लक्ष्मणदास’ अध्यक्ष—**  
**संस्कृत पुस्तकालय लाहौर ।**

